Историята, населена с хора

Историята, населена с хора

Българското общество през втората половина на XX век.

издателство
ГУТЕНБЕРГ

Историята, населена

Историята, населена с хора
Българското общество
през втората половина на XX век

I. Интервюта

ИК
ГУТЕНБЕРГ

Нов български университет
Национален дарителски фонд „13 века България“

Историята, населена с хора

Българското общество през втората половина на XX век

I. Интервюта

София, 2005
Издателство „Гутенберг“

© Димитър Келбечев, художник, 2005
© Александър Фол, Анри Кулев, Антоний Гълъбов, Белчо Белчев, Богдан Богданов, Божана Апостолова, Божидар Димитров, Боян Пенков, Вълко Стоев, Ганчо Савов, Георги Желязков, Георги Стоилов, Димитър Луджев, Дончо Дончев–Американеца, Евгени Головински, Екатерина Томова, Златина Тодева, Иван Юхновски, Исмет Север, Кирил Вътев, Климент Вучев, Константин Косев, Копринка Червенкова, Лиляна Стефанова, Марин Генчев, Мария Капон, Моско Аврамович, Мохамед Узункъш, Надежда Драгова, Никола Даскалов, Николай Василев, Николай Петков, Огнян Минчев, Петко Бочаров, Петър Берон, Петър Междуречки, Петя Василева, Рада Москова, Розалина Новачкова, Румен Аврамов, Савчо Савчев, Светла Бъчварова, Светослав Шехов, Стефан Добринов, Стефан Славчев, Сюлейман Гавазов, Тодор Вълчев, Харалан Александров, Христо Генчев,Цветана Тодорова, Цочо Бояджиев, Юрий Асланов, интервюирани, 2005
© Антонина Желязкова, Ваня Еленкова, Вера Мутафчиева, Галина Рулева, Генка Маркова, Даниела Колева, Евелина Келбечева, Екатерина Никова, Николина Димитрова, Румяна Братованова, Стойко Стоянов, интервюирали, 2005
© Галина Рулева, Йордан Симеонов, Стойко Стоянов, снимки, 2005

ISBN 954-617-002–X (т.1)

Съдържание

Вера Мутафчиева. Предговор / 7

Александър Фол / 13
Анри Кулев / 26
Антоний Гълъбов / 39
Белчо Белчев / 54
Богдан Богданов / 77
Божана Апостолова / 91
Божидар Димитров / 104
Боян Пенков / 116
Вълко Стоев / 130
Ганчо Савов / 144
Генчеви: Марин Генчев и Христо Генчев / 161
Георги Желязков / 177
Георги Стоилов / 194
Г.О. / 202
Димитър Луджев / 213
Дончо Дончев – Американеца / 234
Евгени Головински / 244
Екатерина Томова /264
Златина Тодева / 276
Иван Юхновски / 289
Исмет Север / 310
Й.Б. / 324
Кирил Вътев / 331
Климент Вучев / 353
Константин Косев / 374
Копринка Червенкова / 390
Лиляна Стефанова / 409
Мария Капон / 421
Моско Аврамович / 432
Мохамед Узункъш / 447
Надежда Драгова / 465
Никола Даскалов / 482
Николай Василев / 493
Николай Петков / 503
Огнян Минчев / 513
Петко Бочаров / 526
Петър Берон / 542
Петър Междуречки / 554
Петя Василева / 565
Рада Москова / 581
Розалина Новачкова / 594
Румен Аврамов / 608
Савчо Савчев / 626
Светла Бъчварова / 638
Светослав Шехов / 649
Стефан Добринов / 663
Стефан Славчев / 676
Сюлейман Гавазов / 687
Тодор Вълчев / 699
Харалан Александров / 722
Цветана Тодорова / 736
Цочо Бояджиев / 759
Юрий Асланов / 776
Нашите респонденти / 791

„Историята, населена с хора“

По-долу ще посочим основания за заглавието на предлаганата книга, което е възможно да прозвучи несериозно като за сериозен документален труд. Още повече че той се явява първата публикация от разклонения проект „Българското общество през втората половина на XX век“, изследователски, но и образователен по замисъл. Той бе включен в програмите на департамента „История“ на Новия български университет, а субсидиран от Националния дарителски фонд „13 века България“, по-точно от партидата му за научни изследвания.

Една важна част от работата се състои в издирване, събиране и дигитализиране на значителен масив от документи за възприетия период из Държавните архиви, не само от Централния, но и от провинциалните. Дял от масива вече е достъпен на сайта на НБУ* в обем от над 2100 листа. Работата по комплектуването му продължава, в нея участват млади историци по програма „История на социалните промени“ към Департамента. През изтеклата есен на конференция в Созопол 40 студенти, магистри и докторанти обсъдиха своя опит, резултатите и перспективите на безусловно необходимото тяхно начинание. А изпълнението на цялостната ни задача има цел да обуслови изследванията за втората половина на миналия век.

Предварително ясно е, че нашият проект няма как бързо да даде плодове поради относително закъснялата поява на млади изследвачи по найновата ни история. Както знаем, допреди 1989 този период беше от компетентността на Института за история на БКП, от чиито сътрудници само броени продължиха да го разработват в обичайната насока и след тази дата. Забави се и достъпът, обработката на материалите по него. Би трябвало да отбележим неохотата, отстраняването на колегията историци спрямо въпросния полувек – след него събитията протекоха в динамика с резки обрати, а това не е благоприятна обстановка за изследователство. Въпреки нея, както ще докаже друга част от проекта ни – библиографията на спонтанни съобщения, спомени, лични свидетелства и прочее за казаното време – те са изобилни, макар и често нелишени от пристрастие и други белези на разнопосочна преднамереност. Тъкмо затуй в съвкуп-

* www.nbu.bg (Последователно се избират: >Департаменти, История, Проекти, Извори за историята на България“).

ността си тази библиография създава представа за атмосферата на прелома и прехода. Нейното публикуване предстои непосредствено.

Предлаганата книга принадлежи към трети клон на проекта ни: интервюта. Жанр, който набра сила тъкмо при демократичната промяна и дори зае самостойно място в нашата книжнина, а не само посредством медиите, по същество еднодневки. Причините за това са явни: едва през последните години историографията се обърна – не, а по-точно се върна към отделния човек, доскоро просто един от масовката. Помним кои дотогава се изказваха не от, а по-скоро под свое име, при което не тъкмо със свой глас. Днес гражданинът доби право на лично мнение. А на гражданите се иска да го чуят, за да го поддържат или оспорят. Но и в двата случая те опознават конкретен индивид, влизат в контакт с някого, създават си представа – топла или враждебна – с още едного съвременника.

Появиха се много книги, съставени от диалози: оценки, разкрития и претенции на тукашни и задгранични българи. Това е познание, получено по пряк канал, което ни позволява да разсъждаваме: дали съм прав аз или другите? Сиреч – и самоопознаване.

Всеки от събирачите на интервюта днес тръгва с различна концепция към своята задача: дали се обръща към респонденти, заредени с носталгия по светлото минало, мотивирана от спомени за буйната им младост, за престижа и привилегиите, за участие във властта, висока или поне низова, но Власт. Немалко са гласовете на безпомощни днес хорица, загубили реалното или илюзорното чувство за сигурност, удобната вяра, че за тях се грижи Държавата. Втори вид събирачи предпочитат да се обръщат към „елита" (самонарекъл се така, затуй и в кавички), който държи много на хаоса във все още недоизградената структура на гражданското общество и свободния пазар – от такива страници блика оптимизъм, но не и откровеност, що се отнася до пътищата към постигнатото. В трети подбор на интервюта е дадена думата на младежи от страната и чужбина; те са особено показателни за прогнозите на тези две обществени групи, но и за погледа им към днешната наша обществена среда, както и за срещата им с чуждата. Ярко критични по правило, младите рядко очертават методи за постигане на желаното от тях бъдеще.

От интерес са диалозите с по-тясна насоченост – с определен социален или професионален слой; те представляват извадка, най-подходяща за изследване на теми от социално-икономическото битие на сегашното ни общество с неговите проблеми и настроения: например, стопани от

конкретно село или район, работещи в даден отрасъл, отделни професионални групи и прочее интелигенция.

Въпреки недостатъците в днешния наш свободен пазар, един от най-свободните му сектори е книгоиздаването, задето то не се нуждае от яки капиталовложения. Затуй и според интереса към някои от клоновете му сме в състояние да съдим за публичния вкус към този вид четиво. За учудване е, че читателите днес търсят сборници интервюта – доказателство за необходимостта от контакта с непознати съграждани.

Ако трябва да дефинираме тематиката на нашия сборник, тя е: историческа, имайки за рамка последното полустолетие на България. Съдим ли по откъслечни, спонтанно доловени мнения, то вече губи очертанията, особено пък съдържанието си – човешката памет, камо ли българската, е кратка. За да запълним с живо присъствие много съществения отрязък време, за „да населим историята с хора“, както замисляхме, основната идея беше респондентите ни да не принадлежат към единствени „класа, пол, занятие“ по стиха на Вазов; наша цел беше всеки да говори от себе си, за себе си в някакъв автобиографичен дискурс, по своето лично виждане, вкус и памет. Стараехме се да постигнем възможно многогласие, при което множеството автори на тома да запазят свобода и автентичност на изказа си. Да изложат своите идеи, а не идеология. Без натрапливост – всечий реален живот отразява сам по себе си цял мироглед, стига да бъде искрено съобщен.

Когато се впуснахме да търсим респонденти, обсъждахме евентуалните кандидатури; членовете на екипа предлагаха: еди-кой си е интересен като личност, свидетел, деец, жертва на времето си. По едни предложения постигахме съгласие, по други – не. Мечтата ни да съберем петдесетина интервюта изглеждаше небъдница: колцина ли биха се съгласили да формулират житейската си стратегия, постигнато и загуби – срещу какво всъщност? Та ние не им предлагахме нищо освен огласяване на техните думи.

Но те се съгласяваха, представете си! В не повече от пет-шест случая потрябва да бъдат увещавани или забравяни – отбягвали сме какъв да е натиск и преднамереност. От работата ни направихме два съществени извода. Първият: запитвани за собственото им битие вместо за текуща политика или социални перспективи, респондентите сякаш това били са чакали отвреме. Половин век например, когато най-дежурно са говорили за решенията на поредния конгрес или икономически механизъм. Сега те проговориха от свое име и без оглед. Това не ще ли рече, че у нас днес съ-

ществува – успоредно с дирижираните и заплащани медийни участия – свобода на словото? Не означава ли, че хората я разпознават и използват? Май че: да.

За това свидетелства фактът, дето за кратък срок записахме 53 интервюта. Някои респонденти, познавайки разликата между изговорена и записана реч, сами пожелаха да редактират казаното от тях; други – не, бидейки опитни в жанра. Трети дори нямаха необходимост от наши въпроси, а от обща схема за изложението си.

И – страничен извод, дошъл от работата ни: у хората все още мъждука сянка несигурност що може да им донесе утрешният ден. Тя приглушава категоричността на заключенията им. Но го няма Страхът. Ако си спомняте, той все още беше в сила през деветдесетте години, когато всеки се озърташе зад гърба си. Изглежда, че въпреки въздишките, тъй често чувани: „Нищо не се е променило!“, „Все същото е!“ – променило се е много нещо. Преди всичко: ние самите. Грехота ще бъде, ако не го празнуваме.

Именно съзнанието, че вече сме други, сиреч в състояние да осмислим собствения си живот като част от едно общо минало и да се отнесем към него „без гняв и пристрастие“, както са казвали древните, стимулира мерака: „да населим историята с хора!“ Нали през изтеклото полустолетие тя – историята, която изучавахме, и историографията, която произвеждахме – се състоеше от закономерности, социално-икономически формации, преминаване от количествени натрупвания в качествен скок, тоест революция и прочее, и прочее – все едри категории. От нея задълго бе изгонена личността, отделният, винаги различен, всъщност уникален човек.

Обидно бе, че от любимо за подрастващите четиво, обиталище на „велики сенки“, модели за създаващия се гражданин, нашият учебен предмет биваше зазубрян едва в навечерието на кандидатстудентските изпити при заявена неприязън. Ами да – скучен пакет готови формулировки и тук-там събития, приети за прогресивни. Имената пък – едни и същи, по правило на правилните вождове и герои на труда. С последното звание бяха официално удостоявани дори диригенти и живописци. Честно казано: колцина свои съвременници със собствена самоличност, допринесли за материалния и духовния растеж на нацията, познавахме? Дали развитието на страната ни не се е дължало именно на тях – че на кого иначе? Ето как в историята настъпи безлюдие, каквото сега измъчва планинските и граничните райони: отсъствие на човешки приплод. Заради туй, че хората не обичат вече бащината си земя.

Да се разберем: не предлагаме за канонизиране подбрани от нас личности! Хубавото на всяко множество е многогласието. Хубаво е, че напук на трайното униформиране и форматиране на социума налаганата схема не успя – противоестествено би било. Надяваме се, че читателят ще се увери от скромния ни опит и липсата на претенция за представителна извадка, че всеки от интервюираните българи се е създавал, напирал, осъществявал и заявил. Съвсем нееднакво, но с резултат: той е участвал.

В живота, още повече в литературата избликват незабравящи се по трагика викове. Например: „Къде е драмата, къде съм аз, кажете!“ Има ли какво да отговориш на този въпрос? Както усещаме, проблемът е в Аз-а – нормално. Но ненормално е този аз в предсмъртното си примирение да твърди: „Какво тук значи някаква си личност!“ Означава, означава много дори, поете, щом от цялата безумна касапница на гражданските стълкновения в България е останало извън строя твоето име, макар че сам си се имал за безименен редник. Но писмовен – забележете!

Дано това ни послужи за пример: нека и онези, които имат себе си за безименни, се поизкажат, макар не по телевизията. Никой не е сигурен какви карти крие в ръкава си историята – не е зле да ѝ помогнем като я населяваме с хора. Изключено е отнапред да гадаем кой от тях би се превърнал в емблема на близкото минало, кой въпреки усилна самореклама ще се стопи в безмълвието.

Прочее, да се изкажат кротко, за да завещаят на бъдещето свидетелства „как са поживели и как преишли“, дето четем в анонимните приписки към стари ръкописи.

***

Тази книга бе изработена от екип в състав: професионално известни журналисти с дългогодишен опит в жанра – ГЕНКА МАРКОВА, РУМЯНА БРАТОВАНОВА, НИКОЛИНА ДИМИТРОВА, ГАЛИНА РУЛЕВА и СТОЙКО СТОЯНОВ (Кърджали), добре известни от проявите си в печатните и електронните медии.

Там, където спецификата на обговаряните проблеми го изискваше, бяха привлечени като интервюиращи учени, а именно: доцент доктор АНТОНИНА ЖЕЛЯЗКОВА, експерт по проблемите на балканските малцинства; старши научен сътрудник доктор ЕКАТЕРИНА НИКОВА, специалист по стопанска история на Балканите; доцент доктор ЕВЕЛИНА КЕЛБЕЧЕВА, доцент доктор ДАНИЕЛА КОЛЕВА, ВАНЯ ЕЛЕНКОВА –

културолози. Редакция на интервютата: ВЕРА МУТАФЧИЕВА, МАРТА ИВАНОВА.

Накрая наш почетен дълг е да изкажем дълбока, искрена благодарност на многобройните ни респонденти, които сърцато приеха нашата покана да изговорят или запишат своите отговори – спомен, тълкуване, равносметка на своя професионален и личен живот, на приноса си в скорошното общо минало. Така те оправдаха надеждата ни, че без оглед на житейските различия, възможно е в недалеко бъдеще да бъде съчленена една обективна история на втората половина от изтеклия век в България.

Още веднъж благодарим и благодарим за безкористното им съдействие!

Вера Мутафчиева
октомври 2005 г.

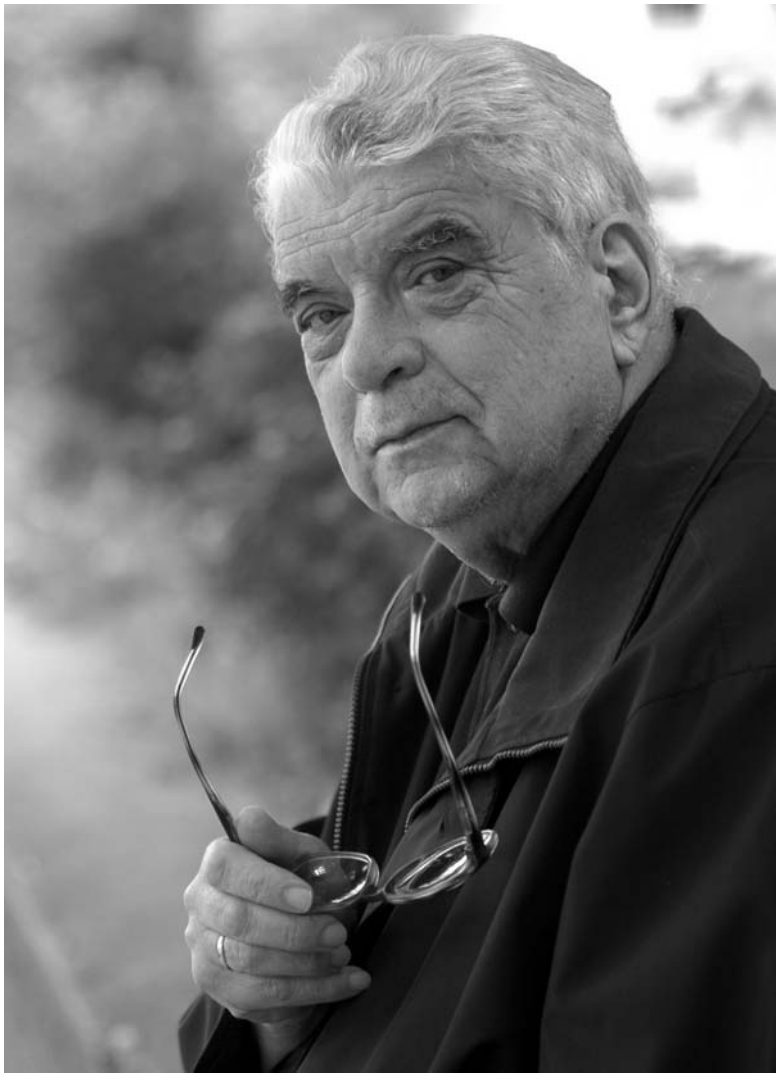

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Александър Фол

– „Ще влезете в историята, ако ви запиша“. Как стигна професор Александър Фол до тази констатация?

– Тази реплика възпроизвежда едно старо правило – историята се превръща и в изживяно, и изживявано битие, ако – тук ще въведа някои отсенки – някой я на-пише, за-пише, до-пише и до-напише. Тези отсенки

са важни, защото, ако си послужим със „за-писвам историята“, означава да твърдим, че някъде някога се е родил безпристрастен наблюдател на събития. Такова щастие да разгърне паравана на неутралитета не може, обаче, никого да сполети, понеже безпристрастни наблюдатели не е имало и не ще има в сферата на човекознанието. В нея, за разлика от тази на така наречените точни науки, в която обектът и субектът са различими и отделими един от друг, човекът заема позиция и на субект, и на обект на своето собствено изследване. Хипотезата, че в човекознанието човекът-субект и човекът-обект са двама души е нанесла най-много щети на самопознанието. Човекът проучва себе си в миналото, в настоящето и в бъдещето. Тези изследователски полета са равностойни, защото „който контролира миналото – контролира бъдещето; който контролира настоящето – контролира миналото“, както зловещо е установил Джордж Оруел. Ще рече – човекът не еволюира нравствено. Човекът е олицетворение на едни и същи добродетели, предпоставени в Божия план.

Според Божия план, до Второто пришествие ще бъдем подлагани на изпитания и ще бъдем пречистени с възмездия пред Страшния съд, за които ни е предизвестил Микеланджело в Сикстинската капела. След Страшния съд Бог ще оповести новия си план за мирозданието. По тази причина християнското човечество продължава да се намира в „средните векове“, разположени между Сътворението и очакваната равносметка. И докато я изчакваме с надежда за по-милостиви наказания, изпитваме суетна гордост, че „правим история“. Да се „прави история“ по вестници и митинги не е същото, както да се „правят истории“ в полицията. Да се „правят истории“ в полицията не е същото, както да се тренира историческа акробатика в парламента. Тези трудно поносими различия, между които манипулираното обществено мнение обаче лесно поставя знак на равенство, пораждат запитването всъщност къде и как се прави история, стига някъде да се прави от някого. Най-неприятният отговор гласи, че Клио е експеримент, който се състои в това да не се пречи на експериментираните да преживеят експеримента на експериментиращите. Според едно облекчително напътствие, единственият начин да се види къде и как историята протича, е да се издебне моментът, в който нищо вече не може да се стори, за да се стори нещо, каквото и да е то. Това още веднъж потвърждава, че пишещият история не е безпристрастен наблюдател. Той я написва от предварително избрана гледна точка. При тоталното неразбиране на същността на историческите науки току-що казаното обяснява и тяхното низвержение, което най-често има ресторантски характер: историята била в услуга на властимащите. Тя е в услуга на поколенията.

Всяко от тях създава свой собствен възглед върху миналото, настоящето и бъдещето си и затова има право да напише наново цялата история на своята общност, за да открие мястото си в нея.

– Вие извеждате пред скоба, че всяко поколение пише своята история, тоест опровергавате упреците, че така се обслужва една или друга власт.

– Тези упреци се отправят от хора, които винаги разсъждават предизборно, налегнати от електоратни грижи. Всяко поколение има различен възглед, дори всеки автор има различен възглед от този на своя колега, но това не го възпира, напротив, стимулира го към една „друга история“. В този смисъл историята постоянно се ражда под перото на талантливия историк – дай Боже, да е талантлив, да не е компроматчик!

– Когато Ви награждава с орден „Стара планина“, президентът Първанов Ви сочи с гордост като свой учител по антична история. С кои свои ученици се гордеете?

– С тези, които ме признават за свой учител. Учителят, ако е истински посредник между интернетната информираност и знанието-система, не „изброява ученици“. Той смирено и с радост чува признания на хора, които се смятат за негови ученици и могат да потвърдят какво им е дал той. Това е най-голямата награда за учен като мен, един от малцината, които създадоха изследователска школа в България. Днес мои ученици и съмишленици са професори, доктори на науките, шефове на институти и катедри, заемат високи държавни постове. Школата ми дава резултати не само в областта на тракологията, в която разбира се има вече отлични проучватели, но и като начин на мислене. Школата не е само и най-малко е занаят. Тя изработва средства за концепиране на света. „Духът може да опознае света, казва Хайнрих Хайне, или като го съзерцава, или като е обсебен от него.“ Моят начин на мислене предвижда и методика на съзерцанието, и методика на обсебването.

– А на кои Ваши учители без колебание ще изразите признание?

– На Георги Михайлов, Бог да го прости, най-големия български учен за древността, в златните си години епиграфист номер 1 в света, председател на Световната асоциация по гръцка и латинска епиграфика. На Александър Милев, който ме поучаваше на старогръцки език, на Руска Гандева, която ми преподаваше латински, на Христо Данов, при когото засричах старата история. Те не изброяваха глаголи и дати, те отваряха прозорци. Пред най-широко отворения ме заведе почти невиждащият Христо Гандев, комуто помагах в писмената му работа в края на 50-те години на миналия век и от когото усвоих техниката за изработване на становище.

Създаването на знание-система е изграждане на собствена мета-история, което се извършва в самотност. В тази мета-история светът е такъв, какъвто създаващият го назове, защото истински светове извън думите няма. Тази първостепенна, но слабо позната историографска норма се спазва само от малцината автори, които не се ровят в запустели спомени и буренясали гробове, а са винаги озадачени от отрицателния отговор на въпроса станал ли е човекът по-добър от предишните човеци. И видимите и невидимите, и човешките и божеските, и смъртните и безсмъртните неща могат да бъдат видени, ако бъдат назовани. Това се извършва от интелекта, който е самоизграждаща се енергия. Интелектът се храни от самия себе си. Това е стара хубава фраза, която показва, че някои могат и да се самоизядат.

– Вие сте основателят на Института по тракология. Това се случва на 12 май 1972 година. Тогава ли се ражда понятието тракология?

– По време на Балканския конгрес в Атина през 1970 година, след като се разбра, че австрийски, румънски и италиански колеги лансират идеята за световен конгрес, посветен на траките, реших да действам. През 1971 година обосновах формулата на тракологията и новия термин. След като написах една програмна статия и Людмила Живкова категорично подкрепи изложената в нея идея, благоприятният резултат не закъсня.

Национален организационен комитет, ръководен от академик Владимир Георгиев, обяви свикването на Първия световен конгрес по тракология през юни 1972-ра в София. Още през май същата година бе учреден Институтът. Това беше удар в десетката – днес, през 2005 година, сме пред обявения Десети международен конгрес по тракология, който ще се състои в Атина. Това е голямото признание, тъй като както в България, така и в Гърция – в България от завист или от невежество, а в Гърция като реакция срещу евентуални посегателства на елинското културно наследство – тракологията срещна своите противници. Разбира се, тези настроения сега са преодолени и с признания от страна на водещите европейски школи и на научни центрове в САЩ, Канада, Австралия и Япония. В Атина висококвалифицираният форум е обединен от темата „Тракия в гръко-римския свят“. Този конгрес утвърждава една вече 33-годишна традиция да се следва научна проблематика със световно значение, защитавана от Международния съвет по индоевропейски и траколожки изследвания, който се състои от 40 души от 15 страни. Седалището на Съвета е в Института по тракология, аз съм негов секретар, издаваме списание *Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies*. Тракийската изложба с експонати от България продължава да жъне невероятни успехи.

Миналата година в Бон имахме над 200 хиляди посетители. В България се узна малко за нея, защото тя не стана скандална сензация. В близките години предстоят представяния в Швейцария, Франция, Япония и другаде.

– Много ласкави отзиви могат да се прочетат за Института по тракология, за неговата работа. Твърди се, че като територия на работа той е успял да посочи най-доказуемия принос на българската култура към европейската и световната. Така ли е?

– Институтът заслужава подобна оценка. Тъй като тракологията е многодисциплинно научно занимание и специалисти по нейните отделни направления (история, текст-критика на писмените извори, езикознание, религиознание, археология, епиграфика, нумизматика, античен фолклор, етнология и други) работят както в институтите при БАН, така и във висшите училища и в музеите. В Института бе възприет проектният принцип на проучвания. Той изисква не щатни служители, а добра научно-административна и методическа координация. По тази причина Институтът винаги е бил с малък състав, под 30 души, заедно с административния персонал, но пък е бил извънредно активен при организацията на комплексни теренни изследвания с участието на учени от различни институции от България и от други държави. Реализацията на проектите винаги завършва с научни публикации. Затова разполагаме със свръхпродукция от около 100 тома сборници и монографии, повечето от които са оповестени на основните европейски езици. Този начин на работа се прилага и в трите главни изследователски области на тракологията, които формулирах още през 1972 година.

Първата е произходът на индоевропейците и на тяхната култура. Това е „вечна тема“ в индоевропеистиката и смятам, че ние допринесохме да се утвърди хипотезата, че едно от главните огнища на индоевропеизацията се намира на Балканския полуостров. Нейното начало се поставя приблизително след края на петото хилядолетие преди Христа. Вторият проблемен кръг очертава приноса на траките в синтеза на старогръцката култура през 2–1 хилядолетие преди Христа. Възприетите тракийски духовни постижения са кодирани с името Орфей в старогръцките митология, литература, изкуство и философия. Третият проблемен кръг обхваща културното наследство на българските земи, влога на късноантичното население в европейската култура преди заселването на славяните и на българите.

– Точно толкова голям ли Ви се струваше мащабът, когато сте предлагал концепцията си за Института в ЦК?

– Да, формулирах тематичния регистър именно тогава, тъй като смятам и продължавам да съм убеден, че целта трябва да бъде поставяна с цялата си перспектива и сложност, за да мобилизира напреженията и усилията на онези, които ясно я виждат, тоест да образува духовна тяга, дори и призованите да не изглеждат съвсем готови да потеглят.

– Понякога проектът сам носи някаква енергия, която по-късно се развива.

– Вярно е. И такава енергия предизвика решението за създаването на концепцията за тракийската изложба още през 1972 година. Покойният Иван Венедиков я възприе, нареди експозицията по повод на Първия международен конгрес по тракология в София, а през 1974-та от „Пти Пале“ в Париж започна нейното представяне в най-големите световни изложбени зали и музеи.

– Според една оценка, най-голямата професионална похвала за Вашия Институт 30 години след неговото създаване е, че няма причини да се срамува от стореното, от изграждането на представите за древността.

– Извършеното предизвиква удовлетворение, още повече, че тракологията никога не бе политизирана, нито бе спекулативно използвана за патриотарство. Напоследък се появиха писания, че „нямаме тракийска кръв“. Тракологията не се занимава с ДНК, нито с кръвни телца. Тя проучва историята на културата, схващана като творческо, исторически съзидателно и социално оправдано поведение. Един народ влиза в историята чрез своята култура-поведение, а не чрез хемоглобина си. Тракийската култура-поведение умира бавно през раннохристиянската и ранновизантийската епоха, но оставя наследство, което новите индоевропейци, заселили Балканския полуостров, възприемат и приспособяват към своята култура-поведение.

Понякога ме обвиняваха, и то по-скоро в качеството ми на първи заместник-председател на Комитета за култура и на министър на просветата, отколкото в качеството ми на директор на Института, че отклонявам вниманието на научната общественост от другите големи културно-исторически теми – българи и славяни.

Моят отговор гласеше, че никой никому не пречи да ги разработва.

За да подпомогне изследванията на българското средновековие, Комитетът за кулутура създаде по моя идея Научен съвет по прабългаристика начело с професор Димитър Овчаров, както и Съвет за древни езици и култури, ръководен от професор Вера Мутафчиева. Вторият съвет патронираше Националната гимназия за древни езици и култури и подкрепяше

Научния център към Софийския университет, който успешно се занимаваше с тази проблематика. Националната гимназия за древни езици и култури и днес продължава да играе незаменимата си роля в обучението по хуманитаристика. Явно е, че тези идеи от 70-те години на миналия век се оказаха своевременни и полезни за развитието на българската духовност в случаите, в които ръководители и екипи подемаха дейността си с интелект и сърце. С разпоредби не се постигат резултати, нито само с пари, пък било и много пари.

– Ваши колеги Ви сочат като главния конструктор на ставащото в България в областта на културата през 70-те и 80-те години. Бихте ли разказал за Вашата дейност в този период?

– Би следвало да започна отговора си с препотвърждаването на моето становище, което беше изненадващо за много хора и трудно се възприема до ден-днешен, особено от онези, които са научили в гимназията, че нещата се развиват закономерно, обективно, „вън и независимо от нашето съзнание“ и, че понастоящем, в условията на либералните граждански общества, „саморазвитието“ трябва да се остави на собствената си инерция. Моето мнение, тогава и сега, е тъкмо противоположното и се основава на презумпцията, че културно-поведенчески процеси в една общност могат и трябва да се генерират и направляват, ако ще се градят нация и държава с разпознаваема идентичност. Ако едно общество не смята за нужно да генерира и направлява културно-поведенчески процеси в името на такава задача, нека се обяви за катун.

Проблемът е вълнувал управленски екипи и в други страни, да речем в САЩ по повод 200-годишнината от основаването на държавата. Както виждате, започвам отдалече да говоря за 1300-годишнината от основаването на българската държава, тъй като програмата за нейното ознаменуване през 1981 година – не честване! – създаде рамката от предпоставки, които в естеството си на изстрадани добродетели да помагат за възвисяване на националното самосъзнание и да обуславят творческото поведение на индивида, групата, социума, общността, нацията. Пак повтарям, ако културата не се схваща като изкуство, което е чисто индивидуален порив за сътворяване на духовни ценности, а като начин на толерантно и лоялно действие в национален и наднационален план, то тогава дилемата дали могат да се генерират и направляват културни процеси получава единствено възможния положителен отговор.

Такъв положителен отговор дадох още в края на 60-те години на миналия век и го формулирах с конкретно планирани действия, тъй като съм един от авторите на програмата „1300 години България“. Същността на

програмата не се състоеше в провинциална прослава на Аспаруховата конница или в плачове за Санстефанска България, а в изследване и установяване на мястото и влиянието на българската култура-поведение в европейската. Програмата отхвърляше „мероприятийния подход“, който за съжаление след смъртта на Людмила Живкова взе връх в оставащите след кончината ѝ 5 месеца от 1981 година. Нека не разказвам спомени. Разяснения, пояснения, привеждане на доказателства, изразяване на оценки за хора и дори произнасяне на присъди за тях са любими сечива на споменописците, но аз съм историк, абсолютен професионалист, и тази литература, ако намеря време да я прелистя, ми служи за забавно четиво, съставено от малодушници. Спомени пишат хора, които желаят да се ситуират в благоприятна за тях обстановка, в среда, в която да получат много добра оценка за генетичните си и за придобитите си качества. Казано другояче, споменописците търсят начин да си измият ръцете. Така се появяват мемоари от по неколкостотин страници, в които авторът, с чисти и избърсани ръце, се изкачва под благосклонната светлина на прожекторите на авансцената на времето, в което той иска да е герой. Напоследък често се появяват спомени за периода, за който разговаряме, в които дори се прилага апаратно-комсомолското клепане към мъртви и живи.

– Тук не Ви подозирам, че отричате спомените изобщо.

– Историкът написва материята на своето съчинение, за да я изясни на самия себе си. Като споменописец съм напълно излишен, защото дейността ми, която понякога е кафеджийска тема за приказки, е обилно документирана. Това се дължи на обстоятелството, че се занимавах с административното ръководство в културната и впоследствие – в образователната сфера. Цялата документация за моята работа е запазена и се намира в Главно управление на архивите при Министерския съвет.

– Проявявал ли сте интерес към тези архиви, за Вас лично какво пише в тях?

– Познавам ги, още повече, че там работят и мои студенти. Като съзнавам високата стойност на тази документация, търся млади специалисти, на които този архив да бъде предоставен за обработка. Ако са добри изследователи, те ще напишат увлекателни трудове и дори сигурно ще станат доктори на науките.

– Людмила Живкова е била Ваша ученичка. Вие сте я познавал много отблизо, работили сте заедно, в каква степен нейната личност оказа влияние върху това, което се случи с българската култура в този период, за който говорим – от 70-те години до 1981 година?

– Взаимното ни опознаване и сближаване започна през 1961 година, когато Людмила Живкова постъпи във Философско-историческия факултет на Софийския университет, където завърши специалност история с профил балканистика. Впрочем, тази нейна студентска ориентация ѝ позволи да напише качествената си дисертация върху англо-турските отношения в навечерието на Втората световна война. Тя бе издадена на български в София и на английски в Лондон, където Петър Увалиев организира отпечатването и разпространението ѝ. Книгата предизвика необичаен интерес, тъй като английските учени нямаха достъп до съветските архиви, с които Людмила работи.

Нашето общуване бе осмислено от усилията за преоценка на историографските – не на календарните! – факти в българската и в световната история и за изработване на средства да се градят личности с осъзната национална обществена задача. Постепенно Людмила Живкова натрупваше и усвояваше такива средства, с които оформи и закрепи разума, чувствата, волята и нравствеността на своя характер, особено след преживяното тежко премеждие, породило решението ѝ да вземе собственото си „връщане към живота“ в свои ръце.

– Имате предвид катастрофата, която претърпя.

– Да, тя ѝ помогна твърде много за съчетаването на двете бития. Действената личност се въплъщава в две бития – едното е всекидневното, другото носи и възпламенява частица интелектуална, тоест космическа енергия. Малцина осъзнават драмата на възпламенената енергия като персонифицирана мисия или поне като персонификация на задължения със стойност на мисия. Людмила Живкова беше убедена, че драмата-дълг е същинската съдба. Разбира се, не можеше да не настъпи сблъсъкът между практицизма на злободневието и мотивирането на добродетели, към които тя призоваваше да се стремим – милосърдие, състрадание, толерантност, разбиране на другия, отстояване на кауза, вечно въздържание. Нейното вегетарианство стана за присмех на всички здрави партийни равнища, но Людмила Живкова имаше огромно влияние върху онези, които знаеха какво е тленно очищение и приемаха, като нея, че незамърсени трябва да бъдат изпълнителите на драмата-дълг.

– Това не беше ли твърде радикален възглед за времето, за което говорим?

– Това беше радикално противопоставяне.

– До каква степен тя срещаше разбиране на своите възгледи?

– Трудно определима е тази степен. В условията на партията-държава такива разговори можеха да се водят и се водеха само на четири очи. Не

само и не толкова защото някой от някого се страхуваше (и без това всичко се записваше, донасяше и знаеше), а просто защото рядко се пресрещаха флуиди, които да не се отблъснат като опарени. Усещането, че негативни заряди се изстрелват по движещи се мишени обуславяше силното дистанциране на хората едни от други, но конфликтът зрееше по прозаични поводи, понеже високопоставени партийни функционери го искаха и търсеха. И те го искаха с достатъчно убедителните аргументи, че около Людмила Живкова се появяваха и действаха хора със „съмнителна биография“ и спорна вярност и които, въпреки тъй наречените буржоазен произход и възпитание, намираха място в партийно-държавната система. Разочарованието на Людмила Живкова от подобни кадрови интриги постепенно прерастваше в убеждение, че съпротивата срещу всичко това, което поддържа буден духа ѝ, става все по-силна и по-силна.

– Можете ли да кажете, че през този период е имало „могъща приливна вълна“, както вие определяте циклите в историята, за българската култура?

– Мисля, че да. Разбира се, „могъща приливна вълна“ е силно казано, но, така или иначе, границата на казионната министерска дейност бе премината. Един добър пример бяха програмите за Леонардо да Винчи и Николай Рьорих, които подкрепиха с идейно-естетическа приемственост политиката за възпитание на хармонично развитата личност. Рьорих беше въведен в тази програма, защото в декоративните си платна от Хималаите кодира знания за баланса на световния дух. „Знамя мира“ – „Знаме на мира“ – не е флаг на движението за мир срещу войната, а символ на света в равновесие.

– Сега съобщавате, че включително и асамблеята „Знаме на мира“ е било кодирано название, което тогава не сте могли да обясните по друг начин?

– Людмила Живкова се опитваше да обясни, че „Знаме на мира“ е шифърът на света като място за проява на творческите сили на човека. Ето защо тя планира, а нейният екип осъществи строителството и функционирането на така наречения Монумент на камбаните под Витоша. Разбрана повече в чужбина, отколкото в България, тази идея бе подкрепена по найдобрия възможен начин – десетки страни подариха образци на традиционните си камбани, независимо от вярата, която те зоват, за да зазвучат заедно в общия глас на човечеството.

– Ако е била реалистка, тя не е очаквала да се погледне с добро око на всичко това от Съветския съюз, откъдето наблюдаваха под лупа ставащото в България?

– Тя знаеше, че съпротивата срещу дейността на Комитета за култура не е само вътрешна. Водеше разговори и с Пьотър Демичев, министър на културата на СССР, и с други висши съветски партийни ръководители. Такива разговори не бяха никак лесни, защото държанието на Людмила Живкова и на членове на нейния екип показваха, че се споделя друг възглед за обществените процеси, различен от общоприетия. В края на краищата, открито или прикрито, упреците бяха сведени до една проста формула, а именно, че се отстоява нов, локален, патриотизъм в рамките на социалистическата общност, който противостои на пролетарския интернационализъм. Тази формула лесно можеше да доведе и доведе до изричното обвинение, че Людмила Живкова създава „втори център“ в партията.

– Вярно ли е, че с Вас Тодор Живков е обсъждал на 9 ноември 1989 година своята оставка?

– Бях поискал среща, защото от септември 1989-а председателствах Съвета на министрите на науката, културата и образованието. Този орган бе натоварен да свика три конгреса: на академичната общност, на културните и на просветните дейци. Конгресите бяха обявени за 13, 14 и 15 ноември 1989 година и трябваше да изберат национален съвет за ръководство на трите сфери, съставен от видни творци, специалисти и общественици. Смяташе се, че този съвет ще даде права на интелигенцията да поеме в собствени ръце делата на трите тогавашни министерства.

Когато подготовката напредна и поисках среща, за да предложа на Тодор Живков моя състав на националния съвет, който се отличаваше от официално подготвения от отделите на ЦК на БКП, бях повикан на 9 ноември 1989 година в 10 часа. Въпросът обаче не бе обсъждан. Разговорът протече бързо и ясно. След остро отправен укор за някои назначавания той ме запита какво е мнението за него в средите на българската интелигенция и когато му отговорих, че той трябва да напусне поста си – най-добре с него се разговаряше открито – той каза: „Е, да, да, а ти какво ще кажеш, кой да ме наследи?“ Отговорих: „Младенов, Луканов. Други няма.“

Той не хареса отговора, защото разривът между него и Андрей Луканов беше известен. Този разрив не беше само личен, той беше проява на противопоставянето на така наречените червена аристокрация, „коминтерновците“ и „пролетарските интернационалисти“, училите в Москва и домашните, „самобитните комунисти“, „селските хитреци“, които „простеят в сравнение с високообразованите московски възпитаници“, съгласно терминологията на охулването.

– Не очаквахте, че въпросът с оставката е толкова близо на дневен ред?

– Не, но мнението беше всеобщо, че Тодор Живков трябва да се оттегли. При това се знаеше, че той беше подал оставката си през 1988 година, но тогава тя не е била приета. Такава беше моята ноемврийска среща с него, тя е записана. Твърди се, че при пожара в партийния дом много такива записи са унищожени.

– Споменахте, че сте бил човек със съмнителна биография, която би могла да му попречи на кариерата. Разкажете за семейството, в което израснахте.

– Моето семейство е известно. Баща ми Николай Фол е учил в Германия при Макс Райнхарт, големия режисьор, основа детска театрална школа, обиколи страната като постановчик. От 1941 до 1944 година беше най-напред главен режисьор, после директор на Варненския народен театър, което го сближи с управляващите. На 9 септември беше обявен за „фашист“. А и той не криеше, че е по-добре „американците да дойдат“, както казваха тогава опозиционерите … Тежко живя до смъртта си през 1969-а, въпреки че все пак му бе присъдено званието „Заслужил артист“. Творчеството му го надживя. Сега Хачо Бояджиев иска да постави конгениалната му историческа комедия в стихове „Короната“, посветена на царуването на Ивайло. Това е карикатурата на селянина, който става цар.

Майка ми произхожда от стар и известен род, чиито синове и дъщери също са учили в Германия веднага след Освобождението.

Людмила Живкова посети баща ми през 1966 година, за да го убеди, че трябва да постъпя в БКП. Както сега се изразявам, за да ядосвам праволинейните, „не станах член на БКП, а направо член на ЦК на БКП“. Настояването на Людмила Живкова беше шок за семейството. Дълго разговаряхме тримата, тя не отстъпи от тезата си, че дори в партийно-държавната структура все пак могат да се направят много полезни за българското общество неща. И семейният съвет, който се състоеше от баща ми и от мене, реши да приема. Людмила Живкова знаеше какво иска и винаги ме е защитавала, дори когато се е изисквало от нея да ме отстрани от екипа си.

– С нещо сте ги предизвикал или заради биографията?

– И заради биографията, и заради текущи дела. Тя ми довери, че в такива случаи никога не е отстъпвала. Тя благородно пазеше приятелите, сътрудниците и съмишлениците си. Всички. Не обичаше за някого да се казва лоша дума.

– Какви са детските Ви спомени, от училищните години?

– Нямам, аз съм бил винаги възрастен. Единственият ми спомен е с виртуозния пианист и композитор Димитър Ненов, който беше приятел на баща ми. Дойде вкъщи и понеже аз много дрънках на пиано, смятах, че

ще ставам велик музикант. Димитър Ненов бе извикан да ме провери и каза: „Абе, момче, не си за тази работа.“ И баща ми си отдъхна.

– Но дъщеря Ви Александра е поела пътя на музиката.

– Бакалавър в Бостън, магистър в музикалната академия „Истман“ в Рочестър, сега прави докторска дисертация в университета „МакГил“ в Монреал. Преподава, композира, получила е поръчка – това е най-големият ѝ успех в кариерата досега – от Монреалския симфоничен оркестър да напише пиеса за него. Казват, че е много талантлива.

– Защо сте така скептичен?

– Да се пробие в съвременното изкуство, означава да се разполага с много пари, да се използват много връзки, да се работи с първокласни мениджъри, да се осигурява постоянна и агресивна реклама. Не знам дали всички талантливи младежи имат такива ресурси.

– Но все пак средата и конкуренцията в нея генерира енергия.

– Да, това е хубавото, там се учи по различен начин, нашите университети в момента преминават от предмодерната в модерната епоха.

– Според една версия, Вие сте бил проводен през 70-те години при Симеон, тъй като той много обичал като дете да чете детските разкази на Вашия баща.

– Не, посетих го през 1990 година. Ходих в Испания. Имаше български комитет „500 години от откриването на Америка от Колумб“, бях избран за негов председател и отидох в Мадрид за подготовка на честването у нас. Испанското посолство беше благосклонно към мене. Културното аташе ми каза: „Ние имаме добро мнение за Вас, въпреки че сте номенклатурчик.“ „Младежо – казвам – Вие латински знаете ли? На латински *nomen calare* означава да се свикват избраните по име. Поименно извиканите са най-добрите и на тях се възлагат отговорните задачи.“

Той се възрадва: „Значи и аз съм номенклатурчик.“

Интервюто взе Генка Маркова
април 2005 г.

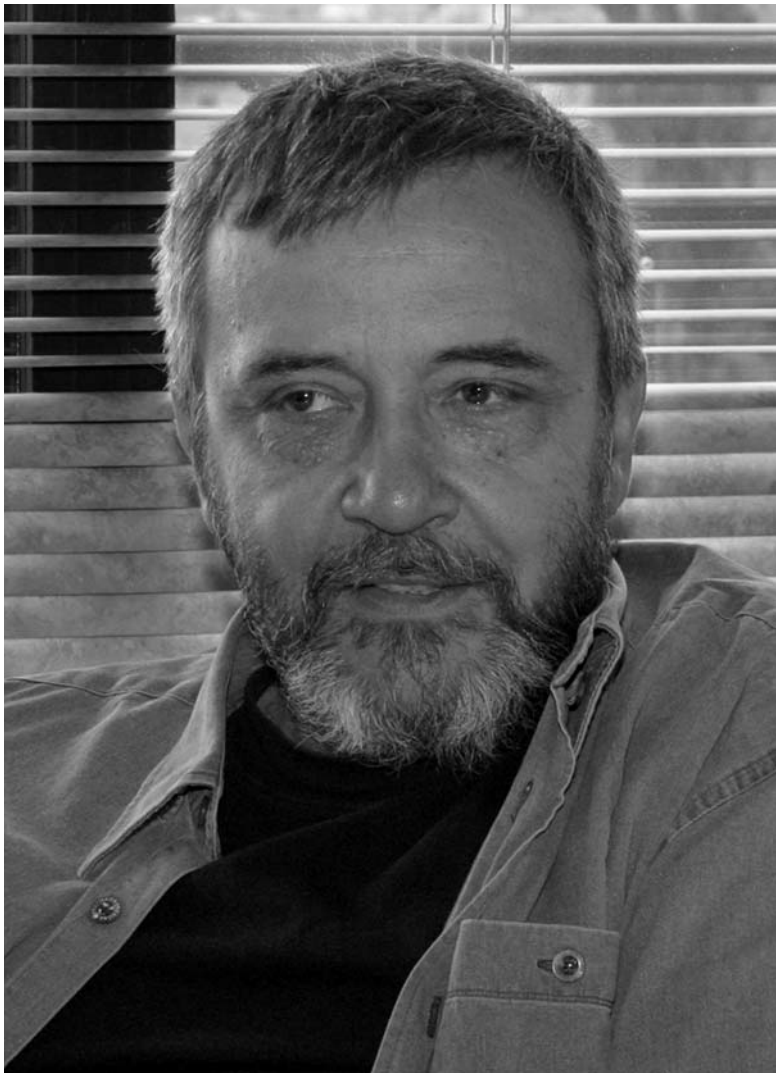

Снимка: Галина Рулева

Анри Кулев

– Как изглежда работният ден на вечно заетия Анри Кулев?

– Бутам доста неща едновременно, но имам тренинг. Лошото е, че с разпадането на киното се разпадна и самата професия. Изчезнаха много добри професионалисти. Много хора отидоха в чужди продукции. Когато тук започнеш проект, отникъде нямаш помощ и всичко движиш самичък.

Дори да пренесеш стол от едно място на друго. Уморително е. Ако след чудовищни усилия се стигне до снимачен период, на финала пристигаш грогясал. Но ако не вършиш всичко сам, нищо не може да се случи.

– Няма ли бизнес интереси, работа за хора със съпътстващи дейности?

– Това, което се случва в България, е детинска мохиканщина. При нас държавното не се превърна в качествено частно, а се разпадна. Пълен разпад. Може би свързан с някоя национална черта. Така е, колкото и да е тъжно.

– Административните препятствия убиват ли творчеството?

– Убиват и амбицират. Откакто се помня, от детството, все работя. Минал съм през рисуването, през картинките, през „Средношколско знаме“, „Стършел“, „Народна младеж“, през анимацията. Никога не съм говорил за творчеството с думи. Винаги съм си представял, че това е част от самия живот. За мене цялата каша на живота е една. В нея съществуват и рисуването, и киното, и анимацията, и сценографията.

– Битът притиска повече отколкото ни се иска.

– Битът ни надмогна. За съжаление, сега е по-трудно. Едно време всичко се вършеше по-спокойно. Държавното кино предполагаше по-добри възможности за работа, отколкото това правене на нещо в храсталака. Може би и кинаджиите са виновни, за да съществува тотална омраза срещу българското кино. На първо място – срещу игралното кино. Явно то не е могло да стигне до зрителите, или те – до него. Трудно е да се каже точно за какво игрално кино говорим. Сериалите влизат ли в него или не, интересът на публиката накъде е насочен. Въпросите се дъвчат безкрайно. В едно социологическо изследване четох, че по-малко от 4 процента от хората у нас гледат кино. Това не е въпрос само на бедност. Американското кино владее 95 на сто от пазара. Къде в останалите 5 процента е европейското кино? Остава ли нещо за българското? Кръгът се затваря. Става страшно.

– Чуждите кинематографии свирепо бранят територията си.

– Нищо, което се случва по света, не важи за тази страна, наречена България. За нашата татковина. При нас винаги всичко е различно.

– Какво ни липсва? Училище, възпитание, култура, интелект, национално самочувствие или просто проявяваме абсурдна нетърпимост един към друг?

– Всичко изброено ни липсва. Не зная що за нация сме. Мисля си – дали не сме прекалено умни за това простичко нещо, наречено кино. Не от вчера, от хиляда години не харесваме нищо наше. Винаги чуждото е по-

добро. Чуждите проблеми са „по-истински“. Нашите по-добре да се прескочат, да не се говори за тях.

Навремето имаше някакъв художествен критерий. Но през годините се разви в погрешна посока и вече се е превърнал в художествена нетърпимост. В затворен пазар и малко общество като българското стълбицата на доброто и лошото стои на първо място. Няма обем, който да прави качеството. Някога започването на нов филм зависеше от художествения съвет. Сега зависи от парите. Затова оценката за другия винаги е негативна. Спомнете си смешните лозунги от китайската културна революция: „Да цъфтят сто цветя“. Но понеже няма как да цъфтят сто цветя, полесно е да се каже кое е първо, кое – второ, кое цвете нищо не струва. Онези, които бяха обявени за бурени, сега си връщат. Халтурата разцъфтя със страшна сила. И чалгата, и свободата минават под общия знаменател „ще правя каквото си искам, никой не може да ме спре“.

– Откъде се появиха парите, които подкрепят драстични изказвания като „Ще правя всичко каквото си ща“?

– От публиката. Това е изказване на Азис*, не мое. Има ли публика, има пари. Като при футболен мач. След като има повече от 100 хиляди човека на стадиона, финансирането е с милиони. Щом Азис събира повече от 30 хиляди души публика, естествено, че ще говори каквото си ще. Докато се твърди, че се хабят парите на данъкоплатеца, когато държавата подпомага киното, негативната реакция ще съществува. А нали киното прави част от националната култура, не чалгата. Американската кинематография произвежда 700–800 филма годишно, от тях само 5 са добри. Ние произвеждаме 2 филма, тогава колко да са добрите? Така се създава паника сред българските кинаджии. Ами българската литература – какви образи ражда за киното? По какъв начин го подпомага? Куп фейлетони се изписаха, че селянинът не обича да гледа филми за селяни, а за принцове и принцеси. Империята на американското кино предлага точно това – сладкодумни приказки. А ние?

– При тази трагична картина върху какво така настървено работиш?

– Бих я нарекъл работна картина. С трагиката си тя подчертава, че е жива. И мене, като всички останали, обстоятелствата ме мачкат като пластелинов човек. В последните години филмите, които се опитвам да правя, също са рефлексия и на публиката, и на натиска на обстоятелствата. В „Госпожа Динозавър“, филм, който направихме с Рада Москова, съм се опитал контактът да бъде директен и ясен. Сега правя филм, който съ-

* Бел. ред.: Васил Боянов-Азис е попфолк певец.

що е плод на натиск и на паника заради нещата, които се случват с публиката. Преди две години се срещнах с руския сценарист Павел Фин, когото много уважавам. Той има зад гърба си 30–40 игрални филма. Навремето е започнал с „Конникът без глава“. Уговорихме се за детски сценарий, казва се „Фабрика за играчки“. Това е съвременна интерпретация по новелата на Хофман „Пясъчният човек“. Много е страшна и сюрреалистична. Сценарият е готов. Имам подкрепа от Националния филмов център и Националната телевизия. Заради сценариста се надявам на руска подкрепа, търся и немски продуценти, защото Хофман не си струва без немско участие. В тази копродукция се опитвам да вкарам и Унгария. Очаквах снимките да започнат през 2006 година, но вече не зная какво да мисля. Всичко лети назад във времето.

– Едва те измъкнах от монтажната, какво се случва там?

– В момента монтирам едночасов документален филм. Героят се казва Самир, зурнаджия от село Кавракирово. Баща му твърди, че го е кръстил на името на индийски филмов герой. Той е музикант от класата на Иво Папазов. Неговият музикален инструмент е много разпространен в Югозападна България, Пирин, в Македония. Целият му род Демкови са от Кавракирово. Сценарият е на Борис Христов, оператор е Светла Ганева. Опитвам се да направя и анимационен филм по сценарий на Христо Ганев, казва се „Парцалът“. Ето че станаха три заглавия, как да се оплаква човек. Само че не знаеш какво усилие е цялото това чудо. Като го няма – хленч, като го има – още по-голям хленч.

– Синът ти, Андрей, който е аниматор, ще участва ли в този филм?

– Не. Той работи върху телевизионна анимационна серия, казва се „Реката“. Сценарист е Петър Маринков, режисьор е Андрей.

– Двамата нямате ли общ проект?

– В „Реката“ само помагам. Част от рисунките са мои.

– Приличате ли си или той е различен?

– Дума да не става, че неговото поколение е различно. Сигурно го потискам по някакъв начин. И той повтаря до голяма степен един семеен печат. По различен начин. Но той сам върви по пътя си.

– Това харесва ли ти?

– Да, но пак с това мрънкане – като на „художествения съвет“. Защото виждам какво би могло да бъде по-добре.

– Можеш ли да направиш сравнение ти какъв си бил на неговите години?

– Не мога да кажа, че съм бил качествено различен. Андрей освен този сериал направи игрален дебют, който се казва „Къщата“, прави клипове,

има международни награди. На него обаче му е много по-трудно. Като част от трудностите съм и аз, висейки му над главата. Не че му досаждам с „умни“ съвети, но усещането за присъствието ми е достатъчно. Сигурно би искал по-голяма самостоятелност. Този проблем винаги съществува при бащи и деца. А и Андрей е много сложен като натоварване, защото е трето поколение кинаджия. Баба му Бинка (режисьорката Бинка Желязкова), дядо му Христо (Ганев), майка му Светла, аз – натискът върху него е взривоопасен. Дори и сега, когато говоря на глас всички тези неща, сякаш по някакъв начин съм заплаха за него. Но в разговорите помежду ни не го усещам така.

– Би трябвало да бъде благодарен на това интелектуално богатство, което е зад него.

– И да, и не. Ако съм малко по-агресивен, благодарността изчезва, ако се оттегля крачка назад, тогава се забравя. Сложно е с децата. Дъщеря ми Бинка завърши кино в Нов български университет, работи като асистент-режисьор в Нова телевизия и също има собствени идеи, които иска да реализира.

– Двете деца различни ли са като творчески индивидуалности?

– В повечето неща са еднакви. Бих казал, че Бинка е по-амбициозна, човек, който се контролира, следва целите си. Андрей е по-артистичен и разпръснат.

– При такава конкуренция си като в окото на бурята.

– Възрастта между 50 и 60 години се оказва най-натоварена. Би трябвало вече да съм поуспокоен, но се оказва обратното. Колкото повече вървиш напред, толкова по-сложно и оплетено става. След това, може би изведнъж, идва рязкото пропадане и пълно безразличие.

– Не можеш да говориш за безразличие, когато имаш задачи за година напред.

– Не си ли забелязала, че българинът все мрънка срещу съдбата си. Все се опитваме да отгатнем живота, а той е толкова разнообразен, че гатанките никога не съвпадат. И винаги си депресиран, че съдбата е срещу тебе.

– Оставяш се на предизвикателството.

– Животът предлага различни решения. Дори пълното мълчание е някакво решение. Насила или доброволно. Много от възрастните колеги се оттеглиха от киното в разцвета си. Нямаха нерви и желание на късни години да участват в новата конюнктура. Лека-полека настъпва умора. Психическа, физическа. Умора на материала.

– Кои са важните неща? Резултатът от осъществяването на нов филм или преодоляването на непредвидени обстоятелства, удоволствието от играта на живота?

– Едното не отрича другото. Важни са всички неща, които се случват. Не бих могъл и без киното, и без рисуването. Но толкова е променлива съдбата българска, че не е известно утре какво ще се случи. Невъзможно е да си режисьор в България и да планираш какво ще правиш след година. Всичко скърца и се бави. Начинът, по който се развива киното, е като даване на помощ за безработни. Държавата субсидира група хора, за да ровичкат по малко и да не викат прекалено високо. Просто една забавачница. От „Госпожа Динозавър“ вече минаха пет години, от последния ми анимационен филм са минали 8, а от последния документален – шест. И така е при всички колеги. Така че годините текат със страшна сила, а самочувствие се гради по съвсем друг начин. Всеки десеторазреден американски режисьор, който идва тук, прави по два–три игрални филма. Затова се смее и казва: „За какво става дума? Не може тук на 10 години да се прави един филм!“

Киното е капризно изкуство. Изразните средства остаряват бързо. Техниката се развива страхотно. А ние снимаме с допотопна техника. Да не говорим за цялата компютърна схема. И всичко това е вързано в огромен комплекс. Бавно и членоразделно ситуацията ти заявява – ти си втора категория човек, седни си на задника. Американците го казват в очите: „Въобще не се занимавайте с кино. Занимавайте се с туризъм, ресторантьорство и проституция. И гледайте нашите филми.“ Това си е война, както навсякъде по света. Една загубена война. Европа отдавна го разбра. Ние ще го разбираме тепърва. А рецидивите от загубената война са ясни.

– Европа все пак си има Дон Кихот.

– Европа нищо си няма. Имаше една огромна културна програма по времето на Митеран*. Тогава Франция като бивша имперска сила реши, че може да обърне внимание и на чуждите култури. Настъпи мимолетна пролет. Зарадиха се фестивали, поглеждаха зад желязната завеса и се учудваха – о, те били живи, мърдат, при това могли и да мислят, че и филми правят. Боже, каква радост. И токѝ вземат, че наградят някого. Награденият се връщаше със самочувствие на министър-председател, защото е взел международна награда. Това беше всичко. Така си остана. Гледат ни като зоологическа градина. Ако има политическа интрига, вадят по някой режисьор за ушите. Тази година ни е нужна Босна и Херцеговина – техен ред за награда. Ако ни е нужен онзи от Унгарските събития – готово, сещаме се за него! Наивно политически, меркантилно, просташки! Но така се прави в живота. А ние, подредени на сцената, си викаме: какви сме

* Бел. ред.: Франсоа Митеран е президент на Франция през 1981–1995 г.

артисти. Детска работа. Просто палячовци в ръката на дребната политика, дори не на едрата.

– Тези кукловоди няма ли да се уморят от самите себе си?

– Няма да обсъждам никого. Аз виждам собствения ни хал. Забелязваш ли как се нарича нашето министерство – на културата… и туризма*. Всички викат с цяло гърло: „Затворете го това министерство! Зазидайте го, взривете го! Защо ви е? Никой няма нужда от вас. В тази държава не ви желаят.“ Не съществува закон за меценатството, никакъв лев не може да се отдели за подпомагане на киното. Единствените две държавни институции са Телевизията** и Националният филмов център. Да са живи и здрави! Но докога ли ще им издържат нервите. Те се борят със страшна сила с държавата, докато тя им реже бюджетите. А пред вратата стоят 200–300 човека с проектите си.

– Но какво си си представял, когато си тръгнал по този път?

– Същия този път. Просто вървя по него.

– Значи отдавна си сложил главата в торбата и знаеш, че не може да бъде друго?

– Ужасното е, че нормалният човек се чувства ненужен. Потискащо е. Само не ме питай кой човек е нормален.

– Точно ти ли ще се чувстваш ненужен? Не може да нямате допирни точки с хората, с които работиш.

– Пълно раздробяване – и браншово, и човешки. Виждам как морално и психически тази държава се разпадна. Даже вече не смея да я нарека държава. Това е племе, изкуствено поддържано с нещо. Навярно инерция… Говоря за това, което виждам днес на улицата. Изчезват всякакви връзки, разграждат се напълно приятелства и професионални контакти. Ако нещо се прави, е от малки групички, които се държат, защото само така може да се изкарат малко пари. Отдавна изчезна илюзията, че си интересен и нужен на някого. Същото става и с книгите. В България, според мен, книги четат не повече от 300 човека. И те, дори да са хиляда, се въртят в затворен кръг, създават измамно впечатление, че книгопечатането е във възход. Погледни в галериите и виж колко човека има в залата. Никого, никого! Хората се затвориха и се опитват да оживеят с телевизора и бразилските сериали. Нашата фабрика за илюзии се срина.

– Осъзнаването на срива няма ли да ни събуди за противодействие?

---

* Бел. ред.: Министерството на културата и туризма съществува няколко месеца през 2005 г.

** Бел. ред.: Българската национална телевизия, БНТ.

– Когато не съществува интерес към артиста, той изгубва смисъла на работата си. Това не е социален снобизъм или вид нарцисизъм и процесът не е само български. Дори Юрий Норщейн, най-добрият аниматор, който някога се е раждал, ми каза по същия начин: „Спирам да работя, усилията ми се обезсмислят. Не съм нужен на никого.“

– Усещането за вечно недоволство не идва ли от твърде широкия мащаб на мислене, който е несъизмерим с дребнавостите на всекидневието?

– Възможно е. За мен този обем не е непосилен. От самото начало, дори когато не съм го съзнавал, сякаш съм бутал цяло стадо пред себе си. Не от суетно желание да покажа кой съм, а защото съдбата ми е дала възможност да работя по този начин. Не отделям игралното от документалното кино и анимацията от рисунките. Те са част от начина, по който ходя, мисля, живея. Но човек, за когото всичко е работа, твърде рано загубва радостта от готовия продукт. Това е един от кусурите на творчеството. Дори вечер не спирам работа.

– И когато го погледнеш, пак си недоволен?

– Да. Ако е лошо, се паникьосвам. Ако е добро, просто е добро. Проява на български песимизъм.

– Недоволството не е ли тежък товар?

– То е като вид биологична реакция. И в чужбина е така. Хората, които работят, не се радват на работата си. Радостта вече не е част от процеса. Това никой не ти го е натрапил. Сам си го избрал. Липсва въздишката, че нещо си свършил. Сигурно защото възприемам изкуството като скитане в празно поле. От време на време срещнеш някого. От години не съм виждал човек, който да ми каже: „Знаеш ли, харесах нещо твое.“ Това няма да ме разплаче. Но като се обърна назад, виждам как в мъглата се показва само част от полето. Другото чезне в забрава.

– И никакви съкровени моменти?

– Най-радостен бях в осми клас, когато видях първата си картинка, напечатана в „Средношколско знаме“. На нея една ракета беше разбила телевизор. Все пак годината е 1964-та. После имаше награди в Оберхаузен, Отава. Нататък започваш да трениращ сърцето си, а то загрубява и се превръща в ръкавица.

– „Масовата кулевизация“ в „24 часа“ хвърляне на ръкавицата срещу безумието на обществото ли е?

– Благодарен съм на Валери Найденов, който с тази рубрика удари в десятката – много е смешна, той я измисли. А и не подписвам работите си. Бях прочел някъде, че Майстора от срам не се подписва под карти-

ните си. Казах и аз няма да се подписвам. Пет години рисувах за вестник „Култура“. Работите изведнъж придобиха смисъл с мащаба и графиката си. Бог да го прости, Христо Градечлиев, той имаше огромна заслуга за това. И ето нови пет години всеки четвъртък в „24 часа“ излиза „Масова кулевизация“, където темите са социални и политически. А всяка неделя излиза по-жълта, по-еротична рисунка. За да има баланс. Рисуването ме заставя да съм отговорен като актьор, който не може да се напие преди представление. Правя четири-пет рисунки седмично, като отделям между осем и десет часа за всяка. Опитах да завъртя и комикс, но бях на ръба на физическата преумора. За мен „24 часа“ е голям шанс. По този начин подържам носа над водата. Усещането, че ме има. Иначе изчезвам.

– Къде наблягаш? На промяната в психиката на отделния човек или на глобалната промяна на обществото и политиката?

– Едното следва от другото. Основното е характерът човешки. Преди петнайсетина години мислех, че хората са прекалено заети с политика и одумване. Ако всеки си гледа работата професионално, нещата ще потръгнат. И политиката ще остане за политиците. Сега виждам, че е невъзможно. Абсурдът се превърна в закон. Появиха се изумителни хора. Едва говорят, заекват, не мислят, около тях хвърчат светкавици, но решават човешки съдби. В парламента. Кажи ми една област в живота български, която да не е тъжна. Къде цъфтят нещата, освен в чалгата?

– Никъде. Но сме тук. Няма ли да ти е по-лесно да плаваш под чужд флаг?

– Навсякъде си чуждо тяло. Както казват за французите, родени в Алжир – черна пета. Тук ми е мястото. Тук и сега. Много неща ме задържат. Това би могло да бъде добро качество, би могло да бъде и лошо. Може да бъде адски красиво, може да те нарекат консервативен. Но без колебание казвам, че в България е моето място.

– Оттук до морето? Не се ли умори да се гмуркаш?

– Аз съм на 56 години. Сигурно от 48 познавам морето като пръстите си. И бреговата линия, и водата, и всичко под водата. Но и те веднъж ми харесват, друг път – не!

– Ако изплува отнякъде една малка рентичка, какво ще направиш?

– Това е мечтата на всеки търтей. Мисля как ще седя и само ще рисувам на спокойствие. Щѐ ми се да опитам нещо ново, макар да не знам точно какво е то. Може като Павел Койчев* да измисля нещо с клечки и слама, с камъни и дърво, знае ли човек. Само да не е старчески копнеж по

---

* Бел. ред.: Павел Койчев е скулптор-монументалист.

свободата да се правиш на дете. Сигурно защото днес е дата 13-и, всичко е обвито в тъга. Дори за внука ми Павел аз съм дядото, който е част от интериора на къщата, и той няма много време за мене.

– Амбициран ли си да предпазиш децата си от препятствия, през които си минал?

– Дразня се, когато не им пука, че около тях има някакъв полезен опит. Като повторя няколко пъти, и ги оставям да правят каквото искат. Не си говорим често за работа.

Колкото по-силен е натискът отвън, толкова повече се затваряш навътре. Това най-добре се вижда при актьорите и музикантите. Сърцето ти може да охка отвътре, но ти се смееш. Във филма „Сънувам музика“ Ибряма* много говори за тези неща. Животът на сватбарския музикант е не по-малко тъжен; и той не може да се появи пред публиката разплакан. Трябва маска. Поведението му е въпрос на професионализъм. Виждам обаче разлика между Ибряма и Самир. Все пак Самир е 30-годишно момче, все още всичко е пред него. Пълен е с живот. Има страхотната амбиция да бъде по-добър от Ибряма. Много интересен импровизатор е. В Кавракирово ги събрахме да свирят заедно. Направихме интересни записи, ще стане добър филм. Жалкото е, че малко хора гледат документално кино. И къде да го гледат? Случайно по телевизията или на някой фестивал. Затова на моменти ме обзема цялата тази безнадеждност и усещам сърцето си като във вакуум. Все едно някой го е грабнал и е оставил дупка на негово място.

– Това е като в картина на сюрреалистите.

– Не казвам, че говоря уникални неща, но те са вътре в мен.

– Когато работиш съвместно със съпругата си Светла, тя разбира ли вътрешните ти недоволства?

– Тя е професионалист от много висока класа, всички въпроси се изчерпват с тази дума. Има зад гърба си поне 15–16 игрални филма. В първия ни съвместен филм „Смъртта на заека“ по сценарий на Борис Христов бяхме много млади и амбициозни. Нататък сме работили спокойно и нормално. В момента тя снима два филма във Франция с режисьора Ерве Бале, едно от големите френски имена. Филмът се казва „Викът“. У нас са въртени някои от неговите телевизионни серии като „Между земята е небето“. Той е много добър жанрист, пише сам сценариите си. В началото на 90-те години в България снимаха заедно филм, след което я покани да работят във Франция. Филмът се казваше „Викът над люлката“. Цветана

---

* Бел. ред.: Ибряма е кларнетистът Иво Папазов.

Манева, Мария Каварджикова, Петя Силянова също са участвали в негови филми.

– Не ти ли хрумва сам да си пишеш текстовете, когато не харесваш чуждите сценарии?

– Пазил съм се от това. Навремето се научих, че човек трябва да прави това, което прави най-добре. Въпреки че изкушението е голямо. Но е по-добре е да работя с Христо Ганев, Валери Петров и Борис Христов отколкото със себе си.

– Имаш ли неприятен спомен от някогашните тоталитарни стълкновения?

– Е, разбира се. Че аз къде съм живял? Но никога не съм говорил за това, защото не е било най-същностното. Навремето спряха „Смъртта на заека“. Изрязаха част от филма. Но да се говори постфактум е безсмислен национален комплекс. Ако са те мачкали, докато си бил дребен и никакъв, а след това решетката на зоологическата градина е паднала, не може да се хвалиш, че си се плезил на звероукротителите отвътре и така си протестирал.

Нещастните колаборационисти, които се мотаят по улиците и в Народното събрание, какво са правили тогава? Сътрудничили са. Живели са дребния си живот. Сега се преобръщат в някакви други, за да забравят миналото. Едни от най-неприятните цензори в някогашния художествен съвет на управление „Българска кинематография“ бяха колеги, режисьори, сценаристи.

Сегашни прословути демократи бяха от най-неприятните фигури, от основните сатрапи на „Смъртта на заека“. Българинът си е българин. Протоколите на художествените съвети съществуват. Може да ги види всеки, който поиска. Цялата тази безсрамна каша е една и съща. Само забравя стария си образ от време на време. Тези неща бяха част от играта. Такива са и днес.

– Как успяваше да надскочиш бариерите на идеологията?

– Ако е имало някакъв активен период във възприятието ми за изкуство и „пълнене на резервоара“, то е било като студент в Москва. Това нямаше нищо общо с оная България, с оная Москва. От затворена, малка и капсулирана страна се озоваваш в огромен, античовешки град. Тогава Москва беше отчайващо потискащ град, нямаше дори витрини по улиците. Всички, които са учили там, са се връщали по два-три пъти с куфарите обратно и „завинаги“ вкъщи. И изведнъж обаче, с голям апостроф, виждаш други хора, друго изкуство, друго кино, други мащаби. В разцвета си бяха „Литературная газета“, „Литературная Россия“. Запознах се с изу-

мителни хора, които оставиха физиономиите си върху мен. Не говоря за идеология, а за големи приятелства, за големи преподаватели. История на изкуството ми е преподавал Николай Николаевич Третяков, племенник на прочутия Третяков. Едно от големите руски имена Пименов ми преподаваше живопис. Там се срещнах с аниматора Юрий Норщейн.

– В пристъп на недоволство от света, който сега те заобикаля, можеш ли да вдигнеш ръце и да кажеш като Норщейн: „Не искам повече, край“?

– Още не съм готов за този момент. Но факт е, че много често си мисля за него.

– Съдбата ли ти праща интересните хора, за които си струва усилието да работиш?

– Съдбата. Чрез приятелите. Навремето Ибряма беше откритие на Борис Христов. Двадесет и пет години са минали от филма*, а аз не съм посегнал към темата. И ето, че сега се появи друг музикант, за когото си струва да се направи нещо. Слава богу, че понякога има и случайни срещи.

– На какво учиш младите аниматори в НБУ?

– Опитвам се да им докажа, че са хора с характер. От 30-те човека, които идват всяка година, поне 5–6 са много добри. Помогам по всякакъв начин.

– Ти ли подклаждаш интереса им?

– Те си имат собствена съдба. И тя има тази грижа.

– Но очевидно не им казваш: положението е трагично, търсете друго решение.

– Няма как да им кажа, че усилието им е безсмислено и в тази работа няма хляб. Във всяко време има същностни деца, които преследват целите си. Основното е семейството, родителите, отправната точка. Тези, които остават, обикновено са свързани с киното или с рисуването.

– С какво те изненадват?

– Разликата в годините е толкова голяма, че трудно ще ме изненадат. Те имат да събират още много багаж. Но се чувствам приятно с рисунките им, с измислиците им.

– Има ли етапи, които сега се прескачат по-бързо?

– Не. Като говоря за Андрей и Бинка, виждам, че дори те не приемат нещата, ако не ги опипат сами. Господ е знаел какво прави с Вавилонската кула, разбърквайки не само езиците, но и мозъците. Трябва да има пълна забрава, след което пътищата да се извървят отново. Виждаме колко е

* Филмът е „Сънувам музика“.

тромаво и неповратливо човечеството. И не върви бързо напред, както се твърди, въпреки изумителните скокове в авиацията или компютърните технологии. Те единствено създават усещането, че животът е безкрайно динамичен.

Ако трябва да се огледам за някаква метафора, то виждам как щафетата на човешкия дух си я предават един на друг не много паметливи охлюви…

Интервюто взе Галина Рулева
май 2005 г.

Снимка: Галина Рулева

Антоний Гълъбов

– Днес за социолозите казват, че били манипулатори и дори могат да провокират фактите. За това ли мечтаехте?

– Първата ми детска мечта беше да стана египтолог. Затова в училище избрах да уча френски. Реших, че от времето на Шамполион нататък ядрото на световната египтология винаги е било във Франция. Независимо

от интересите на Великобритания, Русия, САЩ. Мислех, че самият дух на Египет е по-разбираем на френски. И то не в онази „романтична“ представа на Индиана Джоунс, а в много по-различен смисъл. Изненадвам се, че у мен още като дете се е появил невероятният респект към тази цивилизация. Не пясъци и пустини изобщо. Не гробници и фараони. Не археология изобщо. Нещо повече. Представата за тази цивилизация беше част от живота ми и преди две години имах щастието да видя пирамидите. Според мен истинският респект към една цивилизация не може да премине през разравянето на мъртвците. Цивилизация като египетската, която е изградила културата на смъртта и отношението към нея, вътрешно се съпротивлява срещу оскверняването на гробове, срещу опита за надникване в живота на хората през смъртта. Нещо като влизане през изхода.

– Каква е първата Ви представа за тази цивилизация?

– Майка ми купуваше винаги два комплекта учебници. Единият на български, другият на руски. Руският беше по-богато илюстриран. До голяма степен онова, което имах като визуална памет още от дете, без да съм го виждал в реалността, е от тези учебници. От дистанцията на времето мисля, че не са били най-добрите като съдържание, но с илюстрациите и полихрафията даваха възможност за разширяване на общата култура. Оказаха се добър съветник. Със сигурност не самите пирамиди ме впечатляваха, а излъчването на статуите, маските, и не само на Тутанкамон. Породи се вътрешно усещане, че нещо не е наред. Че не се вижда цялата картина, а само част от нея. И то онази част, която самата египетската цивилизация не е предназначила за гледане. Исках да изследвам не какви са били ритуалите при смъртта, а как са живели хората. Каква е била тяхната представа за онова, което ги чака.

Следващата ми любов беше театърът. Майка ми беше цигуларка в Софийската опера. Израснах между колегите ѝ, докато я изпращах и посрещах от работа. Макар и специфичен театър, операта носеше цялото невероятно усещане за сцена, за кулиси и пространства, които остават невидими за зрителя. Затова театърът винаги е бил в мислите ми и разбиранията ми за света. Не намирах противоречие между него и египтологията. Не виждах противоречие между това да възобновяваш живота чрез театъра и това да изследваш какво точно се е случило с представата на хората за живота и смъртта, за ритъма на времето.

Аз завърших по-рано училище. Така решиха майка ми и дядо ми – родителите ми бяха разведени. Кандидатствах веднага режисура във ВИТИЗ. Стигнах до трети кръг. На събеседването Крикор Азарян каза: „Хубаво бе, момче, ти като завършиш, ще си на 22 години. Кой е този

български актьор, който ще те слуша?“ Там някъде прекъсна връзката с идеята ми за театър. На следващата година влязох в Софийския университет. През това време упражнявах гражданската специалност от гимназията – монтаж на електродомакински уреди, защото нямах 18 години и не ме взеха в казармата. Отидох да работя в МИУ „Софстрой“. С други думи, жичкаджия в панелното строителство или по силнотоковите инсталации на жилищни блокове. В квартал „Хаджи Димитър“ съм работил на два блока. Но това продължи 4–5 месеца. Аз отивах на театър, когато колегите ми отиваха да пият, косата ми беше неприлично дълга. И досега не се разбирам с работниците. Не ми потръгна с тях и като сценичен работник в театър „София“, макар това да приличаше на повишение, защото работех на топло, а не навън на студа. По това време, сезон 1981/1982 година, гостуваше Театърът на нациите и извадих късмет да гледам няколко чужди спектакъла. По-късно открих, че не се разбирам и с научните работници, което означава, че между мене и работниците има проблеми.

– И защо така си воювате?

– Не е много ясно. Вероятно заради индивидуализма ми. Винаги съм държал на него. Човек трябва да е наясно със себе си. Не може да започне да подрежда света, ако допусне светът да го подрежда. Подреждането отвън навътре е колективистично. Първо да видиш какво ще кажат хората, че да отговориш на очакванията им. Това води до катастрофа.

– За социологията точно индивидуалният поглед е важен.

– Кандидатствах четири специалности, беше модерно да се кандидатства всичко. История, право, психология и социология. С майка ми бяхме на морето, когато дядо се обади да ми каже, че съм приет социология. От съседната квартира един замдиректор на предприятие ме изгледа накриво и каза: „А-а-а, значи ти ще ставаш социолог, така ли?“ По това време към социологията имаше три стандартни реакции. О, това е модерна наука; втората беше – добре, ама какво ще работиш; третата – какво е това социология? Замдиректорът не ми беше симпатичен и казах, че ако някой от работниците му лепне шамар, аз ще мога да обясня защо се е случило. Това беше първото ми собствено определение. Не много сериозно, но първо.

Две години изкарах като войник в Химически войски и оръжия за масово поразяване. Странна категория войски. Искрено се надявах, че ще бъдат забранени, но и досега не са. От казармата излизах на два пъти. Първо пристигна заповед за уволнение на приетите студенти. Прибрах се вкъщи и веднага се оказа, че ни връщат обратно. В Средиземно море започваха маневри на Шести американски флот. Като не знаеха какво да ни

правят, ни пратиха да строим. Копахме канал – като в оня виц за вярата в човека. Копахме денонощно, а след уволнението ни зариха канала с булдозер.

В Университета пристигнах със закъснение. Първата ми научна публикация беше върху социология на театъра, докато различни преподаватели казваха, че такова нещо няма. След една международна конференция през 1987 година Петър-Емил Митев ми предложи работа в Научноизследователския институт за младежта към ЦК на ДКМС. Той беше директор. След две години се дипломирах и в дипломата ми като специализация е записано „Социология на политиката и духовното производство“.

– Театъра духовно производство ли го наричате?

– Вместо да се занимавам със социология на театъра, попаднах на границата по време на изселническата кампания. Струваше ми се, че нещо не е както трябва. Че това, което се говори, не отговаря на действителността. Към Младежкия институт имаше заявка за интервюта с хората, които се завръщат. Направих всичко възможно да попадна в групата. В нея бяха най-добрите анкетьори. Този институт беше школа за емпирична социология. В момента няма социологическа агенция, в която да не работи поне един колега от там. Няма частна агенция, която да не е изградена от колеги. Всичко, което знам за емпиричната социология, е от практиката. Имаше много добри професионалисти.

– Как се изграждаха тези много добри професионалисти под шапката на ЦК на ДКМС?

– Това беше защитено пространство. Петър Митев имаше статут на съветник на Тодор Живков. Още тогава ми беше ясно, че това е умишлено защитено пространство. В него се допускаше по-голяма степен на политическа свобода с определена цел: да бъдат селектирани и дори култивирани определен тип кадри. В началото работех в секция, която се казваше „Младежка субкултура“. Тогава пънкари, рокери и всякакви форми на младежко групообразуване бяха приравнявани към криминогенните фактори. Заедно с Лидия Йорданова, която сега е директор на Националния център за изучаване на общественото мнение, работехме с няколко хевиметъл групи във Варна и Габрово. Изглеждаше, че Петър Митев поема политически риск, като протежира подобен тип изследвания – те формално влизаха в противоречие с официалната политическа линия. Доста по-късно в процеса на промяната на отношението към него започнах да си давам сметка, че в това е имало и втори пласт. Усещане за някакъв вид контролирана свобода и политическа закрила, създаване на тип илюзорно пространство на изследователска свобода.

Работата ми в Младежкия институт беше свързана с конфликтна за мен позиция. Опитах се да я маркирам в дипломната си работа – тя беше върху младежката субкултура в България. Изпаднах в странно положение, тъй като бях най-младият изследовател на младежта в Института – тогава бях на 24 години. Носех вътрешното противоречие на изследовател, който в същото време е и част от онова, което изследва. Дори косата ми беше по-дълга от допустимото. Проучвайки поведението на тези хора, си давах сметка, че съм много по-близо до тях, отколкото до колегите си от Младежкия институт. Като изследовател трябваше да контролирам дистанцията спрямо обектите на изследване. В същото време споделях голяма част от онова, което по-късно беше наречено „протестен потенциал“, „енергия на протеста“. Този баланс се оказа много труден, дисциплиниращ по отношение на професионалното ми развитие и поучителен. След това често попадах в подобна ситуация.

– Кое беше най-шокиращото?

– Това, което видях с очите си на Капитан Андреево в края на септември и октомври 1989-а, беше толкова гнусно и отвратително във всичките му измерения, че тотално преобърна професионалната ми практика. За тези десетина дни, в които правех интервютата, почти не спах. Хората ми изглеждаха като бежанци от военен конфликт. Те бяха заложници в балканското надцакване между Тургут Йозал* и Тодор Живков. Имаше хора, които цели 11 дни престояваха в така наречената ничия зона. Вечер се връщахме в хотела в Свиленград. Над нас Иван Гарелов правеше официалните студиа за Националната телевизия. Под нас бяха агентите от „Държавна сигурност“. Те бяха така наречения филтър на границата. Всеки, който беше допуснат да се върне обратно в България, преминаваше през този „филтър“. „Държавна сигурност“ ги подлагаше на издевателства и разпити дали не са станали агенти на турските тайни служби. След това ги разселваха. Такава беше практиката на „посрещане“.

Тази наглост и безумие, която се развихри пред очите ми, обърна изцяло представата ми за изследователска работа. Оттогава до 1996 година, докато защитих кандидатска дисертация върху етническа идентичност и етнически конфликти, непрекъснато се занимавах с този проблем. Още в първите дни на 1990 година в районите със смесено население се организираха митинги срещу решението на Политбюро, взето на 29 декември 1989-а, турците да си върнат турските имена. По-късно разбрах доста срамни подробности за него.

* Бел. ред.: Тургут Йозал е министър-председател на Турция през 1983–1989 г. и президент през 1989–1993 г.

Преди Политбюро да вземе това решение, отдел „Идеологическа политика“ на ЦК на БКП беше поръчал на Кръстьо Петков да направи социологическо изследване на партийния апарат в районите със смесено население. Трябваше да се установи до каква степен са склонни на връщане правото на избор на турски имена, на турски език и турски ритуали във всекидневието. Няколко часа преди въпросния пленум на Политбюро резултатите бяха готови. Те сочеха, че местните партийни структури ще реагират крайно отрицателно и няма да приемат подобен обратен завой.

Но решението беше взето с ултиматум на Александър Лилов – ако то не се приеме веднага и незабавно, той ще подаде оставка и ще остави Политбюро да се оправя само. Не е ли пълен парадокс, че същият състав в началото на 1985 година гласува секретната точка, представена от Тодор Живков за преименуването на българските турци и създаването на етнически хомогенна социалистическа нация. В резултат на чудовищната операция, продължила около 40 дни, бяха сменени имената на всички български турци и на българите мюсюлмани. И след като същите хора на 29 декември 1989 година гласуваха точно обратното, в първите дни на 1990-а местният партиен актив скочи. Точно тогава бях в Разград. Кадрите на БКП в Разград искаха Петър Младенов, вече като президент, незабавно да дойде при тях и да обясни кога ги е лъгал – дали през 1984 година, когато им обяснява защо трябва да бъдат сменени имената и да влезе в ход „възродителният процес“, или сега, когато спешно се подписва точно обратното решение.

Всичко това се разигра пред очите ми. Част от фактите успях да систематизирам във вид на социологически анализ в дисертацията си. Но тази проблематика продължава да ме преследва до такава степен, че в периода 1998–2001 година работих като експерт на Националния съвет по етнически и демографски въпроси. Бях секретар на работната група по ромските въпроси. У дома, на моя компютър е писана прословутата Рамкова програма за интеграциа на ромите в българското общество. Документът беше приет през 1999 година след серия тежки преговори с неправителствени организации, с ромските барони и с всякакъв тип по-големи и по-малки величия от ромската среда. Вече шеста година това е единственият държавен документ, приет от самата ромска група. Друг е въпросът, че той не може да намери бързата си реализация. Проблемът не е само в парите. Липсва координация и политическа воля да бъде реализирана програмата. Но тази тема продължава да държи вниманието ми. В този период имах възможност да се върна и към културата, да подновя интересите си към социология на театъра. По времето на министър Мос-

кова бях експерт на Министерство на културата. Етническите и религиозни отношения се свързваха с културното многообразие и дефинирах проблемите по друг начин.

– Кой е най-големият парадокс, който видяхте в политиката?

– След толкова много продажност и примитивност сетивата ни са притъпени. Но най-големият парадокс остава магнетичното, потресаващото зрелище на мутацията, на метаморфозата на човека, попаднал във властта. Потресаващо е като апокалипсиса, който Йеронимус Бош е уловил в картините си. Като студент се карах с мои колеги, защото те твърдяха, че чудовищата и изкривените физиономии били плод на въображението на болен човек. Може Бош да е бил психически болен. Но е уловил безпогрешно всички образи и излъчването им, които виждаме днес. Това е най-жестокото разбиране за тежката деградация на човешкото същество. То се оказва податливо на зловеща мутация, която деформира не само външността. Тя деформира и унищожава самата човешка същност. Познавам доста хора, които попаднаха в политиката случайно и, за да оцелеят, неистово се вкопчиха в нея. Наблюдавам целия процес. От едната страна е унификацията с усвояването на един дървен и грозен език, който се използва като защитна схема. От другата – тоталната трансформация на незрялата, неукрепнала и инфантилна личност, която прави каквото ѝ скимне. И то, само защото се намира в политическото пространство. Последните 4 години са своеобразен апотеоз на този тип мутация. Достигната е пределна граница. Отвъд нея заплахата не е само по отношение на принципите на демокрацията и принципите на свободата. Това е заплаха към човешкото естество. Оказва се, че наглостта е оръжие, което може да пробива път напред. Обаче откатът е много по-тежък. Масовото съзнание започва да усеща, че тази граница скандално се преминава. Очаквам съпротивителните сили на българското общество да се активират. Не мога да си представя, че подобен процес няма да настъпи.

– Не се забелязва българското общество да е особено активирано.

– Убеден съм, че това е едно от нещата, заради които българският начин на мислене е оцелял. В него има разбирането, че за да се удържат прекалено разрушителните тенденции, трябва да се спазват границите. Затова съм убеден, че съпротивителните сили ще се активират. В това е кодът на българското. Твърдя, че 24-ти май е важен прзник. Но не само защото Кирил и Методий са създали азбуката. Те повече или по-малко са свързани с определена политическа мисия. Създаването на азбука, която ползва голяма част от буквите на Византийската империя и трябва да се разпространи във враждебно настроените северни територии, по-скоро

показа намерение за асимилация. Но онова, което ми се струва важно, е, че в историческия код на българското е заложено умението да обърнеш оръжието, насочено срещу тебе, и да го превърнеш в опора. Именно затова от асимилационен културен и политически проект е израснала самобитна традиция. Това се е повтаряло през вековете. Този тип решения да поемаш енергията и агресивността на онзи, който те напада, да я обърнеш срещу него и да стъпиш на твърдо, се е превръщал в основа на българската културна мяра. Не можем да я дефинираме точно, но я има. Затова избликът на наглост и на бесовщина, който ни заобикаля, е такъв тип провокация, от който ще стартира защитният механизъм на българина. Изглежда отдавна не е използван и проработва бавно. Но е факт осъзнаването за прекрачване на границите и загубата на ориентири. Това потискащо и тягостно разтърсва социалната тъкан на обществото. Възприема се като форма на патология. Продължавам да вярвам, че е възможно да бъде преодолян поредният самоубийствен инстинкт.

– 15 години не са ли твърде голям период, за да не се изградят професионални политици с европейско мислене?

– Споделям разбирането, че ние нямаме богати хора. Това не са само икономически интереси. Богатите хора винаги са държали парите им да не бездействат. Те разширяват и увеличават онова, което носи сигурност. При нас е като в лоша приказка. Беден селянин чул глас на входа на една пещера: „Колкото успееш да нагребеш с лопатата от съкровището, за тебе ще е.“ Той обаче така замахнал с лопатата, че тя се ударила о камък и в нея нищо не останало. В българската политика е доминиращ точно този рефлекс на дребен хищник. Това са хора, които не искат да печелят с 2 процента. Те не разговарят под норма на печалбата 95 на сто. Това са бедняци, които скандализират, но ще си останат такива. Те нямат представа за отговорността, която носи богатството. Тези хора слизат от изключително скъпите си коли, за да стигнат до богато обзаведените си къщи, но предпочитат да шляпат в калта, а не да инвестират в поддържането на улицата. Защото цялото им поведение идва от съзнанието за временност. Усилията им са насочени да се доберат до някакъв ресурс – властови или икономически. Опитват се да уловят момента, в който птичето каца на рамото. Това се случва веднъж. Но това не е професионалната нагласа на професионален политик. Професионалната нагласа кара истинския политик да отлага осребряването на реалния си доход. За професионалния политик е по-важно дълго да продължи да играе. И едва когато е реализирал идеите си, да отиде на касата да осребри жетоните си. А нашите днешни играчи първо тичат до касата. Дори не успяват да се

включат в играта на по-опитните и по-ловките в жонглирането с възможностите. Истина е, че имаме прекалено малко политици, които достойно са подавали оставка. Но не като форма на шантаж и война на фаворити около Симеон Сакскобурготски, когато Бойко Борисов и Милен Велчев почти едновременно подадоха оставки преди две години, за да се надцакват с тях. Не този тип шумолене в царския коридор. Говоря за оставка, когато излизаш, защото знаеш, че ще се върнеш. Излизането в професионалната политика е силен жест, силно оръжие. То те нарежда в светлата част на спектъра при следващото раздаване на възможности за достъп до властта. Нашите не смеят. Те знаят, че излязат ли извън осветения кръг, нищо не им гарантира връщането отново. Точно това ги прави зависими и жалки.

– Има ли шансове да се изградят пълноценни политици?

– Зависи от самоуважението. Това трябва да бъдат хора, които знаят собствената си цена. Не онова, което другите са готови да дадат за тях. Не онова, което самите са готови да жертват, за да се рентират. Трябва да са хора, които знаят границите на собствените си възможности. В противен случай те не могат дори да започнат да се професионализират. Не съм убеден в масово разпространяваната представа, че богатите трябва да стават политици, защото няма да крадат. Това е представата на бедния човек, който с удивление наблюдава как няма насищане в разпределянето на нещо рядко и скъпо. Има алчност, на която сме свидетели навсякъде. Има алчност на хора, които няма да се спрат да вземат все повече. Защото това, което вземат, им е дадено, а не спечелено. Това са два много различни пътя за изграждане на богатство. На повечето герои на нашето време тези пари са дадени за временно ползване. През 80-те години по проект „Нева“ парите на тайните служби на социалистически лагер са били изнесени в Западна Европа, в Южна Америка, за да бъдат пръснати във вид на фалшиви джойнт венчъри по частни банкови сметки, докато отмине периодът на така наречената перестройка. С идването на Путин на власт* тези пари трябваше да бъдат върнати. Някои ги върнаха. Други обявиха, че тези пари са си техни. В това е сблъсъкът, които виждаме в България. От едната страна са тези, които останаха лоялни към някогашните си работодатели. От другата – появилите се от Запад момчета, които се опитват да ни убедят, че нямат нищо общо с парите, получени от родителите им. В това отношение представата, че от богатия човек става до-

* Бел. ред.: Владимир Путин е избран за президент на Русия през май 2000 г.

бър професионален политик не е вярна. Придобиването на някакви пари или притежаването им не е гаранция за професионална кариера.

В България яростна амбиция да станат политици проявиха и експертите. Това продължава да бъде тъжна гледка. Когато за първи път се появи специалност „Политология“ в Софийския университет, първият випуск веднага поиска пропуски за Народното събрание. Защото те щели да стават политици. Това е като онези хора, които имат психични отклонения, затова изучават психологията, за да търсят решение на собствените си проблеми. По същия начин тези, които учат политически науки, мислят, че са предопределени за политици. Самата идея за дистанцираност и контрол върху изследователската позиция на политолога или социолога спрямо реалността напълно отсъства от съзнанието им. Те са убедени, че е по-изгодно да влезеш през задната врата като експерт, отколкото да се издигаш бавно в партийната йерархия. Онзи, който има пряк достъп до партийното ръководство, от силната позиция да има повече информация, казва само онова, което лично му отърва. Криза на политическото представителство ще има дотогава, докато продължава настъплението на експертите за политически постове. Експертът може да представлява само себе си. Той не е избран от мнозинството за политически функции. Затова когато добър икономист, политолог или социолог, експерт в собствената си професия, застане в ролята на политик, обикновено започва да губи експертния си капацитет. Нещо, което е опасно. Изграждането на професионален политик преминава през друга логика.

– Каква е тя според Вас?

– Любимият ми пример е Жак Ширак. Няма френски политик, който да не е завършил Висшето училище за публична администрация. Това е първото и най-важно стъпало да знаеш как функционира държавата и властта. След училището първият му мандат е в малък департамент, вторият – като помощник-префект в по-голям департамент, третият е като префект в същия департамент, където е започнал. Затова през 2002-ра, когато се появи Жан-Мари льо Пен, французите се сепнаха и гласуваха почти инстинктивно за Ширак, независимо от отношението си към него. Предпочетоха да заложат на политик, който е практикувал закона, преди да започне да го прави. Затова естественият път и на българската политическа система би трябвало да е през местната власт. Всички политически партии, които решават да се явят на парламентарни избори, за да попаднат в Народното събрание и да бъдат национално представени, за да оцелеят като политици, възпроизвеждат клиентелистка нагласа към политическата кариера. А тя реално започва от местната власт. И то – от изпълнителната

местна власт. Там се прилага законът, работи се в рамките на ограничени ресурси, с конкретен достъп до хората, с директен граждански контрол върху собствената кариера. Поне след два мандата в местната власт човек би могъл да има претенции, че от него ще зивиси качеството на законодателната дейност. При нас тази естествена йерархия на професионалната политика отсъства. Приема се, че е важно да станеш народен представител и да обещаваш каквото си поискаш. След това да забравиш какво си обещавал и да слушаш единствено партийното ръководство, което те е лансирало. Изобщо не съм сигурен, че директното отиване в другата крайност с въвеждането на изцяло мажоритарна система ще реши този проблем. По същество през 2001 година имахме абсурден мажоритарен избор. Бяха избрани някакви хора в името на човек, който не се яви на избори. Не е добро решение. Да харесваш някого и да гласуваш за него не означава, че с твоя вот в политиката ще се появят и други хора, които нямат нищо общо с очакванията ти.

В професионализацията на политиката, според мен, голямата заплаха идва от тези, които пъплят в партийните йерархии. Защото досегашният партиен политически елит може и да не струва, но онова, което идва на равнище заместник-председатели и ръководство на регионални и областни структури е още по-страшно. През тези 15 години партийните структури не функционираха като школа за формиране на политически кадри. Те функционираха като разширени дворове на местни феодали. В резултат под тоталния натиск на подобен тип кадри днешната политическа ситуация буквално е взривена отвътре. При разпадането на коалицията „Народен съюз“ Анастасия Мозер и Александър Праматарски бяха притиснати до стената именно от тези млади момченца и момиченца. Те са готови да се договарят с всичко и с всички, стига да продължат да се катерят нагоре. Същото е и в СДС. В това отношение наистина съжалявам, че един от малкото устойчиви политически съюзи в дясната част на политическия спектър като „Народен съюз“ вече не съществува. Още преди местните избори през 2003-та Съюзът на свободните демократи, „Гергьовден“ и всички по-големи и по-малки играчи, които имаха за цел да докарат СДС при НДСВ, насочиха усилия към подкопаване и превземане на местните структури на Демократическата партия и БЗНС. Нито едното, нито другото ръководство се усетиха. Напротив, продължаваха да играят в спектакъла на коалицията „Баба, дядо и внуче“. Реалното превземане, окупиране и обезсилване на политическите партии през тези години вървеше с пълен ход. Това нямаше да се случи, ако те бяха управлявали и култивирали собствените си човешки ресурси. Две или три години преди

смъртта на доктор Петър Дертлиев с него си говорихме за политическата ситуация през 1995 година. Задавах му един и същи въпрос, който много го ядосваше. Питах го какво идва след него. Кои ще са силните фигури, колко хора подготвя. Тогава той имаше безспорен политически авторитет, беше уважавана политическа фигура. Но днешната гарнитура на жълто-оранжевото управление, същата пожарна команда, която в момента обслужва НДСВ, а тогава играеше за БСП (в лицето на Петър-Емил Митев, Андрей Райчев, Кольо Колев, Кънчо Стойчев), успяха да подведат Дертлиев, че има добра воля за изграждане на социалдемокрация в България. Те буквално унищожиха Социалдемократическата партия. След което се оказахме със седем социалдемократически партии.

Същият сценарии преди това беше разигран от идеолозите и стратезите на БКП по отношение на земеделците. Знае се, че от 90-те години насам в България има две силни политически традиции – земеделската и социалдемократическата. Те сравнително бързо можеха да бъдат възстановени и да разчитат на широка обществена подкрепа. БЗНС не точно да бъде аграрен тип партия, а на интелигенцията от аграрно-градски тип, която е първо или второ поколение емигранти от селото в града. Наследник на българското земеделство от първата половина на XX век. Социалдемократическата партия в общи линии винаги е била враг на комунистите. Съответно – и те на нея. С други думи, тези две политически линии бяха старателно унищожени. Тези две традиции бяха смазани и целенасочено превърнати в посмешище.

– Единствено комунистите ли имаха този интерес?

– Само това гарантираше оцеляването и бавната, но неотклонна трансформация на бившата комунистическа партия. Пред алтернативата на една автентична социалдемокрация днес всички лупинги на бившите комунисти звучат смешно. Дори самата дистанция между комунисти, социалисти и социалдемократи продължава да бъде замазвана от амбицията за единна левица. Този призив за единство прилича на епиграма на Радой Ралин за култа към личността: „Да, всички бяха към култа съпричастни, но едни бяха щастливи, а други нещастни. Едни бяха бити, други побойници. Едните си живяха, а другите са покойници.“ Отношението ми към тези хора е много ясно. Баща ми е съден по процеса на Никола Петков като продължител на идеите му. Семейството на майка ми е било изселено по донос през 1957-а, една година след Априлския пленум. Позицията ми и целенасоченият интерес как точно се модифицира комунистическата власт при мен е биографично мотивиран. Съвсем очевидно е, че предстоящият лупинг на коалиция между онова, което остана от НДСВ, и БСП за

пореден път ще представлява взрив в основата на здравия разум. Както през 2001 година, когато казах това, така и сега никой не го мисли за възможно. През 2001-ва никой не вярваше, че Симеон Сакскобургготски е зависим, че има отношения с онова, което се нарича БСП. Никой не вярваше, че рано или късно интересите ще се пресекат и ще съвпаднат в отделни отсечки. А именно това предстои да се случи. Така че най-вероятно ще бъдем свидетели на интересни разкрития и прозрения, до които хората ще достигнат. А това не им е много полезно.

– И край на всякаква земеделска идея?

– Пораженията там са най-тежки и дълбоки. Хората са оставени на произвола на съдбата. Твърдя го категорично като човек, който има честта да преподава социология. Българският град оцеля през последните 15 години благодарение на селото. Ако българското село не беше играло ролята на тил, градското население нямаше да издържи. Сега селото е притиснато до стената. Не от гледна точка на намаляващия процент живеещи в него хора, а от тежко и дълбоко наранената идея и представа за собствеността.

У нас все още над 30 на сто от населението е селско. Във Франция е 16 процента, но при разгърната аграрна индустрия. Има страни в Европа, където селското население е още по-малко. При българските условия е невъзможно да се постигне висока производителност с малък човешки ресурс. Но през всичките тези години бяхме свидетели на така наречения реален социализъм. На невероятни изблици на собственичество, което стигаше до абсурдни семейни отношения и изкривен поглед към света. Сега бавно, мъчително и зловещо трудно е да се възстановят автентичната основа и моралът, основан на собствеността. Бяхме свидетели на драматичен процес. Пиша дисертация върху социология на поколенията, отношенията помежду им, трансфера на опит и ценности. Кой какво предаде и кой какво прие. Беше жестоко да гледаш как за последен път поколението от Първата световна война изведнъж се оказа в центъра на вниманието. Деца и внуци бяха забравили, че близките им изобщо са живи. Но когато започва възстановяването на собствеността на земята, се видяха едни сепнати възрастни хора, наобиколени от всякакви странни персонажи, които ги водеха насам-натам по поземлени комисии и съдилища, за да получат правата си на наследници. Последното, което направи това поколение, преди бавно, мъчително и жестоко да си отиде от този свят, бе да припише собствеността не на синовете и дъщерите, а на внуците си. Те съзнаваха, че децата им са увредени, че те няма да се справят. Искаха да дадат шанс на следващото поколение, за да има на какво да стъпят и да

изграждат нещо ново. От изследователска гледна точка процесът в средата на 90-те години беше много интересен. Получи се опит за стихийно възстановяване на фамилната памет и родствени връзки, които бяха загубили съдържанието си извън собствеността.

– Излиза, че никъде не може да се срещнат идеалисти, които да дръпнат страната напред?

– В представата за политиката като кокал идеализмът не се смята присъщ на политическото действие. Много е тъжно. В началото на 90-те години се оказа, че стратегията на Александър Лилов даде резултати. В идеологическата опаковка на прехода той лансира идеята, че всички са еднакви. Това беше страшно важно послание срещу опозицията. Беше важно да бъде подготвено общественото мнение, че не идва нищо различно и хората са си същите. Това някак „ганьовизира“ общественото мнение. Когато Бай Ганьо разбира, че Фердинанд е приел оставката на Стамболов, изрича крилатата фраза „Всички са маскари“. Невероятната манипулация на масовото съзнание беше в това, че всекидневното мислене беше поставено в ролята на разочарования кандидат за властта, който казва, че всички са маскари. Обаче не може всички да са маскари. За западноевропейските изследователи тоталитарният режим остава неразбираем. Те осъзнават нацизма, доколкото е кратък, обозрим. Но не и какво означава 70 години да съществува тоталитарна държава от нацистки тип като Съветския съюз. Не са наясно какво би се случило с Европа, ако по някакво чудо Третият райх беше оцелял. Дори лагерите на смъртта нямаше да изглеждат толкова ужасни. Спомням си фалшивите свенливост и възмущение, когато през 1990 година беше публикувана картата с лагерите в България. Изведнъж всички се направиха на потресени. Знаеха, че лагери има, а когато разказваш политически вицове, все някой ще те чуе и натопи. Но нарушаването на този пакт на споделено мълчание се възприемаше като нещо лошо. Още по-големият проблем беше в друго – че един от механизмите на тоталитарната система беше криминализацията на обществото. Разбирането, че всички сме в кюпа, че всеки от нас, за да постигне целите си, поне веднъж е прекрачвал закона.

В „Цялото кралско войнство“ на Робърт Пен Уорън има много характерна за този тип тоталитаризъм мисъл: „Няма човек, от чието минало да не бъде изровена поне една одрана котка.“ Хората не могат да се защитят и да кажат, че не всички са престъпници. Ако един човек не е спазил някоя безумна законова норма, или направена така, че да предизвика неспазването ѝ, той не е еднакъв с онзи, който е ограбил труда на милиони хора. Точно тук е подменена представата за справедливост и правосъдие.

В българския език те неслучайно не са синоними, но са такива в повечето западноевропейски езици. Моралната уродливост на представата за законност и ред са в основата на тоталитаризма.

– Мрачна ли е прогнозата Ви не за моралните устои на политиците, а на самия народ?

– „Това, което е запазено у българина, е неговият скептицизъм“, твърдеше Иван Радоев в едно от последните си интервюта. Не песимизмът, не и оптимизмът, а скептицизмът, че зад онова, което виждаш, истинското, може и да го няма. Готовността на съзнанието да погледне отвън привидностите е втъкано в българската културна мяра, мисля, че това е много смислено разбиране. Здравият скептицизъм в крайна сметка произвежда по-малка амплитуда на очарование и разочарование. Примерът от 2001 година, когато много хора се поддадоха на желанието да се отърсят от скептицизма си, е жесток. Объркаха позитивното приказване с позитивно мислене. Сега ще бъде важно от общото разочарование пак да стигнем до своя скептицизъм.

Макс Фриш има една бурлеска от страница и половина, в която разказва как започва един пожар. Идват някакви хора, наемат стая от стопанина, носят разни подозрителни неща, започва да мирише на газ, накрая поискали кибрит от самия стопанин. Този урок учим в момента, за да виждаме реалността на нещата.

Интервюто взе Галина Рулева
април 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Белчо Белчев

– Вие сте един от най-дългогодишните финансови министри в историята на България – от 1976 с едно прекъсване от година и половина, до 1990 година. Пресмятам, че сте заел този пост на 43 години – как се става финансов министър на такава възраст? Какъв е Вашият път?

– Роден съм в малкото планинско селце Кръстиненци, което сега не съществува на картата на България. То беше махала на по-голямото село Скорци, но и големите села в Тревненския край бяха от 30–40 къщи. Родното ми място си остава за мене най-красивото място в света, независимо от това, че животът след това ми позволи да обиколя всички континенти и да видя изключителни гледки. Не мога да Ви опиша какво е да си там сутрин рано при изгрев слънце или вечер при залез при вековен бук, под който тече балканска вода от каменна чешма, строена в 1864 година. Не зная къде другаде може да се наблюдава такъв изгрев и такъв залез, да се слуша ромоленето на водата. Селото, по мои проучвания, е създадено в периода на падането на България под турско робство, когато българите са бягали от полските райони около Велико Търново. По време на робството то е имало статут на войнишко селище. Преди няколко седмици с изненада научих от професор Скорчев, който е от известните родове от този край, че селото е съществувало девет века, значи от още по-рано.

Селото имаше училище с две класни стаи, в които учеха 4 отделения. И двама учители – единият по български език и всички други предмети, другият – по математика, който беше и директор. Това бяха семейство Рада и Димитър Павлови. И до днес с изключително голямо уважение се отнасям към паметта на тези двама мои първи учители, тъй като на тях дължа най-напред красивия си почерк, а после постоянната ми любов към четенето, знанието, науката.

Прогимназия завърших в Трявна, бях отличен ученик. От този период ми остана голямо богатство – двама мои съученици, най-добри мои приятели, с които не се разделих през целия си живот.

– Къде живеехте докато учехте?

– На квартира, но щом се запролетеше и после до късна есен, до снега, ходех пеша, пет и пет – десет километра по баира и през гората. Директорът на прогимназията Борис Попалександров, човек строг и взискателен, понякога употребяваше като възпитателно средство и пръчката. Имаше случаи, когато и аз отнасях тази пръчка. В гимназията имах добри преподаватели, подготовката беше добра. Като завършвах, въведоха задължителни матури по български език и математика.

Тогава пак бяхме в преход …

– Коя беше годината?

– 1950-а. Иван Вазов не беше народен поет и патриарх на българската литература, а буржоазен писател. И каква беше изненадата, когато за тема на матурата ни дадоха „Демократизмът в творчеството на Вазов“. Ние, разбира се, не знаехме, че академик Державин е идвал в България и

че постановката се е сменила. Затова и никой не можа да изкара отличен. Аз имам щастието да съм преживял три прехода..

– Съмнителното щастие.

– Родих се в Царство България, но бях едва четиригодишен, когато се роди Симеончо, не бях още ученик, та не можах да се възползвам от подарената единица. Помня и войната.

– Какво точно си спомняте?

– Помня усещането за тревожност. По време на бомбардировките самолетите прелитаха над Габрово и Трявна. И понеже в нашия край нямаше поминък, в годините на войната направо се гладуваше. Дажбите бяха ниски, не достигаха на здравите селски момчета. Аз съм от семейство, което не е било заможно, нямаше големи възможности, макар че съм единствен син. Баща ми не пожелал повече деца, тъй като е бил от 11. Дядо ми, чиито качества, казват, съм наследил, бил търговец на едро, доставчик на непрана вълна за фабриката на братя Калпазанови в Габрово. Но фалирал по време на Първата световна война и на баща ми се наложило да работи усилено, за да издържа по-малките си братя и сестри. Така че отраснах в една вече бедна къща, макар родът ми да е бил богат преди това.

– Помните ли Девети септември?

– Да, помня митингите, речите. Повече помня процеса на национализацията и всичко, което се случи до 1950 година. Войната е най-лошото, което може да преживее един народ. Аз, разбира се, тогава в ученическа възраст не можех да разбера случващото се около мене. По-късно като ученик и работник във финансите проумях много неща. И до днес историята остава любимата ми наука. По отношение на политиката, на обществените отношения човек съзрява по-късно.

– И малцина възрастни са в състояние да видят текущите събития като история.

– Много ми се иска с благодарност да спомена учителите си от онова време, които силно са ми повлияли: по български – госпожа Дончева, по физика – госпожа Джамбазова, чийто съпруг беше ликвидиран като царски офицер, но тя продължи да преподава, и с най-голяма почит – директора на гимназията Ангел Анчев, който създаде и укрепи Тревненската гимназия, наследила Славейков и Славейковите принципи в образованието и възпитанието на подрастващите.

Случи се така, че в онези бурни години и аз станах жертва на „революционната бдителност“. Играех във волейболния отбор на гимназията, а някой ми откраднал портфейла с членската карта от ДСНМ. И затова, че не съм си опазил картата, бях изключен. В резултат, като завърших

гимназия, почвах работа на 2–3 места като касиер, помощник-счетоводител, но навсякъде ме освобождаваха като неблагонадежден. И това ми даде повод, а и с приятелите бяхме решили да заминем за София и да търсим работа. Благодарение на един мой съученик, дошъл по-рано, започнах работа в хотел „България“ като помощник-огняр.

– Интересно начало на кариера – огняро-интелигентско…

– Беше 1951-ва. На следващата година с помощта на видни деятели на партията от моя край, които познаваха семейството ми, познаваха и мен, бях възстановен в Комсомола и получих право да следвам. Междувременно обаче бях вече загубил възможност да се подготвя за онова, за което мечтаех – медицина. По-късно установих, че трудно гледам кръв и съдбата правилно е решила друго. Висшият икономически институт „Карл Маркс“ се бе вече наложил като учебно заведение, наследник на Свободния университет. Имаше именити преподаватели – между тях са академик Евгени Матеев, един от колосите на теорията на балансите и планирането, академик Жак Натан, професор Кирил Григоров, професор Димитър Димитров, виден земеделски деятел, професор Михаил Геновски и още редица други професори и доценти, които после станаха академици и член-кореспонденти: Иван Илиев, Веселин Никифоров, Давид Давидов, Иван Виденов. По-късно някои от тях ми бяха подчинени по силата на служебната йерархия.

Тук трябва да спомена и едно от най-значителните събития в моя живот – като студент последна година се оженихме с моята състудентка от Пазарджик Мария Христова, днес Белчева. Преди държавния изпит очаквахме и дете – синът ни Антон се роди през 1957 година.

Тогава работа се намираше извънредно трудно. Кадрите се разпределяха по заявени от провинцията места. Тъй като не бях софийски жител, не можеше и дума да става да постъпим тук на работа. Решихме, че най-правилно ще е да потърсим място в родния край на жена ми. И наистина с големи усилия и с много помощ от ръководството на Висшия икономически институт получихме две места: тя във Велинград, в Държавна спестовна каса, а аз – в околийското финансово управление в Пазарджик. Първият началник, при когото постъпих на работа, бе Стефан Гарелов – бащата на известния журналист. Запазил съм хубав спомен за неговия строг характер и взискателността му. Като се срещнем с Иван, често си говорим за него.

– Колко е малка България, всички се познаваме и сме свързани.

– Започнах от почти най-ниската степен в йерархията – инспектор данъци и такси, което означаваше събирач, но и контрольор на събирачите

на данъци. За съжаление, още при първите случаи, които ми възложиха, попаднах в смущаващи ситуации. Един ден ми беше наредено да събера несъбраните данъци в циганската махала в Белово. И като нямаше какво да вземем от циганите, трябваше да им реквизираме радиоточките и някои други неща, които заедно с общинската милиция трябваше да изземваме. Можете ли да си ме представите – как вървя из махалата, а една тълпа цигани ме следва, ругае и проклина. Като се върнах, да Ви кажа честно, заплаках. Викам си: затова ли учих толкова години. И на другия ден помолих бай Стефан Гарелов за каквато и да е друга работа. Той се позасмя и казва: „Гледам те аз, че няма да излезе от теб данъчен“ – и намери една бройка за инспектор по народното стопанство. Седалището остана същото, но назначението беше в Пловдив и така продължих тази за мен свястна и плодотворна работа.

По време на данъчното ми стажуване можах да разбера ред неща, които после като министър ме улесняваха извънредно много. Още това проумях до каква степен хората лъжат и крият. Потвърди се онова, което знаех от лекциите и от историята – българинът гледа на всяка цена да мине държавата, убеден е, че го облагат несправедливо, винаги е недоволен и търси начин да плати по-малко.

– Е, не е ли така с всички народи? Та кой си плаща данъците с удоволствие?

– Не, не е така в англо-саксонските култури. Англичаните, американците, до известна степен французите имат голяма данъчна дисциплина, хората приемат че данъците са сред първите им задължения. Ние сме по-скоро като южноевропейците. Този факт го изтъквах по-късно като министър през 1989-а на експерти от Англия, които бяхме поканили да готвят въвеждането на данък върху добавената стойност на мястото на данъка върху оборота. И тогава им казах: „Подготвяйте такава схема, при която да не е нужно да се прилагат мерки на чиста доброволност, а да има задължителност, която да респектира. Ние, за разлика от вас, сме нация с трайни навици да избягваме данъчното облагане.“

– Знаете ли, това е част от нещо по-голямо – от отношенията между гражданите и държавата – взаимното уважение и доверието, което си дължат в старите демокрации. А ние какво – Андрешко ни е любимият литературен герой.

– Другата поука, която ми остана от данъчната практика, е, че осъзнах силата на финансовата система за принудителното изпълнение на политически решения. Случих се в едно богато село – Ветрен, точно в периода, когато завършваше първата масовизация на ТКЗС-тата през 1957 го-

дина. Бяха останали 14–15 човека по-богати, с много земя, с много лозя (там във всяка къща се произвежда по няколко тона вино на година, част от което се крие, разбира се, от акциз, и то успешно – с двойни стени, с двойни изби и тъй нататък). Та те не желаеха да влязат в кооперативното стопанство. Извика ме в София началникът на управление „Данъци и такси“ и ме изпита дали знам Закона за облагане с данък общ доход (ДОД). И ми съобщи, че се подготвя нещо ново: това по-късно излезе като член 13 от Закона за ДОД, според който до 84 на сто се изземваше от частния производител, занаятчия, търговец. Тогава усетих силата на данъчните лостове за правенето на определена политика. А на другия ден във Ветрен написах вляво данъка, който плащат хората от ТКЗС-то, а вдясно трябваше да напиша десеторно, дори двайсеторно по-големия данък на невлезлите. Това също повлия по-скоро да се довърши масовизацията – един допълнителен лост.

– Е, как да не е повлияло 84 на сто, та това си е наказателна мярка, запретителен режим.

– Изземват ти и това, което ти трябва за да съществуваш. През 1958-а се преместих на работа в Пловдив. Мечтата ни бе да напуснем Пазарджик и да се установим в по-голям град, тъй като в София, както Ви казах, не беше възможно поради изискването за жителство.

– Това проклето жителство, знаете ли в колко лични истории изниква?

– За Пловдив също трябваше жителство, но можеше по-леко да се придобие. Започнах работа там, но пътувах всеки ден с влака до Пазарджик, вечер се връщах. И точно тогава дойде зам.-министърът на финансите Георги Боков (но не журналистът, макар и двамата да бяха от един край). Аз вече бях написал 3–4 статии и ги бях публикувал в списание „Финанси и кредит“ – може би са направили впечатление някому. Та той ми съобщи, че в Министерството се очертава да проведат конкурс за създаване на научна група, която впоследствие да прерасне в научен институт.

– Статиите Ви бяха върху данъчната политика?

– По организацията на кредитирането на оборотите средства, по данъците също, по-скоро по въвеждането полека-лека самооблагане и възможностите с неданъчни средства да се изпълняват данъчни функции. Приех предложението като предизвикателство, бях силно ентусиазиран. След като го обсъдихме вкъщи, семейството ми силно ме окуражи. В 1962 година се роди дъщеря ни Диана, а синът ни стана на пет. През 1963-та кандидатствах и бях приет в научната група към Министерството

на финансите, която по-късно, в 1968-а, когато вече бях заместник-министър, стана Институт по финанси и кредит с директор Георги Петров.

– А, Жоро Пазара, както ние, студентите, го наричахме, защото непрекъснато ни говореше за пазарната икономика.

– Зная, че също му викаха и „Голямата секира“, за разлика от Стоян Александров, „Малката секира“. Взискателен учен, много четящ. Започнаха да излизат разработки, ежегодници. А 1964-та беше, помните, преломна година, тогава излезе Докладната записка на Тодор Живков за нова система за планиране и ръководство на народното стопанство. Бяхме плътно мобилизирани да търсим система от нови видове данъци, да въвеждаме икономически методи в управлението на икономиката. В Института останах четири години. Работих по няколко теми, като по една от тях – за преоценката на основните фондове – не само публикувах статия, но и участвах в практическото извършване на самата преоценка вече като зам.-началник управление „Бюджет“ и зам.-министър. За съжаление, тя се проведе чак през 1972-ра – когато стойността на основните средства силно се бе отдалечила от реалната. Амортизационните отчисления бяха силно занижени и не позволяваха да се осъществи простото възпроизводство. При тогавашната техника трябваше да напълним четири кабинета догоре с бумаги.

През 1967-а ни се постави задачата да подготвим реформата на цените на дребно, която се проведе на следващата 1968 година. Тогава бяха увеличени чувствително, разбира се, със съответните компенсации. Така или иначе, изискваше се сериозна подготовка предвид постулатите, че при социализма цените трябва да остават постоянни. Аз бях привлечен като заместник-началник на управление „Бюджет“ и начело на група правехме разчетите заедно с Комитета по цените, чийто шеф бе станал професор Иван Виденов. И когато реформата на цените приключи успешно, министърът Димитър Попов ме вика и ми казва: „Науката ще върви напред и без тебе. А аз искам да работиш реално и имам предложение да си поемеш задълженията на заместник-началник на управление „Бюджет“. Само шест месеца по-късно отново бях извикан при министъра, той най-неочаквано извади решение от една страница – решение на Политбюро, че не възразява да бъда назначен за заместник-министър на финансите. Никак не го бях очаквал.

– Къде бяхте в Партията?

– От 1964 година бях станал член.

– Какъв човек беше Димитър Попов?

– За мене Димитър Попов е най-завършеният демократ-комунист, когото съм срещал. Той беше човек с дълбоко искрени леви убеждения, но

не приемаше шаблоните и не се примиряваше с крайностите и извращенията. По едно време я бяхме докарали дотам, че едва ли не всичко трябва да бъде в АПК, да няма никаква частна инициатива. Той не преставаше да говори колко това е пагубно за България, че хората трябва да се оставят да произвеждат и че личното стопанство в крайна сметка подпомага държавата и няма нищо лошо в това. Спомням си един случай в Хасково – бяха разорали насаждения със зеленчуци на частни земеделци, той се дигна и отиде при Тодор Живков. Те бяха много близки, говореха си на „ти“, от времето, когато единият от тях е бил кмет на София*, а другият – първи секретар. И след няма и седмица излезе постановлението за развитие на личното животновъдство и растениевъдство – беше в края на 1969 година.

– Каква беше неговата история?

– Той бе следвал в Свободния университет, но не го беше завършил, тъй като бил арестуван и пратен на лагер в Еникьой. След 1949 година цели дванайсет години бе кмет на София, а после до смъртта си през 1976-а бе министър на финансите. Един истински демократ с изключително широки разбирания, човек, раждан за държавник. Имало е ситуации, в които аз като специалист не мога да се справя, казусът е особен, сляза при него и той за две минути намери нестандартно решение, което няма нищо общо с писаното в учебниците – държавническо решение. Беше изключително уважаван, имаше особен начин на общуване с хората, умееше много да се шегува, но не язвително, а добродушно, не разбираш кога те премята. След едно летуване в ГДР техният министър на финансите го пита как е прекарал, а той му отговаря с единствената немска дума, която знаел – аусгешлосен!** (Иначе знаеше добре френски.) Към работата си бе много отговорен, готвеше се по всеки въпрос.

– А какъв кмет бе Димитър Попов?

– За него казваха, че показал какъв трябва да бъде кметът на София, наследникът му – какъв не трябва да бъде, а следващият – че София може и без кмет. Дванайсет години съм бил с него, от които осем – съвсем близко като заместник и първи заместник. Вървеше през града, живееше на „Клемент Готвалд“, идваше пеша на работа и всичко забелязваше – къде на кое кръстовище трябва де се сложи светофар, през ден ходеше в парка и гледаше къде са оставени храсти, къде е занемарено. Аз го съпровождах 3–4 пъти седмично да обикаляме цяла София, да видим дали се

---

* Бел. ред.: Димитър Попов е кмет на София през 1952–1961 г.

** Изключено! (нем.).

зареждат магазините, даже имах задължението да пазарувам. Той беше човек, който познаваше проблемите, нравите и духа на софиянци.

– Чувствал се е стопанин на града.

– Да, това беше главното. За голямо съжаление се наложи аз да министерствам, след като през 1973 година той получи втори тежък инсулт, последните години не бе във форма, даже в 1974–75-а аз като първи заместник-министър четях бюджета в Народното събрание. Но преди това за малко поработих в Плановия комитет. През 1972-ра новият председател Сава Дълбоков реши да състави екип от свои познати, аз минавах за един от тях – познавахме се от Финансите и от отдел „Планово-икономически“ на ЦК. Попов дойде и ми казва: „Искрено съжалявам, не можах да устоя, Живков настоява да помогнем на Савата.“ Така бях назначен за зам.-председател на Държавния комитет за планиране. За мене това беше ново поприще. Поисках среща с Гриша Филипов и му казвам, че през целия си живот съм работил със стойностни категории, а сега ме пращат да се занимавам главно с натурални пропорции, нещо, което не познавам. А той: „Ако на другите се дава 5 месеца срок, на тебе – два, и след това – бой!“ А аз му казвам да почва направо с боя. И колко съм бил искрен, мога да Ви кажа, че след първите посещения в Съветския съюз установих за себе си две неща. Едното, че за да отида подготвен на срещата, трябва за всеки продукт да чета цялата предна нощ. Не знаех нито колко релси са ни необходими, колко сажди, нито дори колко енергия; нито знаех какво от можем ние да дадем от наша страна, за да се държат балансите. Другото, което с изненада установих, бе, че поради честите кадрови промени у нас, в Госплан имаше специалисти, които по-добре знаеха нашите натурални пропорции отколкото ние самите. Например, те познаваха цялото производство на „Кремиковци“: метал по метал, структура по структура, и винаги излизаха прави за това какво трябва или не трябва на България.

– Плановият комитет беше по-високо в йерархията, отколкото Министерството на финансите. Значи са Ви повишили.

– Да, плановата институция е номер едно в структурата на управлението на икономиката при социализма. След това стана нещастието с Димитър Баждаров, той загина като първи зам.-министър на финансите, много кадърен човек. И отново ме извикаха в родните Финанси като първи зам.-министър. Тъкмо бях започнал да попривиквам, бяха ме опознали в СССР и другите соцстрани. През 1975-а Живков ме извика и напълно в негов стил ми каза: „Готви се, ние знаем кой на практика ръководи Министерството, не е леко да те наложа, но имам такова намерение.“ Аз го поз-

навах вече добре. Той каза това може би и заради тежко болния Попов, никога нямаше да посегне на него.

– Във връзка с това нека Ви попитам: явно, че Тодор Живков е имал решаващата дума по кадровата политика за висшия ешелон, но в каква степен той беше наясно какво става в икономиката? Знаеше ли основните ѝ показатели, например.

– Моето усещане е, че той познаваше българската икономика в изключително големи подробности. Обичаше да му кажеш нещата с 3 до 4 цифри. При мен например дежурният въпрос беше какъв е бюджетният резерв. Като му ги кажеш, можеш да си сигурен, че десет години след това, ако те повика, ще ти ги повтори. Имаше изключителна памет. Не можеше да чете бюджет, но като му кажеш колко са за образование, за култура, за отбрана – това знаеше и помнеше.

– Той вземаше ли самостоятелно решения в тази област, така просто да отреже?

– Имаше случаи когато закъсвахме, това се случваше и, независимо че всичко бе държавна собственост в ръцете на управляващите, но не можеше да се посегне на някои пера без негово съгласие. Аз съм участник в съставянето и главен съставител на 16–17 бюджета на България, но 4–5 пъти съм бил в положение да ходя при него и да го моля да се намалят разходите за отбрана, за научно-техническото разузнаване или за други области; той откликваше и решаваше. Викаше съответните министри и им казваше, че се предлага, че трябва де излезем от това положение, но не убеждаваше, а просто нареждаше.

– Значи той беше фактор във вземането на икономически решения.

– Първостепенен. При него бедата беше, че много хора го подвеждаха. Той обичаше новото, новите идеи. Който искаше да блесне пред него, готов-неготов, лесно го запалваше. Имаше един професор Коларов, който обещаваше да строи жилища, складове и индустриални постройки с панели от ламарина, пълнени с полиуретан и други смоли, щеше да направи голямо строителство, бързо, за часове да сглобява един блок. Ние възразихме, но Живков казва: „Чакайте, нищо не сте видели още.“ Създаде се „Балканстрой“, който по-късно фалира със 150 милиона чиста загуба и 200 милиона долара навнесени неща, които не можахме да използваме

– А помните ли как откривахме лекарства против рака?

– Да, и лекарства против рака. Един ден даже ми се скара, че сме глобили директора на Фабриката за порцелан в Търговище за ценови нарушения. (Тогава за малко и цените бяха към нашето министерство.) „Таман намерих някой да направи нещо ново, и вие да го порежете.“ Като му

обясниш, разбираше, но нерядко залиташе. Такъв беше случаят с геоложката концесия за нефт в Либия – и там потънаха 250 милиона долара, за които той настояваше въпреки нашите възражения. Да се прави портрет на Живков е, разбира се, отговорна работа. Но във външните отношения, във външната политика, откровено да Ви кажа, рядко съм наблюдавал толкова опитен обигран политически играч като него. Има ред случаи, когато той блестящо се е справял с гафове, които или преди това са били направени, или възникваха от политическата ситуация.

– Каква е ролята на финансите при социализма, къде са те в икономическата система?

– Финансите са изключително важен инструмент в ръцете на социалистическата държава. Те обхващат държавния бюджет, данъците от населението, кредита, застрахователното дело и финансите на предприятията. Като всеобхващащ акумулатор тя осигурява натрупването на средства и следи за тяхното правилно използване. И все пак в условията на тоталитарната държава финансите играят подчинена роля. За основен икономически закон се приема законът за планомерното развитие. Неслучайно във всеки доклад на Министерството на финансите от 1950 до 1984 година не липсва изречението, че държавният бюджет съответства на единния план за социално-икономическо развитие.

– Кога и как се създаде финансовата система на социалистическа България?

– Финансовата система се създава едновременно с провеждането на редица важни мероприятия по създаването на централизирана икономика – национализацията на индустрията, частните банки и застрахователното дело, колективизацията а селското стопанство и така нататък. През 1949 година делегация на Министерството на финансите начело с Вела Луканова посещава Съветския съюз, след продължителен престой донася и превежда почти всички наредби и закони от действащото тогава съветско законодателство в тази сфера.

– Бюджетът ли е в центъра на системата?

– Да, неговото първо предназначение е да мобилизира паричните натрупвания – чрез него се осигурява огромна маса парични средства в разпореждане на държавата, която ги разпределя и използва съобразно политическите и икономическите задачи на всеки етап от развитието на страната.

– Да продължим сега с това как правехте бюджетите на социалистическа България?

– Бюджетът е политика, той не е само баланс, чрез него се реализират краткосрочните, едногодишните задачи, които определя управляващата

партия, нейните политика и намерения, програма; той обаче също е израз и на реалните възможности на страната.

Да се върнем на бюджета. Предполагам, че понякога за обикновения гражданин, бюджетът е това, което му осигурява заплатата…

– Или не му я осигурява …

– Или не му осигурява заплата, събира му данъци. Но бюджетът е от най-интересните за публиката инструменти за управление на държавата. Независимо от това аз съм подчертавал понякога, че и в цифрите има поезия, стига човек да може да я чете, защото пък, когато добре познаваш една бюджетна система и четеш какво се крие зад показателите в бюджета, виждаш живота във всичките му измерения. И днес мога по памет да ви възпроизведа един бюджет.

– Казват, че цифрите не управляват света, но показват как светът се управлява?

– Да, абсолютно точно. Понякога са ме питали не ми ли е скучно, но да направиш един бюджет не е лесна работа, аз съм имал денонощия през бюджетната кампания да не спя, сам да търся решения. В условията на социализма не се позволяваше бюджетен дефицит. Но за отделния човек, както подчертах, е от особена важност да има разбираем бюджет. Общо взето, смяната на разгънатия бюджет по пера и параграфи с бюджетна рамка не е за старото поколение; по-разбираемо беше, когато съществуваше точно наименование на целите и разходите, отколкото сега възприетите стандарти, но това са световните стандарти. Тогава, когато се говореше за бюджет и бюджетна политика, се разбираше, че това е по същество стойностната същност на просветата, на културата, на спорта и на всичко, което е извън материалната сфера.

– А какво ще кажете за данъците? Данъците при социализма също имаха различно място и роля?

– В условията на централизирано планиране постъпленията от такси и данъци от населението имат изключително нисък относителен дял в общата сума на приходи на бюджета. Например, през 1987 година общите приходи на бюджета са 21,4 милиарда лева, от тях таксите от населението са едва 1,7 милиарда, или под 8 процента. В края на 50-те години в някои социалистически страни се появяват призиви за премахването им. За щастие, България не се поддава, защото да се отмени данък е много леко, но обратното – да се въведе – е тежък социален проблем.

– Да, точно това се е случило в Албания, където данъците са били отменени и сега албанците изобщо не могат да бъдат принудени да ги плащат отново.

– Но данъците, както няколко пъти подчертавах, бяха достатъчно силен лост за провеждане на политика. По вече споменатия член 13 от приетия през 1952 година Закон за данък върху общия доход данъчната прогресия достига 84 на сто изземване от реализираните доходи. Ясно е на всекиго, че такава прогресия по същество убива и ликвидира всякаква инициатива, тъй като остатъкът не покрива дори минималната издръжка. Една в края на 70-те този данък бе премахнат и започнаха да се създават стимули за развитие на личното стопанство и занаятчийството.

– Имаше един особено омразен данък – ергенския, с който се облагаха неженените, както и хората без деца. Знаех семейства, които не можеха да имат деца, или най-страшното – бяха загубили дете – и те бяха наказвани с ергенски данък. Какво беше това – насърчаване на раждаемостта?

– Недомислие, уравниловка, за да се направи допълнително изравняване на доходите, тъй като ДОД се бе превърнал в пропорционален данък, предполагаше се, че неженените имат по-малко разходи от женените.

– От Ваша гледна точка колко успешни бяха опитите да се реформира българската икономика, които непрекъснато се правеха в продължение на двайсетина години?

– Най-големите изменения, които настъпиха през периода на социализма, са по отношение на разпределение на печалбата. Първоначално печалбата се разпределяше само между бюджета и предприятието за покриването на неговите минимални нужди, не се оставяха никакви стимули от печалбата, тя не беше фактор за развитието а предприятието. Това бяха така наречените отчисления от печалбата. След 1964-та почти всяка година се извършваха промени в посока на създаването на стимулиращо разпределение на печалбата; възприеха се данъчни форми на разпределение, създадоха се фонд РТУ*, СБКМ и други. При оформилата се организационна структура на икономиката обединенията бяха носители на данъчната тежест, а те извършваха вторичен преразпределителен процес. За първи път се търсеха форми, за да се стимулира както отделният работник, така и отделното предприятие. Тогава усетихме за първи път стремеж към печалбата.

– Значи казвате, реформата даваше резултати?

– Да, но не докрай, защото ние си позволявахме всяка година да променяме, да диференцираме ставките. Тъй че нямахме особени успехи в облагането на печалбата, макар че се опитвахме. Вторият основен данък,

---

* Бел. ред.: „Разширяване и техническо усъвършенстване“.

макар и първи по величина, е данък оборот – негов наследник е днешният ДДС. В условията на социализма той също беше осакатен, защото беше диференциран силно – за всяка стока имаше отделна ставка за облагане. Така действаше този закон, с хиляди изменения, ежегодно. Единственото нещо, което аз като министър успях да направя, беше да окрупня ставките в хранително-вкусовата промишленост, за да мога на най-данъконосните обединения да върна част от парите за развитие. В това отношение успях, много добре работихме с „Винпром“ – построени бяха 5–6 нови завода в Сливен, Лясковец и другаде. По този начин създадохме и „Българско пиво“ – и производството на бира в страната от 120 милиона литра достигна до 500 милиона. В рамките на окрупнената ставка се внасяше в бюджета колкото се полага, а останалото се внасяше в един фонд, с който бях упълномощен да разполагам; и го връщах на тези две грамадни обединения, тъй като те бяха и най-добри платци на държавата. Една бира тогава се продаваше за 21 стотинки, а себестойността ѝ беше 2 стотинки.

– Бюджетът отразява като огледало и всички проблеми на социалистическата икономика, нали? Вие, когато четяхте цифрите, сте знаел отлично какво се случва в българската икономика през 80-те?

– Разбира се. Ето, вижте тази моя докладна записка от 17 април 1987 година до Тодор Живков и Георги Атанасов: „По някои въпроси на ефективността на икономиката и увеличаване на преразпределителните процеси в народното стопанство“. В нея посочвам главните причини за недостига на средства за финансиране: въвеждането на основни фондове през Осмата петилетка (1980-1985) на сума 28 милиарда лева в енергетиката, металургията и тежкото машиностроене. Тези фондове не само не повишиха общата ефективност, но продължиха да работят на дотации, когато в национален мащаб вместо да намаляват, ежегодно нарастват. През същия период страната е принудена да извършва преразпределение в непознати дотогава мащаби за покриване загубите от селското стопанство. След създаването на АПК-ата дотациите за селското стопанство достигат крупната сума от 2,5 милиарда лева. Изобщо, премиите и дотациите рязко нарастват в сравнение с 60-те и 70-те години и достигат 3,1 милиарда лева за 1980-а и 6,4 милиарда през 1988 година. През този период нарастват и лихвите по външните финансови и стокови заеми, техният общ обем достига в края на същата година 1,7 милиарда лева. В същото време настъпиха и негативни съществени промени в приходната част на държавния бюджет – отпадат 400 милиона рубли, предоставяни от Съветския съюз като безвъзмездна помощ – общо 2,2 милиарда за няколко години,

рязко намаляват количествата на доставяния суров нефт и газ, отпадат или намаляват безплатните лицензи за нови производства във военно-промишления комплекс. Това са сериозни признаци, че оттук нататък платежният баланс ще се влошава.

– И в резултат на това, точно в този момент бе решено да се закрие Министерството на финансите, а Вие да заминете посланик. Но нека преди това Ви попитам, защото все пак в тези кадрови партийни борби е учудващо, че сте запазил поста си толкова дълго, нямаше ли мераклии за него или Вие бяхте прекалено вътре в нещата?

– Да, наистина, аз съм бил министър на финансите при 4 правителства – на Станко Тодоров, на Гриша Филипов, на Георги Атанасов и в двете правителства на Андрей Луканов, където бях и заместник-председател на Министерския съвет. Искам да подчертая, че длъжността министър на финансите, независимо от политическата система, изисква сериозна подготовка за този пост, защото, ако може другаде да минете с чисто политически назначения, във финансите не можете да сложите агроном или юрист.

– Но не и партийни парашутисти.

– Не и партийни парашутисти, защото е въпрос на баланс, и финансите представляват еманация на държавата, а то значи и държавната политика като цяло, изразена в цифри и баланси. Това налага във всички случаи човек да има задълбочени познания. В живота си вървях напред именно като специалист. Гордея се, че бях награден и с орден „Стара планина“ – I степен, независимо че бях носител и на орден „Георги Димитров“, орден „Народна Република България“, и на много други.

– Може ли да се каже същото и за хората, които работеха с Вас в Министерството през тези години?

– Абсолютно. може да се каже същото, и ще Ви кажа защо съм изключително благодарен на Иван Костов. Когато му предавах поста през 1990 година, се опитах да му внуша, че финансистите са особена категория хора, които вярно изпълняват определена политика, превръщайки я в числа и баланси, в зависимост от заданието, което получават. И най-вече, че опитът на финансист не се придобива нито за година, нито за две, а за значително по-дълго време. Затова го помолих да запази кадрите. За негова чест, трябва да подчертая, че запази всички кадри, които бяха необходими, не уволни почти никого. Напротив, разви някои дейности в съответствие с новите нужди на финансите. Е, един от неговите наследници не постъпи точно така и …

– Муравей Радев?

– Той беше стигнал до уволняване на началник-отделите включително, но си получи…

– Заслуженото… А чий беше този бюджет, дето Венци Димитров го хвърли през прозореца на Народното събрание?

– На Митко Костов. Венци не го хареса.

– Всъщност кога се смени матрицата за правене на бюджетите?

– Смени се след влизането на България в Международния валутен фонд. Оттогава системата на съставяне на държавния бюджет е различна, както е различен и законът за изпълнението му. Бих искал тук да подчертая, че 1990-а беше решаваща от гледна точка на участието на България в МВФ. Аз имах възможност през цялата 1990 година да проведа три срещи с господин Мишел Камдесю*, на които бяха уточнени както условията за приемане на България във Фонда, така и изискванията по баланса на страната.

– Това беше след мораториума?

– Не, преди мораториума. В края на 1990-а, през октомври, бях упълномощен и подписах влизането на България в МВФ. Това стана на редовната годишна сесия на Фонда във Вашингтон; бях придружаван от Атанас Папаризов, току-що назначен за министър на външноикономическите връзки във второто правителство на Луканов, и от тогавашния председател на БНБ Иван Драгневски. Това са хората, с които заедно подписахме от страна на българското правителство и държавата, тъй като се искаше съгласие и на парламента. Имах щастието да се запозная и с бъдещия президент на Европейската банка за възстановяване и развитие, тогава в качеството му на съветник на президента Митеран, господин Жак Атали**.

– Който Ви очарова…

– … който ме очарова. Икономист, но и е преди всичко французин. За мен влизането на България в Международния валутен фонд бе наистина събитие. Много ми беше чудно тогава, че президентът на България Желю Желев не присъства. Предпочете друга среща, която според него беше по-важна. Посланикът на САЩ в София бе долетял специално за подписването.

– Да, влязохме в МВФ, но 10 години след Румъния и май 20 след Югославия.

– Такава идея имаше, впрочем, още през 1981-ва. Тогава Емил Христов, който беше секретар на ЦК, но и съветник на Тодор Живков, насто-

---

* Бел. ред.: Мишел Камдесю е управляващ директор на МВФ през 1987–2000 г.

** Бел. ред.: Жак Атали е президент на ЕБВР през 1991–1993 г.

яваше извънредно много да се направят разработки по МВФ. Спомням си един разговор от това време с Лайош Фалувеги – министър на финансите на Унгария, а Унгария беше вече приета в МВФ. Та той ми казва, че не е за предпочитане да си член на МВФ, защото техните изисквания и разглеждането на бюджета са по-строги отколкото изискванията на нашите политбюра, в социалистическите страни. Това наистина се оказа вярно.

– Както по-късно научихме, на собствен гръб.

– Да. И сега най-трудният момент при съставянето на бюджета не е толкова съгласуването в парламента или в съответните комисии, а съгласуването с МВФ. Разбира се, въпросът за членството тогава трябваше да се съгласува със Съветския съюз.

– Това е било блокова политика.

– Да, блокова. Бяха разрешили само на унгарците да направят този ход, та тогавашният министър на финансите на СССР Василий Гарбузов категорично изрази мнение пред Живков, че не бива да бързаме и не бива да се занимаваме с това.

– Нека се върнем сега на онзи драматичен за българската икономика момент, когато се натрупват напрежения, но се взима решение да се закрие Министерството на финансите и Вие, министър от 11 години, сте изпратен на дипломатическа работа.

– През август 1987 година се проведе извънредно заседание на Народното събрание, на което Тодор Живков докладва за предстоящите структурни промени в правителството. Тогава се реши да бъдат закрити няколко министерства, между които и Финансите. До вечерта обаче аз имах уверенията на Станко Тодоров, на Пенчо Кубадински, че това няма да се случи. Такива експерименти са правени само в две страни – Китай и Куба, и то несполучливи. Поисках незабавно среща с Живков, той ми каза, че разбира загрижеността ми, но такова било решението: „Сега ще се подчиним, а по-нататък, може би, ако е необходимо, ще дадем заден ход.“ Отидох на почивка във Велинград, а Младенов* идва няколко пъти при мен да решаваме къде да отида посланик. Избрах Югославия, тъй като дотогава бях водил 14 години българо-югославската комисия по икономическо и научно-техническо сътрудничество, познавах страната, а и мене ме познаваха във всички републики. До юни 1988 година, когато излезе последното решение на Политбюро да замина за Белград, имаше други три: едно – да стана министър на икономиката и планирането, друго – да замина посланик, трето – пак да остана министър.

---

* Бел. ред.: Петър Младенов е министър на външните работи.

– Защо все пак бе закрито Министерството на финансите? Тази реорганизация сега изглежда, меко казано, напълно нецелесъобразна.

– Тя и тогава изглеждаше нецелесъобразна. Според мен, бе предприета под натиска на хора, които искаха да излязат напред. Стоян Овчаров, например, дотогава не беше особено забележим, а изведнъж стана фактор едва ли не номер едно в Политбюро по решаване на икономическите въпроси. Без да си дава сметка, че без това министерство по същество няма държава, и че не може да се справи и с това.

– Ами то е било пълно безумие при толкова тревожна обстановка именно в областта на финансите да драснеш с перо и да премахнеш такава институция.

– Прави чест на Тодор Живков, че само месец, след като бях заминал за Югославия, и си връчих акредитивните писма – агреманът дойде за 24 часа. Мен ме познаваха…

– Защото Милошевич е бил банкер…

– И Милошевич, и Дърновшек, и Кучан, и Анте Маркович, и Стамболич, когото убиха, и Киро Глигоров – аз бях работил с тези хора…

– Та значи от един врящ казан България, отивате в друг още по-...?

– В Югославия прекарах година и няколко месеца. Още през септември 1989 година Петър Младенов, който беше дошъл на конгреса на Движението на необвързаните в Белград, подробно ми разказа за замисъла, за писмото си до членовете на Политбюро, за настъпващите промени и ме предупреди да се готвя да се прибирам.

Какво усетихте от атмосферата в Югославия?

– Атмосферата вече беше крайно напрегната. В Косово действаше групата на Азем Власи, започнаха стачките в мините, държавата се тресеше.

Мога много да разказвам за срещите си в югославските републики, където се опитваха да ме спечелят за своята кауза. В Македония смятаха, че Словения е галеното дете на Тито, на тях дал крайните продукти, а за македонците останали суровините, които при тогавашната система на ценообразуване в никой случай не можеха да балансират нейните взаимоотношения. Това беше до голяма степен вярно. Защото и „Искра Панчево“ –телефоните централи, и заводите „Раде Кончар”, които управляваше Анте Маркович, всичко беше останало в Хърватия и Словения, а Македония и Черна гора си бяха суровинни придатъци. На Черна гора най-голямото богатство беше един завод за производство на първичен алуминий до Титово Ужице. Но като посещавах в Словения и Хърватия, те пък им връщаха, като казваха за тях, че не са се научили да работят, в което също имаше истина. Виждах, личеше си, че Словения и Хърватия имат

друга култура, друг начин на мислене. С Киро Глигоров се познавах от Комисията, и то още от 1975 година, когато той бе подпредседател на Скупщината – солиден държавник, доста добре преведе Македония през тежък период.

– А за българо-югославските отношения говорехте ли си?

– Разбира се, беше постоянна тема. Ние си отстоявахме нашата теза, която бяхме фиксирали още в 1972–73 година. Отношенията си оставаха на едно равнище, помните речите на Тодор Живков в Благоевград.

– Но Вие, който добре познавахте Югославия, допускахте ли обаче, че нещата ще вземат такъв обрат, че ще се случи това кърваво разпадане?

– Откровено казано, имах повече вяра в способностите на Милошевич да овладее обстановката и да не се стигне до тази кървава разправа. Но за съжаление, стигна се. Югославските народи претърпяха невъобразими нещастия. Но трудно беше за който и да е посланик да предугади такова развитие. Предупреждавах нашето Министерство на външните работи, че настъпват събития с жестоки последствия и трябва да се държи сметка за това. У нас пък се извършваше прословутата „голяма екскурзия“ на българските турци – последното действие на тази огромна, глупава политическа грешка. Аз спях под охрана, защото резиденцията в Белград беше непрекъснато обградена от хора, които искаха подслон или пренасочване, да бягат към Австрия. В последна сметка, намирахме решение с югославските власти. Не беше мирен периодът на моето посланичество.

– И така, Вие се връщате в България, Министерството на финансите е възстановено и сядате в старото кресло …

– Да, Народното събрание отново възстанови Финансите и пак ме избраха. Намерих България почти без бюджет – едно перо от 2,5 милиарда, колкото бяха дотациите от селското стопанство, не беше утвърдено, наложи да внеса в Народното събрание такова решение. В това време вече беше напреднал процесът на растеж на външния дълг в огромни размери. Ние бяхме стигнали до положение, когато годишно 200–250 милиона трябваше да внасяме само за електрониката, в тежките години след 1985-а балансът в селското стопанство се обърна – от 400 милиона положително салдо имахме 400 милиона отрицателно, или 800 милиона разрив в платежния баланс.

– Кой тогава реално ръководеше икономиката – Валутната комисия?

– Валутната комисия се ръководеше от Андрей Луканов.

– Те не виждаха ли какво става?

– Нямаше начин, от 1984-та беше вече очевидно.

– Добре, какво са мислели, на какво са се надявали?

– Надявахме се в определена степен, че ще дойде продукцията на заводите за тежко машиностроене, тя така и не дойде. Че ще разширят възможностите на военнопромишления комплекс, а те на практика се свиха. Че годините няма да бъдат толкова жестоко сушави. Незаинтересоваността в АПК-тата си казваше думата – потреблението и частта на работните заплати се увеличаваше, а продукция нямаше, непроизвеждането, пилеенето беше достигнало грандиозни размери.

– Значи Вие се връщате в България и поемате поста си след падането на Тодор Живков?

– На пленум на ЦК в началото на декември 1989 година ме избраха и за член на Политбюро.

– Е, значи накрая Вие получихте и партиен ранг…

– Да, за малко. През март се смени името на партията и структурата на ръководството. Избраха ни заедно с Александър Лилов, когото пък бяха върнали от Лондон. И аз, и Младенов, и Джуров много настоявахме за това, защото Андрей се бе заел с всичко – като Тодор Живков. Но той нямаше неговите умения. За мен тогава възстановяването на финансите означаваше търсене на баланс в бюджета, който така и не можа да се постигне и аз с голямо съжаление за първи път в живота си бях принуден да внеса за 1990 година дефицитен бюджет в Народното събрание.

– Колко голям беше този дефицит?

– Осем процента – голям. Ами ние бяхме почти пред фалит. Защото в 1990-а вече видимо се късаха нишките по вноса и износа със Съветския съюз и другите социалистически страни…

– И колата летеше към пропастта…

– Винаги съм поддържал добри отношения с председателите на Плановия комитет – Иван Илиев, Кирил Зарев, Станиш Бонев – и знаех, че вържем ли платежния баланс, с вътрешния ще може да се справим, което е нормално за една централизирана икономика. Тогава за пръв път усетих, че се разклаща и платежният баланс – рязко се бе сменила структурата на задълженията. Когато тръгвах за Югославия, бях оставил към 36 процента дългосрочни задължения, а когато се върнах ги намерих само 4 на сто – всички останали бяха станали краткосрочни. Краткосрочното задължение е много страшно нещо в платежния баланс, тъй като на 3–6 месеца настъпват огромни падежи на плащания. Който е бил в тази сфера, знае – вземаш заем за да погасиш друг заем – натрупването на заем върху заем е катастрофа.

– Това зная от личните си финанси.

– То е същото. Натрупват се лихви, а лихвата е най-непроизводителният разход за една държава. Чувствахме, че не можем да прескочим. И тогава решихме да пътуваме за Съветския съюз, да изложим ситуацията и да помолим за 1,5 милиарда долара дългосрочен кредит. Кацнахме на Внуково, делегацията се водеше от Луканов, мой партньор, министър на финансите на СССР беше Павлов.

– Кой – онзи, пучистът?

– Да, същият, който сетне стана министър-председател*. Посрещнаха ни Рижков, Байбаков и други стари познати. Разговорите водеше Рижков и той веднага ни даде да разберем, че не така леко ще получим тази огромна сума. Два милиарда не достигаха в края на май – началото на юни, за да се превърти балансът. Но вече имахме някакви договорки, Христо Христов** беше уговорил с Андреоти 300 милиона средносрочен кредит, а Драгневски водеше разговори с Дойче Банк за 500 милиона и преговорите бяха доста напреднали. С надежда си тръгнахме от Москва, даже в един вестник се появи снимка, че съвсем не сме тъжни в самолета на връщане. Но след като Рижков е разговарял с Горбачов, вероятно техните баланси не са го позволявали. Павлов ми се обади и ми каза, че не е получил онова, което е очаквал да получи от брейди-книжата – те чакаха някъде към 18 милиарда долара, за да запълнят техните дупки, та там да се вмести и нашият милиард. Прочее, Павлов ми обади, че от брейди-облигации не е получил нищо или почти нищо. Предупредих Андрей. Това ускори процеса на обявяването на мораториума, макар, откровено казано, аз тогава категорично да възразих, бях против неговото обявяване. Бях поискал от Анте Маркович дълъг доклад по какъв начин той се е справил с кризата с югославския дълг – блицпътувания по света, вземане на заеми.

– Да, ама Югославия е била член на МВФ.

– Ние – не, но и имахме възможности, тъй като не бяха съвсем затворени линиите за комуникация с Япония, Германия, Италия, както споменах. Трябваше да се обиколи тогава светът. И нямаше кой друг да стори това освен Андрей, а на него като че ли не му се щеше.

– Да проси… А не си ли е давал сметка какви ще са последствията от един мораториум?

---

* Бел. ред.: Валентин Сергеевич Павлов е министър-председател на СССР от януари до август 1991 г.

** Бел. ред.: Христо Христов е министър на външната търговия през 1977–1986 г.

– За съжаление, изглежда не докрай.

– Професор Беров ми е разправял, че след този злощастен мораториум, пък и обявен по този начин, като го срещали по Европа банкери, негови лични приятели, го избягвали, не искали дори да се ръкуват с него.

– Любен са го избягвали (ние сме приятели още от моите студентски и неговите асистентски години), а на мен дигаха телефоните и направо ми се караха: „Защо така, нямахте ли друг начин, защо не се обадихте?“ Аз и друг път съм го казвал – в 9 часа бях извикан, когато телексите до банките вече са били изпратени. Без за това да има решение на правителството.

– Андрей Луканов е взел решението самостоятелно.

– Да, после дълго го обсъждахме, но той не бе от хората, които ще си признаят грешка. Мораториумът вече беше оповестен на света, връщане нямаше и по-нататък разговорите трябваше да се водят с МВФ на тази база.

– От стола си на министър на финансите къде виждахте България в света?

– Участвах активно в смесените комисии за икономическо и научно-техническо сътрудничество – 15 години работих по отношенията с Югославия, 7 години с Алжир, а също и с Египет, Зимбабве и Нигерия. Имал съм много срещи и контакти по целия свят. Не мога в никакъв случай да се съглася, че България е била в изолация. Лично по себе си съм усетил отношението към България тогава. И до днес си спомням двете ми срещи с „желязната лейди“ Маргарет Тачър. Спомням си, че ме попита дали още произвеждаме онзи чуден конфитюр от диви ягоди, който опитала при първото си посещение в България през 1972-ра. Аз ѝ се похвалих, че сме минали на много по-съвършена структура, че произвеждаме електроника. А тя се засмя: „Ами, добре минете, но не забравяйте онова, което можете да правите, защото това, към което сте минали, не се яде, а конфитюрът беше много вкусен.“

– Ама какъв е бил този български ягодов конфитюр? И на мене в Япония по-възрастни хора са ми казвали, че го помнят.

– Тя имаше женски чар, много умна жена. Имахме втора среща през 1990 година по време на международния форум по контрабандата в света. Аз бях докладчик, тъй като тогава имахме големи успехи по пресичането на трафика на наркотици.

– Преди Бойко Борисов?

– В началото на 70-те имаше поздравления до Тодор Живков от Рейгън – за доброто взаимодействие между българските и американските митни-

ци. Ние бяхме домакини на Световен митнически конгрес през 1981 година и аз бях избран за заместник-председател на Световния митнически съвет, чийто председател беше лорд Радфорд. Най-впечатляващите срещи бяха с Индира Ганди и Франсоа Митеран, както и с Бутрос Гали – когато ми бе възложено да възстановим българо-египетски отношения след 8-годишно прекъсване.

– Какво мислите за българския преход?

– Аз считам, че по време на този преход българите избраха възможно най-лошия вариант. Не говоря само за теорията за шоковата терапия на Балцерович (с него се познавахме от научните институти – голям финансист и учен), но аз по-скоро съм привърженик на другата линия: за постепенно, еволюционно развитие. Говоря за онези големи глупости, които направихме в селското стопанство като връщането на земята в реални граници. За мен не е само грешка, но и престъпление.

– От чисто икономическа гледна точка така е, но на практика можете ли да си представите как 7 милиона собственици на парченца земя щяха да се примирят?

– Тогава не бяха и чули, че ще има връщане.

– Аз мисля, че проблемът е още по-стар – та ние влизаме в XXI век без комасация.

– При два опита – единият е при Стамболийски, другият – в 1946-а, и двата не доведени докрай.

– Като сте бил толкова години министър на финансите, богат човек ли сте?

– Богат съм с децата си и внуците си. Колкото до материалното – тавана на пенсията.

– Личните си финанси добре ли управлявате?

– Ако трябва да бъда откровен, тях винаги ги е управлявала жена ми. Щом като Нушич, след като се оженил, вече нямал автобиография, така и аз, след като се ожених, а се ожених още като студент, вече нямах лични финанси.

Интервюто взе Екатерина Никова
юни 2005 г.

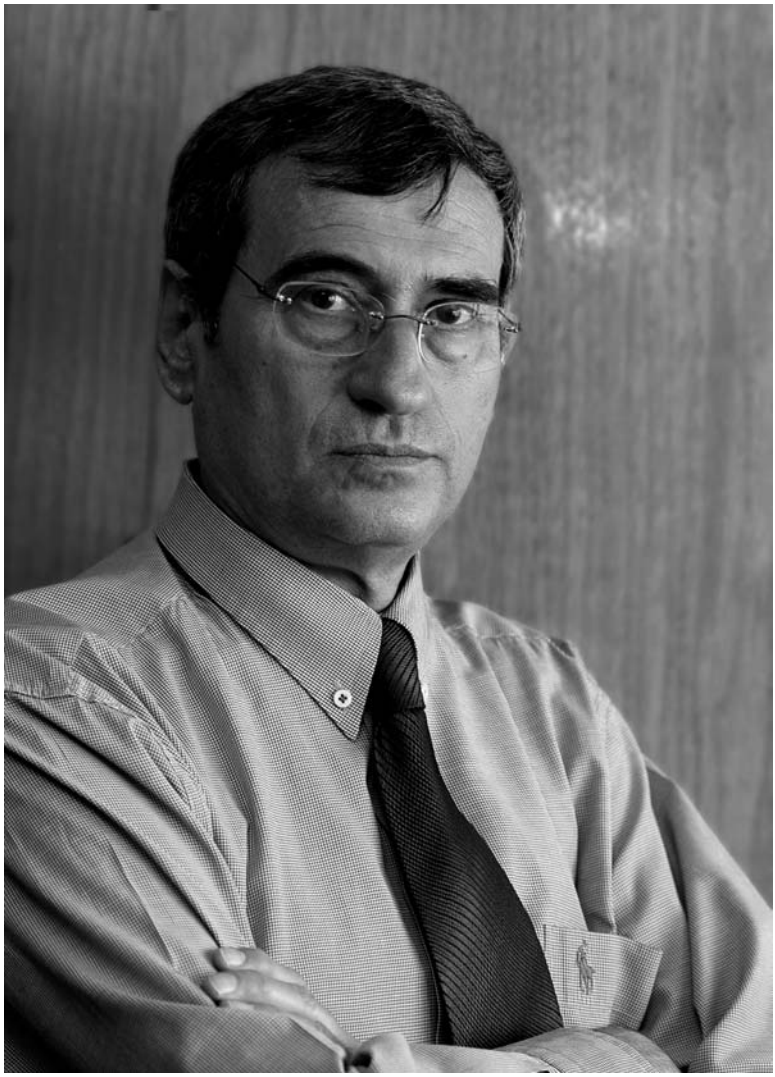

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Богдан Богданов

– Професор Богданов, как тръгна идеята за фондация „Отворено общество“ в България в началото на 90-те години на XX век, каква почва намери?

– „Отворено общество“, както всички неща, които стават в България, възникна между другото и като последствие от случайни фактори. Хора,

които познаваха Джордж Сорос, го доведоха в България. Сорос в онзи период се интересуваше от отвореното общество не само като практика, но и като платформа, която може да се защитава. Мисля, че това беше много полезно.

Фондацията нямаше трудности в първоначалното си развитие. Бяха намерени подходящи организатори, между които и дългогодишният изпълнителен директор Георги Прохаски – организирана личност с визия. В ръководството на „Отворено общество“ се получи работеща хармония между повече хора, чиито виждания и упорство дадоха добър резултат.

Колкото до самата идея – идеите винаги се разминават с практиката. Понеже съм настроен интелектуално, винаги съм се интересувал от идеята за отвореното общество, занимавах се с нея, тя влезе в моя начин на мислене, дори в изследванията ми. Самата идея като платформа не придоби особено разпространение. Както е винаги с всички понятия, те опират до комплицирана материя, която остава по някакъв начин неразработена. Показателно в това отношение е мисленето на самия Сорос. Той издаде значителен брой книги за отвореното общество. Като практически настроен човек, той лека-полека престана да се занимава с идеята. Остави това на други.

И при идеите, както при всички неща, има мода. По едно време разбирането за отвореното общество беше, така да се каже, на мода. Но именно като платформа на мислене и поведение то нямаше голям успех у нас. По-успешна беше самата форма на Фондацията и на други организации, които тръгнаха по този път. Организации с идеална цел, които работят на проектна основа. Аз съм настроен оптимистично в тази посока. В България в момента има голям брой организации с идеална цел, които вършат своето полезно дело по модела на „Отворено общество“. Разбира се, доколкото това може да стане в доста неорганизираната, хаотична обществена среда, в която живеем. Фондация „Отворено общество“ допринесе за разпространяване на този модел на сдружаване около някаква цел и активности, които се развиват за привличане на средства. Това е именно положителната страна.

– Защо толкова на нож се приемаше в началото Фондацията – заради личността на Сорос или по други причини?

– Това е разбираемо в българската среда с нейната идея за силна държавност, която се гради на много основи. Идеята има сериозна социалистическа опора, има опора и в навиците на българина, който живее толкова години като поданик. Но не без парадокс, защото, от една страна, той се отнася с недоверие към държавата и държавното, но от друга – схва-

ща държавата като панацея. Това някак продължава, то се размива, няма как да не се размие и повече. Поддържа го в някаква степен и Европейският съюз. Така че, става дума за нещо, което не е чисто отрицателно.

И все пак отрицателността е налице. Така или иначе, държавата обсебва. Обсебването става пред очите ни. Макар че в момента сякаш нямаме много силна държава – тя е разпиляна, недобре подредена. И все пак обсебването се усеща ясно в поддържането на високите данъци, събирането на много пари, разпределянето на средства, което става и с предизборни цели. Това дава сила в ръцете на държавата, която в никакъв случай не може да се оцени само положително.

Това беше дълбинната причина да се породят конфликти и настроения, насочени срещу фондация „Отворено общество“ като един вид носител на негативи. Между другото, те бяха формулирани като отродителство. Създаде се среда на ураджийски патриотизъм, на националисти, които работят с едри лозунги и търсят врагове. Е, фондация „Отворено общество“ се превърна в техен естествен враг. Няколко пъти съм бил обект на такива нападки. Когато е трябвало да отговоря, винаги съм казвал, че считам себе си за по-ефективен патриот от онези, които са настроени националистично-патриотарски. Защото патриот е този, който упорито работи за определени позитиви, а не вижда работата си в лозунги и в тупане в гърдите. Отродителка беше наречена и Вера Мутафчиева. Най-малко за нея може да се каже такова нещо, защото тя поддържаше едно пълно виждане за българската история, от което съвременният мислещ българин определено се нуждае.

И аз бях квалифициран като отродител. Например, от господин Иван Гранитски. По едно време попаднахме в един общ съвет – Националния съвет за книгата, в който той отказа да бъде, защото аз като виден отродител съм в него. Намирам реакцията му за естествена. Така е, определени хора подменят комплицираната реалност с едри класификации на добро и зло. В такава класификация попадна и „Отворено общество“.

– Избрал сте за наслов на страницата Ви в интернет следното: „Светът, в който съществуваме, определен ли е веднъж завинаги или го правим ние? И как го променяме?“ С тези два въпроса Вие се самоопределяте или провокирате?

– По-скоро се самоопределям. Следвам активно и във всекидневните си действия възгледа, че човешкият свят е готов и трябва да се познава и уважава, но че е и постоянно се прави наново. Това новоправене винаги е пред очите. Човешкият свят постоянно се преправя, прережда и преобразува. Тази активна идея дължа в голяма степен на идеологията на от-

вореното общество. Ето един от нейните пунктове, който има нужда да бъде подчертан. Отворено е всяко общество. Няма абсолютно затворено общество, въпреки че тоталитарните общества се опитват да го постигнат. Човешкото общество е винаги отворено, защото винаги е в състояние на правене. Което не означава, че в него няма готови неща, които трябва да се познават и уважават. Следвам тази диалектика не само в мисленето си, но и в начина, по който реагирам и постъпвам.

– Какво направи българинът в тези 15 години, за да промени света си?

– Българинът с голямо „Б“ е помощна категория. Няма българин, има българи, различни българи, свързани помежду си по различни начини. Настроен съм негативно към говоренето за множествата като за реално съществуващи в единствено число. Примерно за човека, българина, жената и мъжа. В определени случаи се налага да представяме множествата усредено с дума в единствено число. Което не означава да вярваме, че те са такива и в действителност. По-скоро има различни българи отколкото българин. Българи и като индивиди, но и като влизащи в много на вид общности, които също като отделните хора са достатъчно различни.

– Имах предвид какво направихме за 15-те години на прехода в света, който заварихме?

– Да, вместо „българинът“ е по-добре да кажем „ние“, въпреки че и то лесно става подвеждащо. Но да оставя тази комплицирана тема. В тези 15 години можехме да направим повече. Следователно, трябва да направим повече в следващия момент.

– Казвате, че свободата в Европа са многото малки свободи.

– Така е, и за свободата е по-добре да се говори в множествено число. Съвременна Европа осигурява много конкретни свободи. Те са свързани с определени правила, които са установени и кодифицирани. Европейската свобода е осигурена възможност за различни конкретни волеизяви. За съжаление, човек иска да има свободата като пълна гаранция за всичко, да не трябва постоянно да реагира различно и по този начин да допринася за обогатяване на съвременната мрежа от различни свободи. Това са външните свободи. Докато Свободата с голяма буква е вътрешно нещо, отнася се до това дали се изживяваме като принципно свободни или несвободни. Аз се изживявам като принципно свободен, смятам, че свободата е начин на формулиране, на вътрешно администриране на своето отнасяне към другите и света. Това не се постига лесно, иска образование, възпитание, среда, която да те научи отрано да администрираш своята свобода, да знаеш кога и за какво да бъдеш свободен и кога и за

какво да бъдеш зависим. Така че, колкото и да са свързани и да се представят от една дума, вътрешната и външната свобода не са едно и също нещо.

Имам следния показателен спомен за несвобода от социалистическото време. Созопол. 1–2 заведения, в които може да се яде. Казиното на пристанището – пълно. Единственото, което има, кебапчета. Всички трябва да се доберат до сервитьора, който да им сервира. Сервитьорът разнася на поднос еднакви порции. Скромен старец. Сервитьорът му тръсва порция с 3 кебапчета. Старецът казва кротко: „Но аз ви поръчах двойка."

Сервитьорът поглежда с презрение, протяга ръка, грабва едното кебапче и го поглъща. Ето това е конкретна несвобода.

Старата външна несвобода беше съставена от такива конкретности. Същото се отнася за новата външна свобода. И тя е съставена от много форми на свобода. Затова е по-добре и по-полезно да говорим за външната свобода в множествено число. Още повече, защото тези свободи са свързани с умения и знания, които трябва да се усвояват. Поотделно е полесно отколкото заедно.

В този смисъл би било по-полезно да говорим в множествено число и за нашата страна. България е съставена от много различни България. Свързването им в едно не е лесна работа. По-добре е да го правим, а не да се отърваваме от тази нелека задача със заклинателно произнасяне на думата в единствено число.

– Роден сте в София година след началото на Втората световна война. Какви са първите Ви детски спомени?

– Имам бегъл спомен от бомбардировката над София през януари 1944 гозива. Бях съвсем малък. Просто си спомням как родителите ми ме грабнаха и слязохме в мазето. Живеехме на улица „Княз Борис Първи" в съседство с бившето кино „Солун". Учих в близкото училище „Патриарх Евтимий". Кварталът около градинката „Свети Георги" – това е средата, в която съм израснал.

– В каква семейна среда раснахте?

– Роден съм в семейство на интелигентни хора. Моят баща Иван Богданов и моята майка Елена Богданова са юристи по образование. Майка ми работеше на много места като служител. Баща ми твърде рано започнал да се издържа сам с интелектуален труд. След 1960 година той отново можеше да публикува, защото след 1947–1948-а неговата дейност като писател влезе във възбрана, както и негова книга попадна в списъка на забранените – една ранна книга, която издаде през 1947 година. След 1960-а той лека-полека успя да възстанови своето битие на писател инте-

лектуалец. Израснах край книги и с книги, в среда, която пазя и до днес, така че съм силно задължен на своите родители, и особено на баща си, за посоката на своето развитие.

Разбира се, живяхме бедно, оскъдно и сиво, какъвто беше животът в ранните социалистически години. Нашият живот обаче беше строго подреден и това възпита у мен определени добродетели като коректност и деловитост. Моите родители, Бог да ги прости, бяха деловити хора. От тях съм се научил, сигурно го са ми го предали и по природа, че думите имат своето значение, че казаното се спазва. Майка ми и баща ми бяха точни хора. В моето семейство не познавах това, с което се запознах по-късно – неточността, размиването и некоректността. В семейството на баща ми и майка ми усвоих и друго: че нещата се случват, но и зависят от начина, по който се организират и възприемат.

Спомням си знаменателна фраза на баща ми. Моята майка, като отрудена жена, естествено изпадаше във вярната констатация, че всичко е скъпо. Разбира се, за нас беше скъпо в социалистическата епоха. Веднъж, след подобен неин коментар, баща ми каза: „Ако е скъпо, трябва да печелим повече.“

Моите родители бяха пестеливи хора. Пестяха и трупаха, трупаха излишни вещи, така е в много български семейства. По някакъв начин така е и при мен до този момент. Това са дадености от социалистическото време, но може би и от по-рано – по един или по друг начин се спестява. Не е ясно дали това е добродетел и днес. И друго от онова време, което в моите очи е добродетел – задоволяването с малко, непривързването към предмети. Имал съм възможност за повече и за по-хубаво, можел съм да тръгна по линията на печеленето. Печеленето е нещо полезно за развитието на обществото, така то забогатява. Ако има много хора като мен, които се задоволяват с малко, това би навредило на съвременното общество. Но то е много полезно за вътрешния душевен мир.

– Започнал сте училище в изключително бурен социален период или не го усещаш, когато си толкова малък?

– 1947 година бях в тогавашното първо отделение. Имам хубави, мили спомени. Детството си е детство. Детето не възприема големия обем на нещата. Спомням си добре грубите дрехи, в които бях облечен, шаячния клин, който ми претъркваше бедрата, шушоните, боледуванията, възпалените уши… Студ, много студ, мъгла, трудностите около поддържането на топлото, лошокачествените въглища, спирането на тока, прекарването вкъщи около една печка, всички завити с одеала, баща ми, който работи своите неща, аз уча уроците… Голяма бедност, но не и нещастие.

– Как изживяваше баща Ви факта, че негова книга е в списъка с инкриминирани заглавия?

– Тя се нарича „Между примирието и мира“. Преди 2–3 години я преиздадох – много кротка книга, в която един комунист и един социалдемократ – както си ги представя моят баща – разговарят за бъдещето на България. Тази инкриминирана тогава книга днес звучи абсолютно кротко. Как го е преживял? Трябваше да работи като юрисконсулт. Но и в тази работа нещата не бяха гладки. Беше бурна и конфликтна личност, Битието му на отритнат, на квалифициран като фашистки интелектуалец, го превръщаше в естествено бойка личност. Но лека-полека той успя да си извоюва място, без да прави крайни компромиси. Обстоятелствата направиха от него човек, който разбира реалността и може да бъде приятел с определени хора, за да се оправя. Спечели си заслужено широко уважение. За определена среда се превърна в нещо като гуру. Съвсем заслужено поради самочувствието, интелекта, паметта и решителността си. При това без да прави крайни компромиси. Но, така или иначе, мисленето му не се промени.

– На Вашия баща ли дължите интереса към класическата филология?

– Това стана по-скоро случайно. Когато кандидатствах в Университета след завършване на средното си образование в 1958 година, случайно записах класическа филология – беше първото, в което ме приеха. Тогава приемът ставаше само с диплома, аз бях отличник. След това ме приеха и философия, и история. Но останах в класическа филология. След години разбрах, че съм постъпил много правилно. Това, което изучавах, а и това, с което се занимавах по-нататък, ми дадоха нещо важно, което наричам отстъп. Придобих този отстъп от тукашното, който ми позволява да мисля за него по-обективно. Има такава всекидневна представа, че живеем някъде. Тя е фалшива. Никой не живее на определено конкретно място, в България, в София или в своя дом. Всеки живее в малко идеално пространство, надстроено над конкретното. Всеки е в някакъв отстъп.

– Но Вие сте го намерил твърде рано?

– Благодарение на класическата филология. В този смисъл тя и така нареченият отстъп са между причинителите на моя оптимизъм. Благодарение на този свят, който изучавах в едно или в друго, рано разбрах, че няма капитална разлика между древността и съвременността, защото става въпрос за човешки съдби. Каквото и да прави, както и да се развива, човешкото същество зависи от солидни трайни неща. Това повтарям постоянно. Затова и намирам много нещо за естествено. Благодарение на

класическата филология влязох в контакт със знаменити текстове като диалозите на Платон или малката книжка на Марк Аврелий. Дълго стоях над тези текстове, борех се с езика им и в хода на тази борба придобих позитивни идеи. Както е при всички идеи, те са и чужди, но по някакъв начин и мои. Между тях е и силно консервативната идея, че човешкото е човешко, независмо дали става въпрос за съвсем диво място, за една социалистическа България или за съвременна Европа, разликата не може да бъде пълна.

Това, което мъчи съвременния българин, а и много съвременни хора, са разликите, постоянното констатиране на разлики. То е основният причинител на песимизма и лошото настроение.

Но всъщност има не само разлики, но и прилики. Моят поглед е насочен по друг начин – първото, което правя, е да установя приликата, чак след това се заемам с разликите. Затова и не ползвам презрителната гледна точка спрямо необразования човек, спрямо грубияна. Първото, което правя, е да видя приликата между глупавия човек, грубияна и себе си. И си казвам: ето една голяма глупост, която правя, аз, който съм интелектуалец и съм привикнал да не правя и говоря глупости. Това не е въпрос на скромност, а на око. Дали виждаш, дали можеш да различиш умното и глупавото в себе си. Не е лесно. Голямата пречка за това е, че съвременният свят насочва вниманието ми към разликите.

Същото ме занимава, когато попадна на сексисти – примерно на женска среда, която говори за тоталната разлика между мъжа и жената. Тотална разлика няма, става въпрос за два варианта на човешко същество. Сериозният въпрос е дали мъжът и жената са постоянно мъж и жена. Отговорът е ясен: има достатъчно моменти, в които няма разлика между тях. Същото се отнася и за ред други привидно сигурни категории, примерно за българина. Дали българинът е българин винаги и във всяко отношение? Реалността никога не съвпада с категориите. Оттук и причиняваната от нея игра на прилики и разлики, с която трябва да се справяме.

– Ще Ви върна към тезата, че трябва да се научим да търсим не само разликите, но и приликите, защото темата за Европа Ви е присърце. Да не би грешно да сме подходили към Европа, търсейки колко сме различни от нея, вместо да се опитваме да намираме приликите си с нея?

– Има разлика между това, което мислим, и онова, което правим. Нищо не пречи да мислим погрешно за Европа. За Европа се мисли погрешно по два начина – първо, когато тя се възприема като нещо чисто положително и се прегръща, и второ, когато се възприема като нещо чисто отрицателно и се загърбва. В това е по-доброто на вършенето от мисленето.

Малко са хората, които могат да мислят толкова мъдро, колкото обикновено действат. При действането няма как да нямаш сигнал, че постъпваш лошо, сигналът те кара да се коригираш и без да забележиш.

Това е и причината, поради която се отнасям с недоверие към социологическите изследвания. От една страна е важно да се изследва какво смятат хората. Поведението обаче не се определя само от това какво мисли някой. Оттук и доброто, че то се разминава с мисленето, а често и го блокира. Мисленето е нещо консервативно, то може да пречи на действието, но в определени случаи замлъква и това е големият парадокс. Срещате хора – които са тъжни, сиви, потиснати. В момента, в който ги попиташ как живеят, казват, че живеят бедно и сиво. Само 10 минути след разпитването ги виждаш, че са седнали в заведение, че се черпят и прекарват весело и мило. Така влизаме в най-малко двойната природа на човешкото същество, което от една страна мисли, а от друга постъпва – и, слава Богу, несъгласувано с това, което мисли.

Истината е, че тъжните, особено абстрактните мисли са по-лесни. Например – една абстрактна тъжна мисъл: целият ни живот провали този социализъм. На някои го е провалил. За това е виновен не само социализмът. Виновен е и самият човек, доколкото не е разбрал, че не е вътре в социализма, а социализмът е среда, която се е вмъкнала в собствения му свят. На някои хора се вмъква изцяло, защото са позволили да се вмъкне. В този смисъл, когато ме питате имаме ли погрешни мисли за Европа, казвам: „Да, имаме погрешни мисли за Европа“.

Много хора биха се втрещили, ако някой каже, че Европа иска да организира нещата по държавно-централизиран начин, което напомня за социализма. Напомня за социализма и стряска. Въпросът е дали е така и дали не ни подвежда приликата и дали ни подвежда, защото не можем да видим и да формулираме разликата.

– Но ние все пак разчитаме на Европа – да ни накара да си подредим държавата, тоест, пак се връщаме към етатизма.

– Не може да няма държава. Въпросът е в каква пропорция, а тя не може да бъде установена с формула. Затова е хубаво да има държава, но да е възможно да се бориш с нея.

– Но нашата държава не ни харесва, не ни е достатъчна, та търсим друга – по-скоро шапка за нашата държава, която да я озаптява.

– Няма как, човешкото същество съществува в общност. Държавата е институционалната форма на общностното съществуване. Имаме нужда, за да свършим някои работи, от голямата енергия на голяма общност, държавата ми я дава или, разбира се, не ми дава нищо. Дава на някого, за-

това и има хора, които искат да бъдат във властта – защото властта ще им го даде.

– На Европа така нареченият политически елит гледа като на нещо, което ще му донесе златни яйца.

– Така е, обаче няма да бъдат само златни. Ще бъдат и ред неприятни неща. Например – изправяне пред тежка бюрокрация, изискване да се спазват определени стандарти. Защото очакваните средства няма да могат да влизат там, където няма нужните стандарти. Значи доброто на Европа ще се прояви основно в пренасянето на тези стандарти. То е нещо хубаво, залог е за съществуването на отворен начин – когато има стандарти, нещата стават лесно.

– Вие сте оптимист?

– Да, по-често съм оптимист. Привечер, когато съм уморен, чувам думите и заключенията на песимизма, но си казвам: това не е, защото съм песимист и защото животът е ужасен, а защото съм уморен. И гледам да се събудя оптимист. Но се случва да се събудя с главоболие. Текстовете, с които съм работил, и големите хора, с които съм общувал, са ме научили и си казвам: в моята глава светът е черен, трябва да намеря начин да не ме боли глава. Мога да взема парацетамол, да не стоя пред компютъра, да изляза. Боли ме глава, нищо повече, светът не е виновен, дори не и за това, че съм се родил човек и имам глава, която в определени случаи ме боли. Това е мисъл на Епиктет, която съм усвоил и направил своя. По-общо изказана, тя се свежда до това – случващото ни се идва не само отвън, а и от начина, по който го възприемаме. Така или иначе, не бива да пренасяме върху света своите собствени състояния.

– Какви преподаватели имахте в Университета?

– Солидни преподаватели, от които научих много и придобих важни неща. Например професор Георги Михайлов, който ми е преподавал по историческа граматика на старогръцкия език и епиграфика, изтънчен човек с много знания, който ми оказа силно влияние. Или Руска Гандева, която по-късно стана професор, преподавала ми е латински език. Или Александър Милев – старогръцки език. Тези хора формираха поведението ми като преподавател, а и като човек. Аз съм им благодарен. Разбира се, времето не беше леко. Самият Университет беше нещо като висша гимназия. Но, така или иначе, поне в Катедрата по класическа филология, витаеше духът на едно по-добро време. Оттук и силното въздействие на моите преподаватели, оформени от големи професори от предишното поколение като Александър Балабанов и Димитър Дечев, а и в чужди университети.

Ето, спомням си показателни неща. Професор Георги Михайлов ми задаваше курсова работи и ми посочи книга на френски. Позволих си да кажа, че не зная френски. Той ме погледна учудено със своите големи очи и каза просто: „Ще си научиш.“ И толкова. Или друг случай с Александър Милев. През 1963-та станах преподавател по латински и старогръцки в тогавашния Висш педагогически институт във Велико Търново. Александър Милев идваше отвреме навреме, за да види що правя, как преподавам. Беше свързан с Българската православна църква и силно приличаше на отец. Влезе в мой час, изслуша какво правя. Накрая, точно като отец, каза: „Виж какво, Богданов, не трябва да ги учиш толкова много, комуто е дадено, ще научи.“ Не следвах този съвет, макар да ми направи силно впечатление. Той е в православния дух – комуто е дадено, ще го постигне, няма какво да се прави. Аз не съм настроен така, напротив – цял живот търсих начини за по-ефективно научаване на старогръцкия, за това повече хора да знаят старогръцки и мога да кажа: благодарение на този вид усилие се постигна много. Смятам, че така трябва да се постъпва. Сега, на тази възраст, разбирам значението на подобни отложени в съзнанието изречения. Те се превръщат в модели за поведение. Както разбирате от двата примера, те могат да са позитивни и негативни. Човек може да следва или да избягва това, което някой му е казал. Може да го комбинира и да свързва с другите съставки на вътрешния си свят.

– Как продължи житейският Ви път?

– Във Велико Търново бях редовен преподавател от 1963 до 1969 година, от 23 до 29-годишен. Отначало преподавах само старогръцки и латински, след това започнах да преподавам и история на античната и западноевропейската литература. След 1969-а продължих да преподавам в Търново хонорувано. По едно време станах и ръководител на Катедрата по чужди езици там. През 1969 година спечелих конкурс за асистент в Катедрата по класическа филология в СУ. Започна моето битие на преподавател там, което продължава и до днес, вече 36 години.

– Имахте ли проблеми с научната си кариера?

– Имаше проблем още при моето кандидатстване за асистент. Тогавашните „Кадри“ се опитаха да ми попречат, тъй като съм син на писател, чиято дейност е инкриминирана. Явиха се „доброжелатели“, които изпратиха на отдел „Кадри“ препечатки от статии на моя баща, между другото и статия за смъртта на цар Борис Трети. Тогава Иван Богданов напълни чанта с книги и други материали и отиде в „Кадри“. Попчев се казваше човекът там. Баща ми тръснал на бюрото му материали, с които доказа, че Георги Цанев – баща на Милена Цанева, която е в СУ, се е изказал мно-

го по-прочувствено за смъртта на цар Борис Трети. И ме допуснаха до изпит. В научното ми израстване след това имаше и други моменти на неблагожелателство. Особено остра беше лошата амбиция на Александър Ничев, професор, на когото по-късно станах асистент. Той беше недоволен, че не приемам предложената от него тема за докторска дисертация, а се насочвам към друга. При защитата на моята докторска, тогава кандидатска дисертация, Ничев направи опит да ме провали. Но както става в някои случаи, това се превърна в мой триумф и доведе до още по-остър конфликт с него, който се прояви и политически. Двамата партийни членове в нашата катедра – Кирил Влахов и Александър Ничев, се опитаха да докажат, че съм избягал в Германия в момент, когато бях отишъл да се оперирам от сърце и бях оставил в Университета нужното известие. Операцията беше тежка, но успешна, върнах се и нищо не излезе от този опит да бъде уволнен.

– Този конфликт имаше ли професионална основа?

– Имаше. Професор Ничев твърдеше, че не съм учен, че заниманията ми имат популярен характер. След смъртта му се запознах с неговата дъщеря. Тя сподели, че семейство Ничеви са имали като основна тема за разговор вкъщи моите прояви и аз съм се превърнал в нещо като герой за нея. Но това са неща, които за мен нямат значение. Седнах на стола на професор Ничев, преподавам неговия предмет и пазя доброто си чувство към него като учен и преподавател. Почитам това, което е направил, особено пълните стихотворни преводи на Есхил и Софокъл на български, едно наистина значително дело. Не можех обаче да приема този ураджийския комунистически стил на отношение, деленето на хората на добри наши и чужди лоши. Впрочем, по този начин той е влязъл в петдесетте години в Катедрата по класическа филология – със статия срещу Александър Балабанов и един вид прогонване. Това, че го наследих против желанието му като преподавател по история на старогръцката литература, беше един вид компенсация дето той беше прогонил Александър Балабанов. Споделям го, защото смятам, че е нещо характерно за онова време.

– Усещаше ли се идеологическа рамка във Факултета?

– Не бих казал. По-скоро самият аз спазвах определени рамкови положения. Идеологията беше в моето образование. Бях добър студент, ползвах марксистката идеология, тя се усеща на определени места в моите книги. За което не се срамувам, това е естествено. Всеки се нуждае от обща парадигма, на която да се облегне. Лека-полека намерих слабите места на марксистката парадигма и смятам, че съм ги преодолял. Иначе мисля за

идеологиите така, както и за всичко друго – те никога не са добри или лоши сами по себе си. Добри или лоши ги прави ползването и прилагането.

– Отстрани погледнато е странно, че още през юни 1990 година Вие вече пишете за Нов български университет – като идея, като понятие.

– Да, защото през 1990-а се създаде дружеството за Нов български университет, което постепенно прерасна в самия университет.

– Какво Ви подтикна да го направите, да излезете от лоното на Алма Матер?

– Това, което ме подтикна, е сивотата. Иначе едва ли бих го направил. В онези години се опитах да бъда административно зает – две години бях заместник-декан на Факултета по класически и нови филологии. Точно на самия 10 ноември 1989 година имаше избор за декан, кандидатствах и пропаднах. Мястото зае симпатична жена от партийната среда. Тогава разбрах, че СУ не е мястото, на което мога да се проявя като организатор, и се заех с Новия български университет. Това стана цяла нова следа, по която тръгнах.

– Такъв ли си го представяхте, какъвто е сега НБУ, имахте ли толкова смели очаквания?

– Не мога да кажа, че имах съвсем ясна представа какво правим. Имаше програма, платформа, те се следваха – инициаторите бяха други хора, те постепенно се пръснаха, лека-полека от първоначалните инициатори не остана никой. Въпрос на последователност.

– Днес това, което е НБУ, харесва ли Ви?

– Очевидно ми харесва, след като постоянно се занимавам с него. Смятам, че е нещо безспорно много положително. В НБУ възможността за избор е много по-голяма, за комбиниране, за спиране, за започване, за отиване другаде. Тази кредитна система, по която работим вече 10 години, имаме голям опит с нея, позволява всякакви комбинации и се харесва. Смятам, че НБУ е сериозно постижение за българската обществена среда. Има и други такива постижения, въпреки че не мога да ги изброя коректно в момента. Имаме голямо задължение към това да знаем тези позитиви на българската обществена среда. НБУ е такъв сигурен позитив. В него по стабилен начин са свързани редица съвременни стандарти с доброто на старата система на образование. Убеден съм, че реформата винаги е някакъв компромис, НБУ е такъв успешен компромис.

– Бяхте посланик на България в Гърция. Как „прескочихте“ от университетското поприще в дипломацията?

– Това стана във вихъра на събитията в онези години, предложи ми се, зарадвах се и честолюбиво приех. Бях посланик от април 1991-ва до юли

1993 година. Престоят ми в Гърция беше изключително полезен, позволи ми да видя света от друга гледна точка. В тези две години и половина се опитах по моя последователен, свързан с упорство начин да постигна нещо. Постигнах много малко. Доброто е, че разбрах как е устроена самата държава. Разбрах стандартите на държавното поведение. Например, разбрах, че според тези стандарти посланикът е добър, когато не прави нищо. Колкото по-малко прави, а повече казва и повтаря едни и същи неща, толкова по-добър е. Но това противоречеше на характера ми.

– Бързо ли стигнахте до този извод?

– Доста бързо. Аз исках да правя лично. Но не можеше. Правенето ставаше подмолно. Тогава разбрах и тази система на двете служби – военното и другото разузнаване. Разбрах, че те правят нещо за държавата, но правят и други неща за части от държавата, а и за самите себе си. Имах пред очи особената диалектика на голямата заедност и отделността, която ме интересува остро и до днес. Едно обаче беше съвсем ясно – че това не е моето място. Моето място е като Нов български университет – не много малко нещо, но достатъчно голямо, в което това, което се прави, е видимо.

Моят характер не беше подходящ за посланик – колкото и да съм възпитан, спокоен и можещ да се държи условно. Това е за други хора, екстраверти, които живеят с гъдела на високото представителство и официалността.

– Какво трябваше да вършите като посланик?

– Да посрещам, да изпращам, да водя официални разговори, да давам вид.

– Това не е много лицеприятно отношение към дипломацията.

– Дипломацията е нужна и може да бъде много полезна. Когато има голяма система, каквато е една съвременна държава, има нужда от добро представителство. То е важно, трябва да се извършва. В този смисъл е важно как е облечен, как говори и какво избира да каже и какво да не каже, този, който представя. Така че, професията на дипломата е и полезна, и трудна. Въпросът е, че не беше за мен. Така или иначе, за всекиго има някакво най-добро място. Дано да съм го намерил. Ако мога да кажа как си го представям, за мен то е там, където нещата стават.

Интервюто взе Генка Маркова
април 2005 г.

Снимка: личен архив

Божана Апостолова

– Кажете нещо за своето семейство и социалната среда на детството Ви.

– Днес, когато връщам времето назад, се чудя как аз – детето, израсло почти на улицата, съм успяла да прецапам през усилната, мътна река на

живота. И как през всичките тези години до днес съм удържала изправен гръбнака на човешкото си достойнство.

Родена съм през нощта на 9 май 1945-а в село Цар Асен, Пазарджишко. Празничните салюти възвестяват на света победата над хитлеристка Германия, а аз възвестявам с писъка си своето раждане, преминало през родилните мъки на мама. И продължил детският ми писък и в мъчните, препънати следвоенни години – купонно време. Трудно време, време на оцеляване.

Като прибавя към това и допълнителната обремененост на семейството ми – картината на детството става съвсем тягостна. Баща ми Георги Апостолов Попов – инвалид без два крака – се жени за майка ми Йорданка, когато тя е едва 14-годишна. Бракът им е ощастливен с три рожби – двамата ми братя Апостол и Николай и аз. Година след моето раждане сме се преместили да живеем в Пловдив. Там и израснах – в Еврейската махала, до Четвъртък пазара, в две мрачни, приземни стаи под наем. Помня тези стаи с мизерията и най-честите ни среднощни гости – дървениците. Едри като слънчогледово семе.

Баща ми, достоен и силен духом човек, изкарваше прехраната ни в собствена малка частна работилница за ремонт на мотори и велосипеди. Докато беше жив, той никога не позволи на майка ми да работи. Успяваше да ни изхранва и да поддържа ведър дух в семейството ни. Мама беше изключително трудолюбива – токѝ вървеше с чайник вряла вода и се опитваше да изтреби ненаситната сган от дървеници, които сякаш извираха от гредореда на престарата еврейска къща. Почти през месец сама, със собствените си ръце, варосваше, переше, чистеше, грижеше се за нас – „трите пурека“, както галено ни наричаше, защото нямахме наяждане. Макар и трудно, детството си остана за мен едно от най-скъпите и безгрижни неща в живота ми. С умиление си спомням как татко, винаги усмихнат, ни качваше на своята инвалидна триколка и ни возеше из пловдивските улици, а мама достолепно стоеше зад него в ръце с малкото ми братче. Аз и големият ми брат гледахме важно отпред. Кой знае как сме изглеждали, защото неведнъж съм чувала някъде отстрани: „Горката жена!“. Тогава не разбирах защо съжаляват мама, като сме толкова щастливи.

За зла участ щастието ни продължи кратко – баща ми почина внезапно, на Христова възраст. Майка ми – безработна – остана вдовица на 27 години с три деца на ръце. Разболя се тежко от туберкулоза. Ходеше, крепейки се за стената, та цялата къща легна на мене. Мънички, много мънички ми бяха ръчичките (та аз бях само на седем години и няколко месеца, когато татко почина!), но перях големите, тежки чаршафи, миех

чинии, готвех… Бях се изпедепсала в готвенето и можех да правя ядене от всякакви ядливи треви. А когато ми омръзваше да ги търся и бера, приготвях шербет – чешмяна вода с две-три лъжици оцет и захар на вкус. Така криво-ляво я карахме. На ръба на оцеляването. Сега, като си помисля – истинско чудо е, че останахме живи.

От моето детство е заседнал в гърлото ми един спомен, който ми подсказва, че гордият, достоен човек е белязан с това от най-ранна възраст. Дали е даденост свише или идва от натрупания през годините срам, или и от двете, не зная, но аз го носех.

Често ми се случваше от глад да ми се завиват пред очите синьо-лилави кръгове. Тогава не можех нито да продължа да играя, нито да си призная, че умирам от глад. И за да не припадна, сядах на тротоара, а детската ми глава се опитваше да открие пътя към насъщния. Тогава, в такова състояние, измислих играта на „готвачки“. Понеже бях тартор на децата от махалата, не беше трудно да я реализирам. Предлагах им да играем на тази измислена от мене игра и пращах по-богатите да донесат кой каквото може от къщите си – филия с масло, сирене, яйце, сини сливи и какво ли още не. Правехме „ресторант“: богатите момиченца сядаха като примадони, по-бедните бяха сервитьорки, а аз си избирах най-презряната роля – на готвачката. Скривах се зад мрежата от клони и „приготвях яденето“ за примадоните. Детската ми фантазия оформяше от донесеното какви ли не чудесии – хапки във форма на кръгчета, цветенца, листенца… които „сервитьорките“ поднасяха. А през това време аз изяждах останалите от филийките крайчета. И – ни лук яла, ни лук мирисала! Щом се нахранех, с гордост повеждах децата към нова игра.

На трудното си детство, на децата от махалата (повечето на моя хал) дължа вътрешния си стоицизъм и борбеността си.

А има навярно и още нещо, в което напоследък все по-често се убеждавам. Това са тайнствените, но непреодолими сили на генетичната наследственост. Ще си позволя кратък поглед върху родословното ни дърво по линия на баща ми. Прадядо ми Тодор Трифонов бил свещеник в родното си село Жребичко. Самоизградил се като високо културна личност с почти енциклопедични (за времето си) познания. Горещ следовник на делото на Васил Левски. Преживял тежко гибелта му. (В негова памет кръщава едно от децата си Апостол – това бил дядо ми, оттам идва и фамилията ми.) Прадядо ми Тодор бил активен участник в Априлското въстание – секретар на Брациговския революционен комитет с председател Васил Петлешков. Заловен, осъден и обесен на моста на река Марица пред погледите на съпругата и децата си. Държал се достойно до трагичния си край.

Дядо ми Апостол, сирак още на 7 години, тръгнал от нищото, успял да се образова и благодарение на находчивостта и предприемчивостта си, с безкрайно трудолюбие израснал като един от най-богатите хора в село Кричим – сега град.

– Какви са били Вашите начертания за собственото Ви бъдеще?

– Какви ти „начертания“ при това дередже? Ако иде реч за детски мечти – виждах се лекар-хирург, артистка или поетеса… Но главното тогава за мен беше да преживявам и, ако не успея да бъда отпред, то да не изоставам от околните.

Завърших гимназия „Димитър Благоев“ (днес „Св. Св. Кирил и Методий“) в Пловдив. Всяко лято, за да мога да си купя учебници и ученическа манта, работех в Консервния комбинат. Майка ми работеше най-напред в Захарната фабрика в Пловдив като увивачка на бонбони, а по-късно – като чистачка в „Енергоснабдяване“. Заплатата ѝ едва стигаше за най-необходимото – храната – та камо ли да ме учи. Затова след завършване на гимназия трябваше веднага да започна работа. Мама нямаше „връзки“, нямаше „особени познанства“, и аз, въпреки че ежедневно обикалях заводите (които в годините 1962 и 1963-та се множаха като гъби), не можех да си намеря работа. Отвсякъде ме отпращаха: „Нямаме подходяща работа за такъв хилав дребосък…“ И отново детската изобретателност ми дойде на помощ. Пред един от заводите видях афиш с текст: „Търсим артисти-самодейци за новата пиеса. Записване – при художника Митко Матев.“ И забележка: „Артистите трябва да са работници от завода.“

Взех от приятелката ми Искра назаем плетена красива блузка, от друга – обувки с токчета. Обух модерните тогава червени чорапи и нахълтах в ателието на художника: „Аз съм артистка. Искам да играя главна роля във вашата пиеса. Ето, чуйте ме...“ И без да дочакам какъвто и да било отговор или реакция, без покана, изрецитирах цялата „Поема за щастието“ на Дамян Дамянов. Художникът и още един мъж, който беше в ателието, ме гледаха като изоглавени. Но явно оцениха „таланта“ ми и ме одобриха за участник в заводския драмсъстав. Чак тогава изплюх камъчето: „За да играя във вашия състав, най-напред трябва да ме назначите на работа.“ За мой късмет „другият мъж“ се оказа Матей Бизеров, партиен секретар на завода. Той явно беше добър психолог и свестен човек, та бе усетил детската душа, беше проумял замисъла на невинната хитрост и нареди да ме назначат на работа.

Така сама, съвсем сама си намерих работа и започнах като бакелитопресьорка на четири смени по 6 часа. Пресите, на които работех, излъчваха фенол и други химични съединения, с които през войната в концла-

герите тровеха евреите. Но кой ти гледа отровата – имах работа и бързах да се доказвам. След 5–6 месеца вече работех едновременно на три преси – толкова високи, че за да им стигам копчетата, ми поставяха две стъпалца. Изявих се – връчиха ми значка „Ударник на комунистическия труд“. През свободното време играех в театралния състав, водех заводските мероприятия, пишех по цели страници стихове в многотиражката. (Ето че детските ми мечти се сбъдваха на онова ниво...)

Трудно ми беше като бакелитопресьорка. Не ми тежеше толкова работата, колкото средата. Свестни хора бяха тогавашните ми колеги, добри българи, но с ограничени интереси – яденето, семейството, работата… И сякаш с това се изчерпваше животът им. А и възрастовата разлика – бях най-младата в цеха – попарваше мечтите ми, разболяваше надеждите ми. Капанът на живота беше щракнал и ме беше поставил на изпитание, твърде различно от вътрешната ми представа за реализация. Тогава реших, че ще работя съвестно, отговорно на работното си място и ще стоя там като побит кол, докато намеря ключа и отворя катинара, за да осмисля по различен начин живота си. За това ми бяха необходими познание и книги. За да не се отдалеча от книгите и да попадна във водовъртежа на ежедневието на колегите ми, записах задочно Механотехникума. Защо него, след като техническите науки бяха чужди на душата и желанията ми? За да не забравя да уча. А и какво ли друго можех да запиша с професия бакелитопресьорка? Тогавашните закони гласяха, че задочно мога да уча само това, с което е свързана работата ми. А това значи, че като бакелитопресьорка можех да кандидатствам само в технически университети. Но с моята слаба математика, какъв технически университет да запиша? Завърших Механотехникума пряко желанието си, без никога да се ползвам от придобитите знания. Но там учех и общувах с млади хора, които също търсеха себе си. Заедно с това продължавах да участвам активно в обществения живот на завода: в драмсъстава, в състезания, рецитации, списване на многотиражка, публикувах стихотворения… През този период съм посветила купища стихотворения на о учех в двата техникума, четях класиците, а заедно с тях и нашумелите наши и чужди писатели. Книгите живееха в мен с магията и посланията си и поддържаха жива надеждата ми, че все някога ще успея. Майка ми, Бог да я прости, беше щастлива, че въпреки нейната невъзможност да ме издържа, аз уча и ѝ помагам да кърпи домашния бюджет с парите, спечелени от мен.

През 1969 година се омъжих. Големият късмет в живота ми бе, че попаднах, а може би избрах, духовен човек за съпруг. По това време вече пишех радиопредавания – сборни и рекламни по договор (не по щат) за

Радио Пловдив. Не можех добре да боравя с пишеща машина, но чуках с два пръста денонощно, осигурявайки си машина назаем.

Пишещата машина беше буквалният повод за срещата със съпруга ми Костадин Чонов. Тази негова пишеща машина и до ден-днешен записва морза на собствения ми живот с взаимност, на която всеки може да завиди. За духовното ми израстване, за същностната ми реализация най-голяма заслуга имат съпругът ми Костадин Чонов и приятелите ми. Те ми дадоха всичко, те поддържаха духовното огънче у мене и провокираха желанието ми да уча, да придобивам знания и умения, да отстоявам достойнството си! Благодарение на Чонски завърших машинопис и стенография, а по-късно и Университета.

Незабравими ще останат честите ми обеди с поета Петър Анастасов. Сядахме, той ми четеше новите си стихотворения, а аз на него – моите. Атмосферата около нас се гънеше в диплите на духовността и се мъчеше да улови истинските човешки стойности. Своето израстване дължа на домашната атмосфера след брака ни с Чонски – на духовните му обеми и нравствени позиции, на приятели, на разговорите с колеги в Клуба на дейците на културата, на взаимността в литературата – най-често между колеги по перо.

Мечтата си да завърша българска филология осъществих, чак след като се сдобих с бележка от Радио Пловдив, че работя като литературен сътрудник. Завърших българска филология с втора специалност история във Великотърновския университет, разбира се, пак задочно.

– Как е начено и как се е развило навлизането Ви в професионалния живот?

– За начеването вече споменах. Както казва Вапцаров, „с живота се счепкахме здраво“, та волю-неволю наченах от бакелитопресьорството. Трудно ми е да отговоря за „професионален живот“ като единно понятие, като изначално преследвана цел и развитие. Люшкал ме е вятърът на живота в разни посоки, стискала съм зъби, всичко е било борба и напрежение… Не отричам и шанса, който ме е навестявал, слава Богу.

Когато се омъжих, бях сигурна, че житейските ми мъки са свършили. Разбира се, и аз като всяко момиче си въобразявах, че съпружеският живот ще ми донесе опората. И много намахано съобщих на съпруга си – все още не бях завършила Университета – че трябва да ми намери достойна за мен работа. Убедена бях, че ако той желаеше, можеше да ме уреди някъде. Но тук за първи път се срещнах с принципите му. Неговият отговор гласеше: „Способните хора сами си намират работа. А и каква работа да ти търся, какво можеш да правиш, каква специалност имаш?“ Нико-

га повече не повторих пред него молбата си. Улицата ме беше научила да се боря, да съм горда и независима, затова стиснах зъби – с една ръка кърмех сина си, а с другата държах учебника и учех за поредния изпит. А Чонски с благост и всеотдайност ми помагаше – токỳ гледаше сина ни, учеше с мен примерно диалектика, изпращаше ме и ме посрещаше на влака. Беше и си остана стойностен съпруг и баща, но, уважавайки себе си и зачитайки собствените си принципи.

За мой късмет бях оставила добри впечатления на можещ и амбициозен човек у Матей Бизеров, секретаря на партията в Електроапаратурния завод. След една случайна среща той беше човекът, който ме препоръча (без дори да подозирам това!) и аз започнах работа като управител във „Всестранни услуги“. Но за да стана управител, трябваше да приема и предложението на директора, да ме „изберат“ за секретар на Комсомола – без да се познавам с нито една комсомолка. Как стана това? Администрацията обяви отчетно-изборно комсомолско събрание. Седях на деловия президиум до директора Коста Коларов и партийния секретар Весела Угринова. Бях току-що родила – дебела все още, с бременната си широка рокля, с обувки, наподобяващи цвички. Гърдите ми бяха огромни – пълни с мляко, все още кърмех. Стана директорът и обяви, че от името на ръководството ме предлага за секретар на комсомолската организация. Членовете на организацията бяха само млади и красиви момичета, елегантни, слаби, отворени, някои от тях ползваха западни езици. Те седяха в залата, дивяха се и гледаха с насмешка и подозрение на предложението и на мене – натрапената. Когато директорът обяви предложението, една от тях – Соня Ибушева, предизвикателно облегната на колона, издала напред долна част, почти с погнуса каза: „Сега тази ли ще ни оправя“ – и ме посочи презрително с глава. Притеснена и раздразнена, репликирах я мигновено: „Я стига!“ – и изругах. Помня, тогава в залата за секунда настана гробно мълчание. Последва вик: „Наш човек!“ Всеобщи ръкопляскания и – избор. Станах комсомолски секретар, но ръководството на предприятието недвусмислено не одобряваше държанието ми. По-късно, когато се опитах да им обясня, че в подобна ситуация това е решението, се оказах в несъстоятелна позиция. За себе си мога да кажа, че такава си останах през целия си живот – неординерна, своенравна, често невъзпитана. Но въпреки това ръководството ме ценеше и, за да ме запази на работа, ми разрешаваше през три часа да си ходя до вкъщи и да кърмя сина си.

Добрата ми работа като управител във „Всестранни услуги“, завидните постижения на „моята“ комсомолска организация бързо ме хвърлиха напред. Бях забелязана от Иван Мазнев, главния директор на обедине-

нието Стопанска дирекция „Местна промишленост и битови услуги“ (СД МПБУ), към което беше нашето предприятие. Той ми предложи работа в Дирекцията – най-напред като шеф на рекламата. А то, каква ли реклама имаше тогава? Година по-късно ме направи директор на Профсъюзния дом на културата.

През всичките тези години на борба за реализация аз продължавах да пиша – написала съм купища радиопредавания, текстове за цели рекламни блокове, разбира се и стихотворения, които публикувах вече не в многотиражка, а в периодичния и специализирания печат. Бях се изпедепсала дотам, че по цели нощи пишех. Най-често халтура, за пари. Пишех на ръка, а Чонски редактираше и преписваше на машина. Бяхме като конвейер. Исках да имам собствен дом.

– Откъде е дошла идеята да навлезете в бизнеса?

– И тук има пръст случайността. Шест–седем месеца преди „нежната революция“ поетът Петър Анастасов, тогава секретар на общинския комитет на партията, ме покани на работа в ръководството на управление „Старинен Пловдив“. Убеди ме, че всичко вече е уредено и мога да напусна директорското си място в Дома на културата на СД МПБУ.

Но дни след напускането ми се оказа, че въпросът с новото ми назначение се е закучил. Не бях партиен член и подозирах, че затова нещата са се объркали, навярно под въздействието на идеологическия отдел на ОК на БКП. Така останах без работа.

След вятъра на промените, след емоциите на „нежната революция“ проумях, че с номенклатурните „покани“ бяхме дотук, че съм безработна и че със заплатата на съпруга ми няма да успеем да вържем семейния бюджет. А и синът ми Манол Пейков завършваше Английската гимназия в Пловдив и му предстоеше да продължи образованието си. За това също бяха нужни пари. Така че, налагаше се да предприема нещо. Трябваше да се спасявам сама. Безпокойството и денонощните ми размисли ме накараха да преценя реалните си шансове.

Въпросите, пред които се изправях, ме въртяха в омагьосан кръг. С какво разполагах? Със себе си, с доброто си име, с придобити от досегашната ми работа връзки и с образование.

Какво можех да правя? Бях завършила българска филология с втора специалност история, но де факто нямах установена професия. Не бях работила по специалността, а и от завършването на висше образование бяха минали близо двайсет години. Тепърва да започвам учителство или журналистика ми се стори несериозно. В същото време разбирах от литература, бях сравнително известна поетеса (поне за Пловдив) и това в моя

случай бе определящо. Реших, че най-добре ще е да си открия издателска къща. Така че нуждата, образованието и личната ми литературна облъченост ме насочиха към издателския бизнес.

И вървях по този път постепенно, крачка по крачка, с много трудности и перипетии. За да стигна до сегашното си състояние.

– Кое Ви е подтикнало да задълбочите образованието си и с каква цел? Разкажете ни, ако обичате, за своите ранни изяви в словесното творчество. За рецепцията им.

– Зная, че изглежда елементарно и снобско, но много ми се искаше, когато попитат сина ми в училище: „Какво образование има майка ти“, да отговаря: висше. За тогава това бяха малките ми радости, това държеше сърцето ми горе. Съпругът ми Костадин Чонов беше висшист. Когато се оженихме, работеше като преподавател в Техникума по зелено строителство. Не можех, а и не исках да си представям, че можем да живеем без духовна хармония.

Когато завърших българска филология, установих, че съм първата висшистка в рода на майка ми. С бащиния ми род – по-късно научих – нещата стояха по различен начин: всеки втори беше висшист. Но за жалост баща ми беше починал и връзките ни с неговия род бяха съвсем, съвсем изтънели.

Първия „сериозен“ опит в поезията направих, когато бях в трето отделение. Обявен беше конкурс, посветен на Христо Смирненски, натрона на училището. Решението ми да участвам бе проява на детска настървеност у едно бедно сираче, осмелило се да мери сили с останалите. Произведението ми бе класирано на трето място, наградена бях с книгата „Честна дума“ на Цветан Спасов. Очевидно съм добила достатъчно самочувствие, та написах още няколко стихотворения и ги изпратих на Леда Милева, която по онова време беше редактор на детско списание. Получих отговор, чието съдържание помня до ден-днешен. Гласеше: „Мило дете, опитите да се пишат стихотворения са хубаво нещо. Четете повече художествена литература. Леда Милева“. И аз продължих да се занимавам с това „хубаво нещо“. А „опитите ми“, година след година, все повече се доближаваха до творчество. Вярно, това занимание е обичайно за много деца и младежи. Но за мен поезията беше някакво чудо, което ме обсебваше с магическа сила. Ненаситно четях поезия, а творбите, които особено ми харесваха, учех наизуст. Стана дума вече за гастрола ми с целия текст на твърде дългата „Поема за щастието“ на Дамян Дамянов, помня я и до днес.

Споменах за първия по-сериозен досег на стиховете ми с публиката – чрез многотиражката на Електроапаратурния завод. Няма дума, ласкаеха

ме похвалите, които обилно получавах – освен бакелитопресьорка, бях вече и „нашата поетеса“.

Последваха публикации в пловдивските вестници „Отечествен глас“ и „Комсомолска искра“. Неочаквано значим пробив направих в столичния вестник „Пулс“ – там бях представена с цели цикли стихотворения. Появи се критичен отзив от Иван Гранитски, който ме застрашаваше от главозамайване – заявяваше той във връзка с моята, все още скромна, поетична особа, че „се е родила новата Багряна“(!!!)

През 1978 година се появи на бял свят първата ми стихосбирка „Нестинарска орис“. Тук ще споделя с младите колеги, че издаването на първа книга през ония години струваше на авторите едва ли не танталови мъки. Преживях ги и аз: чакане, одобряване от художествен съвет, твърде безцеремонни редакторски намеси, разговори, спорове… Ръкописите преминаваха през ситно сито – на пръсти се брояха първите книги в годишните продукции на издателствата.

За „Нестинарска орис“ се появиха няколко рецензии, за моя радост – положителни.

А по-нататък още шест стихосбирки, една детска книга и две – прозаични, с общо заглавие „Делнична библия“.

– Как успяхте да съчетаете две самоотричащи се дейности: бизнес и творчество?

– Ще си позволя малка забележка. Истинският, пълноценният бизнес не може да мине без творчество – в най-общия смисъл на понятието. Разбира се, в случая става дума за литературно, за художествено творчество. Слава Богу, при мен тези дейности не се самоотричат чак толкова – издателската ми дейност ме задължава да бъда в непрестанни контакт и съучастие с литературата.

Разбира се, въпросът е уместен за онази част от бизнеса ми, в която хвърлям най-много усилия, напрежение, нерви: инвестиции, организация на технологията, финансови проблеми, грижи за колектива, работна среда, взаимоотношения с бизнеспартньори – клиенти и доставчици, и прочее, и прочее…

Може да изглежда парадоксално, но пиша тогава, когато нервите ми са пред скъсване. Писането при мен е все едно отваряне на предпазен клапан – напрежението избухва. Така например, първата си книга „Делнична библия“ написах, когато във фирмата нещата ми бяха в окаяно състояние и имаше реална опасност да фалирам.

А стихотворенията просто нахлуват в ежедневието ми и най-неочаквано ме спасяват от напрегнатите моменти.

– На какво се дължи Вашата популярност не само в бизнесредите у нас, но и в литературните среди?

– За щастие, имам широк кръг познати, а и характерът на моя бизнес предполага контакти с много и различни хора. Самата аз съм общителна, открита, искрена (понякога дори скандална!). А и предишната ми работа като директор на Дома на културата бе свързана с многобройни срещи с интересни и именити люде. Подобни са нещата и в литературните среди. Част от пишещите колеги познавам отдавна. Но бързата популярност дойде от издателската ми дейност. И това е естествено, тъй като издателската къща „Жанет-45“ до момента е издавала само българска литература. От 2005 година разширих обхвата на изданията. В усилно, объркано време като това, в което живеем, да обгрижваш хората на перото, да им предоставяш възможност за реализация и да го правиш със собствени средства – без значение дали печелиш или губиш – се оказа твърде неординерно занимание. А коректността и последователността, с която го правя, надмина очакванията, дори и на най-скептичните пишещи.

Стигна се дотам, че поетът Божана Апостолова загуби позиции в литературните среди от издателя Божана Апостолова. Но какво да се прави, важно е да се съхранят духът и вярата на пишещия. Да дадеш възможност на младите за реализация, когато почти никой не мисли за тях. А ако ти самият си написал нещо добро – все ще му дойде времето или „когато му дойде времето“, както казва Симеон Сакскобургготски.

– Какви мисли Ви тревожат – както в едното, така и в другото пространство? Впечатления, критики, контакти?

В бизнеса – все още липсата на правила и неизбежните трудности за догонване на европейските стандарти. Държавните институции и правителството все още нямат доизяснена позиция. Липсва бизнесреда и точно отношение към хората, към бизнеса, поел на гърба си огромни рискове. Оставам с впечатление, че властимащите са заети повече със себе си, гледат ни някак отстрани и чакат сами да се справим. От средата, в която расте бизнесът, сякаш отсъстват икономическите лостове, които я активират. Пример за това е междуфирмената задлъжнялост. Държавата е заприличала на пирамида, в която всеки дължи на всекиго и сякаш нехае за това.

Ето, издателската къща „Жанет-45“ съди няколко свои големи длъжници, но поради недостатъци в съдебната ни система делата се влачат по няколко години, некоректните и нечестни люде остават ненаказани, парите девалвират и когато най-сетне ги получиш по законен ред, те са обезценени. А в тази гора от държавническо безхаберие самият ти се загубваш, страдаш заради други и заради други цапаш авторитета си.

И само това ли? Ами данъкът върху добавената стойност, свързан с инвестициите? Ето какво се случи с мен в момент на сериозни инвестиции. Купувах цял формат, петцветен „Роланд 700“ – машина, твърде скъпа за моите възможности. Пазарих я чрез търговската фирма „Брудерхен“, Виена. Внесох 20 процента първоначална вноска, а остатъка разсрочих на изплащане на вноски за няколко години. Но за да дойде машината (тогава ДДС-то беше 22 на сто), аз трябваше да платя 700 000 лева кеш при освобождаването на „Роланд“-а от митница. Естествено, нямах тези пари и в писмен вид помолих финансовия министър да плащам ДДС-то навноски, както всъщност изплащах и машината. Беше ми отказано. Спомням си, тогава изпаднах в стрес и помолих господин Хен – единия от собствениците на „Брудерхен“ – да ми плати ДДС-то (на тях държавата им го връща на митницата) и да ми го разсрочи по вноските, разбира се, със съответната лихва. Докато чаках отговора на Хен на телефона, изпаднах в такъв душевен стрес, че се усещах в капан. И за минути написах стихотворението „Боли ме страхът“.

Ами в книгоиздаването? Например, българската книга е обложена с висок данък върху добавената стойност. И вместо държавата да е в услуга на духовността, тя се явява мащеха. С оскъдния си джоб българинът не успява да отдели пари за духа и душата си. Главната му грижа е свързана с прехраната, с физическото му оцеляване. Кой печели от това?

При унгарците, примерно, нещата стоят различно. Там държавата финансира всеки автор, потърсен за превод от друга държава. Какво значи това? Ами отношение към духа и хората на перото, отношение към държавата и авторитета ѝ в света. В този смисъл – какво е Англия без Шекспир…

А ние какво правим? Имаме вече купчина телевизионни канали, които бъкат от щуротии, от игри за трупане на печалби на собствениците им. А нацията, поколенията след нас, с какво захранваме, щом от екрана отсъстват системно доказали се наши именити писатели, поети, художници. В тази посока също са нужни държавнически лостове, но…

Ала нещата бавно, но сигурно кретат напред. И вярвам, че въпреки множеството бариери хората на духа ще се възземат и ще наложат друг морал в обществото. Морал, който ще постави в ъгъла корумпираните структури и елементи, ще осигури различен живот на идващите след нас.

За това ще помогнат много и контактите ни със света. Ето, наблюдавам как моите специалисти купуват хубавото от другите държави. При всяка командировка, при всяка среща с „другия“ свят, те се учат както на професионализъм, така и на друго, ново отношение към света и хората.

Това правя и аз при многбройните си контакти с партньори от други страни. Едва ли бих задържала вниманието на мощните си клиенти като „Интербрю“ например, с които работя повече от 10 години, ако аз и моят колектив не следвахме – като отношение и професионализъм – стандартите на едно ново общество, отворено към света и хората. Едва ли бих запазила доверието на твърде мощната фирма „Бригел“ от Виена, от която купувам хартия на разсрочено с пет месеца плащане. Едва ли бих взела милиони евро заеми от Банк Аустрия, ако не се бях научила на коректност и отговорност. Концернът „Роланд“ едва ли би гарантирал за мен при всеки нов заем.

Така че, вече сме отворени към света и светът ще ни помогне да усвоим правилата, които свързват хората в световен мащаб.

– Как виждате бъдещето – казано най-общо, в тези две особено важни за националната ни перспектива области?

– Успешно, но с много мъка и зор. Бизнесът ще лъкатуши, ще пада, ще се вдига и в крайна сметка ще оживее, ще се възземе и ще запази позиция. Добре е това да стане с отношение на държавата.

А книгоиздаването ще оживее, без значение в каква форма. Защото духовните люде са най-истинското, което има този свят.

Интервюто взе Вера Мутафчиева
май 2005 г.

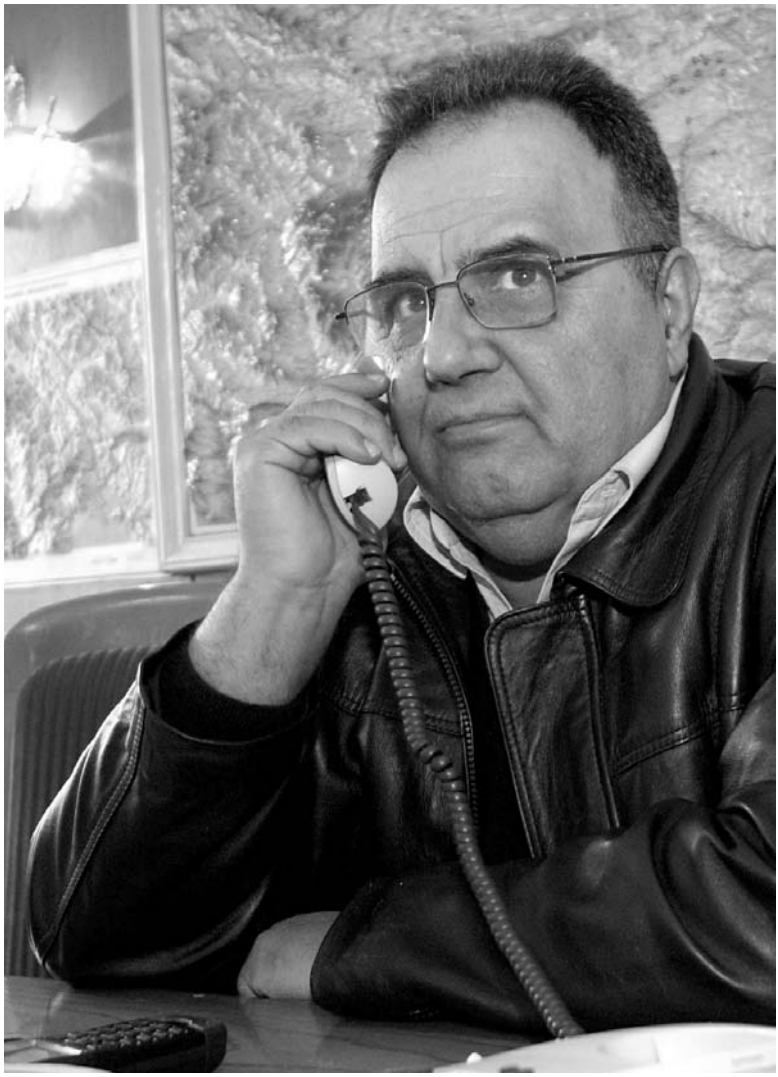

Снимка: Галина Рулева

Божидар Димитров

– Имате значителна медийна популярност като директор на Националния исторически музей. Каква беше представата за личната Ви кариера, когато се заехте с тази мисия?

– Преди години си представях, че естественият завършек на кариерата ми би бил директор на Националния исторически музей. При мен е рядък

случай хобито да съвпада с професията. Но когато си работил дълго време на това място, виждаш проблемите на културно-историческото наследство на цялата страна. Тогава разбираш, че властовият ти ресурс не е достатъчен. Много е тежко да знаеш какво трябва да се направи, а да не можеш. Нивото на компетентност, което съм постигнал, ми дава правото да мисля, че мога да бъда още по-полезен като министър на културата или поне ресорен заместник-министър. Има нужда от промени в законодателната и административната сфера. В XXI век НИМ се управлява със закон от 1969 година, което е пълен абсурд. Той е писан в съвършено друга икономическа действителност, баш по средата на комунизма. И докога ще продължава това?

– Какъв е личният Ви принос за развитието на НИМ в последните години?

– Защитих неговия статут. Най-същественото нещо за един музей е спазването на статута. Първите думи в него са: да издирва, събира, консервира, реставрира, изучава и експонира културно-историческото наследство на нацията. А НИМ беше само една витрина. Това беше внушено още по времето на комунизма. За съжаление, инерцията продължи и в първите години на демокрацията. Помня как министри и зам.-министри на общи събрания на Музея тропаха по масата и казваха: „Вие сте визитната картичка на България. Вашата експозиция трябва да бъде блестяща.“ Без излишна скромност ще кажа, че до моето идване НИМ изпълняваше само една от петте си обществени функции, записани в статута. Експозицията беше направена от паметници на културата, събрани от 32 музея в страната. Той нямаше собствени експонати. Не издирваше, не събираше, не консервираше, не реставрираше, не изучаваше нищо друго. И щом дойде новото време на демокрацията, повече от музеите се възползваха да си поискат експонатите. А точно по силата на закона от 1969 година нямаха това право. Създаде се обществена нетърпимост към НИМ. Гласовете „този музей ни ограби и продължава да ни ограбва“ бяха по-силни от моя единствен глас против. Аз твърдях, че България трябва да има музей, който да опазва наследството не само на територията на цялата страна, но и на българските общности в чужбина. През 1991-ва, откогато ръководя НИМ, анализирахме ситуацията и решихме, че, ако започнем да изпълняваме останалите четири функции, записани в статута, нещата ще се нормализират. Обаче в страната рязко секнаха средствата не само за опазване на паметниците на културата, но и за археологически разкопки. Работата на музеите беше блокирана. В продължение на 7–8 години сътрудниците седяха без конкретни задачи и пиеха кафе. В също-

то време широко разцъфтя иманярството. Адекватни служби за посрещане на този удар срещу наследството нямаше, няма и сега в българските правоохранителни органи. Единствено НИМ заработи интензивно. Успяхме да намерим частни спонсори, започнахме разкопки. Установихме контакти с всички институции, през които преминават потоците от исторически находки – митници, Гранична полиция, следствие, прокуратура, съд, НСБОП. В медиите издигнахме обществена трибуна за значението на НИМ. Към него потече река от културно-исторически ценности. Значи ненапразно още преди 30 години в Италия съм учил и пиар*. Спасихме паметници, които щяха да излязат зад граница. Други, за съжаление, не успяхме. Когато станах директор, заварих 177 хиляди експоната. Във витрина можеха да влязат не повече от 300. Когато изтече мандатът ми през 1998-а, в Музея вече имаше 585 хиляди експоната, сиреч с над 400 хиляди повече. В други страни аналогични музеи го правят за 100 години. Това бяха високостойностни находки, което позволи на музея да има експозиции с около 90 процента собствени експонати. А сега вероятно експонатите са над 700 хиляди. През последния мандат получих към 30 хиляди от митниците, 10 хиляди от колекцията на известния като Митко Бузата, към 7–8 хиляди от банка „Славяни“. Освен това изградихме прекрасна национална консервационно-реставрационна лаборатория.

НИМ започна активно да прави изложби в чужбина. От работата на музея се виждат едва 10 на сто, другата е вътре в него. Паметниците се описват, консервират, реставрират, класифицират, изучават се. Правят се изводи за тях, за миналото на нашите земи. Тази дейност е много важна. Точно тя спасява паметниците. Те се разрушават много бързо, ако след разкопките не се консервират. В други музеи това се случва, включително и в София. В национални институции със 100-годишна история – като Етнографския и Археологическия музей – всяка година се отписват по няколко процента от експонатите, защото са безнадеждно повредени. Дори металите са като хората и боледуват от 300 вида болести. Всеки паметник, изваден от средата си, под влияние на външни процеси започва да се разрушава.

– Със спасяването на кой от тези паметници имахте най-големи емоции?

– Почти всички са такива. Както се вижда, зад гърба ми е картата на Балканския полуостров. Експонати идват от цяла Македония, Северна Гърция, Турция, дори Румъния. Но паметника, който ценя най-много, е

* Бел. ред.: PR – връзки с обществеността.

Паисиевата история, защото е висше достижение на всяка цивилизация. Неслучайно траките са изчезнали. Голям народ, по-голям от индийците, но не са имали писменост. И изчезват под натиска на по-развита цивилизация. Докато българите не могат да изчезнат, поставени и при най-мрачни условия, защото имат писменост. Благодарение на нея имат и историческа памет: в селската църква хората са чували за българската държава, за българските царе.

– До ден-днешен се спори къде е мястото на Паисиевата история. В музея или в манастира?

– Няма да забравя какъв ажиотаж имаше около връщането ѝ. Но пък как само се появи тази История! Седях отчаян в студения кабинет в Съдебната палата. Събота и неделя нито Музеят работи, нито парното. Влиза един човек и казва, че носи беловата на Паисиевата история. Бръква в чантата и вади на масата един ръкопис. Описал съм го в предговора на изданието. Идеален екземпляр, за разлика от черновата, от която липсват цели глави. Като палеограф ми трябваха пет минути да разбера, че това наистина е беловата на Паисиевата история. Отдавна е смятана за загубена. По-нататък наистина стана криминално. Момчето поиска 25 хиляди долара, аз му викам: „Не те ли е срам!“ Той отговаря, че ще го претрепят, защото взел някакви пари да прави ресторант, пък не може да ги върне.

– При такива истории, в които става въпрос не за духовни ценности, но за бизнес, не са ли Ви заплашвали?

– О, редовно ме плашат, но посрещам това с усмивка. Дори и с името ми спекулират. Обажда се кметът на Обзор и казва, че някакъв иска 20 хиляди лева. Представил се за мой приятел, който написал история на Созопол под мое ръководство и събира пари да я издаде. Друг направо се представил вместо мен самия. Пловдивският вестник „Марица“ писал, че съм затрупан в иманярска могила. Време е да напиша книга за моите приключения при издирване и събиране на експонати.

– На това място работата какво е – повече администрация или повече приключение?

– И едното, и другото. Директорът първо трябва да действа като мениджър. Защо другите музеи нямат такива директори? Те имат прекрасни учени. Избират най-добрия и го правят директор. Пример е Археологическият музей: директор – превъзходен учен, който не се е занимавал с мениджмънт. Това се учи. Докато учех в Италия, оставаше ми време и записах допълнително пиар – нещо, което нямаше в България. И когато през 1991-ва ме измъкнаха от кабинета, за да стана директор, добре знаех какво трябва да прави един мениджър. Канеха се въобще да закрият Му-

зея и дори беше подготвено постановлението на Министерския съвет номер 116. Шефовете светкавично си бяха намерили друга работа, дори зам.-директор нямаше. Първата ми задача беше да бия обществената камбана, че НИМ трябва да се запази като изключително място за опазване на българското културно-историческо наследство. Веднага подбрах добър екип. Заместникът по техническата част мисли за тръби, отопление и осветление. Други мислят само за експозицията, или само за лабораторията. А парите осигурявам аз. Ходя да ги прося откъде ли не – тропам в Министерството на културата по масата и разправям, че не могат да третират НИМ като останалите музеи и да го оставят без отопление през зимата. Тук влиза не само целият български народ, но и 48 държавни глави досега са влизали. Освен това експонатите се повреждат под температура 18 градуса. Тук е събрано всичко, от текстил до мрамор и метал. Твърдя без никакво чувство на скромност, че НИМ функционира блестящо като музей на световно равнище. За неверниците доказателство са собствените ни приходи от билети. С изумление научих, че приходите на Галерията за чуждестранно изкуство, която е в центъра, са само 10 хиляди лева. А нашите са 698 хиляди. Макар че сме много далече от центъра и да се стигне дотук е истинско приключение. Отделно са доходите ни от даренията за разкопки и директните откупки на паметници. За 25 хиляди лева Васил Божков* откупи и ни дари съкровище, което с течение на времето вече струва 200 хиляди. Можеше да даде парите ние да го купим, но бюрокрацията е огромна – за предмети над 2500 лева трябва да има министерско разрешение, да се произнесе специална комисия, независимо че сам съм осигурил парите. Боря се да отпаднат тези ограничения, защото НИМ трябва да бъде равностоен участник на пазара. Ако човек намери нещо и иска да ни го продаде, аз казвам – ела след два месеца. И да ги има парите, пак не може да се плати веднага. Но нему парите трябват спешно и примерно отива при Боян Радев**. Тоест, аз като директор не съм конкурент. Държавата сама не ме прави. Купища ограничения, без никаква логика, да не би нещо да се спекулира. Ако аз искам да спекулирам, има си фокуси. Ще разделя един предмет на четири части и вместо целия съд, ще предложа само дръжка от съд. Затова казвам, че в момента се работи за интереса на частните колекционери, те се възползват от условията. А държавната институция е спъвана насила. В това време чиновниците се правят, че не разбират за какво става дума.

---

* Бел. ред.: Васил Божков е бизнесмен, колекционер и меценат.

** Бел. ред.: Боян Радев, олимпийски и световен шампион по класическа борба, е колекционер и меценат.

– Напоследък се появиха сензационни находки. С Археологическия музей ли ще се конкурирате в показването им?

– За разлика от Археологическия музей, който събира само археологически паметници, при нас може да дойде всичко – от кремъка до роклята на Калина*. Дори събираме експонати от днес за утре.

– Какво по-точно?

– Сега взимам три самолета и един хеликоптер. Те са ми подарък. В момента ги има, но след 50 години ще струват миниони. Примерите са много. Един „Месершмид 109“ струва 3 милиона евро, „F 196“ – 5 милиона. Един ден тук ще има портрети на старите директори. И след 50 години новият директор ще ми целува портрета и ще вика: „Браво, Божидаре, добре че си ги взел тази самолети!“ Спокойно може да продаде единия за няколко милиона, понеже двата са еднакви.

– А докато дойде време за милионите?

– Вече казах, че действащият закон отговаря за стопроцентовата държавна собственост върху паметниците на културата и никакви поправки не променят същността му. Седем велики цивилизации са оставили следите си по нашите земи, но при това положение няма как да бъдат опазени. Без да страдат държавните интереси, трябва да се допусне широко участие на частния капитал в опазването и експонирането на паметниците. Държавата трябва да определи свой периметър. Да опази поне паметниците от световна и национална величина. Сега положението е смешно. Министерството на културата отговаря напълно и за музеите, и за паметниците, решенията се взимат от министъра на културата. Дори не от заместник-министъра. Но на практика нищо от Преслав не може да се премести тук, защото ще избухне бунт. Говоря за конкретен случай, в който населението направи жива верига, за да си пази експонатите. Същото стана и в Благоевград. Местната общественост направи блокада на музея и не позволи паметник на цар Самуил да се премести в София, въпреки решението на министъра. Нещата трябва да се променят. Аз мисля, че държавна собственост трябва да останат само паметниците от световна и национална величина, а всички останали да бъдат общинска собственост. Мисля, че може да стане както в Полша – един Национален музей с 27 поделения във всяка област.

Отделно трябва да се изясни статутът на частните и ведомствените колекции и галерии като тези на министерствата на енергетиката, на отбраната (с музеите на авиацията и на артилерията).

---

* Бел. ред.: Калина, дъщеря на Симеон Сакскобургготски, дари сватбената си рокла на НИМ.

Държавата, колкото и да е богата, няма да се качи на 3000 планински върха, за да охранява и стопанисва 3000 планински крепости; само в Източните Родопи има 20 почти напълно запазени средновековни крепости. Обаче са в гъсти гори като джунглата на Камбоджа. Само на 9 километра от Ивайловград е крепостта Лютица, но не може да се стигне до нея. Първоначално нямаше статут на паметник на културата. Отиваме там, шефът на Горското вика: „не може да сечете гората, тука управлявам аз!“ Аз пък отговарям, че където има паметник на културата, управляваме ние. „Да, ама не е паметник“, връща той. Направихме справка и вярно, оказа се, че не е. Можете да си представите – 800 метра крепостни стени, 10 бойни кули с височина 12 метра, всичко запазено до бойната площадка. И спокойно да се разхождаш по нея, както са се разхождали войници. Ясно защо са запазени. Били са много нависоко. И сега има само една ерозирала и непристъпна пътека. Други запазени крепости (като Мезек при Свиленград) са в гранична зона. Около археологическите разкопки също има проблеми. В цял свят открити листове за разкопки дава министърът на културата. При нас се издават от Археологическия институт при БАН. Това е организация, която няма нищо общо с Министерство на културата. И всяка година Георги Китов*, като открие 3 гробници, започва атака: колко е лош министърът на културата, как не дава пари за укрепване на гробниците. Влизам му в положението на министъра, защото той откъде да знае какво ще открие Китов. А Китов много разумно не търси пари от академик Юхновски**, на когото е пряко подчинен, защото ще го уволни светкавично. По принцип той го е изпратил на разкопки. Обаче наистина по света парите за консервация и реставрация дава министерството на културата. То трябва да предвиди, че може да се открият такива гробници и паралелно с разкопките, да има пари за аварийно укрепване.

– Когато пари няма?

– Не може да няма. Наскоро обсъждахме управленската стратегия на Българската социалистическа партия. Не може държавата да не отпуска нито лев за археологически разкопки, а за консервация и реставрация само 450 хиляди за 38 хиляди паметника. Толкова са регистрирани, макар че са много повече. И всяка година се увеличават с по неколкостотин от Китов, китовци, моя милост, моите хора и още 36 археолози, които не си правят активен пиар и не шумят около себе си. Те също намериха фантастични паметници в Созопол или неразкопани долмени в Странджа. Дър-

---

* Бел. ред.: Проф. Георги Китов, археолог.

** Бел. ред.: Акад. Иван Юхновски, председател на Българската академия на науките.

жавата би трябвало да се грижи за около 1000 паметника в Плиска, Преслав, Търново, Трапезица, Бояна. Останалите да даде на концесия. Разбира се, при строги правила. Само за църквата „Свети 40 мъченици“ в Търново са отишли 1 милион лева и ще отидат още толкова, един и половина милиона за Голямата базилика в Плиска и крепостните стени в Плиска и Преслав.

– На много хора въобще не се харесва идеята паметници от културно-историческото наследство да се дават на концесия.

– Ако паметниците се дадат на концесия, хората ще ги оправят. Едни за да печелят, други от локално патриотични чувства. Погледнете каква крепостна стена и кула направи в Созопол Кирил Арнаутски, и то наистина от локален патриотизъм. В Златоград видях как бизнесменът Александър Митушев е реставрирал целия възрожденски квартал. В момента не може да се отърве от туристи. Дал е работа на много хора, завършили Училището за художествени занаяти. Едни правят старинни ножове, други бижута. Привлякъл е фирми от Германия и Чехия за производство на работно облекло. Има фабрики в Златоград, Старцево, Неделино. Познавам бизнесмени, които ще оправят крепостите, само за да разправят, че това е техният фамилен замък.

– Какво да кажат собствениците на нумизматични сбирки. Че предците им са били царски ковчежници?

– Колкото и странно да звучи, тези сбирки са позволени още от 1969 година, и то без да се регистрират. Дори се чудех, какъв е този странен комунистически либерализъм. Имаше големи колекционери като генерал Цанев*, имаше лоби при прокарване на законите. Трябва да има частни колекции, включително и археологически. Музеите са препълнени. В момента има 5 милиона и 250 хиляди паметника. 90 на сто от експонатите са копия от стрели, глинени гърнета без изключителна стойност. Защо хората да не ги колекционират. Как да ги декларират е въпрос на философия. Експертиза на всичко е трудно да се направи. Нумизматичните колекции бързо се увеличават. Сега има апаратчета, с тях се прослушва навсякъде. Истинският колекционер трябва да декларира сбирката си, да издаде каталог – като на Запад. Но дилърът, който препродава монети, взети от иманярите, никога няма да издаде каталог. Имаме нужда и от частни галерии. Защо Боян Радев да държи 3 хиляди картини, 500 икони и около 200 археологически паметника у дома си? Васил Божков също направи огромна колекция, искаше да купи сграда за частен музей, но

* Бел. ред.: Ангел Цанев, министър на вътрешните работи през 1971–1973 г.

Софиянски* не разреши. Ако в България няма колекционери, много ценни експонати ще отидат на Запад.

– Как стои въпросът с плащането на данъците?

– Не се плащат. Освобождават се от данъци. Затова големите фирми правят музеи, фондации. Така парите, които биха дали на данъчните служби, пак са под техен контрол, но в друга област. Аз се шегувам, че това са го измислили османските султани с вакъфите.

– Ако се съди по даренията, спечелили сте голямо доверие, щом дарителите го правят без финансова изгода.

– На практика НИМ покрива цялата територия на страната и българските общности в чужбина. Непрекъснато излизат нови неща. Мога да покажа надпис от църква в Скопие, където пише, че е построена от българите в Скопие през 1863 година. Двама български патриоти намерили изхвърлена утвар, която донесоха в Музея. От Иван-Асен Втори имахме девет монети, но веднъж от Македония ни донесоха още 24. Намерили ги някакви момчета, иманярчета. Предложили ги на техния музей, но им отговорили, че са български монети и не им трябват. Така ги купихме ние. Но, слава Богу, от територията на Македония всички стойностни български паметници от църквите и манастирите са прибрани още през Първата или Втората световна война. Специална бригада от учени като Йордан Иванов и Богдан Филов, след това Иван Венедиков и професор Бешевлиев са издирвали български паметници. Сега имаме мрежа от информатори, които ни съобщават за различни находки.

– Навремето във Ватиканската библиотека открихте ли някакъв изключителен документ за българската история?

– Работих там по силата на междудържавни споразумения. Донякъде Ватиканската библиотека и Ватиканският архив се водят секретни. Сега се отварят документи от 1905 година. Носи се слава и легенда, че там има документи, които биха разрешили спорни въпроси от българската история. Това не е вярно, защото там се пазят книги и държавни документи, които са в зависимост от интензивността на отношенията на определена държава и определен народ с католическата църква. Има документи от времето на Борис Първи и Калоян, част от които са запазени в преписи. Последните са от 17-и век и са свързани с Чипровци и околните села, които са били католически. Но Ватиканът има само епизодични отношения с България. Що се отнася до българските книги, те са попаднали там случайно. Общият брой на славянските ръкописи е само 102 между оста-

* Бел. ред.: Стефан Софиянски, кмет на София през 1994–2005 г.

налите 50 хиляди. Да не забравяме, че библиотеката е била опустошавана на два пъти. Веднъж през 1576-а от немски войски, при прословутото „Ограбване на Рим“, когато са се отоплявали с подпалените ръкописи, и втори път от Наполеон, който на млади години е бил републиканец и е мразел папската власт. Въпреки всичко гордея се, че открих интересни документи. Най-ценна е най-старата история на България от 1667 година на Петър Богдан от Чипровец. Бил е католик, архиепископ на София. Още Боян Пенев пише, че липсата на ръкописа е страшна загуба за историята на българското Възраждане. Успях да намеря предговора и първите четири глави в редакторския ръкопис. Самата история по-късно наследниците на Петър Богдан са отпечатали във Венеция. Попаднах на документи, свързани с католическата пропаганда. Установих датата на края на Чипровското въстание и факта, че не цялото население е емигрирало. Въстаническите чети също не са били изцяло разбити.

– Написахте, че българите са първите европейци, но май не всички са съгласни.

– Написах го като провокация. Прочетох, че млад учен се възмущава от това заглавие и го определя като национално изсилване. Думите обаче са на Гюнтер Ферхойген*. Като ги сложих в заглавие, само иронизирах потенциалните си критици, които не закъсняха да се появят. Но всъщност това е така. Защо да не са първите европейци, след като 21 процента от българите носят ДНК още на първите хора, живели в праисторически времена. Някой трябваше да го каже.

Тогава ми дойде идеята да кръстя книгата си „Българите – първите европейци“. Като държавна доктрина за развитието на Европа ние даваме пример, може би неволен, на тези европейски политически мислители. Нашият език е първият, и последният, позволен в Европа. Поне засега европейската доктрина за съвременното обединение е Европа на нациите, Европа да бъде една нация. Може би творците на Европа се надяват, че с течение на времето, след 200 години ще се получи европейска нация, някой език ще победи.

– По-различно ли е човек да е от Созопол?

– Да, Созопол е морски град, курортен. Обаче в годините на моето детство – курортен град на българската интелигенция. Така от малък съм контактувал с много видни личности, които без да зная, са обогатили културата ми и са ме подтиквали да уча. Мисля, че съм бил в по-привилегировано положение отколкото връстниците си в Чирпан или Малко Търно-

* Бел. ред.: Гюнтер Ферхойген е комисар на Европейския съюз.

во, например. Преди да уча в Университета, за кратко бях моряк. Но цените на рибата и доходите на моряците паднаха и не ми оставаше друго, освен да се явя на кандидатстудентски изпити. Неочаквано новата ми кариера рязко тръгна. Самият аз не съм съзнавал, че по история, която ми беше хоби, имам далече по-сериозна подготовка от връстниците ми. Когато ме приеха в Университета, за пръв път стъпих в София. Беше ми много трудно да свикна с голям град.

– Не е ли като голямото море?

– София се оказа град по-опасен от океана. Особено в онези години. Но тогава открих библиотеките. Първо Университетската, след това Народната.

Малко хора вярват, че през първите две години дори не съм погледнал жена. Изчетох всичко на достъпните ми езици – български, руски, след това френски и италиански.

– През тези години открихте ли кои са най-важните качества, които трябва да притежава историкът?

– Освен памет, а с известна нескромност казвам, че имам безупречна памет, по-важното е историкът да има талант на анализатор. Документите, които се изследват, не казват историческата истина, тъй като са писани от хора. А хората имат етническа и религиозна принадлежност, определено интелектуално ниво. Така че информацията, която дават за миналото, при всички случаи е изкривена. Затова историкът трябва да притежава и таланта на следовател, за да съпостави информацията, да стигне максимално близо до истината. Третото нещо е, да не се поддава на политическата конюнктура, да не се превръща в политическа проститутка. За съжаление, много историци стават точно политически проститутки.

– При някои професии това върви от древността да днес.

– Да. В предговора на книгата ми „12 мита в българската история“ споменавам за един от VI век, Прокопий, описал бойните подвизи на Юстиниан Велики и благочестието на съпругата му Теодора. Само че същият историк има и една тайна история, в която казва, че Юстиниан е безнадежден пълководец, а жена му е развратница, която след оргиите съжалява, че женското тяло има само три отвора. Но какъв е самият Прокопий – политическа проститутка, честен историк или просто човек, недоволен от заплащането, който нещо си измисля?

– Може ли от дебрите на историята да се върнем към светския живот, където Ви приписват скандална слава?

– Вярно е, че ми се носи славата на голям женкар. Но до голяма степен това е преувеличено. Искам да се похваля, но няма с какво. Личният

ми живот не е по-различен от живота на всеки друг. А се знае, че на 60 години хората обичат да се хвалят. Моят приятел Мишо Неделчев казва: „Блазе ти, че те изкараха женкар, защото мен ме изкараха обратен.“ Славата донякъде се дължи на гларуския период, какъвто преживява всяко созополско момче между 16 и 18 години. Това навремето беше нещо нормално при толкова курортистки, дошли да се забавляват през лятото на морето. След това съм имал съвсем нормален живот, в определени периоди направо монашески. Като ти излезе веднъж славата, кой признава, че времето ти минава по библиотеките. Твърде много време отделях за четене и писане.

– Два брака с една и съща съпруга все пак си е приключение.

– Е, чак пък приключение! Един художник, Александър Денков, ме запозна с дъщерята на свой колега – Марта. Тя учеше във ВИТИЗ. Трябваше да ѝ напиша някакво съчинение. Написах го, ходихме известно време и се оженихме. Но за съжаление, тогава имаше разпределение и когато завърши, замина за Благоевградския театър. Та след 17 години се разведохме, защото трудно консумирахме брака си. Но след две години пак се оженихме. Видях, че детето страда. И така влязох в енциклопедиите заедно с Коста Цонев и Тошко Тошев, които също имат по два брака с една и съща съпруга.

– С кое нежно създание току-що коментирахте покупката на три рокли?

– Естествено с дъщеря ми. Много си я обичам. Учи режисура в Нов български университет. Догодина завършва. Вече живее с приятеля си. При всички опити да ги накарам да сключат брак отговарят: „А твоят партиен лидер ожени ли се!“

– Това ли терзае бащиното сърце?

– Не, момчето е много добро, рядко добро. До известна степен даже е по-домакин от дъщеря ми. На него разчитам, че в къщата ще бъде чисто и подредено. Докато беше вкъщи, всяко подреждане на стаята ѝ завършваше в рев и вопъл: „ами сега не мога да си намеря нещата!“ И на бюрото ми е същото – въпреки привидния хаос зная всяко нещо къде е. Ако го подреди секретарката, нищо не мога да намеря. Дъщеря ми е много артистична, работлива, умна, красива. На мен се е метнала.

Интервюто взе Галина Рулева
април 2005 г.

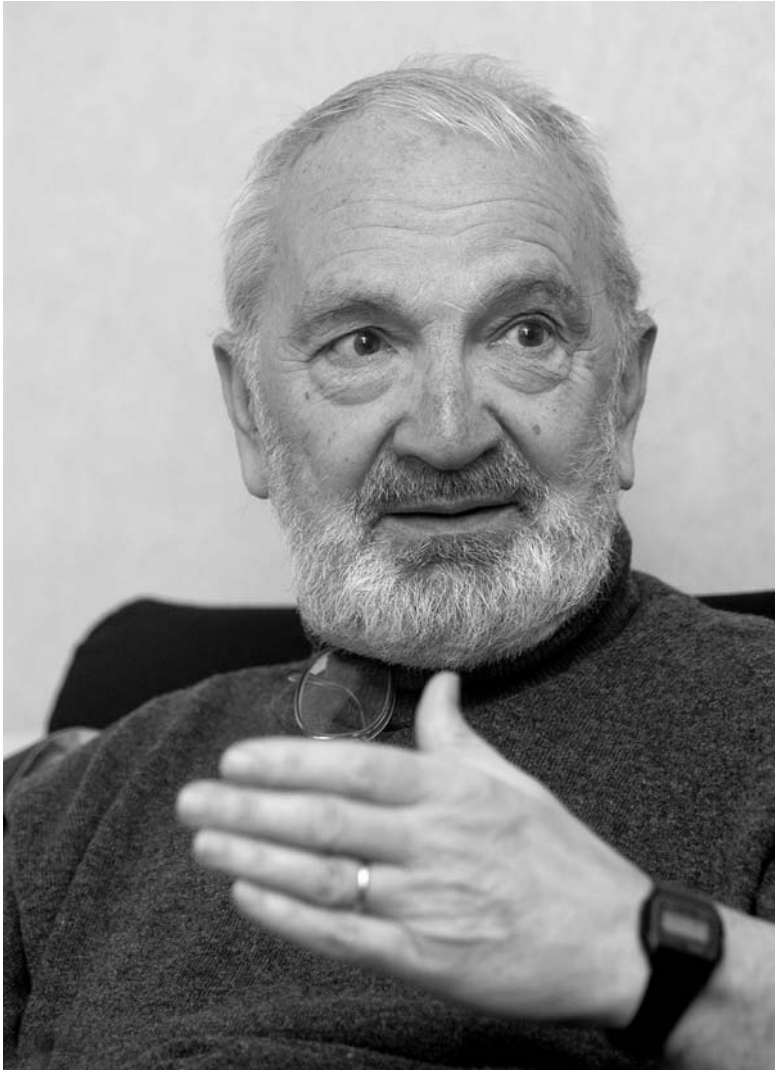

Снимка: Йордан Симеонов

Боян Пенков

– Какво ще споделите от Вашата лична рубрика „Преди да се родя“?

– Баща ми произхожда от Казанлък. Но може би първо трябва да спомена дядо си Георги Иванов Пенков – фотограф, книгоиздател, социалист. Той имал три деца: дъщеря Мара, актриса, родена в 1895 година,

син Иван, бъдещ художник, роден през 1897 година, и една втора Мара, родена 1903 година.

И до днес мнозина питат: как така две сестри, и двете Мари. Първата е кръстена на баба си, а при раждането на втората е починала майка ѝ – моята баба. В ония времена на дете, чиято майка е починала при раждането, давали името на майката. Та затова има две Мари. Добре, ама и двете станали актриси, затова ги бъркат някои историци на българското изкуство. Например в издадения „Дневник“ на Чудомир в азбучния показалец има само една Мара Пенкова. Когато Чудомир пише „Обади ми се Мара“, той си знае за коя Мара става дума, но редакторите на изданието не са знаели, че има два броя Мари, и двете актриси, та да ги разграничат. Дори ми се е случвало да споменават Мара Пенкова, а аз да питам за коя от двете става дума и те: „Ами, актрисата!“ А аз казвам: „И двете бяха актриси.“ После идва: „Абе, дебелата!“ Казвам: „И двете бяха пълнички, ще ги разграничавате по театрите, в които са работили.“ По-възрастната Мара Пенкова основа Кукления театър, а преди това беше актриса в Народния театър, пък втората имаше друго амплоа – беше актриса в Оперетния театър, а след 1944 година заработи в Селския театър и накрая – в Театъра на Армията.

А синът по средата, Иван Пенков, е баща на мен и на по-известния от мене мой брат Джони.

Майка ми е родена в София. Там родословието е по-забавно, защото имаме един прадядо, роден на остров Хиос с име Никита Авгера, което означава Никита Хайверов, който някъде към 40-те години на XIX век се преместил в Галац, решил да си побългари името и да се казва Хайверов. Така и дядо ни по майчина линия, неговият внук, се казва Хайверов. На младини този Никита решил да стане монах в Атон. На остров Хиос не вярвам да няма манастири, но той явно е търсил нещо „по-“, нещо като Харвард на източното православие. Отишъл там, но по едно време усетил, че тази работа не е за него, че монашеството ще му наложи ограничения. Добре, ама вече бил дал първоначален обет, в който имало думите „и никога няма да посегна с ръка и да сваля от себе си расото и калимявката“. Чел той няколко пъти думите „няма да посегна с ръка“ и отишъл до една трънка, закачил расото на тръните и се изтеглил от него, без да употребява ръцете си, като считал, при това – с основание, че по този начин не нарушава обета. После отишъл в Атина да учи медицина и, без да завърши, се преместил в българската колония в Галац, където се оженил за българка.

По тая майчина линия имаме връзка с небезизвестния български възрожденски деятел Спас Зафиров, автор на може би първата френска гра-

матика на български и на разни учебници. В домашния ни архив има една бележка от общината на родния му град Пещера от 1885 година, в която пише, че заслужилият българин Спас Зафиров умира забравен и в нищета. Такава може да бъде съдбата на неактивните борци на българското Възраждане. Той не е бил бунтовник, а само автор на учебници.

Негов син е известният генерал Атила Зафиров, един от тия, дето са сваляли Батенберг. После е бил емигрант в Русия. И вече по Фердинандово време, някъде към 1905-а, се прибира в София и взема участие в Междусъюзническата война в Добруджа. Затова там има едно село, което до 1942 година се е казвало Сарсанлар, но след като тази част на Добруджа идва към България, с побългаряването на имената, които цар Борис Трети беше започнал още през 1934 година, става Генерал-Зафирово. През 1956-а махнаха думата „Генерал“, понеже на царски генерали не биваше да се кръщава, и си остана до днес Зафирово.

Паметта на баща ми, художника Иван Пенков, неотдавна, почти 100 години след смъртта му, бе почетена с изложба, която направи впечатление на софийската публика. Разбира се, знаеше се, че е имало такъв художник, но не се знаеше колко разнообразно е делото му: живопис, театрална декорация, приложно изкуство, графика и много други.

– Как Ви възпитаваха родителите Ви?

– Мисля, че в отговорност. Родителите ми искаха сам да си отговарям за нещата. По-абстрактните идваха от баща ми. Един пример: декември 1941-ва. Аз съм на 14 години, Джони е на 14 минус 6, на 8 години. Сядаме на обяд и баща ни казва: „Сега слушайте! Днес България е обявила война на Съединените щати и на Англия! Когато държава А обяви война на държава Б, или А ще победи Б, или Б ще победи А. Има едно латинско изречение: *tertium non datur* – сиреч „няма трето“. И понеже България е малка държава и не може да победи две такива велики сили, ще загуби войната. Кога, не мога да ви кажа!“ И започнахме да ядем. Минаха две години, започнаха да бомбардират София, а баща ми: „Аз казах ли ви? Веднага да си ходим в Панчарево.“ Скрихме се в Панчарево, във вилата, останала от дядо Хайверов. Баща ми беше космополит. Обясняваше ни, че няма лоши народи. Това дето някои говорят, че турците са лоши, че гърците са коварни, че румънците са диви, това са националистически измишльотини и махленско отношение към съседа изобщо.

– Къде получихте средното си образование?

– Бях пратен в немско училище, за да уча езици. До 1942 година Немското училище в София не беше нацифицирано. Дори обратно, при идването на Хитлер на власт някои по-либерални немски учители се бяха

скрили по училища извън Германия, защото ще им е било по-леко тук, отколкото там. Така че учителите ми бяха доста свободомислещи. Когато започна войната, някои бяха мобилизирани в Германия. Вместо тях започнаха да пращат учителки. Една от тези дами започна да ни обяснява на дъската родословието на езиците. Чертае някакво родословно дърво, арийски езици и други. Аз с всичкия си акъл, преди още тя да се е обърнала към класа, докато е с гръб към нас, казвам: „Фрау Еди-коя-си, не виждам еврейския език!“ Видях как вратът ѝ почервеня откъм гърба. Тя се обърна и ми изсъска: „Вие да не сте полудял!“ А аз казвам: „Защо, нали основният текст на Библията е на еврейски?“ (Все пак в шести клас – днешния десети – вече втора година ни говореха на Вие.)

Но това продължи малко. През 1943 година почнаха бомбардировките и Немското училище го затвориха. Имаше дълги ваканции, през които си живеехме по селата. Понеже бях получил вкъщи достатъчно „марксическо“ образование, когато през есента на 1944-та се върнахме в София, не всичко ме учудваше.

– Какво точно означава „марксическо“ образование?

– Баща ми имаше и приятели с леви убеждения, от които бях чувал много неща, макар моите интереси още оттогава да бяха към точните науки. Но шокът от това, което ставаше, не беше малък: имахме бегла представа от тоталитарния режим в Русия. Някои казват, че нищо не знаели. Не е нищо да не са знаели, защото аз още като дете си спомням, че за чистките на Сталин всеки ден пишеше във вестник „Зора“. Пък и достатъчно беше човек да познава някои хора. Неотдавна излязоха като книга докладите на Хенри Левенсон, главен секретар на българската легация в Москва през 1936–1938 година, които той е изпращал на Външно министерство, за процесите от онова време. Който е искал, намирал е начин да знае. Сега по същия начин в Германия казват: „Ами, как ще сме научили ние за Освиенцим!“ Може действително за Освиенцим да не са знаели всичко, но че в Германия евреите биват преследвани, това всеки германец го знаеше още от 1935 година. Пред децата и внуците дядовците навсякъде по света се правят, че не били разбрали.

Тъкмо сега изглежда трябва се каже това, защото в момента отново се забелязват патриотарски уклони, подстрекавани главно от дейци на тоталитарните режими. Неотдавна видях младежи, увити в знамена с едни полусвастикови, тангрови знаци. Това са опасни, главно за тях самите, черносотници. Бяха нещастни момчета на 15–16 години, не зная кой ги беше подвел. Но полицията ги пазеше, пред Ректората спряха цялото движение. Първоначално помислих, че са футболни фанатици, но после ви-

дях знаците по знамената. Виждал съм ратници, виждал съм легионери, но е опасно това да се повтаря.

– Според Вас не е ли доста плашещо?

– Разбира се, че е. Но има едно много просто правило! То е на Самюел Джонсън, големия англичанин, написал през XVIII век прочутия речник на английския език. Там има сентенция, която гласи: *Patriotism is the last refuge of a scoundrel*, което на български означава: Патриотарството е последното убежище на мошеника. И на първобитния човек, бих добавил. Това убежище върши работа, защото хората имат нужда от идентификация, нужда да принадлежат към нещо. И когато са разстроени, както сега в България, при смяна на режими, и не е ясно кой какво! Няма сигурност!

А всъщност най-голяма сигурност има в затвора. Милош Форман* беше го изразил много точно в една статия преди повече от десетина години – „Като ви затворят, тогава сте най-осигурен и си казвате: защо ми трябва сега да излизам от затвора, да се излагам на опасност!? Я да си изкарвам прехраната, тук в затвора! Вярно, дават само една чорба и парче хляб, ама поне не вали!“ Това звучи жестоко иронично, но съдържа дълбока истина. Затова общувам доколкото мога. Е, не съм демоскоп, или както все още по хрушчовски казват „социолог“, не събирам данни, макар че преподавам статистика. Но, като седна в селска кръчма, чувам: „Нема’а гласуваме! За к’во е тоа парламент, к’ва е таа Европа, оти ни е? Ние българи ли сме или не, продадоха земята… Сега че ни обвиняват, че и папата сме убили...“

Но мнозина, повечето хора имат нужда да казват: „ние“ и после главно „българите“. Не например „софиянците“ или „мъжете“, или да речем „европейците“. Това местоимение (първо лице, множествено число) е коварно. Кои сме ние? В момента на разговора с Вас, „ние“ сме само двама. Когато някой каже „ние“, трябва да уточни за кое множество говори, защото всеки принадлежи към много множества. А защо „ние“ да сме човеците на Земята, за разлика от „инопланетяните“, например. Затова думата „ние“ е опасна, но тя върши работа на политическите деятели. И когато нещо хубавичко се разклати, дръж се за националното! Това не е за първи път. Същото се е случило по-рано в Германия, след Ваймарската република. Националният социализъм е израснал на почвата на имперска Германия отпреди Първата световна война. „Татко Сталин“ не можеше веднага да започне да патриотарства, защото след революцията от

* Бел. ред.: Милош Форман, чех по произход, световноизвестен режисьор.

1917 година модата е била интернационал. Но и той престана в един момент. Спомням си някои руски емигранти в София. За тях Сталин беше някакъв ужас, но към 1942-ра почнаха да казват: „Абе, знаеш ли, този човек някак си се промени, започна да защитава руското.“ Но Джугашвили успя и тях да излъже във „Великата Отечествена война“. И досега в Москва не може да кажете нещо отрицателно за тая война. Тъкмо по времето на „отечествената“ война изселиха чеченците, чието преследване не е нещо ново, то датира от времето на генерал Паренсов.

(Между другото, в София има улици с имената на руски генерали, командвали в безкрайните кавказки войни на Русия, понеже руската история е представяна изкривено.) Спомням си, при едно пътуване в Тбилиси ми казват: „Какво! Паренсов? Не ни споменавай за този!“ – също като за Скобелев във Варшава. След Руско-турската война българската държава естествено е взела имена на генерали, участвали във войната срещу Турция. Но същите генерали, пет години преди това, двайсет по-рано, какво са правили? И, ако случайно попаднете при киргизи или чеченци, и им споменете техните имена?

Бях в Грузия през 1975 година на математическа конференция и ме заведоха да видя знаменитата Кавказская военная дорога. В целия Кавказ, който е по-голям от Алпите, тогава имаше три до пет хотела. А височината е 5000 метра, можете да направите три Алпи като световно туристическо място. Няма такова нещо. Имаше само един непавиран път, който пресича безкрайния хребет и едно прочуто място, на което са заставали Пушкин и Лермонтов. Не зная дали от 1975-а насам е направено нормално шосе, което да пресича Кавказ.

– В този контекст къде виждате нашите съвременни български разбирания?

– Ето един спомен пак от баща ми. През Първата световна война артилерийската позиция на неговата част била в Беласица. Три години са стояли до едно огромно немско неподвижно оръдие и гладували. Когато през 1918 година трябвало да отстъпят, баща ми бил единственият знаещ малко чужди езици и го оставили да предаде на англо-френците оръдието. Нашите си тръгнали нагоре по Струма. Баща ми започнал да чака. Чакал ден, два, три, свършил се гнилият хляб, дето му го оставили, но имал заповед да чака. Най-накрая след една седмица, вече съвсем изгладнял, видял отдолу да се задават автомобили и от тях да слизат едни господа англичани, с лъснати кожени ботуши, които му предложили кафе от термос, а той бил забравил дори миризмата на кафето. Пиейки го, си казал: „Абе с кой акъл сме тръгнали да се бием с тия богати хора?“

После го предали на гърците, богатите изглежда не се занимавали с това да взимат пленници. Събрали неколцина пленници в някакво село на площада и ги оставили да чакат. Стъмнило се, а вечерта баща ми, млад човек, започнал да си подсвирква някаква ария от опера, нали вече не бил гладен. В това време минал гръцки офицер и чул, че някой припява нещо не тривиално, извикал го и го попитал кой е, какъв е – на немски или на френски. Баща ми му отговорил. „Виж какво – рекъл гъркът – никой не ви пази. Като се стъмни съвсем, тръгни и догони вашите, които се изтеглят по реката на десетина километра оттук.“ Така че, това е моята представа за отношение на гръцки офицер към български пленник. Това съм чул вкъщи. А преди няколко дни научих следното в едно от софийските села. Питам: „Каква е тази къща, много хубава са я направили?“ Казват: „Па убава я направи един арабин, ама нали знаеш, брат и сестра като делиха имот, она не рачи а му отстъпи нещо и той ѝ каза, тогава моя дел че го продам на чужденец, та’а те тормози цел живот! И го купи един арабин, направи таа къща и сега он че я мъчи.“ Това е много разпространена представа на българина за чужденец.

В същото време имаме самочувствието на хора „широко скроени“, гостоприемни, добронамерени – топли хора. Откъде сте взели това? Опитвали ли сте това гостоприемство? Искате ли да тръгнем с Вас довечера, преоблечени малко по-дрипавичко, и да се опитаме да ни нахранят в някое село? Хайде, опитайте! Да оставим тези фантазии за българското трудолюбие, за българската чистота! Наскоро ми се наложи и се качих на влак до Пловдив. Бърз влак. За два часа и половина минава 150 километра! Ами от София до Пловдив е едно бунище! Не мога да Ви опиша каква мръсотия е. Само разрушени останки от социалистически заводи, някакви руини и боклук, боклук, боклук! После се върнах с кола по така наречената магистрала. Там понеже има ограда и понеже пътят не минава през населени места, е по-прилично. С влака е нещо страхотно. Години не бях пътувал с влак от София да Пловдив, та за какво да говорим и с какво да се гордеем? Пък и сега нали е модно да си вярващ източноправославен. А християнската религия смята гордостта за грях, така че не се гордейте освен с добро дело.

– Слушам Ви и си мисля да Ви питам за чувството за хумор. Вродена семейна черта ли Ви е?

– Тази моя баба, майката на двете Мари и на баща ми, е била първата жена в Казанлък, играла женска роля в тогавашния театър. Дотогава женските роли са играни от мъже. Баща ми беше многостранен театрал, беше работил в театъра като художник. Беше и голям шегаджия. Сигурно

от там е останало у брат ми, а у мен само сарказъм. А всъщност ние с брат ми Джони сме по точните науки.

– А Вашето увлечение по радиолюбителството?

– Това важи за Джони, не за мен. Аз само слушах. Жици, поялници, такива работи не са били моя слабост. Завчера ми се обади един човек да чуя нещо по „Дойче Веле“, но не по УКВ, а на къси вълни. Та се наложи да използвам късовълновия апарат, който си купих някъде през 70-те години на Запад и си го имам за всеки случай, защото всичко става. Утре, когато, знам ли…

– Това е лоша прогноза. Може ли да се върнат подобни времена, според Вас?

– Не. Това е страх, останал от войната. Мисля, че в мое време няма се да върнат подобни неща. Вие трябва повече да внимавате, защото сте млади!

– Не може да има интернет и да ти забранят да слушаш, каквото ти харесва!

– Ами! Като нищо ще ти изключат кабела на компютъра. И тока могат да ти спрат! Какво си мислите вие? Тоталитарната власт може да направи всичко! Не мога да предвиждам бъдещето, предвиждането е много съмнителна работа, но вярно е, че в близко бъдеще няма такава опасност. Малко на шега го казвам, но да Ви припомня как беше с Би Би Си. Него, или Радио Лондон, както казвахме тогава, започнахме да слушаме в Панчарево някъде през 1942 година. Имахме хубав стар „Филипс“, и един ден дойде нареждането да бъдат запечатани всички радиоапарати. В Германия осъждаха на смърт за слушане на чужда станция. Какво е било в Русия – не зная. Те, горките, не са имали и апарати за слушане. При нас беше попростичко. Идва един ден симпатягата Стоянчо, пощаджията от Панчарево, и казва: „Боянчо, носим червен восък да запечатиме ваш’то радио, да не мое да връцкате на къси вълни. Ама като знам, че го слушате с баща ти, я че ти сложим конците да висат, та да мое да си го въртиш.“ И така в Панчарево си слушахме Би Би Си.

– А колко езика знаете?

– Немски и френски от Немското училище. Английски знаете ли кога започнах да уча? Когато бомбардираха София, а ние юношите нямахме какво да правим в Панчарево, баща ми каза: „Виждаш ли ги тези, дето хвърчат?“ Всеки ден минаваха по неколкостотин американски „летящи крепости“ да бомбардират румънските петролни източници. За германците единственият източник за нефт беше там. Отговарям: „Не ги виждам. Виждам само самолетите!“ Баща ми казва: „Тия ще бъдат много важни

след войната. Вече френски си научил, руски знаеш от къщи, немски от училище… Я, сядай да учиш и английски.“ И така той ми намери учител в Панчарево. Знаете ли кого намери? През две къщи се беше евакуирал диригентът от Оперетата и негов приятел, Борис Левиев. Съгласи се човекът, изрови един стар учебник и ме викаше в 7 часа сутринта у тях на урок. Това ми беше първото и последна учене на английски, от пролетта до есента, докато дойде девети септември и се прибрахме.

– На два пъти казвате, че баща Ви е предупреждавал за неща, които предстои да се случат. Предупреди ли Ви е нещо за девети септември? Къде Ви свари девети септември?

– На самия девети септември в Панчарево нямаше нищо кой знае какво. Първо, работите бяха ясни още на пети септември. Багряновото правителство падна, Муравиевото дойде ли наистина на власт – не беше ясно. Живеещият у нас, близък на семейството голям библиограф Никола Михов ме събуди някъде към 5 часа заранта с думите: „Слушай, слушай, Кимон Георгиев!“, който с прегракнал глас зовеше: „Братя българи!“

На самия ден един наш съсед, сравнително богат човек, изведнъж тръгна по улицата облечен в червен пуловер и с каскет. Спомням си как баща ми, който често ходеше с каскет, каза на мама: „Прибери каскета и ми извади меката шапка, защото виждам, че някои започват да се нагаждат.“

На другия ден вече се чуха изстрели, защото се самоуби един генерал от жандармерията. Не го чакаше нищо добро и се гръмна нагоре по реката. На другия ден арестуваха баджанак му, при когото беше евакуиран. После разбрах, че него са го убили същия ден нагоре по деретата. В същото това Панчарево беше евакуирано цялото Външно министерство. Във всяка вила имаше техни служители и служби. А до нас бе и министърът на външните работи от правителството на Божилов. Той не беше кой да е, а известният български писател Димитър Шишманов, израснал знаете ли в коя къща? – тази, в която сега се намира заведението „О, Шипка“*. Там има и плоча за баща му – видния учен Иван Шишманов. Не бяха близки с баща ми, но се познаваха. На 10 септември татко минал покрай тяхната къща и видял, че Шишманов седи на терасата. Поздравили се нещо, баща ми му се обадил. Когато се прибра вкъщи, разказа за срещата, която заслужава да бъде запомнена. Шишманов рекъл: „Много съм трогнат, Пенков, че изобщо говорите с мен и се отбивате“ – защото в тия дни всички страняха от такива хора. Казал му още: „Да се сбогуваме!“ Баща ми попитал: „Защо да се сбогуваме?” – „Аз чакам да ме приберат, казал той,

* Бел. ред.: На ул. „Шипка“ в София.

нали чухте вчера по радиото, че има нареждане, всички правителства от 1 март 1941 година досега да бъдат арестувани. Само не зная кога ще ме вземат.“ Баща ми му рекъл: „Недейте така, господин Шишманов, знаете българската история как е било и при Стамболийски, и друг път, ще Ви повлачат малко до плевенската гара, ще Ви върнат, после ще ви пратят на село...“ Но Шишманов отвърнал: „Не, Пенков, бъркате, този път няма да е така.“ Той е бил външен министър, чел е докладите на Левенсон за режима в Москва. Баща ми не вярваше, че така ще стане и рече: „Гледай колко се е уплашил човекът!“ На другия ден го отвели.

Но има и една добавка към този разказ. Както си седят те на терасата, Шишманов се обръща с гръб, за да види дали жена му не е там, приближава се по-близо до баща ми и казва: „Пенков, ако не беше жена ми да ме тика нагоре по кариерата, щях да си остана само един пълномощен министър в Атина и щях да отърва кожата.“ Жена му беше 26 години по-възрастна от него. Тази госпожа, между другото, е била преди това съпруга на един от известните български генерали.

След като баща ми се върна вкъщи и разказа за разговора си с Шишманов, все още не направи големия извод. Направи го на 1 февруари 1945 година, когато съобщиха, че предишния ден са били изпълнени смъртните присъди и каза: „Помниш ли какво ми каза Шишманов? Затова не се жени за амбициозна жена, защото е смъртоносно опасно!“

– А след това настъпват особени години. Как съвпаднаха с Вашия личен ритъм?

– От 1944 до 1946 година бях се нещо усамотил. Записах се като частен ученик, не ми се ходеше на училище. Не беше поради политическата обстановка.

Като студент вече няма да забравя едно ярко начало на идеологическото затягане. Беше есента на 1947-а, след процесите срещу опозицията. Студент по физика, с интерес очаквах началото на лекциите по теоретична физика, лектор беше нов млад доцент. Трябваше да почне с векторното смятане. Вместо това той каза: „Трябва да ви прочета една декларация.“ И започва да чете, помня само първото изречение: „Светът е разделен на два лагера...“ Така разбрахме, че желязната завеса е готова.

После се развалиха отношенията с Югославия. През есента на 1950 година бях войник и съм пазил България от Юда-Тито под връх Миджур, защото там той трябваше да ни нападне. Добре, ама пак си бях слушал радио и знаех, че няма да ни нападне, ама смея ли да кажа? Имаше един по-акълния офицер, който ми каза: „Бояне, ти нещо, малко, внимавай пред другите войници какви ги приказваш!“ Копаехме едни чудесни окопи. Минах от-

там после, през 70-те години, окопите бяха доста затрупани, но ги имаше. Ако сега реши Сърбия да ни напада, малко ще ги поизровим – и готово!

Затягането в науката беше най-извратено. Йосиф Висарионович си беше поставил задачата системно да разгроми различните науки. Не знам как си ги подбра, но първа беше лингвистиката. И аз на семинар като аспирант в Софийския университет обяснявах на своите колеги преподаватели, а те ме гледат: „Ах, този Мар!“ Играехме опасно театро. Моите уважаеми професори Обрешков, Чакалов и тъй нататък възложили на наймладия аспирант Пенков, току-що завършил студент, да изложи съчинението на Йосиф Висарионович Сталин „Проблемите на езикознанието“. И аз им обяснявах защо учението на Мар е много лошо, че не е марксическо. А те хубаво усещат, че аз не си вярвам на това, което говоря, но съм го написал точно, така че не може да ми се върже кусур на текста. След което всички се разотиваме, изпълнили задачата.

– Това ли беше начинът да се запазиш и да продължиш да бъдеш мислещ човек: театралното наиграване?

– Това беше един от начините. Но не винаги този номер минаваше. Мен никой не ме е бил, никой не ме е затварял. И един хубав ден генетиката я направихме на матимаскара. След това Айнщайн, той пък и евреин на всичкото отгоре. Ние в Математическия институт, където аз вече бях аспирант, тръпнехме всички, че ей-сега ще дойде и нашият ред – на математиката! Но Сталин умря през март 1953-та и на нас ни се размина. Разгром на математиката нямаше! Имаше разгром на физиката, на химията, а по ред на класификацията на науките тъкмо идваше нашият ред.

– А имаше ли „вярна линия“ по отношение на математиката?

– Нямаше никаква линия. В България да се реши коя наука да бъде атакувана, без указание от Москва не можеше да стане. Там казваха коя наука трябва да атакуваме и коя не. Тук може да нападнете наш човек, по комшийски. Може в същия факултет някой да иска да унищожи друг професор. Генералната линия идваше отгоре и на математиката ѝ се размина. Чак сега разбрах една възможна причина за това, понеже руснаците си отвориха повече архивите от нас…

– Ами нали много ще лъсне!

– Не говоря за тези архиви. Защо, например, не се отвориха архивите от историята на Университета? Намерих в един руски архив речта, която оня доста неграмотен агроном Лисенко е произнесъл на знаменитата сесия на ВАСХНИЛ през 1948 или 1949 година. Тя е редактирана почти дума по дума от Йосиф Висарионович, с червен молив. И бележките на Сталин са забележителни. На едно място Лисенко си позволява да каже нещо

като: „Всичките естествени науки са антимарксически“. Сталин го задраства и отстрани пише: „А математиката? Значи, математиката, другарю Лисенко, няма да я атакуваш. Тя не е толкова лоша!“

– Като лингвистиката!

– Ама в лингвистиката става дума за кавказки езици, а това са деликатни работи. За индоевропейски езици… Пак лошо. Индия, Европа, това са думи, които бъркат в историята! Та затова математиката не я пипнаха. Но внимаваха. Статистиката, даже математическата статистика, теорията на вероятностите като нещо, което има връзка със социалните науки, също беше заклана. Бях вече аспирант, трябва да е било 1952-ра, и узнавам, че в библиотеката на Централното статистическо управление, както се казваше тогава, има едно важно американско списание *Annals of Mathematical Statistics* от 1938, 1939 година. Това е чисто математическо списание. „Секретно е, американско, не можете да го четете!“ И аз с всичкото си нахалство се изтърсих при директора.

„А, казва той, Вие сте аспирант. на професор Обрешков. Ще Ви разреша...“ Написа ми човекът резолюция. Беше интелигентен, знаеше, че няма нищо страшно за властта. Така в Народната библиотека държаха и книгата на Винер „Кибернетика“. Смешното и тъжното беше, че същият този директор на Централното статистическо управление каза от немай–къде една глупост: „Значи Вие се занимавате с теория на вероятностите и статистика! Ами по-малко математика в статистиката не е марксическо!“

– Кое Ви дразнеше най-много?

– Фактът, че трябваше да стана на трийсет и толкова години, за да мога да пътувам, да видя и да научавам. Затуй сега не мога да обясня в кръчмата, за която стана дума преди малко, защо сега ми е по-добре. „Какво ти е доброто, бе!? Що ти беше зле при бай Тошо, бе? Какво ти е по-убаво, като пенсията ти е 120 кинта, бе?“ Иди обяснявай, че сега мога да си чета каквито искам вестници, че мога да пътувам и не ме е страх да говоря! Това не се цени. За да ми станело „убаво“, трябвало пенсията ми да бъде 500 лева.

– А сега какво Ви дразни?

– След като един сравнително строг режим се саморазложи и падне, няма как да се изгради бързо нещо друго. Това е нормално. И изпростяването е нормално, и падението на образованието е нормално. А какво означава да ме дразни? Не бива човек изобщо да се дразни от общи неща. Ако е за новозабогатели, имаше ги около нас и през 1940 и 1941 година. Сегашните са по-агресивни, но с новозабогателия е така! Естествено, че е дразнещо. Но намирам всичко това за неизбежен процес.

Най-тъжното е с митовете. Един от тези митове е, че българското образование било много хубаво, много високо! Тоталитарният режим вече няма физическата сила, но духовната му сила изобщо не е намаляла. Това повтаряне по всички радиостанции, медии на знаменитите 15 години! Ужасни били тези последни 15 години, защото други са на власт. Макар мнозина от „нашите хора“ успяха да се уредят тъкмо те да вземат така нареченото приватизационно парче. И ако направим изследване какво е семеството на всички, които карат скъпи коли – дали бащите им са бедни селяни, дали са партийни секретари – резултатът няма да излезе приятен за някои политически сили. Но естествено никой не си дава така лесно властта. Още повече, че този път смяната стана, съгласете се, без избиване. А това е напредък. Нямаше да бъде неестествено, ако бе казано: всички Централни комитети на БКП от 1970 до 1988 година – на народен съд!

Но думата е за образованието. То си беше разсипано. Беше му намалена ролята. И сега е в пълна катастрофа. А образованието има дълъг период на действие. То не е като да измажеш апартамента за два дни и да го подновиш. Образованието иска години. А ефектът му иска още поколения.

– Откъде идва отношението Ви към езика?

– Не зная. Може би защото езикът – това е човекът. Поговори малко, за да те разбера що за човек си!

– Защото езикът е начинът ти на мислене?

– Да, действително езикът е нещо много важно, защото определя. Ако има нещо, което е българско, за което това прилагателно има смисъл и е вярно, това е езикът. Всякакви неща като: „ българска история“, „българска територия“, „български характер“ – са безсмислени думи. Може би само в правни термини. Щом имате юридическото лице „Република България“, думата „български гражданин“ е смислена. Но трябва да обясним какво е „гражданин“, не като противопоставено на „селянин“. Ето Ви един весел пример. Отивам да си плащам данъка. Гледам, на едно гише пише „За граждани“, на друго – „За фирми“. Пазачът се смути, като го попитах къде е опашката за селяни, защото аз ще плащам за селски имот. „Нямаме“, отвръща. „Трябва да отворите“, казвам. Мнозина не разбират, че „гражданин на“ означава принадлежност на физическо лице към национална държава, нещо подобно на това, което един министър-председател наричаше „поданик“.

– Какви са близките Ви представи за България?

– Европейският съюз няма как да не включи България. Общо взето, това ще се отрази положително, но по-бавно отколкото си мислим.

Идеята за Съединени щати на Европа, за която са мечтали през 20-те години на XX век, в известен смисъл се реализира, но не така, както са я мислели бащите ни, някои бащи поне. Не съм песимист, само скептик.

Но бъдещето ще оценяват тия, които ще живеят в него и след него. Моето поколение има думата само за миналото.

Интервюто взе Николина Димитрова
май–юни 2005 г.

Снимка: личен архив

Вълко Стоев

– Разкажи накратко за семейството си, за избора на професия и за времето, когато си бил на корабите.

– Роден съм в Камен бряг, тук съм раснал до седми клас. Мечтата ми беше да стана техник, да се занимавам с автомобили – много обичах автомобилите и шофьорската професия. Но Илия Балтаджиев, който беше

от главните агрономи на ТКЗС-то, след това стана директор на техникума, каза: „Не, тези момчета от Камен бряг ще станат агрономи.“ И така, записаха ме в Техникума в Каварна*, но не ме влечеше тази професия – да се занимавам с коне, овце и животни. Напуснах го и се озовах в една строителна бригада, която се занимаваше с геоложки проучвания на нефт в Добруджа. Това продължи до 1964 година, когато получих повиквателна да отида войник. За моя изненада трябваше да служа моряк в Созопол. И там, може би, ми се пречупи нещо, та до тези си години да се занимавам с морето, с риболов, да пътувам по корабите. То стана нова мечта, която се сбъдна.

– Кога си роден?

– Роден съм на 23 август 1945 година. След един ден ще навърша 60 години и започвам втората част от живота си, която, ясно е, ще прекарам край морето, на Камен бряг.

– Тежка ли беше казармата?

– Като всяка казарма – и тежка, и интересна, с приливи и отливи, имаше и хубаво, и лошо. Не е като сега – само един набор, няма стари и млади войници. А ние тогава се събирахме по три, даже четири набора заварих, постъпвайки в казармата. Но това беше школа за мъжество, там човек придобива друг характер, други впечатления, просто се настройва как да продължи по-нататък.

– Имал ли си кумири по онова време, силни личности, които са ти влияли?

– При влизането си в казармата нямах. Бяхме селски момчета, с определени разбирания: стръв към работата, от деца свикнали. Отидеш в училище, върнеш се, помагаш вкъщи – животни имаше. Може би оттогава съм намразил тази работа, та сетне поисках да се отдам на морето. След казармата се занимавах с промишлен риболов.

Една от първите ми мечти беше да стана шофьор – шест години работих в току-що създадения в Каварна таксиметров клон. след това попаднах в общината за около седем-осем години.

– Като какъв?

– Като шофьор на кмета. А когато в Каварна направиха Държавна инспекция по корабоплаване, шефът ѝ Димитър Николов ми каза: „Ела, ще ти намерим длъжност – старшина на катер.“ Даваха ми катер за контрол над морската акватория. Имах проблеми – кметът не искаше да ме освободи: „Какво ще правиш там?“ Отвръщам: „Това ми е присърце, морето.“

---

* Бел. ред.: Техникум по селско стопанство „К. Тимирязев“.

Освободиха ме. В Държавната инспекция по корабоплаване работих близо пет години, но мечтата ми беше да се кача на кораб. И един щастлив ден шефът ѝ капитан Григоров ми рече: „Ако искаш, ще те кача на кораба.“ Направиха ми паспорт, документи. През 1981–82 в БМФ-то направих един рейс с кораба „Русе“. Като се върнахме, почнах да се занимавам с промишлен риболов –на акула, на калкан, таляни. Бях партиен член; за да бъдеш в обществото, в средата, или да заемаш някакъв пост, трябваше да си партиен член…

– От коя година си партиен член?

– Станах, когато трябваше да почна работа, през 1971-ва. Не исках, но те ме прехвърлиха от ДАП-а в общината, а за да бъдеш шофьор на кмета трябваше да си партиен член.

– Родителите ти бяха ли партийни членове?

– Не са били. Те са си хора от село, земеделци..

– Ти се качваш на корабите в 1981 година, почваш работа в Търговския флот.

– В Търговския флот. Оттам в навечерието на демокрацията „Трансимпекс“ се раздели; направиха частни фирми: „Тръстшипинг“ в София и „Аврорашипинг“ със седалище в Гърция. Прехвърлих се в гръцката фирма и работих десет години, под панамски флаг, в търговски флот, който се занимаваше с насипни товари. Обикаляхме света.

– Разкажи ни малко повече за живота на кораба, на различните кораби. Какво ти даде и какво ти отне морето?

– Всичко си течеше нормално. Договорите ни бяха за по 8 плюс–минус 2 месеца. Там, където е корабът, ако решиш, ще направиш смяната. Като изтече контрактът, фирмата е задължена по договор да те смени. Правил съм смяна във Виетнам, в Сингапур, в Джакарта, във Филипините, където се случи.

– Колко български моряци бяхте в екипажа на корабите, с които си пътувал?

– Първо бях на кораби среден клас, 35 до 60 000-тонни. На тях екипажите варираха от 26 до 28 човека. Бяхме смесени екипажи. В първия ми имаше филипинци, офицерите ни бяха гърци. След това правих рейс с румънци, имахме и руснаци. Впоследствие екипажите се обособиха, защото постоянно имаше дрязги между етносите. „Тръстшипинг“ съвместно с чорбаджията, който е в Гърция – „Аврорашипинг“ – решиха екипажите да бъдат само български, лесно да се работи. Ама пак си имаше дрязги, то зависи от характера на човека. Имаше хора, които въобще не са се качвали на кораби, по някакъв начин са успели да се уредят, карат

два–три месеца, виждат, че нещата не вървят, не е като да стоиш на брега и някой да ти разказва: „Моряците са шест, всяко пристанище е кеф, момичетата, нямаш проблеми, пари, валута.“ А де факто не е тъй. Корабът е едно голямо предприятие, в което всеки ден работиш по осем часа. Зависи в коя команда си, ако си палубна команда – работа по палубата, ако си машинна команда – си долу в машината, там постоянно сменят масла и правят ремонти. На самия преход постоянно се работи, иначе не може. Тези кораби бяха 120–130 метра дълги, значи почваш да чукаш отпред, от носа, докато стигнеш отзад на кърмата отпред ръждата е тръгнала; и поемеш пак обратно. Контрактът е: всеки ден си на работа – на петдневна работна седмица. Ако работиш събота и неделя, плащаха извънреден труд. Но трябва да работиш, иначе няма какво да правиш. Ако времето е лошо, по палубата пръска или вълна залива, не може да се работи, тогава вътре се извършват ремонти: боядисва се, почиства се – това е работата на моряка.

– Къде почна – в машинното или в палубната команда?

– Почнах като моряк, на палубата. И рулеви горе. Защото през деня работиш осем часа – от 8 до 10, до 10.20 пиеш кафе, от 10.20 до 12 си на работа; после от 12 до 13 почиваш и обядваш, в 15 пак кафе и – до 17. В 17 излизаш, а вече моряците палубна команда или така наречените рулеви носят вахта. По правило на тези кораби са шест човека, плюс боцмана – седем. От 18 до 6 часа се носеше нощна вахта горе на щурманския. Ако си на преход и не се налага да рулираш, корабът е на автопилот – стоиш и наблюдаваш с бинокъла за някакъв кораб, лодка или друго, или стоиш на радара, постоянно контролираш да не би да има нещо насреща и радарът да не го е засякъл.

– Кое беше най-тежко, когато бяхте на дълги преходи?

– Най-тежко е еднообразието, защото преходите са по месец, месец и нещо. Например от Израел до Япония, или от Тайланд за Нигерия, понеже корабът минава долу през нос Добра надежда и се връща обратно нагоре. Много често има урагани, морето не е много приятно за преминаване, но оттам пътят е по-къс. Когато е хубаво времето и работиш, минава бързо, но когато е лошо, бурно, клати, не можеш да спиш по една седмица. Тук се подпреш, там се подпреш, няма как. Иначе като е тихо, корабът си върви нормално, всичко си тече по програма, кафе, вечер след 17 часа, ако не си горе на вахта, има телевизия, канали колкото щеш, сателит има на кораба, хващаш съответната страна, покрай чиито брегове се движиш, и времето минава.

– Пиехте ли на кораба вечер?

– Зависи от колектива, ако се държи добре, капитаните даваха пиене в събота и в неделя. Три пъти в седмицата даваха безалкохолни, в събота и неделя – по бира. Но имаше случаи, когато екипажите злоупотребяваха с пиенето, ставаха инциденти, капитаните най-много ги беше страх от това. В компанията, където бях, станаха два–три инцидента след напиване, та капитанът забрани абсолютно алкохола на кораба. Имаше големи санкции, ако хване някого че е пил. Директно казваше: „Хвана ли някого с алкохол, без да ме пита, приготвя си багажа, на следващото пристанище, ако е на прехода, да слиза и да си заминава. Плаща си билета и си отплава.“

– Каква част от хората, с които си бил в морето, са били по принуда там и каква – наистина моряци, не можеха да живеят без морето?

– Основният контингент в нашата фирма, „Трансимпекс“, после „Тръстшипинг“, бяха моряци от бившия „Океанския риболов“. Когато започнаха проблемите, около 3000 от тях останаха без работа. Трябваше да им се намери място, та външни фирми ги взеха на работа. Но попадаха и мнозина, които просто някой беше „уредил“. Имах случай с едно момче от варненските села. Бил е бригадир, имал много декари ябълкова градина, бил и тенекеджия, майсторче, оправил някому колата, той го уредил. Дойде на кораба, направихме смяна в Израел, оттам натоварихме за Индия, за източната страна на Индия. Трябваше да минем, отдолу, да заобиколим Коломбо – преходът през Червено море беше тежък. После в Индийския океан вълните бяха много големи тогава, точно в мусоните. Той трудно понасяше плаването през цялото време. Беше пратен за вайпер (вайпер е машинен чистач) в машината: да ходи с баки и да трие където е изцапано. Та той вика: „Слизам.“ Казвам му: „Как ще слезеш, бе момче, ние сме сред океана, не може.“ Вика: „На следващото пристанище.“ „Чакай, спокойно, ето сега отиваме в Индия, от Индия казаха, че ще товарим за Япония, кога ще идеш в Япония?“ „Не, вика, слизам.“ Момчето не можа да издържи, на четвъртия месец слезе. „Аз, казва, кораб бях виждал само по телевизията и като отивах във Варна на пристанището. А то не било такова каквото се вижда.“

– Тоест, онези 3000 човека, които бяха наети в Българския океански риболовен флот, бяха съкратени през 1989 година? И благодарение на западни фирми успяха да намерят работа отново?

– 90 на сто е така, защото „Океански риболов“ фактически си запази корабите, но ги прехвърли на други страни. Благодарение на тези фирми и на шефа на „Тръстшипинг“ – бившият шеф-механик на „Океански риболов“ беше станал шеф на „Трансимпекс“, човекът си познаваше хората – осигури им се работа. Нашата фирма имаше осем кораба, екипажите из-

цяло бяха моряци от „Океански риболов“. И в другите фирми, дето бяха гръцки – те бяха под панамски флаг, но с гръцки собственици – всички екипажи бяха от тези български моряци.

– А какво стана с корабите на Българския риболовен флот?

– След като го обявиха в несъстоятелност, останаха да си работят в Нигерия, в Лагос, обаче в някаква българо-индийска фирма.

– Българо-индийска фирма в Нигерия?

– И сега продължават още да работят там. И хладилните ни кораби, и траулерите, всичко си работи.

– Тоест някой приватизира българското държавно предприятие?

– Както навсякъде, не само в „Океански риболов“, във всички предприятия на България така стана. Ето, в Каварна имаше такъв хубав ДАП, автотранспортно предприятие с традиции, обявиха го в несъстоятелност, а покрай него изникнаха сега десет частни фирми, които работят добре. Това не мога да приема.

– Кога работеха по-добре – като държавни или като частни?

– Държавните работеха добре, имаха много хора. Но сега постоянно възникват проблеми – катастрофи, технически неизправни автобуси. А беше изградено предприятие: с монтьорите му, с работилниците, с мивките, с администрацията, с добрите заплати – всичко. Пък сега си чирак: работиш, ако ти даде чорбаджията – даде, ако не ти даде… Казва ти: „Ако искаш, на улицата има шофьори колкото щеш.“

– Но ти каза, че сега тези фирми работят добре.

– Ами, работят! Но като държавната е била добре и е работила, защо трябваше да я обявят в несъстоятелност? Тогава работникът беше защитен. Профсъюзът поемаше разходите: здравно осигуряване, болници, санаториум, ако трябва, всичко. Сега няма, сега и да си болен, никой не те осигурява.

– Вие бяхте ли осигурени като моряци?

– Осигурени бяхме, как. При подписването на договора в София, като тръгваш на рейс, ти дават една бланка и попълваш колко процента искаш да бъдеш трудово осигурен, пенсионно осигурен, всичко е регламентирано.

– Тоест, имате пенсионна и здравна осигуровка. Тогава защо казваш, че другите хора не са осигурени?

– В 50 на сто от фирмите не са.

– За тези, които са в морето ли говориш, или за местните каварненски фирми?

– За каварненските фирми говоря. Аз от две години съм на брега и наблюдавам, нали се срещам и с колеги.

– Разкажи ми за най-ярките епизоди, които си запомнил, когато си бил в морето. Спомена и за конфликти между хората в екипажите.

– Най-хубавите ми впечатления бяха, когато за първи път се срещнахме с китовете. Плавахме за Япония, преди да влезем заварихме риболовния сезон на калмарите – там имат хубави, интересни корабчета, ловят калмарите с джигари, пред корабчето се въртят ленти с луминесцентни осветления; имаш чувството, че попадаш в град сред океана през нощта. Правилата там са: няма значение какъв тонаж е корабът, колко е голям, щом риболовната лодка е вдигнала съответния знак дали трали или мрежи хвърля, си длъжен да я пазиш, без значение колко е малка. Докато при нас не се спазват тези закони и много жертви вече има от кораби, дето минават и блъскат риболовни лодки. Въобще никой не обръща внимание на това.

Впечатляваща беше и срещата ми с една огромна костенурка. Бяхме в Индия на котва, чакахме да влезем в пристанището, а аз бях отпред на носа при котвите. И изведнъж се показва огромна, може би 500-килограмова костенурка — плува и, като приближи кораба, потопи се и изчезна. От Тайланд за Нигерия като пътувахме – карахме ориз за Лагос – видях и морски лъвчета. С хиляди пътуват като стада, а когато си играят, лягат по гръб и имат отдолу перки, доста големи, като ръце, пляскат с тях и са много интересни животинки.

– А за хората?

– Хората са си хора, всеки с различен характер, не могат всички да бъдат еднакви. Нали знаеш как казват старите: „Всяко стадо си има мърша.“ Така е и при човеците – всеки колектив си има някого да не е добре. Но понася се. Просто морето иска да си със силен характер. Слабохарактерен ли си, не ставаш за моряк, трябва да си стоиш на брега.

– Не тежеше ли много дългият преход, вие по осем месеца не сте си виждали семействата?

– Е, тежеше. Например товарехме клинкер, да кажем от Джакарта, до Бангладеш. Значи, в Джакарта корабът стои пет дни на пристанището, а там имаше добре организирана църковна фондация. Идваха до пристанището с микробус. Взимат те, водят те в някакво добре обзаведено ранчо, с басейните му, с тенискортове, телевизия, барче, има всичко, което пожелаеш. Влизаш вътре – цената не беше много висока, десет долара – в басейна ли се къпеш, тенис ли играеш, музика ли ще слушаш или филми ще гледаш. А когато решиш да се прибираш, ако си нощта вахта след 12, обаждаш се, момчето стои там и те чака, качва те на микробуса и те вози обратно.

– Без „каки“ (момичета)?

– Без каки, това е църковна организация, някаква немска фирма я държеше, управителят беше на около 85 години, аржентинец, бивш капитан. А асистентката му беше от Германия. Много добре уредено.

– Това само в Джакарта ли имаше?

– Навсякъде има. Това е на принципа на сиймен-клубовете*, в България също има, те се занимават с чужди моряци. Като дойдат чужди кораби, вземат екипажите, водят ги по разходки, по кафенета, в музеи.

А в Коломбо, където стояхме месец и разтоварвахме цимент, там добре организират сафари. Като им разказвам тук за сафари, мислят, че трябва да вземеш пушката и да отидеш в джунглата да убиеш лъв или мечка, а не е така. На 30 километра от Коломбо има един много хубав природозащитен парк, с много животни. Същото нещо беше и в Джакарта, там пак съм ходил на сафари – с лъвове, лъвчета малки, правиш снимки — 30 долара беше за цял ден с обяда.

– Повечето ли хора на кораба правят това или само тези, които са любопитни?

– Май само тези, които са любопитни. Друг не 30, сигурно 130 долара дава, ако се появи някоя „кака“ на кораба. В Джакарта момичетата идваха на кораба като търговци – с торбичката, мъжът ѝ я вози с моторетката, оставя я, тя се качва като търговец: фланелки носи, но изпълнява всички желания, които имат някои от моряците. В Тайланд е същото, не е задължително да правиш секс, те са като компаньонки. Устройват празненства на палубата, сядат около масата, ако желаеш да имаш компаньонка, каниш я, черпиш я. Те пият шампанско от бутилки по 250 грама, ама то се оказа, че се пълни с обикнованена лимонада, но съответно кръчмарят ти ги таксува за два долара.

– Разкажи сега за някоя от по-черните страни на работата си на корабите.

– Напреженията между етносите се получават първо в ежедневието: екипажите са смесени, хората са с различни характери. По време на първия ми рейс с филипинци основните проблеми бяха с кухнята: готвачът беше италианец, помощникът – филипинец; по принцип филипинците ядат само риба и ориз, а италианецът готви само макарони, оттам ставаха конфликтите. Даже се наложи някои от момчетата да бъдат репатрирани, защото ставаха побоища на кораба. Ние бяхме в Ла Коруня, в Испания, и заради този инцидент се наложи да репатрира част от екипажа.

---

* Бел.ред.: моряшките клубове.

– От България товарехте ли нещо?

– От България през целия си рейс ми се наложи само веднъж да караме ечемик. Имало някакъв специален сорт червен ечемик, който карахме за Арабските емирства, с него хранят там жребците. Оттук натоварихме 5 000 тона, трябваше да донатоварим в Русия. Там видяхме играта – от где те да имат толкова голямо производство на ечемик, та монтираха дюзи на хамбарите, пуснаха шлюза и почнаха да пръскат червена боя, боядисаха ечемика и го закарахме на арабите, те си изхраниха конете, кой знае как бягат вече.

– Червеният ечемик от Добруджа ли идваше?

– От Добруджа, натоварихме го от Варна–Запад. Явно в малки количества се сее, няма голямо производство.

– А руснаците пък имат достатъчно червена боя в запас.

– Червена боя имат, останала от комунизма сигурно.

– Кога се случи това?

– Около 1990 година. Но по принцип най-тежки са пътуванията до тези страни, в които много се краде. Такъв беше курсът в Бангладеш. Там преходите бяха къси, беше ни писнало да оборудваме и разоборудваме спасителни средства, защото се прибираше абсолютно всичко: спасителните лодки, цялото оборудване заключваш, заваряш вратите. Всичко, що е по палубата от бронз, прибрахме, защото много се крадеше. Разтоварачите, около сто човека, идваха с техните кухни, с кошниците с пилета (там само пилета ядат); страшно замърсяване се получаваше по кораба. Влизахме по река Ганг на 40 мили навътре, мътилка голяма, обаче не можеш да изсипеш нищо мръсно от кораба в реката. Всички отпадъци се запечатваха и всичко се събираше в танкове. А местните разтоварачи, като почнат да цапат, хвърлят, сипват по палубата и след седмица става ужас – нито можеш да измиеш кораба, да почистиш, нищо, властите не разрешават. Беше отвратително. Плюс прахоляците, понеже клинкерът по примитивен начин се разтоварваше. Обстановката беше страшно изнервена, стигаше до скандали, до побоища. Не можеш да си оставиш кабината отворена – краде се. Там прекарах най-кошмарните дни.

Даже имаше случай, когато едно момче от Варна, помощник-готвач, се беше изприщил, защото беше много горещо и нямаше чиста вода. Извикаха доктор, а той каза: „Симптомите са на сифилис.“ И настана паника, защото повечето от момчетата също бяха се изприщили с едни червени точки с гнойни пъпчици. Стана страхотен скандал. Веднага властите изкараха кораба в реката, обаче се оказа, че докторът е искал от капитана подкуп – да му даде уиски, но той му отказал и онзи пуснал такъв слух.

Вкараха момчето в изолатора – корабът си има изолатор, има си лечебно заведение, с аптеките му, с болничните стаи – и го изолираха. Накрая дойде отново агентът, провери и се оказа, че в момента имало маларични комари и обривите били от тях. Ужасна седмица изкарахме, докато се разбере за какво става въпрос.

– Вие нямахте ли лекар на кораба?

– Не. По принцип влиза в задълженията на старши-помощника, той има изкаран курс за медици; има голяма медицинска справочна книга. А иначе ползвахме медицинските услуги на държавата, в която сме. Ако стане нещо ,обаждаш се на агента, той идва, взима те, води те в болница.

– Можеш ли да сравниш условията и работата ти във флота преди и след 10-и ноември?

– Бях в Български морски флот преди 10-и ноември. Всичко беше добре организирано. Е, тогава имаше партийни секретари на корабите, така наречените парторзи, всъщност те управляваха кораба. Там се следеше много валута да не правиш, а пък един моряк като отиде навън, естествено прави покупки за семейството си. Аз бях на европейската линия – до Испания, Холандия, Германия. Тогава знаеш какво беше да донесеш дънки или фланелки в България. Но те следяха, ако те хванат, веднага те свалят от кораба, просто нямаше свобода. Даже имам един случай, може би 1985 година, когато беше процесът с турците. Бяхме в Хамбург и на връщане спряхме в Турция да разтоварваме ламарина за консервени капачки. Тогава парторгът вика: „Няма да слизате.“ Ние: „Как няма да слезем, в Турция като не слезеш да купиш дънки, фланелки, подаръци, откъде?“ Беше най-евтино в Турция, то и сега нашите хора купуват турските боклуци, ама и тогава беше същото. Парторгът: „Не, ние сме в конфликт с Турция. Има радиограма от Варна – никакво слизане!“ Капитанът пък беше хубав човек, капитан Вълков от Созопол, и казва: „Как, бе, как няма да слязат момчетата?“ „Не.“ Че с триста кандърми парторгът кандиса: „Добре, ще слизате, обаче на групи.“ Направиха групи, назначиха им отговорници. А имахме един старец, бай Сюлейман, той през 1950 година е напуснал Варна и е заминал за Турция, винаги ни посрещаше в Истанбул. Дойде човекът на кораба, питаме го, а той: „А, тя политиката си е за политиците, те да я бистрят, аз ви чакам вас и моите хора там по Капалъ чарши те знаят, че днес „Русе“ ще пристигне с 26 човека моряци екипаж. Ще трябва да отидем в този магазин да напазарим, на човека да направим алъш-вериш, него въобще не интересува, че в България Хасан го направили Иван или Иван го направили Хасан...“ Ние бяхме седем-осем кораба по тази линия, а те знаят кога ще

мине „Русе“, кога ще мине „Пловдив“, кога ще мине „Созопол“. И знаят, защото ние им правим алъш-вериша.

– Какво стана този ден, когато беше почнал „възродителният процес“ в България?

– Нищо. Отидохме, човекът ни заведе и където и да влезеш в магазин хората те посрещат, кафето ти слагат, всичко, и канят: „От мен ще купиш. Аз от другия магазин ще го взема, ама пак оттук ще излезе.“

– Ти самият какво мислеше за „възродителния процес“?

– Тогава нищо не съм си мислил, но сега си задавам въпроса – значи това е било някакъв блъф в политиката? Всичко е било промиване на мозъка. И сега не е ли така? И сега си е така. Политиката на Доган е абсолютно промиване на мозъците.

– Не, става въпрос за онзи процес, когато, ако тебе те накарат да се наричаш Хасан, няма да ти е приятно, нали?

– Не, разбира се. Но те просто го измислиха така, ама това си е външна политика – просто искаха да ни скарат с турците. За мене е така. Този процес затуй възникна, някой го подбуди, някой го подготви. Просто искаха тук на Балканите да стане нещо, да стане промяна. Но видяха, че се разбрахме, стиснахме си ръцете, ето и в политиката ги вкарахме. И, като видяха, че в България не може да стане нищо, подбутаха сърбите. Пък сърбите са по-инат от нас и стана войната в Сърбия, нали?

– Тя беше вътрешна югославска война.

– Намесиха ли се американците? Намесиха се. Страдаме ли ние сега от тези американски бомбардировки в Сърбия? Последствията, както виждаш, колко млади хора си заминават така както вървят? Това е заради всичките онези бомби, които хвърлиха, и химическите отрови – това се отразява. Ама американците са далече от нас, много им пука какво става тук. Ето и Ирак сега – същата работа.

– Е, преди това руснаците ни сервираха Чернобил.

– Те са същата работа. Дали са от Чернобил, дали са от Косово бомбите, това е същото.

– Какво мислиш за приватизацията на земята?

– За мен приватизацията на земята е грешка. Говори се и може би ще стане – за влизането ни в Европейския съюз казват, че не можеш да обработваш да кажем 100 или 300 декара земя, трябва да бъде окрупнена, трябва да се правят кооперации. Не можеш да гледаш пет крави или десет, трябва да имаш най-малко 100 крави, ферма модерна, с всичките му условия. Това, което бяхме изградили – огромния супермодерен кравекомплекс в Божурец, кравекомплекса в Българево, шилекомплекса във

Видно, направен също по европейски – в периода на приватизация те унищожиха, разграбиха. С елитни стада, които с години са създавани.

– Говорихме за земята и за приватизацията ѝ, ти как виждаш Добруджа?

– Добруджа я виждам пустееща. Тръгни от Каварна за Дуранкулак, обикаляй и ще видиш – половината от земята е пустош, изоставена. Колко от нея вече не се обработва!

– Понеже няма хора, които искат да я обработват?

– Не! Защото не могат да я обработват. Ти трябва да бъдеш в голяма кооперация, да имаш най-малко 10 000 декара земя, да сееш много: царевица, слънчоглед, пшеница, боб, леща, за да държиш голям район. Ако царевицата не стане, пшеницата ще стане, ако тя не стане, царевицата ще стане или слънчогледът. Просто компенсираш и регулираш нещата. Затова едно време ТКЗС-тата са били богати, защото не се сее само пшеница или само ечемик, сеят много неща. Плюс туй има животновъдство. Фуражът, който се произвежда, отпадъците от плявата сега никой не балира, само драска клечката, гори плявата, и толкоз. А тогава се събираше. Значи развива и животновъдство: крави, овце. Тези неща се компенсират, ако едното не стане, другото става, и е добре. А сега – аз съм земеделец, върнали ми земята, взел съм 200 декара и какво ще сея – пшеница. Ами ще удари сушата, пшеница няма и следващата година съм загинал, защото ето, всичко е скъпо: горивото, обработката, транспортът. Пазарът играе, без пари няма къде да съхраняваш продукцията. Не можеш за сто декара пшеница да направиш складова база, даваш я в „Зърнени храни“, обаче ти взимат наем и в един момент се оказва, че си длъжник на зърнените бази. Тогава ти прибират продукцията – пшеница ли, слънчоглед ли, царевица ли – за без пари. Но ти чакаш тези пари да започнеш наново, защото земеделието е затворен процес: ореш, сееш, копаеш, жънеш. След като ожънеш, прибираш реколтата и пак почва цикълът, той е затворен.

– Какво предлагаш?

– Нищо не предлагам, от само себе си ще си стане – ще останат големите кооперации, които са се обособили: като тези на доктор Ковачев, на доктор Кръстев. Ако наистина влезем в Европейския съюз, те ще издържат на неговите изисквания. Иначе всички дребни зърнопроизводители, които си взеха земята и смятаха, че с коня и магарето на дядо си ще я работят, те вече са обречени.

– Кажи, кога си бил най-щастлив в живота си?

– Когато ми остане време и се прибера в Камен бряг – да седна под чадъра, да пия една хубава ракия на спокойствие.

– Не когато си бил в морето?

– В морето е имало и хубави неща, но не е лесно да си моряк. Трябва да имаш голям характер, силна воля, за да го направиш. Лабилен ли си, загинал си.

– Ако трябва да промениш нещо в живота си, примерно можеш да го започнеш наново, какво би направил?

– Една от големите ми мечти е да направя плаж на Камен бряг.

– За туристи? Ама ще развалиш хубавото село.

– Аз така ще го направя, че нищо да не развалям, да се запази,. Има си начин. Не да слизат коли долу, а да се направят циментови кръгове, да се напълнят с пясък, да се раздвижи плажът, но да се запази естественото. Без високо строителство. Както виждаш, в Камен бряг се развива туризмът и върви строителството, но всичко безпланово.

– А в личния си живот би ли променил нещо?

– Не. Моят живот мина бурно и весело. Имал съм страшни несгоди, но съм видял и хубави неща, около морето. В тежък труд по море. Излизал съм в морето и съм се заричал: „Край, това е за последно, няма повече да вляза!“. Занимавах се години с промишлен риболов. Нямаше добри лодки, катери – ти си правиш двигатели, приспособяваш, майсториш. А сега има всичко, пък няма риба. Продължават да злоупотребяват с морето: това тралене, така и не можаха да го спрат, улова на рапани – също. Истинска вандалщина!

– Тя беше, продължава и сега.

– По онова време пак имаше много лодки, тук по целия бряг. В Камен бряг – 30, в Тюленово също. Само един граничен пост имаше, но имаше ред. Сега са 90 човека гранични, но никакъв ред – продължават да тралят, да злоупотребяват с морето. Затова и на мен не ми се ходи повече по вода. Но морето ще ни отмъсти по някакъв начин.

– Как виждаш живота си в големия преход през последните години?

– Ще бъде труден. Преходът не е свършил, той не е започнал.

– Виждаш ли воля у хората да свършат повече със собствени усилия, а не само да чакат на държавата както досега?

– Не, българите не са свикнали. Както е с нашите войници, рейнджърите, тях държавата не е изпратила в Ирак, медсестрите – също. Не държавата ги изпрати в Либия. Мене също – не тя, но отивах, подписвах частен контракт като моряк. Но ако стане лошо обаче, хващаме се първо за държавата. Ето и за наводненията – в общините, където станаха наводнения, никой не е поглеждал толкова години, че реката се е затлачила, че мостът

е поддал и тъй нататък. Изведнъж, дойде ли природното бедствие, там казват: „Държавата, тази държава!“ Тази държава сме ние, бе. Ако не си помогнем, ние ако не си свършим работата, кой? Ще чакаме на държавата?!

– Не смяташ ли, че това е наследство от комунизма, когато всички разчитаха само на нея?

– Може би да. Ама тогава държавата имаше огромен ресурс, та си вършеше работата. Гражданска защита, военните също. Военна структура имаше изградена плюс трудови войски, със специалистите им – военни инженери, специалисти по мостове, по диги, язовири. Ето, една структура, полезна за населението, беше унищожена. Сега се мъчат, искат уж да въведат доброволните отряди – ами те бяха изградени през комунизма. Имаше ги, работеха съвместно с милицията. Аз си спомням че в Камен бряг действаха доброволни отряди, вечер си даваха дежурства, та нямаше кражби. Защо сега ще откриваме топлата вода? Преходът си е преход, но неща, които са били добри, можеше да се запазят.

– А свободата не е ли ценност за хората: можеш спокойно да изразиш мнение за административен контрол и така нататък?

– Свободата е за… може би за някои хора, в тесен кръг свобода. Цялото общество, основният контингент от хора я нямат. Като виждам каква е бюрокрацията – по личен проблем да отидеш да изкараш документ от общината – това е ужас. Хем при цялата компютъризация и прочее.

– Имаш ли други мечти?

– Имам прекрасна внучка, с която сме родени на една дата и е на моето име – Виктория. Искам да ми е жива и здрава. Мечтата ми е тук, на Камен бряг, един ден да седна и да пиша спомени. За интимния живот на моряка.

– Дано доживеем и ние да ги четем! Това ще бъде най-продаваната книга в България.

– Защо не?

Интервюто взе Евелина Келбечева
Камен бряг, 22 август 2005 г.

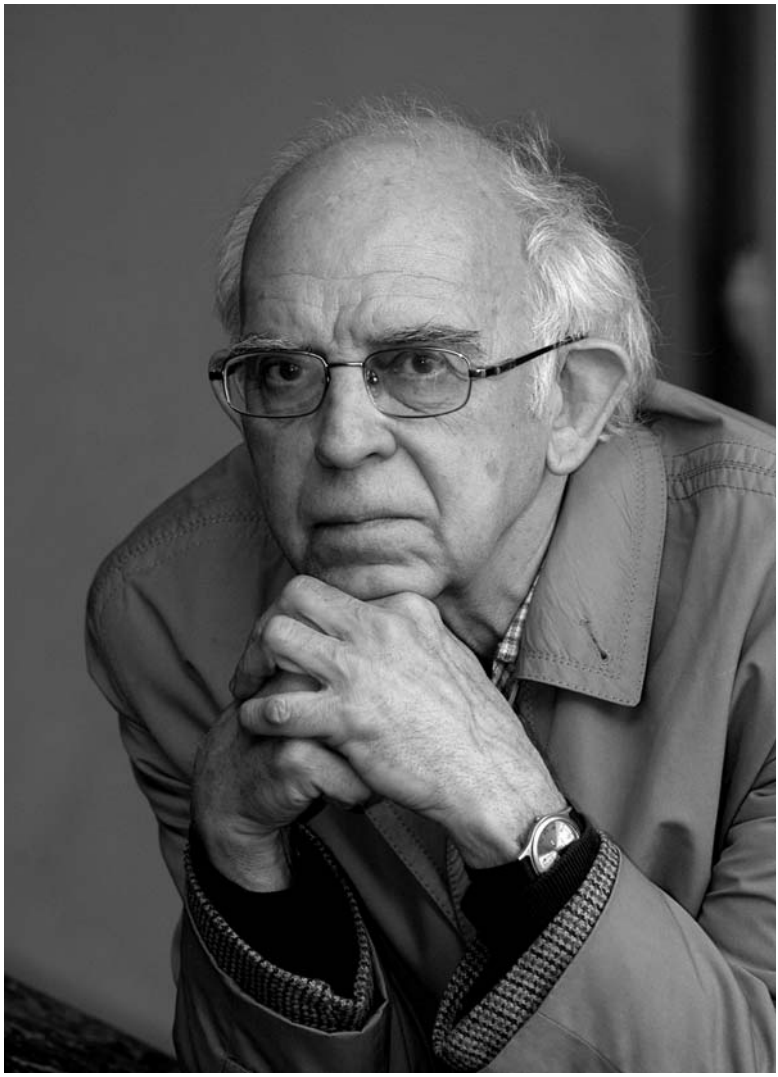

Снимка: Йордан Симеонов

Ганчо Савов

– Как се промени твоят живот, когато у нас се установи режимът на комунистите?

– Около 9 септември 1944 година бяхме евакуирани в родния град на баща ми Дряново и живеехме заедно със семейството на един от чичовците ми – Георги, адвокат, музикант, художник, френски възпитаник. Ба-

ща ми като висш служител в Министерството на финансите бе граждански мобилизиран и стоеше в София. През септември 1944-та той се върна в Дряново да чака как ще се развият събитията. Като всички ученици в града аз бях в „Бранник“, но още оттогава не се увличах по запалянковщини – нито спортни, нито идеологически. Като добавка: през целия живот са ми били чужди всякакви психози, идеологически еуфории или политически ентусиазми. Само кротко ги приемах в живота си.

Родът ни беше свързан с Велико Търново, та често ходехме там, при другия ми чичо – Станчо Ганчев, авторитетен гражданин и адвокат. Точно от тези дни на 1944 година имаше един факт, който порази детското ми съзнание. Той завинаги ми остана като критерий за поведението на нашия човек. В Търново бях, когато се изтегляха обезоръжените германски войници. Много хора изпровождаха камионите им с покъртителна сърдечност, дори със сълзи. Не след много същите хора (всред тях имаше мнозина, които познавах) посрещнаха Червената армия със същия сълзлив възторг! Гледах и негодувах вътрешно от този фалш. По-късно, при комунистическия режим се нагледахме на такова поведение на тълпата в цялата страна.

Самата смяна на властта ни плашеше. Дядо ми Ганчо, участвал на младини в борбите срещу турската власт, навъсено мълчеше и не коментираше. Баща ми, който до края на живота си ненавиждаше „комунягите“, скоро започнаха да притискат, опитваха се да го подведат под някаква отговорност заради работата му в Министерството. Дряновският ми чичо, близък приятел на Никола Мушанов, беше звенар, отечественофронтовец, та след преврата закратко беше във властта. Една сутрин през октомври чичови от Търново ни съобщиха, че Станчо Ганчев е арестуван и не знаят къде е. Чичо ми Георги се втурна да го търси и спасява, но напразно.

По-късно се разбра, че заедно с група най-видни търновци е бил разстрелян по разпореждане на съветското НКВД към щаба на маршал Толбухин, който бе настанен в Търново. Това срази всички ни и още повече засили страха от това, което предстои. Не след дълго властите започнаха да злословят срещу чичо ми Георги и той почина от сърдечен удар… Ето, такава бе атмосферата в дома ни след септемврийския преврат през 1944 година…

– А ти? Как се вписваше в цялата тази ситуация? Какво те вълнуваше, страхуваше ли се или пък изпитваше омраза, а може би си гледал оптимистично?

– Всичко, което ставаше около мен, изживявах много болезнено, но по юношески. Все пак имах някаква надежда, че всичко не може да остане та-

ка черно, както започна. Приспособявах се към обществения ред, който обхвана всичко, и лоялно се отнасях към него. През 1945-а попаднах в средата на мои сръбски връстници, пострадали от войната, с тях бях дълго време. След всичко, което се случваше у нас, възприемах антифашистката борба на югославяните – сравнявана с нашата – като другия неин полюс.

По характер съм човек, който не питае омраза към никого и сигурно това започна да ме поставя в добра позиция; режимът не ми пречеше пряко, макар че имаше няколко такива случая. С течение на годините, с идването на по-интелигентните следващи поколения във властта, започнах да изпитвам доверие в това, че по принцип социализмът може да осигури достоен живот на хората, при условие че се преборва с множеството обществени пороци, че даде свобода на мисленето и мненията, на пътуванията и контактите със света. Но въпреки всичко си останах скептик, особено пък след като успях (чрез близки) да уча и живея в бивша Титова Югославия. Там имах богата информация за издевателствата на комунизма в съветския блок; пък и в Югославия животът спрямо този у нас беше просто свободен. Голямата отвореност на югославската система към света обаче не ми затваряше очите и за техните комунистически репресии, на които бяха подложени и мои тамошни познати. А чрез специалността си – югославска литература – се свързах трайно с хората на духа в тази страна.

Така постепенно, след период на спонтанна доверчивост към социализма, тя почна да се срутва и я замести от устойчиво недоверие към него. Този вътрешно осмислен конфликт се подсилваше от ежедневните контрасти между циничната пропаганда за „всестранен възход“, за „демокрация“ и фактите, които ме заобикаляха в моите преки съприкосновения като журналист, учен и човек на перото. У мен се затвърди изцяло отрицателна позиция към идеологиите въобще – комунистическа, фашистка, шовинистична и всички други. Взех да ги наричам не идеологии, а „идолологии“, защото една от главните им цели беше да издигнат своите лидери до някакви идоли!

Постепенно започнах да възприемам властта на социализма несериозно и да гледам на нея с иронични и сатирични очи. Това ми върви и по семейна традиция. Например, баба ми винаги гледаше с недоверчиви очи на властниците и за поведението им отрязваше с думите: „Всяко рекло: аз съм!“ Или пък политическите препирни обясняваше съвсем лаконично: „Стани ти, да седна аз!“

– Все пак в един момент ти си се замесил в нещо, прекрачил си някаква граница, предизвикал си комунистическия режим, за да те постави пред изпитание?

– Знаех си, че дълго време го предизвиквам, ама не смятах, че това ще ме вкара в политическия затвор да изтърпя единайсет години от наложената ми осемнайсетгодишна присъда!

– Какви бяха обвиненията срещу теб?

– Банални, такива с каквито всяка тоталитарна власт натиква зад решетките своите критици – шпионаж, тоест държавна измяна. Е, нашите ме удостоиха и с още една професия – в мотивите ме обвиниха в „идеологическа диверсия“, тоест станах и „диверсант“.

Зная, че веднага ще поискаш да ти разтълкувам тези обвинения. Доста години, не много време до арестуването ми, работих във всекидневника „Народна младеж“, в Международния отдел, после – като завеждащ Културния отдел. Понеже имах и славистична подготовка, ме пращаха често в Чехословакия, Югославия и Полша. Поддържах широки приятелски и колегиални връзки в тези страни и служебно – с тукашните им дипломатически представители. Сигурно не беше убягнало от очите и ушите на „Държавна сигурност“, че за това, което ставаше и се пишеше там – за демократичните вълнения и настроения – не си спестявах думи да го споделям с моите колеги тук. И понякога реагирах на бруталната идеологизация в словото. В досието ми, например, е намерило място мое писмо до редакцията на списание „Пламък“ от 60-те години, с което я уведомявам, че отказвам да изпълня препоръките ѝ – да критикувам „ревизионизма“ в югославските литератури. Де Се беше заловила и текста на моята теза „Българи и сърби“, в която бях написал: „… безогледната антибългарска политика се води от Титовия режим, а най-отявлената антисръбска – от Живковия режим, тоест от комунистите на двете страни.“ Е, можеше ли такъв човек да не бъде „отявлен шпионин“, както на шега ме наричаше моят добър колега в редакцията Иван Глинджев (той почина в деня на моето арестуване), защото никога не съм криел своя стремеж към „политика на подадените ръце“ между нашите народи, напук на политиците.

И тъй, през февруари 1974-та компартията реши да обяви „война“ на така наречената идеологическа диверсия и на нарочен свой пленум прие явни и тайни мерки срещу проникване на западното влияние у нас, което ставаше все по-обширно. Само в течение на няколко месеца се засилиха репресиите срещу мислещите хора – творци, технически и научни специалисти, икономисти, будни младежи, дори висши военни. Тогава вече се прилагаха юридически изпипани методи, задържаните не се наказваха със затвори и лагери без съд и присъда. Всичко беше формално законосъобразно. Само дето чрез идеологически тълкувания бяха криминализирани съвсем безобидни постъпки и обявявани за наказуеми деяния, как-

вито са всеизвестните случаи с вицовете. На това гледах също така несериозно, както и на социализма, а този ироничен и саркастичен поглед поддържаше духа ми някак оптимистичен.

Имам приятели, които сега ми казват: „Някой те е натопил!“ Мен нямаше нужда никой да ме „топи“, защото всичко, което правех, беше явно и публично. Всички около мен познаваха моето старание да работя за сближаването на нашия народ с другите южни славяни (с народите на Югославия), за превъзмогване на злобата помежду ни без оглед на граници, идеологии и прочее. За Живковия режим това бе прегрешение от най-висша степен, защото означаваше общуване с „най-злостните идеологически врагове“, за каквито бяха обявени „югославските ревизионисти“. В този смисъл бе удобно да бъда превърнат в най-красноречив пример на „идеологическа диверсия“ и „предателство“. Такава е най-лаконичната истина за моя случай. Както и стана.

Цинизмът на комунистическите властници можах да чуя от устата на шефа на следствения отдел на Де Се Коцалиев, който един ден ми каза: „Ти трябва да си ни благодарен, че те измъкнахме от блатото на ревизионизма!“

– Все пак ти не чувстваше ли, че изтърпяваш една напълно несправедлива присъда?

– От самото начало виждах, че от хуманно и демократично гледище това е абсурд! Единственото, което осъзнавах винаги, бе абсурдността на обвиненията и присъдата и заради това моето съзнание ги отблъскваше. Дори в самия затвор се случи няколко пъти висши началници да ми подметнат, че „съдът е направил грешка, но вече нямало как…“ А когато излязох на свобода, висши функционери на режима, с които се случи да се срещна преди падането му, ми се извиняваха.

От друга страна, не твърдя, че съм лежал невинен. Удовлетворен съм, че все пак съм направил нещо срещу режима. И го раздразних до такава степен, та го накарах да ме изолира с най-тежко наказание за толкова много време! Казано с няколко думи: освен че работех за сближението между южните славяни, критикувах и изобличавах политиката на комунистическата власт и в чужбина, не само пред югославяните. Всичко това тоталитарната система не можеше да понася!

– След излизането на твоята книга „Капан за контри“ и след телевизионния филм за теб, който бе излъчван по БНТ няколко пъти, имаше ли отрицателни реакции на хора от бившите репресивни органи?

– Колкото и странно да звучи, такава реакция досега има само една – на служителя от бившата „Държавна сигурност“ Бончо Асенов – той

просто бе поднесъл в една своя книга изопачени факти от обвинителните актове и превратното им тълкуване от комунистическите съдебни органи за мен и други политически осъдени. Това, разбира се, приляга на жълтата преса, но не и на сериозна книга… Е, нали знаеш: всеки гледа да си продаде стоката, а ние сме тяхна скъпа милиционерска стока! Той умишлено премълчава, че още в началото на 1990 година съм реабилитиран поименно от Народното събрание, заедно с други осъдени от Живковия режим, с изричното определение „неоснователно репресиран“. Само ще спомена, че имам още три реабилитации и една амнистия. Сега в свидетелството ми за съдимост пише „неосъждан“. Което също може да дава повод за каламбури, нали?

Когато сценаристът и режисьорът на филма за моя милост се разровиха из досието ми, се изумиха от евтино скроените инсинуации и парадокси, та озаглавиха филма „Шпионинът“, което беше много находчиво! Всеки може да напипа иронията в него.

– Не мога да повярвам, че казваш това! Без гняв и обида? Би трябвало да е нормална човешка реакция на един интелектуалец да критикува властта, да иронизира глупостта…, а не да лежи 11 години! Какви последици имаше това премеждие за теб и за семейството ти?

– Всичко, което го съпътства. Това бе съдбовен стрес в семейството ми и шок в целия ми род и всред приятелите. Наглед всичко се разруши – щом се прекърши творческият процес у един човек като мен, това обикновено означава пълен срив, превръщането ми в „господин абсолютно никой“, в затворнически номер. Та, през тези години тогавашното ми семейство потъна в голям недоимък, а по-късно се разпадна. (На инат на тогавашните власти обаче заедно с новото ми семейство след затвора общуваме с това на бившата ми съпруга!). Освен това, понеже творчески се занимавах със съвременни южнославянски литератури, а в затвора това бе изключено, след излизането си трябваше да възстановя цял един дълъг динамичен период, за да продължа нататък. Това ми коства много упорита работа, но успях и сега преподавам тази дисциплина в Университета…

– Как мина самият процес?

– Процесът, воден от съдията Ташо Ташев, трая няколко часа, процедурите вървяха „на барабан“. По едно време изненада и надежда внесе прокурорът докладчик Петков – млад и приветлив човек – който оттегли 7 от всичко 13 обвинения, а в обвинителната си реч не подкрепи редица мотивировки и каза: „От данните по делото не можем да намерим никъде момент, когато мотивите на подсъдимия да са враждебно настроение към България.“

Недълго след това към Ташев се приближи някакъв „другар“, прошепна му нещо на ухото и съдебното заседание набързо бе приключено. Присъдата бе прочетена на другия ден и това трая само няколко минути! Когато милиционерът, който ме охраняваше, ме извеждаше от залата, каза съчувствено, че не е разбрал за какво ми налагат такава присъда. На съдебното заседание при обжалването, състояло се след няколко месеца, настървеният по болшевишки прокурор Асен Колчев се нахвърли срещу мен, съчинявайки в ход такива лъжливи идеологически обвинения, от каквито нямаше и помен в материалите по делото.

– Какво представляваше социалистическият затвор? Разбира се, чела съм книгите на Солженицин и на други руски дисиденти, но какви ли са били българските измерения?

– От етапите на този тип затвор познавам само този, в който се намирах от 1974 до 1985 година. Там бях заедно с хора, които бяха лежали и в предишните такива. Те разказваха, че има съществени разлики, че преди затворът е бил по-безчовечно и жестоко място за въдворяване. Ние трябваше да се подчиняваме на много строг бит: изтощаваща поредица от процедури – ранно ставане, бързи тоалетни действия, закуска и целодневен труд (все пак според трудовото ни законодателство), задължителна разходка в двора, вечеря, разни други задължения; и малко свободно време. Ние, политическите затворници, бяхме съсредоточени в Старозагорския затвор, там работехме в мебелна фабрика и в електронен цех. В споменатите „други процедури“ влизаше задължителното идеологическо и политическо обучение – основи на комунизма, политикономия, актуална политика, марксическа естетика, история на България и на СССР и прочее. Политически беседи пред всички политически затворници изнасяха и лектори от града и София, които не се приемаха безмълвно и заради „неуместни“ въпроси някои затворници бяха санкционирани.

– А имахте ли съприкосновение с външния свят на културата, на изкуството?

– Отвреме-навреме гостуваха артисти от театъра с постановки, изнасяха ни концерти народни оркестри, всяка седмица гледахме филми…

– Как се прилагаше режимът, как ви санкционираха, как протичаше унижението в това ежедневие?

– Режимът за политическите затворници беше доста по-строг от този на криминалните. Освен това груповите ни съприкосновения с тях не бяха разрешени. Криминални работеха и в политическите отреди, както и обратното, но това бяха изключения. Докато на криминалните затворни-

ци се даваха отпуски според Закона за изпълнение на наказанията, за политическите този закон не важеше изобщо, дори при смъртен случай на човек от семейството отпуски не се полагаха. Наказанията също бяха строги, особено при политически актове – карцер, изолации за различни периоди, които стигаха от месеци до години. Изолираните бяха настанявани в така наречения разряд, където бяха ограничавани от всякакви съприкосновения дори с политическите, при извънредно строг режим. В този жесток сектор въдворяваха най-свободолюбивите и дръзнали да се противопоставят затворници. Някои от тях издържаха, но други стигаха до нервни и психически разстройства. Имаше случаи на провокиране на „неудобни“ политически затворници да извършат някакво невинно нарушение, за да ги осъдят повторно с допълнителна вътрешна присъда. От това настръхвахме всички, защото в провокациите ДеСе ангажираше криминални срещу облекчения на присъдата и режима.

В цялата тази обстановка обаче провеждахме и строго конспиративна дейност: слушане на западни радиостанции, тайно абониране за забранени вестници и списания и прочее. Ако ни бяха заловили, означаваше да ни накажат жестоко и да ни осъдят повторно.

– Как премина твоето лично време в този затвор?

– В тесните килии без прозорци на следствения арест беше наистина кошмарно! Когато правеха филма (който се снимаше по местата на моето затворничество), операторът каза, че там можел да издържи най-много няколко часа. Аз издържах там сто дни, а имаше хора, които бяха закатанчени и за повече време… После чаках присъдата си в Софийския затвор, където се отнасяха цинично с нас.

Присъдата изтърпях в Старозагорския затвор. Там тутакси ме изпратиха на работа в мебелния цех, където се трудехме по-голяма част от политическите затворници. Нямах никакви илюзии, че един ден социализмът може да падне, затова се захванах сериозно да овладея тази професия – и практически, и теоретично. Бездруго моят следовател – иначе и български писател – бе ме посъветвал ехидно, че понеже на свобода вече нямало ми бъде позволено да се занимавам с литературно творчество, най-разумно било да стана добър дърводелец: „Може един ден да те ангажирам да ми поправяш мебелите…“ Сериозно се обиграх в тази професия, дори направих рационализация на една машина, която бе одобрена от държавна комисия и получих хонорар.

След няколко години в цеха ме прехвърлиха като библиотекар на затворническата библиотека и до освобождаването работех там. Това ми даваше вече възможност да чета и да се съсредоточавам върху някои

въпроси, но понеже не бе разрешено на политическите затворници да си изнасят записките, „кодирах“ си творческите идеи и ги изпращах вкъщи с писмата си.

Библиотекарството ми е свързано и с един съдбовен епизод, който е доста хитроумен. Дъщеря ми, която съзнаваше сериозността на съдбата си, учеше изключително упорито и бе пълен отличник. Естественото ѝ желание бе да следва. Един ден дойде на свиждане и донесе молбата си за явяване на кандидатстудентски изпити. Там имаше графа, в която трябваше да се посочи къде работят родителите ѝ. Ако бе попълнила, че съм затворник, трябваше да се прости с кандидатстването, защото комунистическият режим не допускаше лансиране на деца на „държавни врагове“. Затова ми хрумна да попълним графата така: „библиотекар в Министерство на вътрешните работи“ (тогава затворите бяха към МВР). Това беше абсолютно вярно! А пък и ВУЗ едва ли щеше да се осмели да „проверява“ МВР. Както и стана! Дъщеря ми кандидатства безпрепятствено и започна да следва.

– А как се отнасяше властта към теб след излизането от затвора? Как се адаптира навън?

– Едва ли е необходимо да споделям, че затворническите години изтекоха бавно, тежко и след излизането си от затвора наистина нямах никаква друга перспектива, освен да се препитавам в една кооперация. Там ми възложиха да се занимавам с рекламната дейност, но фигурирах като обикновен работник и се трудех там до декември 1989 година. Мои бивши колеги от печата на свой риск ми възлагаха журналистически задачи и ги отпечатваха под разни псевдоними, защото иначе ми беше забранено да публикувам. Комунистическият режим, естествено, продължаваше да ме държи под око. В районното на МВР при служители от Де Се трябваше да попълвам формуляри: къде работя, с кого се срещам. Понеже не отговарях вярно, все имах някакъв страх, че ще ме засекат, но изглежда или не успяваха, или не се стараеха. Имаше един млад служител на сигурността, за когото разбрах, че отговарял за мен, но ме повика само два пъти. Първото повикване бе само „информативно“. При второто ме накара да подпиша формуляр, че няма да се занимавам с антидържавна дейност. Аз добавих още няколко думи и този текст доби следния вид: „Задължавам се да не се занимавам с антидържавна дейност, с каквато не съм се занимавал и досега“. Служителят го прочете, леко се усмихна и не ми каза нищо. Повече не ме тормозеха…

– Нареждаш фактите и събитията от дистанция и хладнокръвно. Защо няма емоция, защо гледаш на себе си отстрани?

– А как мислиш, че съм оцелял през всичките тези години? Това е може би някаква предпазна вътрешна мярка. Понеже всичко, което се случваше с мен, ми се струваше невероятно, на него гледах наистина отстрани. И винаги съм се отнасял много заядливо и иронично към тези, които ми сториха това. Не, нито ги мразя, нито тая̀ злоба… Зная каква беше ситуацията. Но си казвах постоянно: хайде, да видим кой – кого, да видим дали можете да ме свалите мене, да ме пречупите. Така понякога съм си повтарял. И затова съм гледал себе си наистина някак отстрани. Наблюдавах се от дистанция и това може би е един от факторите, които са ме подкрепяли и поддържали. Това е било може би като някаква форма на автосугестия.

Имам случаи да се срещна с хора, които са били „инквизитори“, така да се каже, в кавички. Те са ме отбягвали, някаква съвест ги е гризала, вероятно. Не ги мразя, считам ги за нещастни хора! Някои от тях ненавиждам – и толкоз. Дори съм се срещал с един от тях, който ми каза: „Ох, аз трябва да си поговоря с тебе, да се изясним, ние такава грешка направихме с тебе тогава!“ Добре, аз съм готов да говоря. Не се е случвало да ги отбягвам, когато ги срещна, както моя следовател, например. Не съм минавал на другия тротоар, за да избягна среща с него и винаги сме беседвали приятелски, защото разбирах, че той просто бе натикан в системата и притиснат от нея. Без друго, той се държеше с мен човешки по време на следствието, макар че градският прокурор Кожухаров – типичен инквизитор – диктуваше чрез него какво да отговарям на въпросите му. Веднъж се случи например следното. Няколко години след 10 ноември той беше главен редактор на списание „Антени“. Когато един ден се отбих при него в редакцията, с леко лукавство му викам: „Добре де, ти ще отпечаташ ли мой материал за затвора?“ – „Да, ще отпечатам, разбира се!“ И наистина отпечата мой голям материал за затвора.

– За Веселин Йосифов ли говориш?

– Не, не. Не е Йосифов. Разказвам ти за Илия Богданов – моя следовател.

– А да, Илия Богданов е познато име. Значи той е същият, който е очаквал да му правиш мебелите с усвоената в затвора професия?

– Той е писател, добър писател.

– Смаяна съм.

– Оценявам се реално, наистина не мога, не мога да предизвикам у себе си чувство на омраза. Ти дори ми се ядоса май? (Смее се)

– Вероятно ти си уникален случай! Защото познавам и други хора, които са минали през затворите, през Белене. И на повечето това им се е отразило на душевното състояние.

– Разбира се, че им се е отразило.

– Срещала съм у тях някакво чувство, че са им виновни, длъжни с нещо, обидени са на света. У други има желание за мъст. Само при теб – не.

– Не, не съм уникален случай, защото познавам хора, с които съм бил вътре и също по подобен начин се отнасят. Не искат отмъщение, нито изпитват злоба. Ти нали знаеш, че никой от нас не пожела никакви привилегии, не искахме да приличаме на някогашните „заслужили борци“. Дори обезщетенията не могат да компенсират преживяното, толкова са скромни (а някои се отказаха и от тях – представяш ли си какви хора бяха!!). А пък и пенсиите ни никога няма дори да се доближат до тези на нашите преследвачи, обвинители, следователи и съдии. Например един от моите съзатворници никога не е чувствал омраза, но беше много уплашен човек, съвсем лабилен. Правеше опити за самоубийство.

– Пречупен е бил.

– Пречупен, да, съвсем пречупен. Имал съм и други познати от затвора, които са отивали да разговарят с мъчителите си, без да ги мразят, но са им били ядосани, искали са справедливост някаква, без да желаят нещо да им се даде. Един от тях, например, Петър Македонски, също бе доста години в затвора. Там той неуморно спореше с властите и твърдеше, че е абсолютно невинен, вкаран зад решетките по разпореждане на партийния вожд на Плевен. С него бяха постъпили смайващо подло – стоварили му бяха присъда за … убийство, а го водеха за политически! След демократичните промени той предизвика ново гледане на делото, за оневиняване. Това обаче бяха единични случаи. И след като го оневиниха, той вече имаше право да съди тези, които са го вкарали в затвора. Адвокатите бяха готови. Ала той каза: „Не, няма да ви съдя, ами взимайте си дрешките и си излизайте, всеки да си отива вкъщи! Няма да се занимавам с вас. Но съм удовлетворен, защото това дело доказа, че бях прав и невинен.“ А ти знаеш каква безчовечна отмъстителност имаше след септември 1944-та у „борците за социалистическа демокрация“, тоест у комунистите – убийства без съд, процеси, разстрели, концлагери… Като при фашистите! Ние обаче не искахме мъст, а само справедливост – всеки да отговаря за престъпленията, които е вършил.

– Дали те свързват някакви здрави приятелства с хората, с които си лежал в затвора, или по-скоро не?

– Разбира се, че имам доста приятели от онези времена, но нямам възможност да дружа с тях, защото са на различни места. Имам например един приятел Гарабед, актьор от Бургас. Винаги когато дойде в София –

а той идва рядко – виждаме се. Изобщо с хората, с които съм бил „вътре“ имам много добри отношения. Хубаво чувство питая към тях, обаждам им се. И сега някои ми носят спомени от затвора, които са писали. Някои са написани интересно, други – нескопосно, но искрено.

– Когато пътувахме в Босна след войната през 90-те, си спомням, че страшно много се смяхме. И то, благодарение на тебе. Ти някак си усети, че ние – незрели хлапаци – сме в стрес и в истерия, и ни овладя чрез смях. Майсторска психотерапия. Невероятно е чувството ти за хумор.

– Това идва спонтанно. Иронията, хуморът – или ги имаш, или ги нямаш. И в затвора са се случвали сума ти неща, които в хода на трудното битие, което ни притискаше, стягаше ни и ни приклещваше, този хумористичен, ироничен поглед ни крепеше. Иронията е силно поддържащо средство на духа, дори извънредно силно. Понякога сам съм се спирал, за да не прескоча мярката или пък да не обидя някого, който не разбира от шега. Ако не притежаваш този поглед към света – самоироничния, не можеш да понесеш шегите на другите, особено в онази среда. Но имаше и такива. И сред надзирателите в Стара Загора имаше хора, които умееха да се смеят, да правят нещата по-поносими чрез ирония, чрез добро отношение… По принцип повечето от тях нямаха лоши обноски – вършеха си работата според правилника и дори се шегуваха с нас. Правеха разни майтапи с нашите хора. Понеже им познаваха характерите, знаеха какво могат да иронизират… В Софийския затвор не беше така – там имаше няколко жестоки и озлобени милиционери, които дебнеха, за да те малтретират и наказват.

– А сега как се чувстваш? 15 години откакто падна режимът, дали чувстваш удовлетворение или ти се струва, че много неща не станаха, разочарован ли си?

– Да, много неща не станаха. Мислехме си едно, а то не излезе така. Това, че нямаше да стане лесно, забелязвах още в началото.

– Може би ти си знаел по-добре от нас къде грешим? В щастливата еуфория.

– Обстановката беше такава, че тя ми наподобяваше тази след Освобождението на България. Веднага щом добих отново възможност да пиша, в един материал в „Литературен фронт“ подчертах, че трябва да се внимава и да нямаме доверие към хора, които са особено отрицателно настроени срещу онова, което е било. Към онези, които са най-крайни, така изведнъж. След това срещах много лица, които са навлезли – или са внедрени, или сами са успели да пробият и са се нагласили вътре в СДС. Всичко това ме караше да бъда внимателен и скептик.

– Ганчо, колко интересно, че никой от нас не беше внимателен в това отношение. Може би всеки един от нас е видял хора, които са отговаряли за него по линия на „Държавна сигурност“, които са писали доносите срещу него. Видял ги е, някъде внедрени в структурите на СДС. Аз си спомням, че в моя Институт за балканистика аспирантката, която пишеше доклади срещу мен, изведнъж, за мое смайване, я видях в Международния отдел на СДС.

– Разбирам те. Всички преживяхме подобни епизоди. Честните хора в СДС бяха неопитни до наивност, а внедрените бяха с опит и хитреци.

– Всеки от нас си казваше: „А бе, тоя го познавам, помня какви ги правеше, но, карай, имаме по-важни неща за вършене сега. Няма да търсим възмездие, я!“

– Има един случай с мои най-близки хора. Бащата на моята съпруга бе абсолютен опонент на Тодор Живков – много го е изобличавал. Бил е офицер и административен шеф в Театъра на Народната армия. Както и да е, влезе в затвора. Три години го държат „запечатан“, защото не могат да му намерят обвинение. Намират, разбира се, едно вещо лице, което много хора е набутало в затвора, на „Държавна сигурност“ човек. Той му изфабрикува обвинение и го осъждат. Същият този човек – Воймир Милков – го виждам в списъка на, струва ми се, управителния съвет на фондация „Демокрация“. Имаше го на първата страница на вестника, когато той започна да излиза.

– Това, в идеологическия авангард на СДС?

– Да. Отивам при Йордан Василев и казвам: „Ти знаеш ли какъв е този човек? Тоя е вкарал много хора в затвора.“ – „Той е добър икономист.“ „А бе, викам, проучвайте си хората, недейте така.“ И той се зае сериозно да го махне, обаче Милков, взе, че умря. А пък аз след промените в една статия бях развил своя теза, в която предупреждавах: „Внимавайте, защото организацията на компартията е на военно равнище! Предполагам, че всичко се разиграва като при военна операция, стратегически – и засега, и за бъдеще. Имайте предвид, че може би всичко няма да се развива лесно, бившите няма да си вдигнат чуковете и да изчезнат. Военната организация предполага разработки с далечна перспектива…“

– Още един въпрос ще ти задам: за сина ти. Това ме вълнува, защото и моят малкият син е на същата възраст. Като гледам колко е сложна тази възраст за момчетата в отношенията към майка и баща, кажи ми как разговаряш със сина си? Не се ли страхуваш, че той може да развие чувство за обида във връзка с баща си?

– Той е здравомислещо дете. Освен това е сериозен и в обучението си, и в отношенията си към хората и света, добре се ориентира. Той, разбира се, знае всички мои преживелици, с моята книга съм му обяснил много неща. А той е човек, който обича историята. Така че с него нямам проблеми, разговаряме като големи хора.

– Разкажи ми за жена си.

– Ами тя също е индиректно пострадала.

– Заради баща си?

– Да. Тя също мисли като мен. А баща ѝ, макар понякога да е рязък, няма чувство за мъст. Например негов следовател е бил един от предишните шефове на Националната следствена служба – Бойко Рашков, бил е следовател по времето на Живков. Но Рангел Матански, бащата на жена ми, говори за него без омраза, само се ядосваше кой го е поставил на началнически пост сега, може ли на такъв човек да се вярва. Жена ми също така не категоризира нещата крайно; тя е прозорлив и обективен човек. Иначе е филолог, като мен.

– А какво ти е останало от годините в затвора. Когато ми разказваше докато пътувахме из Босна, си спомням, че две неща много ме впечатлиха. Едното беше, когато ми каза колко крачки е била килията ти, умножено по присъдата. И второто: весел и засмян, когато ние ти се възхищавахме: „Ей, Ганчо, колко си млад всъщност!“ А ти ни отговаряше: „Ами тези 11 години аз ги вадя от моите години, не ги броя.“ За мен тази реплика те характеризира: онези години не се броят – животът продължава.

– Е, имам и още една реплика: „Може да съм бавноразвиващ се…“

– И това е остроумно! Но ти кажи: за теб кое е било може би най-подтискащо, най-силно, най-ужасно?

– Не, ужасни неща нямам. Разбира се, много тежки, които за пръв път ми се случваха. И сега имат отражение върху здравето ми – от това, че съм стоял прав с часове в циментовата килия, за да чакам да ме извикат, имам останало страдание в краката. Добре, ама други болести се махнаха – имах кръвно налягане много високо, сега – всяко зло за добро – вече не е такова. Преборвал съм се с тези неща, така че те не са оставили отражение. Всичко, което ми се е случвало, не е останало като някакво бреме или травма…

– Клаустрофобия не разви ли дето си стоял затворен?

– Не, не развих. Винаги успявах да се преборя, ако се появяваше подобно усещане. Успявах да го неутрализирам още отдалече, ако се пояеше.

– Добре, а това броене на крачките?

– Това броене на крачките беше пак в сферата на оптимизма. Като изброиш крачките, знаеш колко още ти остава до свободата… Крачките ги броях, за да си направя сметка колко крачки трябва да направя до края.

– Докато ти изтече присъдата?

– Докато изтече. И това беше пак на весела вълна – аз ускорявах крачките и правех повече крачки там, в килията. Ако някой от властта ми ги зачиташе, може би наистина можеше, когато направя съответния брой крачки, да каже: „Хайде, отивай си!“, което беше невъзможно, бе само химера. Но за себе си имах някакво весело удовлетворение. Убивах времето, забавлявах се, че трябва да направя еди-колко си крачки. Забравил съм броя им, това изчисление.

– Не си спомняш?!

– Нещата, които съм разказвал когато пътувахме, спонтанно се появяват, а след това изчезват. Дори ако седна да ги описвам, няма да си ги спомня, те отминават, а следващия път изникват нови истории.

– Е, това е творческата личност. Добре, когато пътувахме заедно, те слушахме, та всеки помни твоите истории, защото са впечатляващи. Един ден някой от нас ще ги напише вместо теб. На това му се казва приемственост. Всъщност, исках да имам твое лично обяснение за тази дистанция, с която разказваш всичко.

– Тази дистанция и отчужденост от случилото се не е измислена. Тя е някаква вътрешна реакция. Когато стане дума за преживяното, казвам, че човек не се познава изобщо. Ако предварително си бях направил сметката в смисъл: щом направят с мен еди-какво си, как ще се държа? Нямах представа, че ще се държа по този начин. Сигурно бих изпитал по-голям ужас от това, което може да ми се случи. А когато нещата се случиха, изведнъж други сили излизат от тебе самия и почват да те контролират, да те регулират, да те поставят, да те изправят. Не се познава човек, повярвай ми! Например не допусках, че е възможно да не изпитвам боязън от определени неща, а ще бъда такъв, какъвто бях: че ще възприемам по друг начин много неща. Например, не зная дали съм ти разказвал за момента, когато пристигнах в Старозагорския затвор. Бяха ме арестували на летището. Инсценираха ми командировка в чужбина, но вместо да замина, се намерих в следствения отдел на ДеСе. Естествено, бях добре облечен. Та, когато ме преведоха от Софийския в Старозагорския затвор, бях изтупан, защото ме облякоха в същите дрехи. Бях елегантно облечен. И връзката, и чадърчето…

– Имал си, по едновремешните клишета, абсолютен вид на шпионин.

– Само черни очила нямах. Обаче, в коридора на Старозагорския затвор, докато чаках, минава един офицер, симпатичен. Спря се и ме попита със служебна грубост: „Ти, как се казваш?… Аха, така, добре, хубаво…“ „Тоя човек съм го виждал“ – помислих си. И същия ден се оказа, че ще ме зачислят в неговия отряд. При задължителния разговор с него той ме попита: „Ти знаеш ли откъде се познаваме?“ Аз се чудя, не си спомням откъде. Подсети ме, че той преди е бил секретар на комсомола в Стара Загора, а аз като журналист съм бил изпратен да правя с други колеги някаква проверка. С една дума – аз съм го проверявал. (Смее се)

Имаше ред подобни случки в затвора, които правеха нещата по-поносими, а едновременно с това, погледнати отстрани, например от твоя гледна точка, сигурно изглеждат абсурдно. И неприемливо.

– Е, в края на краищата се измъкнахме от социализма. Но смяташ ли, че се отървахме от неговата дълготрайно поразяваща дресировка?

– Травмите са доста големи и дълбоки, за да си въобразяваме, че това може да стане бързо. Ами самото мислене, разбиране за нещата, отношението към тях, дори кадри и какво ли не още стоят върху същата основа. Продължават да се случват и неща, които ме връщат към онези времена. Ти сигурно ще бъдеш поразена от някои факти. Звучат невероятно, но са реални. Само преди няколко години, при дясното управление в края на 90-те арестуваха младия журналист и писател Ангел Грънчаров, който при комунизма бе осъден, защото е разлепвал позиви срещу Тодор Живков. Тогава бе най-младият политически затворник… Сега го засекли, че разпространява позиви срещу социалната политика на правителството и искаха да го съдят по същия член, по който лежа и по Живково време! Но най-стресиращото е, че сега го арестуваха и му направиха обиск вкъщи същите хора, които са го задържали и преди 10-и ноември. Негови приятели веднага се хвърлихме да го спасяваме, видният юрист и бивш затворник доцент Янко Янков му стана адвокат, аз пък успях да му уредя среща с вицепрезидента Тодор Кавалджиев. Едва се отърва, но го държаха месеци под напрежение. Заради триковете около досиетата на протест в центъра на София излезе друг мой приятел от затвора – Григор Симов Божилов, изключително почтен, достоен, но неотстъпчив млад човек, който прекара зад комунистическите решетки повече от 13 години. Той се принуди да направи това, защото го лъжеха, че уж нямали цялото му досие, не му даваха всичко и го отпъждаха. При протеста му го задържаха и чак след това му „намериха“ досието…

Ами камуфлажната борба срещу комунизма, която се изчерпи с няколко празнословни безрезултатни декларации? По едно време се вдигна пу-

шилка с интригантския закон „Панев“. Никой обаче не се осмели да се докосне до служителите в бившите комунистическите репресивни органи, както това стана в Чехия, Полша, Унгария. В Полша, например, отнеха трудовия стаж на всички в системата на комунистическите сигурност и правосъдие, които са инквизирали и са скалъпвали политически процеси. Освен това, как стана така, че Конституционният съд през септември 1997 година с решение номер 20 сложи под защита всички служители на бившата „Държавна сигурност“, без да изолира онази част от тях, които са извършвали политически репресии?! И това бе по време, когато „Конституционният съд беше наш“, тоест „син“ – както заяви от екрана на БНТ в началото на април 2005-а Георги Марков. Респективно, това стана по времето на Иван Костов!…

Та, някак си нравите от социалистическо време са пуснали доста яки корени. Или, както ни подсеща популярната сентенция – сякаш още я караме „без социализма, по социалистически“. Заради това, макар да живея с политическите събития, не се обвързвам с никакви партии, защото виждам, че те продължават да се регулират от много принципи, които някога ни стягаха душите, съчетани сега с махленски политически ежби, котерийни и лидерски борби. И всичко заприличва на футболен стадион по време на мач… Някои мои познати смятат, че съм станал аполитичен. Напротив! Но нали знаеш: и мълчанието е политика?! Всичко това обаче е голяма тема за друг разговор.

Интервюто взе Антонина Желязкова
март 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Генчеви: Марин Генчев и Христо Генчев

Марин: Брат ми се е родил 27 минути преди мен. Никой не е знаел, че и аз идвам, тогава не е имало ултразвук. Само дядо ми, който е хирург, предположил, че сме може би близнаци. Родителите ни не са знаели, че сме двама. Мислели са, че е едно момченце. Пристигнало то и след 27 минути съм се показал аз, а брат ми вече е бил на бял свят; един вид изне-

нада! Тогава баща ни си помислил: „Дали да не почакаме още малко, може да се роди още едно!“ По-късно може би е било тежко, но …

– Защо?

Марин: Май че е трудно да имаш близнаци. Момчета близнаци, не е проста работа. Доколкото зная, нали нямам опит с такива, бил съм от другата страна: трошат много нерви и побъркват баби! Не само баби! Не е толкова лесно, защото са момчета, „шъшкат“ се един друг и като са двама, подкрепят се и не се стряскат от никого. Имах колега във Виена, в неврохирургията, тя имаше 5 или 6 деца, между които и двама близнаци. Беше ми казвала, че когато наказва децата, те слушат, страдат. А близнаците – наказва ги, не ги е грижа изобщо! Ти си извън техния свят.

– На екип в какъв „състав“ правехте белите?

Христо: И двете ни баби са били тук, наоколо, но не е било лесно с много неща! Е, няма да учим хората на белите си!

Марин: Ние, между другото, много обичахме да се бием. То и сега продължава. Е, не се бием с юмруци. При близнаците конфликтите са …, не се стига до…

Христо: …трайно решение.

Марин: До трайна доминация на единия спрямо другия. И това е вечен конфликт. Ние с брат ми мъчно работим заедно. Спортували сме гребане заедно, но това е много трудно, защото има един подтик: „Сега е моят ред, аз трябва да му се кача на главата, каквото аз кажа, това трябва да стане!“ Няма правило: за по-възрастния и по-малкия. Пораждат се противопоставяния, които в детството означават бòища! Въргаляме се като кученца. Ако сме при бабите, те не знаят какво да правят! Само баща ни се справяше.

– Той беше „въдворителят на реда“, така ли?

Христо: Да, той беше последната инстанция.

– Сменяхте ли се в училище, различавахе ли ви?

Христо: Не, не сме правили такива неща. Не ставаше. Те, учителите само това чакат. Като видят близнаци и си казват: „Охо! Тези сега ще ни правят номера. Я сега да ги маркираме.“ И започват да гледат очилата на единия и на другия, кой е по-високият…

– Разкажете ми за вашето семейство, преди онези 27 минути на изненада?

Марин: Ами виж, ние знаем само по разкази. Нямаме конкретни наблюдения.

Христо: Нямаме конкретни наблюдения. Баща ми е бил на 36–37 години, майка ми е била с около 10 години по-млада. И двамата са архитекти. Много бързо са решили, че са за цял живот. Май това в нашето семей-

ство много бързо става, с някои изключения. Такива бързи решения, за месец, няколко месеца. 11 месеца след сватбата сме се появили и ние.

– А какво са ви разказвали за рода ви?

Христо: Родът на майка ми – по линия на нейния баща – е лекарски. Прадядо ни е един от първите модерни хирурзи в България, от основателите на Медицинския факултет. Наредили са се няколко лекари. Дядо ни също е хирург, ръководител на Първа хирургия. Щафетата от дядо ни се прехвърля на чичо ни, който сега е декан на Медицинския факултет. А по линия на баба ми – прадядо ми е завършил фармация в Цариград. Връща се в България и първата му работа е аптекар на Александровска болница, после прави собствена, най-голямата софийска аптека. Той е свързан с борбата за българо-македонската кауза, близък е с Иван (Ванче) Михайлов. В този род пък има няколко фармацевти.

Фамилията на баща ни: дядо ми е бил също лекар – паразитолог, един от първите борци с маларията у нас, пишеше хубаво в мерена реч, а баба ми е австрийка, виенчанка. Тя е дошла в България, след като съдбата много романтично ги среща в Италия, където той е завършил медицина. И за начало – в Елхово на първата противомаларична станция, с първия влак. От Виена – право в Елхово. И винаги разказваше с радост за тези моменти. Тя беше преводачка и учителка, както е традицията в нейното семейство. Говореше хубаво български. Това е родословното дърво накратко.

Семейството ни после тръгва по целия свят. Особено децата на прадядо ни, който е бил аптекар: една част отива в Америка, в Ню Йорк. Самият той също отива там и по тази линия имаме много роднини. Един от вуйчовците ми е женен в Париж. Сестрата на майка ми е в Мюнхен и сега там е семейството ѝ, братовчед ни. Семейството ни е доста интернационално. Ние сме свързани с Австрия, защото имаме австрийска кръв. Често сме там, и по работа, и по други причини.

– Давам си сметка, че това не е лесен въпрос, но какво или кой мислите, че ви е повлиял най-много за оформянето ви като личности?

Марин: Имахме много сладка баба – македонката. С нея живяхме най-дълго от родните си, от възрастните. Тя беше малка, може би метър и 50, и много елегантна, от нея ни е английският. Имаше характер и стил – македонка. Константно положение. Просто беше спокойна, неагресивна…

Христо: Абе, *cool*.

Марин: Благодарение на нашата баба австрийка се научихме да говорим немски като втори роден. Това е изключително. Толкова ти облекчава живота понякога, толкова е голямо предимството, че не можеш да си представиш.

Христо: Просто говориш един език, много, много добре, супер добре!

Марин: Често си остава лек акцент, който издава, че не си местен. Ако успееш да минеш от това ниво на следващото, си просто част от тълпата и всеки те приема, все едно си един от тях; и всеки си казва: „Този е виенчанин!“ Тогава влизаш в друго общество. Много е особено и е изключително. Когато бях в Америка, имах приятели австрийци. Аз никога не съм казвал, че съм австриец, не е ставало въпрос. Но в един момент един каза: „Знаеш ли какво, ние организираме тук едно дружество на австрийските учени в чужбина, ти непременно трябва да дойдеш с нас.“ Аз отначало бях шашнат, мислех да му кажа: „Ти нали знаеш, че не съм австриец!“ После си рекох: „Я отиди, да видиш какво става!“ И наистина, бях част от австрийско общество, както бях част и от българското. И беше супер. Те пък, от друга страна, са по-организирани, пò се стараят да си помагат един на друг. В професионален и в личен план българите сме повече хора на пàртитата, купоните, групичките. Езикът е нещо, което баба ни даде. Защото няма начин да говориш един език без акцент, ако не си отрасъл с него. А баба ни говореше и ни учеше на немски. Това в някои ситуации е колосално предимство. Бабите ни са две личности, които много са ни повлияли в живота.

– Помните ли първото си пътуване до Австрия?

Христо: Не. Аз нямам много спомени преди 10-ата си година. Помня първите класове в училище. Там имаше една учителка, Ангелова, друго не помня. А, помня, че имаше голям скандал: обвиняваха ни, че сме спънали някакво момче, че сме му счупили преден зъб. Но ние не бяхме го направили, и беше голяма трагедия.

– А госпожа Ангелова беше „страшилището“, така ли?

Христо: Не. Не, беше лоша. Просто беше учителка: „другарката Ангелова“.

Марин: Мъжът ѝ беше военен и имаше компас. Той обясняваше на майка ми, че сме хванали въшки, защото американски империалисти са ни ги хвърлили в косите. Те, американците, така – в джобовете ги носели. Диверсия…

Христо: Това не си го спомням! До десетата си година живеехме в „Младост“. После, когато почина дядо, се преместихме в центъра. Дойдохме при баба, за да не е сама.

– А първият ви ученически спомен?

Марин: Имам някакви спомени – за този, когото уж спънахме, а всъщност – не. Помня още, че ни обръснаха, заради въшките. Гас, мас, оцет и голи глави. Следващото бръснене беше преди казармата.

– Къде учихте, в коя гимназия?

Марин: В Класическата. И двамата. Ние нямахме никакви интереси. Ако тогава ме беше попитала какво искам да правя, щях да кажа, че не зная. Но в един момент майките искат децата им да са най-умните и хубавите; родителите си казват думата. Това, че трябва да учим за изпити и да влезем в добро училище, дойде от родителите ни.

– А приятелите ви от гимназията? И до днес ли сте с тях?

Марин: С някои от тях, да. Знаеш, приятели имаш малко. Нямаш десетки, но имаш доста познати. Срещаш ги на улицата. Много от тях са симпатични и интересни хора. Успяват в онова, което правят. Виждаме се с някои от тях, но не с мнозина. Аз имам повече приятели от последното ми пътуване до Америка, отколкото от гимназията. Просто защото вече 13 години не съм живял в България, а това е значително време.

– А в Класическата гимназия дали се чувствахте по-различни от останалите? Като че ли вашата гимназия създаваше едно затворено общество?

Христо: Да, така беше. Самият факт, че бяхме единствените, които нямаха униформи. При нас учителката, която преподаваше „Морал и право“, беше единствената партийно индоктринирана, та най-накрая я уволниха.

Марин: Това беше последният идеологически предмет. Тя не се вписваше в представите на Гимназията, беше единствената, която говореше колко велик е социализмът. През 1986–1987 година напусна. Просто сигурно са ѝ обяснили, че тя… Такива неща се случваха в Класическата гимназия, а в другите – не!

– И как си обяснявате това?

Марин: С личността на директорката…

Христо: Самото образование в някаква степен бе елитарно, защото не беше толкова конкретно насочено.

Марин: Между другото, познаването на класическата история и литература е изключително важно. Това, да кажем, няма връзка с икономиката, но е глобално разбиране за света. Като пример ще дам, че повечето истински добри американски политици са специалисти по римска история. Моделите на управление, както ги има днес в Европа и Америка, са заимствани от класическия свят. Единият модел, да кажем е Гърция, при който цялото общество, цялата структура се организира около личността на водача. Като по времето на Перикъл, Александър Велики и така нататък – един водач. Той води и в момента, когато изчезне този водач, структурата рухва. Докато в римската структура всичко се върти около поста. Ти в момента си консул, изпълняваш длъжността „консул“. Утре може да си само се-

натор или да си обикновен гражданин. Този модел създава много трайни структури. Да кажем, когато е създавана Америка, там са смятали, че трябва всичко възможно да направят, за да избегнат древногръцкия модел, а да построят римския, където всичко се върти около поста, около функцията.

Христо: Около длъжностната характеристика.

Марин: Това е една проста и базова мисъл, но благодарение на нея могат да се създадат компании като *General Motors* и *General Electric*. Може да се създаде нещо като американската държава, защото тя функционира, дори когато нейните създател или лидер вече ги няма. Едисон е създал *General Electric*. Той е направил половината от електрическите открития, които използваме в днешно време. Днес го няма, но в момента тази компания продължава да бъде една от петте най-големи в света. Това е страхотно. Познанието за тези модели на управление идва точно от античността. Тогава са дефинирани, големите философи са ги описали.

– Бунтарският ви дух срещу какво се надигаше?

Христо: Имаше очевидни глупости. По история, например, учехме тъпотии, като че се изпускаха цели периоди от миналото. Съвременната история на България не се учеше. Антифашистката борба се учеше – от 1923 до 1945 година. После пълно мълчание, нищо не се казваше. Беше толкова стерилна историята, че да ти се доплаче!

Марин: Това, между другото, е основен проблем. Защото нациите, също както хората допускат едни и същи грешки, които се повтарят като тибетска молитва. Ако ти не знаеш какви са били някога грешките, защо точно това е станало, не е анализирано, следващия път правиш отново същата дивотия. Ако пък учиш правилно историята: ето тук сгрешихме, ето това не биваше да става, тогава постъпихме неправилно…

– Обаче, има основно правило: когато повториш една лъжа хиляда пъти, тя започва да се превръща в истина.

Христо: Не става истина! Само си мислиш, че е истина, там е голямата разлика. Не става. Ако е лъжа, лъжа си е! А на базата на тази лъжа взимаш друго решение, което пак те води до същата затворена улица. И отново – бум!

Марин: „Бум“, „грешка“, „катастрофа“, но няма да си признаваме грешката, ще обявим нова лъжа, ще я повтаряме… На нас ни помага, че и в лъжите не сме последователни.

Христо: Българинът е твърде скептичен – другата крайност. Все сме пълно отрицание.

– Българинът страда от комплекси. Има ли основание според вас?

Христо: Ако човек, когато повярва, че нещо е така, то му се случва! Когато повярваш, че си недостоен, започваш да бягаш от контакти, не общуваш, съответно ставаш безинтересен, сам се поставяш на колене. Един човек, който се притеснява от себе си, който не оценява правилно способностите си. В повечето случаи ще забележите две неща: от една страна – хора, които смятат, че са по-ценни, отколкото са в действителност, а от друга – хора, които се подценяват. Тези неща са много по-силни, колкото по̀ на изток отиваме, разликата между тези две крайности става по-голяма. Трябва да се опитаме да я намалим, да няма чак такива крайности.

– И в същото време нашите мъже са най-мъжествени, нашите хакери са най-добрите, нашите жени са най-красиви!

Марин: Тези митове са на твърде ниско ниво, но малцина им вярват. Митовете ни не са толкова силни.

– А върху основата на комплекси ли са?

Христо: Българите са схватливи хора. Трудно работят обаче в група, което е недостатък. А действат най-добре, когато са в стресово състояние, под напрежение, нещо бързо да направят.

– Кога, как стигна до този извод?

Христо: По себе си да съдиш за цял народ, не може. Затуй пък – когато сравняваш как българска група действа в сравнение с австрийска група. Работил съм с австрийци, сега работя с българи: разликите си личат. Много важно е хората сами да отидат, за да видят що е.

Марин: Мисля, че грешка на българина е, че си изпуска нервите. Това по принцип е проблем на южняците, но ние си изпускаме нервите и правим глупости преди другите да са ги направили. Тогава ни се струпва всякакво и почват да ни обвиняват: „Ти защото избухна и ни наруга, не можем да работим с тебе. Ако искаш да работиш, трябва да смъкнеш цената!“ Това беше само един пример. Англичаните не правят така, нито австрийците.

Христо: Това е емоционална нестабилност. Аз не зная ти как реагираш в непозната среда. В ситуация, която не ти е присъща. Представи си колко бързо ще ти стане некомфортно и ще поискаш да си тръгнеш. В такъв момент си проличава до каква степен човек е емоционално стабилен. Може да си стоиш и да си кажеш: „Добре, нека просто видя какво ще стане оттук нататък.“ Ако продължаваш да мислиш ясно, значи си стабилен. Ако вземеш да кършиш ръце, ставаш, тръгваш, пет пъти: означава, че си просто дотук. Това го има много често тук, при интервютата с хора, които кандидатстват за нещо. Те не се чувстват комфортно, защото са имали най-различни идеи какво може да ги очаква в работата, която зависи от

това интервю; много бързо си губят нервите. Хората, които са се проявили стабилно на интервюто, могат да взимат решения на момента. Те биха работили и при истински стресови условия.

– Кога се научихте да ги различавате? Това опитът ви отвън ли е?

Марин: На мен, между другото, беше ми направило впечатление, че навън много жестоко се отнасят с тебе, ако си изпуснеш нервите. Особено при хора, които не те обичат. Когато отидеш някъде, непознат, а се държиш по-предизвикателно, то е единственото, което чакат, за да ти натрият носа. В такива моменти веднага съм разбирал, че съм си изтървал нервите. Следващия път – никакви емоционални забежки. Ще цитирам моя шеф, който казваше, че, ако има тежки моменти, в които не знаеш какво да правиш, *Be polite!* (Бъди учтив!) Но на мен ми трябваше дълго време в Австрия, докато го науча.

Христо: Не се учиш на това, когато си в чужбина или в България. А зависи дали се експонираш или не се експонираш. В чужбина, ако родителите ти продължават да се грижат за тебе, а си в среда само от приятели, които просто купонясват, туй означава, че не се експонираш – че не си отишъл да се пребориш, да се сработиш с нови хора, да се докажеш. Може и на Марс да си, но пак няма да научиш нищо, ако не си правил грешки и не си се учил от тях. Пък на това можеш да се научиш и в България. Стига да започнеш от нулата и да се бориш тук, ти рано или късно ще се сблъскваш с хора, за които трябва да изградиш възможност за преценка. Най-лесното е да кажеш, че друият е виновен.

Марин: Основното, по което се различават силните от слабите хора, е, че по-силните не се интересуват какво мислят другите. Ако си уверен, че си прав, важното е, което си намислил сега, след 6 месеца да го изпълниш. Страхът от групата не трябва да те мотивира.

Христо: То може да те мотивира доколкото си казваш: „Ние с тези хора заедно трябва да постигнем еди-какво си!“ Тяхното мнение за тебе важи, доколкото, ако си им ръководител, да запазиш лидерството си.

– Да ви върна назад към личната ви история: имате ли ярки спомени от казармата?

Марин: Аз влязох първи. Завърших по-рано висшето си образование. Брат ми свърши шест месеца по-късно. Бях 100 процента убеден, че няма да ме вземат в армията, защото съм много късоглед. Обаче, какво ми мериха, излезе, че съм на границата. Отидох в Плевен, в Школата за запасни офицери. Понеже съм лекар – там всички бяхме лекари, два взвода. Не прекарах толкова зле. Приятелите ми се оплакваха, че е много студено. Е, вярно, студено беше, но беше о’кей. Аз доста спях. Преди това

много работех, за да си напиша докторската теза, та се чувствах изморен. Даже ми изкараха прякора *Mister Sleep*. Между другото, това е златно качество, ако можеш да отидеш някъде и да заспиш седнал, да се отпуснеш за малко. Имаше случки, невероятно смешни. Там има кино за 500 човека. Колкото кино „Сердика“. Това бе единственото място, където можеш да влезеш и никой да не те намери. Там си напълно погребан в тълпата. В това кино вместо 500 пускаха по 800 човека. Само войници. Насядали навсякъде, един върху друг, крака, обувки… Да видиш какво ставаше, когато се появи едно женско създание на екрана – викове, крясъци! Най-странното беше, че бях активен участник във виканото. Изведнъж започваш да викаш, даже гледаш да си първият, когато се появи жена. Да си този, който открива бала, а не един от групата. Пускаха ни детски филми. Какво викане падна, когато ни пуснаха *Мисис Даутфайър*, когато отидоха на плажа и там се размотаваха разни мацки по бански костюми! Разбира се, тези филми се прекъсват отвреме-навреме. Чува се: „Да се изгасят цигарите, иначе филмът няма да продължи!“ Чака се 5 минути и пак: „Казах, всички цигари да се изгасят!“ Отвреме-навреме слиза по някой офицер и казва: „15-и ред, вън!“ 15-и ред се изнася.

Христо: Нито един войник не е излязъл, обаче! И виждаш, че до стола ти пълзи боен другар. А другите войници го удрят по главата.

Марин: Имаше и такива изпълнения: с баки, в тях разнасяха храната. Войниците се подреждат. Да кажем, че си дежурният, който носи баките. Виждаш 30 баки, наредени, а до тях, една леличка с ботушки, подхлъзва се нещо и цоп! – в една бака с ботуша. Какво прави леличката? Вади си крака, изтръсква ботуша в баката, за да се не се хаби супа, и продължава. Това, разбира се, който е видял, веднага разправя на всички. И съответно, днес някои ядат, а други – не. Или редовно виждаш хляб с прокопан тунел, което означава – мишка!

– Това не е ли начин да научиш много неща?

Христо: Това е фолклорът. Има и други неща, които са интересни.

Марин: Че имаше кретенщина, имаше, но наистина е полезно, от друга страна.

Христо: Не трябва да се забравя, че ние все пак живеем в България. Такава е действителността. Ние не живеем в страна от Първия свят, но не живеем и в страна от Третия свят. Имаше много неща, повлияни от Червената армия. Такова отношение към войниците е имало в Червената армия. Всичко, което си говорехме за управление на хора, както американските политици се учат от римския свят, така и всеки, който иска да усвои най-елементарните принципи, в армията ги има, там са: чисто и ясно.

Марин: Казармата изобщо не е толкова страшна, голямата работа!

Христо: Между другото, онези хора, които са откривали Америка с корабите, техният живот е бил скотски, та скотски.

– А вас казармата промени ли ви с нещо, „станахте ли мъже“? Не е ли мит, че момчетата възмъжават именно там?

Христо: Не е така. Хората не обичат да се излагат на изпитания, а казармата е изпитание. Първото, което те карат да минеш, което трябва и насила да преодолееш. Така че казармата си изиграва положителна роля за доста мъже. За първи път си абсолютно сам, за първи път се справяш с трудности, за първи път трябва да се впишеш в една машина…

Марин: …да се подчиниш. Тъпченето в боба и други неща, които могат да се впишат като унижение, ги има навсякъде. Е, не толкова материални, но също толкова силни. В една голяма фирма никой няма да ти тъпче в боба и да те събужда в два сутринта и да те праща някъде, защото така му е скимнало, напил се е и иска цяла рота да помарширува малко, но там пък ти минаваш през други унижения, които може би са по-страшни.

– Впечатлих се от това, че сте се върнали, за да изкарате казарма! Другите момчета все отлагат този момент.

Христо: И аз казармата изкарах много добре, защото попаднах на свестни хора. Тогава идвах от една доста натоварваща среда, ръководех строителен обект във Виена. Имах работа с недостойни хора, понякога. Просто ми хареса в армията – как хората си общуват, чинопочитанието, разбирах се с командирите много добре. Попаднах на достойни мъже. От българските офицери бях много впечатлен тогава, специално в Плевен. На други места имах други впечатления, но в Плевен командирите бяха мъжки момчета. Много научих в казармата – принципите как работят много големи организации. Съвсем основни организационни принципи, които са много точно записани в устава, например. Какво трябва да бъде една заповед – да е осигурена, да бъде ясна и точна. Кои неща един подчинен е длъжен да прави, кои неща човек не може да бъде задължен да прави.

– Така, както ми говорите, пожелавам Ви някой ден да ръководите голяма компания!

Христо: Сега сме 16 души, ще видим! Благодаря! Сега, според пророчеството, трябва да Ви повярвам! На това ме научи армията. Аз видях и какво представлява България, защото тук човек се среща с много богата палитра от хора. Общо взето, когато си на 18 години, мислиш, че казармата може да те травмира, но когато си на 28, може да бъде по-приятно преживяване. Аз си отспах, починах си…

– А засякохте ли се в казармата?

Христо: Не. Марин вече беше в София, когато отидох в Плевен. Моето в Плевен беше много леко. Беше топло.

Марин: При нас проблемът беше по-сериозен, защото беше студено, минус 12 градуса навън, а нямахме парно. Аз обичам на студено, цяла зима спя на отворени прозорци, защото ме потиска да нямам чист въздух. Обаче моите колеги изстрадаха тази зима жестоко.

– Сега – към 1991 година: как и защо заминахте от България? Какво ви мотивираше?

Христо: Беше ясно, че искам да следвам в чужбина. Заминахме с брат ми заедно, отидохме в родния град на баба ни – Виена. Това бе нейната мечта и тя всичко направи, за да стане. Там учихме и работихме, и завършихме. Там всеки пое по своя собствен път. Брат ми завърши медицина, аз – архитектура. Започнах да работя в строителството и оттам тръгна моята кариера. Прибрах се в България, за да изкарам казармата. След това отидох отново в Австрия, бях и в Лондон. Така минаха 13 години.

Мотивите са най-различни. Някои от тях са осъзнати, други – не. Един основен е любопитството – човек да види свят и да се пробва как ще му се отрази той. Мотивът за квалификацията е това, което чуваш вкъщи: „Трябва да отидеш, трябва да учиш!“ Тогава не е било толкова осъзнато, аз не съм си давал сметка какво означава да имаш по-добра квалификация и как това може да ти се отрази на живота. Просто беше ясно, че трябва да заминеш и да се пробваш.

Марин: Моите родители, дядовци, прадядовци, всички са учили в чужбина. Някак си стана почти автоматично, че и ние, брат ми и аз, заминахме да учим в Австрия. Бяхме на 19 години.

– И двамата сте прекарали по повече от 10 години в чужбина. Как „изтече“ това време лично за вас?

Марин: Като студент в Австрия почнах да се занимавам с научна работа: с болести на мозъка. Една от тях е човешкият еквивалент на „лудата крава“. Това работих в продължение на 5 години. После, 3 години и половина в Америка, се занимавах със стволови клетки. С неврални стволови клетки, от които организмът прави цял мозък.

Христо: След като завърших, започнах да се занимавам със специални конструкции, с проектирането на много големи фасади. Така се случи, че от една от най-големите компании в Австрия и Европа, които работят такива неща (тя е разположена в едно село в Австрия), ми предложиха работа веднага, въз основа на дипломната ми работа: „Искаме веднага да започнете тук!“ Оттам тръгна кариерата ми. А в Лондон ръководех проекти от името на тази компания. Отидох като един вид *ex pat* в Англия.

Функцията ми беше като на чужденците, представители на фирми, които идват в България, за да изпълняват определени функции.

– И тогава логичният въпрос е – защо сте тук?

Христо: Много просто. В България имам възможности, които на друго място нямах или щеше да ми се наложи да платя много скъпа цена, за да ги получа. Конкретният мотив е, че във фирмата, в която работех, отказаха да ми дадат възможност да назначавам служители. Или да си избера хора, с които да работя. То не ми беше дадено и това беше формалният повод да кажа, че, след като нямам тази възможност, ще трябва да потърся друг път. Просто те бяха склонни да ми предложат други неща, но не искаха да ми разрешат персонални проекти в обозримо бъдеще.

Марин: Забавлявам се. Затова. (Смее се) Аз дълго време бях в чужбина – 14 години. И просто идва един момент, когато не ти се иска да бъдеш 15-а година в чужбина. Това е основната причина, заради която се прибрах. Просто ми беше достатъчно.

– А защо „чашата прелива“ на 15-ата или на 16-ата година?

Марин: Тя не прелива, просто нищо ново не се появява. Ако все пак се появи нещо ново и има смяна, това те кара да се чувстваш жив, да се чувстваш добре, да ти харесва, да ти е интересно. Обаче, изведнъж, ако усетиш, че няма промени, става доста скучно. И то, не че „ти прелива чашата“, а просто вече нищо не те мотивира, става ти безинтересно. Докато аз отидох там – в Австрия и в Америка, защото ми беше интересно. Найнакрая си казах: „Време е за някаква промяна!“

Няколко пъти съм се питал: какво ще правя, ако се върна, искам ли истински да се върна. В един момент се оставяш на съдбата. Не се опитваш насила да вземеш някакви решения, а те идват от само себе си. Аз се върнах с голяма лекота. Така е и с повечето мои приятели, за които зная, че са се върнали. Без сериозно мислене и планиране, просто го правят. То си идва естествено. Лошо е, ако от самото начало решиш, че трябва да заминеш и никога да не се връщаш, затваряш си вратата. Тогава почваш да се чувстваш като емигрант, а това не е приятно чувство. Губиш чувството, че можеш да се върнеш някъде, където си се усещал добре. На всяка цена се мъчиш да се закрепиш. Това са все неща, които те карат да се чувстваш „втора класа“ човек, а това води до провалени кариери, до липса на кариера, до лош живот. Имам приятели, които живеят много зле в чужбина, само и само да не се върнат, да не отидат в казармата. И са самотни, и са нещастни, и нямат пари, но имат идеи фикс. Според мен това не бива да се допуска. Ако заминеш и ти хареса, и животът така ти се подреди, че останеш, остани. Ако се върнеш – защо пък не, тук е добре!

– Какви възможности за реализация виждате сега, тук?

Христо: Тук има възможности. Не зная какво точно означава „възможност за реализация“. Много неща още не са готови, няма да бъдат получени наготово, но това са все шансове. Във всяко нещо можете да видите шанса или липсата – като песимистът и оптимистът! Ако нещо липсва, аз може или да се ядосам, че го няма, или да кажа: „Чудесно, че го няма, аз ще го направя!“ В България няма големи фирми, които да се занимават с фасадни конструкции. Има много производители, но действително няма фирми, които да разбират от това как се правят големи проекти. Това е чудесен шанс. Аз не можах да си намеря онази работа, която съм вършел преди, но затова пък успях да си направя компания, която да го прави. Във всеки недостатък може да се види шанс. Ако нещо е мръсно или недобре направено, логичен е въпросът: защо да не го направя аз да бъде по-добре? Шансове със сигурност има. Те са налице. Дори човек да търси само финансова изгода, може в България добре да се реализира. Просто има много индустрии, висока добавена стойност.

Марин: Имам и вяра, и надежда за България, иначе нямаше да дойда тук! Сега тук, освен надежда, има и очевидни положителни промени. Това са факти. Според мен България върви в правилната посока. Надявам се да стана добър хирург. Аз съм лекар, отново работя медицина. Надявам се другото, което правя, да го правя добре. Бих искал да имам супернормално, средностатистическо семейство. Повтарям, супернормално. Това е. Аз нямам колосални амбиции; засега не бих искал да се върна в света на чистата наука. Това да правя и тук, предполагам, поне в известна степен. Но да си кажа право, не бих искал да се върна изцяло в онзи свят. Той донякъде е неприятен. Измъчващ. Не съм видял един щастлив, преуспял учен. Те имат някак болни амбиции. Може би някакви комплекси ги карат непрекъснато да искат слава, слава. Там не става дума за открития, става въпрос за слава: „Аз, аз го направих!“ Като стане въпрос за тяхната значимост като изследователи, те са абсолютно безпощадни. Ако някой е казал, че друг е мръсник, отвратителен, жесток – никакви проблеми: „Да, да!“; ако кажеш, че той е лош шеф, пак ще ти каже „Да, да!“ Но ако му речеш: „Аз не смятам, че Вашият принос в науката е толкова значим, колкото го представяте“, той ще те мрази до последно. Тази среда е ужасно неприятна. Патология.

– Най-важното, което сте си донесли от там?

Марин: Това е много важен въпрос. Най-важното, което научих, е, може би, как се общува с хора от различни страни, с различни истории, от различни култури. Научих се да се адаптирам много по-бързо към ситуациите, отколкото средният българин засега може. Според мен българинът

днес не обича да се променя. Докато, като си в чужбина, това ни кара да се променяме често и бързо, и да разбираме другите. Всичко това бяха неща, които аз в началото не можех. Очаквах от самото начало хората мене да разбират, те да се нагодят към мен, а то никога не става. След няколко години в чужбина разбрах, че аз трябва да се адаптирам, аз трябва да ги разбирам, аз трябва да се представям по правилния начин – всичко е в моите ръце.

Христо: Недейте толкова много да разграничавате „там, навън“ и „тук“ Светът е единен и аз не се чувствам, че съм „излязъл“ и отново „влязъл“ в нашия свят, в една затворена система. Липсата на комплекси – това е може би най-полезното. Или: човек да се отдалечи от стереотипи, които са му налагани. Например, че еди-кой си е еди-какъв си; или пък, че някои народи са по-развити, а други много по-неразвити. Аз казвам това много дипломатично, но Вие разбирате какво имам предвид.

– Помните ли 10 ноември? Има ли тази дата символно значение за вас, такъв смисъл, с какъвто я товарят множество хора?

Марин: Аз си спомням друго – първото интервю на царя по телевизията. Гледах го с едно гадже; помня как го слушахме и си казвахме: „Гледай, симпатяга!“ Тогава се държа симпатично, без агресия. Това си спомням от 10 ноември…

Христо: Нормалните хора не знаеха какво ги очаква след 10 ноември. Били сме на 18 години. Аз зная, че още от самото начало много ме дразнеха демонстрациите. Защото нямах чувството, че са искрени, че наистина постигат нещо. В крайна сметка това, което се оказа, е, че в голяма степен е било дирижирано.

Марин: По принцип с демонстрации не се постига нищо. Постига се с кърторска работа, постепенна, с бавни и плавни промени. Тези революции, демонстрации, нападения над Парламента, не водят до нищо. Деструктивни са.

Христо: То е онова, за което Марин говори: ядосан, бесен, разбивам всичко, разрушавам всичко, край!

Марин: Че трябва да има промени, трябва, но промените да стават винаги бавно!

Христо: Само сметни едно нещо: има страхотен пример, че Манхатън са го купили от индианците за 130 златни долара. Сумата звучи като абсурд! За толкова малко пари – центъра на финансовия свят. Ако тези 130 златни долара са били вложени с 8 и половина процента лихва, константно, за целия период досега, сумата би се равнявала на 10 трилиона долара.

– И колко пъти се нанася това на днешната стойност на Манхатън?

Христо: Е, оказва се, че цената май не е била толкова лоша! Единственото, което се е искало, е просто тези пари да бъдат вложени, но не една година да направиш 150 на сто печалба, а следващата година да ги загубиш, а да гониш всяка година по 8–10 процента. Това е сигурност и възвращаемост. С такава схема се постигат невероятни резултати. Където има търпение и постоянство – работи. Тази философия е много по-силна. Тя важи и за разрастване на компании, важи и за държави, за личен успех. По-малко, но постоянно. Промяната в България след 10 ноември стана само по емоционален начин. Всичките манипулации, ето, като погледнеш и Иван Костов, който викаше срещу Жан Виденов, туй са елементарни неща. Не защитавам Жан Виденов, просто зная, че Иван Костов манипулираше по начина, по който и Луканов. Всичките тия неща са на базата на емоционалното.

– Искаш да ми кажеш, че магазините са били празни нарочно, за да се измести „центърът на тежестта“ в стомаха?

Христо: Разбира се! Стресираш хората и те престават да мислят. Защо смяташ, че в армията те карат да маршируваш като ненормален? Трябва да си винаги уморен, защото ако не си, почваш да имаш сила, да мислиш кое е право или криво, а когато мислиш, стигаш до идеята, че може и да не искаш да се подчиниш.

Марин: Това го има навсякъде. Това важи и за децата. Децата трябва да са винаги уморени, за да не правят глупости.

Христо: Това е съвременната теория за манипулиране на хората.

– А ако бихте могли да промените нещо през изминалите 15 години, какво бихте променили?

Христо: Не мисля, че е едно, а следствие от много фактори. Нека дам един пример: ако имаш проблем, например с черния дроб, ти хирургически можеш да го махнеш. Или „ще попреча на Луканов да направи еди-какво си“, например, далаверата с външния дълг. Ако черният ти дроб е бил болен, то не е по случайност; със сигурност има причина. И сигурно освен него ти е болно и друго. Ако нещо следва да се промени, то е в съзнанието на нацията. Това, че някой е откраднал, е поправимо. Германия са я възстановили – била е тотално срината, там реално не е имало нищо вече.

– Тогава какво? „Софтуерна грешка“ ли има у нас?

Марин: Да, има софтуерна грешка. Най-важното – липса на вяра. Липсва ли ти вяра, имаш липса на мисия, а като нямаш мисия…

– Вяра в какво?

Христо: Вяра в Господ! Българите са доста невярващи, за разлика от повечето народи на този свят, особено по-успелите. Доста невярващи сме, а това в никакъв случай не ни помага. Прави ни по-нещастни, по-уязвими.

– А не ни ли прави по-неморални?

Марин: Да. Моралът е едно от последствията на това, че ти имаш ценности. Вярваш, че Господ ти е заповядал да не вършиш това и това.

Христо: Има и друго: представата, че няма правила, е много деструктивна.

– Вие вярващи ли сте?

Марин: Да.

Христо: Да.

– От малки ли са ви учили на това? Възпитавали ли са ви в това?

Марин: Не, родителите ни са християни, но не последователно практикуващи. Поне аз мисля така.

Христо: Аз за себе си мога да кажа, че вярвам на написаното в Библията.

– Кога „се отворихте“ за вярата?

Христо: Не помня. Може би на около 16 години, до 25.

Марин: При мен беше някъде на около 19.

– Имате ли потребност да ходите на църква?

Христо: Аз – да!

Марин: Аз нямам чак толкова силна потребност да ходя на църква.

Христо: Ние сме православни християни, въпреки че много ме дразни православната църква. Институцията е в потресаващо състояние. Самият факт, че те не се интересуват от хората изобщо, имат някакви вътрешнополитически … То в един момент е и до организацията. Това е затворена църква, те са твърдо убедени, че са най-добрите и най-правите от всички.

Марин: Не се грижат дори за хората, които са в България, не зная дори дали ходят в гетата, при циганите.

Христо: Аз не съм склонен да отричам протестантските и евангелските църкви. Това, че ги наричаха „секти“, сега, може и да има секти, които не са качествени, но за тези църкви, които са тук, мисля, че са нормални протестантски църкви. Те просто си съществуват отколе в България, а нашата църква не може да търпи конкуренция, защото я задължават да стане активна. Тя иска да има монопол, за да не се налага работа.

Марин: Това е голяма слабост за България. Духовниците трябва да изпълняват функция, която не изпълняват. На всичкото отгоре, пречат и на други да я изпълняват.

Интервюто взе Николина Димитрова
май–юни 2005 г.

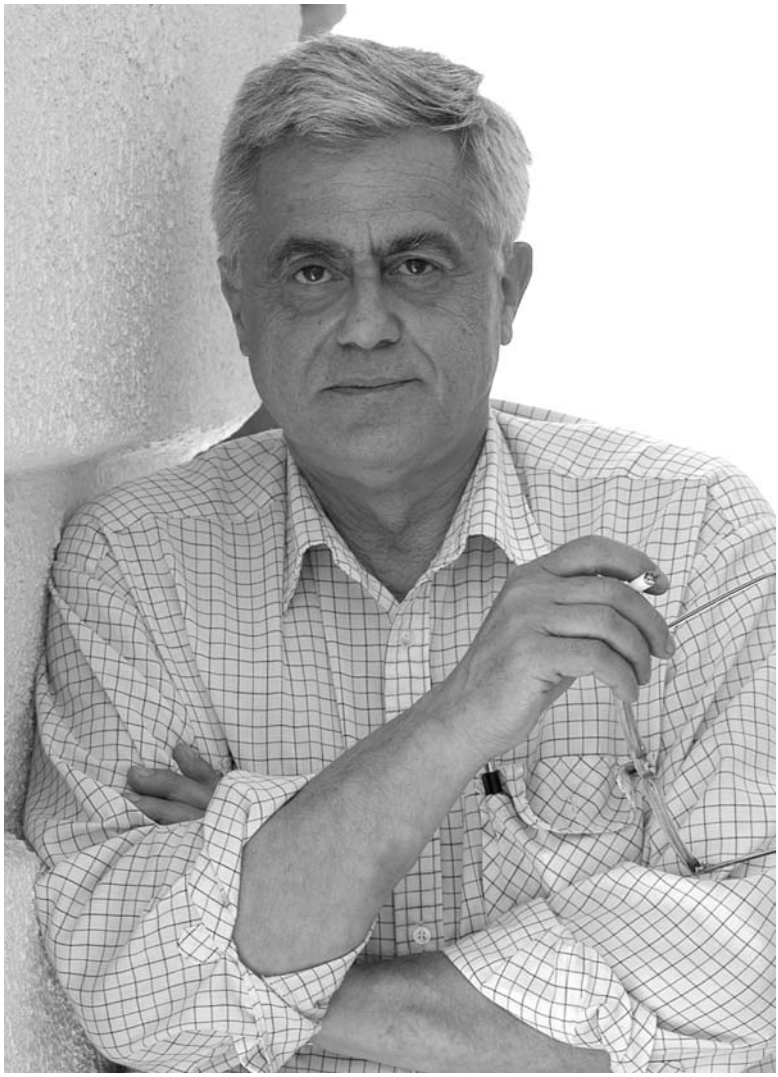

Снимка: Йордан Симеонов

Георги Желязков

– Произхождаш от видно, но бедно комунистическо семейство на интелектуалци, така ли е?

– Че е комунистическо – да, но чак пък толкова интелектуално…

– Баща ти е известният химик-органик академик Желязков. Ти какъв беше като дете? Винаги ли си знаел, че ще учиш нещо техническо?

– Падах си малко техничар. Навремето нямаше нищо, сега има пълни с части магазини, а тогава ходехме на битпазар да си купуваме чаркове, правехме си радиоапарати. То друго нямаше. Имаше само радио. Даже телевизия нямаше.

– Телевизията в България идва сравнително рано.

– Аз говоря за 50-те години, тогава нямаше телевизия. Тя дойде през 1959–60-а, някъде там беше първото предаване.

– Какво завърши в университета?

– Електроника и изчислителна техника. В 1963 година откриха такава специалност. Но може и 1962-ра да е било, имаше още един курс преди нас. Понеже бяха решили да правят такава електроника в България, ние бяхме първите, на които разрешиха да кандидатстваме веднага след гимназията.

– Имаше ли момичета?

– Имаше, в нашия курс имаше три-четири. Обаче следващите години популяризираха електрониката и отличничките започнаха да пълнят МЕИ.

– Но не бяха особено щастливи…

– След това страдаха цял живот. Техниката е по-специфична работа. Плюс това в заводите, както се бачкаше тогава… Командировки, нощни смени и така нататък – не е за жени.

– Ти завърши и постъпи в завод?

– Почнах в Завода за изчислителна техника, нов завод. Постановлението за създаването му е от 1967 година, а аз започнах работа през 1969-а. Преди 1968-а направиха първата копка, на 7-и километър, беше царевична нива. И сега са там, много блокове, обаче не функционират.

– С кои личности от онова време се свързва началото?

– На електрониката началото се свързва с професор Иван Попов. Беше член на Политбюро, шеф на Комитета за наука и технически прогрес. И като такъв можеше да командва министри и практически контролираше всички сфери.

– Силна ръка, единоначалие.

– Очевидно беше, че се наливаха пари, защото на гола поляна направиха огромен завод. Срещу него бяха почнали да строят, а една-две години по-късно завършиха и ЦИИТ (Централния институт по изчислителна техника). В новите сгради влязохме през декември 1969 година. Дотогава бяхме в някакви помещения на Горнобански път, бяхме малко хора тогава – 100–150 души всичко: техници, майстори, всякакви.

– И какво започнахте да произвеждате в тези първи години?

– Имахме договор с „Фуджицу“ за производството на 30 броя „Факом 230–30“. Това е транзисторна изчислителна машина от второ поколение, изградена изцяло на транзистори, за разлика от руските лампови машини.

– Колко голям единият?

– Огромен, 100 квадратни метра. Универсален компютър. Сравни го сега с едно *PC*!* Целият завод беше оборудван от японците. През 1970 година започна да функционира цялостно и имахме на практика едно завършено производство: влизат материалите, излиза готово изделие. Влизаха тенекии, транзистори, проводници и някои други, по-специални материали, главно вносни, а излизаше компютър.

– Това за вътрешна употреба ли беше или за износ?

– Беше за вътрешна употреба. „Гениалната идея“, която имаха тогава – а тя беше глупава – всеки окръжен град да има изчислителен център, така наречените ТИЦ-ове: териториални изчислителни центрове.

– За да се повдигне нивото на техническия прогрес?

– Какво се правеше? Комитетът за наука заделяше пари за автоматизация, съответно тези отпуснати пари след това трябваше да бъдат преведени на нашето обединение, а ние да ги върнем обратно в Комитета. Машините отиваха в окръжните градове.

– Където вероятно събираха прах. Използваха ли се?

– Не, точно това беше номерът, както помня. Тогава една от работите ни беше да ходим да инсталираме тези машини. Поддръжка нямаше – ние, производителите, и ги инсталирахме, и ги поддържахме. Имай предвид, че това е огромно съоръжение – само централната част на машината, без периферията, имаше 5000 платки. И като гръмне един транзистор някъде, трябва да откриеш къде е. Това е 1969–70 година. Този договор продължихме да влачим до 1973-та някъде. А от 1971 година започна да се внедрява Р 20, другото поколение машини.

– Пак по японски лиценз?

– Не, руснаците изкопираха *IBM* 360. По руска документация трябваше да го внедрим. И беше пълен провал. През 1972 година бяха продали на зелено 16 машини, а производството още не беше пуснато, нямахме прототип. Продадени бяха машини в рамките на СИВ: на ГДР, мисля, имаше и няколко за Чехия и Полша. Цените им бяха по 1 200 000 лева. България беше получила специализация по СИВ за дисковите устройства. Един вид, ние станахме монополисти в производството на дискове. А иначе компютри от единната серия, кръстиха я ЕС 10–20, всяка соцдържава произвеждаше някакъв модел от нея.

---

* Бел. ред.: PC (англ.) – съкращение на персонален компютър.

– А специализацията дойде по-късно и беше само за дисковете?

– Не, по това време. Ние вече имахме разработен прототип на 7-мегабайтов диск и нашите просто се бореха да вземат дисковете, защото щяха да дойдат пари. Така построиха и старозагорския завод – ДЗУ*. Покрай дисковете с японците се разви силна връзка. Значи, в този период – 1967–69 година – постъпилите на работа са били по шест, по девет месеца на обучение в Япония. Когато постъпих, последните японци, които бяха в България, си заминаха, защото се бяха пропили тук, началниците им ги строиха и изгониха.

– Тежко е за японците да живеят тук. За вас не беше толкова тежко в Япония, колкото за тях тук. Те са били като отвързани.

– Ами, хареса им – това е.

– Добре, а американците не са ли контролирали японците. Нямаше ли КОКОМ?

– Тогава като че ли още нямаше толкова железен режим, той по-късно се появи. Когато бях през 1977 година в Япония, КОКОМ* вече действаше. Тогава самите японци ги беше страх. Не че на нас нещо ни пукаше, ходехме, бачкахме там няколко месеца в заводите, където японците иначе не пускат никого. Е, седяхме заключени в разни стаи, ограничаваха ни. Просто ни обясняваха, лекции все едно ни четяха

– Сигурно и Япония е била заинтересована да осъществява тази експанзия?

– Очевидно нашите са плащали. Когато отидох там в 1977-а, беше заради вече по-големите дискове, може би последните, които бяха разработени в България – 100- и 200-мегабайтови дискове. И японците бяха разработили един компютър, пак „Факом", обаче по-нов модел, и му бяха закачили специален канал за данни, така че да може да обслужва тези дискове, които бяха много бързи. Тук нямаше къде да се включат, нямахме такава машина в България. И от японците я купиха, макар че можеха да купят и *IBM*.

– Какво правеше тогава научно-техническото разузнаване? Къде бяха тези, дето толкова се хвалят, че били 1200 души? Вие с тях работехте ли?

– Навсякъде, където отидеш, представителят на ИЗОТ задължително бе човек на службите. Например в Япония ме посрещна мой състудент, още докато учехме, той ходеше в „Симеоново", защото имаше изпити по

---

* Бел. ред.: „Дискови запаметяващи устройства".

** Бел. ред.: Координационният комитет на НАТО, със седалище в Париж, издава списък за стоки и технологии, чийто внос е ограничен.

карате и по още нещо-си. Ние като завършихме, той отведнъж изчезна, после разбрах, че са го изпратили…

– Колко важна беше ролята на това разузнаване? Имаше ли чувството, че те бяха двигателите на прогреса?

– Някои от тях бяха много активни, в смисъл че осигуряваха контакти, грижеха се за хората, които отиват там. А иначе нещо кой знае какво да са правели? Не мога да си представя колко добър ще е един специалист, който никога не е работил с конкретна техника.

– КОКОМ като че ли се свързва с Рейгън през 80-те години. Контролът се затегна.

– Ще ти кажа някои работи. През 1978 и 1979 година, като започнаха тук да раздуват за автоматизацията и за правене на цифрово-програмни машини за машиностроенето, се свързахме с „Фанук“, дъщерна фирма на „Фуджицу“, която първа в света прилага компютри за управление на металорежещи машини. Даже разправяха вицове разни за доктор Инаба – шефа: от „Фуджицу“ му се смеели, че управлява стругове с компютри. Те нали са чисто компютърна фирма. На доктор Инаба Бай Тошо два или три ордена „Мадарски конник“ му даде…

– Тодор Живков отива на изложението в Япония ЕКСПО–70 и много се запленява.

– Запленяваха се от какво ли не. Ние отидохме там двама експерти, за да видим лиценза, който били договорили. Какво са договаряли те, като нищо не разбират?

– Те на политическо ниво са го договорили.

– Да, те го били договорили, а ние отидохме за две седмици да видим някаква документация, какво е, що е. Нищо не знаем, защото всичко правят тайно, службите бързат. Тогава за пръв път се опънах и викам: „Аз няма да замина така – да не знам за какво отивам.“ – „Ей, казват, ще изпуснем Инаба-та.“ В смисъл, че щял да ходи някъде, да пътува. А ние пък трябва непременно на другия ден да заминем. Е, убедихме зам.-министъра, че не можем да отидем така, голи като пушки. Не знаеш какво да ги питаш, как да се явиш? Плюс това бяхме компютърджии, а не специалисти по металорежещи машини, по управление за тях и прочее. Проучвахме документацията цял месец, правехме списъци по цяла нощ, защото изведнъж ни поставиха и конкретна задача: това, дето са го договорили, едикоя си система, трябва да се произведе с българския микропроцесор.

– И какво, купихте ли го това чудо за металорежещите машини?

– Да, лицензът бе купен, но една година се водеха разни преговори, разчепкваше се работата, даже доклад до Огнян Дойнов писахме, защото

той водеше тези въпроси. Казахме му, че това дето са го намислили, е пълна тъпотия. А пък ние докато бяхме във „Фанук“, споделихме с шефа на техническия отдел каква задача са поставили нашите министри. Той се хвана за главата и вика: *Impossible*! Тогава така си мислеха: произвеждаш някакъв микропроцесор и можеш да го сложиш където си искаш, а той да върши работа.

– Интересува ме как е бил управляван този процес. Нямаше ли голяма степен на волунтаризъм: „дайте да дадем“, да бутаме техническия прогрес?

– Точно така беше. Например в 1979 година в БАН създадоха Института по техническа кибернетика и роботика. Създават нов институт, взимайки хора от ИЗОТ, като мен, за да се разработва робот и не знам що. Как направиха Института – пак с постановление, с изсипване на пари. И пак заглъхна по същия начин.

– Ентусиазирано начало. Някой беше ходил, беше му харесало.

– Точно, пак – това било хубаво, онова било хубаво. Купиха десетина чешита най-различни роботи.

– Добре, но в това време няколко поколения инженери са били обучени, МЕИ-то е бълвало технически кадри с високо качество. Работниците се усъвършенстваха.

– Когато започвах в края на 60-те години, фактически си отиваха последните, старите работници от заводите, които бяха наистина майстори. А онова, дето му викат работник след това, е пълна измама, те не са такива. След 1969-а – какви работници? Тези пенсионери, старите работници – като го видиш, той има съвсем друг манталитет. Новият е селянче, моментално ще забие нанякъде. Това всеки, който е работил в завод, знае. Единици ставаха истински работници. На другите, все им е едно дали ще продават кебапчета или ще работят с машини.

– Не бяхте ли по-добре платени?

– Работниците – да. На тях им даваха премии всеки месец. А на така нареченото ИТР-е, инженерно-техническите работници, каквито бяхме ние – не.

– Е, ние всички бяхме работници: научни работници, медицински работници.

– Само фронтовете бяха различни.

– Аз това те питам. Хубаво – създаде се, ясно по какъв лабораторен модел, тази индустрия, но тя пък не създаде ли свои кадри постепенно, не издигна ли нивото, не бяха ли те обучени хора?

– Хора се обучиха много, имаше кадърни специалисти. Защото ти, като трябва да копираш нещо, да го възпроизведеш, то е по-сложно отколкото да го конструираш наново. Примерно, ако правиш компютър, няма да седнеш да правиш *n+1* компютър. Защото всяко изделие, което има процесор, памет и тъй нататък, става компютър, ти пишеш някакъв софтуер, за да го раздвижиш и той става компютър, но това е *n+1* компютър. И за него след това трябва години наред много хора да пишат софтуер, за да има смисъл. Пък ние защо копирахме западните компютри? Защото около тях беше развит софтуер, това беше логиката на нещата. Като го изкопираш добре, така да бъде напълно съвместим, този софтуер директно върви.

– Пак ми кажи за какво, къде отиваха тези компютри?

– Военните ги ползваха, и КДС-то, но основно отиваха за Русия. То затова след 1986 година рухна цялата работа. След Горбачов се отвори пазарът за азиатските компютри и при нас всичко секна. Никой не ти ще боклуците, защото нашето производство беше с ниско качество и морално остаряло. Ние не можехме да бъдем в крак, особено вече в ерата на *PC*-тата .

– Как започна масовото производство на PC-тата?

– Първото ***PC*** направихме в 1981 година: „Правец“, дето пишеше „цомпютър“. Защото сменяхме неща там да сложим кирилица, да тръгне *ipl-a*, та „*с*“-то излизаше като „ц“. После го променихме, но в началото беше така. И ни се смеят разни колеги, викат: „А, тоя дето пише „цомпютър“!“ Освен всичко, имаше страхотна съпротива точно от тези, които продължиха да произвеждат старите, така наречените големи машини. Ние отидохме на ново техническо ниво, Министерството на електрониката, ДСО „ИЗОТ“ останаха на старото… Отиваме с Марангозов в Завода за изчислителна техника да ги убеждаваме да заделят ресурс за *PC* и да преминат постепенно към производство на съвременна техника. Реакцията на тогавашния директор бе отрицателна: „Че аз ще трябва да произвеждам поне 100 000 на година от тези *PC*, за да покрия плана.“

– Какъв беше Марангозов?

– Марангозов беше първият директор на ЗИТ, постоянно „временно изпълняващ длъжността“, защото беше безпартиен; при първата му съпротива срещу руската документация го изритаха. Инженер, завършил Политехниката, участвал бе във войната като новобранец. Беше много начетен, задълбочен. Един от първите хора изобщо в България, дето знаеха какво е изчислителна машина още през 60-те години. Човек, който винаги е бил вътре в нещата. От това поколение инженери, а те не са били тол-

кова много, че да не се знаят един друг – Иван Попов го назначава, защото Иван Попов е бил професор по електротехника, и той е от бранша.

– Много интересно! Ти мислиш, че първите ваши контакти с японците са били през главата на руснаците?

– Мисля, че да. Това е било инициатива до голяма степен на Иван Попов.

– И когато руснаците са се усетили, са се намесили?

– Е, не, започнаха и те да създават такава техника, те да са водачите на тази система, която да обхване целия СИВ. На нас казват: „Вие какво си мислите, да не искате като японците да станете?“ Политизираха нещата в момента, когато почнаха да обвързват България изцяло със СИВ в тази област.

– В другите – още повече.

– Малко по малко връзките ни с японците се прекратиха. Отидох в Япония за пръв път през 1977-а. При положение, че на толкова години мъж не бях ходил никъде, ако изключим Минск, направо бях шашнат, няма какво да се лъжем. Такава шарения, толкова подредено всичко. Там има един пазар – Акихабара – дето продаваха електронни елементи; след работа обикновено там висяхме и гледахме всичките ключета, бутончета, оттам си накупихме купища работи. За себе си, но пак за работа ще ги използваш.

– Как комуникирахте с японците, на какъв език?

– С ръце. В групата имаше двама от нашите, дето знаеха добре английски, но ние, които знаехме по-малко, фактически по-добре се разбирахме, защото си говорехме безглаголно. Като има дъска, рисувахме си по нея.

– Колко ли сте им били чудни за японците. Както зная, тогава е била напълно затворена страна.

– Не съвсем, десет години преди това са обучавали колегите. Имаше един мистър Яно, и те го бяха научили да говори на руски. А той много искаше да дойде в България, обаче японците не го пускаха. Беше отворен такъв. Всички говореха, както и сега: „Тоя е ченге.“ Викам им: „Хубаво, какво като е ченге, ще ходи на императора да донася, че видял българин дето пие едно шише водка, при това не умира.“

– Върни се на „Правец–82“.

– Като направихме първия персонален компютър, внедрихме го в Правец от немай-къде, защото дойде един човек от Министерството, на когото този завод в Правец му висеше на врата. Този завод правеше измерителни уреди, електромагнитните стрелкови прибори, които едно време в училище си виждала – волтметри, амперметри.

– Това не е много хай-тек.

– Никакъв хай-тек не е, а абсолютно демоде. По това време, през 80-те години, вече бе пълно с цифрови уреди. А ние си продължавахме с тези отпреди сто години. В завода работеха 1200 души. Затова оня от Министерството вика: „Давайте този компютър да го внедряваме там, че да има какво да работят.“ И понеже е на Тодор Живков селото, успя да издейства веднага мангизи, затвори устата на някои, които риеха срещу *PC*. Просто използва Правец. И така се внедри там тогава, иначе сигурно нямаше да се внедри скоро. А иначе в ЗИТ беше пълно с инженери, добри специалисти, но правеха големи машини. Щяха да ги изядат за един месец тези компютри, нямаше нужда да се подготвят кадри. Завода го запазиха, развиха го и трансформираха. Тогава се намесиха пак социалистическите простотии. Ние искахме да направим малко производство. Идеята на Марангоза беше такава – да направим някакви серии по сто-двеста компютъра, да видим как се яде това, дали ще върви. И след това може да го развием по-нататък. Има заводи, има платкаджийници дето да правят тези неща, ще сглобяваме там, ще направим монтажен цех. Не, те почнаха някакви грандиозни планове пак, от нищо изведнъж се надува балонът, някакви интегрални, интегрирани, комплексни програми, не знам какво. И докато развият програмите, напълниха Правец с мангизи, които след това изнесоха в Сингапур.

– Как така?

– Според мен, след Указ 56 всичката валута изтече натам.

… Ходил съм в Правец след това по други работи. Само платкаджийница, за да влезе в режим, са необходими три-четири дни. И като тръгне, тя прави 100 000 компютъра, разбираш ли? Това е нейната производствена мощност. При всяко включване и спиране, машината отива на кино. От единия край влизат гетинаксът и чиповете, реди ги роботът и минават на спойка вълна, излизат готовите дъна и там вече ги монтират.

– Какъв беше вносният компонент тогава?

– Самите елементи. Ние нямахме. Ето това е големият парадокс на електрониката в България: че не успя да се развие производството на интегрални схеми. Заводът в Ботевград беше голяма смешка.. Бяхме още студенти, когато се знаеше, че правят завод за транзистори по някакъв стар френски лиценз. След това в края на 60-те–70-те трябваше да го преоборудват да прави интегрални схеми, обаче продължиха да правят елементарни работи чак до 80-те години. В целия СИВ ние бяхме единствената държава, която нямаше производство на интегрални схеми. Има една ТТЛ-серия на фирмата „Тексас инструментс“, която беше изкопирана от всички и си направиха собствено производство. Сега дали лиценз са

взели или по друг начин, няма значение. Въпросът е, че чехите имаха в 1974-та, поляците, унгарците, румънците имаха, руснаците я изкопираха. Но това са само спомени. Цялата ни компютърна индустрия се основаваше на вносни интегрални схеми, тоест нямахме основните тухли за изграждане на къщата.

– Колко компютри в края на краищата произведохме?

– Готвехме се да правим годишно по 100 000 компютъра. А за пет години произведохме сигурно 40 000, нещо от тоя сорт. Но последния път, когато работихме с Правец, мисля беше през 1987 година, тогава се готвехме да внедрим първото АТ с 286 процесор. За да внесем съответните елементи за пробна серия, трябваше по договор от тях да получим 10 000 долара за пробна серия от 20 компютъра. Но доларите вече ги нямаше в Правец, а складът беше пълен с елементи за първите компютри *IBM* „Правец–16“.

– Знае се, че властите правят голям напън, много пари се наливат за хай-техника през втората половина на 80-те.

– Да, така е. Обаче само се наляха и тя не започна да функционира. А трябва и да ти кажа, че тази техника в момента е демоде, не става за нищо. Не трябва да се заблуждава някой, че това, което е вкарано и стои петнайсет-двайсет години, става за нещо.

– Значи истинското рухване на бранша започна през 1985–86-а, така ли? От тогава тръгна надолу.

– Тогава започна. Защото тогава руснаците взеха да стягат примката, да искат да намаляваме цени и прочее. СИВ отиваше към гибел и това подписа смъртната присъда на целия сектор. Сега само се ослушвам да чуя някой да говори за електроника. За тези петнайсет години една дума не е обелена за електроника и изчислителна техника.

– Нищо ли не остана от заводите? От производството?

– Нищо – какво да остане? Халетата – да, ама те са разпределени и там има фирми разни. Ами горе в ЗИТ, ЦИИТ, на 7-и километър, има стотици фирми. Много от тях са на бивши служители.

– Кажи какво стана с хората, със специалистите? Говори се за 30 000 инженери, че са напуснали страната.

– Аз мога да кажа за нашите две секции, които бачкахме заедно в Института, другите не съм следил. От четирийсет някъде около петнайсет души емигрираха, и то през 1990–92 година. След онези избори така се разлютиха всички и си казаха, че в тази държава няма да се оправи нищо. Бяха много добри инженери, истински инженери бяха станали, защото се работеше яко. Квалифицирани: програмисти, хардуеристи, всякакви.

Отидоха навсякъде – където някой е намерил пролука, там е забил. По Америка, по Европа, навсякъде. Но 30 000 ми се струва прекалено много.

– А ти никога ли не си бил изкушен да хванеш пътя?

– Не, надявах се през първите години, че ще се подредят нещата, че ще тръгне нещо да се прави.

– За новопроизведените специалисти… Смяташ ли, че кризата в общото образование, включително и хуманитарното, се отразява на качеството на техническото?

– Естествено. Петнайсет години в нашата Секция един млад човек не е дошъл. Хубаво, аз всичкото дето знаех забравих вече, на кого да го предам? Целия си опит… В нашата област много бързо се обновява познанието. Аз съм си сменял горе-долу средно по на пет до седем години целия обем от знания… А пък така си въобразявах през първите две-три години…

– Не си само ти. Мисля, че много хора си построиха житейските планове върху това, че бързо-бързо нещата ще се оправят…

– Ходех много из България през годините покрай изчислителните центрове и се учудвах, че, като излезеш на 20–30 километра от София, изведнъж като че ли попадаш в друга държава. Там нивото изведнъж пада. Обаче това, което се случи след 1989 година, изобщо пък не съм допускал. Тези, които напуснаха – напуснаха, нека да поживеят, да видят свят и като забогатеят – да се върнат, да оправят нещо. Но тук, тук, масата от хора дето остана общо взето е задръстена, та дрънка.

– Не беше толкова развита страна България колкото ни създаваха илюзията. Защото това бяха няколко водещи отрасъла, около които се вдигаше много шум, нали?

– Работил съм в отрасъл, в който се наливаха пари и където отиваха може би по-интелигентни хора – там се създаваше някакъв остров. И там се правеше нещо по-интересно, по-ново, по-модерно.

– Чакай да те питам нещо: кажи ми за Джон Атанасов, какво точно е направил той?

– Е, размахва го Сендов, който проживя живота си с него. Джон Атанасов не е измислил компютъра, но практически е направил много повече. Компютърът е измислен далеч преди него от един англичанин – Бебидж, през 1800 и не знам коя година, той е конструирал дървена машина, а Ада Байрон е първата програмистка на тази машина.

– Ада Байрон, дъщерята на Байрон?

– Да. Има един програмен език „Ада“, на нейно име. За мен като инженер същественото е, че Джон Атанасов за пръв път въвежда електрон-

ната лампа в изчислителната техника. Той, така да се каже, сменя технологичното ниво. До този момент всичко се е правело на базата на релета, електромеханична изчислителна техника. Той въвежда електрониката в изчислителната техника, ето това е – и хич не е малко! Те го принизяват: като започнат „бащата на компютъра“ – глупости! Това е друго стъпало. Там, в Америка, с години се водѝ дело между две фирми за някакъв патент. А самият Джон Атанасов изобщо не е имал патент. През 60-те някакъв адвокат изравя Джон Атанасов, за да докаже, че той пръв е използвал електронната лампа. Но в България за него се говореше непрекъснато, години наред – да си помпаме националното самочувствие!

– Да направим рекапитулация за електрониката. Може ли да се каже, че залудо работихме, безсмислен ли беше целият този напън?

– За мен работата в първите години беше голям кеф. Бях доволен, че отидох в завод. Все едно, три години по разпределение трябва да съм някъде, не можеш да се отървеш от него. А понеже не бях служил войник, не можех да правя аспирантура. Дотогава цялото ни образование беше пълна схоластика, ние компютър де факто не бяхме виждали. Като отидох в завода, видях първите компютри в България. Виждаш ги реално и не само ги виждаш, но трябваше и да ги правиш – от елементите до пускането в действие. Бяхме страшно запалени на тази тема. Целият конструктивен отдел, 30–40 души, млади, голямо бачкане му дръпвахме. Обаче ни беше кеф. Като видиш това чудовище, докато не го подкараш, да му минават тестове и така нататък, и да работи като хората – не спираш.

– Добре, кажи ми, качихте ли България на по-висока орбита?

– Не, не я качихме. Може да се каже, че след като рухна тази индустрия, на практика нищо не остана от нея.

– Производствен опит? Човешки капитал? Умения?

– Както казах, голяма част от добрите и по-младите специалисти се изнесоха. Огромната част от тези, които не бяха добри специалисти, веднага се преориентираха, станаха търговци, имат бизнес някакъв. Дали са в бранша или не, това е отделна работа.

– Знаеш ли кое ме потресе: като започна масовата приватизация, уж беше направена стройна организация, но се пишеше на ръка и това вече в 1994–95 година. Май компютрите навлязоха масово едва с банките. Права ли съм?

– Да, защото една банка не може без компютър, то няма начин.

– Обаче в науката, в БАН се компютъризирахме сравнително рано, не е ли така? Много хора са се учудвали в чужбина, че аз имах интернет адрес.

– БАН започна рано, защото направихме тези *PC*-та през 1980 година. Така или иначе, направихме вътрешно производство и в БАН се снабдиха повечето институти. И *e-mail*, и интернет имахме почти наравно със западноевропейците, май още в 1990-а. Това с въвеждането на компютрите беше проблем още навремето. Като направиха ТИЦ-овете, си мислеха, че като сложат компютри, и изведнъж ще се завърти цялата икономика.

– Това е погрешното разбиране за техническия прогрес.

– Навремето сме спорили много за тези изчислителни машини и съм се опитвал да обясня, че трябва някаква управленска структура. Като напипаш слабите места, в тези точки ще сложиш компютър, за да си оптимизираш системата.

Сега, като ги слушам как говорят, примерно за училищата – снабдяваме ги с 1000 компютъра и хоп! – готово, модернизация. Това е същият начин на мислене, няма никаква разлика. В 1970-а както са говорили, сега в 2005 година – пак. Имам чувството че основното занимание, 99 на сто от заетостта на компютрите в администрацията е на тях да редят пасианси.

– Има една много хубава мисъл от академик Арбатов, шефа на Института на СССР за Америка – той казва, че винаги ужасно се е затруднявал, когато трябва да преведе на английски думата „внедрять“ за техническия прогрес. На английски звучи изключително тъпо – как ще го внедриш отвън? Той самият е същност, двигател, нали?

– Ще ти кажа една смешка. В 1971 или 1972 година гласяха някакъв конгрес на БКП, и пристигна един колега от Института по статистика при БАН и вика: „Дайте вашите изчислителни машини, тук едни програми сме направили.“ Даваме му две машини и като почват онези ми ти бързи лайн принтери да бълват разпечатки. И какво толкова разпечатват? Поглеждам, а там въпроси от сорта на „Колко души, които носят червени чорапи, ходят на мач?“, „Колко души, които носят очила, еди-какво си?“ – явно тогава толкова са и разбирали какво правят.

– Те си упражняват статистическите методи.

– Извадиха два камиона разпечатки. Години наред след това сме се смеели. На тези идиотщини им викаха „приложение на компютърната техника в България“. За конгреса. Единствената дейност, която правеха изчислителните центрове по окръзи, бе да смятат бележките на енергото, квитанциите за плащане на тока.

– А военните? Може би те са ги използвали повече?

– За какво? Да ръководят бойните действия? Аз ходих на стари години войник, в 1974 година, бях почти трийсетгодишен. Вече бях специалист,

пет-шест години съм работил, но там никой не ми повярва. Исках да им видя изчислителния център, имаха такъв на петия етаж на Морското училище. Викам: „Защо сте качили машината на петия етаж?“ Вместо изчислителната машина да стои долу на партера някъде – на петия етаж, на тавана качена. Там съм давал няколко пъти караул, не ме пуснаха да видя машината. Тя беше „Минск“. Но знаех, че тая машина не работи, за 24 часа една минута ѝ се събира работа. Нямаше за какво да я използват.

– Добре, кои страни развиха силна електроника? Как го направиха? Защо успяха някои?

– Америка – кои други страни?

– Ами, Сингапур, Южна Корея.

– Сингапур как тръгна? Както, според мен, можеше и в България да се тръгне, какво пречеше? Дават ти, произвеждаш. Те и сега новите неща, примерно процесора, не разработват в Сингапур, а в Калифорния. Оттам по интернет им изсипят схемите и, хайде, заводът почва да бълва процесори.

– Те започнаха като последното звено, произвеждащото? Защото имат много евтина и старателна работна ръка…

– Южна Корея, Сингапур, Малайзия, всички тези държави американците си захраниха. Един завод, като се ръководи, около него винаги трябва да има инженери и те постепенно се развиваха. Ние почнахме да взимаме оттук-оттам нещо, ама взимаш боклуци и правиш боклук. *Garbage in, garbage out*, или *reverse engineering*. Това е много типично за българското производство.

През 1971 година Марангозов отиде в Япония и бяха говорили с „Фуджицу“ да ни дадат да произвеждаме първия техен миникомпютър на интегрални схеми в нашия завод. Понеже нямахме такива, те щяха ни направят завод за интегрални схеми. Така се прави. Ето как е станало в Сингапур и Южна Корея. Идва онзи, който иска евтино да произвежда, прави ти завода, поставя ти условията как да работиш, какво да правиш, следи ти качеството. А тази продукция той я продава из Европа, да кажем, защото няма транспортни разходи и така нататък. Доктор Инаба периодически ни събираше цялата група, всички тук от заводите, техническите директори – всеки иска лиценз, а той вика: „За какво са ви тези лицензи, аз ще ви давам всичко, вие ми поемете сервиза на Съветския съюз. Вие нямате проблеми с руснаците, а аз като пратя специалист, той две седмици не може да се докопа до завода, където е машината, защото всичко е секретно. Ако се справите със съветския сервиз, защото той ми струва невероятни пари, след това ще ви дам и цяла Европа да сервизирате.“ Той предлагаше сделка супер, обаче маниаците…

– А, как така да не произвеждаме, а да правим сервиз! Това предполага друга икономическа нагласа: фетишизиране на производството.

– На социализма това му е основният недостатък, при него няма икономика. Икономиката е система, а като няма обратна връзка, то си е директно управление. Постановяваш нещо, решение номер еди-кое си на Политбюро – подписали се отдолу шефовете, следващите три години този отрасъл да излезе на първо място…

– А от бившите социалистически страни някоя разви ли компютърна индустрия?

– И те като нас, ние даже бяхме по-добре. Понеже много работехме с японците, така или иначе технологии взимахме по-добри и се получи, че специално с дисковете никой не ни е настигна.

– Това си беше заслуга на Бай Тошо.

– Не на Бай Тошо – на хората дето правеха това.

– Които отиваха в Япония. Искаш да кажеш, че чехите и германците нямаха тази възможност, така ли?

– Германците доста постно го караха. Последния път, когато ходих по БАН-ски обмен в техния Институт по кибернетика – точно когато падна Хонекер, през октомври 1989-а – преговаряхме, а германският шеф искаше някакви датчици за мерене на обороти на двигатели да му намеря, които ги има в България.

– Каква беше ролята на Огнян Дойнов? Мисля, че от всички спомени на комунистически функционери неговите са най-умно написани, ти какво мислиш?

– Добре са написани, но имам усещането, че са донаписани. Той все пак игра важна роля, фактически ръководеше всичко. Както беше преди, да кажем, Иван Попов в техниката и във всички там иновации.

– Знаеш ли, по същото време когато Тодор Живков отива в Япония, Чаушеску посещава Северна Корея. И той се запленява …

– В Северна Корея? А по какво?

– По реда, дисциплината. Понеже са силно волунтаристки режими, авторитарни, много е важно от какво ще се заплени вождът, нали? И все пак, къде бяхте вие по отношение на света?

– В 1970-а, когато правехме този „Факом”, транзисторната машина второ поколение, в света от няколко години се произвеждаше третото поколение, с интегрални схеми. В завода ние имахме миникомпютри, Марангозов ги беше купил, сиреч през 1969–70 година разполагахме с машини с интегрални схеми, а пък произвеждахме с транзистори, тоест предишното поколение. И винаги сме вървели с едно-две поколения назад.

– Което предопределяше и износа, вие никога не можахте да ги изнесете на Запад.

– Как ще ги изнесеш? Ти произвеждаш вчерашния и завчерашния ден. Това, което се продава в магазина там, ти тук измисляш. И след това се внедрява. Започва производство, но за пазар никой не мисли. Вместо първо да видиш пазарът какво търси, пък ние: ако не става – хвърля се на боклука.

– Доста мрачна картина.

– Ама това е истината. Аз започнах да ти разказвам за първите Р 20 машини, които се произведоха по руска документация. Ние в завода правехме само процесора, комплектовахме машината с продукция от 17-те завода на ИЗОТ. Набутват се платките вечерта, включва се захранване, гърми, трещи, гледаме по схеми и търсим повредите какви са. Оказа се, че има изключителен брой грешки на всички нива на документацията. Като почнеш от технологичната, производствената документация и минеш през конструкторските, функционалните схеми, чертежите…

Тъй става, когато те карат да произвеждаш, без да гледаш прототипа. Никой не беше виждал работеща машина.

– Каква точно беше тази машина?

Това е *IBM*–360, всеизвестната *IBM*-ска машина, машината на XX век, която руснаците изкопираха цялата, префасонираха я по техните норми и стандарти и я наложиха в СИВ. След като изгониха Марангоза, дойде тогава Иван Попов в завода, държа реч: „Сега да прескочим трапа!…“ Какъв трап? Те били продали 16 непроизведени машини! Работеше се на три смени, директорът носеше през нощта сноп кренвирши.

– Две години бъхтате по някаква сбъркана документация…

– Най-накрая успяхме да ги убедим, че нищо не става. 16-те машини ги нарязаха и ги хвърлиха в мазето долу за скрап. След това от 1972 до 1974 година с бръснарски ножчета скърцахме по паусите – оригиналите бяха на паус. Чегърта се, чертае се, поправя се всичко. Цели 60 000 заповеди за изменение бяха въведени само в процесорните части! За да се изчисти документацията от грешки, за да почнат вече да вадят що-годе нормално производство: платки, кабели. Две години фактически се чистеше документацията. Тоест това, за което беше настоявал Марангоза.

Цирк беше пълен с тази руска машина, но в крайна сметка тръгна. И трябва да кажа, че в завода се направи един вариант на Р 20 по наша собствена документация – Р–22 – която де факто стана работещата машина от серията Р–20.

– След 60 000 поправки.

– Много хубава стана, тя работи следващите две-три години. После обаче започнаха да се бият в гърдите колко са добри и се захванаха с *IBM*–370, но това им откъсна главите окончателно.

– Не можаха да го прекопират?

– Технологията беше далеч по-бърза, с друг тип елементи, необходими бяха специални проводници за връзки между отделните модули. Имаше невероятни проблеми, дето се вика, всяка машина се пускаше сама за себе си. Това беше вече в 1977–78-а. През 1979 година напуснах, защото си казах: „Е, тук вече с бръснарски ножчета не могат да ме хванат."

– Не става с копиране тази работа.

– То става, но по-добре си го купѝ. Хората го продаваха. През 80-те години имаше вече друг тип компютри, а нашите си останаха на онова ниво. Ако не бяхме се хванали в БАН да направим персонален компютър, така и щяхме да си увехнем с тези скапани машини. За трийсет години три порядъка дръпнаха по основните параметри на компютрите. Така социализмът си остана без компютър.

– Той май беше по-подходящ за тежка металургия, …

– Да, да построим старите руски заводи, а те пък бяха старите американски заводи от 30-те години, модифицирани, тоест още по-зле направени.

– Нямаше ли начин това производство да се запази и развие при новите условия?

– Не можеше, защото беше вече демоде. Можеше нещо да се спаси, ако веднага се беше почнало с приватизация, както казваше професор Петров още през пролетта на 1990 година. Правец тогава още бе в състояние да произвежда компютри. Можеха да го продадат…

– Разговаряхте ли по тези въпроси с баща ти, академика?

– „Разговаряхме" е неточно. Баща ми ме считаше за екстремист, спорехме за всичко, никога не се разбрахме за системата, за науката и производството, за отделни личности, които баща ми идеализираше, виждаше в друга светлина. Разговорите неизменно завършваха с кавги, при които тръшках вратата, баща ми пиеше успокоителни, а сестрите и майка ми упрекваха мене.

Интервюто взе Екатерина Никова
август 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Георги Стоилов

– Кой е първият Ви селски спомен, архитект Стоилов?

– Първото поколение, което помня, е на баба и дядо – земеделци. Баща ми вече беше тръгнал по друг път – завършил е мебелно училище. Работил в София, Перник и другаде. Това е в жилката на нашия род: майсторенето! Дядо ми можеше да майстори всичко – къщи, коли, поправяше се-

чива и инструменти. Баща ми вече беше профилиран мебелист, по новому – дизайнер. Пораснах в активна среда. Населението търсеше нови решения на проблемите си. По мое време вече се експериментираха модерни земеделски култури. Младежите масово отиваха в гимназии и технически училища из района. Всеки селянин считаше за свой дълг да изучи децата си. Бях ученолюбив. Имах две лели, ученички. От тях се научих да чета на 4–5 години. Дядо ми и баща ми се гордееха с мене. Даваха ми да чета вестник пред съселяните, за да видят колко съм умен.

– Останахте ли номер едно в училище и в гимназията?

– Нескромно е, но така беше. Увличах се от нашата революционна и следосвобожденска история. Поколението ми беше закърмено с героични образи – на комитите, войводите, Ботев, Левски, Караджата. В селото се оформи борческо настроение на съпротива и очакване. Търсехме нови идеали. През 1938–1939 година взе да се чувства остро натискът на капитализма и монархофашизма. Започна войната.

– Бяхте ли ориентиран какво се случва в света, в България?

– Не бих казал. Не ни беше ясно идването на немските войски – посрещахме ги като невиждани воини. От друга страна, чувствахме, че носят заплашителна сила. Скоро младежта се ориентира. Зверствата на хитлеризма във войната и на българските фашисти ни тласнаха на страната на съпротивата. Бяхме част от голяма армия, която носеше духа на борбата.

– Вие сте най-младият партизанин. Как стана това?

– Баща ми беше организиран член на комунистическата партия, арестуван, пращан по концлагери. Но по-важна беше общата атмосфера. В началото на 1944 година започна масовото партизанско движение и от нашето село 33-ма души отидоха в планината.

– А от Вашето семейство?

– Тръгнахме заедно – баща ми, майка ми и аз.

– На колко години бяхте?

– На 15. Бих се в различни чети, преди всичко от бригадата на Славчо Трънски. След 9 септември 1944-та заминах за фронта. След първата фаза на Отечествената война ме върнаха да продължа учението си. Постъпих във Втора мъжка гимназия в София и завърших с отличие. Яви се възможност и заминах за Москва. Бях прехвърлян в разни специалности според нуждите на страната. Но винаги съм искал да бъда архитект. Най-накрая получих тази възможност: следвах в Московския архитектурен институт, една от най-големите световни архитектурни школи, с огромен библиотечен фонд, с професори със световна слава.

– Не беше ли твърде сталинистко образованието Ви?

– Да, част от науките бяха твърде сталинистки. И то не само политическите – естетическите бяха твърде далеч от това, което светът признаваше за съвременно. Пак по идеологически причини съветската архитектура беше тласната в погрешна посока. Идеолозите на социализма търсеха черти, които да разграничават капиталистическата от социалистичската култура – намираха опора в класиката. Класиката е велика култура, но животът вече беше друг. Гигантският потенциал на съветските творци беше тласнат в погрешна посока. Всички отчаяни опити да се твори нещо ново в стари форми не водеше до нищо позитивно. Когато неотдавна в Международната академия по архитектура правихме оценка на XX век, почти нищо не можахме да посочим като шедьоври на Русия и СССР. Е, има, разбира се, някои отделни творби. Например Мавзолеят на Ленин. Но особено творчеството на съветските конструктивисти – авангарда от 20-те години…Той всъщност положи основите на модерната световна култура. Но този невероятен творчески взрив е бил потушен. Вместо това е било насадено украшателство, имитация.

– Вие също имахте свои грандиозни идеи, нали?

– Випускът, в който следвах, беше най-класицистичният. Носех в душата си идеите на тогавашната съветска архитектура. Като се върнах в България, продължих да пресъздавам тези грандиозни фантазии. Първата ми работа беше нещо колосално: проект за нова сграда на Министерския съвет. Това, което предложих, беше толкова грандиозно, че и по време на Римската империя не би могло да се роди. В композицията имаше огромна колонада, над 24 метра, а най-високите колони на храма на Зевс Олимпийски са 18-метрови! Моите бяха с диаметър 3 метра – нямаха нищо равно на себе си! В конкурса участваха и български архитекти, учили в Германия, Австрия, където все пак нещата бяха прагматични и функционални. Получих първата премия. Но беше ясно, че не може и е ненужно да се изгради това чудо. Създадоха колектив от зрели архитекти, за да продължи работата за тази сграда – вече работех в „Главпроект“. Но скоро дойде Априлският пленум и тези идеи бяха оценени като утопични. Тодор Живков прецени, че това, което е построено около партийния дом, е достатъчно за нуждите на администрацията. Така приключи неокласицизмът в България.

– А в СССР?

– С идването на Хрушчов той преживя абсолютен крах. Неокласицизмът беше обявен за архаика, за украшателство. А в СССР архитектурата загуби даже съдържанието си на творчество, тя беше сведена до примитивна строителна едропанелна дейност.

– У нас какво последва?

– Много силно сътресение. Тук и преди това много български архитекти работеха в стила на световната архитектура. Но при мене промяната доведе до невероятно душевно и творческо сътресение. Изживях дълбока криза. Трябваха ми страшно много сили, за да намеря нови идеали и устòи, да почуствам новите принципи.

– Строителният бум на Черноморието създаде ли новата българска архитектура?

– Да. „Дружба“, „Златни пясъци“, „Слънчев бряг“, „Албена“ – там се родиха новите ни усещания за архитектура, която тогава беше авангардът на изкуствата. Другите изкуства продължиха да се влачат в атмосферата на така наречения социалистически реализъм. Голямо значение имаше и политическата промяна. Помня, че след Априлския пленум един мой партизански командир – Боян Българанов – ме попита: „Е, доволни ли сте вие, младите, че вече не ви се бъркаме?“ Но аз имам влечение към обществена дейност – започнах да работя за създаване на творчески Съюз на архитектите. През 1964 година бях избран за първи председател на организацията. При една среща с Тодор Живков, който тогава беше министър-председател, разбрах, че държавата няма да ни даде пари дори за поща. Тогава поисках да ни развържат ръцете да работим проекти в извънслужебно време. Така със същите хора ще направим два пъти повече проекти. Част от хонорарите ще останат за Съюза. Тодор Живков каза: „Много хубава идея – давай, пиши предложение.“ Така направихме първия пробив за пазарна система в проектирането. Той се прехвърли и в други изкуства, и в други източноевропейски страни. Даде ни ресурси.

– Вие сте имал изключителна реализация и във властта, и в творчеството. Защо Ви беше да правите Съюза на българските архитекти?

– Той помогна много за утвърждаване на архитектите като гилдия. С натрупаните средства купихме имоти – паметници на архитектурата. Нашият съюз и сега е най-богатият – с бази в Копривщица, Боженци, Смолян и другаде.

– Архитектите винаги са били близо до властта, нали? Вие дори бяхте кмет на столицата. За какво съжалявате в тази си роля?

– Цяла година не знаех какво да правя и се учех. Проблеми отвсякъде. Когато поисках главният юрист да ми донесе законите, по които трябва да управлявам града, няколко души ми сложиха на бюрото десетки томове. Късно разбрах, че ако се хвана с дребните проблеми на големия град, съм загинал. Под невероятно нервно напрежение с интуиция достигнах до корена на процесите. В държавата се развиваха нови идеи за управлението

и аз ги следвах. Имаше ги и в СССР, но и в САЩ, в управлението на космическите кораби.

– А какво стана с творчеството Ви?

– Винаги до мен имаше чертожна маса. Скоро след създаването на Съюза получих възможност да специализирам урбанистика в Париж. Изключителна възможност! Но постоянно идваха писма от София за Съюза на архитектите.

– Как се стигна до сградата на Българското национално радио?

– Пристига при мен Тодор Стоянов, председател на Комитета за радио и телевизия. „Трябва ми сграда“, казва. – „Да, но нямам“ – отговарям му. „Хайде тогава да строим нещо ново. Но нямам нито проект, нито терен“ – пояснява той. Казвам му: „Аз проект ще ти дам без пари.“

– Тогава беше като по параграф 22. Трябва да имаш проект, за да ти дадат пари, а без пари не можеш да проектираш.

– Така беше. Но и много се строеше.

– Вярно ли е, че всички свои хонорари сте дарявал?

– До стотинка.

– И какво стана със строителството на новото Радио?

– Когато беше вече построено, казах на директора му: „Ще си вземеш бюрата от старата сграда“. Но журналистите решили, че тия стари трошки не подхождат на новия блясък и поръчали нови. И Държавен контрол започва тежка проверка. Скандали, ругатни, ще ви накажем, изключим – хъката-мъката – оказа се, че аз съм виновен. Започна сериозно разследване от Комитета за държавен и народен контрол.

– Какво най-много си харесвате от построеното?

– Един малък пантеон в Гургулят, на сръбската граница. Проектирах го с много чувство и вълнение. Една подсечена пирамида – символ на този и на другия свят.

– Но най-силната Ви сграда като че ли е Радиото. И хотелите по Черноморието, „Рила“ и „Орбита“ в столицата, Националният център за въздушен контрол на летището, чуждестранните проекти. Вие не сте преставал да проектирате и като министър. Как ставаше това?

– Пари по времето на социализма имаше колкото искаме, но какво да строим? Започнах да преосмислям нещата и да търся някаква обща линия, по която това да става. Създадохме Единен устройствен план на България. Правихме отчаяни опити да бъде одобрен от парламента. Но Плановият комитет беше най-големият ни враг. Единният план лишаваше големите началници от правото все нещо да искат за своето родно място.

За такова генерално планиране нямаше никакъв опит, освен в Италия, в една поизостанала южна провинция. И известен опит в Полша за инфраструктурата и енергетиката. В СССР се говореше за разместване на производителните сили, но без връзка на територията с населението, икономика, екология, ресурси. Ние направихме методология, изградихме специален институт. Такова нещо не беше правено в света – план за цялата държава. Една доста голяма утопия. Тогава ни наблюдаваше Пенчо Кубадински. Обясних му, успях да го убедя. Така се стигна до напълно изяснена картина на страната. Изведнъж лъснаха контрастите между силно развитите центрове и много изостаналите региони. Но за съжаление, планът не бе утвърден като официален документ.

– Не е чудно, в него е проличала една опасна истина за същността на реалния социализъм. А след промените?

– Той беше адаптиран спрямо пазарната среда, но пак не е приет.

– След като се сбогувахте с министерството, къде отидохте?

– Бях за кратко време в ЦК на БКП. И там отново се чудех какво да правя. Имаше Министерство на строителството, там си гледаха работата. Не си струваше да упражнявам някакъв политически контрол след 1972–1973 година. Смятах това за глупост. Вярно е, че предните десетилетия е бил необходим политически контрол за предпазване от саботажи. Още повече, с министъра на строежите бяхме врагове. Но аз продължавах да си проектирам. Направих Монумента на Бузлуджа, Арката на свободата над Троян. Реших, че най-достойно е да се заема с техническия прогрес. Тъй като модерна архитектура не може да се направи без съвременни технологии.

– Как се роди Вашият конфликт с Министерството на строежите?

– Още в Министерството на архитектурата и благоустройството започнахме жестока битка с Министерство на строежите на тема жилищно строителство. Ние твърдяхме, че има и други технологии, достатъчно производителни, извън панелното строителство. Аз знаех, че на Запад бързо ликвидираха панелното строителство и преминаха към монолитно изливане на сградите на място. Ние доказвахме, че има и други методи, но се вярваше на Строежите, а не на нас. И нашето Министерство беше ликвидирано. Затова като шеф на отдел в ЦК на БКП предпочетох да се заема с внедряване на научно-техническия прогрес.

– Това до голяма степен беше как да „усвояваме“ високите технологии, нали?

– Случвало се е. Помня например случай с един пластификатор. Заводът струваше 18 милиона долара. (Не че беше проблем за държавата да ги даде!) Но аз реших ние да разкрием този секрет. Поисках и ми донесо-

ха оригиналната смес в едно шише, направихме му анализи, скоро произведохме цял варел. Построихме линия в Димитровград за този пластификатор. Искаха ни го и от СССР, въпреки че си бяха купили завод от американците. Без нови материали не беше възможно да се развива съвременна архитектура. Старите спъваха новите идеи.

– И как отново се върнахте в Съюза на архитектите?

– Имаше редовен конгрес на Съюза и по взаимно съгласие със Секретариата на ЦК на БКП напуснах и се върнах отново като председател на Съюза.

– Там ли Ви завариха промените през 1989 година?

– Да. Сега съм президент на Международната академия за архитектура и на други професионални форуми. Продължавам да проектирам предимно представителни сгради в чужбина.

– Ще дойде ли отново време за монументална архитектура?

– Да, но тя няма да бъде такава, каквато е в центъра на столицата. Епохата е друга – когато създавахме официалната част на София, нейното време като архитектура вече беше отминало. Ако нещо ще се създава сега, то ще носи белега на високите технологии. Нещо подобно направих на летището със сградата на РВД. Усещането от нови материали и нови съвременни форми е друго. За съжаление, в София новите офисни сгради показват една провинциална примитивност – като стъклени кутии са. А чрез стъклото и алуминия могат да се изградят богати композиции с изразителни форми.

– Харесвате ли новото „сити“, с което кметът Софиянски толкова се гордее?

– Там нищо не е построено, освен една банка. Големият грях на Софиянски е, че той изостави центъра на София и тласна големите инвеститори да строят, в „Младост 4“ например. Това никому не е нужно. Познавам инвеститори, които искат да строят по новия булевард на мястото на бордеите – но те са отхвърляни. За да се вредиш там, трябва да даваш огромни подкупи.

– Ако бяхте на негово място?

– Щях да финансирам проекти и да кажа на инвеститорите: „Заповядайте, господа!“ Който дойде, ще си плати проекта.

– Как прекарахте политическите промени?

– В усилена работа. И Съюзът, и Международната академия бяха съвременни по философия. Никой не можеше да ги пипне с пръст. В Съюза имаше известни брожения, но повечето колеги знаеха какво съм направил за тях.

– Как се разбрахте с партията?

– Без проблеми. Аз си работя, тя се развива, не се интересувам от тази работа. И те от мен.

– Кое ви заболя повече: дали, когато разрушиха „Интернационал“ на Златните пясъци, или състоянието на Монумента на Бузлуджа?

– „Интернационал“ беше изоставен, оставиха го да се саморазруши, за да го купят за стотинки. Това стана с хиляди български обекти. Една престъпна схема на приватизация, измислена от Луканов. И даже беше подготвен взривът, за да гръмнат сградата. Написах писмо до главния прокурор, който моментално изпрати проверка и спря това. Новият собственик възложи на мен да направя реконструкцията. И сега хотелът е на суперстандарт.

– А за „чинията“ на Бузлуджа?

– Това е едно престъпление. На всички партии; даже БСП не припозна този обект за свой. Оставиха го на нехайността. Този монумент можеше да бъде символ на много неща, той не е само на социалистическата епоха. Той можеше да има нови функции. Беше обектът с най-много мозайки в света. Имаше безценни произведения на монументалното изкуство. По тях сега е човъркано, драскано – по творби на най-големите ни монументалисти.

– Вярно ли е, че мозайката с лика на Тодор Живков е била изровена?

– Да. По решение на ЦК на БКП, веднага след промените.

– Но и ликът на вожда да се увековечава така също не е достойно.

– По проект трябваше да има само едно лице – на Дядото, Димитър Благоев. Но секретариатът направи гаф и наложи – по предложение на идеологическия отдел – да се сложат още портретите на Тодор Живков и Георги Димитров. Подозирам дори, че с мълчаливото съгласие на самия Тодор Живков. Това внесе противна култовщина.

В България такова нещо няма вече да бъде построено.

Ликвидацията на Монумента стана със съдействието и подстрекателството на политическите партии. Беше ликвидирано и чувството за величие, вечност, непреходност на българския дух.

Интервюто взе Румяна Братованова
юни 2005 г.

Интервюираният желае да остане анонимен –
като име и като образ

Г. О.

– На колко години си останал сирак?

– На три години останах сирак. Почина татко, мама остава сама, с две деца, не се жени… Затова съм се научил на всичко. И … можем и да доим овцете, и кравите, и да вкарвам, и да изкарвам, да ги паса, а пък ние чувахме по 7–8 говеда и един кон, по 15–16, 17–18 овце… Ами, имахме

два вола, две крави, там разни такива приплоди, юнички, такива на по две-три години, теленца, кон, прасе и всичко. И сега, мама, като отиде някъде да работи, аз трябва да нахраня прасето, да издоя кравите… Седем–осем говеда. Това ни беше поминък. Есента отделяш едно животно, продадеш и оттам вземеш нещо. Иначе – от що? Нещо да се отдели, да се продаде. И затова се държат. Телета сме клали, но големи – не. Даже имаше некъде, днеска бех там на погребение – вуйчо колеше вол. И си заколи вол есента; свине, овце заколи, и вола. И даже – кожата за цървули. Ей такива, такава ширина се режат, фаша се казва – и даде по една–две фаши на нас – за децата, за опинци, казано по нашему. Така е, нямаше гуменки, нямаше обувки. Аз ходех с опинци… комай до седми клас. Мама купеше за Първи май едни патъци, ходим на Първи май, поритам топка, и ми ги скрие. И за изпита, за 24-ти май, пак ми ги пущи – и след десет дена палецът излезнал.

Едно такова имаше нейно правило: дето батко требва да слуша нея, аз требва да слушам и двамата. Кой е крив, кой е прав не е важно, важното е, че той е по-голем, пò разбира и е казал така ще е – значи, така ще е.

– И всъщност това беше правилото – да слушаш?

– Трябва да се слуша, трябва да се върши работа. Майка ми само правосъдие раздава…

И така докато попораснах. Вече батко отиде войник и аз поемах щафетата, всичко се полага на Гошко. До 54-та година завърших седми клас и от седми клас всичко, което се полага на един мъж в една къща, това беше вече моя работа. Ще косиш, дърва ще докарваш, това ще правиш – всичко. Работата дотогава я вършеше брат ми. До 54-та година що е било, аз съм бил помощник.

– А той носи отговорността…

– Отговорността носеше той да ме наклевети на мама да ме бие. А и той ме е бил. Но аз исках да му докажа на него, че той ми е само брат, а не и баща. Той ми се нещо като настойник пишеше и това ме е много дразнило, понеже двама ме бият. Аз, мама може да ме утрепе, няма да се сърдя. Мама ако ме бие – няма, но той като ме бие: ти не си ми никой, кой си ти да ме биеш. И вече го гонех с камъни, с дървета и така нататък. Братя сме били, ама… Така си бяха детските работи. И после завърших седми клас… Почнаха некои неща с мене, операция на ръката… Има тринайсти числа, които са фатални в живота ми. Първото е 13-и септември, оперираха ми ръката, без упойка, 54-та година. Някаква инфекция, та ръката беше такава тука, беше страшилище – добре, че не я отрязаха тогава. На един 13-и септември се оженихме, на един 13-и септември покрихме

къщата и на един 13 февруари махнах цигарите. Значи, три 13-и септември имам фатални и един 13-и февруари, които са ми забележителни. Ето това е.

И какво – почна. Дойде ТКЗС, стана. Влезна в ТКЗС-то майка ми, работеше за жълти стотинки в ТКЗС-то…

– Лесно ли си дадохте имота?

– Ние – да. Ние сме учредителите на ТКЗС-то. Цялата фамилия комунисти, върли. Мама беше 64-ият член от 80 къщи. Ще ви го кажа, не е проблем. 50-а година, ноември месец правят ТКЗС. Направи се ТКЗС от чиновници, които да си запазят службицата. Ако не се пишеш в ТКЗС, ще те уволнят. И какво се получи – единият ми чичо учител, единият ми пръв братовчед – секретар в общината, другият ми пръв братовчед – счетоводител-касиер в кооперацията. Тия хора, трима, трябва да ги изгонят. Те накараха бащите си да се пишат. Другият ми чичо обущар, работи на дюкян – ако не се пише в ТКЗС-то, и него ще изгонят от дюкяна. И тия четиримата се писаха. Това стана некъде октомври месец. Майка ми не иска, не смее да реши нищо, мълчи. Брат ми вика: „Мамо, ще се пишеш!“ Братовчедите вече комсомолци стават, той е вече 15-годишен, приемат го в Комсомола, там земсове, ремсове и той вече в Ремса ли, в ДКМС ли, Се Ме ли беше…

– Се Не Ме, Съюз на народната младеж.

– А ние всека година на 7 ноември ходиме в Гърляно, където днес бехме с Надка на погребение. Всеки седми ноември, а 8-и е Митровден. Кара се 7-и срещу 8-и една – служба се казва – събират се роднини, некакъв адет е това. И после, Митровден, имен ден, едно време на баба Мита имен ден, после на вуйчо на внука Димитър, и така се поддържа там традиция. Както и да е. А нас пък ни чакаха да отидем, вуйчови, понеже ние имахме лозе и две дамаджани винце ще отнесем, а те си немат винце и: „Тетка ще дойде и ще донесе винце.“ Това беше. А вуйчо отгоре ни сложи пък ракия, и така. Обаче брат ми казва: „Слушай, говориш що говориш с брат си, но в ТКЗС-то ще влизаш!“ – батко постави ултиматум на мама. И майка ми нищо не му отговори. А мама е много загрижена по тоя случай. Вуйчо е 22 години по-стар от нея и ѝ е като баща. И тя отива с него тука да говори. Отиваме ние вечерта, гости, това-онова, пиене-ядене, приказки не се свършват на маса. И вече си легаме, и вуйчо вика: „Верко бе, ти нещо си отчаяна, нещо не ми харесваш, бе, имаш ли си ядове? Нещо те мъчи.“ – „Абе, бате, да ти кажа. Ядове си имам. Една мечка е заиграла в село и не знам каква ще е тая, обаче, вика, иде на лошо, Те Ке Зе ще правят. Бате, само аз не съм се писала. И идвам да думам с тебе, ти като брат

ще ми кажеш.“ Вуйчо, Бог да го прости, та и батко – такива добри хора, златни хора. Там тон не се повишаваше. И… вуйчо мълча, мълча и рече: „Слушай, Верко. Щом са се писали деверите ти и свекър ти, ще се пишеш и ти.“ Е, това е. И… мама се поразплака, помня го, рече: „Бате бе, как ще живеем бе, ще ми вземат всичко. Казват, или 5 овце ще ми оставят, или една крава. Е как бе, бате, да си дам сега воловете, да си дам кравите, една крава, една да оставя. Коя да оставя, бе, коя ще е тая? И – вика – да си изкараме овцете, ами децата ще ми умрат за мляко, бе, бате!“ Това е преди 50 години. Ей го, сега ние сме на село и си го имаме млякото, ами тогава? Това е било основното. Сирене къде ще си купиш тогава. Това беше страшно, сега да си говорим. И мама не може да го проумее. И се писахме, и направихме ТКЗС-то. Мама беше 64-ият член, от 80 къщи член-учредители майка ми беше 64-та по списък. Брат ми – кеф, лелеле, почнаха да събират, волове брат ми впряга, пръскачката машина вземал на рамо, покарал воловете, всичко покарал… А три коли, четири, ги впрягат чичовците, тримата, и брат ми. Всички жени вият на Облачкия рид. Макар че са се писали доброволно. Всички – жени и деца, всичко плаче. Изкараха пълни кошари със стока, понеже тия са чиновници… И какво се получи: стринка 53-та година умря от рак. Не можа да прежали. Отиде си милата женица и … у нас настъпи криза. Мама работи сама – трима храни. За един хлеб е днеска. Батко отиде войник, аз останах да храня – глава на семейството, 56-а година. Ходя, работя, уча вечерно, глупости! Ужас, ужас, мъка. Ами гледай сега – 56-а година влиза Образец 30, ей го, сега съм се пенсионирал. Първият трудов стаж, всичко по норматив за ТКЗС-то – мама няма толкова стаж. Повече надници от нея имам. На ден съм отвъртал и по два трудови дни. Работил съм. И сега – пълен трудов стаж. И така, дечица, до 59-а година. Тогава се издигнах, станах товарач на камион. Та оставих каруцата с двата коня. На ден товарех с каруцата по един кубик камъни и карах на града. А като товарач на камион товарех по 8 кубика. Понеже по 8 курса правехме. А камионът е с двама товарачи, по 35 камъка качиме, а долу не е важно колко ще свалиш – един ще ритнеш, друг ще падне и така нататък. А горе си броиш 35 – и готово. Работих 4–5 месеца, видях, че не бива. И дойде комисията, повиквателната, 18 октомври – на влака. За пръв път на влак се качик, като отидох войник. Бях се возил само на товарния, като прави маневри, само стоварваме вагони. На София бех ходил два пъти. С камиона. За пръв път на вагон се качвам, войник отивам. Аз поне това направих – да гледам всичко, интересно ми всичко. И оттам – войниклък, после се върнах, три месеца търсих работа – няма. И отидох в мината. 61-ва година се

уволних на 30 декември, посрещнахме новата година, на 2 април 62-ра, благодарение на един мой братовчед, че шуреят му беше главен механик горе. И той поема човекът, и ме нареди. Що ме „нареди“, у мината да те наредят – това е било служба, това е било нещо… Но съм доволен. Имаше във всеки джоб пари тогава. После дойдох в ТКЗС-то – за нищо.

– Защо напусна мината?

– Като много ценен комунист, като много добър човек, че вършех работа на другарите комунисти, с пълното си съзнание, дойдоха та ме вземаха от мината по партийно поръчение и ме накараха в ТКЗ-то. За 125 лева, щат. Аз дотогава съм вземал по над 200. Половин пари. Аз затова ти казвам – там си имах във всеки джоб пари. Дойдох и тука – пак не стигат. Обаче пък – това го карахме малко друга работа тука. Вземем, не вземем, 13 лева беше да платиш едно агне. Не е важно колко е агнето, натам-насам, гледаш по най-ниската тарифа да му дадеш, да му подпишеш. Ти не го мериш, а само пишеш. Три кила и половина месо, толкова дробове, толкова това – и 13 и петдесет минимално. И аз сам съм си викал, защото дойдох за без пари. А-а, бях на 24 години. Никога не е късно да се забиеш в мината. И верно, а се случиха за тия 2 години и нещо, там имаше 5–6 жертви. 5–6 човека умряха при нас. И в смяната ми се е случвало, помагал съм там да го изкараме човека, Бог да го прости. И като тия понатиснаха, и аз – като началникът ме вика и каза: „Виж какво, ти си млад човек, никога не е късно да дойдеш в мината. Опитай, виж.“ Те бяха повече началници – кой учител, кой друг учител, единият братовчед – цял живот директор на училище, на прогимназиален, накрая и висше. На ССТ-то директор беше, Селскостопанския техникум. Кой в кооперацията счетоводител, кой секретар-бирник и така нататък. Гошката сега е простотия – миньор. И Гошката дойде в ТКЗ-то, поработи, без кеф… бедността си беше ТКЗС-то. Аз през април тютюн съм садил. Вкъщи майстори, жена ми не може да сготви, а тютюнът трябва да се бере. Нощес стане, тютюн бере, докарат го, днеска готви, следобед ниже тютюн, вместо да дойде да ми помогне, да забърка две кофи, да ми хвърли – тя тютюна ниже! Само и само да не вземат личното ползване на дядо и баба. Имаме крава, няма какво да косим да я храним…

– И какво в ТКЗС-то?

– Та в ТКЗС-то, е, некое агне сме изяли, банкет сме направили. Горе по всички хижи съм агне ял. На чеверме – на чеверме; на тепсия – на тепсия; в гювеч – в гювеч; на фурна в града – на фурна, на порции – на порции… в кожа агне. В кожа, в земята… И така съм я карал. Докато ме стисна един път капата и напуснах ДЗС-то. Отидох в предприятие за кухненска мебел,

работих там 3 години и 8 месеца, после в Червена могила*. Там чупих крак. Обаче сме решили с Надка да правим къща. А парите тука ни в кухненското ще ги изкараш, ни в Червена могила. Оттам, та за мината. Обаче и друго – мъките пак почнаха. Ани беше на две години, тя е родена 76-а, аз 78-а в мината почнах. Четири нощи спим горе, три нощи спим тука. Децата болни ли са, здрави ли са – да не съм си горе песни пеял. Тия четири дена съм си мислил какво е дома, как са децата, що е станало.

– Там къде спяхте?

– Във фургони. Там ни хранеха. Абе, хранеха ни добре, не можем да се оплачем. Сутрин, като слизам на работа, ядем първо, второ, трето. И парче месо за уравнение. Пастети, консерви. Като давахме помощи за Полша – сигурно 20 консерви съм им пратил. Горе съм взимал пари. Ако не съм взимал, няма да взимам тая пенсия. Тука почнахме къща. И с мъки, с неволи – за две години я направихме. И само през отпуските. Аз не си ги взимах нарочно, а си ги оставях, като ми потрябват. За две години отпуската като си взема, изкарам 70 дена, 80, всичко си работя на спокойствие, колата ми в ръцете – ако не беше колата, много трудности щях да видя. Аз 650 кила мозайка съм товарил в нея. После – покрихме я… И почнахме тука мазане, обзавеждане… – до 82-ра.

– Тогава ли беше 1300?

– 81-ва година, скоростно. Скоростно сме я карали от 1 юли до 31 декември. Без почивка, без почивка, нон стоп. По 6 часа, 4 смени. Смяна на място, смяна на забоя, не е два часа от смяна до смяна. Смяна – бурѝ! Идваш до него, тупаш го по рамото – „А, дойдохте ли?“ И дава ти пистолета, пистолетът продължава да работи. Оня си тръгва: аз хващам пистолета и почвам – бум-бум-бум…Ама, не, то не се все бури, 24 часа. Избурваш и гърмиш.

– Добре де, нали като гръмнеш, трябва два часа да изчакаш?

– Няма време. На скоростното няма два часа, няма 20 минути. Пръскаш, оросяваш и почваш. И тогава, за 1300 години България ти дават 1300 метра план за тоя месец. И Тодор Живков – 70 години – тогава учените, героите, викат: „И за другаря Живков – 70 метра!“

– Ама 1300 лева не ти дават?

– Е дадоха, по хиляда и два–триста лева дадоха, обаче, като вземеш 1300 лева – 130 лева членски внос. Да съм си купил обуща за 130 лева, да съм си купил костюм? А на БКП-то – 130 лева членски внос, защото взимаш 1300 лева заплата. А героят на социалистически труд, като взема

* Бел. ред.: В с. Червена могила край Радомир се изгражда Комбинат за тежко машиностроене.

2200 лева – 220 лева. Хайде, викам, Йоване, сега да видим кой какво е получил. Той псува, ще хвърля билета! Хвърли го, я да те видим, хвърли го де! Ама: 200 лева! Дай ги 200 лева, де… И тогава вече – псуваш, ама що да правиш. Друго, най-лошото, което е било при нас – е когато камионът те качи горе. После почнахме да пътуваме, 40 километра. Тук се качим на рейса, от площада до стола са 40 километра. От тия 40 километра примерно 10–12 километра са били по асфалт. И нагоре почват черни чакълени пътища, 40 километра. Слезеш от рейса и на бегом вече става всичко – отиваш в стола, ядеш. На бегом в банята – хвърляш дрехите, обличаш мръшляците…

– Защо на бегом?

– Ами няма време, щото, да кажем, с назначението трябва да си влезнеш навреме. А ти, като дойдеш – два рейса по 40 – 80 души слезнат, влизат в стола. За колко време 80 души трябва да се наядат? Назначат ни и се качваме на триоската. Хайде нагоре още 20 километра, по Диарбекира, по серпентините, ей-така горе, докато стигнем 1800 метра, до Руен – и, едно че, да кажем, сабахлен сме от 7 на работа, ние отиваме в 8 и половина. А горе по цигара, направим разбор. Викат – иде! Като каже някой „Иде!“ и видиш отгоре иде… ученият, той те гони като империалист… Влизаш вътре: на ширина 2 и петдесет, или на 3 метра. Ама то не е само да го минеш: то е да го гръмнеш, па да го изчистиш, па да се сложат релси, па да се изкопаят канавки, па да се сложи тръба, вода, въздух под налягане, който от компресорите се вкарва вътре, с пистолет. После трябва да се крепи с метал, с дърво – ей-такива трупи изправяш за дирецi горе, заскобяваш ги, отгоре се откъсне, правиш нагоре разни скари и се качваш по-високо от къщата и това нагоре всичко да се скари. Аз бех крепач. Три километра е галерията, а един вход и изход само. Няма втори изход. Втори изход като има, е добре. Тоя да се срути, оттам ще излезем. Поне един авариен да има, ама не.

– А не би ли трябвало да има?

– Би трябвало да има, ама няма. А в мините, където е експлоатацията – понеже „Минстрой“ или самата мина ги подготвя – там задължително има втори изход. А понеже сме ние проходкаджии, ние сме нещо като нищо, и няма, и няма време. Само метрите да дадем, да отбележим, да се вземе пробата…

– Добре де, ама това имаше ли смисъл?

– Е, смисъла аз не мога да го разбера. Надка видя днес в Гърляно един склад, като пететажен, шестетажен блок. Високо. За машини, едни гигантомании. И беше направена една флотационна фабрика, на Балканския

полуостров не е имало такава. Защо се прави тая гигантомания, защо се прави това чудо, откъде са тия средства, кой го прави, защо го прави и откъде ще има олово, откъде ще има цинк – аз нямам представа. Дали ще дойде ден някой да отговаря?

– Нали казваш, че оттатък македонците също добиват?

– Македонците добиват, ама да кажеме, на 200 или 300 метра под нас. Действително е богато при тях. Обаче това са участъци. За това има сонди. Отгоре балканът е пробиен така (показва с ръце). Да не говорим само минните галерии, които са, плюс сондите: хоризонтални сонди, вертикални сонди и плюс, не само направо. Ние през 50 метра имаме разсечки – вляво и вдясно, две. На 50 метра са две, по 30–50 метра и там се правят едни уширения, камери се казват. В тия камери се вкарва сондата и се бие – надясно сондиране, наляво сондиране – по 1500 метра. Вкарват се тия по 500 метра – пак има уширения, пак се направи сондирането. И през 50 метра: през 50 метра по 50, през 50 метра по 50. Това продължава на цялата трикилометрова главна. Всичко вътре е така. Ама, да кажем, на кота 1600. На кота 1550 е така, на кота 1450 е същото, на 1400, на 1300, на 1200, на 1600, на 1700, на 1800… и горе е все, и все е направено, и затова ги даваха тия метри. Ние не сме толкова изкарали руда, колкото сме заровили готово, стопено, направено желязо по тия балкани. Ние, завалиите, си бачкаме – и ти пука! Ама ти знаеш, беше ни стигнала една апатия – имаше поговорка: Марко оре, Николчо влачи. Сеяно-несеяно, той си влачи. Пука му. Важното е да си взема аз пара̀та – па има кой да мисли. Нас ни беха докарали до положение да не разсъждаваме. Мен не ме интересува. Има си началник смяна, има си подначалник, има си там това-онова: днес искам това да правиш! Добре, това правим. Ама то – ти нямаш стимул, ти нямаш интерес, ти нямаш въобще никакъв интерес. Днеска идеш да си вземеш надничката. В крайна сметка, тебе те интересуват 800-те, хилядата лева. Дай Боже, 1500 да дадат, ще ги вземем. Лятото – да си направиш карта, ако можеш да отидеш на почивка. Ние не улучихме почивки, не знам защо така… А мизерия горе – като изгасне токът, виелици в балкана, ти си във фургон, отопляваш се на електрическа печка на две реотанчета. Ела, душко, да видиш как се коват клинци горе. (Смях) Умираш от студ.

– Нямахте ли печки на дърва?

– Има, ама има в жилището, да кажем, 20 стаи по 4 човека – 80 човека, а ние сме 180. Ние сме по фургони. Там спим – „героите на Шипка“. Живеем си горе живота.

– А сменяте ли се постоянно там, да върви производството, или в петък се прибирате?

– А, петък – чистка. Всичко отива в Кюстендил. Кой в „Пауталия“, кой в „Москва“, кой дома си дойде… Кой дойде си нощеска пиян. И аз в събота отидем на семейна баня – всичко там да си лъснем. А горе баня са тръбите в реката. Тръбите като замръзнат, турим друг тръбопровод. Минат 20 дена, и тия замръзнали, други тръби. Горим, палим нафта – Боже, нафта, парцали, ватенки, истории – горим, палим, ставаме зверове, не става. За стола нямаше вода, остави банята. Нали трябва да се яде. Мъка е било. Зимата е страшно. Като излезем от галерията, целият мокър, дрехите ми мокри. Може да ми е останала само ватенката суха.

– Вътре какво е, студено ли е, топло ли е?

– Вътре си е едно положение, една температура. Но отгоре вода тече върху тебе. А ти работиш. И те намокри. И сега – аз много пъти, някои дрехи ги свалям. Така и така ме мокри, но поне да има нещо сухо. Ватенката обезателно трябва да е суха. Ризата и работното яке като се намокрят, хвърлям, обличам фанелата на голо, и ватенката, и – драс! Обаче, нещо мокро надолу остане – панталонките… И като излезем, навън е минус я 20, я 25. И на първите 200 метра почнат да правят троп-троп-троп. И долу докато стигнем до лагера, тропат като кокали. Всичко замръзнало на тебе. А нямаш време, камиона го няма. Мокър, в бараката завеждащ-смяната заспал, огъня изпуснал, кога ще го палиш. Няма време. Бягай долу! Най-малко са 6–7 километра, 8 километра са до долу. Пеша. Лед, помръзнали ония ботуши, се вдървили, това е пластмаса, това не е гума. Пластмасата като се стегне, се пързаля, не можеш да слезеш – ще се изтрепем. Долу слезеш, не можеш да се размръзнеш половин час, да си свалиш ботушите, да си свалиш дрехите. Закачиш там, в моргата – то мирише там на всичко, но не и на човешко. Тия непрани дрехи, тая мърсотия, мамо-о! В средата на помещението е банята. Влизаш, там са шкафовете за чисти дрехи, съблича всичко, чисто гол. Сваляш си чистите дрехи, слагаш си ги у шкафо, влизаш в банята, отиваш в другото помещение, там са работните. Обличаш мръшляците, извинявам се за изразя, но това всичко мирише – кое потно, кое кисело, кое не знам какво. Обличам това, отивам и работим. Връщам се, влизам там, свалям си мръсните дрехи тамо, къпя се, минавам отсам, обличам си чистите дрешки, заминавам на стола, ям, отивам и се качвам на рейса. Човек. Чист си идваш, чист си докато се съблечеш. Е, и така до края на света, до пенсионирането.

– Ти там ли се пенсионира?

– Оттам. И като стана това, демокрацията… чаках до първи март да си работим и от първи март да взимам отпуска март и април, понеже съм роден на 29 април, и от първи май – пенсия. Обаче излезна закон, че става

пак минималният трудов стаж 7 години и възраст – 45. И виждам, сега в това размирно време, Гошка, няма, братко, време за чакане. Хайде да се пенсионираме!

– Кое е най-страшното в галерията, в мината?

– Неизвестността винаги е била страшна. Но страшното е било, когато нямаш свестен ръководител. Не ти ли е òправен началникът, тури му пепел на всичко. Той не умее да ти каже и как да го направиш. Ти почнеш, той те насмете, обърка те. Едно, че нямаш желание. И второ, кара те работиш едно нещо двойно или да го работиш с много повече труд и много повече материал. Да го работиш както не трябва да е, нещо от опакото да го караш. Ето това е най-страшното, това най-мъчи и най-убива желанието на човека да работи. Страшно е, ако си със слаб екип. Винаги съм гледал да сме се подбрали. Да знаеш, там е екстрено положение, там никой на никого не държи чадър над главата. Пази ме да те пазя! И особено, има много случаи, така седим, пушим по цигара, някой взима камъченце, трак! по каската… И винаги се гледа нагоре, щото отгоре рони, пада. А отгоре не падат шоколади, имай предвид това, камъни падат, камъченца, може и да е толкаво, като те удари – боли, а пък ако те удари като масата някой, да видиш що чупи. Винаги съм казвал: момчета, моля ви, не си правете майтап! Действително, ако падне и те тупне по рамото, по каската нещо усетиш, че пада, не седи, а стани, огледай и ако требва, вземи лоста и чукни там, дето действително е подронило. А щом почне да рони по малко нещо, там нещо ще се срути. Щом капе нещо от тавана, камъчета падат, обезателно нещо ще се случи.

А случвали са се нещастни работи – да не говорим, имаше. Идваха отвсякъде тука при нас. Много хора дойдат: „сега ще гътнем дамара!“, демек скалата; постоят две седмици, па хайде-е из реката надолу. Няма ги. Отидат си тия, дойдат други. Другите почнат да гътат и те дамари и незнам що.

Който завиди на кравар, на овчар, на миньор, ше кажа – няма акъл. Той не е видял мъката ни на краваря, ни на овчаря, ни на миньора. Също например, на Азотноторовия завод в Димитровград: там какви хора изпити съм виждал! Ние в мината по сто кила мъже, а они – изпити. Въздух ли е, отрова, изпило ги бе, пожълтели, бледи хора. Сигурно там по Стара Загора, Димитровград, из тия заводи сигурно е по-страшно и от наш'то е било, от нашата силикоза. Ама ето аз – 15 години, чувал Господ, дишам си добре. А много хора умряха, силикозата е страшна, страшна е. В тоя рудник 5–6 души утрепа, като бях хлапе. После и горе при нас утрепа няколко човека. Имаше един от Чирпан, го беше утрепало, момчето… Той

как паднал, как изкрещял там, това-онова станало… И ние едно по едно вадим завалиите…. Ватенки, ботуши как излезли от човека, а човекът смачкан, няма що, направо заминава делегация за Чирпан за погребение. И назначиха комисия, 5–6 души от нашите заминаха, и така нататък, и миньори, и началници… И таман чистим там, хоп! – от профсъюзите. Шефът на профсъюза Михайлов, другите. А щом светна, видяха хора: „Кои сте вие?“ – „Ами, работници.“ – „Какво работите?“ – „Крепачи.“ „Какво правите тука?“ – „Ами, тука имало нещо, пратиха ни…“ – „Кой ви прати, бе? Марш оттука!“

– Защо?

– Ами защо – всичко е на място. Щото началниците искаха да скрият нещо, част от кирливата си ризка, неговата си грешка, те искаха умрелият да е виновен. Аз затова казах: страх ме е било от некадърния началник. Не обиждам никого. При нас е друго. Там е фронт, война е. Мината е война. А като не те бива за командир, да ръководиш – отстъпи, има друг. Някой от редниците може да поведе дружината. Също може.

Интервюто взеха Даниела Колева и Ваня Еленкова
27 юли 2000 г.

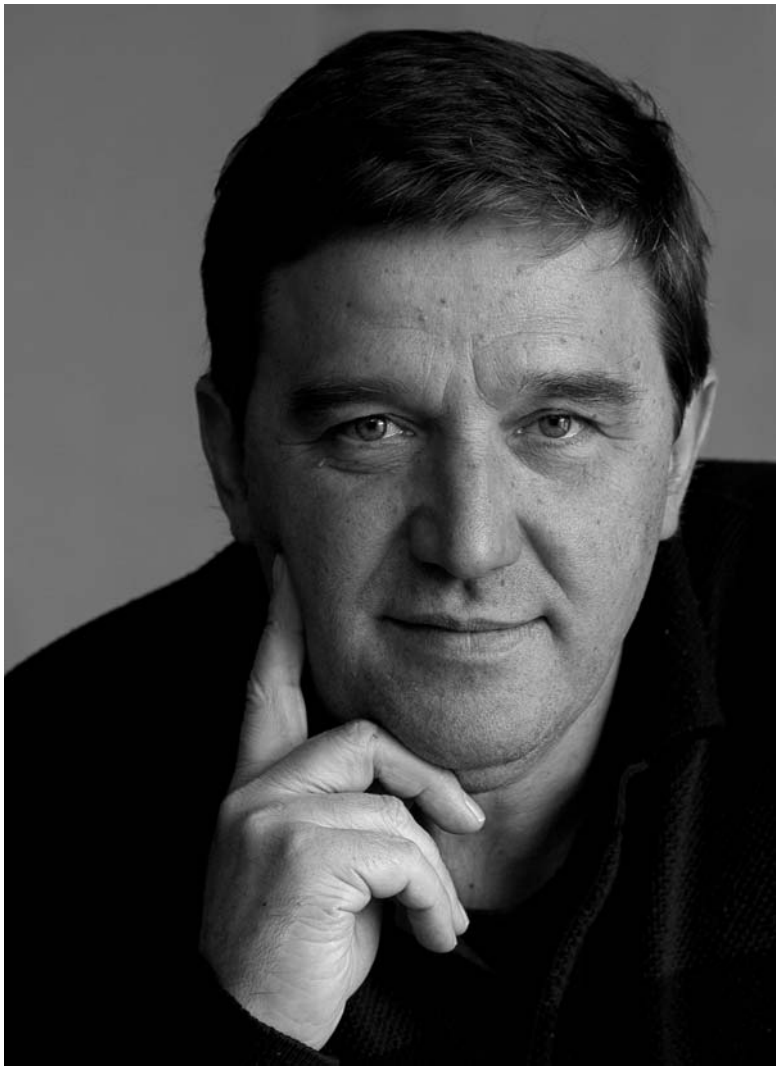

Снимка: Йордан Симеонов

Димитър Луджев

– Книгата Ви „Град на две епохи“, която излезе през март 2005-а, е цялостно изследване за края на буржоазна България и за смяната ѝ със социалистическата система в средата на XX век. Събрал сте огромен масив от статистически данни. Кога работихте над книгата?

– Около 80 на сто от данните и материалите бяха събрани преди 1990 година, включително огромната част от статистиката. Тогава работех

11–12 часа по архиви, библиотеки, в Статистическия център. Много материал донесох през 1989 година от САЩ, където бях за първи път. За времето след 9 септември 1944 година разполагаме с архива на победителите – тези, които са писали историята. В него всичко е така прекроено и нагласено, че 50 процента от събитията са скрити. Няма ги, не съществуват. От американските архиви обаче излизат – процесите срещу протестантските пастори, католическите свещеници, за православната църква.

– Фактите за ролята на православната църква в първите години след 1944 година, поведението на митрополитите, на екзарх Стефан – откъде взехте?

– Главно от американски, някои от наши архиви – на Външно министерство, където е била Дирекцията по вероизповеданията, на Съюза на свещениците. Но за вътрешните интриги: как са били репресирани първосвещеници, действията на комунистическата власт – тези данни са главно от поверителните доклади на американското посолство. Има и много британски източници – на „Форин офис“ – те правят по-добри анализи на социалната структура в България… Основните документи обаче са на различни организации – понеже това е историята на обществените групи, ключова роля играят техните сдружения и организации. Там са и по-запазени автентични материали – протоколите от конгреси, заседания, там службите не са пипали много.

– Вероятно не са допускали, че от тези документи човек един ден може да сглоби мозайка.

– Повече са се интересували да прочистят архивите на партиите, официални организации, Министерския съвет. Архивът на Съюза на писателите, например, е доста опоскан. Но пак има интересни свидетелства. Около 20 на сто от материалите за книгата подбрах след 2001-ва. По някои от темите имам написани студии. Но в този вид текстовете в книгата са писани наново 2003–2004 година.

– Как от икономика и социология се озовахте в историята?

– След като завърших икономика и социология във ВИИ, ми предлагаха длъжност в Института по социология. Но тогава социологията беше поръчкова, говоря за 1974–1975 година. А аз бях политизиран човек още от ученическите години. Разбира се, че исках да замина за Полша, имаше обявени аспирантски места, но кой те пуска – вече беше започнало едно следствено дело срещу мен. И тогава попаднах случайно на обява за найнова история. Бях в казармата в Раднево, на автостоп стигнах до София, за да се срещна с професор Мито Исусов, един от хората, които много уважавам, мой учител. И като историк, и един от големите приятели, ко-

ито са повлияли върху мен с огромната си ерудиция, начина на мислене, свободата на интелектуалец: нищо, че също беше комунист. Той ме попита защо се ориентирам към най-новата история. Отговорих му, че ме интересува генезисът на комунистическата система.

– Като събирахте данните преди 1989-а, как си представяхте, че ще изглежда книгата, имам предвид цедката на цензурата, която се налагаше по такива теми?

– След първата ми книга „Дребната буржоазия в България – 1945–1958 година“, която излезе през 1985-а, започнах да работя целенасочено върху „Градът“ през 1986–1989 година. Виждах я като реконструкция и реабилитация на буржоазния свят, на българската буржоазна държава, на онези поколения. Защото всичко беше описано тогава по идиотски начин – и буржоазия, и интелигенция… И второ, като разказ за историята, за съдбата на хората в периода на налагането на комунистическата диктатура, огромната трансформация в обществото. Защото действително са били смачкани цели поколения. Общата задача беше да разруша онази митология, която се налагаше, но не с директна политическа критика, а с историческия разказ за хората и събитията, възстановявайки истината. Когато излезе първата ми книга с големи мъки и в един полулегален вид, с три допълнителни рецензии, от ЦК на БКП включително, Джон Бел, известен американски историк, по „Гласът на Америка“ през 1986 година обяви, че книгата демонстрира, че в България се ражда обективистична историческа школа – и я представляват най-вече професор Мито Исусов и Димитър Луджев. Но замисълът на „Градът“ вече надхвърляше обективизма на „Дребната буржоазия“. Това е съвсем друго нещо – пречупване на историята на България през друга гледна точка, друга философия. Бих казал, че тази книга, колкото и да е странно, 15 години след „нежната революция“ е може би първият опит да се направи различен прочит на българската история от класическия маниер на подреждане на нещата – партии, събития, институции… Когато видиш историята от гледна точка на тези, които са потърпевши от нея, нещата изглеждат по друг начин. И системата изглежда по друг начин, и резултатът от тая система.

– Какво от системата Ви подтикна да искате да се занимавате с генезиса ѝ – конкретно обстоятелство или вече виждахте, че тя се изчерпва като формула?

– Дълга история. От една страна, имало е някаква съдба, шанс. От друга – вероятно е свързано с моята порода. Като ученик първи-втори курс в Механотехникума в Бургас, попаднах в кръг на слависти и актьори, които носеха идеите на „размразяването“. Те бяха интересни, превежда-

ха Солженицин, Булгаков, покрай тях се запознах с Евтушенко, Вознесенски, Рождественски, Висоцки, Окуджава, Галич…, новата българска литература. И всъщност критиката на сталинизма като система – лагерите и прочее – почна за първи път в тези години. През 1968-а по чешките събития явно съм бил в доста напреднала фаза. Бях трети курс на Механотехникума, секретар на учкома на Комсомола, събраха ни през януари секретарите на техникумите от страната в Двореца на пионерите. И ние направихме нещо като бунт, отказахме да слушаме тъпите лекции, обявихме, че искаме информация що става в Чехия и Полша.

– Какви бяха ответните мерки?

– Изсипа се на другия ден половината ЦК на Комсомола, бяха големи дебати, ние се изказахме революционно. Каквото стана – стана, изхвърлиха ме от учкома и ми намалиха поведението. През 1969-а, не зная как се случи, но ме направиха секретар на комсомолското дружество в Института. Още на първата конференция тогавашният секретар на Факултета държа реч, че е необходим сталински ред. Станах и говорих кой е Сталин – най-големият мракобес, унищожил 16 милиона души. Устроиха ми другарски съд, изхвърлиха ме и оттам. После имах късмета в 1972–1973-та да попадна две лета поред по линията на обмена в Московския политикономически институт, запознах се приятел, чийто баща, професор Виктор Петрович Данилов, аграрник, политикономист, заедно с Александър Некрич беше основател на известното опозиционно движение в СССР „Платформата на XX конгрес на КПСС“. Аз бях в тяхната квартира. Там се събираха хора, съдени и изпращани в лагер: младият Якир (синът на маршал Якир), Новела Матвеева, Александър Галич, известни икономисти, дисидентски настроени. Попаднах в руското дисидентство. От архивите те за първи път бяха извадили много неща за периода 1956–1965 година. Върнах се в България не просто антисталинист, но вече и антикомунист. Някъде през 1973-та, в края на следването, започна първото разследване срещу мен и мой приятел. После покрай казармата нещата се уталожиха и през 1976-а станах аспирант.

– За какво беше това следствие?

– За антидържавни приказки, за разпространяване на литература.

– Откъде бяха намерили доказателствата?

– Достатъчно информация имаше, пък и кой се е крил. Тогавашният секретар на БКП във Факултета ми каза, че „Държавна сигурност“ се интересува от мен… Та, 1979 година бях за първи път в Полша. Там мой приятел аспирант ме запозна с полските дисидентски кръгове на бъдещата „Солидарност“. През 1980-а бях в Полша отново, точно когато се съз-

даваше „Солидарност“, даже станах неин член. Върнах се и създадох клуб „Солидарност“ с колеги от Историческия институт. Логично дойде първият ми арест в началото на февруари 1979 година. Точно вървеше процедурата по защита на кандидатската ми степен. Всичко имаха: какво съм говорил за интервенцията в Чехия, за икономическото ръководство. Години по-късно, като вицепремиер, успях да погледна това следствено дело и за моя неприятна изненада се оказа, че от 14 души, които ни арестуваха тогава, 10 поне са приказвали. Плюс всякакви други доноси; имало е и подслушване, обиски.

– Как се чувства човек в ареста на „Държавна сигурност“?

– Когато ме арестуваха първия път, ме закараха в Първо градско до зала „Универсиада“, после ме прехвърлиха на улица „Шести септември“.

До един момент си спокоен. Все пак съм израснал в семейство, в което баща ми беше комунист, не е имало някаква репресия, не съм се чувствал никога заплашен. Обяснявам си го с факта, че не съм бил сплашван, израснал съм с чувство за свобода. Освен това бях буен характер. Не съм от тези, които се плашат лесно.

Питаха ни защо разпространяваме Георги Марков, Солженицин, Оруел. Защо правим клуб „Солидарност“, публични сбирки по различни теми, за тоталитарната държава примерно. Тогава почнахме да разпространяваме труда на Желю Желев в първия му ръкописен вариант. С него се запознах 1975 година в Университета. Бяхме превърнали школите в Приморско в антикомунистически трибуни и това естествено не се търпеше.

По-късно, когато започна руската перестройка – 1984–1985 година, нещата станаха по-различни. Преди пипаха здраво и въпросът е бил дали да ме допуснат до защита. Тук с благодарност ще спомена имената на професор Илчо Димитров – беше ми първият рецензент, професорите Николай Генчев, Мито Исусов, които се застъпили за мен – следователите ми го казаха директно. Благодарение на тях и защитих. Но тогава всъщност получих първия стрес и псориазис. Бях доста невротизиран, почнах да пия бетаблокери…

– Как реагираха в семейството Ви?

– Когато баща ми научи, каза: „Като плюнка може да изчезнеш, няма да се чуе за тебе.“

Той беше главен счетоводител в затвора в Бургас и по тая линия беше военизиран към МВР.

– Кога приключи това дело и с каква резолюция?

– През 1984-та не ме пратиха на съд, но спираха процедурата за старши научен сътрудник, забраниха да пътувам в чужбина, на Запад. За това

специално много съжалявам, бях спечелил деветмесечна специализация в Харвард. Повикаха ме и ми казаха: „Ако се съгласиш да работиш с нас, да ни сътрудничиш – не искаме друго, а по въпросите на историята, оценки от историческа гледна точка, някои коментари за някои събития във вашите среди, мнения, позиции…“ Казах: не!

На Запад не ме пускаха до 1989 година. Това имаше много лошо последствие – синът ми беше болен, детето си отиваше, а ние не можехме да заминем да го лекуваме във Франция.

– На съпругата Ви не даваха ли да замине?

– Не даваха. Писах молби до Стоян Михайлов. Шефът ми, професор Исусов, изпрати писмо от името на Единния център по история. Но това решение от ГК на БКП дойде през септември, а детето ни почина през юли. После вдигнаха забраната да стана старши научен сътрудник.

– Тези забрани как се стиковаха с Де Се?

– Между Де Се, ГК на БКП и БАН. Академията беше номенклатура на градския комитет на БКП в София. В Де Се с Академията се занимаваше Втори отдел на Шесто управление и аз бях „номенклатура“ на шефа на Втори отдел – един симпатичен полковник Дянков. По второто дело „Философ“ – от лятото на 1987-а – той се занимаваше с мен. При първата ни среща той ми съобщи, че са ми вдигнали бариерата и изглежда не знаеше, че е починал синът ми, защото ме предупреди да не забравям, че имам дъщеря. Скочих, стана разправия. Той се усети, някой изглежда му каза, започна да се извинява. Хората някак не си дават сметка какъв маниер на пресиране, на мачкане изживяваха онези, които имаха някакво друго мислене. Аз не съм бил кой знае какъв опозиционер, но все пак – инакомислещ, дисидент. Забраниха ми и да преподавам в Университета. Основахме с професор Николай Генчев, Желю Желев, Ивайло Знеполски и други Катедра за културология. За мен науката беше форма на обществена съпротива, на позиция.

– Какво роля изиграха хората, с които работехте в Историческия факултет. Изглежда точно този факултет е бил гнездо на инакомислещи?

– Да, Историческият факултет беше едно от най-будните места и център на инакомислие. Изключителна роля имаше професор Николай Генчев, с когото бях близък, в чийто кръг се движехме солидна група млади хора. От историците трябва да спомена Вера Мутафчиева, Васил Гюзелев, Мито Исусов, Нина Желязкова, Зина Маркова и други. Да не говоря за средното и младото поколение, за което си беше едва ли не мода да се критикува властта, обществото, да се изкарват на показ скритите и забранени страни на нашата история и обществения живот.

– Как реагираха тези хора по време на „възродителния процес“? Немалко историци бяха впрегнати да доказват необходимостта той да се извърши.

– По време на „възродителния процес“ за първи път на школите в Приморско и на някои конференции тук в София историци като Вера Мутафчиева, Антонина Желязкова и някои други открито говореха срещу митовете и легендите, срещу изфабрикувани факти за насилственото помюсюлманчване на българите, показваха съвсем друга картина на нещата, която и до ден-днешен не е известна за публиката. Тя е противоположна на това, което пише Антон Дончев. Редица историци застанаха открито срещу „възродителния процес“. Тогава се правеха „разяснителни“ събрания, но само в Историческия факултет и в институтите по история и балканистика открито се говореше, че официалните постановки не са верни.

Големият сблъсък беше около твърденията на Хайтов за гроба на Левски. Всъщност, ако говорим за последователност на надигането на някакво официално и публично българско дисидентско движение, то започна тъкмо от публичния спор, от битката около спекулациите на Хайтов за гроба на Левски през 1987–1988 година.

– Защо точно този спор за гроба на Левски се превърна в крайъгълен камък?

– Защото властта искаше да експлоатира националистическите чувства с името на Левски, подбуждани от твърдениягa на Хайтов, че неговият гроб е в църквата „Света Петка“. Това се превърна в политически спор, в отпор срещу националистически импулс, лансиран от БКП, срещу опита за експлоатация на темата Левски на фона на „възродителния процес“. Николай Генчев, Желев, Велислава Дърева и редица други доказваха, че твърденията на Хайтов са неверни и така лишаваха властта от възможността да парадира с Левски. Смисълът на дебата бе: на кого принадлежи Левски – Левски като националистически символ на една тоталитарна власт, или Левски като символ на свободата, демокрацията. Генчев, Желев, Антонина Желязкова и редица други публично застанаха срещу Хайтов.

Първият публичен форум, на който чух да се скандира думата демокрация, беше в Дома на киното на известния дебат срещу Хайтов. Много от изказващите се говореха за демокрация, за свобода на словото и така нататък. Това е февруари 1988-а. Поклонението пред гроба на Левски от различни групи хора се превърна в демонстрация срещу властта.

След това е дейността на Русенския комитет, второто открито опозиционно събитие, публично събрание и подписка срещу замърсяването на

Русе, пак в Дома на киното. За първи път се организирахме за някакъв тип опозиционна, политическа дейност. Кръгът около Желев беше много интересен.

– Желев като лидер ли привличаше този кръг или главно заради напрежението и преследванията за книгата му „Фашизмът“?

– Книгата беше едно от нещата, с които се наложи като лидер. Той беше сърцето и душата, моторът на всяка дисидентска дейност, правеше сбирки, разнасяше материали, книги, критични статии, съобщения по Би Би Си и тъй нататък. Ако не беше той, нямаше да има дисидентски кръг и движение, Клуб за гласност и преустройство, „Екогласност“ и прочее. Около него имаше доста млади хора. В Университета се пръкна и другата група около Николай Василев. Защитата на докторската дисертация на Желев се превърна в протест. Първо, когато я обсъждихме и одобрихме в Центъра по културология при СУ, след като беше отхвърлена в Института по културология. После, при защитата в Института по философия, чиято сграда бе при „Попа“, се събрахме 20–30 човека отвън да протестираме, ако го провалят. Малко по-късно му бе присъдена научната степен доктор на философските науки. Радой Ралин, Дучо Мундров, поетът Борис Христов, изкуствоведът Димитър Аврамов, философът Атанас Мерджанов, литературният критик Светлозар Игов, писателят Георги Величков и тогавашната му съпруга, историкът Евгения Иванова, историците Николай Генчев, Антонина Желязкова, Зина Маркова бяха свързани с кръга „Желев“.

Аз дружах с тези хора и с други по-млади, радикално настроени интелигенти, различни от дисидентите, членове на комунистическата партия, които бяха някак си по-вградени в системата. Така че действително Историческият факултет и Историческият институт донякъде заедно с Философския факултет и Институт бяха в центъра на събитията. Неслучайно Клубът за гласност и преустройство се създаде в тази среда – в Университета и Академията. Да, действително средата на историците беше особена, настроена критично. Критиката към властта беше силна в писателски среди, сред музиколози, художници, кинодейци и други интелигентски кръгове. В тази атмосфера се стигна до Клуба за гласност, който се създаде през октомври 1988 година.

– Но целта на Клуба беше не да сменя системата, а да я очовечи?

– Създаването на Клуба беше много интересно. Имахме спорове в нашия кръг, главно с Желев. Той лансира в ръководството на Клуба именити интелектуалци, всичките членове на БКП. Тезата беше, че ръководството на Клуба трябва да бъде като шапка, която да предпазва членовете му от репресиите, и, че хора с голям обществен авторитет, а и членове на

БКП могат да послужат като щит срещу по-тежки удари и разправа. Те са публични фигури и трудно могат да бъдат репресирани по скрит начин, да ги обработват и арестуват, както се случваше на някои от нас. Ние, по-младите, не бяхме против тези хора, но смятахме, че те са свързани с официалните среди и политика, включително Блага Димитрова, академик Шелудко. Чавдар Кюранов, Дучо Мундров. Те си бяха хора, индоктринирани с комунистическо мислене, независимо че то се стремеше към социализъм с човешко лице. По-важното бе, че се раждаше обществена, гражданска независимост и солидарност. Когато арестуваха Светлозар Игов, литератора, го пратиха в една тухларна (уж за дребно хулиганство, а всъщност за публична антидържавна позиция), организирахме обществена кампания в негова защита. Когато забраниха на Борис Христов да замине за САЩ, пак хукнаха хора като Радой Ралин и Валери Петров да помагат. Защитни действия бяха предприети по повод арестите и репресиите срещу Петър Манолов, Георги Спасов, Константин Тренчев и други. Клубът от самото начало се превърна в интелектуално критично сдружение. И основните действия бяха главно през пролетта на 1989 година – подписката в защита на Хавел, когато го арестуваха, литературни четения на Владо Левчев, Едвин Сугарев…

Едва през май 1989-а беше първият ясен политически акт на Клуба – прословутата декларация до Народното събрание, която претърпя интересни метаморфози. Първият вариант беше отхвърлен от радикалния кръг на по-младите в Клуба – от кинодейците документалисти… Впоследствие бяха написани две декларации. В резултат се пръкна първата политическа декларация, връчена в Народното събрание в края на май 1989-а. Тази двустранност, разнородност на клуба на инакомислещите пролича най-вече при декларацията за „възродителния процес“. Започна голяма дискусия: Николай Генчев отказа да подпише. Членовете и ръководството на Клуба се разделиха на две основни групи. Декларацията бе подписана първоначално от около 80, а впоследствие от близо 110 души, като мнозина не бяха членове на Клуба, в който членуваха над 200 души. Поради разногласия в управителния съвет на Клуба декларацията не можеше да излезе дълго време. А целта беше да бъде огласена позицията на българската интелигенция срещу политиката на правителството по този изключително антихуманен акт и да бъде представена на международна конференция в Париж през юни по спазването на Хелзинкските споразумения. Декларацията с подписите беше в 3 екземпляра. Едната беше у Йордан Василев и Блага Димитрова, другата – при Желю Желев и Марушка. Когато стана ясно, че не можем да я публикуваме, Желев я даде на

Зина Маркова, тя на мене и аз я занесох на един от секретарите на Френското посолство да я изпрати в Париж. Междувременно в българската делегация за форума в Париж отказаха да включат Желев, но взеха Копринка Червенкова и Блага Димитрова. Блага носеше декларацията със себе си. Ден след заминаването на българската делегация мнозина от активистите на Клуба бяхме арестувани или задържани за по няколко часа за разпит. Направиха и обиски. Най-шумният случай беше с Евгения Иванова, претършували ѝ апартамента в търсене на третия екземпляр на декларацията, който бе предоставен от мен на французите.

Тогава бяха блокирали телефоните ни за чужбина. Във вторник или сряда Евелина Келбечева, която беше аспирантка, чийто телефон не е бил блокиран и подслушван, ни съобщи, че Блага Димитрова ѝ се обадила от Париж и казала: „Не заминавайте на екскурзията без нас!“ Това означаваше да не пускаме декларацията. Настана брожение, защото по-голямата част от ръководството на Клуба зае позиция да се мълчи, а ние искахме веднага да се публикува декларацията. Оказа се, че тя не е четена на форума, даже Копринка Червенкова написа в „Култура“, че Блага Димитрова накъсала декларацията и я хвърлила. А французите не са искали да пуснат това, което имаха, без официалното съгласие на ръководството на Клуба. Мина време, декларацията не излиза. Тогава младите казахме на Желев, че ще я огласим. Той се съгласи. Чак на 28–29 юли декларацията изтече по Би Би Си, „Дойче Веле“ и „Свободна Европа“ и втория път, вече с имената – на 1 август, но все без съгласието на ръководството, което по това време почти се беше разпаднало. Това беше един от най-сериозните актове на Клуба, свързан с позиция, която беше опасно да заявиш публично – беше въпрос на достойнство и на голяма сила.

Когато някой казва, че в България нямало дисидентство, все пак трябва да си даде сметка що означаваше за онези времена публично да заемаш позиция, която не само е против официалната държавна политика, но и срещу факт, за който не се търпеше звук да се издаде. Бяха бесни на тая тема. Помня как срещу мене викаше един полковник от Де Се: „Връщаме се от Каолиново, знаеш ли какво е там, стрелба, а вие какво правите! Предавате България…“

– Помня и митингите, които се организираха уж от ОФ в София.

– На които четяха имената ни като предатели. Жена ми и голямата ми дъщеря минават до митинга на площад „Славейков“, а детето чува името на баща си… Декларацията срещу „възродителния процес“ е увертюрата към българската „нежна революция“. В края на юли имах силна сърдечна криза. Заминах за Странджа, където чух декларацията по радиото, по Би

Би Си. Когато се върнах в началото на септември в София, сред моите приятели от Клуба цареше оживление, предизвикано от предстоящия европейски форум по екология. Това се смяташе за добра възможност за антиправителствени демонстрации. В градинката на „Кристал“ срещу Военния клуб започна подписка за запазване на реките Места и Струма, организирана от „Екогласност“. Там се запознах с Петър Берон, за когото се говореше, че ще е нашият човек на Екофорума. По същото време станаха критични към властта дебати на събрания в някои творчески съюзи като Съюза на журналистите.

Инакомислие владееше на научни конференции и семинари: Школата на историците в Приморско, срещи на литератори в Банкя, където тон даваха хора като Мишо Неделчев. По това време създадох една група, наречена с гръмкото название Център на професионалните сдружения – икономисти, философи, социолози, историци – с намерението да се изработи програмен документ на Клуба, подобен на тези на унгарския и чешкия форум, на „Солидарност“. Желю Желев за първи път постави въпроса за създаване на политическо опозиционно движение. Това стана основна тема за обсъждане по сбирки в квартири, в Университета и прочее. Мисля, че на 13 октомври, сряда, се състоя втората среща* във Френското посолство между делегация на Клуба за гласност и преустройство и западни дипломати. Присъстваха Желю Желев, академик Шелудко, Чавдар Кюранов, Валери Петров, Нина Желязкова и аз. Връчихме декларация за положението в България. Беше много любопитно: Френското посолство на улица „Оборище“, пълно с ченгета, а ние влизаме вътре. Вече не ни пипаха. Разбира се, „моите хора“ от Де Се предупредиха: „Внимавайте какво правите!“ Там се разискваше политическото и икономическото положение в България и подготвяната акция по време на Екофорума. Същата, която стана известна като „боят в градинката на „Кристал“. Бяхме решили, че ще има акция и ще я направят младите в „Екогласност“, а Клубът ще осигурява защита.

Екофорумът се откриваше на 23 октомври, а на 19 пристигна Румяна Узунова от „Дойче Веле“. На летището я посрещнаха Марко Ганчев и жена му. Ние ги чакахме в писателския ресторант. Отначало бяхме с Жени Иванова, Георги Величков, Желев. Слага се маса, тичат, обслужват ни. Нещо сменено в обстановката. Влизат Константин Тренчев, Пламен Даракчиев, доктор Бойко Пройчев – току-що излезли от затвора. Слага се

* Бел. ред.: На 19 януари 1989 г. френският президент Франсоа Митеран кани 12 български интелектуалци в посолството на Франция в София.

още една маса. Пристигат отец Събев, Жоро Спасов, Петър Гогов, общо взето всички известни фигури по-късно се събраха за първи път в Писателския ресторант при идването на Румяна Узунова. Тя се появява, в ресторанта кипи оживление. В центъра на града се чуват тостове: „Да живей свободата, демокрацията!“.

За първи път се събраха ръководители на дисидентски оргнизации, които имаше тогава. Започна Екофорумът. Подписката пред „Кристал“ продължаваше. На 25 октомври почнаха да ни привикват. Полковник Дянков ме извика в кафене „Кристал“: да спрем акцията. Беше много уморен, явно разбираше, че нещата отиват на зле: „Какво ще направите? Ние ще предприемем мерки, ще вземем и да набием някого, вие ще вдигнете гюрултия по някоя радиостанция и България ще бъде изложена. Знаеш ли какви неща стават сега, има нареждане на ЦК на БКП, включително на генералния секретар?“ Отвърнах му, че до няколко месеца Тодор Живков няма да е генерален секретар. На 26-и до обяд бях край градинката на „Кристал“, където се провеждаше нещо като митинг, а следобед ми се обадиха Антонина Желязкова и Петър Слабаков, че милицията е разгонила събралите се и някои са бити и арестувани. Отидохме в квартирата на Келбечева, имаше кореспонденти на чужди радиостанции. Вечерта на 26 октомври – Димитровден, празнувахме у нас. Влиза Георги Величков и вика: „Режимът ще падне до 10 дни.“ Някой каза „До една година да е – берекет.“

После дойдоха сбирките в кино „Петър Берон“, на които се проявиха двете лица на Клуба: интелектуалното, социалреформаторското крило беше за това Клубът да не се превръща в политическа организация. Докато Желев, Петко Симеонов, Иван Джаджев и други, нашата група, бяхме за създаване на политическо движение с доста радикална платформа за политически и икономически свободи. На последното събиране в „Петър Берон“ Желев обяви, че ще бъдем политическа опозиция.

Една сбирка в „Петър Берон“ беше на 29 октомври, другата – преди шествието на 3 ноември. Киното – претъпкано, отвън ченгета. За първи път тогава се запознах с Илия Минев и неговата група. Беше впечатляващо: речи за свобода и демокрация, Петко Симеонов се изяви като голям оратор. След това дойде шествието пред „Александър Невски“ за връчването на петицията. Потекоха ми сълзи, когато забиха камбаните на църквата. Имаше към 1000 души. Първоначално се викаше нещо за чист въздух и по едно време някой извика „Демокрация“, множеството гръмна. Беше страшно да го чуеш, не можеш да го повярваш.

През 1986 година бях в Полша, изтърваха ме за 4 месеца. Там закрепих връзките си със „Солидарност“ и попаднах на голямото честване на

площад „Жолибош“ във Варшава. Целият площад беше в знамена и плакати, около 100 хиляди поляци, речи, скандиране…

– Как точно си спомняте 10 ноември?

– На този ден „Яйцето“ в Университета се превърна в щаб-квартира на българската революция. На другия ден, 11 ноември, в Института по социология се събрахме около 40 човека. Беше дисидентският основен кръг, който тръгваше да прави политическа опозиция. Там се взе решение за първия митинг. Пристигнаха Анжел Вагенщайн и още двама души, които идваха от апартамента на Станко Тодоров, където се съветвали с него и с Луканов и предадоха молбата на новото държавно ръководство да направим митинг в подкрепа на новата власт. По-голямата част бяхме категорични, че митинг в подкрепа на властта няма да правим.

На другия ден, неделя, на заседание на ръководството на Клуба в апартамент на улица „Кракра“, се взе решение митингът да е в подкрепа на демокрацията. Определиха се хората, които трябва да говорят.

За да приключим темата защо избрах книгата ми да е за системата, помня един разговор с голямата ми дъщеря. Години след 10 ноември тя ме попита защо аз, интелигентен човек, доктор на историческите науки, икономист, социолог, правя политика в тази държава. „Не виждаш ли, че не става?“ – „Аз тръгнах да правя революция, не съм тръгнал да правя политика“, отговорих ѝ аз. И това е драмата на цялата тази група. Действително имахме идеали, вярвахме в шанса на българина, в демокрацията. Докато се появиха тези, които желаеха да правят политика.

– Имаше ли договорености между БКП и опозицията на Кръглата маса, които не са известни на публиката? Можехме ли да минем без нея, имаше ли тя основополагащо значение за начина, по който тръгна да се строи демокрацията в България?

– Въпросът за Кръглата маса и до днес не е изяснен, той е предмет на спекулации главно от хора, които не са участвали. Тя не беше българско изобретение, беше материализиран израз на една философия, на една политика как да бъде извършен преходът от тоталитарна комунистическа система към демокрация – израз на мирната революция. Философията, която се наложи в западните демокрации, и оттам се внушаваше на демократичните сили, на антикомунистическите движения в Източна Европа и която преобладаваше сред интелектуалните и идейните лидери на движенията, беше, че революцията не бива по никакъв начин да допусне да се пролее кръв. Оттам и „нежна революция“.

Българският модел до голяма степен следваше полската парадигма. В политическия смисъл етапите бяха: кръгла маса, избори, формиране на

коалиционно правителство. В икономически – реформи по посока на така наречената шокова терапия. Този модел беше насърчаван от западните политически и икономически институции.

Кръглата маса възникна като пряко следствие от промяната. И не я измисли нито Луканов, нито Желев. Тя имаше и някои специфики – преди всичко тук комунистическата партия беше много по-силна отколкото в Полша и Чехия, контролираше цялата власт. Българското дисидентско движение, по-късно създадената политическа коалиция СДС в началото на Кръглата маса през януари 1990-а беше твърде слаба, неоформена организационно, нямахме дори сграда. На първото работно заседание преди официалната Кръгла маса се договаряха технически неща – сграда, комуникации, средства за СДС, който трябваше да стане основен преговарящ антипод на господстващата БКП.

Ще отворя скоба, защото се спекулира и с 14 декември – митинга пред Народното събрание – че едва ли не ако тогава Желев и другите не сме спрели хората, щяло да стане преврат, а комунистичмеската власт да падне. Това са глупости със задна дата: Иван Костов твърди, че бил там, но това не е вярно. Беше в сградата на Отечествения фронт, където събирахме група икономисти да пишем програмата на СДС. Той поиска пари и някаква сигурност, затова беше помолен да напусне. В Чехия беше възможно да се случи падането на комунистическото правителство, след като излязоха 2 милиона души и стояха 10 дни на улиците. Но в Чехия имаше съвършено друга нагласа у гражданството и организациите имаха друга готовност, предистория. У нас такова нещо нямаше.

За първи път „Долу БКП!“ се извика не на площад „Народно събрание“ на 14 декември 1989 година, а при демонстрацията на 11 януари 1990-а. Едно е да викаш „Долу член Първи!“, друго – „Долу БКП!“. Много хора не си дават сметка колко страшно беше тогава и как основната част от населението беше в огромно напрежение. Всъщност политическото брожение беше в сградите на Университета и няколко други такива обществени места; по медиите тук-таме. Малко граждани излизаха на открит протест, не говоря за присъединяване към демократическите процеси. Помня митингите по време на Кръглата маса. Като изключим няколко митинга в по-големите градове, в по-малките това бяха групи хора, които стояха на площадите, а други се бяха сгушили по вратите на магазините и наблюдаваха. Такива бяха настроенията. Май-юни 1990 година, може да се каже, имаше по-голяма опозиционна вълна. Самите юнски избори и резултатите от тях са много характерни. Загубихме изборите юни, камо ли на 14 декември, когато имаше 3–4 хиляди души на площада. И то по-

ловината бяха случайно попаднали, дори имашие хора, които по-късно станаха членове на Висшия съвет на БСП.

– Как тръгнаха първите заседания?

– Много драматично. На 16 януари 1990 година при първото официално заседание се разбра, че официалната експозиция на Масата ще бъде трибуна – форма на идеологическа пропагандна война между двете политически групировки. По тази причина възникна потребността да бъде създадена така наречената Контактна група – две делегации, едната водена от Георги Пирински, другата – на СДС – водена от мене. Това бяха групи на експерти и политически лица, които трябваше да работят преди заседанията, за да могат да внесат някакъв смисъл и порядък в дневния ред, който да обсъжда и формулира решения.

Всяка от делегациите следваше принципните решения и указания на своите партийни органи. В Координационния съвет на СДС решенията се обличаха в предложения. Водехме драматични спорове. Имахме поне 4–5 случая, в които прекъсвахме заседанията, или нашата делегация напускаше, тъй като делегацията на БКП отказваше да коментира предложеното от наша страна. Постепенно се наложи по-нормален диалог, подготвяха се документи, внасяха се предварително. Осъзнахме се, почнахме да обсъждаме в нормален тон, а не в непрекъснати разправии. Това се оказа полезно, когато преминахме към икономическата част, избирателния закон и промените в конституцията. Деловият характер веднага ни се отрази, напрежението се пренесе в Контактната група или в партийните централни органи и по-малко в заседанията на Кръглата маса.

Примерно, от СДС имахме хаотично представителство, всеки от лидерите на партиите се изказваше по всички въпроси. Постепенно взехме да внасяме експертност, особено където комунистите мислеха, че ще ни смачкат: при икономическия раздел на реформите. Оказа се, че позицията на СДС в много отношения е по-обоснована от гледна точка на модерните изисквания. Да не говорим, че СДС беше за основните направления на прехода към пазарна икономика. Това правеше впечатление. Отрази се.

Включително и в облеклото. На първите заседания всички бяхме облечени като бунтовници. Помня, че пръв сложих костюм, след това – доктор Петър Дертлиев и постепенно цялата делегация на СДС се облече в костюми. Отначало беше фрапантно – онези се изтупали с вратовръзки и костюми, а ние като слезли от Балкана.

Имаше няколко закрити заседания. Примерно, когато се обсъждаха промените в конституцията. Бяха формулирани правомощия на президента, които при старата конституция са много по-големи от тези, които

дава новата. Тогава имаше по-ясно разделение на властите. Типичен случай – почнахме веднъж от президентските правомощия, бяхме стигнали до блокаж; те не отстъпват, ние също. Тогава за първи път се появиха Лилов – генералният секретар на БКП, и цялото ръководство на партията, и от наша страна ръководството на СДС. След бурен спор аз напуснах, в разрез с позицията, която отстояваха Дертлиев и Милан Дренчев.

– Твърдите, че официални договорки не е имало. А неофициални?

– Ясно е, че течаха някакви контакти между ръководните среди на БСП и някои от ръководителите на партиите в СДС. И Петър Дертлиев, и Милан Дренчев, и Петко Симеонов, и други дейци на СДС имаха разговори, частни срещи. Беше нормално. В продължение на 3–4 месеца се водят дебати, установяват се контакти. Но официални договорки не е имало нито веднъж. По-скоро Контактната група е водила разговори, за да се стигне до решение. Там се водеше битката на експертно ниво. СДС беше за мажоритарни избори, БСП – за пропорционални, в крайна сметка се стигна до смесена система. Това не са договорки, а търсене на решения. В повечето случаи надделяваха становищата на СДС. Нека се видят решенията на Кръглата маса: за разпускане на партийните организации, за деполитизация на армията, за демократични избори, произведени по закон, който е по-добър от сегашния – половината депутати на мажоритарен принцип.

Кръглата маса беше постоянна битка. Във втората ѝ част вече имахме много солиден екип. Тя буквално се превърна в училище за демокрация. Хората се учеха на елементарни принципи, беше своеобразен минипарламент. Всъщност Кръглата маса бе революционна институция, която първо легализира антикомунистическата опозиция, даде ѝ властови ресурси. И подчини цялата държавна власт на решенията на Кръглата маса. Това договореност ли е?

– Първите подозрения дойдоха след загубата на изборите през юни 1990 година…

– Съдят за нещата като резултат от конспирации. Загубихме изборите заради лошата кампания на СДС, понеже нямахме необходимата техническа подготовка. И в последния момент трябваше да поставим ултимативно въпроса при Петър Младенов, че ще бойкотираме изборите, ако не преструктурираме избирателните райони. Докато комунистите имаха изрядна електорална география, подготвени секции, мрежи, представители. Защо загубихме – основната причина бе, че голяма част от народа се страхуваше все още от властта, от последствията на своя избор: всичко още беше държавно. И второ, част от лидерите на СДС избраха грешна

стратегия със заплахата, че ще бесят комунистите след изборите, други пуснаха картата с черепите – то също имаше тежък ефект. Условията за изборите бяха повече от демократични: само с бели бюлетини. Цветните ги въведоха през 1991-ва.

Естествено, точно това трябваше на комунистите – противостоянието, конфронтацията, страшния враг. За тях беше изгодно на Кръглата маса и след нея да смачкат умереното крило в СДС – хора, които бяха склонни на разумен диалот с БСП като СДС-център. А предпочитаха да експонират други – гладуващи, крещящи антикомунисти. Това мобилизираше червения електорат, създаваше по-добър климат за партията. Онези, които обвиняват Кръглата маса в договорености, не биха могли да обяснят как при Велико народно събрание, след загуба на изборите, СДС печелеше победа след победа, а БСП отстъпваше стъпка по всички направления.

– Каква беше ролята на коалиционното правителство – трябваше да спасява държавата след Луканов, да постави някакви основи на капитализма или нещо трето? Имаше ли натиск отвън как да се формира правителството?

– Причините за създаване на коалиционни правителства в цяла Източна Европа вече споменах. И в България беше форма на мирно предаване на властта от комунистическата партия. Всички си даваха сметка – и на Запад, и на Изток – какви грамадни проблеми и трудности предстоят в прехода към демокрация и пазарна икономика. Как се срутва цяла една система, как това води до деградация на икономиката, рецесия, безработица, смяна в битието на милиони хора, изпадането им в невероятно тежка житейска ситуация. Те трябваше да направят неща от фундаментално значение, а това изискваше усилията на мнозинството от нацията.

Адам Михник по това време казва: „Всяко партизиране на проблемите, всяка конфронтация, всеки опит да присвоиш само за една част от нацията правото да решава проблемите е обречен. Ако не постигнем един минимум консенсус по принципиални въпроси…, това ще доведе само до удължаване на агонията и страданията.“ Тези популярни думи за национално съгласие не са български патент от 1991 година. Те са в речника и политическата идеология на цяла Източна Европа.

Идеята за коалиционно правителство в България се появи през лятото на 1990-а и беше формулирана от западните сили първо като „програмно правителство“. При политическите разговори се стигна до споразумение кой кои власти ще вземе – БСП да има председател на Народното събрание, СДС – президент, а правителството да бъде коалиционно. При преговорите между Желев, Луджев, Луканов и Лилов Луканов говореше как-

во прекрасно правителство ще направим с най-добрите експерти на България, включително от СДС, което той ще оглави. Параметрите на това „програмно“ правителство започнаха да се договарят и към края на септември аз подготвих проект на споразумение по политически и икономически принципи за създаването му. Проектът предвиждаше параметри като отказ на БСП от имуществото, признаване на вината, премахване на партийните фирми…

Разгоряха се много страсти. В Координационния съвет на СДС мнозинството не искаше да чуе за каквото и да е правителство с БСП. Но западните сили бяха направили вече първия кръг от разговори. В деня, когато трябваше да се вземе решение, обсъдихме проекта с Пирински (бях вече първи политически съветник на президента Желев и заместник-председател на парламентарната група на СДС) и по обедно време отидохме при Луканов в Министерския съвет. Той пиеше айран и ядеше кренвирш – беше по обяд, погледна написаните от мен условия и каза: „Всичко ли трябва да остане? Съмнявам се.“ Следобед в 3 часа имаха пленум. Той отиде там, аз – при синята парламентарна група. След бурна дискусия убедих групата, че БСП няма да приеме нашите условия, за нас е по-изгодно да покажем, че сме конструктивни, позитивни. Нашите хора гласуваха за проекта за програмно правителство с огромно нежелание.

Вечерта при президента Желев имахме среща, дойдоха Лилов и Луканов и няма да забравя как доста ехидно Лилов каза: „Андрей, Луджев иска да се качим на столчето, да си сложим примката на шията и да го ритнем.“ Луканов заяви: „Така изглежда, но нашият пленум отхвърли исканията.“ Тогава доста нервно им казах, че след 2 месеца ще ме молят за тези условия, но няма да ги имат. И познах. Луканов направи второто си правителство. Неговата програма бе огхвърлена от опозицията, а МВФ настояваше за най-широка политическа подкрепа като условие за спасителното споразумение. Луканов опита да получи подкрепа за бюджета така: в резиденция „Лозенец“ се сложи хубава софра, събраха се лидерите на всички партии: от СДС, БЗНС и БСП, на профсъюзите. Андрей Луканов държа реч колко е важно да приемем бюджет, защото без него държавата ще се разпадне. И повече от лидерите на СДС започнаха да подкрепят идеята…

Аз се противопоснавих като посочих: „При парламентарната демокрация приемането на бюджета е най-чистият израз за подкрепа на едно правителство, господин Луканов много добре го знае и иска да я получи по косвен начин.“ Луканов беше бесен, защото СДС отказа подкрепа. Веднага след това заминахме за конференция на ОССЕ в Париж. Нещата се

развиха по много бърз начин. Западните сили внушаваха, че Луканов трябва да си отиде, той няма да получи финансова и политическа помощ от Запада. След много бурен дебат в Народното събрание, въпреки призивите за уметиност и компромис на Желев, Дертлиев, Александър Йорданов и други, парламентарната група на СДС прие по-радикална линия за отказа си да подкрепи Луканов. Когато излетяхме, вече се бяхме договорили Желев да поиска оставката на Луканов в самолета за Париж.

Така и стана. Докато пътувахме, Желев извика Луканов, говориха си. Луканов се върна много блед и ми рече: „Митко, правите голяма грешка. Зная, че няма как, трябва да подам оставка.“ Беше в мрачно настрение, но явно разчиташе на нещо. В Париж имаше две демонстрации към българската страна. Едната беше в началото на първото, тържественото заседание. Западът празнуваше своята победа. Влязоха Джордж Буш-старши* и Джеймс Бейкър**, които започнаха да се ръкуват с всички членове на делегациите. Нашата беше от първите. Стигнаха до нас, демонстративно подадаха ръка на Желев, на мене, обаче загърбиха Луканов. Това беше демонстрация на отношение, присъда. Втората беше в Руското посолство. Горбачов току-що се беше договорил със западняците – той направи отстъпки по въоръженията, те се съгласиха да не бъдат допуснати прибалтийските държави на конференцията. Горбачов се чувстваше доста силен. Имахме среща, тя е описана донякъде от Желев в неговите спомени. Горбачов се обърна към Луканов с „Андрей“ (познаваха се много добре): „Какво иска вашата опозиция, дай им няколко министерски кресла.“ Звучеше много императорски. В прав текст възразих на Горбачов, че не става дума за кресла, а за принципно споразумение – или ще бъдат приети политическите и икономическите условия за съставяне на правителство и ще бъдем равнопоставени в него (при това икономическите ресори ще бъдат в ръцете на СДС), или няма да има правителство.Той ме запита защо. Отговорих му, че никъде не се е чуло и видяло комунистическа партия да прави пазарни реформи, да прави капитализъм.

Горбачов, видимо ядосан, заяви, че това би могло да стане с промяната в политиката на социалистическите партии. Желев мълчеше, но аз настоях че от условията няма да отстъпим. Казах също, че на господин Луканов е поискана оставката. Горбачов, все бесен, се обърна към Желев свойски: „Това вярно ли е?“ Явно Луканов разчиташе на този натиск от Горбачов.

---

* Бел. ред.: Президент на САЩ през 1989–1993 г.

** Бел. ред.: Държавен секретар на САЩ.

Луканов подаде оставка драматично, след като хората излязоха на улиците в София, имаше стачки и демонстрации в страната. Залочнаха преговори за коалиционно правителство. На конференция на СДС в Пловдив се сблъскаха две позиции – да се участва и да не се влиза в това правителство. Мнозинството подкрепиха моето становище, че това е начин да вземем основни лостове на властта и това ще гарантира бъдещето и силата на СДС. Ако не влезем в изпълнителната власт и не получим контрол върху нея, ще бъдем манипулирани и разбити. Вероятно щяхме да загубим отново изборите, ще се забавят реформите и Западът няма ни подкрепя.

Същевременно някои водещи западни посланици направиха срещи с ръководителите на СДС, приканиха ги за участие в коалиционно правителство с аргумента, че който се качи на влака на МВФ, ще спечели. А за да се качи на влака на МВФ, ще трябва да се постигне политическо и социално съгласие като основа за реформите и за финансова подкрепа от Запада. Това е истината. Директно се срещнаха с всички лидери на СДС, след което те, макар и с нежелание, се съгласиха. Създаде се комисия за договаряне на принципните условия за създаване на кабинета „Попов“.

Всички лидери бяха убедени, че това е правителство-камикадзе. То ще свърши черната работа и понеже ще обере омразата на хората, следва да бъде максимално отдалечено от СДС. По предложение на Гиньо Ганев беше разисквана моята персона за министър-председател. Бях подкрепен от всички без БСП. Желев говори с Любен Беров, Тодор Вълчев, с Гиньо Ганев, те отказаха и се стигна до Димитър Попов. След драматично заседание на Народното събрание беше договорен и приет кабинетът.

Правителствената програма беше изработена много бързо, както и споразумението с МВФ. Писмото за намеренията беше одобрено от МВФ и даде зелен сигнал за приемането на програмата на българското правителство в Брюксел, в Г–24, за отпускане на 800 милиона долара финансова подкрепа, за стартиране на реформите от 1 февруари. Целия пакет от мерки, които правителството въведе през следващите 5–6 месеца по макроикономическите, фискалните, социалните, структурните и други параметри, практически преместиха стрелките за движение на българската държава. И създаде законодателни норми, както и икономическите и социалните условия за прехода към свободна пазарна икономика.

Следващите правителства – на СДС, на БСП – демонстрираха своята безпомощност. Нещо по-важно, от което се опасяваха бащите на „нежната революция“, че всяко партизиране на тези национални процеси, всеки опит да бъдат превърнати в собственост на една или друга формация, вся-

ко отиване към конфронтация води до забавяне и даже до неуспех на реформите. Това, което се и случи с България: нейното изоставане – за да влезем в Европейския съюз 4 години по-късно от останалите 10 източноевропейски страни. Да говорим какъв голям успех било да влезем в ЕС, е срамно. Когато България през 1991–92-ра, според отчетите на Световната банка и МВФ, беше до Чехия, Унгария и Полша, Словакия, Словения; прибалтийските държави прохождаха. Сега те са в ЕС, пък ние сме още на вратата.

– Най-големият проблем партизацията ли беше или мутризацията?

– Мутризацията е друг въпрос. Но начинът, по който в България се формираха и консолидираха политическите ръководни елити – особено на БСП и на СДС, постепенно отстрани експертния капацитет. Това се оказа гибелно за държавното управление. В България се наложи партийно-клиентелистка система, типична за Балканите от 19 и 20 век, а не модерна политическа организация, в която доминират хора с експертни качества и с умения да управляват сложната държавна система. Формирането на българския капитал от източници като нелегитимни структури на бившата номенклатура, на Де Се, на „мутри“ (тоест с криминален произход, така наречения борчески капитал), това вече е проблем, свързан с характера на политическите елити и на партийната система.

Интервюто взе Генка Маркова
април–май 2005 г.

Снимка: Галина Рулева

Дончо Дончев – Американеца

– Как живее един бивш американски рейнджър в селце с 400 човека като Върбак и прикован вкъщи от удар?

– Живея добре, не се оплаквам въпреки болестта си. Доволен съм от живота си. Трагедията е, че хората живеят в беднотия. Всички, които ид-

ваха на власт, идваха все „в името на народа“. Туй ще направим, онуй ще направим, накрая нищо.

– Във вашия род мъжете и по бащина, и по майчина линия все са ходили на гурбет в Америка. И на дядо ти са му викали Дончо Американеца.

– И двамата ми дядовци са ходили на гурбет и са се върнали, за да участват в Балканската война. Били са родолюбиви българи, с чувство за справедливост.

Америка беше Обетована земя за дядо ми Дончо, все говореше за американската предприемчивост. Като участник във войните седем пъти е раняван. Беше истински последовател на Александър Стамболийски и земеделската идея. Бил е заместник-началник за цялата страна на оранжевите отреди на Стамболийски. След преврата си общува най-вече с местния поп Анастас и чете Библията. Даже и попа е замествал. Мечтата му беше да направи „американска“ ферма. Но всичко завърши с влизането в ТКЗС. Казваше, че Бог е разпоредил хората да обработват земята и да бъдат земеделци. Вярвал е, че като свърши войната срещу Германия, правителството ще бъде земеделско. Но дойдоха комунистите на власт и всички, които мислеха различно от тях, бяха белязани. Особено той, който говореше въодушевено за Америка.

Бащата на другия ми дядо Велико е бил опълченец, има даже паметник. А дядо Велико е бил ятак на партизаните в Горско Сливово, но останал разочарован от тяхната жестокост.

– Не се ли примириха с комунистите?

– Не. Винаги са гледали на комунизма като страшна зараза. Само който го е изпитал на гърба си, той знае истината. Аз бях здрав и силен и комунистите не ме уплашиха дори в Белене. Но баща ми го уплашиха. Викали са го и зиме, и лете, и денем, и нощем да го разпитват за мен. Когато прескочих границата, доста време никой не знаеше къде съм. Затова неговият живот винаги е бил в напрежение. Човечеството е минало през много изпитания, но аз лично вярвам в Бога и това ме е спасило. Винаги съм усещал Божието внушение „Бъди верен до смърт и ще ти дам венеца на живота“.

– В такова малко село всички се познавате. Имаше ли големи политически страсти и вражди?

– Имаше хора, които са посягали на старите си бащи. Това е било политика.

– Политика, която не си харесвал?

– Не. И бях изпълнен с решимост, не се плашех от нищо, луда глава. Бях хубаво момче, на 19–20 години. В Америка имах приятелка, Патриша.

Като влезем заедно в ресторант, тя се оглежда и казва: „Дончо, никой няма и наполовина на твоята хубост.“ В Сан Франциско американки ме спираха – само да си направят снимка с мен. Обичах си униформата. Бях самоуверен, спортист, имах пари. Никога не ме е напускала вярата в Бога. И продължавам да вярвам.

– В Америка си имал много възможности, коли, пари и жени. Бил си с блестяща кариера на рейнджър, живял си в Холивуд и се връщаш в България през 1965 година, в най-тоталитарните години на комунизма, в една бедна страна. Знаеш как си избягал, знаеш какво си преживял в Белене. На какво се надяваше тук? Какво не ти хареса в Америка?

– Там всичко е хубаво. Няма нещо, за което да се замисля и да поставя под съмнение американския начин на живот. Когато изтече петгодишният ми договор като рейнджър, реших да напусна армията, защото влизах в Христовата възраст. И заедно с документите си получих и благодарствено писмо, в което пишеше: „Нацията Ви благодари. През годините на Вашата военна служба Вие помогнахте да се опази силата и мощта на САЩ. Вие бяхте важна част от силата на страната, която позволи нашата нация да действа и да се развива.“

Но въпреки американския си паспорт аз обичах България, родното си място. Вярвах, че България ще има друг начин на живот. Исках този народ да добрува, защото заслужава. И то ще стане. Членството ни в Европейския съюз е много голяма крачка напред. Защо е силна Америка – защото е силна морално, защото смята демокрацията за нещо свещено. Те не враждуват помежду си. И в Европейския съюз така ще бъде. Хората се обединяват. Трябва да вярваме в тази демокрация, макар у нас да я разбират погрешно. Има да се учим.

– Какво се случи първия ден, кагато отново стъпи от самолета на българска земя и се прибра вкъщи?

– Първия ден не се прибрах вкъщи, ами в затвора. Държаха ме две седмици. Още на летището двама от тайните служби казаха на митничарите: „Няма да му проверявате багажа, ние ще го проверим, той е предател.“ Закараха ме в Централния затвор. Дванайсет дена ме разпитваха. Следователят беше полковник, май Лазаров се казваше. Беше жалка картинка. Петите на чорапите му бяха скъсани. Аз бях по-стегнат от него. Даже имах кърпичка в малкото джобче на сакото. Извикаха баща ми в София, за да се направи очна ставка, да ме разпознае. Може да съм двойник.

– Живот като на кино.

– Идва баща ми… още ми е мъчно за него. Очите му се насълзиха, като ме видя в затвора. „Нямаш ли други дрехи, с тези къде да те водя“, пи-

та ме. Бях със затворническите дрехи, после ми върнаха костюма и куфара. С джипка ни закараха до гарата. Въпреки че имаше амнистия, можеха пак да ме арестуват. Баща ми беше писал няколко пъти за амнистията, искаше да ме види. И мен ме мъчеше носталгия. По досие ме водеха американски шпионин. Но сега и досието ми изчезна. За мен е имало много доноси. В началото три години трябваше да се разписвам в милицията. Бях агроном в ТКЗС-то. А преди десетина години, когато ме избираха за кмет, почти 90 процента гласуваха за мен.

– Мислил ли си, че ще имаш толкова превратности в живота си?

– Не, когато бях млад, въобще не смятах, че за мен има живот в тази държава, след като съм минал през Белене. Бях много горд, държах се достойно, сто пъти са ми предлагали да стана сътрудник на „Държавна сигурност“, но съм отказвал. Не мога да бъда доносник.

– И затова ли си бил толкова решителен и непоколебим?

– Да. И на американците казах, че много пъти ми е предлагано да стана доносник. Докато бях в Америка, през цялото време съм чувствал американска закрила и съчувствие. Защото съм минал през ада. В Белене съм виждал убити хора, виждал съм хора да ядат трева от глад. Като нямаше друго, и сурова риба сме яли. Безсмислени жестокости. След 10 ноември много пъти ходих там, паметник откриха. На една от срещите се опитвахме да си спомним къде е бил карцерът, къде – кухнята. Доста години са минали. Човек се обърква. Но жена ми вече не ме пуска да ходя, много се разстройвам.

– За Виетнамската война много се е изписало. Какъв е най-силният ти спомен от джунглата?

– Жестоко е, особено когато съзнаваш, че си в истинска война. Но срещу беззащитни хора не съм стрелял. Когато участвах в първите митинги на СДС и говорех за демокрацията, ми крещяха: „Кажи колко деца си убил във Виетнам!“ Обвиняваха ме, че като американски войник съм стрелял във Виетнамската война срещу деца. Но нито едно дете не съм убил, нито военнопленник или беззащитен човек. Когато си пленил някого, си длъжен да го опазиш. Винаги съм вярвал в Бога – Бог ме опази в тая война, Бог ми е свидетел. Във Виетнам бях малко време, на самолетоносач. Спасявахме сваленитe американски пилоти. Няма нищо по-страшно да си пленник. Бях в група „Алфа тим“ и дойде съобщение, че са свалени двама пилоти и трябва да ги приберем. Не знаехме точно къде са, издирвахме ги, но и виетнамците ги търсеха. Когато ги открихме, се оказа, че сме обградени отвсякъде. По радиостанцията съобщихме къде се намираме. Веднага дадох команда с хвърляне на гранати и с щурм да пробием

обръча. Стреляха от танкове, огън отвсякъде. Мен ме раниха в крака, оглушах от взривовете. Но ни изпратиха хеликоптери и всичко завърши благополучно. Това беше моята гордост, гордеех се, че съм войник, който воюва за свободата. Изпълнявах свещен дълг към Бога срещу безбожните комунисти. От военното разузнаване ми казваха: „Господин Дончев, ние комунизма ще го съборим, без да е гръмнало оръжие.“ През цялото време съм живял с мисълта, че помагам на България. Затова се върнах.

– За какво се бореше в Америка българската политическа емиграция. Срещали сте се с бивши земеделски лидери като Гемето.

– Каква емиграция – това беше помия. Клеветяха се един друг. Както сега. Типично за нас. Всеки да направи мръсно на другия. Големите ми приятели бяха между американците. Никога няма да ме забравят. Докато са живи. Имаме специален албум на ротата, снимката ми е там. Но там никой не знае, че съм българин. Мислеха, че съм германец, защото пристигнах в Америка през Западна Германия.

– Кои са най-важните хора, които срещна в Америка?

– Моите командири. Много човечни, много добри като хора. Викаха ми Цар Дончо. Защото бях горд, наперен, пред нищо не се колебаех. При тренировки винаги излизах пръв. Станах сержант. В Американската армия редът и дисциплината са изключителни. Войниците живеят с мисълта, че се борят за свободата и правата на човека в целия свят. Прекланят се пред знамето си, пред свободата и демокрацията.

– С другите българи какво се случи?

– Те станаха парашутисти. Погълна ни животът и загубихме следите си.

– След 10 ноември не ти ли се искаше да видиш как се е променила Америка?

– Имах възможност, но нали някой тук трябваше да променя живота и политиката.

– Какво искаше да направиш в политиката?

– Да станем като Америка. Да не воюваме помежду си, да не се борим като врагове. Да се обичаме като хора. Сега може и да съжалявам, че не се върнах в Америка, макар за малко. Да видя какво се е променило там. Да се извиня на онова момиче, Патриша, която беше готова да ме последва в България. Много беше влюбена в мене. Но знаех, че ми предстои борба, че комунистите са жестоки хора, няма да я приемат и ще има трагичен живот. Беше учителка, честно, достойно момиче, много религиозно. Дори аз съм ходил на църква с нея. (Тук съпругата му Маргарита се разсмива и казва: „И какво научавам чак сега, след 40-годишен брак – всички съкровено пазени тайни и спомени вече излизат наяве!“)

– Не е лесно да скъсаш с един живот и да започнеш друг. Никога ли не сте си писали?

– Не.

– През тези 15 години демокрация не успяхте ли да се свържете с някой от хората, които споменавате в книгата си „Рейнджър“?

– За съжаление, не. Политическите промени бяха много бурни. Станах кмет на родното си село Върбак, за лош късмет получих удар. Но сега се възстановявам и не мисля да се предавам. Аз винаги съм живял с мисълта за бъдещето на България и за борбата. Знаеш ли колко силно беше това чувство, че може да дадеш на родината си това право, което го имаме днес. Вие сте друго поколение, можете да говорите каквото си искате. Но не е лесно да се постигне това да мислите свободно, да бъдете свободен човек. Хората у нас живеят с предразсъдъци. Мен ме изправиха пред сериозно изпитание. Да ме обвиняват, че съм убивал виетнамски деца. Много хора още ги е страх от мен, дори само за това, че още съм жив и дишам. А хората на Де Се винаги са ми пречили. Като започнах да получавам американската си пенсия, още повече започнаха да се съмняват, че съм американски агент.

– Гледал ли си филма „Апокалипсис сега“?

– Не. Но аз я знам тази война от живота, а не от киното.

– Не се ли страхуваше?

– Не, аз бях въоръжен с добро оръжие, с много патрони. И мисля, че тази Виетнамска война провали комунизма. С Америка не можеш да се бориш. Това е богата държава.

– Защо не можем и ние да бъдем богата държава?

– Защото има прекалено голяма армия. Армията е една пиявица, която смуче човека. Европейският съюз е на принципа на САЩ. След време той ще бъде много силен. С много пари. Но нашите хора все още не могат да разберат това. Не мислят глобално, а всеки за себе си.

– Не всеки може да разбере принципите на политиката. Ти самият чувстваш ли се като човек, на когото мечтата в живота е осъществена?

– Да. Макар че имам още малко работа. Трябва да помогна на сина си. Той е млад, на 37 години, живее в друго време, иска да прави бизнес. Оказа се, че не може да се живее само с идеи. На него не му харесва да живее във Върбак и да се занимава със земеделие. Аз съм малко виновен – и пред жена си, и пред сина си. Още от 5-годишен го гонеха от детската градина, после от училище. Непрекъснато му е втълпявано, че баща му е предател. Въпреки че беше отличник, не можа да стане студент

и много се разочарова. И внуците много се учат – и Маги, и Дончо са отличници, момичето е манекенка, иска да става журналистка, момчето е баскетболист.

– Синът ти нямаше ли желание да види Америка. Не само баща му, ами и дядовците му са били „американци“.

– Не беше готов, пък и рано се ожени. Там без мене не може да се оправи сам.

– Парите или идеите имат по-голямо значение за теб?

– С парите, които получавам, с пенсията помагам на сина си. Аз винаги съм се борил за идеята. В Америка имах повече пари, но те не ме интересуваха, дори съм давал назаем. Там харчех всичко. Исках да разбера начина на живот. При американците още от времето на дядовците ми важи максимата „Стремете се към долара, останалото само ще дойде“. За тях животът е бизнес. Говореха много за работата си. Никога не мислят на дребно. За мързеливите място няма, а банките подпомагат инициативния човек. Там дори децата припечелват по нещо сами, за да се учат.

– От политика може ли да се забогатее?

– Ако човек е като мен, няма да забогатее никога.

– Има ли нещо, за което съжаляваш?

– Че не помогнах на сина си. Но аз имам морал. Не съм като Христо Бисеров*. А Филип Димитров е срамът на СДС. Аз съм дал 80 хиляди лева да го подкрепя. Но той се оказа прост човек. Най-добър политик според мен беше Петър Стоянов. Костов** пък се беше самозабравил. В онези години много хора получаваха пари по нареждане на ЦК, като агентура. България вечно ще страда от тази агентура. Ние сме объркани хора. Начинът ни на мислене е объркан.

– Ти самият в какво си объркан?

– Аз съм наясно с всичко. И зная, че хубавото не продължава дълго, не е вечно. Семейството ми никога не е живяло спокойно. Все някакви стени има насреща.

– С тази биография журналистите често ли се сещат за теб?

– Още навремето в „Поглед“ бяха написали един материал „Измамното Елдорадо“. Бяхме във Варна на почивка. И като отваряме вестника, половин страница измислици. Дори не зная кой журналист го е писал, не сме се срещали. По-късно целият интерес към мен беше свързан с поли-

---

* Бел. ред.: Христо Бисеров, юрист и политик, депутат в 36-ото, 37-ото и 38-ото народно събрание от СДС, през 2000 г. е сменен на поста главен секретар на СДС; депутат от ДПС в 40-ото народно събрание.

** Бел. ред.: Иван Костов, през 1997–2001 г. е министър-председател и лидер на СДС.

тиката, с конкретни ситуации. Но се изписаха и много пошли неща. Човек, като излезе от политиката, и започват да го очернят. През всичките тези години истината винаги е била с две лица. А няма човек, когото да не съм почерпил, да не съм го нахранил. Цялата си американска пенсия, която получих, пръснах за свободата ни. Да не говорим пък колко бюрократични пречки има, докато получа тази пенсия. Вече няколко пъти ми крадат чека, който изпращат от посолството в София. Направо се излагаме пред американците, че трябва да пращат копие. А да не говорим колко са скъпи лекарствата, ами лекар, рехабилитатор. Кой да те разбере. Ако съм в Америка, като ветеран ще имам големи права. Тук дори синът ми и снахата са без работа, и с две деца ученици. Сега, след тази болест, щеше да е по-добре да съм в Америка. Но не сам, а със семейството си. Възпитал съм това семейство в американски дух. Дал съм клетва: „Аз, Дончо Дончев, доброволно, без всякакво насилие давам тази тържествена клетва. Задължавам се да служа вярно и достойно в редовете на Американската армия, като изпълнявам всички заповеди на президента и назначените от него офицери над мен. Обещавам, че ще защитавам свободата и демокрацията, докато служа в армията. Помогни ми, Боже!“

Гордея се с тази клетва и с всичко, което съм направил.

– След като разказа живота си в две книги, какво ти се иска още да кажеш за него?

– Искам да разкажа какво значи СДС. Но има ли смисъл. На нас ни останаха само идеите и борбата. Откак съм се разболял, дори никой не идва да ме види. Но благодаря на Бога, още имам кураж.

– Докога се занимаваше активно с политика?

– Докъм 2000-та година. След това се върнах във Върбак. За съжаление като секретар и като председател на СДС в Шумен имах само проблеми.

– Преди 10 ноември имаше ли някакви предвиждания какво ще се случи или събитията бяха изненадващи и непредсказуеми?

– Не, не бях подготвен за това, което се случи.

– Заради преименуването на турците събитията в Шумен бяха доста бурни. Нямаше ли изразена съпротива срещу властта?

– Това беше жестока работа. Всичко, което се случи, беше под натиска на „Държавна сигурност“.

– Във Върбак имаше ли напрежение между хората, имате дори татари?

– Не. Няма напрежение, само обичайните политически страсти. Сегашният кмет е от ДПС.

– Истина ли е, че част от основателите на СДС в Шумен са били подставени лица на Де Се?

– Агентурата е навсякъде. Петнайсет партии имаше в СДС по времето, когато бях председател. В листите все тях слагаха, останалите нямаха право на нищо. Имаше агенти, вербувани още като деца, имаше членове на БКП, а много хора направиха кариера от политиката. Гледат си интереса, богатството, как да се облагодетелстват, как да са добре с всички, но не са достойни хора. Излезе, че който има парите, той ръководи, а не идеалистите. Я колко частни банки се направиха в Шумен! Политикът трябва да си раздава душата и сърцето. Аз бях в БЗНС на Георги Петров*. Тогава имахме много власт. Може би Бог няма да ми прости, че уволнявах и назначавах когото поискам. Исках земеделците да се обединят и да работят за България. Но какво обединение да направиш с предатели. Разцепиха го, съсипаха го това БЗНС. Ние, николапетковистите, бяхме подложени на най-големия огън още от едно време. Затова някои се предадоха, станаха агенти.

– Знае ли се кои са?

– Знаем ги, разбира се. Срещам ги. Нали в досието всичко пише. Но ако народът излезе толкова недалновиден, че докара БСП на власт, България ще стигне до просешка тояга. Честно казано, на много хора ТКЗС-то си им харесваше, че все имаше какво да се докара с каручката. Сега ни трябва ред и силен политик.

– Разочарован ли си от политиката?

– Да, много. Бившият шеф на Де Се викаше: „Бай Дончо, всички в СДС са наши хора.“ Де Се беше мощна организация. Парите бяха у тях, работата беше в тях, бъдещето на хората зависеше от тях. Мнозина се подчиняваха. Така им беше по-лесно. Мен дори са ме заплашвали, че къщата дето си строя, ще ми я вземат. Защото е хубава. Ами Жорж Ганчев колко настояваше да бъда негов кандидат за депутат. Докато Нейчо Неев беше в правителството, аз съм го съветвал**. Той имаше много да се учи още в политиката, беше новак, пък може и той да е бил в агентурата, знае ли човек. Виках му: „Нейчо, питай американците за всичко. Имат опит в голямата политика.“ Аз самият си останах николапетковист. В Америка лично съм се срещал с Гемето***. Но сега си мисля, че и той не е бил мно-

---

* Бел. ред.: БЗНС „Никола Петков“ в СДС.

** Бел. ред.: Нейчо Неев е вицепремиер и министър на транспорта в правителството на Любен Беров.

*** Бел. ред.: Г.М. Димитров, Гемето (1903–1972) – политик, един от лидерите на БЗНС; от 1945 г. емигрира в САЩ.

го прозорлив. Има неща, които ще си запазя в тайна. При първото ми посещение при него във Вашингтон минахме през една шивачница и после влязохме в приемната му. Пазил се е, страхувал се е от провокатори. В Белене бях с всички негови съратници. Но самият той беше слаб политик. Не можеше да предвиди какво ще се случи. А аз, селското момче, разбирах колко сме разединени. Един за царя, друг против него.

– Има ли според теб близки връзки на Симеон с БСП?

– Не мога да твърдя нищо. Даже и Тодор Живков е казал, че ще дойде време Симеон да управлява. Но и Тодор Живков беше агент на Гешев*. Да.

– Има ли доказателства?

– Здравата логика в политиката го казва. Не може партизански ръководител да остане жив без закрилата на Гешев.

– За кого ще гласуваш?

– Ще гласувам за сина си, той е в листата на ДСБ**, на Иван Костов. Макар да смятам, че шансовете на Костов са слаби, че вече няма влияние. Разцеплението на СДС е резултат от работата на българското разузнаване.

– **Какво ще правят бившите комунисти?**

– Настъпваме в опасна зона. Но старите вече измряха, за децата им ще е добре, осигурени са.

– Падането на комунизма ли е най-голямото ти удовлетворение?

– Да. Комунизъм вече никога няма да има. Дори Социалистическата партия да спечели изборите, те не са същите.

– Какво си мислеше, когато България подписа договора за присъединяване към Евросъюза?

– Аз виждам България и Европа като една бъдеща Америка. Още дядовците ми са смятали, че Америка е Обетована земя. А Европейският съюз ще функционира като мощна държава и ние ще бъдем част от тази мощ.

Интервюто взе Галина Рулева
май 2005 г.

---

* Бел. ред.: Никола Гешев, полицай, началник на отделение „А“ в Дирекцията на полицията до 9 септември 1944 г.

** Бел. ред.: Партия „Демократи за силна България“.

Снимка: Йордан Симеонов

Акад. Евгени Головински

– Да започнем, ако искате, с разказ за университетските Ви години, за следването. Какви преподаватели имахте, какви хора бяха Вашите състуденти, създаваха ли се научни школи по онова време?

– Тук съм горе-долу в мои води. Аз бях студент по химия в периода 1952–1957 година. Явих се на конкурсен изпит, който навремето беше

много тежък, много по-тежък отколкото е сега. Спомням си, че това бяха три изпита, от които два устни – единият по химия, другият по физика. Спомням си и комисиите – тази по химия беше оглавявана от професор Иван Трифонов – единствения професор с брада по онова време, много колоритен професор, който си спомням даже по какви въпроси ме питаше на конкурсния изпит. Интересното за мен беше и продължава да ми остава в спомена, че изпитът беше публичен: в една неголяма аудитория всички желаещи можеха да присъстват на конкурсния изпит за кандидат-студенти. Трябваше да развия въпроса на черната дъска и един вид да защитя това, което ми се е паднало да говоря. Горе-долу така протече и изпитът по физика. И, разбира се, един изпит по литература – писмен. Трябва да кажа, че тези изпити ми бяха направили много силно впечатление и ми послужиха като хубава врата към следването – нещо, което ме настрои сериозно и отговорно към следването, а не както е сега – ако мине, мине, ако не – имам мама, имам татко, мога да работя, мога да не работя. Това при нас не беше така: за да се готвя за своя конкурс, отделях много време, много се готвех, не само аз – всички мои съученици от Бургас. Бяхме много сериозни, съсредоточени млади хора. Не искам да прозвучи нескромно, но съм се готвил по университетски учебници.

И друго: понятието частен урок и частни учители тогава не съществуваше. Като гледам сега, действително има някакъв своеобразен бизнес, за да бъде подготвен един кандидат-студент, така че да изкара (това дали става или не става е друга работа), но че бизнесът процъфтява, е вярно. Разбира се, този факт има много измерения и едно от тях е равнището на нашето средно образование. Защото онова, което ние учехме в гимназията, беше солидна подготовка по всички дисциплини, а ние се отнасяхме сериозно към нея. Нямаше нужда от странични помощи, за да се подготвим за по-нататъшна работа – било в живота или като студенти. Това е нещото, което младото поколение трябва да знае: подготовката още от най-ранни години трябва да бъде много сериозна; тя се определя от вътрешна потребност. Ако човек я няма, нищо не може да се направи. Поне моето поколение бяхме извънредно мотивирани и това ни пролича: от класа, който завърших, излязоха изключително даровити хора. Между моите съученици са много художници, артисти, учени.

– Коя гимназия е това?

– Първа мъжка в Бургас. Мога да спомена името на академик Панайот Бончев, с когото сме съученици. Или режисьор като Димитрина Гюрова, или театроведката Антоанета Войникова – те бяха наши съученички от Девическата гимназия. Това е представителна извадка на хора, постигна-

ли много в развитието на културния живот на България. Нашият клас беше за пример, пък и по успех пръв в страната. Така имах късмета да бъда между съученици, равностойни и по възможности, и по интереси – също изключително важно. И тук идва един въпрос, който много пъти е поставян от родители, сега вече и от дядовци и баби: какво да следва дъщерята или синът, внучката или внукът. Аз винаги съм отговарял и отговарям, че младият човек трябва да кандидатства това, което иска. Тоест, да не се съобразява с конюнктурни интереси. Както например става сега. Има някаква нелепица – функционират, не зная колко, над 10 факултета по право в цялата страна и всеки, ако не втори, то поне трети, иска да следва право, иска да следва мениджмънт, иска брокерство или Господ знае още какво… Без да си дава сметка, че интересът към завършили подобни специалности след година-две ще отпадне или ще намалее толкова, че ще бъдат подбирани само най-добрите. А че в момента има отлив от природните науки, включвам тука и медицината, към които се проявява по-слаб интерес – това е световен процес. У нас той е особено подчертан, но го има и в Западна Европа, доколкото зная и в САЩ – но отразява едно своеобразно вълнообразно движение в интересите на младите хора, сред които понякога има по-голям брой желаещи за хуманитарни специалности. Идва период, когато интересът към природните науки се засилва, медицина и инженерство стават привлекателни. Така че, ние сме в период, в който има хипертрофирано, неестествено засилване не толкова на интереса, колкото на непременното желание да се завърши някоя от тези дисциплини за сметка на другите, които ще докарат обществото и държавата до състояние да произвежда. Защото без развито производство обществото не може да продължи. Без добре развито селско стопанство ние съвсем ще загинем. Всеки – като почнете от юриста и свършите с мениджъра – ще има нужда да се лекува. Ако няма добри медици в тази държава, обществото наистина ще се деформира и ще страда. И аз не съм песимист, просто в момента интересите са такива.

Използвам случая, за да повторя моето становище, че един млад човек трябва да следва своите вътрешна нагласа, потребност, любознателност, любопитството си, ако щете. Ще направя аналогия с човека на изкуството – вие не можете да заставите човек, комуто се свири на пиано, да следва инженерство. Той ще прави, ще струва – ще отиде да свири. Или един художник, като му иде отвътре, той от ранни години започва да рисува. Прочее, моята голяма внучка Велислава, която е на 14 години, нищо друго не можеш я накара да учи освен рисуване. В момента е в художествена гимназия, какво ще излезе от нея е въпрос. Но лично аз винаги съм

казвал, че тя трябва да учи това, което иска. За сетен път се убеждавам, че човек трябва да следва, малко високопарно звучи, но трябва да следва своето призвание. Всеки човек в малка или в голяма степен има своето призвание и колкото по-непосредствено го следва, толкова резултатът за неговото бъдеще е по-добър. Както се казва, човек може да смени съпругата или съпруга си, но не може да смени лесно своята професия: това би било съпроводено със сериозни психически сътресения. То ми е останало от най-младите години – аз започнах да следвам това, което исках. И до голяма степен мога да кажа, че постигнатото е заради това, че съм следвал своята вътрешна нагласа, потребност и така нататък.

Имам няколко примера от съвсем неотдавна. Мои близки ме бяха питали за своите деца и се оказа, че едното иска непременно да учи зоология, да се занимава с животни. Близките му го гледаха като някакъв чудак, почти ненормален. Какво ще прави с буболечки в този живот? Но не след дълго той се наложи като млад и просперирящ зоолог, човек на науката. Там намери своето бъдеще. Което потвърждава мисълта ми за мотивирането на всекиго да следва своя път.

Студентството си, както споменах, започнах през 1952 година, бяхме много силен курс. Имахме забележителни професори, те ни преподаваха основните дисциплини, никога няма да ги забравя. Между другото, искам да отворя скоба – сега много често като попитате млад човек, който е завършил университета: кой ви е чел еди-коя си дисциплина, а той не може да назове професора. Което показва: а) че професорът не е бил добър преподавател и интересна личност; и б) че този, който го е слушал, или въобще не го е слушал, или не му е ходил на лекциите. Тоест, не я е имало духовната връзка, която неминуемо съществува между студента и преподавателя.

Така че аз съм категорично убеден: между един силен студент – интересуващ се, мотивиран – и един добър преподавател има своеобразна връзка: тя наподобява взаимодействието между изпълнител и слушател на концерт. Ако тази връзка я няма, и резултатът няма да бъде такъв, какъвто би трябвало да бъде.

За голямо щастие по време на моето следване имахме забележителни професори, които бяха личности. Това е едно от нещата, които винаги са ми правили впечатление и досега високо ценя онези фигури, онези хора, които мога да нарека „личности“. Все още не чак толкова често се срещат такива представители в нашето общество. А моите професори и доценти, по-млади хора, наистина бяха такива. С удоволствие ще спомена, че още в първи курс неорганична химия ми четеше професор Димитър Баларев, изключително интересна личност. Аналитична химия – професор Никола

Пенчев; органична химия – академик Димитър Иванов; органична химична технология ми е чел академик Георги Ранков. Разбира се физико-химията беше представена от забележителна фигура, каквато беше академик Ростислав Каишев. Веднъж си направих труда да изброя колко академици – тогавашни и бъдещи – са ми чели лекции. И се оказа че са 8, което все пак е някаква мярка. Разбира се, не абсолютна, не искам да пресилвам, но това бяха действително силни учени, добри педагози, хора с широка обща култура. Моето убеждение е, че силен учен и добър университетски преподавател не може да бъде човек с бедна обща култура, с ограничени интереси, тесногръд, с капаци на очите. Големият учен, добрият преподавател е широко скроена личност с много интереси и, слава Богу, историята на културата действително потвърждава, че истинските учени са били хора с широки интереси, енциклопедисти в добрия, съвременния смисъл на думата. Това се отнася и за литературата, и за изкуството.

Искам да подчертая и друг момент, който сега става главен: корупцията. Никога няма да забравя един епизод, когато бях в трети курс – академик Димитър Иванов много сочно и интересно говореше: виждате ли, доцент еди-кой си бил казал, дето Димитър Иванов бил вземал пари, за да може някой да изкара изпита си. Той така убедено се смееше на това, та стана съвсем ясно, че той изобщо не можеше да допусне, дето такова нещо е възможно. Аз не зная в цялата ми практика – като студент може да е имало такива спорадични случаи, но и това не допускам: да има моменти на корист в отношенията между студент и преподавател за каквито сега много често чуваме, че има; и сигурно ги има. Аз не мога да си представя, но то е понятно, защото тези неща стават по други механизми, но поне това, което се чува и четем, ми дава пълно основание да вярвам, че го има. А го нямаше по-рано. Да не забравяме и интереса към висшето образование – тогава по различни причини за едно място в Университета в различните специалности се състезаваха много повече хора отколкото сега. Аз си спомням че когато кандидатствах химия, за едно място се бореха между 5 и 6 човека. Сега са много по-малко. Някои от причините вече споменах, но това се отнася, разбира се, за другите дисциплини, като изключим, естествено, изкуството. Така или иначе, интересът към науката, към сериозното учене в Университета беше много, много голям.

– А имаше ли някакви елементи на политизация, на идеологизация във Вашите факултети, каквито много силно се усещаха в обществените науки, или това беше далече от Вас?

– Вижте, бих разделил въпроса поне на две. Едната част е, че ние по правило изучавахме така наречените идеологически дисциплини: история

на БКП, история на КПСС, диалектически и исторически материализъм и политическа икономия. Те се изучаваха задължително. Трябва честно да кажа, че някакъв интерес към тях от страна на студентите нямаше – приемахме ги като неизбежно зло. В някои природни, частнонаучни дисциплини – в различните области на химията, на физиката – не си спомням да е имало дори намек за идеологизиране. Дори там, където може би е могло да се прокрадне нещо като политизация, специално в химията, това беше практически непознато по мое време. Друг беше въпросът с биологията, към която също имам интерес, тъй като целият ми живот е свързан колкото с химията, толкова с медико-биологичната проблематика. В биологията, всички знаем, но някои са го забравили, идеологизирани, деформирани учения, или по-точно псевдонаучни възгледи и теории имаше. Да речем, лисенковската теория, тази на Лепешинская, прочутите истории с Мичурин – като че влиянието на определен вид идеология и политика беше силно подчертано. Това, между другото, си пролича много ясно и в последвалото развитие на тези науки в нашите страни – България, бившите социалистически страни, които в определен период от своето развитие изостанаха във важни области, каквито са молекулярната генетика, биохимията и други области – в тях отнапред беше наложено схващането за определен вид интерпретация на явленията, тяхното дешифриране, обяснение на базата на предварителни рамки. Това се отнася точно за тези науки, за които говорим, в тях много псевдоучени, които не можаха да станат добри медици или биолози, се разпространяха силно по линия на идеологизиране на науката. Хора, които ставаха активни в налагане на определени теории, схващания, виждания в частните науки. Хубавото беше, че сравнително бързо се изживя този период, макар последиците доста дълго да се забелязваха. Мога да се радвам, че в Института, където започна развитието ми след хабилитирането, това бе заслуга до голяма степен на неговия създател и ръководител академик Румен Цанев. Той даваше насоката и не се вслушвахме в рецептите, които се даваха от философи и идеолози. Разбира се, аз бях още ученик, но си спомням ясно например известното събитие, свързано с обсъждане на теорията за наследствеността. (Ако не бъркам, това беше 1948 година.) И беше „разгромена“ теорията, че ДНК като материален носител на наследствеността не съществува: това лежеше в основата на теорията на Лисенко и неговите сподвижници. Това бе именно причината да се нанесат сериозни поражения в развитието както на науката, така и на образованието. Когато завърших средното си образование, в следващите класове някои дисциплини бяха премахнати: логика и психология. Биологията започна да се под-

нася по деформиран начин. Имах късмета да уча класическата биология в гимназията. Това са все пак спорадичните мои лични впечатления, наблюдения от това, за което Вие питате – за идеологизацията или политизацията на науките, в частност на природните науки.

И, за да приключа тази част от разказа, който е отговор на Вашия въпрос: има нещо, което много точно си спомням, че фактически първата реакция срещу политизирането и идеологизирането на частните науки дойде от бившия Съветски съюз. У нас дойде, разбира се, след това. Но си спомням, че имаше списание, което от някакъв период нататък поне частично следях, казваше се „Вопросы философии“, издание на съветската Академия на науките. Имаше статия – ще да е било през 60-те години – на академик Берг, който е специалист в областта на кибернетиката. Той постави въпроса: какво можем да искаме от развитието на нашата наука, след като се пишат статии със заглавие „Кибернетиката е наука на мракобесието“. Беше странно да прочетем това, такова нещо у нас нямаше, но го имаше във „Вопросы философии“. То зае много категорична, твърда, достойна позиция, че множество науки, и специално кибернетиката, която бе отхвърляна, е трябвало да се развиват така, както в Западна Европа и в САЩ.

Разбира се, у нас също, в областта например на биологията и отчасти на медицината, имаше такива тенденции; това лесно може да се провери по учебниците от онова време, когато се коментираха въпросите на наследствеността и изменчивостта. Пак ще кажа, че за голямо мое щастие, някак си тази вълна ме подмина и, когато започнах по-сериозно да се интересувам от медико-биологични въпроси, нещата бяха що-годе на местата си. Тогава вече започнаха, през първата половина на 50-те години, в бившия СССР да се превеждат класически книги от английски и немски учени, които постепенно вкараха науката от тези области в правилното русло. Слава Богу, това се преодоля и, ако трябва да си спомним за периода, можем да го характеризираме само като средно тежко заболяване, защото другаде е било по-тежко отколкото у нас. Знаем, че което беше у нас, само че в по-малка степен ставаше и в бившия Съветски съюз: там мнозина учени в тези области биваха уволнявани или премествани – може да е всичко друго, но не и наука.

В моето ориентиране към химията като основна дисциплина, на която съм посветил по-голямата част от живота и изследванията си, е значима ролята на една забележителна личност, на която много дължа. Това е академик Богдан Куртев, който беше още млад доцент, когато се запознах с него. Историята е доста нестандартна. Като ученик участвах в национа-

лен конкурс по химия – с писмена разработка, която се казваше „Систематика на въглеводородите“: тя обхващаше две тетрадки на ръка, но четливо. След това моите тетрадки са тръгнали някъде за София, хората са ги гледали, чели. И се оказа, че по стечение на обстоятелствата тази ученическа разработка попада в ръцете на доцент Куртев и той си казва, че има защо да се види с този ученик. И си спомням като сега, че през втория семестър от моето следване една асистентка на доцент Куртев – Мариета Хаимова, която стана след това професор – ме намери във Факултета. Пита ме: „Вие ли сте?“ – „Аз съм“, и така нататък. И тя ми каза, че с мен иска да говори доцент Богдан Куртев. Така стана фактически връзката и при срещата, след като доста дълго говорихме, той снизходително се произнесе за моята разработка, от позицията на университетски преподавател. Въпреки това ме попита дали искам да се занимавам с експериментална работа, което не можех дори да си представя: нещо невероятно за мен. Не зная дали съвсем адекватно съм отговорил. Започнах при него и всъщност 4 години работих като кръжочник: тогава това беше разпространена форма, която ценя действително, една много добра форма – студентските кръжоци за тези, които искаха да се занимават с наука, вършеха експериментална работа, обсъждаха, правеха се доклади, имаше сесии. Тези кръжоци бяха своеобразни клубове за творчески обсъждания, всеки кръжочник имаше свой ръководител. Та, ставаше въпрос, че кръжочната работа беше забележителна форма за селекция на млади студенти, които се интересуват от даден научен проблем: разбираше се дали младият човек има устойчив интерес, желание да работи или не. Годините, които прекарах с Богдан Куртев, няма да забравя никога. Той беше човек с богата обща култура, разбираше и познаваше великолепно класическата музика. Така се случваше, че с него сме стояли до късно след полунощ, всеки си работеше нещо, а той имаше грамофон и пускаше плочи, питаше какво искам да слушам. Беше много приятно, говорехме си докато почивахме. Това, което не можа да ме научи, беше да играя шах (Куртев беше великолепен шахматист). Моят престой завърши с дипломна работа, която правих при него като научен ръководител. Първите две научни публикации, които направих като студент, бяха самостоятелни. Далеч след това оцених, че тогава Богдан Куртев ми даде право сам да ги издам, макар да беше чел всичко, което правя, тоест, той не претендираше за съавторство. Третата ми работа беше дипломната с негово участие – забележителен период в началото на моето израстване като оформен химик. Спомням си, че тогава рецензент беше бъдещият академик Любомир Желязков, баща Ви.

– Значи тогава сте се запознали?

– Преди това. Тя и тази история е интересна. Мисля, че той държеше на мен, обичаше ме. Цялото ми развитие до член-кореспондент следеше отблизо.

Последният документ, който имам (аз всичките пазя), беше предложение от Научния съвет на НИХФИ за член-кореспондент и беше подписано от него. Така че една от институциите, които ме подкрепиха навремето през 1986 година, беше Институтът на академик Желязков. С него съм се срещал достатъчно често, това беше голямо удоволствие за мен от професионална и от човешка гледна точка. Той е една от фигурите, значима личност, която трудно бих забравил или по-точно – не мога да забравя.

Това беше периодът на моето студентство. Като студенти трябваше да имаме сериозен организационен живот – комсомолци. Спомням си в началото, един доста суров период – 1953–1954 година. Сталин почина през 1953-та. Тогава на комсомолските събрания, които свършваха след полунощ, беше актуално всеки да си прави самокритика. Посипваш си главата с пепел, бяхме свикнали с това. Спомням си един наш състудент, като не можа нищо да измисли, което да критикува в своето поведение, накрая сведе взор надолу и каза: „Извинявайте, колеги, но аз започнах да спя с пижама“, защото преди това спял с гащета и по потник. Това беше неговата самокритика. Такива весели неща имаше. Живеехме задружно, добри приятели имах. Много от най-добрите ми приятели са колеги от студентско време, а сега заемат възлови места в нашата наука: професор Юрий Стефановски беше директор на Института по органична химия дълго време, професор Николай Пенев беше декан на Химическия факултет на Софийския университет, а професор Петър Недков – изтъкнат наш специалист в областта на белтъците. Много са имената на мои състуденти, които могат да се кажат, с които имам най-тесни приятелски връзки – това обогатява и дава колорит на живота.

– Какъв е по-нататъшнит Ви път? Разкажете ми за Академията.

– След като завърших следването си, дипломирах се, но ще отворя една скоба, която може би ще е любопитна за сегашното поколение химици. Аз се явявах на двойно дипломиране – на държавен изпит и на защита на дипломна работа. Това, което при магистратурата се прави алтернативно, тогава за нас беше задължително. След като се дипломирах, бях разпределен като химик-органик и бургазлия в Захарния завод край Бургас, където трябваше да се представя. Не отидох там и поводът беше, че се явих на конкурсен изпит за асистент по биохимия в бившия Ветеринарен факултет. Макар че от четирима кандидати бях на първо място, не бях

назначен. Тогава и обаждането на Богдан Куртев не помогна. Но той направи големия жест, че ме насочи за редовна аспирантура при професор Александър Спасов. Това е втората личност, която смятам за свой учител.

Александър Спасов имаше място за една редовна аспирантура в Катедрата по медицинска химия на Медицинския факултет в бившия институт „Вълко Червенков“. Аз не знаех точно какво значи аспирантура. Звучи като шега, но не е. Дотогава професор Спасов не е имал аспирант и не го е искал, а просто са му казали, че трябва да има редовен аспирант. Тогава, не бих казал, че бях обзет от безумен ентусиазъм, но така или иначе – тръгнах. Не съжалявам, че станах негов аспирант. Това бяха три години на интензивна работа, понякога съм осъмвал в лабораторията. Беше запомнящ се период от моето развитие, разбира се, нищо оригинално нямаше, защото всеки учен минава и трябва да мине през това. Като го минах, успешно защитих дисертация.

– В Медицинска академия отклонихте ли се от чистата химия?

– Ще Ви кажа. Аз още с първите си публикации започнах да се занимавам с лекарствени вещества, с биологично активни вещества. Още при Куртев първата ми работа, макар че беше химическа, беше насочена към биологично важно вещество. Моята дисертация беше вече на границата между химията и медико-биологичната проблематика. Когато бях аспирант, задължително трябваше да имаме и втора специалност. Моята първа специалност беше медицинска химия, втората беше микробиология, което си е биологична наука. Още тогава имах две-три публикации в областта на антибактериални вещества. Тука не мога да не спомена третото име в кръга на моите учители – професор Калчо Марков, племенник на големия наш микробиолог академик Владимир Марков, световна величина. Аз и там имах късмет: да попадна на многостранно развита личност, каквато е Калчо Марков. С него три години сме работили рамо да рамо в микробиологична лаборатория. Така се беше случило, че над лабораторията по химия, в която работех, на горния етаж беше микробиологичната и във всяко свободно време се качвах там. За Калчо Марков може да се напише цяла книга, писал съм нещичко по повод негов юбилей. Той е интересна личност, с голяма професионална и обща култура. Не познавам другиго, който може да говори за абсолютно всичко – като почнете от Вивалди и Бах и свършите с Пикасо и Дали. Това е човек от когото много съм научил, той е, слава Богу, жив; умее да общува с всякакъв вид хора. Имам чувството, че би могъл да говори с най-високопоставени в държавно отношение, но също и с най-обикновен черноработник. Винаги му е интересно, а това е много важно: на един човек да му е интересен жи-

вотът, иначе е наказание. А на него винаги му е интересно заради тази широка кройка, както и за това, че обича хората. Това също е елемент, мярка за мащаба. Истинската тъга идва, когато отидеш към някого с отворено сърце и след това се разочароваш. Но човек трябва да преодолява тъгата.

Та, втората ми специалност е микробиология, а четвъртото име на учител, което искам да спомена, оставило следа в живота ми, е Георги Саев, който ме научи на биохимия, той имаше много съвместни разработки с Калчо Марков. Тримата дълго време бяхме много близки, макар че имаше значителна разлика във възрастта ни. Гого Саев също имаше онези качества, на които толкова много държа у хората. При него широтата на вижданията и манталитета беше впечатляваща. Умееше на всичко да гледа със своеобразна ирония, неща, които други биха възприели прагматично, той успяваше да погледне философски, въпреки че беше много млад. Той си отиде на малко над 30 години. Беше запален алпинист, лекар по образование, но биохимик по призвание. Казваше: „Аз съм лекар над 2000 метра височина“, защото беше лекар на българския алпийски екип. „От Мальовица нагоре аз съм лекар, надолу съм биохимик“.

– Той при експедиция ли е загинал?

– Не, удави се край Варна през 1961 година. И така…

Разбира се, всички мои по-нататъшни изследвания вече се ориентираха съвсем дефинирано към химията – от една страна, синтезата на биологично активни вещества, а от друга – към тяхното биологично, в частност лекарствено действие, и биохимичните механизми на това действие. Един своеобразен триъгълник, който обхваща три дисциплини. Трябва да кажа, че като че ли не бих се чувствал толкова комфортно, ако бях запълнил само един от трите ъгъла.

Оказа се, че по редица причини, които няма защо да коментирам, не бих могъл да бъда хабилитиран като доцент в Медицинския факултет. Това доста недвусмислено ми бяха казали. Тогава се хабилитирах като старши научен сътрудник в Централната биохимична лаборатория при БАН през 1966 година при Румен Цанев, който беше директор. С Гого Саев, който беше старши научен сътрудник, с Асен Асенов Хаджиолов, сина на стария Хаджиолов, с когото също бяхме близки приятели, и доктор Георги Марков, също биохимик, който до неотдавна беше председател на ВАК – бяхме ядро на бъдещия Институт по молекулярна биология. В сравнение с останалите дойдох най-късно – Централната биохимична лаборатория се основа 1961 година, аз се хабилитирах 1966-а. Оттогава до ден-днешен съм в този Институт.

Проблематиката ми си остана в тези рамки, като главно интересите ми са по химия и механизми на биологично действие на противотуморните, антибактериалните и антивирусните вещества. Това беше основният кръг от въпроси, в някаква степен в този кръг влязоха и вещества, които повлияват жизнените процеси, замърсителите на околната среда. Буквално тези дни излиза второто издание на моя учебник по биохимия на ксенобиотиците, това точно е областта, която се занимава с влиянието на токсичните вещества от околната среда върху живите организми и биохимичните механизми на тяхното действие.

– Нека да Ви попитам нещо – в тези времена, когато толкова активно сте работил, имаше ли някаква защита на авторските права? Имаше ли неща, които бюрократично са Ви измъчвали, бавили, които не са Ви позволявали да се развивате, да изобретявате, да творите?

– Много колеги от моето поколение и по-млади, които не успяват достатъчно убедително да се наложат в научния свят, казват, че преди промените у нас не са могли да публикуват в чужди списания, имали са затруднения в това отношение, че трябвало да публикуват само в български издания. Разбира се, имаше бюрокрация по изпращане на трудове, трябваше да бъдат прегледани от определени лица.

– А имаше ли прекомерна раздутост на щатове, както в хуманитарните институти? Знаем, че те наброяваха по 50–70–100 души, а работата реално се извършваше от 5 или 10 учени?

– Това, разбира се, е вярно. Тоест, че постигането на определен научен резултат, от каквото и да е естество, може да бъде направено от 3-ма и от 30 души, като очевидно първите трима вършат основното, а останалите 27 – много по-малко, и спокойно може да мине без тях. Раздуване на щатовете имаше и все още в някаква степен има. Звучи почти афористично, но, същият професор Димитър Баларев, който ми е чел като първокурсник, веднъж на една сесия каза горе-долу следното: „Преди 9 септември имах двама асистенти, сега имам 8 души. По-рано правехме повече публикации, отколкото сега.“ Това е картината, не бива да забравяме, че, за нещастие, системата преди 1989 година, въпреки многото положителни качества, които не бива да игнорираме, имаше способността да привлича към науката хора без качества за това. Мога да кажа, че във всеки институт на Академията си имаше хора, със звучните имена „парашутисти“, които бяха хора „на някого“. Къде да ходи, ако е посредствен, ами може да отиде в Академията или в Университета, я изработи на 5 години една публикация, я – не. Влиятелни хора, близки, често и роднини без особени качества се настаняваха в институтите. Това беше крайно негативен де-

тайл от развитието на науката: той безусловно е дал отражение, което не може да се пресметне. Представете си, ако ги няма – тези, които не стават за наука! Това и досега е трудно, и досега не може да изгоните един човек, който не става, защото е на постоянен трудов договор. Докато в чужбина (познавам практиката в Европа и в Америка), там всичко е в рамките на определен временен договор: работиш и знаеш, че ако нямаш допълнителна възможност за продължаване, довиждане! Никой на никого не се сърди, защото си знае, че на 31 декември трябва да си отиде. У нас това го няма още, а то трябва да се наложи.

– Тази порочна система май че доста обезсилва Академията?

– Това обезсилва науката. Без всякакво преувеличение, сегашното ръководство на Академията започна да освобождава институтите, лабораториите от такива хора. Не бива да забравяме, че БАН беше единствената институция у нас, която след промените през 1989–1990-а предприе съществено съкращение на персонала, без никакъв външен натиск в това отношение. Този процес скоро няма да приключи, но резултати вече има. Сега и друг механизъм подпомага редукцията на академичните колективи: много хора, които виждат, че не могат да се реализират като учени, се ориентират към други области – дали да правят бизнес или да заминат в чужбина, но се справят по някакъв начин. Така че, в момента има някакъв естествен подбор, но успоредно с него има и друг процес, който не е типичен само за нашата страна, а и за бившите социалистически страни, и за западните – това е изтичането на мозъци.

– Все пак в онези времена имаше и някои злодеи в науката, поне в нашите обществени науки. Имаше хора, които вредяха, спъваха талантливите и можещите, не мислите ли?

– Това е естествено – да има личности с негативни качества, а има и направо лоши хора. А лошотията, проектирана върху по-мащабна научна или друга институция, става много страшна. Навремето партийният секретар беше носителят на злото, няма защо да си кривим душата. Като кажеш: „А, бе, партийният секретар каза това и това…“, и човек се свиваше. Трябва да кажа обаче, че за щастие имаше и хора свестни, секретари и администратори на висок пост. Винаги съм имал философията на българския селянин: дали по убеждения човек е червен, син, зелен, оранжев – той, ако е добър и умен, с него можеш да разбереш. В период, в който нямаше демокрация, а еднолично се решаваха нещата, тогава лесно се налагаха лошите хора. В научните среди лошият човек беше сивият човек, неудачникът, този, който не може. Той или прави мръсно, или се старае да изтъкне, че има червен билет и с него – напред! А лошотията, спо-

ред мен, идва там, където процъфтява посредствеността. Силният няма нужда да бъде лош, душевно богатият няма вътрешната необходимост, просто няма необходимост от лошотия.

– Винаги съм си мислила, че науката до 1989 година можеше много повече да постигне, ако ги нямаше тези сиви хора, които погубваха толкова много от нашата творческа енергия. От друга страна, през последните години почти всичко се разруши и пак това е дело на посредствените.

– Ако се върнем в годините преди промяната, обективно погледнато, за наука и образование се даваха много повече средства отколкото сега. Лошото беше това, че се разпределяха по неприемлив, неправилен начин – по равно, на калпак. Спомням си, че при нас на година се полагаха, примерно, 500 долара и 2–3 000 лева. И с това плануваш, което означава, че ти си замислил някакво изследване и на 1 януари планираш материали, техника и ги получаваш след три години. На 1 януари тази идея ти е дошла и е била чудесна, но след три години тоя реактив, тоя апарат се чудиш какво да ги правиш. Имайте предвид, че складовете на Академията бяха пълни, пълни са досега. Мога да Ви кажа куриози с неща, които струват страшно много пари. Ензими, например. Един милиграм от ензим е невероятно скъп. Ензимите не са трайни, съхраняват се при специален режим. Някой невежа прочел някъде, че един ензим може да се използва за това и това. И чакай, ще го направя. Обаче не съобразява, че му трябват 10 милиграма и си поръчва 1 грам, което струва твърде много (един грам е невероатно голямо количество ензим!). А след една година, край – хвърляш го. Това беше безсмислие. Плановото стопанство е едно от нещата, които доведоха до срив, не само в тази област. Трябва да си плануваш, разполагаш със средства колкото всички други, и си правиш сметката. И двете си дисертации съм правил на „бартер“ – без извънредни средства. Мога да Ви кажа съвсем конкретно: набавях от колеги и приятели у нас и в чужбина химикали и реактиви. Това не е нормално, но, ако имаш мерак да го направиш, ще работиш…То е едната страна. Пак казвам: пари се даваха, но често нецелесъобразно се използваха.

Разпределението на финансовите средства за изследователска работа преди промените 1989–1990 година поравно между институти, секции и отделни специалисти ви припомни епизод от ученическите години: във всеки клас на гимназията, както е нормално, имаше силни, слаби и средни ученици. Някому и някъде в системата на образованието беше текнала идеята силните ученици в извънучебно време да помагат на слабите – да се научат например да решават задачите си по математика. Със „сред-

ните“, по-посредствените, нямаше проблем: те не бяха достатъчно силни, за да помагат на по-слабите, но не бяха и достатъчно слаби, за да имат нужда от помощ. Но с другите две категории нещата бяха различни. Един или двама „силни“ правеха групичка с двама-трима „слаби“. Събираха се надвечер, обикновено в самостоятелната стая на някого от нас. Сбирките траеха час-два. За около 20–30 минути решавахме, що решавахме, а след това „по-слабите“ учеха „силните“ на разни интересни неща: да пушат, да разказват пикантнти вицове и прочее. От такива „мероприятия“ в най-добрия случай „силните“ добиваха възможността да станат по-слаби – губеха време и получаваха възможност за „допълнителни“ умения. Що се отнася до по-слабите, те, според мен, нямаха осезаема полза от тези упражнения. Впрочем, това „социалистическо нововъведение“ скоро беше забравено от учителското тяло. Та това виждахме и в науката: силните институти дразнеха по-слабите, средните не ги закачаха особено, но висшестоящите се равняваха по тях, съобразяваха се с тях при разпределението на блага за експериментална работа и за други дейности. От „уравниловката“ (ужасна небългарска дума!) като че ли „средните“ печелеха най-много.

Ще Ви кажа нещо, което съм писал даже. В областта на средствата против рака проучването винаги ще бъде актуално. Системата работеше така: в един окръг, Варна, един доцент, глупав колкото си иска, идва му на ума, че е на път „да разработи“ противораков препарат. Какви животни намира за експерименти, какво прави, какво струва… Отива при първия секретар на партията и казва: „Аз открих средство против рака. Вие ще се прочуете.“ Партийният секретар не е специалист и решава, че може да стане прочут и му отделя пари. Откъде идваха тези пари не ми е известно. Правя едно сравнение със Средновековието. В средните векове всеки феодал задължително е имал свой оркестър (по-добър от другите), театър, астролог, придворен художник и един алхимик. И той му казва: аз ще ви направя философски камък, с негова помощ се прави злато. Онзи отвръща: чудесно! Алхимикът му показва някакви работи – дим, амалгама, живак, като му сложиш малко сребро, и тъй нататък. Феодалът започва да плаща, всичко процъфтява и накрая, особено в по-суровите общества, завършва с отсичане на главата. В основата си това беше моделът преди: отиваш при някой велможа и го кандърдисваш. Следващият момент е забулването с тайна: това аз знам как да го направя, обаче друг не може, и не трябва да види…

Тогава баща Ви ме помоли да отида във Варна, защото един тип влязъл под кожата на няколко местни първенци и те искат да харчат огром-

ни средства за „нов противотуморен препарат“. Тогава баща Ви ме изпрати, да видя какво става. А там дори имаше опит да ме „убедят“ да кажа, че откритието става и тогава им отвърнах: „Аз обичам сутрин, като се бръсна, да мога да си гледам лицето“. Ако погледнете и вестниците от онова време, ще видите много подобни случаи. Разбира се, такова деформирано разпределение на средствата носеше негативи. Но едновременно с това преди промените 1989–1990-а ученият беше уважаван държавен служител. Онзи, който се занимава с наука, с преподавателска дейност, днес е човек втора категория. Сега виждаме едни мутри с чело като на маймуна, които не се интересуват от нищо. Ти караш трета ръка кола, моята лично е оценена от застрахователя на 1900 лева – повече не мога да си позволя. Сега това вече е дегенерация. Не че по-рано не е имало. Вероятността в напредналите страни една посредственост да стане професор е много по-малка. Не че не става. В първия институт, в който попаднах в Германия, в Мюнстер, на първите два етажа работеха две групи. И двете бяха много силни, имаха пари, защото всичко ставаше с конкурси за изследователски проекти. На третия етаж беше моят професор, който беше известен, имаше много пари, защото контактуваше с фирми и правеше важни за практиката изследвания. А на последния етаж имаше също един професор, но той на годината правеше най-много една публикация, имаше една асистентка и толкова. Но това са изключения, те не могат да виреят. Не зная дали знаете, че в момента в Германия се обмисля, и може би е в ход, да се отделят няколко университета като елитни. Тоест, да се знае, че там са елитните учени, там се правят изследванията и там се дават парите.

Така че, аз виждам средносрочното развитие на науката у нас също в такива механизми за открояване на силни колективи, талантливи учени, институти, които да получават адекватни средства за изследвания. Половината млади хора, които излизат от нашата наука и отиват в чужбина, не го правят само заради мерцедеса, за стандарта, а за да могат да работят с нови апарати, химикали, реактиви, всичко.

– Връщаме се на изтичането на мозъци, за което споменахте преди?

– Да, това е мотивът германците да мислят за такъв модел: остани тук, ще бъдеш в елитен институт, не по-зле финансиран и оборудван отколкото в САЩ или Канада. А това, че той ще получава не 10 000 евро, а 9950, не е толкова важно. Много пъти е ставало дума с колеги в чужбина: те от нас повече се оплакват, че нямат пари за изследвания: „Миналата година имах 10 000 за изследвания, а тази година ни дават 9 800.“ Казвам им: „Да ви имам проблемите!“

Силно се надявам, че и у нас ще се приложи споменатият модел за финансиране на науката. Защото в историята на българската наука – говоря за природните науки – ние сме имали и имаме школи. Фактически, това са били центровете, около които се формират по-нататъшните изследователи. Такъв човек, голям учен, няма да привлече кого да е да му стане асистент, докторант или сътрудник. За мен типичният пример е академик Ростислав Каишев. За него разправят, че той, за да назначи асистент, когото си е харесал като подходящ, но „бил неблагонадежден“, е стоял дни наред пред вратата на Вълко Червенков, за да каже: „Този човек ми трябва“. И да го прибере. Това е силната личност, която иска да има около себе си силни хора. Философията на силния учен не е толкова в това непрекъснато да „натрапва“ своите идеи на учениците си, а след няколко години би искал те да му дават акъл, той да научи нещо от тях.Това е естественото развитие на науката – учителят така да научи своя ученик, че да има обратна връзка. Историята на науката го показва. Неслучайно приписват на физика Рърдърфорд един афоризъм: „Ако един докторант след първата година дойде да ме пита какво да прави, аз го освобождавам, защото той не може все още да мисли сам.“

Аз също бях разглезен от това, че не само в Университета, но и преди това, в гимназията, учителите ми бяха знаещи, можещи. Да създадеш една мислеща, творческа личност, то е нещо, което не е лесно и е свързано със способността да запалиш някого. Това не е информация. Информация и творческо мислене са различни неща, те не са свързани пряко. Баларев казваше: „Колеги, мислете, защото фактите видиотяват.“ Човек, който е прекалено затрупан с информация, не може да открие нищо голямо. Имам примери – човек стига само донякъде, но знае страшно много. Не е случайно, че големите открития се правят от обикновени, от млади хора. Между другото, този процес, тази божествена искра, създаването на нови идеи – не се знае как става. Аз не мога да обясня как ми хрумват някакви неща. Неслучайно се твърди за „божествена искра“. Изведнъж твоето познание преминава в друго качество. За това почти нищо не се знае. За това говорех, че между информация и творческа мисъл няма пряка корелация и това, което един учител и един университетски преподавател трябва да умеят, е: да запалят свещеното любопитство у ученика, той да си отвори очите. Не да го карат да научи таблицата за умножение, да искат да научи колко костички има човешкото тяло, а да може да мисли.

Тук има нещо интересно, което не съм споделял досега. Казват, че образованието на човека до завършване на университета може да се раздели на три части. Първата е до прогимназията. Това е периодът, когато

малкият човек си отваря очите. Той е любопитен, получава знанията без да ги иска, но вижда връзки и зависимости. Той е артист. След това гимназиалният учител го кара да научава фактите: поезията, математическите формули, теоремите и други – тогава мисленето, любопитството отстъпват в някаква степен. И след това идва последният етап – на университета. Тогава онези, които знаят много, но не са загубили детското у себе си, стават творци. Защото университетът трябва да ги научи да мислят, да канализира любопитството им и да създаде твореца. Това са трите етапа в развитието на човека. И трагедията на мнозина, които не са си намерили призванието, е в третия етап: онези, които не съумяват от информацията да преминат към творчество. Те са незадоволени. Аз например мразя пълните отличници – той е видиотен, ще завърши с 6.00, но не може да мисли пълноценно, да вижда взаимовръзки в явленията. Това което в „Дойче Шуле“ съм запомнил в отделенията, е, че нас нашите учители немци ни караха да мислим. И си спомням в час се поставя въпрос: кое смятате за невъзможно? Започват един по един да отговарят: една крава да мине от еди-къде си, облаците нещо си… Някакви такива истории. Имах един много умен съученик, който каза: невъзможно е човек да стигне на Луната. И учителката ме пита за същото мен, а аз отговарям: не е възможно едно ледено парче да гори. Тя се учуди и захласна. Хората стигнаха до Луната все пак, но ледът не може да се запали. Но ни учеха да мислим, да имаме идеи, да създаваме нещо ново… Моите учители и в прогимназията, и в гимназията ни разглезиха. Такива хора сред учителите вече виждам много по-малко.

Бях втори курс, когато ни разделиха на два големи потока: единият педагогически профил, а другият – научно-производствен. Как ставаше това разделяне: списъкът на всички студенти се изготвя по успех и от 5.00 до еди-колко си са отличници и трябва да влязат в производствения профил, а другите априори трябваше да знаят, че са второ качество и ще станат преподаватели. Аз преподавам и някой път се хващам за главата. Изпитвам една дама за бакалавърска степен, тя утре отива да преподава на ученици в училище. Сигурно знаете, че озоновият слой изтънява и това е вредно, защото задържа ултравиолетовите лъчи – банално. И я питам: „Какво значение има озоновият слой?“ Тя ме гледа с неразбиращи очи. Питам: „Какво е озон?“, все пак е химичка. Все едно я питам за Данте. Знаете ли какво ми каза тя с усмивка: „Озонът съдържа азот.“ Не Ви лъжа, това го разправям под път и над път. Тази жена, най-високата ѝ оценка беше тройка. Тя разчиташе и при мен да получи тройка, но естествено не изкара. Това е бакалавър по химия. Извинете, но с такива е пълно!

Много от нашите учители по природни дисциплини, та те не умеят да говорят, не умеят и да пишат. Намирал съм в една дума две поредни грешки; а този човек утре ще стане учител. Имах една идея, исках да взема аспирант, който да разработи темата колко важно е природните дисциплини да се преподават на чист български език. Преподавателят трябва да говори правилен, пълноценен български език. Не съм чувал немски учител да не говори правилно – физик или химик, говори съвършен немски език. Неотдавна в НБУ, където преподавам „Увод в историята на естествознанието“ (аз предложих този предварителен курс и на тях им хареса), изпитвам една дама и я питам какво сте учили в гимназията, и тя казва, че е завършила немско училище. Помолих я, да ми каже нещо от Фауст, а тя ми отговаря: „Не съм го чела.“ Такива учители, каквито съм имал, дай Боже всеки да има! Бяха професионалисти от класа, но бяха и добри хора. Имал съм не един път случай: като направиш беля, той идва при тебе и ти казва – друг път така да не правиш. Но няма гюрултии, той ще те засрами и друг път няма да го направиш. Но човек, който не е чел Гьоте (все пак от Вазов може и нещо да е прочел), не е в състояние да бъде преподавател или да се хвали с диплома от немско училище. Най-много ме натъжава сривът в професията на учителя, на преподавателя.

– Как според Вас ще се развиват природните науки у нас в бъдеще?

– Един мъдър човек, физик, е казал, че най-сигурният начин да сбъркаш е да се опитваш да предвидиш бъдещи събития. В този афоризъм има нещо вярно. Примери в това отношение има достатъчно. Един от тях е опитът да се предвиди кога ще бъде намерено окончателно решение за лечението на рака. Сериозно проучване сред достатъчно голям брой специалисти през 1971 година сочеше, че въпросът ще бъде решен до края на двайсетото столетие. Сега, след повече от 30 години и неспециалистът е наясно, че коментарът е излишен. Дори и най-квалифицираните специалисти понякога, без да съзнават дори, са склонни да подменят желаното с действителното. Въпреки това ще се опитам да направя коментар към поставения от Вас въпрос. Според мен, той има два аспекта.

Единият е свързан с необходимостта от насочване към разработки, свързани с европейските програми за развитие. Критерият тук ще е ориентиране на част от нашия научен потенциал към проблеми като създаването на нови материали, енергетика, здравеопазване, опазване на околната среда и други.

Другия аспект виждам в поддържането на равнището на онези научни организации и школи, в които България има ярки, международно доказани постижения. Ние с право можем да се гордеем със силни школи във

физико-химията, математиката, молекулярната биология, органичната химия и някои други. Това е богатство, което няма пряко финансово изражение, но трябва да се цени, пази и развива. Обществото и държавата имат моралното задължение да се съобразяват с това.

Интервюто взе Антонина Желязкова
юли 2005 г.

Снимка: Галина Рулева

Екатерина Томова

– От кой свят идвате?

– Двата ми рода произхождат от родопското село Орехово. Намира се в Чернатица, северния дял на Родопите. Над него е връх Персенк, местността Чудните мостове, хижа „Кабата“, селата Забърдо и Лилково. Цялата област се нарича Рупчос. В нея попадат четири села: Хвойна, Мале-

во, Орехово и Павелско. На диалект „рупчос“ означава падина или дупка. Там се събират притоците на Чая и реката се отправя към Асеновград и Марица.

За родословно дърво мога да говоря условно. Проследила съм събитията откъм 18-и век. По-назад няма памет и писмени традиции, само легенди. На това място в Родопите прабаба ми по майчина линия се е скрила заедно с 20-годишния си син. Предполагам, че са бягали от голямо природно бедствие. Според това, което изрових от историята – вероятно от земетресение в Триест…

И аз самата съм израсла в село Орехово. То е много живописно. Разположено е върху река Орешица – един от притоците на Чая. От едната страна по склоновете растат орехови дървета, от другата – бор и елха. Реката дели селото на две части. Къщите са разположени амфитеатрално, градени са от камък и покрити с тикли – широки каменни плочи. През мостчето насреща са гробищата и църквата.

Родопска легенда разказва, че по време на големите помохамеданчвания турци нахълтвали на няколко пъти в селото, но намирали къщите празни. Празен бил и мъжкият манастир, който се намирал недалеч. Турците били от така наречените хайти – мъже, преоблечени като жени в родопски носии. От хълмовете викали на родопски диалект: „Ялате, мари, турците си отидоха.“ Хората заизлизали по скалистите склонове на Лингарица – там се намира така наречената Човешка пещера. Всички се криели в нея. Навярно е било по жътва, защото турците затрупали със слама двата отвора на пещерата, която е дълга 900 метра, и я запалили. Така изгорели хората от цялото село. Според легендата, единственият оцелял бил овчарят Рахо. После той се установил под седемте ореха до реката. От него се захваща селото. Наречено било Рахово. След Първата световна война го прекръстили на Орехово.

Сигурно е, че история и легенда се преплитат, но Човешката пещера е там. Много е интересна, доскоро беше туристически обект. Дори бижутата, които нося, са от необработени и опушени сталактити. Събрала съм ги от пода на пещерата. Дават ми енергия.

В това будно и свободолюбиво село хората са се занимавали със земеделие, а първото класно училище създали още през 1868 година.

Израсла съм в огромна къща, каквито са и всички наоколо. Строени са от гранитни блокове, вадени от реката. Вътре имат салони и огромни оджаци. Хората гледаха крави и коне. Планината е като джунгла. Пълна е с диви животни и билки, които се научих да разпознавам. Моите баба и дядо – Катерина и Димитър Андрееви – имаха страхотна библиотека. По

наследство се предаваха старите библии, между които пазя и преведената от Петко Рачов Славейков. Издадена е в Цариград от Бояджиян през 1874 година, с кожена подвързия. Преводът е на прекрасен черковнославянски.

В селското училище учих до пети клас при невероятен учител – Димитър Терзиев. Той се занимаваше с краезнание. Сега такива учители не се раждат. Тогава имаше колективен живот и взаимно почитание. Ако някой загуби уважение, просто се изселва. Това трудно мога да го обясня на моя син. Звучи архаично, но държа да го кажа.

Къщите бяха отключени, а хората – солидарни. Но настъпи първата насилствена вълна на така наречената колективизация. Труден процес. Започна масово изселване на младите семейства. Според мен това даде фатален отпечатък върху българското село. Не говоря за появилата се селяндурщина. Говоря за селото, което е съхранявало българския дух. Родителите ми странстваха в търсене на работа. Когато за първи път излязох от огромната къща и разкошната планина, в града се почувствах изключително бедна. Връщах се към спомените си. Още петгодишна ме качваха на коня. Отзад завързваха другите коне и отивахме на четири часа път в планината. Помагах да се събира сено, носех на дядо обяда и бирата. Докато се приберем, се стъмваше. Дядо обясняваше – това е Вечерницата зорница, другото е Голямата мечка, по-нататък Орион. Същото беше с тревите, цветята и дърветата. Без тези неща човек наистина е беден. Говоря за духовна бедност.

В града бях като в затвор. Това е първият ми спомен. А всъщност Асеновград, където отидохме да живеем, е прекрасно старо градче с хилядолетна история. Където се копне, излизат пластове различни култури. До ден-днешен е поддържан град с много църкви и манастири. През социализма хората вярваха – въпреки програмите за атеистично възпитание. И когато носехме в църквата нещо за Задушница или на друг празник, ни следяха и записваха. В града има 8 православни църкви, една джамия, една адвентистка църква и 40 действащи параклиса. А по време на гимназията открих чудесни учители и приятели. И двете гимназии в града бяха много силни, с незабравима атмосфера. Бях в експериментална литературна паралелка при Иванка Тошева, една от малкото вдъхновени личности, които съм срещала. С голяма култура и ерудиция.

Населението в Асеновград е смесено, в него се наслагват различни култури и традиции, които се пазят до днес. Има ги в обществения живот, в училището, в църквата. Натрапваният атеизъм в тоталитарната държава не можеше да диктува поведението и да проникне в съзнанието.

– Трудно е да си атеист до Бачковския манастир, да не забелязваш духовността на поколенията.

– Да, също и до Асеновата крепост. Тя непрестанно напомня за Иван-Асен. В града имаше всякакви общества и чешити, разни пришълци. Също и различни квартали – гръцки, македонски, тракийски, турски. Но хората не бяха разделени на важдуващи групи, а се смесваха по комшийски. Сега не е съвсем така. Но много стари фамилии пазат традициите. Аз съм израснала в такава среда.

– Какво искахте да Ви се случи, когато напуснахте Асеновград и тръгнахте за София?

– От дете обичах книгите, литературата, рисуването. Вътрешно влечение. Моята мечта беше да завърша литература. Нощем работех като коректор във вестниците. Хората бяха еднакво бедни. Ако имаше двамаатрима богаташи, не смееха да го показват. Работех нощем, защото вместо 30 плащаха по 60 стотинки. Учех литература, но ме влечеше философията и исках да запиша втора специалност. Моралното ми удовлетворение след 10 ноември е, че в целия мизерен живот вече няма цензура. И че забранените философи, които съм чела тайно или със страх, вече ги имам в библиотиката си. В Университета заварих интересни преподаватели. Езиковедите Владимир и Емил Георгиеви, Мирослав Янакиев, професора по антична и западноевропейска литература Александър Пешев, професор Розалия Ликова. От тях съм получила много.

– В днешно време не сте ли разочарована от избора си?

– Когато човек желае нещо и е успял да го направи, не може да бъде разочарован, независимо от обстановката. Сега литературната цензура може да изглежда смешна и абсурдна, но аз и моите колеги много страдахме от нея. Съдбата ме срещна с интересни поети, писатели, преводачи. Общувах с Владимир Свинтила, Стоян Бакърджиев, Жорж Мицков, Драгомир Петров, Иван Пейчев, Христо Фотев, Александър Геров, Радой Ралин, Генчо Стоев, Румен Стоянов, Вера Мутафчиева. Дълбоко съм признателна и на Исак Паси. Той обогати българската култура с приноса си в издаването на световното философско и естетическо наследство. Намери чудесни преводачи, сам написа великолепни студии и есета. Чета ги на родния език и живея с тяхното богатство. Спомням си и Атанас Далчев, Йордан Матев, много личности от романтичните времена на 60-те и 70-те години.

– Странно как съжителстват цензура и романтика?

– В тези среди романтиката наистина съществуваше. И макар животът да беше беден, това нямаше значение. Атмосферата, в която се движех,

ми даде огромно духовно богатство. Щастието да познавам тези хора и тяхното творчество с нищо не може да се замени. Битът е нищо. Аз не ценя бита. Никога не съм искала да бъда богата. Това не ме интересува. Виждала съм изключително богати хора. Милионери и милиардери – в чужбина. Не ме шашнаха. Шашва ме духът.

– Нормално е за човек, който пише. Но в тази романтична среда от гледната точка на последните 15 години никога ли не се сблъскахте с предателство?

– Много в последните години загинаха в глад и мизерия. Аз лично съм участвала заедно с тълпите в битката за отхвърляне на тоталитарната система. За съжаление, не извоювахме демокрацията, за която мечтаехме. Народът искаше цивилизована държава като Австрия, Швейцария, Холандия. Оказа се, че след всички водени от нас битки, един процент олигарси ограбиха 7–8 милиона българи. Те се превърнаха в новобогаташи, а останалите бяха натикани в мизерията. Независимо от социализма, което е построено преди 50 години, не е построено от политбюро, а от нашите майки, бащи, баби и дядовци, от нас самите. Но сега никой не говори за труд и морал. Нито за човека. За смисъла на човешкия живот. Демокрацията е още от древните гърци. Аз мисля, че най-сполучливо тя е осъществена в Западна Европа и в Америка. И вместо да осъществим този модел, който е еманация на човешкия дух, ние се оказваме жертва на прехода. Вярно, че изкуството, културата надживява тленния човек, но не може една държава да остави толкова много жертви в мирно време. На 59 години никой не се интересува от моите знания и умения, никой не ме желае на работа и нямам право на пенсия, защото не мога да събера необходимите точки. Трябват ми още цели 12 години работа, което е абсурд. Не получавам социални помощи, не ме регистрират, дори нямам право да питам защо. Е, това не може да бъде демокрация. Отивам на лекар – лимитът за изследвания свършил. Такава демократична държава по света няма. Може и да имаме конституционни права, но де факто сме лишени от тях. Наскоро прочетох какво пише Платон за олигархията. Има един пасаж за така наречената тимокрация, каквато е настъпила и у нас. Това е най-зловещият нюанс на олигархията или на плутокрацията. Една шепа грабители, незаконни богаташи са заграбили всичко, но и не позволяват на другите да живеят.

– С какви надежди след Университета се втурнахте в живота и работата?

– Завърших българска филология, но никога не съм учителствала, защото не съм го желаела. Трудно си представях тази професия. Отидох по

разпределение в Перник в един дом на културата. След това обиколих различни вестници, списания, издателства. Работата ми се виждаше интересна, защото беше трудна и непредвидима. Нямах връзки, не бях член на никаква партия, не произхождах от именита партийна фамилия. Не го казвам иронично, просто никой не ми е помагал. Виждах как помагат на мои приятелки и аз също си мечтаех някой да го направи за мене. Но пред всичко, което съм работила, имаше невероятни препятствия, за най-дребното нещо. Разчитала съм само на себе си, на безкрайната си упоритост и на приятели.

– Какъв е бил смисълът на тези битки?

– Най-големите ми битки бяха в литературата. Започнах да пиша, но трудно издавах книги. Имам куп неиздадени ръкописи. Цензурата ужасно ме мъчеше. Ненавиждах я. Винаги съм се чувствала абсолютно свободен човек, четях забранени автори като Ницше, Шопенхауер, Ортега и Гасет, Херберт Маркузе, Конкуест. Интересувах се от света, слушах забранени радиостанции. Вълнуваше ме духовното богатство на човечеството. Тъпата комунистическа цензура сега изглежда смешна, но тя властваше в официалната литература. Мога само да бъда щастлива, че животът ме срещна с истински поети, художници, актьори. В старата бохема наистина имаше романтика, защото не само се пиеше, а по цели нощи се спореше за изкуство. Днес това трудно може да се разбере.

– В епохата на бизнес интересите може би на никого не му е необходимо.

– Мисля, че е необходимо на всеки творец, но няма такава атмосфера. От устрема на човека да търси себеподобни би трябвало да се поражда такава атмосфера. Какъв им е проблемът на учениците от елитните училища или студентите да създават свои творчески общества. Но може би и те са отровени от недоразумението, наречено преход. Тяхната драма е, че трудно виждат бъдещето си в тази страна.

– Вашата драма на самоутвърждаването каква беше?

– Написах книгата „Забравени от небето“ с документални разкази за столетници от Родопите. Покрай нея през 1979 година преживях целия ужас на тоталитарната система. Едно лице (изпитвам погнуса от името му) се опита да я открадне и да я издаде от свое име. По едно време беше обявено за национално величие и капитал и мислеше, че има монопол над всичко. Бях изпратена от списание „Родопи“ да правя анкета за столетниците в граничните райони на Родопите. Там има български, турски и помашки махали. Открих хора между 90- и 113-годишни. Разказите на десетина от тях включих в книгата си. Но „величието“ беше човек на властта

и тук се прояви цялата му криминална методология и същност. Много други хора бяха пострадали по същия начин от него – етнографът Анастас Примовски, художникът краевед Георги Ковачев от Асеновград, особено жестоко – поетът Свилен Капсъзов. След промените той загина в автомобилна катастрофа при неизяснени обстоятелства. И въпреки това „Държавна сигурност“ оказваше натиск да му подаря книгата, да се откажа от издаване, защото аз съм никоя. Стигнах чак до Тодор Живков. Покрай това паднаха завесата и митът за този тип. От тази история ме спасиха десетки хора с достойнство и чест. Това бяха общественици и писатели, въпреки че още нямаше свободна преса и гласност. Между тях са Радой Ралин – един достоен човек, който сега много ми липсва, феномен, без него общественият живот обедня, Борис Димовски, Генчо Стоев, Емил Манов, Слав Хр. Караславов, Николай Христозав – партиен секретар на СБП, прекрасен човек, когото докато съм жива, ще уважавам – невъзможно ми е да изброя всички…

Тогава видях отвътре болшевишкия репресивен модел. Скандалът беше огромен. Все пак през 1981 година книгата излезе и получи наградата на Съюза на българските писатели.

– Какво разбрахте за хората и обществото от този сблъсък?

– Това е важно и искам да го кажа. Независимо каква идеология изповядва човек, ако той е с достойнство, не може да бъде повреден от нея. Той ще бъде над идеологията и ще защити другия. Само негодник, който обслужва властта, може да лъже и да мошеничества, за да се облагодетелства лично, но пък алчността му ще го погуби. Леонардо да Винчи е казал нещо много вярно: „Когато у един човек няма духовност, той е само една машина за изпражнения.“

– Между тези хора всички ли Ви повярваха или някои се съмняваха?

– Някои откровено ми пречеха, други пишеха доноси?

– Кои бяха те?

– Между тях беше дори моя близка приятелка. Десет години не ѝ говорих, после ѝ проговорих.

– Защо?

– Защото в 99 процента животът е изграден от предателства. Не мога да си взема шапката и да ида в гората. Първо бях дълбоко засегната. Как така приятел да напише донос? От една страна, тича с мен да ми помага, от друга – играе двойна игра и върти някакви комбинации. Благодаря на хората, които ми повярваха, видяха истината и тръгнаха да ме защитават.

– И всички вкупом пристъпват божиите закони?

– Това не идва от небето, а от човешката природа. Преди 4 години също имах подобен случай. Нищо не е такова, каквото си го представяме. Оказва се, че нашият народ, който е родил нас и ще роди и следващите поколения, не може да се справи с нещо много просто – не може да престане да краде. Това е трагедия и пълен упадък. Пропищели сме от пълното разграбване на държавата, което значи че всеки втори или трети човек у нас е крадец.

– Трагична констатация.

– Не зависи от това какъв си по професия, нито какъв си по партиен цвят, от град, от село, от Лондон, Париж или Каспичан. Проблемът е, че вече хората не могат да разделят доброто от злото. Вътрешната устойчивост и читавостта са подкопани. Крадци има навсякъде. У нас стана национален проблем, защото сме малък народ, а броят на крадците е огромен, задушава ни. Ние затова нямаме държава. Няма ли морал, няма нито хора, нито живот.

– Затова младите би трябвало да бъдат в основата на големите промени на обществото и революциите.

– О, младите нямат такъв манталитет. Мисля, че за да създадем нормални условия за живот, трябва да се научим да контролираме управниците, които не са паднали от Марс, а ние сами ги избираме.

Във Франция например питат: „Вие защо не стачкувате?“ Това е нашият живот – смей кажи нещо срещу работодателя си. Веднага те изхвърля. Затова хората са се вкаменили от ужас как да запазят работните си места. У нас всичко е сведено до оживяването. Изхвърлят ли те на улицата, край – нито си жив, нито си умрял. А ако имаш и деца?

Дори Атанас Далчев беше казал, че имаш ли деца, нямаш гордост. Всичко е сведено до пълния примитив, отвъд дъното. А програмата за намаляване на безработицата е манипулация: временната заетост за по няколко месеца нищо не означава, защото отчита фалшиво намаляване на безработните.

Затова хората са готови на компромиси: за да оживеят.

– Само творчеството ли осветява чернилката на битието?

– Преди време се беше върнал един наш театрален режисьор, Димитър Гочев. Той е немски възпитаник и искаше да прави театър в България. Обаче и него го уволниха от театъра по причините, за които говорим. Той се върна в Германия, а там го наричат единствения слънчев лъч на немския театър. В Германия поставя всичко – Еврипид, Чехов, цялата европейска класика и дори български автори. Помага и на много млади театрали и художници да се устроят в Германия. Книгата ми „Забравени от

небето“ той постави в Дюселдорф с немски актьори. След това кьолнско издателство издаде книгата на немски. Димитър Гочев дойде с целия състав на спектакъла в България и се срещна със Смолянския театър, който също беше направил постановка по книгата. Самата аз бях в Германия за премиерите и видях отвътре тяхното общество и духовен свят.

Шеф на театъра бе граф Фолкер Канарис, който притежава замъци в Северна Германия. Човек с три висши образования: театрално изкуство, военна академия, право и философия. Той ръководи театъра. На премиерата от Северен Рейн–Вестфалия се изсипа един богат елит – запалени театрали и почитатели на Димитър Гочев. Като чуят неговото име, дават всичко за театъра. Видях как може да бъде оценен един българин навън, когато прави нещо. Цялата публика и медиите от Европа се срещнаха след спектакъла. Публиката се беше наредила на опашка, за да се запознае с мен, да получи автограф върху книгата, да поговорим. Организаторите обявиха, че за тях това е нова форма на работа – първо поставят една книга, след това я издават. И го отчетоха като много сполучлив експеримент.

Стреснах се, когато накрая на опашката видях самия Фолкер Канарис: води една дама и две момичета. Представя ми първо нея и казва: „Тя се грижи за чистотата.“ Театърът си е за възхищение, а дамата всъщност е главната чистачка. След което той представя две момичета на 16–17 години. „Едната, казва, е моята дъщеря, другата е нейната приятелка, която живее вкъщи.“ Самият не рече, но по-късно разбирам, че приятелката на дъщеря му е изключително надарено дете, което няма пари за следването си и той е учредил лична стипендия за момичето. Ето върху какво се замисля там един богаташ; самият владее осем езика, между които древногръцки, древноеврейски и латински. И този човек говори: „Благодаря на България, че е родила такъв режисьор като Димитър Гочев. Театърът разцъфтява благодарение на неговия репертоар.“

– Поразително отношение към културата!

– Имах и необикновени преживявания с актьорите. Разгледах театъра. С Дюселдорф е свързан Хайне, чела съм го много. В Кьолн също беше невероятно. Искам да разкажа какво направиха актьорите, това много ме впечатли. Първия път отидох направо за премиерата. Чудех се какво да занеса. Избрах една родопска престилка, която е 200-годишна антика от раклата на някоя от моите прабаби. Те я грабнаха и казаха: кубизмът трици да яде. Поставиха я в рамка на стената като картина. Занесох и една тикла, каменна плоча от покривите, за които става дума в книгата и в пиесата. Две кукли с родопски носии, направени от художнички и една китка,

в която според българските традиции са събрани здравец, бръшлян, коледарче, калдърамче, вързана с конски сини маниста, и касети със записи на автентични родопски гласове. Холандският композитор страхотно се впечатли, а коледарчето цъфна в самолета с два огромни розови цвята. След тези сантиментални подробности трябваше да се сбогувам. Събрал се е целият състав и нещо шушукат. Гочев стои до мен и казва: „Намислили са ти един особен подарък, ще трябва да го приемеш.“ Трябва да кажа, че между десетте разказа за столетниците има история на една майка, която цял живот не е виждала сина си. Той е избягал в Америка, а тя мечтае да го види и да му подари един много специалеин часовник. Същия този часовник, както е описан в книгата, получавам от немските актьори, само че златен. Много ме трогнаха. Обещах им той винаги да показва немското време, което е с един час назад и с векове напред.

– Вие в какво време се върнахте след тези творчески приключения?

– Известно време работих в Министерството на културата. Занимавах се с културна политика, с културните проекти по програмите за евроинтеграция, с творческите съюзи, с цялата трагедия и мизерия, в която попаднаха българските културни дейци. Тя продължава да е тежка. Закрити бяха всички фондове. Ние сме длъжници и културните дейци стават излишни. Това ме кара да мисля, че България е законова, но безправова държава. Законите, които се приеха, и авторските права са прекрасни, те отговарят на европейските, но никой не ги спазва. Ще дам пример с един композитор. Негови произведения бяха излъчвани непрекъснато. За една година беше получил хонорар, с който може да се купи един хляб. Той донесе този хляб в Министерството и каза – „Ето, това са моите авторски права, с това трябва да живея. Аз не съм алчен, но какво са 55 стотинки за една година.“ Това е България. Да, с прекрасни закони. Участвала съм в правенето им и синхронизирането с европейските. Но какво от това. Механизми за спазване няма. Никой не е защитен – художници, писатели, актьори, преводачи, за чужденците да не говорим.

В една демокрация истински пазар се прави, когато започнат да се спазват законите, а не в този хаос от измами. Един почтен човек как да оцелее?

– Когато видяхте в ръце първата си книга, повече надежди ли имахте?

– О, едно време се чакаше по 4–5 години, докато се появи първата ти книга. През 1975 година попаднах в сборника „Трима млади поети“ на издателство „Народна младеж“ заедно с Борис Христов и Паруш Парушев.

„Забравени от небето“ я последва чак през 1981 година. След това Красимир Машев издаде във варненското издателство „Георги Бакалов“ моя стихосбирка. Издаде я въпреки рецензиите, които ме набеждаваха, че естетизирам смъртта, че книгите ми са мрачни. А по време на социализма трябваше да има светла социалистическа смърт. Имах повече сблъсъци, отколкото надежди.

Когато падна желязната завеса и цензурата, икономическият капан щракна още по-силно. Участвах в конкурс към Сдружението на писателите, който организира Сорос. Всяка година финансираше 11–12 книги на български автори. В този конкурс излязоха през 1994-та романът ми „Гости от другия свят“ и книгата ми с повести „Празникът на мъртвите“ – през 1997 година. Оттогава не е излизало нищо, защото нямам възможност да си платя изданието.

– Животът не може да е бил само работа и битки.

– Това са моите приключения и премеждия. Останалият ми живот е скучен, сив. В чужбина не ме пускаха да пътувам, докато не падна желязната завеса. Моята приятелка от детството избяга в Америка с мъжа си още през 1967 година. Остави детето си тук на година и три месеца. Навестявах родителите ѝ и него, кореспондирах с нея. И по тази причина „Държавна сигурност“ ме тормозеше. Въпреки че писмата се отваряха, непрекъснато ме питаха защо и за какво си пишем. На девет години това дете излезе от България с подписа на Хенри Кисинджър.

Два пъти ме пуснаха в Москва за панаира на книгата, другаде обаче – не.

– Поетите не могат без любовни страсти, те какви следи са оставили в поетичната Ви душа?

– Влюбвала съм се – в мъжа ми. Но аз съм моногамна. Ожених се за него и това е. Връзката ни започна като студенти, след 7–8 години любов се оженихме. Синът ни е на 22 години, сега е студент в Нов български университет, следва в Кинофакултета. Целият ни живот е посветен на литературата.

– И няма никаква творческа завист или влияние със съпруга ви Александър Томов? Две творчески личности под един покрив няма ли какво да делят?

– Съпругът ми е писател, известен и от литературата, и от киното. Със своя литературен труд ни издържа. Издава книги, които са на пазара. В два вестника води свои рубрики. Написал е три исторически романа, пише и съвременни, и класически, и скандални. Други се преиздават. Ние не сме крали, не крадем, не може да се превърнем и в далавераджии и мошеници. Животът ни е много интересен и богат в литературно и духовно

отношение. Аз не бих могла да си представя да живея с човек, с когото да не мога говоря или да няма същите занимания. Ще бъде мъчение. С какво да се занимава – да купува коли и всевъзможни луксозни тенекета. Мен това не ме интересува. Нашата къща е затрупана с книги, албуми, касети с филми, камъни и миди. Живеем с изкуството. Слава богу, че е то. Ако него го няма, не виждам какъв е смисълът на бита.

– Влияете ли си като творци?

– Не. Ние сме много различни. Съпругът ми е човек, израснал в софийските предградия. Това е в основата на неговото творчество. А аз съм човек, който идва от гората, от планината. Това е друг свят.

– За какво се карате?

– Кавгите ни произтичат от необичайни неща. От политически прояви или постъпки. Нашият брак е поставен на други основи, имаме общи разбирания за света и хората. Битовите дреболии нямат никакво значение. Човек като умре, може да остави само нещо нетленно. Другото няма никакво значение – какво си ял или какво си пил и дали си измел, изтрил и излъскал. Безсмислен труд кипи постоянно.

– Много съпруги са се посвещавали на мъжете си писатели или на децата си.

– Много тежко преживявам факта, че в тази мизерия не мога да спечеля малко пари за бита, защото има купища сметки, данъци. Не мога да помогна…

– Ако се върнете назад, какъв живот бихте искала?

– Аз съм си избрала този живот. Никой не е въздействал върху мен. Следвала съм нещо необяснимо, да го наречем вътрешно желание, мечта или илюзия. Аз лично съм удовлетворена, че съм избрала този начин на живот. Защото, без да обиждам никого, ако литературата, изкуството, културата, всичко, през което е преминал моят живот, го нямаше, значи животът ми би изглеждал безкрайно примитивен. Сега мога да си отида вкъщи, да си отворя Шопенхауер и да общувам с един велик дух. Това е привилегия, която не всеки има. Мога да почета, когато съм отчаяна, историята на древна Гърция, или от Еклезиаста на великия Соломон, да намеря обяснение за всичко и това да ме утеши и примири. А този, който не го може и който няма тази отворена врата, за мен е нещастен. Така разсъждавам аз.

Интервюто взе Галина Рулева
март 2005 г.

Снимка: Галина Рулева

Златина Тодева

– Радвате се на завидна творческа енергия и не спирате да играете.

– Да, току-що се връщам от Виена. Играх в спектакъла „Анатомия на крайното“ с режисьор Петър Тодоров. Преди това бях в Лондон със „Забравени от небето“.

– Как Ви прие публиката във Виена. Докато Вие показвате изкуство, градът е пропищял от българските джебчийки и телевизията показва скандални кадри.

– Приеха ни страхотно, много добре. Публиката беше смесена, не само от българи. Продуцентката е туркиня, сама си избира спектаклите и пригежава няколко театъра. С Петър Тодоров готвим турне в Швеция и Норвегия. И друг път съм играла в негови постановки. Но сега всичко е съвършено различно. Впуснах се в голямо предизвикателство – за първи път се сблъсквам с такъв вид театър и научих нови неща. Мисля, че спектакълът е много добър. В него няма текст. Всичко се предава от движението и импулсите на тялото. Оставяш се то да те води. Освобождаваш го, цялата му енергия трябва да изтече и то да бъде напълно свободно, за да се усетят тези импулси. Да владееш тялото си е истински майсторлък. Признавам, че това е съвсем различна стилистика и най-вече – за по-млади хора. Един актьор и на моята възраст може да се занимава с такова нещо, но изисква време и търпение. Тръгваш по дадената тема, а тя те тегли в нейната си посока. Но аз съм любопитен човек и направих този експеримент със себе си. Не всеки би рискувал. В спектакъла може да се види състоянието на тялото в различни възрасти, представят се три поколения жени. Играем с кринолини, което усложнява движението. Чудя се на много колеги, които се пенсиониряха и забравиха сцената, никакви ги няма. Защо? За да е интересен животът на човека, трябва да се пробват различни неща. Вярно, че не е лесно. Мнозина останаха без работа. Някои се отчаяха, че трябва да се просят пари за постановки и, като няма, театрите просто изчезнаха. Но същото се случва с художниците и музикантите. А навън се дават страхотни пари за изкуство.

– Но за да се стигне до чуждите сцени, усилено трябва да се търси информация по интернет.

– Да. Направи ми впечатление, че във Виена организаторите на театрите събират публиката по интернет. Или по телефона. Там има само един-два афиша в самия театър. Сградата, в която играхме, приличаше на гараж. Продуцентката има няколко подобни театъра. Самата тя е била актриса, една изключително красива жена, влюбена в изкуството. Хубаво е във Виена, усеща се артистичната атмосфера на града. Човек трябва да излиза на чужди сцени, да сверява часовника си, да знае какво има по света. Жалко, че нашите възможности са оскъдни. Много ми се искаше да гледам чужди спектакли, но за съжаление времето пак беше малко. След представление българите искаха да бъдат с мен. Как да им откажеш! Надявам се при следващото пътуване да не бързаме толкова много.

– За какво най-много разпитват?

– Как на моята възраст издържам на пътуване и как продължавам да играя. От колко години съм на сцената? Какви други роли имам? Подробности за театралния ми живот.

– Не само те, ами и аз ще попитам от колко години сте на сцената?

– От петдесет. Никак не са малко. Аз предпочетох театъра, пък съпругът ми Никола Тодев – киното. Сега, когато и на мен киното започна да ми става интересно, вече няма пари за български филми. Чувам, че телевизията ще започва многосериен филм, но засега е само предположение. Затова не пропускам възможностите в театъра. Дори дъщеря ми Гергана се кани да прави нов спектакъл и иска да участвам в него. През лятото, като не играя, имам време да почивам. Имаме стара къща в Родопите, на 4 километра от Широка лъка, в Солища. Непрекъснато идват гости. Там човек е далече от клюки и интриги. Мен никога не са ме занимавали дребнавите приказки кой какво прави. Виждам колко кратък е животът и човек трябва да го живее както му се иска, без да му пречи някой.

– За половин век на сцената какво е най-важното нещо, което открихте?

– Точно тази печална истина, че животът е кратък. Много кратък. И се чудя, защо вместо да се дават пари за оръжия, не се дават за спасението на хората. Как може да смяташ някого за враг и да искаш да го убиеш? Нали и него майка го е раждала. Ужасно е, когато умират любимите ти хора, а светът се тресе от атентати и земетресения като в апокалипсис. От едната страна човечеството се стряска от СПИН, от другата – от рак. Сигурно се задават и още по-страшни проблеми. Но светът продължава да се изтребва безжалостно.

– И в този ужас не откриваме как да преодолеем противопоставянето. Все сме настръхнали един срещу друг.

– Да, вечер дори да те е страх да се прибереш. Като се кача след представление на такси, чудя се ще се прибера ли жива и здрава. В София човек въобще не се чувства сигурен. Колите карат като изоглавени. Не само ще те смажат, ами и виновна ще те изкарат. Къде го има това по света. Скоро попадам на някакъв таксиметров шофьор – не стига, че беше пълен грубиян, ами целият лъхаше на коняк. Гледа посред нощ сама жена с капела на главата и кожено палто и се държи като дивак.

– По-романтично ли си представяхте живота?

– Още като дете опитвах всичко свързано с изкуството. Първо исках да стана балерина. После художничка. Дойде време да мисля, че мога да стана певица. Някога пеех добре. Сега ми пречат цигарите. Но все пак ед-

на от мечтите ми се изпълни, макар че актриса станах случайно. Аз не съм завършила ВИТИЗ, а съм работила по така наречения Член девети. В Стара Загора, където живеехме, бяхме съседи с леля Мара Шопова, майката на Наум Шопов. Среща ме веднъж и вика: „Ама ти защо си тъжна?“ Оплаках ѝ се, че не мога да си намеря работа. Още нямах диплома. И тя ми предлага да ида при нея. Бях изненадана, дори ми стана страшно. Мечтаех за това, но не смеех да го кажа. Та тя ми даде една малка роличка в Пигмалион. Получи се много добре. Човек като помирише грим и праха на сцената, по-нататък няма отърваване.

– С една дума, още от училище сте на сцената.

– Не съвсем. Точно тогава ме бяха изключили.

– Изключили? Сега изглежда забавно.

– Тогава съвсем не беше забавно. Учех в класическа гимназия и мислех, че мога да стана лекарка. Имах нужда от служебна бележка. Обаче преди войната баща ми е бил офицер в царската армия. Това усложняваше биографията ми. Но пък стана причина да вляза в Старозагорския театър. За сцена му служеше читалище „Родина“. Мара Шопова беше и режисьор, и актриса. Щатната трупа беше само от четири човека, останалите работеха по нещо друго и репетираха след работа. По-късно театърът стана общински, после държавен. Не съжалявам за избора си.

– Коя беше първата Ви главна роля?

– В пиесата на Георги Караславов „Снаха“. След това отидохме на гастрол в Пазарджик с някаква българска пиеса, която беше пълна простотия. Там беше съдбоносната ни среща с Никола Тодев. Само че той не пожела да дойде в Стара Загора и затова аз останах в Пазарджик. Оттам отидохме в Димитровград. Попаднахме в тази изключителна трупа, където бяха Асен Шопов и Еди Шварц. Като закриха театъра, се преместихме в Хасково. Оттам в Пловдив. Докато през юни 1991 година ме пенсионираха. Малко преди това съпругът ми беше починал. И цели три години не стъпих на сцената.

– Кой Ви провокира да се върнете отново? В последните години популярността ви скочи главоломно.

– Юлия Огнянова беше дошла вкъщи на гости. Дъщеря ми Гергана я докара с колата. Тя ѝ е учителка в НАТФИЗ. Гергана завърши режисура в нейния клас. Тогава ме покани в големия спектакъл „Забравени от небето“ в Смолянския театър. Аз обаче казах – не, повече на сцената не стъпвам. А пък Юлия: „Няма да мръдна оттук, ако не дойдеш да играеш.“ „Мамо, вика Гергана, отърване няма да има, ами казвай да.“ И хубаво, че се съгласих. Като стъпих веднъж – и край. Досега. Животът ми е изцяло

запълнен с работа. Зная, че трябва да почивам. Гергана също готви нов спектакъл, ще трябва да се престраша и да събера сили да участвам. Любопитна съм да видя какво е научила. Но виждам, че годините си дават отражение. Всичко е до време. Всяка жаба да си знае гьола. На тази възраст по-трудно се помни, човек става разсеян. Докато другите репетират, аз се заплесвам да ги гледам и забравям къде съм. Но си признавам.

– Напоследък актьорските школи станаха безчет. Актьорството учи ли се или е вътре в човека?

– Актьорството или го можеш и ти е дадено, затова му се казва „дарба божия“, или е измислена история. Имах много хубава колежка, дъщеря на голям шеф. Страхотно искаше да играе, завърши ВИТИЗ, със сигурност е заела мястото на някой талантлив човек. Обаче като не става за сцена! То се вижда, че не става. Просто не го може. Добре, че се омъжи и замина някъде по света. В тази професия има много маниащина. Освен да си всесилен, трябва и да си поне малко интелигентен, нещо да си попрочел. Може ли цяла нощ да се пие и на другия ден да репетираш. Пък се пиеше и на самото представление. Колко му е да се убие онова, което е дадено от Всевишния.

– Актьорите като че ли понякога се гордеят със суетата си.

– Всичко зависи от човека. Някои са много суетни. Не суетни, а много суетни. То е като таланта. Ако много обичаш и пазиш това, което ти е дадено, ще го съхраниш, ще го развиеш. Но ако си кажеш: на мен Господ ми е дал и никой нищо не може да ми каже, отиде, та се не видя. Важно е сам да не угасиш огънчето, което носиш. Лесно е да го духнеш. Затова гледам с любов на това, което Господ ми е дал.

– Как се спасявахте от цензурата и от глупотевините преди 10 ноември? Мнозина актьори се оплакват, че са пропилели ценно време за безсмислени роли.

– Спасявахме се поединично. Аз токѝ се разболявах по никое време и отпадах от разпределението. Или с бягство. Имахме един директор, горски, няма да кажа в кой театър беше. Щял да става лесничей, ама не изкласил. И понеже е „наш човек“, няма да става пожарникар я, та написал цяла пиеса. Обаче актьорите започнаха да изпадат един по един и така пиесата не се игра. Смешни работи, или по-скоро тъжни. Имаше и хора, които не бягат. Много е минало през главата ми, не е побеляла току-така. Опитвала съм се да приемам проблемите отгоре-отгоре. Че ако съм слагала всичко на сърце, досега да не съм издържала, отдавна да ме няма. Но да бъдем честни, поставяха се и много хубави неща. Да ме извинят тези, които се оплакват, добре зная какво сме играли. „Девици красавици“ за-

дължително влизаше в репертоара, както и още една съветска пиеса. Имаше и български недоразумения от някой „велик“ местен автор, но в същото време се играеше руска класика, играеше се Шекспир. Когато съм се карала с колегите, то е било на шега. Някои като вземат думата, не спират. За да изглеждат по-интелигентни, говорят с някакви неразбираеми чуждици. Викам: „Абе, говорете на български. Много знаете, ама не се разбира.“ Нищо не съм правила със злоба и завист, затова ме обичаха. Когато съм си тръгвала от даден театър, винаги съм оставала в добри отношения с трупата. Това ме прави щастлива. Младите също ме обичат. Ако имам да казвам нещо, казвам го лично и деликатно. Пазя чуждото честолюбие.

– Затова ви казват „Мама Злата“?

– Да, странно. Всички ми викат така. Отидох в Словения, вторият режисьор на „Анатомия на крайното“ е словенец, и там започнаха „мамо, та мамо“. Викам: чакайте, не може така. Във Виена и те – мами, мами. И в Германия същото. Митко Гочев може, хайде добре, наистина съм му като майка. Ами колегите защо. Но пък е много хубаво. Обади се някой по телефона – „Маме, аз съм.“ Ама кажи кой си де, вече не знам на кого съм майка. Пък взех и да не дочувам, та не мога да позная по гласа.

– Работата в Германия с Димитър Гочев какъв отпечатък остави?

– Димитър Гочев постави „Буре барут“ и написа специално за мен ролята на майка, на която децата ѝ са пръснати по цял свят. Аз съм на сцената през цялото време, докато тече действието и минавам боса по един канал с вода. После сядам на столче да наблюдавам децата си. Къде отиват, какво правят, какво се случва. Беше много интересно. От спектаклите на Димитър Гочев, които съм гледала, мисля, че този е най-добрият. Санчо, Самуел Финци, също беше много добър. Много талантлива актриса е и съпругата на Димитър Гочев. Синът му Алеко обаче мисли да се занимава с компютри.

– Немската постановка на „Забравени от небето“ гледахте ли?

– Да, успях. Изиграхме нашия спектакъл и трупата замина за Варна, а аз оставах да ги гледам.

– Героините ви не се вписват в света на компютрите, идват от друг свят.

– И аз не се вписвам в света на компютрите. Нищо не разбирам, но и не искам. Дъщеря ми беше донесла компютър вкъщи и се учеше на него. Но за мен това е кауза пердута, все едно че го няма. Ще си изживея живота и без него. Нито ми трябва, нито ми липсва.

– Връщате ли се към най-важните си спомени?

– По принцип не обичам да пътувам с каретите на миналото. Но без да ще, колкото повече човек остарява, започва да се връща към определени неща. Снощи например, сънувах едната си баба, после другата. Сънувах къщата в Стара Загора, която разрушиха. Навремето градът беше много аристократичен. Той е между красивите градове на България. По улиците растяха кипариси. За съжаление ги отрязаха. Нали все сме по развалата и рязането. На Запад клон да отсечеш, трябва разрешение, иначе има глоба и съд. Тук можеш да сечеш колкото си пожелаеш. Никой нищо не ти казва. За каквото и да искат да те глобят, един бакшиш като бутнеш, и забравят за какво са щели да те глобяват.

– От бабите ли наследихте артистичния си талант?

– Те бяха домакини. Кръстена съм Златина на баба ми по бащина линия. Бяха четири сестри и един брат, от Рупките, Чирпанско. Помня смътно, че нейният баща Никола ми разказваше приказки. Бил е богат. Там дядо ми Георги харесва точно баба ми Златина, макар да е нисичък, към един и шейсе и две, а тя – над един и седемдесет. Викам: защо бе, дядо, не си избра от другите сестри, и те са хубави. Отговаря, че тя била най-хубава. Пък и кой щеше да ми казва какво е налягането горе, шегуваше се той с височината ѝ. Страхотно чувство за хумор. Тя се носеше полуградски, винаги с дълга рокля или пола. И аз не обичам късото, от нея ми е останало. Като се омъжва, дядо Никола дава пари на дядо ми и казва: „Георги, нямаш работа тук. Отиваш в Стара Загора, виж там да си намериш работа.“ Така дядо ми прави първата пожарна команда в Стара Загора. Като се ядосаше, баба му викаше тулумбаджията, за да го обиди. Командваше, защото знаеше, че тя е богатата. Изключително смешна двойка и много артистична. Тя водеше мене, сестрите ми и братовчедите на църква. (Разликата между мен и голямата ми сестра Роси е над десет години. Средната сестра Йова почина.) Ще ме облече спретнато и винаги с лъснати обувки. Много тертиплия жена. Понеже съм кръстена на нея, на другите деца може да направи забележка, да ги удари по дупето, но Златето – а, не. Водеше ме все със себе си и трепереше – да не падна, да не се ударя. И понеже вървях все слабичко и рахитично, прах не даваше да падне отгоре ми. Братовчедите ми не ме долюбваха по тази причина. Гледаха ме малко накриво, но съвсем не по моя вина. Мама и татко играеха в театъра на военния клуб. И двамата бяха много артистични. Майка ми беше миньонче, една такава малка и пухкавка. А той – висок, строен, същински герой. Много красив баща имах. И той с чувство за хумор. Като се качим във влака, и викаше: „Да не си посмяла да ми кажеш татко. Пред хората си балдъзата.“ Аз умирам от срам, а той все си правеше

шеги, докато играеха карти. И мен отрано ме научи. Добро семейство бяха. И баба и дядо, и мама и татко. А пък другата баба по майчина линия се казваше Русаля, че била родена в русалската седмица. Беше много чист и набожен човек. Още шестнайсетгодишна я оженват за вдовец. Жена му починала при раждане на третото дете. Мъжете търгували на едро с добитък и, за да не се разпадне бизнесът, оженват баба, за да гледа децата. А те я обичаха много и винаги съм казвала, че я обичат повече от децата, които е родила. Благодарни ѝ бяха много. Но всички измряха. Братовчедите са в Бургас, но вече загубихме връзката. Като отида там, изиграя си представлението и бързам да се прибера. Обажда ми се скоро едно момче журналист, вика: „Познай кой съм.“ Гледам го, че е от нашите, но като не се сещам точно кой. Загуби се патриархалността, която имаше българинът, връзката с родините, родовата памет. Животът стана такъв, че днес всеки живее на принципа „Бягай, спасявай се“.

– Животът не Ви е спестил изпитанията.

– Да, баща ми някога беше в лагер. На два пъти. Най напред изчезна. Беше на лов. Няма го и няма го. Един турчин ни каза, че докато си пасял овцете, видял как са го арестували.

– По време на лов?

– Да. Търсим го ние, търсим, но казват: „Няма такова нещо.“ Едно от милиционерчетата обаче ни подшушна: „Карат го в Стара Загора.“ Само толкова. Повече не каза. Живеехме в Крумовград. Намерихме го. Тогава не можаха да го осъдят, само защото бил в царската армия. Но после го пратиха на лагер в Белене. Два пъти ходих до там, не разрешиха да го видя. По онова време са строили зданието в Белене. После се шегуваше, че той го е облагородил. Сега всяка година правят събирания на бившите лагерници. От Пловдив пращат покани. Дъщеря ми вече не ме пуска, защото се връщам разбита. Било е ужасно.

Събличали са ги голи на плаца. Биели са ги без причина. Повечето млади хора. Баща ми викал – бийте мене, оставете тези момчета, нали един ден мъже ще стават. Започват него да бият. Страшно е било. В дупки са ги вкарвали, отгоре само да може да се диша. Но поне не е паднал, че да го хвърлят на прасетата. Яли са трева от глад. Пуснаха го малко преди да закрият Белене.

Благодарение и на това, че Кольо вече ставаше известен актьор, след лагера отиде да работи като общ работник в строителството. Но все не беше добре със сърцето. Викахме известни лекари, но казаха, че няма спасение. Вследствие на всичко беше започнал да се пълни с вода. Заведохме го в болница и там получи удар.

– Той самият не е ли говорил за преживелиците си в лагера?

– Никога не е искал да говори с мен.

– Странно защо толкова много хора са мълчали.

– Споделял е с Кольо. Разказвам това, което знам от него. Много съм го молила – проговори бе, татко, защо мълчиш, какво ще ти помогне мълчанието. Виждах, че се мъчи. Пък като поговори, може да се разтовари. Но не. Каквото е казал, е било на Кольо, той беше много тактичен. Никак не е било розово. Аз като ходих в Белене, самите лагерници разказваха ужасии. Правиха срещи на групите, където са били някога.

– Сега е трудно да се повярва.

– На когото не се е случвало, нищо не знае. И дано никога не го узнае. Дано никога вече да го няма това насилие.

– Може би човек носи агресията в себе си, сега хората се избиват по друг начин.

– Не зная защо, трудно е да се каже.

– Това отрази ли се на отношенията ви с колегите и околните?

– Зависи. Имаше колеги, които ги беше страх „добър ден“ да ми кажат. Но имаше и други, които ме подкрепяха. Знаеха, че между нас има шпиони. Има си ги и сега. Няма да забравя, не ме пускаха въобще да излизам зад граница. Като се зададе преглед на българската драма и театър, получавах някаква награда, но никога първа. Едва се престрашиха да ме пуснат в Съветския съюз. Кольо дойде с мен. Беше напрегнато. Все си знаех, че подире ми върви доносник.

Веднъж Кольо казва, че има екскурзия до Виена с параход, ще подаде документи. Викам: „Не си прави труда, няма да разрешат.“ Но Тончо Жечев помогна да ме пуснат. С Кольо бяха близки, той му викаше Батьо. На същата екскурзия колега от Пазарджик остана във Виена, после замина за Америка, въпреки че с групата имаше ченге. Всички го мислеха за екскурзиант, защото беше с жена си. Но той играеше карти с нас и дори помоли да не го разгласяваме.

– Освен под прицела на ченгетата на сцената предавали ли са Ви?

– Всичко е до човека. Винаги съм била приятел с колегите си. Никога никого не съм пренебрегвала или подигравала. Уважавали са ме, чувствали сме близост. И сега като се видим сме с добри чувства. Жалко, че след толкова години някои са в старчески дом. Като взема някое хонорарче, накупя някакви неща, отивам да ги видя. Радват ми се, чакат ме, много са мили.

– В битките за главна роля жените правили ли са Ви номера? Понякога се разнасят легенди.

– Номерата не са съвсем измислици и легенди. Има и преувеличения, но в пиесите женските роли са малко и всекиму се играе. Но аз никога не съм се борила за роля. Режисьорите винаги са ме искали. Има добри, много добри и средни артисти. Не може всички да бъдат с главни роли. Обаче никога не съм правила интриги. Е, има колежки, които по мой адрес са измисляли интриги, но какво да направя. Обичат да ти припишат някой любовник, за когото и хабер си нямаш. Могат да ти лепнат и човек, който въобще не ти е симпатичен. Но не съм обръщала внимание. Кольо също не се интересуваше от сплетни. Казват, че на млади години съм била много красива.

– Той ли е голямата Ви любов?

– Аз имам две големи любови. Първият ми мъж, професор доктор Дони Донев, почина в Австрия. Никола Тодев е вторият ми мъж. Първият беше специалист по сърдечни болести и хирург. Не успяхме да се видим. Когато ходихме във Виена, Кольо много искаше да се запознаят, но не можаха да се видят.

– Защо се разделихте?

– Раздели ни народната власт. Имам дори смъртен акт. Водеха го, че е умрял. Но две години по-късно се оказа, че въобще не е умирал. Бил е жив, а аз се оказах двуженка.

– Къде е бил през тези две години?

– Във Виена си е бил. Замина на специализация. Когато се оженихме, живеехме в София, на „Партиарха“ и „Хан Крум“. Той получи стипендия за специализация във Виена. Замина и след време го обявиха за изчезнал. Не получавах писма, никой не ми отговаряше на запитванията по телефона. Накрая ме викат и ми казват, че е изчезнал. След това ми връчиха смъртен акт. Минаха две години, аз се ожених за Коля. Един ден както си четеше вестника, пребледня страхотно. Викам: „Лошо ли ти стана?“ А той ми подаде вестника и там видях, че „Шпионинът еди-кой си, на когото му плаща Западът, открива нова болница.“ Имаше и клиника за гръдоболни в Швейцария.

– Коя година е било това?

– Бяхме в Пазарджик, трябва да е било 1954–1955 година.

– Става като на кино. Баща офицер, първи съпруг изчезнал и обявен за шпионин.

– Да, само че той въобще не е изчезвал. Нито за миг. Сега във Виена минах и видях, че още стои табелата с името му, имаха обща клиника с доктор Чолаков. Там имам племенник, Боря, от Кольова страна. Той ми е казвал: „Стринче, Дони лев не взимаше от българи за преглед. Останахме

сираци без него.“ Взимал ги е в клиниката, давал им е лекарства безплатно.

– Той самият не се ли е опитвал да Ви търси?

– Той ме е търсил, писма е писал, но кой да ги получи! Когато разрешиха да се отварят досиетата, исках поне писмата да ми върнат. Но и досието не ми дадоха, казват, че е загубено. Как на всички се намериха досиетата, моето било загубено. Много досиета били загубени. И на най-големия си враг не пожелавам такова преживяване. Жалко, че в този живот с Дони не можахме повече да се видим. Просто жалко. Животът ни размина. Но рекъл на Боря: „Кажи ѝ, че никой така не я е обичал.“

– Трудно ли се живее с толкова болка.

– Невероятна. Още бях дете тогава. Получих отравяне, а той беше мобилизиран. Майка ми пък беше мобилизирана като сестра. И тогава съм се влюбила в спасителя си, а той се е влюбил в детето. Като дете ме гледаше. Но така било писано.

– Не сте ли гледали със съжаление на провинциалното си театралното си битие, докато всички шумотевици се случваха по столичните театри?

– Ако бях в София, нямаше да изиграя ролите, които успях да изиграя, каквито си исках. Това в София не можеше да стане. Поканиха ме в Сатирата, но трябваше да се разделя с Коля. Него не поканиха. Предпочетох мъжа си и семейството пред столицата. Чудо голямо. Поне се наиграх. Него киното го направи по-популярен. Не съжалявам. В София не се знаеше дали въобще ще оцелея. Тук всички бяха от лъв нагоре. Когато си еди-кой си, оставаш в София, дори да си некадърен. Добре мина животът ми в театъра. Не съм имала големи амбиции, пък и сигурно заради моето минало биха ги спрели. А какво ми е било миналото – баща ми бил военен по царско време. Но така беше.

– Гласувате ли за царя?

– Не.

– Не търсехте ли политически реванш след 10 ноември?

– И аз очаквах нещо да се промени, участвах в посрещането на царя. Но след това не стана нищо. Дори по-лошо става, по-добро не. Всеки ни лъже. А пенсионерите първи търчат да гласуват, че обещават да увеличат пенсиите. Животът щял да стане прекрасен. А той става все по тежък. На последните избори отидох до урните и спрях. Викам: „Че аз какво правя тук?“ И поех обратно към къщи.

– Много актьори твърдяха, че са били употребени от политиците.

– Искали са, били са употребени. Аз съм казала не, затова мен не са ме употребили. Нито ще ме употребят. Няма закога да ставам за резил. Да не хвърляме вината върху другите, а първо да я търсим у себе си. Никой не може да те накара зорлем да работиш за някоя партия. Политиката ме интересува, но не участвам в политически битки. Аз без вестник не замръквам. Първото нещо като стана сутрин, е да отида за вестник и цигари. Прибирам се, закусвам и прочитам вестника открай докрай. Не пропускам новините. За простотии нямам време.

– Но това общество лансира само човека консуматор.

– Питам се защо и гледам с омерзение.

– А театърът след време няма ли да бъде само за избрани?

– Натам вървим, но няма да стане. Защото живото изкуство си е живо изкуство. Киното е едно, телевизията друго. Театърът докосва сърцето. Когато гледах „Домът на Бернарда Алба“ цяла нощ не спах, а мислих върху този спектакъл. Направен е великолепно, с вкус и талант. Това може да ти бръкне в душата. Другото е мъртво изкуство. Една картина като я видиш в оригинал, не е като да я видиш на репродукция. Стояла съм във Виена пред платната на Брьогел с часове да ги гледам. В Петербург попаднах на първата изложба на Кандински. В Лондон първото, което направихме с Юлия Огнянова, беше да видим музеите.

– Заобикалят ви млади актьори и режисьори. За какво си говорите?

– Имат ли гаджета, нямат ли. За всичко.

– Готови ли са да споделят?

– Разбира се. Явно им е интересно. Вижте дори между публиката колко много млади хора има.

– Пазарното предизвикателство на еротиката не минава ли границата?

– По наше време нямаше кой да ти даде да се съблечеш, но сега пък е прекалено. Ако за голотата на сцената няма причина, мен ме дразни. Край няма като започнаха да се събличат. Вярно е, че няма нищо по-красиво от голо женско тяло. Че и мъжко. Но стига да има защо да го съблечеш. Тогава няма да усетиш голотата. Гледах в чужбина пиесата „Сънят на войника“. Срам брах заради българската група. Една жена коментираше на глас актьорите, без да е разбрала въобще смисъла на спектакъла.

– Много актьори написаха спомени и биографии. Не се ли изкушавате да ги последвате?

– Не, нямам желание. Има други хора за това. Мен искам да ме запомнят жива. Един ден дъщеря ми може да разказва каквото иска. Аз нямам

скрито-покрито от нея, говорим си за всичко. Тя знае всичко и за татко си, и историята за първата ми любов. Знае, че това са двамата мъже, които съм обичала.

– Заглеждате ли се в огледалото, интересувате ли се от модата?

– Ами да. Ето това сако ми е виенско. Вижда се, че е много елегантно. Подарък е от племенника ми. Заръчал е да си го нося, да не го държа в гардероба. И още едно много елегантно сако имам, то е подарък от племенницата, която има собствени бутици.

– След дълги години в Австрия те усещат ли се все още българи или старите родови връзки се разпадат?

– Да, да, усещат се. Чест им прави, че се събират. Докато бях там, нито една вечер нямах свободна. Много българи искаха да поговорят с мен, дори само да ме поздравят или да ме пипнат.

– В живота ви има събитие или човек, които са преобърнали представите Ви за света?

– Аз съм доверчив човек. Очаквам много от срещата с всеки режисьор. Наистина чакам нещо да се преобърне, някаква роля да стане необикновена или светът да е различен. Винаги съм се стремяла към това. Вълнувам се защо по света се обявяват войни. Тъгувам за милосърдните сестри в Либия, защото са забъркани в чисто политическа история. Жалко, че заради недоглеждане ги проиграхме и станаха жертва на чужда игра. Тъгувам и за децата, заразени със СПИН. Боли ме за всички трагични събития, които се случват по земята. Все чакам някакви добри новини, а те са малко. Не е лесно в този живот.

Интервюто взе Галина Рулева
май 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Акад. Иван Юхновски

– По правило един учен идентифицира живота си с проблемите на науката, на която се е посветил. Но все пак съществува период в живота му, предхождащ това посвещаване. Известно е, че за Вас той е бил особено превратен. Бихте ли споделил спомена си за него заради днешните наши младежи?

– Роден съм през 1937 година в Овча купел, в покрайнините на София тогава. След един сериозен фалит на баща ми – в дълбока оскъдица. Родителите ми цял живот са влачели тежко и бедно съществуване. Те са от руски произход, бяха интелигентни хора, знаеха по два-три езика, свиреха на пиано, баща ми рисуваше прекрасно. Е, не беше знаменит, но е участвал в изложби, макар да беше самоук. Той идва в България на 22 години, с най-нисък офицерски чин – поручик. Работи по вършачките; знае се какъв каторжен труд е това. Събира някакви средства и заминава за София, единственото място с възможност да се изкарат пари. Препитава се с рисуване, впоследствие – с приложен художествен занаят. Прави сам първите гребенонарезни машини в България, гребени от пластмаса; фалира няколко пъти. А майка ми, цял живот до него, много работлива и умна жена, с висока култура и най-важното – с непресъхващ интерес към всичко на този свят: изкуство, религия, философия, естествознание. Приета да учи медицина, поради тежко материално положение не може да продължи. Цял живот това остана несбъднатата ѝ мечта; много държеше аз да стана лекар (естествено, не я послушах, но тя разбра, че тези неща се решават с вътрешно убеждение). Прехвърля се в Свободния университет, там изкарва 6 семестъра, но не може да се издържа и прекъсва следването си.

Родителите ми бяха достойни, работни и почтени хора, на тях дължа безкрайно много. Най-много това, че винаги животът ми е текъл в любвеобилна среда, те силно ни обичаха с брат ми.

По-късно баща ми и майка ми имаха малка работилница за пластмасови брошки, която се помещаваше на улица „Цветна градина“, в квартал „Лозенец“ сега. След това през 1943 гозива купиха три стаички на една къщица още по-далеко, в квартал „Тресулите“– с бедни къщи, малко от тях двуетажни, но с големи градини. И когато дойде времето на тежките бомбардировки, над тези градини прелитаха американските самолети, светеха като звезди. Не изпитвах страх, а някакво любопитство – до момента, когато на връщане самолетите почнаха да хвърлят нещо; чуха се страшни експлозии. Оказа се, че това били варели с масла от самолетите, но ние ги мислехме за бомби.

Дойде време баща ми да ме запише да уча. Отидохме във Френския колеж, падрето ми подари едно лукче. Тъкмо да започна да ходя там, през октомври 1945-а баща ми ни съобщи, че е получил заповед за изселването ни от София: неизвестно къде, неизвестно за колко време и всъщност неизвестно за какво, но в срок от 24 часа. Помня много добре ужасната тревога вкъщи; идваха съседи, вземаха нещо от покъщнината да приберат

и съхранят. Беше като лудница, аз тичах нагоре-надолу. Тъй като баба ми (майката на мама) не беше предвидена за изселване, баща ми съобщи радостно, че е помолил за снизхождение властите: да включат в списъка и нея, защото би умряла от глад сама. След това си спомням смътно арестантското отделение на Сточна гара. Някакво студено слънце грееше, всеки седеше на едно малко куфарче, не даваха повече. В една кошница носехме котето, в друга имаше едно кученце. А брат ми, по това време на година и 10 месеца, беше в ръцете на майка ми. През нощта ни качиха в един конски вагон, много добре си спомням пода – тук-таме имаше слама и боклук, нищо друго. Докараха един човек с белезници, бил убиец. И потеглихме нанякъде, вратата се затвори.

– Подобно на множество европейци на Ваша възраст, и Вас са подели вихрите на историята в едно рисковано преселение. Какво сте запомнил от личното си „Иваново детство“? (Позовавам се на знаменития филм на Тарковски, ала не и на трагичния му финал, за щастие).

– Преселението с този вагон ми се видя безкрайно, това беше товарен влак, вътре беше съвършено тъмно, през цялото време. Не знаехме къде отиваме и къде ще живеем, с какво ще се препитаваме. През втората нощ спряхме, ако не се лъжа, на Горна Оряховица. Вратата се отвори и се появи милиционер в кожена куртка и с шмайзер от немските; бричовете му бяха сини – полицейски. Извади списък и взе да извиква имената. Извика и мене, майка ми ме бутна напред. Когато чу името на брат ми, майка ми го подаде. Спомням си, че тогава той почна да ругае: „Не съм изпратен тук да пазя бебета.“ После стана изведнъж любезен: „Госпожо, ето тук е чешмата, там са тоалетните“. На перона нямаше хора, мъждукаше някъде далече слаба светлинка. Вагонът пак беше затворен и отново потеглихме. На сутринта се озовахме в Габрово. Казаха на баща ми, че трябвало да си намери превозно средство и сме длъжни да се озовем в милицията в Севлиево, където ще бъдем въдворени.

Спомням си открития отгоре, но заграден двор в милицията на Севлиево; наредиха на баща ми да потърси квартира в града, където ще живеем. Дълго обикаля той наоколо (никой не смееше да му даде квартира), докато намери най-сетне поп Христо и попадията. Те ни дадоха една стаичка, в която се набутахме всички – баща ми, майка ми, баба ми, аз, брат ми. И започна другото съществуване: без никакъв имот, без никакви машини – те бяха останали в София. Баща ми нямаше работа, майка ми – също. Беше следвоенно време, никому храната не достигаше, наложи се да гледаме прасе, кози и крава. Започнахме някак да я караме. Очевидно през първите години сме живели главно на заеми. Мама имаше доста дълга

златна верижка и я заложиха. Местехме се в други квартири, всичките – стари турски къщи, схлупени, мазани с кал. На баща ми с много молби му разрешиха да отиде до София и си вземе шприц и една стара ръчна книжарска преса от 1890 гозива. Съпровождаше го милиционер, но все пак ги докара. Беше каторга за родителите ми и за баба. Непрекъснат глад. Взеха на изполица някакви нивички; каквото изкараш наесен, трябва да го разделиш с хазяите. Няколко години нямахме пари за хляб, мелехме на една ръчна ярмомелка, после родителите ми някак пресяваха царевицата, която отглеждаха и я готвеха. Копаеха от сутрин до вечер; ореше баща ми, аз водех коня. Започнал съм от осмата си година да се занимавам със селскостопанска работа, пасях кози, крави и коня. Намериха се добри хора около нас, които се отнасяха с голямо разбиране. Междувременно докарахме и пианото, което беше мечтата на баща ми, мама и баба. Но естествено то се задържа закратко, точно колкото да се науча горе-долу да свиря, най-напред насила, а после, точно когато започнах да изпитвам влечение и голямо удоволствие от безнотното свирене и импровизациите, се наложи да бъде продадено. Продадохме и радиото, изобщо всичко, което може, за да оцелеем. В училището към мен имаше неизменно добро отношение, имах добри приятели, и то истински, за цял живот. Срещнах учители, които ми дадоха самочувствието, което бях загубил заради облеклото, изобщо заради бедността. Още в началното училище учителят Сардъмов забеляза някакви способности у мене, та започна да ме подкрепя покровителствено и доброжелателно. Общо взето бях срамежливо и притеснително дете. Ужасно обичах да чета. Севлиево е малък градец, но има голяма културна история. В началото на XX век е имал три печатници, излизали са там няколко вестника. Читалището беше невероятно, в него имаше Британската енциклопедия, класиците на геологията, на биологията, на натурфилософските школи – на руски, френски, немски и английски език. Библиотека, на която дължа много. За съжаление някъде 1952–1953 година, при цялата ми пристрастеност и любов към нея, беше атакувана от разпореждания за прочистване. Открих, че по-голяма част от изхвърлените хиляди книги са в Сладкарската кооперация, за да бъдат използвани за подлагане в тавите за кори, за баници и баклави. Разбрах, че мога да предложа на сладкаря нещо по-добро – вестници. Намерихме с баща ми над 100 килограма „Държавен вестник“ от някакъв адвокат. Извозих ги на 5–6 пъти до кооперацията, а там ми нахвърлиха еквивалент от книги, които аз отбрах из един огромен куп в склада им. Бяха книги ценни, стари, включително много от сборниците „Народни умотворения“ – днес антикварна рядкост; „Жития на светиите“ – рядка книга, свързана

с историята на България, с подписи на монаси от 1791-ва, с приписки от Кримската война и така нататък. Нея впоследствие подарих също с подходяща приписка обратно на Севлиевската черква. Или „Рибния буквар“ – част от кориците съдрани, но върху тях си стоеше подписът на автора. Успях да ги откарам вкъщи, треперя до днес над тях. По-късно моят опис попадна у един читалищен деятел. С много скандали и трясък тогавашният председател на читалището бе свален, загдето е унищожил такива книги. В крайна сметка от тях остана само това, което бях спасил.

Много дължа на Севлиево, на добрите хора там. Сред моите учители имаше светли личности и съм им изключително благодарен за всичко, което са ми дали като внимание и подкрепа. Може би съм го заслужавал – бях добро и кротко дете. Правех бели, разбира се, някои бяха дори опасни. Изобщо се ориентирах към впечатляващи явления от химията. Сигурно още тогава се е появило чувството ми към нея, по-силно от мене. Сред моите учители заслужава най-дълбок поклон отдавна покойният Христо Сардъмов. Той беше главен учител в нашето скромно едноетажно училище „Отец Паисий“, автор на над 60 публикации в тогавашния педагогически печат на България. Когато вече бях студент, господин Сардъмов ми завеща целия си архив и за това съм му безкрайно благодарен.

– Що за перспективи, по-скоро юношески мечти чертаеше въображението Ви пред прага на младостта?

– Нашата реабилитация, което означаваше възстановяване на софийското ни жителство, дойде на 1 май 1964-та, почти 18 години след изселването. Многобройните опити на баща ми да доказва, че няма причина да бъдем изселени, бяха осуетявани. През 1955 година, завършвайки гимназия, бях определен за златен медал, а двама мои съученици – за сребърни. Впоследствие ми обясниха, че колкото и да са ме поддържали, на цялата мъжка гимназия не дават медали и ги прехвърлят на девическата. Казват, че заради мене и на двамата ми съученици не са дали медали.

Още от 10-и клас почнах да мисля за висше образование по химия или поне за полувисше, пишех писма до техникумите по химия в страната, включително и в Димитровград. Получавах някакви обяснения как се кандидатства. Макар че не знаех как ще ме издържат родителите ми, защото всички се крепяхме на жалката заплата на баща ми и на стопанството. (На първия етаж беше дамът (оборът) с две крави и един кон, а ние живеехме отгоре.) Когато не получих медала, който осигуряваше следване без конкурсни изпити, трябваше да кандидатствам на общо основание. Изникна трудният въпрос с получаване на прословутата кадрова бележка от градския съвет – без нея не можеше да се следва. Баща ми каза, че пар-

тийният секретар на завода, в който вече работеше, нещо урежда. Той наистина успя. А добрите хора направиха и невъзможното – не писаха в нея, че сме изселени. След много години видях тази бележка. Е, написали са там други работи, които едва ли са ми помогнали – че съм дълбоко религиозен, че семейството е в плен на теологията, но съм добро момче и много се уча. А всъщност, когато бях на 10 години родителите ми по понятни причини престанаха да ме водят в черквата „Свети Илия“ (най-старата в Севлиево). Но те продължаваха да ходят, имаха близки свещеници, бяха добри християни, черковни хора. Баба ми – лютеранка, тя на черква не ходеше.

А записката, че съм бил религиозен, следва от събитие в IX клас. Имахме един учител, който беше волеви, едновременно чувствителен, но и рязък. В клас той заяви, че религията винаги води до подчинение, до потискане на хората и до засилване на робството над тях. Аз си позволих тогава да стана и да кажа пред изумения ни клас – беше спонтанна реакция – че историята на българския народ доказва, че той е оцелял в голяма степен, защото е бил православен и привързан към църквата и от 500-годишното робство е излязъл със запазено религиозно съзнание. Стана скандал, реакцията на преподавателя беше бурна, бях заведен в учителската стая, повикаха майка ми. Накрая въпросът бе някак потушен. Оказа се, че това събитие фигурира и в трите документа, които видях едва през 1991 година, когато Общото събрание на БАН реши да се отворят служебните досиета. И в двете бележки, с които съм кандидатствал за Химикотехнологичния институт (днес ХТМУ) и за Минно-геоложкия (МГУ), се мъдри една и съща фраза: „Дълбоко религиозен, в плен на теологията“. И в характеристиката от директора на гимназията, която бе всъщност особено положителна, стои забележката, че в IX клас съм проявявал засилено религиозно чувство, та трябва да ми се помогне, но като че ли след IX клас съм се поправил. Това в документите беше подчертано със син молив и вече означаваше нещо сериозно. Въпреки че всичко останало бе изключително в моя полза и трогателно написано, съдбата ми зависеше от синия молив.

В гимназията имах добри, сърдечни преподаватели. Радвах се на доброто отношение на учителя по химия Кръстан Коев, той е жив и здрав, слава Богу, доблестен човек (когато трябваше, написа на сина на председателя на градския народен съвет двойка по химия, но побърза след това да напусне гимназията). Прекрасен учител по физика съм имал, Иван Панов, който след това стана доцент във Варна. Бяхме много силни класове, голяма част от нас влязоха във висши училища.

– Навремето изборът на професия беше обусловен от редица външни условия. Попаднахте ли на желана специалност или тя за Вас бе възможната? Кои Ваши преподаватели бяха от значение за развитието Ви като специалист?

– Целулозните бои на баща ми и майка ми са ме придружавали от люлката, миризмите на амилацетат, на ацетон са в кръвта ми. И сега, когато ги доловя, се чувствам подмладен. В Севлиево у голям мой приятел ми попадна учебник по химия, черно-бял, но с хубаво нарисувани апаратури за химически опити, епруветки, тръбички. Видя ми се страшно интересно, започнах да събирам всевъзможни такива неща; щастлив бях да намеря две епруветки, соли и киселини, почнах да правя химически опити, като търсех из библиотеките книги за опити. Това беше още в прогимназията, когато имах и първото си химическо приключение, имал съм много след това. Преподавателят ни по физика трябваше да води химията. Отидох при него и казах: „Другарю Тотев, има един прекрасно описан опит за получаване на хлор, поразителна работа.“ Той се съгласи. Лабораторията беше добра – с уреди, внесени от Германия. В упътването за експеримента, обаче, бе пропусната важна особеност – че химикалите се разреждат с вода. И когато се смесихме компонентите последва избухване на голямо количество концентриран хлор. Вдъхнах го изцяло и се съборих на земята. Не можех да дишам, лекарят се видя в чудо – отравяне с хлор. Както и да е, след две седмици се върнах в училище. Такава беше моята химия, но ентусиазмът ми се увеличи. Дотогава бях прочел университетските учебници от Севлиевската библиотека – Златаров, Караогланов, Пенчо Райнов. Всичко това знаех, още преди да се явя на конкурс за кандидат-студенти.

Аз си бях избрал химията, но разсъдих, че, ако не ме приемат (беше време, когато приемаха един от 25 кандидати), трябва да има и втори вариант – геологията. Стана така, че на конкурса по български език получих четири, казваха, че пиша много добре, но не съм имал късмет. Затуй попаднах в група от четири души с еднакъв бал за ХТИ. Двама от тях се оказаха приети, а двама – не: аз и една бъдеща колежка, Таня Петрова от Бургас. В канцеларията на ХТИ ми казаха: „Момче, вземай си документите и се записвай в геологията, по политически причини не си приет.“ Така записах геология, която и до ден-днешен ме вълнува извънредно. Започнах да вадя най-романтичните книги в голямата библиотека на Минно-геоложкия институт, за да подсиля любовта си към геологията, без любов аз нищо не мога да правя. И сигурно щях да намеря своя път. Но един ден получих писмо от родителите ми, с което ми препращаха бележка,

пристигнала от ХТИ: „Приет сте за редовен студент, специалност „Органичен синтез, пластмаси и лекарствени препарати“, трябва да се запишете до една седмица.“ Изпаднах в луд възторг. Записах се в ХТИ. Впоследствие разбрах, че майката на Таня Петрова не можела да се примири, че дъщеря ѝ не е приета, при еднакъв бал с приетите. Подала оплакване и било преценено, че това не е редно. Разпоредили да бъдат приети всички с еднакъв бал. Така се озовах в ХТИ и химията стана моя съдба.

– Кое определи избора Ви на научен профил?

– От всички химии най-много ме привличаше тази, която явно съм попил още от най-ранно детство – органичната химия с нейните миризми, с нейните чудесни пластмаси, с възможностите, които дава на човека да изследва живата материя, да прави лекарства, бои и тъй нататък. Това ме привличаше: да направиш нещо, да създадеш, да изследваш процеса как става. Още в първи курс се записах в кръжок по неорганична химия, подготвих добър реферат, но в III курс се прехвърлих в кръжока по органична химия при асистента Борис Алексиев, днес дълбокоуважаван професор. Той ми даде една изследователска тема, която ми допадна, влюбих се в работата си. Той бе всъщност първият ми истински учител по органична химия, закрилник и чудесен колега през следващите години в ХТИ.

След първия курс имах пълен отличен успех, макар изпитите да бяха много. Получих стипендия за отличие. Невероятно спасение след първата гладна година – 32 лева стипендия, след като съм живял с 20 лева! Дойде 1957 година и повечето бяхме много разтревожени, това бе времето след Унгарските събития. Започна изгонване по политически причини на студенти от всички курсове. Бях викан три пъти в отдел „Кадри“ на ХТИ да обяснявам защо сме изселени, нали аз сам си го бях написал в автобиографията още като кандидатствах. Усещах, че става все по-зле, от моята група бе изхвърлено едно талантливо момиче. Разбрах, че всеки момент могат да ме повикат и престанах да ходя на лекции. Затворих се. Един ден при мен дойде мой колега и ми каза: „Юхи, идвай на лекции, няма да те изгонят.“ Нарочно ли го пратиха? Благодарих на вестоносеца, че ме освободи от страшното притеснение. Тръгнах пак на лекции. Но през есента изложиха три списъка за прекратени стипендии: поради намаляване на успеха, заради повишен доход на глава от семейството и един много малък списък с две лица – в него бях на първо място – „По решение на Факултетния съвет“. Разбрах, че това е полагащото ми се наказание, защото останах неизгонен. Никога повече не съм получавал стипендия. Но в крайна сметка оцелях.

Нямаше лято да не съм работил в лабораторията, погълнал съм сигурно тонове етилов етер, слава Богу, оказах се жилав. Когато човек обича нещо, той издържа. Написах самостоятелна статия по закономерностите в хомоложните редове, започнах да я подготвям за печат; завърших като кръжочна работа две публикации, преведох ги на руски и ги изпратихме. Бяха отпечатани в „Доклади на Академия на науките на СССР“, тежко списание с висок импакт фактор и реферирано от големи химици. Имах добър старт.

Някъде в четвърти курс ми предложиха да стана заместник-председател на студентското научно-техническо дружество. С два доклада се явих на национален преглед на студентските научно-технически дружества. Някъде към края на IV курс спечелих национална награда по химия. Стигнах до дипломната си работа. С големи вълнения бе уредено да не бъде в Технологичната катедра, а в Катедрата по органична химия с ръководител член-кореспондент професор Чавдар Иванов. Изработих една тема, може би за пръв път в България – чрез съчетание на инфрачервена и квантова химия се изследваше електронният строеж на една група интересни съединения. Мисля, че тя беше направена много добре.

Имах тежки преживявания по време на предзащитата и на защитата, защото пак пустата идеология ме намери, без да съм я търсил. През 1960 година в Съветския съюз беше най-сетне отхвърлена съществуващата дотогава в съветската химия съвършено ретроградна идеологическа концепция, че квантовата химия, теорията на резонанса са идеалистически учения, вредни и погрешни. В ХТИ обаче това още не беше станало известно. А аз се научих на първите много прости сметки по квантова химия по книгата на академик Багдасарян. Измислих метод, свързан с развитието на метода на Багдасарян. Така осъществих тази дипломна работа, но започнаха да ни викат на мен и на един мой сега покоен колега „квантовите маниаци“. На предзащитата ми се говореше, че се занимавам с идеологически неправилни методи и подходи. А по онова време това си бяха изчислителни методи и почиващи на приближения на квантовата химия и на най-обичайни изчислителни методи, каквито впрочем бях учил при професор Божоров в същото това ХТИ. Е, налагаше се на ръка да смятам корените на полиноми от високи степени, тогава това не бе лесно, работата беше страшно много, но беше щастлива и красива! По инфрачервената спектрална част от дипломната ми работа бях работил в лабораторията на мой бъдещ колега, незабравимия ми приятел Божидар Йорданов от БАН, по-късно професор.

Вече на защитата приключението беше пълно, защото имаше двама членове от комисията, които бяха разбрали, че съм избрал жизнения си

път и по него вървя горе-долу добре и сигурно ще се занимавам с наука. Те взеха всички мерки и направиха опит да ме провалят. За тяхна беда залата бе пълна със студенти: когато ми се отправяха неправилни обвинения, тропаха и ръкопляскаха. Имаше и усилия за смъкване на бала ми при защитата. Така тези хора се надяваха да ми попречат за научната кариера. Не стана. Изкарах достатъчно висок успех – 5 и 6. Пътят ми към науката по принцип беше открит.

Завърших ХТИ през 1961 година, а така наречената ревизия на изселването дойде три години по-късно. Родителите ми ме заклеха да се върна в Севлиево, обаче то се оказа също трудно, понеже искаха да ме пратят по разпределение където никой не желае. В комисията същите, които искаха да ми съсипят успеха от защитата, ми заявиха, че трябва да отида в Русе. Ужасна перспектива, тъй като не бих бил полезен на моето семейство. Тогава си позволих да напомня, че от три години действа правилото: първите трима по успех от випуска имат право да избират къде да отидат по разпределение. Бях нагрубен, пак имаше скандал. Накрая бях разпределен в Севлиево. Постъпих в Кабелния завод, за няколко месеца направих две рационализации.

После получих писмо от професор Чавдар Иванов, че имал намерение да обяви конкурсно място за асистент по органична химия, бих ли кандидатствал. Аз исках, родителите ми – не, но това беше съдба. Пренебрегнах тяхната съпротива, явих се на конкурс, издържах го и през октомври 1961-ва станах асистент по органична химия в ХТИ. Вълнувах се много – за първи път да се явя пред студенти от III–IV курс, имахме само три години разлика във възрастта. Другите асистенти ми се подиграваха, бях страшно слаб тогава, ядях по три порции кюфтета, за първи път можех да се наям. Всички колеги ми даваха непрекъснато да ям. Бяхме едно ято от асистенти – млади, весели хора. Имахме големи натоварвания, по 12 часа на ден упражнения и семинари, обаче с ентусиазъм, с половинка хляб, купен отсреща в квартал „Дървеница“, и четвърт хамбургски салам, то бяха малки тържества. За известно време дори почнах да забравям какво е било.

Мина година и половина в ХТИ и се получиха някои търкания. Реших да направя статистика какъв е средният успех на директорите и главните инженери на химическите предприятия (бяха ме привлекли за отговорник по научната част на профорганизацията). Много време се тормозех от тогава битуващото мнение, че отличниците са некадърници, а другите – с по-нисък успех (възможно най-нисък) – са виталната сила в производството. Убедих се, защото на разположение ми беше главната книга на ХТИ

и списък на директорите на химическите предприятия. Установих, че успехът по онова време на тези ръководни кадри беше някъде към 3.45. И го огласих. Е, находката беше интересна. След един месец без много шум просто ме махнаха от поста, а и разбрах, че политиката отново може да ме застигне в ХТИ.

Бях поканен да се явя на конкурс в БАН. Това дължа на моя незабравим приятел и учител по приложна спектроскопия професор Божидар Йорданов, тогава технически научен сътрудник. Най-напред се явих при тогавашния директор на Института по органична химия при БАН член-кореспондент Богдан Куртев, впоследствие академик. Той ме хареса. Тогава хората се назначаваха след подробен професионален разговор с директора, сериозна работа. Явих се на конкурс, по куртевски направен, но разговорът отиде далеч над него. Академикът каза: „Я да видим сега един асистент на професор Чавдар Иванов какво знае!“ Така чрез мене се изпитваха взаимно. Справих се. От октомври 1963 година станах научен сътрудник в Института. Така свърши трудното ми време и започна категорично нова страница от живота ми. За това винаги ще бъда благодарен на Академията, която по онова време имаше по-широки възгледи по отношение на политиката и на биографията на човека. Тя даде възможност на мнозина да направят това, което другаде не биха могли да сторят.

– Оттук нататък трудно бих дефинирала въпроси относно израстването Ви в конкретната гилдия. За Вашите успехи, битки из пътя, неминуеми пречки и преодоляването им. Как оценявате стореното от Вас във фундаменталната наука, в приложната, в публикуването на Запад?

– Когато гледаш през годините началото на научния си път, разбираш, че, ако публикуваш в затворен и чисто ведомствен кръг, в скромна страна като нашата, трудовете ти не могат да стигнат до научната общественост по света, не може да се числят като принос в световната наука. Много бързо човек разбира, че трябва да публикува в чужбина, и – в престижни списания. По онова време България не бе особено отворена към Запада, но науката все пак беше. Моят път мина през публикации в най-добрите списания на Съветския съюз, след това взех да публикувам в австрийски списания, в немски, в английски. Така повечето ми публикации са на Запад, а в последно време – практически изцяло, доколкото успявам да пиша. Този път за мен е съвършено естествен.

Аз съм започнал заниманията си по химия и съм извървял доста дълъг път по чисто теоретични нейни проблеми – квантовата химия и молекулната спектроскопия. Трудно е сам човек да оценява какво е направил във фун-

даменталната наука. Мога да кажа, че редица години ръководената от мен лаборатория обосновано се смяташе за една от лидиращите по света в областта на изследванията на електронния строеж на всевъзможните и много важни отрицателни йони на органичните съединения. Навлязохме в дебрите на нова органична химия, която сами създавахме, и се научихме – а научихме и другите – как се изследват те с помощта на вибрационната спектроскопия. Поправихме ред погрешни и трайно живели възгледи, като намерихме тяхното просто и вярно обяснение. В редица случаи бяхме нещо като терминатори на съществуващи научни проблеми – след наши изследвания въпросите бяха изчерпани и решени; никой повече не се занимава с тях. Това в науката е и добре, и зле. Днес тази твърде интересна проблематика се развива от моите ученици – професори, доценти и сътрудници.

Към 1970-а се появиха предложения от Ръководството за започване на приложни изследвания, много деликатно поднесени, нямаше никакъв натиск. Почувствах, че е редно да започна и това да правя, дори ми се стори интересно – да видя как нещо, което съм постигнал, ще отиде в завода, ще се ползва от стотици хиляди хора. И частично се ориентирах към производството. Беше време на ембарговите химикали, много зависеше от трудно платимия внос, непрекъснато имаше глад за химикали, нужда от еквивалентни заместители. Бързо се справях с доста критични състояния на нашите заводи, започвайки от „Оргатехника“ – Силистра, където дебютирах с приложни разработки, свързани с химическата част на първите електронни калкулатори. Започнахме да икономисваме сериозни валутни средства. Впоследствие се появиха предложения за работа в областта на галваниката, а тя беше донякъде свързана с превръщанията в органичните съединения чрез приемане и отдаване на електрони, които ме интересуваха. Това ме увлече. Заедно с колегите професор Пожарлиев и професор Рашков и нашите сътрудници си поставяхме все по-сериозни задачи. В края на краищата, мога да кажа, че със съвместни усилия бяха направени важни пробиви. Стигна се до това, че България чрез тези резултати по добавките за основни галванични процеси почна да получава специализация по линията на СИВ. Справяхме се с това добре, та към 1975–1976 година имахме технологии, които се изнасяха за цялата автомобилна промишленост на СССР, на ГДР, на Чехия. През 1974 година за това получихме и Димитровска награда за техника с колегите Пожарлиев и Рашков. Някои от тези технологии имаха дълъг живот, защото бяха много ефективни (като технологиите за поцинковане, например), някои и сега работят. Така или иначе, дадохме милионни икономически ефекти и неща, които биха могли да се развиват и нататък. Но колективът ни взе

постепенно да се разпада, всеки пое по своя път. След това икономиката изпадна в колапс. Дойдоха други времена.

– През всичкото това време не изоставихте интереса си към висшето образование?

– Имах изключителния късмет на 24 години да стана асистент, на 26 и половина отидох в Академията, а на 27 започнах да чета лекции по физични методи на органичната химия в Химическия факултет на Софийския университет. Преподавах 24 години, но точно когато станах професор, отново се оказах неугоден. Бях написал още през 1968 година заедно с професор Трифонов един доста атрактивен и добър учебник по физични методи на органичната химия. Опитвахме се да направим учебна лаборатория в Химическия факултет на Софийския университет, давахме уреди за нея. Бях класиран чрез анонимна анкета сред студентите като един от най-добрите преподаватели на Факултета. Това очевидно не се хареса някому. Зад гърба ми бе обявен конкурс за професор по същата дисциплина. Изразих възражението си и подадох оставка. Много години по-късно истината възтържествува, получих високото признание на Софийския университет. Но напуснах, вероятно завинаги, преподаването.

– А голямата докторска дисертация? Сега някои твърдят, че писането ѝ било губене на време за учения и напредването му.

– Какъв е проблемът? Ако човек иска да работи и вече е самостоятелен, знае какво и как, всичко е въпрос на желание. Тези 24 часа са време, за 24 часа, за 7 дни в седмицата той може да свърши много. Голямата дисертация? Ами, трябва най-напред, работейки постоянно в дадено направление, да имаш целта да го оформиш като книга. Това е фактически е начинът да рекапитулираш направеното и да обясниш, покрай него, още камара други проблеми. Аз почнах да се занимавам с голямата дисертация през 1976–1978 година, имайки пред очи високите критерии на докторските дисертации на академик Стефан Христов, на академик Малиновски – наистина високи върхове. В края на краищата установих, че нещо съм постигнал, имах добро признание в чуждите списания, имах монографии и книги. Затуй реших, че би могло да се опита. Планирах тази дисертация около 5 години, а я написах фактически за 2–3 месеца, и то – в Южния парк, сред птичета и зеленина. Защитих я през 1982 година без всякакви проблеми. За професурата, обаче, ги имах. Политиката ме преследваше пак, без нищо да съм правил и при желанието ми по никой начин с политика да не се занимавам.

Тогава имаше решение на Научния съвет да се обяви конкурс за професор, а аз имах почти четвъртвековен опит като преподавател, имах

учебник, трудове и име. Но, когато трябвало да се носят за съгласуване моите документи, един от нашите ръководители отказал да подпише характеристиката ми. Защото в нея не пишело, че съм бил изселен. Но все пак държащите на мене хора казват: къде пише, че е бил изселван? Човекът отговаря: ами той си го е написал сам в биографията, когато е кандидатствал за следване в ХТИ през 1955 гозива. Проверяват хората по разни системи, получават отговор – семейството на Юхновски е репресирано без доказана вина. И едва тогава колегата се съгласил да подпише.

– **Не мога да пропусна една друга страна на Вашата дейност в последните 15-ина години – битките с лъженауката, с които сте известен.**

– Не бих казал, че това бе просто лъженаука. Бяха престъпни замисли и действия, нарушаващи етичните закони. Опасни за обществото. Имаше няколко случая, в които несправедливостта спрямо хората ме мотивира да се боря срещу нея. Това е зло, което цял живот ме е предизвиквало. Ще спомена намесата ми в аферата „Костенецките алхимици“. Тя беше нашумяла доста; в официоза „Работническо дело“ излезе изобличителна статия за група технолози инженери от Костенецкия завод, които, видите ли, били злоупотребили с рационализации, напълнили се били с пари и нанесли щети на завода и на държавата. Разбрах, че това са хората, с които преди 7–8 години бях внедрявал нашите галванични технологии, специално Б72–11. Познавах ги като честни и работливи хора, повечето извървели пътя в йерархията от работник до инженер-химик. Имаше еднадве години, в които текстилната промишленост бе останала без всякакви вносни багрила. Те бяха решили проблема с тези технологии, които бяха направили и получили премии. Когато прочетох „сигнала“, бях потресен. Качих се на колата, направих голяма обиколка по текстилните заводи в страната, в които бяха внедрени техните багрила, събрах купчина документи. Установих, че тези хора нямат никаква вина, че обвинението е лъжа, но разбрах, че високопоставено лице от ЦК е решило да ги замени със свои близки. Написах обяснителна записка от около 20 страници, в която всички документи бяха анализирани; най-важното е, че на 18 от тях лъсваше истината, че няма престъпно деяние, а е преодоляна кризата за багрила и е осигурен износът на платове. Тези 6 души, които бяха заплашени от 4 години затвор и конфискация на цялото имущество, бяха напълно оправдани. Прокурорът бе понижен в длъжност. В това време ми се наложи около 40 пъти да посетя Следственото управление, за да давам показания и обяснения. Нагледах се на гледки, неприятни и потискащи. Бяха ми благодарни, следващият директор на завода дори дойде специално да ми каже, че отначало и те не вярвали, че бившите колеги са невинни,

но аз пръв съм го казал и хората са се обединили около това, обществеността ги е подкрепила.

Друг случай ще спомена – за явление особено отвратително. През 1983 година разбрах, че широко поддържаният от редица видни деятели на държавата лекарствен препарат ПТС–1300 (което означава противотуморно средство – 1300 години България) е абсолютно престъпление към хората, болни от рак. Това бе пълна химическа некомпетентност и нагла лъжа; препаратите съдържаха голямо количество арсеник, който в началото на приемането им има известен кръвотворен ефект, но впоследствие естествено човекът умира. Стар и напълно отхвърлен метод за лечение, който се рекламираше като спасение на България и с бъдещи Нобелови награди за това. Хиляди хора бяха тровени така. Борбата продължи много години и накрая, когато видях, че този ужас, макар компрометиран, продължава да се продава, се наложи да напиша през 1990 година в „Дума“ и „Демокрация“ изобличителни статии, за да предупредя пациентите. Последваха трудно описуеми приключения с автора на „изобретението“, който стана представител на Републиканската партия. После се оказа, че моите вестникарски статии били довели до провал на амбициите му за избор във Варна. Така или иначе, подкрепи ме и варненската общественост, а тая плесен постепенно изчезна. Смятам, че човек не може само да си гледа тесния професионален интерес, че трябва да го използва за борба с извращенията и вредностите в обществото. Те ще се пораждат отново и отново и трябва постоянно да бъдат бити и преследвани.

– Какви са впечатленията Ви от работата на чужди институти, сродни на Вашия? Какви са изводите?

– Постоянно следя работата на чужди институти, тъй като постоянно сме и в конкуренция, и в сътрудничество. Сравнението отдавна е направено – средноевропейските и западноевропейските институти, ориентирани към изследване на многобройните проблеми на химията, са несравнимо по-добре обзаведени с апаратура и с информационни системи, имат по-богати библиотеки. Имат широки възможности за осигуряване на апаратура и химикали за техните изследвания. Тоест, многократно по-добри условия за работа. Единствено утешителното е, че в ред случаи българският академичен учен е доказал: той, въпреки условията не отстъпва той на западноевропейския. Уви, всъщност е по-известен там, отколкото в България. Това е проверено и чрез съдбата на нашите учени, излезли от Академията, които работят на Запад. Те се равняват на изследователите там, включително по нивото на подготовка и на знания. Прочее, не толкова човешкият фактор е решаващ за нашите по-скромни резултати, а ре-

алната среда и условията за работа в институтите ни. Резултатите от изследователската ни дейност най-добре се съпоставят и взаимно обогатяват по международните форуми и на страниците на научните списания. По принцип в днешно време навсякъде по света те се отчитат единствено на международно ниво. Не може да сравняваме резултати, публикувани в списания, които не виждат свят, не се реферират от световната научна общност и практически не оказват никакво влияние. В този смисъл аз не мога да одобря факта, че в нашия Национален фонд за научни изследвания на практика се получиха два конкурса – един национален, в който могат да кандидатстват всички учени в страната, и друг, който се отнася само за учени от висшите училища. Би трябвало учените от цялата научна общност в страната, която не е толкова голяма, да са поставени и във вътрешна конкуренция при равни условия, след като външната е просто задължителна.

– Бихте ли посочил трудностите, които преживя и надмогна БАН по време на тоталитаризма през различните негови етапи и при прехода.

– Ако хвърлим ретроспективен поглед върху българската наука, примерно от 40-те години на миналия век към наше време (а то се отнася и за предишни периоди), ще установим категорично, че науката в България никога не се е радвала на добри условия и финансиране. И Академията, и университетите, в които са работили най-големите български учени, винаги са страдали от голям финансов недостиг. Тази тенденция на пръв поглед се преодолява донякъде през 60-те–70-те години, когато се създават множество научни институти, увеличава се броят на университетите и науката става масово занимание, създават се основните български школи със световно признание. Но, за съжаление, и това развитие не е осигурено с достатъчни средства. За наука у нас не се отпущаше колкото в другите страни от СИВ. Апаратурната база, най-важното условие за изследователска работа, продължаваше да изостава. Разбира се, важно беше, че нашата наука, след като преодоля някои идеологически задръжки, излезе и на международния фронт главно в природо-математическите науки, където са всъщност главните успехи, завоювани от нея.

Политическите промени в края на 80-те години завариха Академията като сравнително голяма организация с над 14 000 служители, с близо 100 института и централни лаборатории, обременена и с дейности, които не бяха ѝ присъщи, главно с определението, че работи и за практиката. Избираните след 1990-а научни ръководства имаше да преодоляват изключителни затруднения, тъй като трябваше да преоценят състоянието на

науките в Академията; прекалено големия брой заети; да реорганизират цялата дейност на категорично демократични принципи; да се опитат да вместят подобряването на научната дейност в условията на все повече затрудняващо се финансиране. След приемането на Закона за Българската академия на науките през октомври 1991 година още в началото на 1992-ра БАН организира мащабна и изключително отговорна реформа. При това за оценка на резултатите от научния труд, за тяхното градиране и преценка за целесъобразността на съществуването на нейните структури бяха привлечени между 500 и 600 учени както от Академията, така и от висшите училища. Тоест, тази реформа всъщност беше в значителна степен не само вътрешна работа на Академията, но и на учените от университетите в страната. Освен това всички нейни етапи бяха обсъждани, одобрявани и преформулирани чрез постоянно засилващия се обмен на информация с най-сериозните научни организации в чужбина, с които Академията традиционно партнира. Така че реформата на Академията беше достатъчно отворена, колкото и да беше трудна. Резултатите от нея доведоха до значителни съкращения, които хората наричат оптимизация, но то си е това, което е. С над 6 500 души бе съкратен съставът на Академията; институтите намаляха с около 30 процента; дефинираха се и се актуализираха задачите на научните изследвания по отделни направления. Периодът на тези болезнени, но оздравяващи действия трая почти до 1996 година.

Научната общност бе добре запозната с този процес и в много случаи имаше критични бележки, но политическият елит на страната почти не го почувства. И впоследствие, когато започна да се говори за реформиране на Академията отвън под влияние на общите тенденции за реформи във всичко, нашите усилия бяха подценявани и дори съзнателно загърбвани, въпреки огромния мащаб на извършената работа. При това извършена по собствена инициатива и обмислена във възможно най-висока степен. Това е един от печалните изводи, които направихме към 1997–1998 година. Но така или иначе, тези промени се отразиха благоприятно. Показателите, с които се оценява научната дейност, категорично започнаха да растат, въпреки съкращенията, с 50 на сто се увеличи научната продукция на Академията. За това помогна, разбира се, бурно развиващото се международно научно сътрудничество; броят на научните договори с чужбина от 1990-а до 1999 година нарастна почти 10 пъти. Многократно се увеличиха средствата, които се получават от такива договори и които единствено подхранват научната дейност на Академията. Защото тя и до днес получава бюджет само за заплати, вече и за парното и тока, но не и за

изследвания, за разлика от висшите училища, които, макар и в недостатъчен размер, започнаха да получават субсидия за научна дейност. Но взеха да растат и договорите с фирми в чужбина, засили се взаимодействието ни с висшите училища. При нас броят на учените, ангажирани с преподаване в университетите, нарастна до 700–800 души. Дипломантите, завършващи дипломните си работи в БАН, годишно са вече почти 1000. Въпреки пророкуванията на недоброжелатели, вместо тя да се съсипе, почувства се подмладена, обновена и борбена. Сега вече успява да спечели над 20 милиона лева годишно чрез международното научно сътрудничество и работа с фирми в чужбина и в страната, което представлява около 30 на сто от бюджетната субсидия. А то е твърде висок показател за науката на страна, която се намира в криза.

– Вярвам, хилядният работен състав на Академията си спомня наред със своето публично съучастие и усилията на Ръководството за спасяване на нашата институция.

– Може би усилията ни са оценени от учените, след като ни избират за трети мандат. Това вероятно нещо означава, но още по-силно задължава. С всеки мандат задълженията, психологическата нагласа у Ръководството за обвързаност с мисията му безусловно нарастват. Защото Академията през тези години се бори с много усилия за своето оцеляване. Имахме и студени зими без парно и ток, което и психологически се отрази зле на хората. Но това време, в което се борехме за оцеляване, според мен е отминало; сега се борим за развитие. И в съзнанието на нашите политици значението на изследванията и на работата на БАН днес се разбира по-добре, то категорично нараства на авторитетът ѝ. За сега тя стои там, където трябва в тази държава.

– Мечтаете ли за статута на Унгарската академия на науките, например, която е колективен съветник към правителството, а така е и другаде?

– За съжаление, трудният тренд, в който се движим Академията и аз в достатъчно дълъг период, в голяма степен намали желанието ми да мечтая, особено за резултат, който не може да се постигне в обозримо бъдеще. Ние трябва да се стремим с неуморна дейност, обединявайки все повече хората, които имаха всички основания да бъдат дълбоко демотивирани и деморализирани от тежките условия на нашия живот, да вървим към такива благоприятни за научната общност условия, в които се намират примерно Унгарската или Чешката академии. Те са безусловно осигурени от техните политици и правителства, без оглед какви екипи се сменят, с висок статут на учените, с участието им в управлението по най-важните въпроси на развитието.

Безусловно за построяване на обществото на знанието народите, които са защитили високото място на науката, по-лесно ще се приобщят към развитието на технологиите, на икономиката. Там, където науката е с престиж, и икономиката напредва. Това е едно естествено взаимодействие.

– Добре би било обществеността да бъде по-настойчиво осведомена за дейността на ръководената от Вас институция.

– Това е вечен, но и двойствен въпрос. За съжаление, освен наследени от миналото навици (само да се публикува в научни списания и да се изнасят научни доклади – нормално занимание за всеки добър учен) изследователите нямат изработен навик да контактуват с медиите, разбирайки, че това е форма на отчет пред обществото. Най-добрите учени биха представили свои съществени и често поразителни резултати, но смятат, че е достатъчно да се отчетеш пред световната научна общност. Не винаги, уви, ученият намира достъпната форма – да обясниш какво си направил в някои абстрактни области е трудно. С това се борим; имаме напредък, публикациите за работата на учени от Академията вече достигат до 400 годишно само в периодичния печат. Това е несравнимо повече отколкото преди. И пак обществеността твърди, че информацията не достига. Затуй че сега медиите са страшно много, не всеки е в състояние да среди всичко.

Има и друга страна. Необходимо е нашият печат, медиите да проявяват интерес към постиженията на българските учени. За съжаление, това време още не е дошло, поради това, че съобщенията на учените не са злободневно интересни, те просто не биват публикувани. А поради сензационния си характер лъженаучнитге съобщения се публикуват по-масово в нашата преса. Това е обяснимо: по света проблемът с популяризирнето на науката – основа на целия живот на човечеството днес – е решен чрез професията на журналиста, занимаващ се с проблемите на науката. В резултат от тази специализирана професия научната дейност намира своя път до обществото. У нас такава професия не е разпространена, имаме броени журналисти, които се занимават с това. В рамките на една държава то е недостатъчно. Журналистът с обща квалификация не е в състояние да отрази адекватно проблемите на науката, поради което бяга от тях. Така обществото не получава своевременно пълна и вярна информация за научното развитие.

– Защо при такава значителна роля на науката в живота ни голям процент от населението не завършва дори средно образование?

– За голямо съжаление, това е израз на общата криза, в която се намира не само икономиката, но и нашето общество. Това че част от подраст-

ващите остават без образование, едва ли може да се вменява в отговорност на науката. Отговорът не може да бъде представен изолирано. На първо място, финансовите условия диктуват живота на семейството и печалният извод е, че се появява по финансови причини разслояване в достъпа до образование. Това е недопустимо, тъй като българската държава, откакто се е създала, е поддържала политика за равен достъп до образование.

– Нерядко се оказват незаети места за докторантури, макар че се плащат значителни стипендии на мераклиите за научна кариера.

– Това напълно е обяснимо на фона на „изтичането“ на способни и витални млади хора в чужбина. В последно време заминаването от България за развитите страни започна да става не след завършване на висшето образование, а преди неговото започване. Сега от ученическа скамейка деца, проявили високи творчески и интелектуални качества, заминават да следват директно в развитите страни. Така че „изтичането“ става от все по-ранна възраст. Броят на докторантските места, свързани с една задоволителна в момента стипендия, е много по-малък отколкото възможностите на хабилитираните учени да обучават. Специално в Академията имаме около 5–6 хабилитирани, които се падат на един докторант, когато би трябвало да бъде точно обратното. Тоест, възможностите на учените, които имат право да обучават докторанти, се използват в изключително ниска степен. От друга страна, търсенето на докторантски места е намаляло. Случва се квотата за докторанти, която ни се дава всяка година, да не се запълни изцяло в определени специалности, но след това част от тези места се прехвърлят там, където има повече показали високи качества кандидати. И по принцип ние усвояваме всички места. Но интересът на младите хора към докторантурите е намалял, защото има много други разсейващи ги фактори. Първо, интересът у способните младежи към чужбина, където условията за правене на наука са несравними; след това убеждението, че за да се осигуриш финансово, трябва да търсиш приложение другаде – в банковото дело, търговията, в мениджърските дейности. Но който има влечение към науката, той се явява за докторантура в БАН. А когато защитиш дисертация във водещите институти на Академията, получаваш документ, който е съпроводен с публикации и вратите ти са отворени практически навсякъде по света. Постъпвайки в БАН, младият човек не става само неин служител, а член на световната научна общност. От това произтичат други права, които не се изразяват с пари: означава постоянен контакт с учени от целия свят, пътувания, усвояване на световен опит, конкуренция на световно ниво за научни изследвания и

прояви във всяко отношение. Един амбициозен, умен човек има къде да се прояви и да осмисли своя живот.

– Накрая – нещо извън науките и грижата по развитието им: имате ли хоби? Какви са интересите Ви из областта на литературата и изкуството, защото винаги правите впечатление на човек, изкушен от словесността?

– Не бих могъл да дефинирам едно определено хоби, към което съм се придържал дълго време и да кажа: това е хобито на моя живот. Имам интереси към много неща, даже смятам, че понякога съм много разсеян в своите пристрастия. Непрекъснато чета, това е ненаситна жажда у мен. Всяка година през септември ми се иска някой да ме пусне в неплатен отпуск за една година, да поуча в някой университет. Интересите ми към това, което носят съвременната наука и култура извън моя професионален интерес, са твърде широки и в това отношение продължавам да бъда ненаситен, започвайки от геологията, биологията, историята, археологията, астрономията. Всичко това дълбоко ме привлича и ме настройва по най-добрия начин. Така че едно лято събирам растения, другото лято – минерали, третото търся вкаменелости, четвъртото правя панорамни снимки от страната. Обожавам да шофирам. Понякога свиря на пиано, порядко рисувам, казват, че се получава не много зле. Така че съм общо взето един разсеян човек.

– Как си почивате? Обичате ли пътешествията?

– Обичам да почивам по най-примитивния начин – далече от шума на големия град, по възможност по-близко до природата. Водата, природната стихия на водата ме привлича като магнит. Много обичам да плувам, плувам по много. Обичам да наблюдавам подводния живот. Обичам да пътешествам, но не бих казал, че съм пътешественик. По-скоро съм съзерцател. Възхищението ми от чудесата на природата е толкова силно, че получавам изключително много за задоволяване на любопитството си и нуждата от красота, особено ако знанието и съзерцанието са малко по-дълбоки от от повърхностното възприемане на формите и цветовете. Дори, седейки някъде, но да е сред природата. Ако приемем, че съм пътешественик, мога да кажа, че съм един бавен пътешественик. Първият ми поглед сигурно с учудване и възхищение се е спрял на природата и нейната красота и най-добре е човек да хвърли и последния си поглед върху тези прекрасни неща.

Интервюто взе Вера Мутафчиева
лятото на 2005 г.

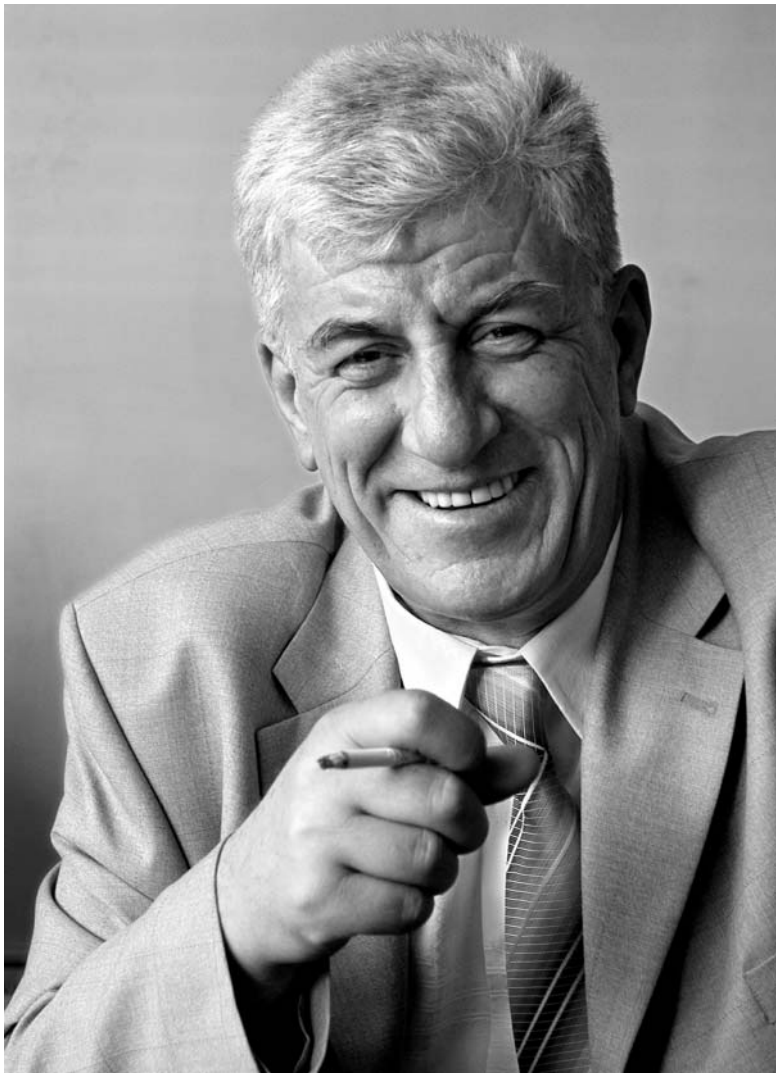

Снимка: Йордан Симеонов

Исмет Север

– Кой е най-яркият Ви детски спомен?

– Моето детство премина през много трудни години – преселване от селото в града, желание да уча, немотия. Винаги в сърцето си съм носил спомена за прекрасния край, в който съм израсъл. Имах палаво и буйно детство, което преминаваше в игри по поляните, в ловене на риба, в тича-

не след стадата или в помощ на родителите ми във всекидневната им работа. Те бяха толкова ангажирани за насъщния, че ние, децата, растяхме в ръцете на нашите възрастни съседи, сред които като мои втори родители ме отгледаха баба Гинка, баба Неда, леля Стоянка. Никога няма да забравя техните топли грижи, които впоследствие станаха първоизвор на реакцията ми срещу измисления „възродителен процес“.

– Имахте ли любим учител? Кой беше той? В какво, според Вас, Ви е оказал влияние?

– Ние обичахме училището. Нашите родители приемаха учението ни като фикс идея в живота си. Те правеха всичко възможно, за да получим образование. Затова се и преместихме в града: за да получим по-добро образование. За нас училището беше смисъл на тогавашните ни представи за живота. Затова и всеки преподавател беше голямо величие, пред което се прекланяхме, уважавахме и стриктно изпълнявахме всичко, което изискваха от нас.

Днес, когато се връщам назад, виждам, че всеки от моите преподаватели ми е дал по нещо, че всеки е бил като свещ, осветлявала част от моето „аз“. Един ме е научил да мисля, друг ми е дал морал, от трети съм взел пòлета на фантазията. Затова, за разлика от много от сегашните деца, не мога да кажа, че съм имал любим предмет. Уважавах всички дисциплини, всеки учител ми даваше по нещо и бях отличник до края на гимназията.

Наред с това спортът беше в кръвта ми. Упражнявах почти всички видове спорт, но най-голяма сръчност проявявах в баскетбола. Още като ученик в гимназията участвах в мъжкия отбор на „Светкавица“ – Търговище, с тогавашен треньор Малчо Колев. Играех и в младежкия национален отбор. Това беше до 18-ата ми годишнина. Може би спортът възпита у мен устрема да побеждавам трудностите, да не се примирявам със загубите и паденията. Тоест, да имам спортен хъс във всяко отношение.

– Бил сте приет за студент и във Велико Търново, и в София. Трудно ли направихте избора или нямахте никакво колебание?

– Въпреки че спортът беше в кръвта ми, голямата ми любов беше журналистиката. Смятах, че тя ще ми даде възможност да се докосна до хората, до техните проблеми. Бях направил свое собствено проучване, според което най-добрите имена в журналистиката излизаха от филологическите факултети. Смятах, че мога да се справя, защото вече имах и литературни опити. С тази увереност реших да кандидатствам българска филология. Това беше свързано с една лична тайна, която все още крия от семейството си. Бях приет и в Търново, и в София.

Бях голям левскар – обожавах Гунди и много исках да гледам мачовете на „Левски“ на живо. Когато пристигнаха известията, че съм приет и в Софийския университет, и във Великотърновския, това от Търново аз унищожих, не го показах на семейството си. Казах, че съм приет само в София и дойдох в столицата. Разбира се, нашите биха искали да уча във Велико Търново, защото е по-близо до Омуртаг.

– Защо Гунди беше Вашият идол?

– Той е звезда, оставила много светли спомени в сърцата на целия народ. В него виждах не само спортиста, но и човека, на когото трябва да се подражава. Ние, младите, обичахме да подражаваме. Тогава идоли ни бяха Гойко Митич от артистите, от певците – Лили Иванова и Емил Димитров, в областта на спорта – Гунди! За мен той наистина беше светиня, на която трябваше да подражаваме не само на спортните терени.

– Когато човек е млад, идолите му го формират като личност.

– Тези наши идоли събуждаха у нас непреклонното, стремежа към голямото, към необичайното, към най-простото и човешкото. Искахме да бъдем добри хора! Искахме да бъдем успели, какъвто беше Гунди в своята област. Да бъдем големи, какъвто беше Гунди. И затова се опитвахме във всички начинания, където и да се намирахме, да бъдем като тях – за пример. Това са наслоявания, които ние акумулирахме, без да усещаме. Когато дойдоха големите изпитания за нас, видяхме, че онова, което сме получили от тях, ни позволи да просъществуваме в живота.

– Кое възприемате като „най-тежкото“ изпитание в живота си?

– Пристигнах в София на гарата през 1972 година с един вързоп багаж от чаршаф, нямах дори и куфар. Не знаех нищо – ни къде е Софийският университет, нито къде ще спя, не познавах нито града, нито някого в него. Същото се повтори и през 1978-а, когато на гарата в Одрин слязох от влака и изпитах същото чувство на космическа безтегловност. Знаех само едно: че трябва да оцелея и да успея!

И в двата случая обаче не знаех, че животът ще ми поднесе изпитания. В София – случая „Кръстника“, а в Турция – да почна от нулата и после да успея.

– Как точно се случихте „в центъра“ на „Кръстника“?

– Знаете „Дървеница“ – градчето, където живеят множество студенти в София. И аз като тях живеех, в Първи блок. Една декемврийска вечер, точно на Коледа, оживлението в блока по повод празника беше видимо. Но нас празникът не ни интересуваше толкова, интересуваше ни нещо друго, което също беше много сериозен етап в нашето формиране: прочутият сериал „17 мига от пролетта“, който за нас беше празник. И в она-

зи Коледна вечер в клуба на блока заехме места за сериала. Така започна тази история – точно когато звучеше прочутата мелодия от филма, в коридора чухме изстрели. Аз не ги оприличих на изстрели. Някакъв удар, силен шум. Защото изстрели по онова време бяха нещо абсолютно немислимо. Повториха се. Бях близо до вратата и единствен излязох от клуба, защото инстинктивно усетих, че става нещо лошо.

В момента, в който излязох, видях един от нашите студенти с окървавено рамо. Държи се за рамото и тича по стълбите надолу. Вцепених се. Защото картината беше много тежка. Докато осъзная какво става, появи се втори човек зад него с пистолет в ръка, който го гонеше. В първия момент помислих, че това са някакви полицейски истории, но беше недопустимо в блоковете полиция да гони студентите, да се стреля, да има кръв… По стълбите бягащите слязоха на първия етаж. Клубът ни беше на втория. Проехтя още един изстрел долу. Аз реших, че трябва да се намеся. Исках да разбера какво става и да помогна. Бързо слязох долу след тях. Бях по терлици, захвърлих ги под парното, помислих си: „На връщане ще си ги взема!“ Когато слязох на първия етаж, видях, че те бягат по левия коридор – този с пистолета гони другия. А той се опитва да влезе в една от стаите, но всички стаи са заключени. В дъното на коридора една от стаите се отвори и един колега извика: „Ела тука“ – на този, който бягаше пръв. Той влезе в стаята, а този с пистолета го последва. Чуха се три изстрела. На мен ми стана ясно, че става дума за нещо сериозно, може би за престъпление, което никак не можех да възприема. И понеже бягах по коридора, той навярно е чул стъпките ми – след изстрелите изскочи и застанахме очи в очи пред вратата. Разстоянието между нас беше около два метра. И двете му ръце бяха зад гърба. Аз не виждах някакво оръжие и за момент се поколебах дали той е убиецът, защото ги виждах в гръб, когато бягаха. Той вероятно реши, че аз няма да вляза в стаята, тоест, няма да се разминем – и със силен замах извади дясната си ръка иззад гърба. Видях, че блесна пистолет. Тогава бях спортист. Спортувах много активно и с вродена реакция скочих и хванах пистолета. За съжаление, точно в този момент той вече беше дръпнал спусъка.

После вече осъзнах и подредих миговете, които се случиха за десетки от секундата. В момента, в който той е натиснал спусъка, съм успял да му отклоня ръката със сантиметри. Куршумът, вместо в гърдите, попада до ябълката на крака ми. Но все пак успях да хвана пистолета. Бях и много здрав. Паднах на ляво коляно на земята и държах пистолета. И го държа далече от мен. Не знаех, че в другата ръка онзи имал нож. Докато аз съм наведен и държа пистолета, той с ножа три пъти ме намушка в гърба. Но

аз държа пистолета, защото разбирах, че изтърва ли го, това ще е фаталният момент. Този момент колегите виждат, идват и го отблъскват от мен. Аз повдигнах глава. Видях, че са го прилепили на стената и му държат двете ръце. Но той, под въздействие на шока, а и беше много силен младеж, се съпротивляваше. Реших да стана да помогна. Направих крачка и в този миг една болка се заби буквално в мозъка ми. Погледнах долу. На панталона ми имаше дупка като изгорено от цигара. И голямо петно кръв. Дойдоха още колеги, бяха вече 5–6 човека. Реших, че те ще успеят да го удържат, а за мен ще е по-добре да отида в портиерната, където имаше аптечка, за да се превържа. На куц крак тръгнах в обратната посока.

Много интересно: хората, които бягаха, изведнъж влязоха в забавен кадър. Погледнах към лампите на тавана. Те почнаха да се люлеят. Спрях за момент и посегнах към гърба си. Погледнах ръката си – цялата в кръв. Паднах. Някаква ръка ме хвана за косата. Извъртя ми главата и изкрещя: „Боже мой, и той е от нашите!“ Това беше последният кадър, който съм запомнил.

Подробностите след това вече зная от колегите. Понеже бях любимец на блока – всички живеехме много добре – първата им реакция била: „Нашият Исмет е ранен.“ И като ВИП-услуга ме взимат и ме вкарват в стаята на домсъвета, която е до портиерната. Другите ранени ги свалят пред блока, а мен ме държат там, защото сметнали, че е по-сигурно. Оказва се, това едва ли не ми е коствало живота. А суматохата е била голяма, защото телата, които изнасяли пред блока – 9 убити и 16 ранени – тази кървава картина за младите хора била цяла трагедия. Забравили ме в домсъвета. През това време звънят в „Пирогов“, в милицията: „Идвайте, избиха студентите!“ Инстанциите в първия момент си помислили, че студентите си правят коледна или новогодишна шега. Не взели насериозно случая. След това почват да пристигат линейките, милиционерските коли. Изнасят ранените. И последната кола, която ги вози, когато ще тръгва, някой отворил случайно вратата на домсъвета, та разбрали, че там има още един – аз. Така ме качили на последната кола, препълнена с ранени. В „Пирогов“ били шокирани. Целият коридор се изпълнил с млади тела.

Заради прободните рани, които съм имал в гръдния кош, той се напълва с кръв. Пулсът и дишането ми спират. Затова и при първия преглед ме слагат при умрелите. Ранените ги качват в операционните. Дежурният по институт, който последен ще се качи в операционната, натиска копчето на асансьора. Той е зает, но докато го чака, решава още веднъж да провери умрелите. Този път с фенерче. (Докторите установяват по зениците за биологичната смърт.) Идва при мен, светва ми в зеницата и вижда, че няма

смърт, но не и пулс, нито дишане. Веднага по телефона до асансьора казва да се освободи Първа операционна, най-модерната за времето си. Качват ме там. В рамките на половин час започва операцията, която продължава до четири сутринта, като започва в девет и половина вечерта. Много тежка операция. Първо отварят гръдния ми кош, обработват прободните, възстановяват пулса и дишането. После обработват огнестрелната рана на бедрото ми, но виждат, че изваждането на куршума може да доведе до ампутация, защото е заседнал между вената и нерва. Досега той си е там – нося го вече 31 години. С него имам проблеми по летищата, уредите пищят, та всеки път трябва да обяснявам защо.

Понеже съм бил в безсъзнание, първата ми регистрация в „Пирогов“ е „неизвестен от Зала 1“. Колегите видели, че ме карат към „Пирогов“, на сутринта идват да ме търсят. Те питат за Исмет. От болницата най-учтиво им обясняват, че такъв при тях няма. Те настояват, че съм един от пострадалите в „Дървеница“, докаран предната вечер с последната линейка. Отговарят им, че може би съм сред починалите, които са в моргата и още не е установена самоличността им. Лекарите съветват моите колеги един да влезе в моргата, за да ме идентифицира. Това било истински ужас за моите приятели. Никой освен Генади не поема ужасната отговорност. Почват да отварят клетките с труповете и на един по един да вдигат чаршафите. Всяко вдигане на чаршафа за Генади било една преживяна смърт. Когато отварят и последната, Генади подскача от радост, защото разбира, че не съм умрял. Колегите ми се качват горе. Съобщават на лекарите, че ме няма в моргата. Отново им обясняват, че в болницата няма Исмет. Съветват приятелите ми да отидат и в моргата на Военномедицинската академия. Поради криминалния характер на случая твърде вероятно било част от труповете да са там. Те отиват. Отново Генади преживява трагичното изпитание. Установяват, че и там ме няма. Обратно в „Пирогов“. Докторите вече са взели да търсят самоличността на „неизвестен от Зала 1“, който е все още в безсъзнание в реанимацията. По описание на колегите ми лекарите стигат до извода, че една от вероятностите е това да бъде Исмет.

Когато дойдох в съзнание, видях много лекари, надвесени над мен, с бели маски и шапки. Те в един глас ме питаха: „Как се казваш?“ Затворих очи и помислих, че това е кошмарен сън. Когато ги отворих отново, чух същия въпрос. Исках да си кажа името, но езикът ми беше набъбнал и не можех да го движа. С устните си съм изрекъл името си, а те възкликнаха: „Исмет!“ и им блеснаха очите.

Когато съобщили на нашите, баща ми и брат ми тръгват за София, пристигат по чехли – толкова са бързали. На четвъртия ден моите прияте-

ли, които през цялото време са ме чакали на входа на болницата, ми изпратиха по сестрите писмо. В него пишеше, че ще стоят, докато си тръгнем заедно. Отново по сестрите им отговорих, че току-що излизам от банята, че трябва малко да ме изчакат, докато си почина – и тогава!

В момента имам 106 шева от тези операции. Както казах, мъчителна и дълга битка и за тях, и за мен. Имам общо 13 операции. Възстановителният процес продължи повече от две години. Но в този дух, в който бяхме възпитани с нашите идоли, с хора, които уважавахме и на които подражавахме, никога не ми е минавало през ум да се предам. Напротив! Казвах си, че това е чрезвичаен процес, това е етап, в който аз ще победя, без да допусна дори и за момент колебание.

– Вашият личен финал на случая „Кръстника“ е повече от символичен.

– Първо, такъв случай за тогавашна комунистическа България беше немислим. Тогава хората носеха оръжие само в полицията и в казармата. Никой не предполагаше, че младеж на 17 години ще вземе пистолета на баща си и в пристъп на шизофрения ще дойде в Студентския град, за да направи това масово избиване, което, доколкото зная, няма прецедент в историята на България. След първия шок държавните инстанции отдадоха голямо значение на случая. Март 1975 година бях награден с орден „За гражданска доблест и заслуги“. Това за мен е много скъп символ. Професионалните ордени могат да се добият с образование и работа, но човешките ценности – те са вродени. Ние често ги забравяме. Когато има съзнание за човешки ценности, има и успехи, има и общества с висока степен на култура и интелигентност. Този орден за мен е символ на една човешка ценност, която всички би трябвало да притежават: гражданската доблест! В „Пирогов“ за мен полагаха изключителни грижи. Когато после през годините сглобявах истината за случилото се, попаднах на интересни факти. Например, имаше сериозно усложнение в течение на два месеца – януари и февруари – с операцията на гръдния ми кош. Беше ми направена торакотомия – отваряне на гръдния кош. Започнал процес на инфекция, на гноене. Всекидневно са се правели най-високи съвещания. Понеже случаят бил без прецедент, отдавали му голямо значение. След години тогавашният ректор на Софийския университет „Свети Климент Охридски“ ми разказа тези подробности: седели в стаята на Политбюро – другарят Живков, тогавашният министър на образованието, давали информация на Тодор Живков за моето състояние. Обяснили му, че има усложнения, които тревожат медицинските кръгове. Евентуално би могло да се ползва едно ново тогава лекарство, но те го нямали. Тодор Живков вдига телефона и казва: „Свърже-

те ме с посланика ни в Америка!“ И нарежда антибиотикът да бъде купен и за 24 часа да бъде изпратен в България. Казвали са ми, че по тогавашни цени един пакет струвал много долари, но те били заплатени; посланикът изпраща веднага лекарството. С прилагането на този антибиотик вече успяват за овладеят абсцеса, който съм имал. По такъв начин за мен човекът Живков е този, който може би ми спасява живота. Аз не предполагах, че след време на политика Живков, в протестните демонстрации в Истанбул, които правехме по повод „възродителния процес“, ще му горя портрета. Така че за мен човекът Живков е едно, политикът Живков е съвсем друго!

– Вероятно трябва много мъдрост и опит, за да може човек да направи такава разделителна линия! Както не е лесно да се научиш да различаваш държавата от страната си. Как стана Вашето изселване в Турция? Малко след като се възстановявате от историята „Кръстникът“, Вие заминавате.

– Завърших през 1977-а. Все още бях на патерици. Дадоха ми перманентна сесия – правото да се явявам на изпит, когато аз заявя. Бях пропуснал две години. С много труд ги наваксах. Явих се на всички изпити. Много топло оценявам и този жест на ръководството на Софийския университет. С упоритост се дипломирах, получих и награда златен часовник.

Тогава беше подписана Изселническата спогодба между България и Турция, за която ние нищо не знаехме. Просто ни бяха връчени паспорти. Беше ни казано, че попадаме в спогодбата, връчват ни се задгранични паспорти и в рамките на месец трябва да се изселим. Тогава не предполагах, че тук започва една нова битка „Кръстника“, но този път не с реален убиец, а със самия живот.

– Това е повече от насилие върху личността!

– Не мога да кажа, че е насила. (Усмихва се) Тогава не можеше да се каже, че партията прави нещо насила – тя просто връчва, тя те уведомява! Взехме си паспортите, беше ни определен влак. Сега разбирам, че всичко е било манипулация, за да бъдем отдалечени от родните си места. Сега разбираме каква драма са изживели хората, на какви трагедии са били обречени. Според мен едно от най-трудните неща за всички хора по света е да бъдат прокудени от родните си огнища. Няма нищо по-тежко и мрачно от такова насилие, независимо в коя част на света е! Не говоря само за България. Именно поради тези причини – защото в миналите години цялата система беше манипулирана в този смисъл – тази система рухна! Вече всичко е история.

– Какви мисли бяха в главата Ви? Изпитвахте ли гняв, мислехте в параметрите на „завинаги“?

– Единственото, което изпитвах, беше болката, че се разделям с нещо, което е дълбоко в мен. Имах чувството, че откъсват съществена част от мен. Чувствах се като изкоренено дръвче! Не знаех на кого да се сърдя, на кого да се оплача, не знаех с кого да споделя. Знаех едно – моето родно място е тук – в България!!!

– Как изглеждаха протестите в Истанбул? Всъщност, благодарение на тях светът тогава чу, че нещо се случва в България.

– От пресата научихме, че в България партията поставя за цел „единна нация“. Това означаваше, че нашите роднини в България вече няма да са наши роднини. Тук се касаеше за прекъсването на човешката връзка, на което никой не може да се съгласи – между майка и баща, брат и сестра, роднини. Едната част да са едно, другата част – друго. В този аспект започнахме да правим усилия, за да предупредим официалните власти, че се готви процес, който ще има тежки последствия както в международно отношение, така и за самите хора. Организирахме се в сдружение – Изселническата организация в Истанбул. Посещавахме медиите, администрацията, почнахме да разказваме какво се готви за нашите близки, какво ще стане с тях. В първия момент бяхме обвинени, че сме хора, които провокират българо-турските отношения. Малките демонстрации, които се опитвахме да правим, ни струваха скъпо. След една от тях бяхме задържани. Аз лично бях задържан 72 часа и бях обвинен, че провокирам, отново казвам, българо-турските отношения. С времето обществените инстанции започнаха да вникват в сериозността на проблема, особено след декември 1984 година. Разбра се, че се касае за нещо, което няма прецедент в международните отношения. Настоявахме за митинг, не ни даваха право – в Турция имаше военно положение. Организирахме малки протестни демонстрации пред българското Генерално консулство в Истанбул. Там в знак на протест горяхме портретите на Тодор Живков и окачахме черни венци над вратата. Тези акции бяха съпътствани и с писмени декларации, в които дебело подчертавахме, че нашите демонстрации не са против България и българския народ, а са против политическата система, която осъждахме. Впоследствие тя щеше да бъде осъдена и от самия народ, и от целия свят. И да бъде закопана в историята.

Но бяхме обвинени в антидържавна, антиправителствена дейност. През май 1986 година ни беше разрешен митинг в Истанбул, за който трябваше да поемат отговорност организаторите. Аз бях един от тях. Сложих си подписа. Това означаваше, че, ако стане нещо на митинга, ще бъда привлечен под съдебна отговорност. Бях готов за това, защото с този митинг ние искахме да защитим правата на стотици хиляди хора, ко-

ито изживяваха неповторима трагедия. Днес виждам, че тези действия са били и първите искри в мъчителния процес на зараждането на демокрацията в България. В този смисъл се чувствам морално удовлетворен, че имам принос за изпращането на комунизма в мрачните страници на историята.

След този период организацията се оформи, стъпи на крака. Станах неин главен секретар. Проведохме митинги и в други градове на Турция. Започна национална вълна на протести, която преля и в Европейския съюз, в европейските инстанции. С темата вече се занимаваха Европа и светът. Видя се, че това, което правехме, всъщност е било не разваляне на международните и междудържавните отношения, а искрица в зараждането на демокрацията в България. Затова мисля, че демокрацията в България се роди именно по тези митинги, за които ние платихме със своите усилия, със своята младост. Днес виждаме, че благодарение на тези искрици, които бяха последвани от събитията през 1989 година, днес сме една държава на практика в Европа, интегрирана в света, заела своето достойно място. Иска ми се и да добавя, че ако не бяха нашите демонстрации тогава, днес много хора, които тогава бяха по лагерите със смъртни присъди, нямаше да са освободени и да заемат своето място в приобщаването на България към европейските и световните ценности. Това отново ме кара да съм горд!

– Заминали сте за Турция по волята на Българската комунистическа партия. Там не е било лесно със сигурност, как се интегрирахте?

– Пак се връщам към младите си години, с моите идоли. Това, което получих през годините, тази непреклонност, стремежа за усъвършенстване, желанието за достигането до нови простори, това е живо в мен – не ме е напускало никога.

Когато отидох в Турция, разбрах че съм един безполезен човек. Образованието, което имах от тук – българска филология в Софийския университет – там не струваше нищо. Никоя инстанция нямаше нужда от филолог. Но трябваше да ям хляб, да изградя семейство. Имах толкова неща за вършене: да намеря път, по който да стигна до онези обичайни успехи, които съпътстват всекиго. Бях шест месеца без работа, бях готов да продавам дори вестници по улиците, стига да се прехранвам. С големи усилия намерих работа в едно предприятие като писарушка в Плановия отдел. Трябваше да наваксвам – да се изградя отново. Реших да започна с обучението. Турският ми език беше много лош – диалект! Днес говоря перфектно турски и се гордея, че хората го оценяват. Това постигнах със собствен труд.

Тогава цялото семейство – от немотия – живеехме седем човека в един малък апартамент: майка ми, баща ми, брат ми и снаха ми, с двете деца, и аз.

Реших, че трябва да добия професия, която ще ми бъде полезна в Турция. Записах се в Истанбулския университет на съкратени курсове по мениджмънт. За 2 и половина години ги завърших. Това вече ми даде възможност да мисля другояче, да възприемам професионалното си развитие и кариерата си от други аспекти. Видях, че още нещо ми липсва – западен език. Отново обучение – записах още две години, на 32 изучих английски език. Стъпка по стъпка, с непрекъснато усъвършенстване, с образование вървях напред. От друга страна, всеки ден полагах усилия и слагах на масата прости, но неизбежни и необходими човешки ценности: да бъдеш честен, работлив, прям с хората, откровен. Всичко това носи успеха, който е нужен на всеки човек, независимо къде е.

– Как изглеждаше „Голямата екскурзия“ през Вашия поглед, как премина през сърцето Ви?

– Когато започна „Голямата екскурзия“, бях главен секретар на Изселническата организация. И не само като главен секретар, просто като човек се чувствах длъжен да помагам на тези хора. Знаех какво означава да пристигнеш напълно сам на място, което не познаваш, където не познаваш никого и не знаеш какво те очаква. Прекарах дълги седмици и месеци на гарата в Одрин – впечатляващи, силни спомени имам от този период. Цялата гара – врати, прозорци, сводове, стълбове – беше облепена с бележки. С тези бележки семействата изпращаха послания на своите близки – брат, сестра, майка, син. Просто пише: „Сине, ние сме в Бурса, при леля ти!“ или „Сестро, аз съм в Къркларели, при чичо.“

Никога няма да забравя една възрастна жена, която седеше на бордюра и плачеше. Знаех, че трябва да я утеша. Почнах да ѝ обяснявам, че и тук има хора, че трябва да намери сили, за да преживее човешката си трагедия… Тя продължаваше да плаче… В един момент ме погледна с насълзени си очи и ми обясни, че плаче заради теленцата, които е оставила сами в обора. Толкова бързо е трябвало да тръгне, че не успяла да се погрижи за животинките!

Хората, които слизаха от влаковете, с часове обикаляха по тези бележки, за да намерят следа от своите роднини. На кого да помогнеш? Ставаш зрител на човешка драма: когато се разкъсват човешките връзки и отношения. Правехме всичко възможно, за да облекчим тази тяхна болка. Благодарение на трудолюбието и всеотдайността на цялото ни семейство ние с брат ми вече имахме 5-етажна къща. Единия го дадохме за подслон

на тези хора. Аз приех в семейството си над 30 човека от нашето село, от нашия край, познати, съученици… Вечер се прибирах от работа и купувах по 30–40 хляба. Чудеха се какво правя с толкова много хляб. Нали трябваше да храня хората! Така беше за всички нас.

Днес съм особено радостен да видя, че хората, които са изживели тази болка, имат топли чувства, хранят същите чувства към своите родни места. А това, което се е случило с тях, съвсем естествено отдават на една политическа система, която е осъдена не само от тях, но и от българския народ и от историята.

Минаха години. През 1992-ра от главен секретар на Изселническата организация по искане на нашите съмишленици бях издигнат за неин председател. Това беше нова отговорност, трябваше да анализираме и да изградим стратегия за последствията от „възродителния процес“. Наред с това да заличим раните от „Голямата екскурзия“. Вратите на българските представителства по целия свят, както и в Турция, след този процес бяха напълно затворени. Давах си сметка, че всичко това е акция на политическа система, че всъщност ние сме дълбоко обвързани с България и с българския народ. Трябваше да намерим начин да заличим заедно раните.

Това, което стана, не е повод и причина нашите хора да изпитват отдалечаване от исконното за всеки един – родното място.

През 1993 година заедно с няколко съмишленици направихме дръзка крачка и приехме поканата на тогавашния български Генерален консул в Истанбул, Кирил Момчилов, да присъстваме на коктейла по повод 24-ти май. Българските изселници и турското общество още не бяха готови за това. Не бяха готови и когато поканихме за първи път на среща с Изселническата организация българския посланик Стоян Сталев. Но аз още тогава бях убеден, че единствено с диалог можем да вървим напред и да заличим раните.

По-късно, през 1997 година, при нас дойде и президентът Петър Стоянов. По такъв начин, от „провокатори на българо-турските отношения“ ние станахме хората, които дадоха реален принос в прочутия български етнически модел, който е толкова сладък за много „политици“.

Прокудените от България днес са готови отново да се завърнат, да помогнат, да работят като навремето. Те са вече хора доста заможни в Турция. Тяхната работливост, честност и упоритост им донесе доста материални успехи, които, ако могат днес да трансферират частично в България, би имало съществен тласък в икономическото развитие на страната.

– Похвалете се с професионалните си успехи! Какво постигнахте с качествата, които току-що изредихте?

– Започнах работа, след като шест месеца стоях безработен. Бях писарушка в една фабрика, в Плановия отдел. По цял ден попълвах бумаги. След това през годините стигнах до висок пост – генерален директор на холдинг. Днес мога да кажа, че близо 10 години вече съм в областта на строителството, във и извън Турция. Строил съм в Сибир, Казахстан, Украйна, Узбекистан. Обектите, които съм строил в Турция – магистрали, промишлени обекти и така нататък – са част от моята гордост заради професионалното ми усъвършенстване. Мога да кажа без излишна скромност, че съм стигнал до ниво, за което много хора не биха могли и да мечтаят! Това ме изпълва с тиха радост и човешко успокоение. Бих искал и в България да съм полезен, да направя нещо, което ще остане за хората. Усилията ми продължават, да се надявам, че ще може да имам резултати и тук!

– След като имате всички човешки основания да сте обиден на България, след като имате всичките тези успехи, защо сте отново у нас?

– Аз имам ясна и точна философия. Мисля, че това е присъщо за всекиго, но нещата, които са ни присъщи, ние понякога не осъзнаваме. Моята кратка и ясна философия е, че всеки един от нас има три светини: едната е личното му „аз“. Второто са майката и бащата, а третото е родното място. Тези три светини са докато сме живи. Човек по света може да има десетки паспорти, да е гражданин на Америка, на Русия, на Германия, на Турция… Но родното място е едно. Тази светиня не те напуска през целия ти съзнателен живот, тегли те. Каквото и да се е случило с мен, аз виждам не като обида, а като етап, който трябва да изживея! И който е трябвало не само да изживея, но и да победя. Всичко, което се е случило и може да се каже, че е обида, за мен е изживяване, в което съм успял. Аз съм го преживял и надживял! Всичко е в миналото. Това, което е присъщо за нас, е, че трябва да гледаме бъдещето, което трябва да носи добро и на нас, и на децата ни, и на следващите поколения. Чувствам се като човек, който е дал достатъчно в миналото, и който има достатъчно сили за бъдещето. Днес, когато се връщам назад в годините, заедно със силата и желанието да успея, намирам в себе си и тиха дебеляновска тъга – на дръвчето без корен. Тъгата на човека, разделен и разкрачен на две. Понякога се питам: за кого е писал Вазов „Немили-недраги“? През тъгата си виждам, че не съм бил мил нито тук, нито съм бил драг там. Дано никога вече никой не изпитва тази тъга и да няма житейски романи за „немили-недраги“. И още нещо: за да не е дръвчето изкоренено, преди 2 години кандидатствах за възстановяване на българското си гражданство, но изглежда житието ми е много проблемно. Може би затова все още нямам дори и отговор…

(Разглежда снимки)

Това е гимназията в Омуртаг. Моите съученици. А това е тържеството за 30-годишнината от завършването. Събрахме се всички съученици. Чакайте да ви покажа родната си къща.

Това е от посещението на българския премиер Иван Костов през 1998 година. Тук е заедно с турския премиер Месут Йълмаз. Открихме изложба, която беше организирана от мен: „Следите на Ататюрк в България“. Тогава бях председател на Изселническата организация. И в качеството си на такъв бях домакин на тържеството по повод посещението на българския премиер. Помните, че той плака тогава.

Къде е родната ми къща в албума?

А това е орденът ми „За гражданска доблест и заслуги“, който получих през март 1975-а. Тук съм на 23 години. Ето ме с ордена, с който много се гордеех и сега продължавам да се гордея, защото е свързан с най-важното у нас. Имам и доблестта, и заслугите, което ме кара да се чувствам горд.

Ето, това е родната ми къща в Омуртаг. Това са нашите съседи, след 30 години. Бях там. А това е баба Гинка, която ме отгледа. Майка ми и баща ми нали бяха на работа. Тогава нашата комшийка, баба Гинка, заедно с нейните внуци отгледа и мен; баба Гинка ми беше като родна баба.

А това е синът ми, моето семейство. На снимката сме с едно копривщенско семейство на почивка. Хубава дружба се зароди между нас. Казва се, че в Копривщица на кон турчин не идвал, но днес моите приятели от Копривщица ме посрещат с такава любов, която не съм виждал у много хора. Заедно ходим на почивки.

– Мечтаете ли си още и ако да, каква е мечтата Ви за България?

– Виждам вече България в по-широка плоскост – тази на глобализацията, на членството ни в Европейския съюз. Искам да виждам една оживена България, в която хората градят своето щастие и успехи, заедно с всички хора, които са членове на това семейство. В този аспект виждам, че България ще оформи не само себе си, но и региона. България е пример и за много страни в региона. България – искам я без граници, в която всички успехи, които са имали другите по света, да ги намират и тук.

Когато хората могат да покажат сърцата си, когато не са обременени с граници, с политика, тогава идва щастливото човешко общуване, което е ценно за всички нас. Ние можем да общуваме просто като хора, без да имаме разлика в държава, във вяра, в националност. Просто като хора да си общуваме, което е хубаво!

Интервюто взе Николина Димитрова
май–юни 2005 г., София

Й. Б. не желае да бъде разкрито името му.
Не – и да му бъдат задавани конкретни въпроси.

Й. Б.

– Казвам се Й. Б. Роден съм през 1952 година в село Ярлово. Нямам братя и сестри. Баща ми и майка ми години наред се занимаваха със земеделие и животновъдство – имам в спомен няколко животни вкъщи: 7–8 овце и 7–8 кокошки за домашни нужди. Баща ми, когато беше на село, се занимаваше и с подковаването на животните в ТКЗС-то – коне и доста во-

лове имаше някога на село. Нямаше друг човек, който да се занимава; това е деликатна работа, но усвоява се. Беше, така да се каже, я усвоил от дядо ми. През другото време, когато нямаше такава занимавка, работеше като общ работник в ТКЗС-то. Лятото косят, засаждат картофи, копаят ги, вадят ги. Тогава имаше и по-малко техника.

До 1967 година сме живели на село. След нея така се случи, че се преместихме да живеем в София.

Заедно с нас на село живееше и баба ми – майката на баща ми. Тя починa през 1963-та на около 83–84 години – една здрава българка.

Възпитан съм в патриархално семейство със здрави традиции и корени. Учил съм до VIII клас в Ярлово. Бяхме в класа двайсет и няколко, около 27–28 деца. Мерил съм сили с първите ученици.

Родното ми село Ярлово се намира в южните поли на Витоша. Китно, планинско, хубаво село. Имаше много ученици – 300–400, в няколко паралелки до VIII клас. Когато аз завърших, тогава завършваше по една паралелка от клас.

Къшата, в която съм отраснал, беше сравнително нова – построена през 50-те години. Тухлена къща – малко бяха тогава къщите. Това беше и гордост за баща ми – че със собствени сили си я е направил, макар и с доста проблеми. Тъй като има брат, неговият баща има също двама-трима братя, и всичките по силата на семействеността тогава са живели в общи парцели, което създава затруднения за застрояването на къщи. По не съвсем прав ред в същия този парцел още една малка къща е била построена и на неговия брат, което доста ни ограничаваше. Но макар и с малък двор, там съм изкарал хубаво детство. Къщата ни беше поддържана много добре.

В селото моите родители се мереха по първите. Беше сравнително чистичко. Само един пример: през 50-те години за около 2–3 години у нас живееше зъболекарката на селото. В много чиста, спретната стаичка. Сега, от времето, в което го меря, съперничи на днешните квартири, които се дават в големите градове под наем. С приспособления – вода вкъщи нямаше, но пък за нея се направи специална мивка с умивалник, който да може да се ползва и в стаята. Докато ние тогава нямахме чешма. Ходеше се на обща чешма пред училището, което не е много далече. Оттам се носеше вода за пиене. Ние имаме един геран, от който се черпеше вода за животните и за домакински нужди.

На село роднините бяха сестрите на баща ми. Нямахме много роднини на село. Близките на майка ми не бяха на село – тя има две сестри и брат, който е починал. Неговите деца бяха в София, където учеха. Те са

около десетина години по-големи от мене. Двете ѝ сестри също бяха в София.

Били са такива едни малки празници, когато децата дойдат всички в дядовата къща. Дядо ми по линия на майка ми беше доста прогресивен за времето си човек. През 1950 година губи жена си, през 1951-ва почива и синът му от сърдечен удар и остава сам да живее. Майка ми се грижеше за него. Дядовата къще е била някога и дюкян; внушителна къща, макар и стара, добре поддържана. Имам един детски спомен: тя беше цялата в дъски – подът беше с дъски, те дори излъчваха след миене някакъв специфичен блясък и, бих казал, миризма на чистота. Това, което ми е правило много силно впечатление, е, че в тъй наречената голяма стая в къщата на дядо ми в двата ъгъла имаше два портрета – на Ботев и на Левски. Това за времето си и на село достатъчно говори за душевността на тоя човек и за неговата начетеност. Уважаван в селото човек. По-късно, с възрастта, останал сам, малко повече почна да пие. Някъде през 1962 година и той почина, та къщата остана сама. Там е било другото място, където съм прескачал, и съм мислил, че е нещо близко до нас. Много ни беше интересно да се ровичкаме по скриновете и в мазата, където все се намираше по нещо чудно. Например и досега си спомням машина за мачкане на картофи – едно приспособление с решетки и прѐсичка. Колкото пъти съм говорил с майка ми, чул съм, че това някога през войната било внесено от немците, тогава е имало криза със зърното. В село, далече от главните пътища, немски ботуш никога не е стъпвал, но са слагали в житото картофи.

Бих казал, че тогава на село се живееше много, много спокойно, едно волно детство, изключително здрава среда – и обществена, и семейна. Смело мога да кажа, тя ме е респектирала. Това са ми по-живите детски спомени. Другарчета и приятели, с които и досега имам запазени отношения. Тогава бяхме разделени на горен и долен край. По 7–8 деца заедно се връщахме от училище, но нямаше разни изкушения. Всеки сяда да чете – кой повече, кой по-малко. Това, за което са ме обвинявали винаги, е, че бързо съм се подготвял и след това съм пречел на другите деца да си учат. Но пък съм се старал и в училище, за да се подготвя малко и да ми е по-лесно след това.

От това време имам и други спомени. Например, като дойде Нова година, въпреки че целият баир около селото е осеян с борчета, никой не си позволяваше да отреже борово дърво. Боровото дърво беше нещо доста скъпо, защото, като гледаш хората как се мъчат да залесяват, после да го унищожиш – не става. Но все пак сме се готвили. Елха – имаше задъл-

жително в училище една по-голяма елха, която се правеше всяка година – това е хубав спомен. И Коледа, макар да не се празнуваше официално Коледа, ние сме правили вкъщи. Взима се слама и се постила на пода, и се вечеря на пода, вечеря се на тая „черга“. Върху тази „черга“ всички сядата, включително и баба ми, която беше на 80 години. Задължително ошав, компот имаше в магазина; и си спомням, че по един буркан сини сливи, ако се купи, беше почти цяло събитие. И друго: на Заговезни се правеше един много интересен ритуал. Имаше подготовка и негласно съревнование между махалите – кой ще направи по-голяма копà от смрика – храст, който расте по голите места, като хвойна е, вечнозелен, той подлежи на унищожаване. И с цели каруци се караха огромни копѝ, които се палят, и се събират всички хора от махалата – стари и млади. Общо взето, децата го правеха, но там, където можеше да помогне някой възрастен, да докара някоя кола, беше по-добре. Правят се факли, които се въртят – забавна работа, която се чакаше целогодишно. Друг малък празник беше 14 октомври, това е известното по нашия край Богородичѐ. Тогава на село идваше сергия, от тези, които сега са много популярни, изпъстрена с всякакви свирки, балончета, дрънкалки, пищовчета. По стечение на обстоятелствата същата жена всяка година отсядаше у едно от моите приятелчета, та ние бяхме от първите, които още вечерно време, като дойдеше с автобуса, можехме да надникнем в чантите какво носи, защото на другия ден просто беше трудно човек да се дореди. Освен тия игрушки се продаваха и герданчета от изсушени хлебчета, цветни захарни петлета. Това толкова рядко се случваше тогава…

Завършил съм през 1967 година основно образование в Ярлово – Народно основно училище „Васил Левски“. Имах отличен успех. След това продължих в техникум „Вилхелм Пик“; там имаше от село две деца преди мене. Сравнително нов техникум – на десетина години беше. И така, без да съм бил ориентиран – тогава човек трудно можеше да намери професионално ориентиране на село – продължих да уча. Не съжалявам за избора си: хубав техникум, много неща ми е дал. Взех обаче специалност, по която не можах да работя, понеже следваше казарма и висше образование пак по същата. По стечение на обстоятелствата не можах и като инженер да работя професията си.

Като дойдох да уча в София, баща ми работеше вече в града – в „Паркстрой“, по поддържането на градинките. Тогава имаше много зелени площи, които се поддържаха. Първончално взехме квартира с едно от приятелчетата ми за около 1–2 месеца, обаче големият град предлага и много изкушения. Неизградена практика, нямах навици – ние двамата след учи-

лище повече игрички, на стадиона задължително. Или със съученички. И се оказа, че за месец-два много двойки ни се насъбраха. Понеже моята майка е възпитана в прогресивно семейство и самата тя бе доста начетена, в разговор с учителите, които ми преподаваха, пък и с местни хора от селото се взе едно бързо решение, че това повече не може да продължава и се принудиха да оставят селото и да се преместят в София. Намериха квартира под наем. Така лека-полека до края на годината излязох от тази криза. По-късно нещата тръгнаха в съвсем друг ред – с грижата на родителите, наред с обичта и взискателността. I, II, III и IV курс бяха без проблеми. Наложих си повече да чета, което ми донесе признание и авторитет в Техникума, занимавах се и с обществена дейност активно. Завърших Техникума през 1971 година с отличие. Нямах намерение да кандидатствам, но след завършването имаше разпределение. Бяхме една група от 8 момчета, разпределени в „Кремиковци“, в ТЕЦ-а. По това време се случи и едно от най-неприятните за мене събития – загинаха най-големите футболисти на България.

Решихме да поработим малко преди казармата. Качихме се на автобуса – аз не бях ходил преди това никога там. Бях с една бяла риза, но нещеш ли, духна вятър, а наблизо имаше коксов цех, та цялото поле бе осеяно с черен прах. Докато се върнем вкъщи, зъбите ни скърцаха, очите ни не се виждаха. Това промени моята нагласа, та заключих, че човек е по-добре да седне и да се готви за кандидатстване. Ходих на някакви курсове и бях приет в МЕИ, специалност „Хидравлика“ – по мой избор. Но ми предстоеше казарма.

На 8 октомври 1971 година влязох в казармата. Ние бяхме експериментален набор – първоначално всички влизат в нормалната казарма, а след това ни изпращат в Школата за запасни офицери в Плевен. Аз отидох в Пловдив. Там ми се случи нещо: дотогава съм пушил много малко; вечерта, когато ни бяха събрали на стадиона, паля една цигара с кибрит, в който имало доста барут, и той ми се забива в дланта. Около месец бях с една тежка рана на ръката – всеки ден ме водеха в лазарета. Не съм го преживял много тежко, но си имаше доста неща, на които не сме свикнали вкъщи – парцалите, чистене, на лоста… На 15 ноември беше клетвата в Пловдив. Казах, че нямам много близки. Имаше едно момиче – ученическа любов – надявах се и тя да дойде. Но дойдоха само майка ми и баща ми. Седнахме в стола, тогава така беше уредено.

И се заредиха нещата – първа отпуска, първи тръпки в новия град. Аз нямах нарушения в казармата. Направиха някакъв изпит, който очевидно съм издържал, та на другия ден двайсетина войници от Пловдивското по-

деление ни изпратиха в Плевен. Там имаше много интензивна подготовка, но и едно изключително внимание от страна на командирите, нямаше изстъпления, аз лично не съм изпитвал някакво такова. Тежеше ми физкултурната подготовка, която беше и критерий за отпуски. Но с много упоритост успях да покрия нормативите. Завърших Школата с отличен успех. След това получих разпределение да остана кадър на Школата – помощник-взводен командир.

Това бе време, в което режимът беше по-друг, порядките обаче – за всички еднакви. Бил съм доста взискателен към себе си, а и към всички покрай мен. Особено осъждам и до днес мързела; възможностите са нещо по-друго, те могат да се култивират за постигане на някакво ниво. Положих много усилия и на следващата година взводът, който ръководех, произведе 4 младши лейтенанти, което значи пълни отличници, а през предишните години имаше общо 5–6 от целия батальон – от около 500–600 човека. Имах сериозни предложения да остана на служба, така бях оценен от моите началници. За мен това бе доста авторитетна година, която ми помогна и ме доизгради – затова, че на тази възраст ти се възлага отговорност за около 20–30 момчета, за които отговаряш да са здрави, нахранени и най-вече живи.

В Плевен се запознах и с моята жена. Взводът ни имаше шефство с тяхното училище (тя беше още ученичка). Имахме приятелство известно време, но после пътищата ни се разделиха: аз се върнах в София, тя остана.

Прочее, уволних се нормално, започнах следване на 1 септември 1973 година. Бях във Висшия машинно-електротехнически университет „Ленин“. Още с отиването ми в Института бях избран за секретар на комсомолския комитет. Минах по цялата верига: факултетен комитет, вузовски комитет, секретар на вузовския комитет на Комсомола в МЕИ. Имах доста ангажименти, а едновременно с това и учение, което завърших през 1977 година.

Това бе времето на „по-новата“ ми история. За мен то е свързано с няколко знаменателни събития. През 1977-а се оженихме с настоящата ми съпруга, през 1978-а ни се роди първото детенце – силна тръпка, дотолкова че, като видях на таблото м/ж, и отивам да почерпя професора, му казвам: „Имам дете, ама момче или момиче – не знам.“

През онова цялото време ме е притеснявал жилищният проблем – с дете вече. Установихме се в Студентските общежития за около 2 години. След завършване на Института отидох на работа в Завода за металорежещи машини. И вместо инженер, продължих да се занимавам с обществе-

на работа – 3 години. От там получих гарсониера – много хубав момент – от една стая в общежитието отивахме в две стаи (скромно обзаведени: две ъглови легла, телевизор), но ни беше толкова широко и толкова удобно!

По-късно, през 1984 година, се роди и второто ми дете – момче. Получихме тогава по реда, по който се решаваха тези въпроси, и по-голямо жилище – също беше голяма радост.

Доста бяха проблемите по отглеждане на второто детенце. В същото време се усещаше, че нещо ново настъпва в обществения живот, дойдоха и промените. През всички онези години бях се занимавал с обществена работа. И въпреки че славата ми е била на човек, който трудно се съгласява с някои неща, и обективните спънки, които са ми правени, аз – като човек – нямам от какво да се срамувам. Мнението ми за миналото е, че се правеше много за хората, наред с някои крайности, които сега се виждат, но в голяма степен преувеличавани.

Дойде и времето на революционните промени през 1989 година, което за мене ежедневно е свързано с битки и упорита работа, за да се отглеждат децата, да се поддържа семейството. Лично за себе си чувствам една объркаността – и в обществото като цяло, и по отношение на собствената ми перспектива за старини, несигурност за утрешния ден. Но очевидно това е пътят, по който ще се върви и ще се нагласяме всички.

април 2005 г.

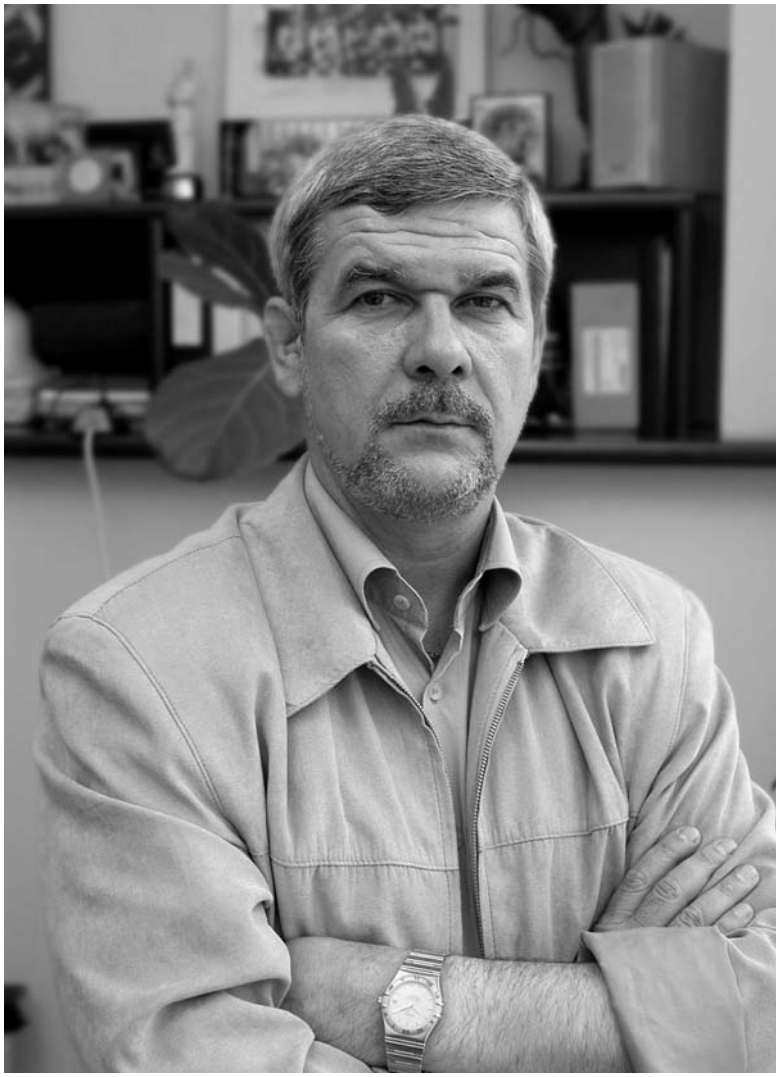

Снимка: Йордан Симеонов

Кирил Вътев

– От какво семейство си?

– Роден съм на 24 март 1958 година в село Загражден, Плевенско, едно влашко село, в бежанския квартал на изселници от Добруджа. В 1958–1959-а им взимат всичката земя, а те имали 45 декара.

– Средни селяни.

– Да. В ТКЗС-то работели за надница от 20 стотинки. Аз съм бил на една година, когато майка ми и баща ми тръгнали към града да търсят работа.

– Пътят на един милион български селяни.

– Първо отива баща ми и се хваща като общ работник в строителството. Той е човек безкрайно упорит, честен, трудолюбив. Като свършил второ отделение, неговият баща видял, че може да пише името си, и му казал: „Стига ти толкова, трябва да хващаш овцете.“ Докато майка ми е малко по-образована – тя е ходила до четвърто отделение на румънско училище. Спомням си в Русе като дете, че тя ни превеждаше от румънската телевизия.

Брат ми се ражда през 1961 година в Русе. Той – градско тенеке, аз останах селска торба. Но на село въобще не се помня. Чак по-късно баба ми, лека ѝ пръст, няколко пъти ме е водила в Загражден да видя селото, където съм роден. Там нейната най-голяма приятелка беше баба Флора, а тя е майка на професор Величко Георгиев. Бях поразен, когато влязох в неговата стая, той тогава беше студент, а в стаята имаше единствено легло, един стол и покрай стените рафтове с книги до тавана. Спомням си това пътуване с Величко Георгиев, до Русе не го оставих на мира от въпроси. А той ми обясняваше. Тогава да съм бил не повече от 4–5-годишен. Това пътуване помня досега, с кораба. Как гледахме навън и го разпитвах непрекъснато за всичко.

– Затова си се оженил за историчка?

– Аз се ожених за джудистка, а тя стана историчка.

– Къде си караше ваканциите, нямаш ли спомени от село?

– Имам. Тичал съм бос по поляните, разбивал съм колена, лакти, ходил съм за риба. Две седмици преди да тръгна в първи клас паднах от един орех и си счупих ръката. Вуйчо ми беше овчар в ТКЗС. Сутрин в 4 часа съм ставал с него, за да му подкарам овцете да ги издои. Копал съм лозе и боб, домати съм брал, тютюн съм брал и съм низал.

От малък много обичах животните. Имах гълъби, риби, куче. До четвърти клас тренирах футбол, лека атлетика, гимнастика. Беше модерно тогава, а и държавна политика. Не беше проблем да спортуваш нито в училище, нито на стадиона или в залата. Много обичах конете, много! Четвърти и пети клас всеки ден ходех пеша на шест километра извън Русе на хиподрума, яздех. След пети клас един мой съученик от махалата ми каза, че напуска класа и отива в спортно училище. Питам го има ли конен спорт. Той каза, че няма, показа ми обявата във вестника: в Русе се откриваше спортно училище. И като нямаше конен спорт, кандидатствах за борба, тъй като пък брат ми трениираше борба от първи клас. И, като се

върна от хиподрума, бил съм пети клас, брат ми се връща от тренировка по борба, той е втори клас: „Бате, хайде да се сборим“ – на дъските в стаята ме надвиваше, а мене ме беше яд. Затова кандидатствах борба и ме приеха. Бях 17-и в списъка от 25 момчета.

– Самото спортно училище какво ти даде?

– Спортното училище ми даде страшно много, извадих два големи късмета. Единият беше да попадна в ръцете на треньора Георги Ачев – изключителен българин, природно интелигентен, човек със средно образование, но толкова се бе самообразовал, че знаеше. Възпитал бе и отгледал доста медалисти от световни първенства и олимпиади; най-голямото му постижение бе Валентин Йорданов, който е 11 пъти европейски и 7 пъти световен и олимпийски шампион, в момента е президент на Българската федерация и е обявен за най-добрия борец в света на XX век. Георги Ачев и досега работи като треньор в Русе. Безкрайно почтен човек и пламенен патриот. Той ни възпитаваше с примери основно от възрожденците – Левски, Ботев, Филип Тотю, Хаджи Димитър, Стефан Караджа. Непрекъснато ни говореше за национално достойнство, за национално самочувствие. Заради Георги Ачев в седми клас (защото в спортното училище влязох след пети клас) реших, че ще ставам треньор. Просто исках да приличам на този човек.

Другият голям късмет е, че бях първи випуск в онова спортно училище. Бяха подбрани учители от общообразователните училища. Въобще не правеха компромиси: тези ще стават спортисти, дай да им пишем една тройка и да продължават! Няма такова нещо. Изискванията към нас бяха изключително високи. От нашия клас излязоха двама лекари, трима-четирима треньори; от останалите няма нито един, който да не е станал впоследствие достоен и почтен човек.

Не са много тези, които станаха престъпници. За мен престъпниците с бели якички са много повече от излезлите от спортните среди. Борбата за мен бе национално богатство, което беше с лека ръка трансформирано в представата за престъпници и „мутри“.

– Да, борец стана нарицателно.

– Защото борбата е изключително тежък спорт, с много дълбоки традиции в бита на българина. Не е имало събор селски, не е имало сватба селска от векове без народни борби. Там са се доказвали юнаците и пред момите, и пред съселяните си, било е изключително престижно. Примерно, Стефан Караджа във Видин на едни борби побеждава местния турски пехливанин, след което турците го подгонват и така той бяга в Румъния. Има много случаи – Борис Машалов, известният народен певец, е

републикански шампион на първото държавно първенство на България по борба; Никола Станчев, първият ни олимпийски шампион, е намерен точно на народните борби; Петко Сираков, първият ни световен шампион, другите ни олимпийски и световни шампиони, спортните светила на България – са събрани от алаите, от народните борби, оттам са тръгнали.

Естествено до 1989 година това беше и национална, държавна политика. В ръководството на спортните федерации участваха хора от ЦК, от структури като Държавен и партиен контрол, от Политбюро. Лично Пенчо Кубадински се е занимавал с развитието на борбата.

Спортните училища имат и своя голям недостатък, който се прояви впоследствие. Ние от първите випуски, все едно че сме били в нормално училище при интернатен режим, с девет тренировки седмично. Тоест, три дни се тренира по веднъж, три дни – по два пъти. Но от сутрин до вечер – плътна заетост, огромни физически натоварвания. Сутрин от 7 вечер до 8 и половина, до 9 – редовна програма, няма минута свободно време. Отрицателното беше, че някои го закъсваха с училището. Аз лично, понеже се скапвах от умора на тренировките, ставах сутрин в 5 часа и до 7 си учех уроците. Четенето, каквото съм чел, за мене от шести до единайсети клас включително е било рано сутрин от 5 до 7. Тогава съм свеж, тогава главата ми работи и възприемам. След обяд просто заспивах на чина.

Завършвайки единайсети клас, кандидатствах във ВИФ, сега Национална спортна академия, както реших от седми клас. Бях решил, та почнах да наблюдавам как се държат на тренировка най-изявените треньори в Русе. Почнах да събирам много литература. И да си водя записки – какво ми е харесало, какво не ми е харесало, какво трябва да правя.

– Още като ученик?

– Още като ученик, още след седми клас. Баща ми искаше много да уча във военно училище или в Симеоново. Но аз не исках да чуя за нищо друго. Ако трябваше да уча друго, сигурно трябваше да бъде медицина, защото много обичах биологията и си я четях с интерес. Не зная защо смятах, че един треньор трябва да бъде преди всичко психолог. И още от ученик събирах литература по психология, четях много.

Борбата е спорт, свързан със сваляне на килограми – с гладуване, същевременно с големи натоварвания. Когато влязох в казармата, на военната комисия ме питаха къде искам да служа. Аз казах, че не ме интересува, важното е да мога да тренирам, за да продължа развитието си. Защото моят идол беше Петър Киров, та исках да стана поне веднъж европейски, световен и олимпийски шампион. Излъга ме военната комисия и ме пратиха в школа за командири на танкове, в която просто нямаше шанс да спортувам.

– Не можеше ли да те пратят в спортна рота?

– Можеше, но тогава ЦСКА имаха политика: те да си избират кого ще вземат. Както и да е, изкарах школата в Шумен, след това – в танковия полк в Ямбол. Само се ослушвах къде по селата ще има народни борби и или бягах през оградата, или си вземах градски отпуск, на автостоп отивах. Борех се, вземах някакви пари, връщах се в казармата и черпех цялата рота с кебапчета и бира. По-късно ме научиха старшините и почнаха да ми казват къде има борби, да ме возят с един москвич дотам, да се боря.

Кандидатствах преди казармата и бях приет във ВИФ. Нямах търпение да продължа да тренирам, да си възстановя формата. Само че имаше много състезатели, които не са прекъсвали подготовката си като мен, непрекъснато са били по лагери с националния отбор. За да ги настигна, започнах зверски да тренирам. Даже треньорите и преподавателите ми се чудеха – нито стипендия получавам, нито някой ме кара, а аз не излизам от залата. Обаче се преуморих, защото си мислех, от просто невежество, че колкото повече тренирам, по-силен ще стана. А то трябвало и да се почива. Започнаха травма след травма: коляно, ребра, лакът, рамо. В края на първи курс се появи обява за Ленинград – място за борба. Кандидатствах и понеже имах висок успех, бях определен да замина Но когато трябваше да замина – уж съкратили бройката. А то, трябвало да замине детето на някой партиен другар за друг спорт, ако не се лъжа, за фигурно пързаляне. Голямо разочарование, беше жесток шамар. Не заминах за Ленинград. Заради травмите не можех да стана голям състезател, направо бях отчаян от живота. След втори курс веднага подадох документи да мина задочно и ми беше разрешено – имах висок успех, много по-висок успех отколкото в училище. Разрешиха ми да взема две години наведнъж.

Започнах работа като треньор в Русе за една година на подготвителни групи. Междувременно вече с жена ми се бяхме запознали. Тя беше първи курс в Софийския университет, но състезател по джудо в отбора на „Академик“, титуляр на националния отбор и беше шампионка всяка година. В първия момент като я видях, си викам: „Леле, това какво е зло!“ Обаче след като поговорих с нея, забелязах с какъв хъс тренира и се състезава. Това ме привлече много, станахме гаджета. Щатът, на който ме назначиха, беше за начинаещ треньор с подготвителни групи. Аз че съм начинаещ, начинаещ съм, но да бъдеш на подготвителни групи означава, дето само събираш деца, предаваш ги по-нагоре и отново отначало. А исках да възпитам, да отгледам състезатели, накрая да видя резултата.

На следващата година със Соня се оженихме. Върнах се в София, тръгнах да търся работа, не ме искат никъде. Три месеца обикалях. И

най-накрая „Левски–Спартак“ ме взе на подготвителни групи. Толкова хъс бях набрал, че напълних залата с деца, от сутрин до вечер работех. Някое дете, днес ако не ми дойде на тренировка, аз вечерта съм у тях, да видя защо не е дошло, да не би да не му е харесала тренировката, да не би нещо да е обидено, да не би с някой да му се е скарал, да не би да е болно. Бях за тях майка, баща, изобщо всичко.

На 13 октомври 1982-ра се роди синът ни. Първоначално се настанихме в студентските общежития на „Академик“, защото Соня беше титуляр-шампион. Но като забременя и не им вършеше работа, ни казаха, че стаята им трябва и да освободим общежитието. Соня беше осми-девети месец бременна, с триста зора ни дадоха стая от Софийския университет в 42-ри блок, горе в „Дървеница“. То пък се получи дублиране на заповедите. Соня е в „Шейново“ да ражда – къде ще се върне с бебето. Беше критичен момент. Багажът ни – по коридорите, къде ли не спахме. Накрая събрах багажа на другите хора, подредих го в единия ъгъл и разположих нашия. После имах големи разправии.

Бебето се роди, но в резултат от всички трусове покрай настаняването, на 28 дни направи тежки сърдечни пристъпи на тахикардия, пулсът му стигна 300 удара в минута: едва го спасиха в Трета градска. Аз тогава пропуших, дето бях заклет непушач. Соня изкара 14 денонощия в Трета градска, в детската кардиология, беше кошмар. Добре че лекарите бяха невероятни, още им помня имената – доктор Лачева и доктор Пилософ. Те ни спасиха сина, ще ги помня с преклонение пред самите тях и пред професионализма им.

Соня прекъсна следването и замина при родителите си с бебето. А аз, останал сам (беше 1982 година), се дипломирах задочно за четири години вместо за пет. Направих дипломна работа, но научният ми ръководител се отказа от мене. Темата беше за ефективността на спортните училища. Направих пълен анализ на спортните училища в страната – колко са ефективни спрямо тяхната основна цел: да изграждат висококласни състезатели по борба, съответно по свободна борба, аз с това се занимавах. И установих, че от 78 завършили само един става. Държавата прави невероятни разходи. Бях сметнал заплатата на учители, на треньори, екипировка, лагери, пътувания, всичко! Не мога да си спомня колко милиона лева се харчеха за едно дете, за да завърши спортно училище и да излезе един състезател. Може би това притесни моя научен ръководител. А аз без научен ръководител, не можех да се явя на защита и се явих на държавен изпит.

Големият ми късмет в „Левски–Спартак“ беше, че треньорът, на когото трябваше да си предам децата, стана методик в окръжния съвет на

БСФС, та аз си продължих с моите деца. От тези деца по-късно трима станаха втори на световно първенство за юноши, 7 от тях станаха майстори на спорта още като юноши, 8 станаха кандидат-майстори. Отборът ни беше много силен. Много исках в 1988-а да подпиша договор с дружество „Левски–Спартак“ да ми ги оставят да продължа с тях до барселонската Олимпиада в 1992-ра, а в договора да има клауза, че тези момчета ще вземат два медала от Олимпиадата в Барселона. Не ми разрешиха. През есента на 1987 година малко неочаквано станах старши треньор на юношеския национален отбор. Междувременно участвах в няколко научни конференции, имах и публикации. Много исках да направя една свободна аспирантура. Темата, която си бях избрал, беше „Безкризисно попълнение на мъжкия отбор в един клуб от собствената школа“. Професор Райко Петров ми отказа и мотивът му беше основателен: „Ти защо, вика, наивно смяташ, че в „Левски– Спартак“ някой се интересува от това, което ти ще създадеш? И „Левски“, и ЦСКА, и „Славия“ се интересуват къде в страната ще се появи готов състезател, за да си го купят, а не да чакат тебе да отглеждаш. Това е наивно.“ Беше прав, но две години аз бях поработил доста в Народната библиотека, бях изровил страшно много методи за селекция на деца, методи за прогнозиране на тяхното онтогенетично и антропометрично развитие – какъв ръст ще достигнат, какви килограми. Не само на базата на това да видиш родителите и евентуално бабата и дядото и да кажеш: „Аха, той ще стане като тях“.

– Какъв трябва да е състезателят по борба?

– За борбата трябва да имаш всички качества в комплекс, няма най-важно. Няма значение дали си висок или нисък, важното е да накараш всекиго да извади своята индивидуалност. И психическа и физическа. Мисля, че моят успех точно на това се дължеше. Аз ги разглеждах като тип нервна дейност – дали е холерик, сангвиник, флегматик, меланхолик. Разглеждах ги като интравертен и екстравертен тип, на тази база определях кой ще бъде атакуващ, кой ще бъде контраатакуващ състезател. На базата на тяхната психическа устойчивост определяхме тактиката в схватките, съответно и от противника, с когото ще се борим. Изобщо подходът ми беше научен. Освен това тогава нямаше пари за видеокамера, та бях научил всички да правят анотация на движенията: всичките ми състезатели можеха да записват на своя съотборник срещите. Бори се единият, другият го записва, след това обратното.

Даже ми се подиграваха някои колеги, че много чета и много пиша. Викат: „Мани го тоя, тръгнал с четене да прави състезатели.“ Но станаха; и

всеки от тях имаше свой строго индивидуален, собствен стил. Мисля, че бях постигнал много интересна, оригинална, моя си методика. Компилирана от руската школа, от американската, японската, турската, иранската и българската.

В 1988, 1989 и 1990 година отговарях за представянето на нашия юношески национален отбор. Винаги ставахме втори след руснаците. Но бях на път да ги бия. Защото през 1990-а започнах да ги изследвам, да ги проучвам, да ги разработвам. Не можах да ги бия отборно, но в преките двубои от пет схватки, примерно, две бяха за нас. Така че това беше малко удовлетворение от тази работа. След като през 1988 година моите възпитаници в „Левски–Спартак“ отидоха в мъжкия отбор и в казармата и, като гледам треньорът на мъжете как ги сваляше в долните категории и или не ги пускаше да се борят – методиката се промени коренно. Още 1990 година бях разочарован – отвсякъде откази. Бях тотално демотивиран да работя. През есента почнах да подавам молби за напускане – първа, втора, трета. А бях и военизиран, за да взема жителство, това пък беше друга дивотия. Старшина в „Левски–Спартак“ беше по щат на „Държавна сигурност“. Но се водиш на заплата военизиран, а си работиш като треньор, Това беше още една проява за държавната политика спрямо спорта. Все пак той имаше за цел да доказва предимствата на развития социализъм. Накрая ме пуснаха, като разбраха, че нямам намерение да отида в ЦСКА и повече със спорт няма да се занимавам.

– Значи, започват промените в България и точно тогава ти напускаш спорта. Какво смяташе да правиш?

– Наистина не знаех. Нямах никаква идея. Просто тогава ми подписаха молбата и ме пуснаха три месеца на разпореждане. И през тези три месеца трябваше да измисля какво да правя. Ходих, търсих под наем помещения. А пари нямам. Срещнах случайно един приятел, съученик на жена ми от Бяла Слатина, който ми каза, че в центъра на града са му върнали един магазин и така започнахме – с облекла на консигнация, не знаех дори какво значи думата. След година направихме там кафене. За една година бяхме изкарали пари – купихме маси, столове, кафе машина, сок машина, оборудвахме кафенето до магазина. С трабанта хвърчах денонощно София–Бяла Слатина. Бях махнал всички седалки, само шофьорската бях оставил, това ми беше возилото. Този трабант купихме 1986 година от младоженския заем, с помощ и от родителите, разбира се. През това време брат ми в Гърция работеше като сервитьор, беше се стопил като чироз. Аз го поканих да види как с честен труд, без да се лъже и краде, в

България може да работиш и да изкарваш пари. И така, брат ми се прибра и нае един павилион на обръщалото на трамвай № 5.

По това време Соня направи докторат в БАН и друг в Сорбоната. Докато беше във Франция, трябваше да се върна в София, защото детето вече ученик – тя във Франция, аз в Бяла Слатина – не вървеше. Та се прибрах в София и с брат ми започнахме производство на сандвичи. Стигнахме до 3 000 сандвича на ден, двамата с още една жена, та втора, та трета ни помагаха, но беше голяма хамалогия. Сутрин ставаш в 5 часа, отиваш на фурната, купуваш хляба, разстилаш го да изстива, защото с топъл хляб сандвичите се развалят. След като оставиш хляба да изстива, отиваш да купиш сирене, кашкавал, колбаси, майонези, млека за сосове, отиваш на зеленчуковата борса да купиш зеленчуци за пълнеж и цял ден същинското производство на сандвичите, опаковане, към 4 и половина–5 приключвахме. Жените си заминават, ние с двата трабанта тръгваме да ги разкарваме из София. В ЗИТ имаше един колбасарски цех, от който купувахме колбаси, а оттам собственикът ни изгони, че всеки ден сме пазарували и много сме щели да забогатеем. Втрещихме се от това. То стана 1993 година, пролетта някъде. И – в друг колбасарски цех, там пък един работник ми залюля една торбичка с десет бутилки от Кока-Кола и ми вика: „Ако ми ги напълниш, ще ти дам.“ Идеше ми да му ги ударя о главата. Но тези два случая ни амбициираха да се хванем сами да правим колбаси. Само че ние нищо не разбирахме от тази работа.

– Това щях да попитам, някакъв опит дотогава имахте ли?

– Боже, ние не можехме да различим свинско от телешко.

– Не ядяхте ли поне колбаси?

– Ядяхме, но това няма нищо общо с производството. Извикахме съученик от спортното училище в Русе, беше завършил ВИХВП в Пловдив и беше технолог по месото, професионалист. И до ден-днешен той е главен технолог на „Тандем“. Продължихме благодарение на неговите насърчителни думи, че той се включва и ще помага. Ипотекирахме на родителите ни апартамента, изтеглихме и по 500 000 лева от ДСК.

– В сегашни пари?

– Тогава това беше равно на 20 000 долара. С тези пари купихме машини на старо от фирма „Соларис“, която си изхвърляше старите машини. Наехме стола на завод „Искра“. Обаче не смеехме да почнем да правим колбаси, продължавахме да си правим сандвичите. Машините стоят, не смеем да купим месо, защото ни е страх да не го развалим. Докато един ден познат от Бяла Слатина, един Милко, който имаше кланица, дойде и казва: „Карам ви една крава да почвате да правите колбаси.“ Викам: „Ча-

кай, какво ще я правим тази крава, как ще я обезкостим?“ Тогава технологът: „Спокойно, ще намеря обезкоствач.“ Беше голямо шоу – мерихме кравата с везна-платформа, а тя въобще не става за тази работа, рязахме на парчета месото, за да можем да го измерим. Нямахме пари да му платим кравата, та той трябваше да мине след една-две седмици. И така, с това говеждо месо направихме първата кайма, 30 кила. Тя се продаде веднага, поръчките почнаха да растат. Това ни беше условието с технолога – каквото пише в рецептите, в технологиите, това правим. Искам най-високото качество, нищо друго. От кафенето знаех, че хубаво кафе се прави от 6 грама качествено кафе. От 4 грама качествено кафе не става хубаво, от 6 грама некачествено кафе пак не става. Трябва да е 6 грама качествено кафе, за да стане хубава доза. Това ми беше основният аргумент: исках да сложим каквото трябва, колкото трябва и както трябва и да направим най-доброто качество, пък да видим дали няма да стане. Това залегна като основна философия на фирмата. Нещата тръгнаха добре от самото начало – кайма и шишчета. Първите колбаси далеч по-късно направихме. Но тогава започна и голямата инфлация през 1994 година, на практика един месец предсрочно погасихме целия кредит.

– Работници колко имахте?

– Първоначално започнахме двамата с брат ми, технологът и три жени – шест човека. Впоследствие – човек по човек, машина по машина – в стола на завод „Искра“ станахме 120 човека. Още 1995 година тръгнахме да купуваме терен, за да строим наше предприятие. Тогава започна жестокият сблъсък с корумпираната администрация. Оказа се, че сме си купили земеделска земя край Требич, в землището на Илиянци, а там не можело да се строи. Тръгнахме да обикаляме България да видим някой месокомбинат, който да ни хареса, да питаме кой го е проектирал, та като него да го направим. Да купим – забрави! Опитахме се да участваме в приватизация, но направо ни изхвърлиха. Нямахме достъп до тази писта. Трябваше сами да се справяме.

– Защо, как ви изолираха?

– Аз отидох – тогава хранителната промишленост беше към Министерство на земеделието – при човека, който отговаря за месопреработващата промишленост, една госпожа Касабова, отидох да я питам има ли някой месокомбинат, който може да се приватизира. Тя ме изгледа особено така. (По-късно станахме приятели с нея, чак когато станах председател на Асоциацията.) „Какъв месокомбинат ще купиш, вика, то това не се продава така – на когото се зададе. Ако има кой да те уреди, ще го вземеш, ако няма – не си прави никакви илюзии.“

– Какво стана с месокомбинатите?

– Те се приватизираха, но ние нямахме идея кой и как може да ни уреди.

От всичките държавни месокомбинати, които се приватизираха, повечето бяха нарязани и са ликвидирани. Като се започне със софийския, та се свърши с добричкия. Работи силистренският, работи благоевградският, Карлово работи добре.

– Кой ги купи тях? РМД-та ли бяха, директорите ли, кой?

– Други хора, различни приватизатори. Ние си останахме ООД с брат ми – 50 на 50 процента – и продължавахме да търсим терен, на който да си строим предприятие. Трябваше ни специализиран проектант. И като не намерихме в България месокомбинат, който да ни хареса, тръгнахме из чужбина. Най-напред потърсихме в един каталог проектанти, които не са стъпвали в Източна Европа. Защото първите ни контакти с немци, които дойдоха тук, не бяха от най-приятните. Това бяха мошеници.

– Немци мошеници?

– Немци мошеници. Няма значение немци ли са, какви западняци са, първите, които дойдоха в България, бяха мошеници. Да продават машини, какво ли не. Опарихме се няколко пъти, та престанахме да ги идеализираме и да смятаме, че са нещо повече от нас. И затова нашият основен критерий беше, че западнякът професионалист още не е идвал в Източна Европа, той си има достатъчно работа и не е тръгнал да търси на Изток наивници като нас. Попаднахме на бюро архитекти и инженери „Фалкенщайн“, с над 200 проектирани и построени месопреработващи завода по света, най-големият в Бразилия, с хиляда тона дневна продукция. (В България всичко на всичко консумираме 450 тона.) Той ни покани в Германия, разведе ни из няколко предприятия, направо онемяхме. След нашата мизерия, все едно че влизахме в космически совалки. Решихме, че това трябва да правим. Купихме още един терен в Слатина до зеленчуковата борса. Направихме проект, платихме 360 000 марки за проектиране на предприятие по всички европейски стандарти, което щеше да бъде наймодерното в Източна Европа. Проектът не беше одобрен от нито една българска институция.

– Това пък защо?

– Просто тогава се сблъсках с жестоките пречки от страна на общинската и държавната администрация. Визата за проучване и проектиране за Слатина до зеленчуковата борса чакахме година и четири месеца. Навсякъде ти искат… не рушвети, това е рекет. Рушвет е, ако по моя инициатива тръгна да давам. А когато ме отпращат всеки ден, казват ми кога да дойда пак, 20 пъти, късат ми нервите, за един и същ документ ме връщат

20 пъти и ми обясняват колко съм тъп, колко съм загубен, това си е чиста проба гаден рекет. Само че аз не мога да насърчавам това, което ненавиждам. На никого не съм платил една стотинка. Борих се докрай. Затова и 1998 година, като ми предложиха, приех да стана член на управителния съвет на Асоциацията на месопреработвателите, а през 1999-а станах неин председател. За да се боря с корумпираната администрация. Обаче какво от това? От 1999-а до 2004-та пет години съм бил два мандата председател на Асоциацията. Тя получи през този период всички възможни награди за най-добре работеща организация.

Това е неправителствена браншова организация, която напредна страшно много. Бях на обучение: в Щатите, в Австрийската стопанска камара, в Германия, на много места. Като председател на Асоциацията ме канеха заедно с други колеги от хранително-вкусовата промишленост. Участвахме в обсъждането на много законопроекти и подзаконови нормативни актове, но нито едно от нашите предложения до ден-днешен не е прието от държавната администрация. Там решава един среден ешелон от чиновници, който пише становищата на министрите. Министрите говорят от името на средния ешелон на държавната администрация. Това са хората, които държат за заложници и политиците и бизнеса. Как никой не се усети досега? И в момента е така. Прочее, пет години прекарах по коридорите на Народното събрание, на Министерския съвет, на отделните министерства в писане на какви ли не предложения по кой ли не законопроект, на какви ли не анализи. И нищо не се прие. През 1999–2000 година беше захвърлен и отхвърлен един стопроцентово европейски проект – нашият. Теренът и до ден-днешен в Слатина стои – нерегламентирано сметище. Тогава се принудихме да купим друг терен, да правим нов проект, далеч по-малък. Та сега сме на „Военна рампа“, на булевард „Илиянци“, където купихме от реститути четири декара терен с огромна сграда, която взривихме и започнахме на чисто. Този проект правихме изцяло с български проектанти, преписвайки от немския, това е истината. Одобряването, пускането на завода в експлоатация също беше безкрайна одисея, съпътствана с безумни спънки от страна на всяка институция, която трябва да ти даде разрешение, която се запъва докрай и не дава. Защото трябва да се сетиш, да се бръкнеш и да му дадеш пари. Ти като се зададеш и се явяваш някакъв нормален бизнесмен пред един чиновник, той те гледа като банкнота.

Ти си, едва ли не, длъжен. След като плащам по 2 000 000 лева данъци на държавата, няма да дам една стотинка рушвет. Плащам ли данъци, да забравят за рушвети. Никога не съм го правил и никога няма да го направя. Просто ги ненавиждам органически. Съсипали са ми нервите, за-

губили са ми много време и много пари. Други се огъват и дават. Но мен ми е дебела главата и не давам. Аз – не. Пари давам само срещу фактура. Бях се фискализирал през 1995 година, защото разбрах, че няма да взема кредит, ако нямам отчетени данъци, оборот и всичко, банката няма да ми каже и „добър ден“…

– Ти имаше ли свои счетоводители?

– От първия ден. Просто исках да си изградя безупречно счетоводство във фирмата.

– Това не е масовият случай, нали?

– Зная, но затова в момента нямам никакви проблеми с кредитирането. И всички банки искат да ме кредитират, много повече отколкото имам нужда. Защото имам добър кредитен имидж. След като първия кредит погасих предсрочно и перфектно. Но в 1994–1998 година – абсурд, никакъв кредит. При перфектно счетоводство просто нямах достъп до такова нещо. Тогава съм разчитал на приятели, които са ми давали пари, за по два-три дни съм ги връщал.

– Тези пътувания на Запад, те за какво бяха, за организацията на самата ваша Асоциация или чисто за теб, за производството? Какво взе от Запада?

– До 1999 година с брат ми обикаляхме само за да наблюдаваме, да посещаваме предприятия. И тези пътувания правехме благодарение на проектанта от Германия, канеха ни, за да си изясним концепцията. Преди в България изобщо някой да заговори за европейски изисквания, ние ги бяхме възприели. Проблемът е, че до 1999–2000-та в България действаше БДС и всякакви европейски изисквания бяха отхвърляни и недопускани.

– Защо си противоречаха БДС и европейските изисквания?

– Защото чиновниците се борят за рушвета, за рекет. Това им беше аргументът. Законодателството страшно изостана. Адаптирането на българската нормативна уредба към Европейския съюз закъсня престъпно безотговорно. Фирмите в България в момента са дребни, нищожни, неконкурентни спрямо европейските. Нямат време да станат конкурентни. Над 80 на сто от българските фирми след 2007 година са обречени на ликвидиране. Това го гарантирам и се подписвам. Като производителност на труда и като обем на производството българските фирмички са жалки. И аз съм в това число с моето лицензирано за експорт в Европейския съюз предприятие. То има капацитет 20–25 тона, но не е експортно предприятие.

През 1999 година предлагах да направим стратегия за влизането на България в Европейския съюз. Да изградим пет или шест предприятия в

страната, които да имат капацитет над 100–120 тона и да обявим конкурс за фирмите, които желаят да участват на акционерен принцип в тези проекти. Тоест, да се получи обединяване, окрупняване. Вече бях видял, че най-малките предприятия в Европа са на 80 тона, по-малки няма. И това са малките фамилни фирми. А у нас най-големите правим по 15–20 тона на ден. Това е смешно! Само че политиците ни – слепи, чиновниците – нагли. И всичко онова, което ние, българските предприемачи, изкарваме с пот и със здравето си, нашите го подаряват с лека ръка. Ние ставаме празна територия, удобна и лесна за употреба от мощните европейски структури.

– Защо магазините за месо в социалистическа България бяха вечно празни?

– Защото го изнасяха и защото беше скъпо. Когато обикалях българските месокомбинати да си харесам някой, знаеш ли с какво се сблъсках? Та това са токова енергоемко и икономически неефективно изградени предприятия, че нямат шанс да работят ефективно.

– Че кой броеше енергията за нещо?

– За Врачанския месокомбинат специално главния енергетик питах: „Колко продукция трябва да произведе днес този месокомбинат, който е отворен от 1992 година, най-големият на Балканите и най-новият на България, колко продукция трябва да произведе днес, за да си покрие производствените разходи и да е на нула?“ Той вика: „Колкото и да произведе, няма шанс да е на нула, винаги ще е вътре.“ Убийствени са производствените разходи. Енергията за транспорт на едно заклано агне струва повече от самото агне.

– Ти си човекът когото да питам защо българското месо е вкусно? Има ли такова нещо?

– Чувала ли си в България да има „луда крава“, чувала ли си за диоксин? А за хормонално стимулиране на растежа на животните?

В развитите индустриални страни и месото, и зеленчуците, и плодовете, и всичките им храни са сложни химически коктейли. Няма нищо истински натурално, както е българското. Не само месото, аз го казвам, всички български храни са истински, както ги е отредила природата.

– Това не е ли нашата ниша?

– Няма да можем да я запазим. Натискът е огромен. Защото всички преговарящи с Европейския съюз ни отбиха, не ни допуснаха до преговорите, а от страна на Европейския съюз преговорите се водиха от реални бизнесмени, предприемачи и фермери.

– Теб никога ли не те питаха по време на преговорите? И Асоциацията?

– Никога. Питаха ни познаваме ли европейските изисквания. Това е въпросът, който се задава. А не: вие какво мислите по това и по онова. Нашите чиновници освен „съгласен“ друго не знаят. Това е горчивата истина. И ако продължаваме да си мълчим, да си мислим, че влизаме в Европейския съюз и всичко е наред, само след две години ще го усетим.

– Кажи, ти не можеш ли да се коопериираш с някакъв западен, да направиш по-голямо предприятие?

– Опитвах. Той обаче иска да те купи и да те сложи за управител. Толкоз.

– Те дават ли си сметка за предимствата на нашите храни, че това е ниша, че има възможности?

– Дават си. Аз съм участвал в няколко срещи с еврокомисари по земеделие и те си го казват в прав текст. А ти виждаш, че срещу теб стоят собственици на фирми по на сто и повече години: „Ние няма да допуснем да бъдете в Европейския съюз и да ни направите конкуренция и дъмпинг на цените!“ Ние се постиламе като килимче и броим за чужди инвеститори веригите супермаркети. Те всичко вземат от българския доставчик. Идват тук, за да извличат, не да инвестират, цялата печалба отива там. Ти, за да влезеш в този магазин, плащаш входна такса, а всеки един от тези магазини има хиляди български доставчици. Халето, дето са го направили, е с наши пари.

– Добре, а какво става със САПАРД?

– САПАРД е против българските интереси. Аз съм в комисията по САПАРД. От А до Я, нито едно от нашите предложения за условията за кандидатстване да бъдат достъпни, прости и ясни, не беше прието. Отново чиновници-предатели направиха онова, което искат, за да взимат рекет. Разбираш ли, че българската държава се управлява от рекетьори? Тя е срещу всеки предприемач, който се опитва да направи нещо за нея, не е заминал някъде, а е останал да работи, да създава.

– Добре, а европейските правила няма ли да ни помогнат? Все пак условия се поставят и за администрацията.

– В България може да оцелее само малък, бутиков, уникален производител. Индустриален производител няма шанс, защото той в европейските мащаби изобщо не е индустриален. Каква е тяхната стратегия? Първо дойдоха банките, които обслужват техните интереси. След това дойдоха веригите хипермаркети, които също обслужват техните интереси.

– Каква част от производството ти е за износ? Изнасяш ли?

– От България почти никой не изнася месни продукти.. Защото има нетарифни ограничения. Изнасяме агнета, за които има недостиг в Европа.

„Меком“ се пънат да правят някакъв износ на колбаси, само че обемът им е колкото дневният обем на една европейска фирма, толкова е годишният обем на експорта им.

– Ти как купуваш месото? Откъде го купуваш?

– Ние сме си направили собствена кланица в Североизточна България. Така сме от 1997 година, когато имаше такава криза за месо, че просто нямаше откъде. И се принудихме да купуваме животни, да търсим къде да ги заколим на ишлеме. Тогава видяхме какво значи да имаш сигурен източник на суровина и се хванахме, наехме една кланица. По-късно я купихме, след което я реконструирахме, така че ние имаме преработващо предприятие в София и собствена кланица по всички европейски стандарти. И какво от това?

– Не може да бъде! Защото все пак имате предимства – трудът в България е евтин. Можеш да конкурираш.

– Това е илюзия. Няма „евтин труд“. Не е вярно. Няма по-скъп от евтиния работник. Един такъв ще ти нанесе щети многократно над заплатата, която получава. По-добре да платиш висока заплата и човекът да е мотивиран да работи качествено, да си пази заплатата, да работи, а не да краде, да троши и да руши.

– Колко работници имаш? Каква е средната им заплата?

– Имам повече от триста работници. Средната заплата е около триста лева, но е процент от продадената продукция. Двайсет тона на ден ми е капацитетът, а правя около петнайсет, защото качествени продукти няма… А осемдесет тона е най-малкото предприятие в Европа, както ти казах.

– Къде си спрямо другите производители?

– Аз съм един от най-големите. Най-големият в България, Благоевградският, колкото мен прави – двайсет-двайсет и пет тона. Единствените, които правят малко повече, са „Сачи“ и „Леки“. Но те работят по много мощна маркетингова схема, единствено те са на прав път. Шанс имат уникалните български продукти: луканки, пастърми, суджуци. Те обаче в България са трудни за продажба, защото са скъпи. При нас са идвали и араби, и европейци, искат на седмица по двайсет тона пастърма. Нямам технологична възможност да я произведа. И суровина не мога да намеря толкова. Разбираш ли, за ликвидирането на българското земеделие виновен е Филип Димитров. И целият му кабинет. Следващите също – на Жан Виденов, на Иван Костов. Да му берат греха!

– Нямаш ли милост към никой политик?

– Не мога да имам милост. Те имат ли? Защото особено в земеделието и храните опропастиха всичко. Как беше върната земята? С далавери, с из-

мами в кадастъра, с преправяне. Хората се съдят. Тази корупция, пропила цялата административна система, настройва хората един срещу друг. Вместо да насърчаваме нацията да се обедини, което искахме през 1999 година да направим – окрупнени предприятия, обединени на акционерен принцип. Само общият икономически интерес може да обединява хората…

– Защо не го направихте?

– Казаха ни: „В Европа се конкурират фирми. Направете си конкурентни фирмите.“ Но представи си, терен, за който аз съм се интересувал, в Горубляне, на мен главният архитект на София ми каза: „Забрави, там е за озеленяване, за парк.“ Но го дадоха на „Метро“, земеделската земя. След девет месеца „Метро“ си отвори магазина. Питам аз, кога протекоха процедурите по промяна на статута на земята? Кога изтекоха процедурите по частичния застроителен регулационен план и получаване на виза за проучване и проектиране, за която аз чаках година и четири месеца? Кога протече одобряването на проектите през всичките институции, кога протекоха разрешенията за 72-часови ефективни проби, кога мина комисията за разрешение за ползване? Та от закупуването на земята на деветия месец „Метро“ си отвори магазина. Иван Костов му преряза лентата. Как става това?

– Чужда инвестиция.

– Не е вярно. С наши пари го направиха. На мен ми поставиха условие да депозирам 20 000 марки, ако искам да работя с „Метро“. И така е с всички доставчици. Те имат над 3 500 доставчици, по 20 000 марки, какво прави това? Много милиони прави. Прави четири магазина „Метро“. И не е само „Метро“. Това са и „Билла“, и „Хит“, а дойдат ли „Карфур“ и „Кауфхоф“, отпиши ни. Нещата са ясни. В Европа има свръхпроизводство – отдавна индустриализацията замества всичко истинско. Истинска храна, истинско земеделие има обаче на Балканите. Но то ще си отиде, защото на мощните европейски структури им трябва пазар.

– А защо да не произвеждаме бутиково например?

– Никой не ти пречи, няма проблем за това. Само че трябва да си оставя десет работници и да треперя над всичко; и ще съм жив. Никой не ти пречи. Но си направил големите инвестиции, изтеглил си кредитите, тръгнал си да правиш индустриално производство на истински продукти – ето това няма шанс. А бутиковото има шанс, защото никой от тях няма да го направи.

– Добре, а нашите, истинските, не могат ли да ги продават като бутикови на Запад?

– Как ще те пуснат? Трябва фермата, кланицата да са лицензирани, да има не знам си какъв мониторинг, не знам си каква документация да водиш, добри производствени практики.

– Соня, нали знаеш в Гърция как е било? Като са ги залели с добре пакетирана масова селскостопанска продукция, гърците са стояли да гледат пилетата и са казвали: „Това не може да бъде, не можеш да произведеш пиле на такава цена.“

– Соня Вътева: Така или иначе посоката ни е Европейският съюз. Въпреки че недостатъци има големи, не можем да останем извън.

– Добре, а извън Европа нямаме ли пазар?

– Нямаме. Загубили сме го. Арабите, Русия. Съветският пазар, на който сме били, няма нищо общо с руския пазар. Руският е пазар, на който България никога не е била. И за да влезе на него, трябва да се пребори с най-мощните европейски производители, които вече са построили там заводи, имат инвестиции. Русия също е завладяна от мощните европейски структури.

– Соня Вътева: Има и български капитали, участваха в приватизацията и тръгнаха на едро от самото начало, на месо и на колбаси сигурно не, но на консерви, на плодове, на зеленчуци и за други отрасли на хранителната промишленост – да.

– Някакъв патриотизъм се възражда, специално потребителски патриотизъм, има такова нещо. На пазара стрините знаят и пишат „Доматите са български“.

– И лъжат. На вносните пишат, че са български. Как се оцелява? През 1999 година аз се явих по телевизията и казах, че контрабандният внос на евтини колбаси и на американски бутчета съсипват българското производство. Правителството на Иван Костов в продължение на три месеца ме разби от внезапни проверки: от икономическа полиция, униформена полиция, данъчни, ветеринарни, ХЕИ. Петнайсет-шестнайсет човека десант, нахлуват във фирмата, изхвърлят най-безпардонно клиентите навън, заключват вратите отвътре, засичат касовите ти апарати и броят касовата наличност. И после: „Е, че то тук всичко е наред“. И си заминават. А ти не можеш нищо да направиш. Като ме питат защо съм тръгнал към политиката, кажи ми какъв отговор разумен да дам? „Защото нямам гаубица, затуй.“

Цялото българско законодателство, което е адаптирано към европейското, е *copy– paste* на превода едно към едно, без някой да се съобразява с реалностите тук. Но само в частта „Задължения“, нищо в частта „Права“. В Европа браншовите, неправителствените организации имат право на законодателна инициатива, икономиката определя политиката, затова те са по-силни. А политиците ни нареждат каква икономика да правим. Това е разликата.

– С кое правителството си работил най-добре?

– Венци Върбанов изпълняваше всичко на Иван Костов и на Анастасия Мозер. Задачата беше да не се допусне някой случаен да се домогне до проект – само „наши хора“ и всичко да е под контрол. Той създаваше свой икономически елит. Дойде правителството на НДСВ, те бяха по-диалогични. Но отново са заложници на онзи среден ешелон, за който споменах преди. И затова, който и да дойде, едно ще си пее. Така че докато те не допуснат до себе си експертните съвети на хората, които правят реалната икономика, и да черпят оттам информация, а не пресята и филтрирана през чиновника, нищо няма да се промени.

– Е, поне най-малкото на думи – вече не сте врагове и изедници.

– Поне не сме „врагове на народа“, но „чорбаджии–изедници“ ни нарече Жан Виденов. Но без политическа протекция такива дебели глави като мене са единици. Погледни големите заводи, погледни големите проекти – всичко е партийни фирми. Няма я свободната конкуренция. Да не говорим за големите концесии и за инфраструктурните проекти – условията са направени едно към едно за мощните европейски фирми. Българска фирма не може да мечтае за такъв проект. Защото трябва да имаш не знам си колко милиарда инвестиционен портфейл, да си изграждал други обекти… Коя е тази българска фирма дето го има това?

– Как виждаш другите отрасли, има ли някои живи отрасли с бъдеще?

– Тези, които не знаят и нямат информация, живеят с илюзии. Те са най-щастливи. Ето, скоро с един от най-големите производители в България на птиче месо говорим. Той казва: „След влизането в Европейския съюз малките умират и аз ставам монополист.“ Викам: „Охо, просто не си в час, приятелю. Ти не си ходил, не си видял за какво става дума там. Че ти, дето си най-големият тук, с 40 тона на ден, си въшка в огромното море, и първата вълна те е отнесла. Или ще те купят, или ще им станеш мениджър регионален…“

Предприемачеството е *coopetition* – кооперирание на конкуренти. Докато ние сме поставени в условия да се противопоставяме един на друг, каквито сме дребни, да ставаме още по-дребни. Ето това е парадоксът. Просто шансът ни е в коравия балкански корен. Ще му намерим цаката.

– Соня Вътева: Като си тръгнал да се бориш в някаква посока, значи виждаш все пак перспектива.

– Перспективата, която виждам аз и заради което съм тръгнал, е за пет-шест месеца да се вкарат тези закони, които биха насърчили българите. Ни цар, ни Господ ще ни обедини, а интересите. И то, преки икономически и социални интереси. С такова законодателство, например, трябва

светкавично да се направи мощна българска търговска верига. С логистиката, центровете за дистрибуция, с ръководната шапка. Оттам нататък ще намалят данъците на всички, които направят огромни акционерни дружества и се кооперират.

– Това допустимо ли е по европейското законодателство?

– Кой ти пречи? Знаеш ли в срещите с европейците какво ни казват: „Ние сме ви дали една много обща рамка. Вътре детайлите вие си ги подреждайте както искате.“ И ти обезумяваш, когато всеки наш чиновник ти говори: „Това не може, това са европейски изисквания, онова не може“ – били европейски стандарти. Те имат програми за тази цел, които тук не намират път. България върна толкова много от предприсъединителните фондове. Не са ни виновни европейците, нашите са виновни. За да си вземе комисионна от 10 процента, е готов да продаде и майка си, и баща си.

– Кажи сега за семейството си, за децата. Ти искаш детето ти да работи твоята работа и той вече работи.

– Той иска. От десетгодишен е във фирмата и е минал през всичките етапи – от миене на касети, опаковане на кайма, работи на пласмента, работи в счетоводството, в момента се занимава с маркетинга и рекламата и с още много други неща във фирмата. На 22-годишна възраст той е понапред от много други, които се вземат за сериозни бизнесмени.

– Соня Вътева: Защото го е изстрадал това.

– Изстрадал го е на свой гръб. Не чрез мен, вътрешно му идва, той просто е дете, което искаше да работи. Отказа да кандидатства в Стопанския факултет на Софийския университет и пожела да остане в УНСС, за да може да работи. Учи редовно, но знае, че УНСС е по-лесно да се завърши отколкото Стопанският факултет. И досега си взема съвсем успешно изпитите и е четвърти курс.

– Соня Вътева: Но и чрез теб, защото когато бях във Франция, разкарваше сандвичите с тебе и спеше на седалката на трабанта. И на другия ден отиваше на училище.

– Това е вярно. Аз не можех да го оставя на никого, беше малък тогава.

– Как ти минава един работен ден?

– Събуждаш се през нощта, пишеш, смяташ, записваш някаква идея, лягаш, четеш някаква книга, пак скачаш, записваш нещо. През деня то е такова темпо, такава мелница, че нямаш време нито да изпиташ глад, нито да спреш. Всички се учим в движение. Ако мога да говоря за допълнителна квалификация, за допълнително образование освен ВИФ, всичко е опит на собствен гръб. Единственият метод, в който сме постигнали съ-

вършенство е „проба – грешка“. Например, в момента в България има страхотен недостиг на квалифицирана работна ръка.

– Къде са отишли работниците?

– Избягаха. Читавите хора си направиха собствен бизнес. Няма хора за наемници, които могат да работят качествено, съвестно и с висока производителност на труда. Хората са свикнали отпреди, свикнали са на всеки час петнайсет минути да пушат цигара, да пият кафе, да коментират снощния мач. А че някоя машина ще се потроши, че някой камион ще замине, все му е тая. Какъв е начинът? Той е измислен и работи в европейските страни, не е нужно да откриваме топлата вода. Просто браншовите организации участват, те са сдружения на конкуренти, целият контрол върху лоялното участие на пазара е прехвърлен при тях. Те дават лицензите и те ги отнемат. Не можеш да подкупиш никого.

– Това не е трудно да се организира.

– Изобщо не е трудно. Защо не го направиха толкова години? От 1992-ра се търкалят такива законопроекти в Народното събрание. Никой не смее да ги вкара. Знаеш ли какъв е проблемът? Че читавите и способни хора се свиват и си траят. А безскрупулните, нагли и безпардонни мошеници се натискат. Аз го усещам сега по нашите колеги, когато тръгнахме да правим партия. Знам го, че има капацитет, потенциал, способен, викам го: „Давай, тръгнахме, ела.“ А той: „Не, не ме занимавай с политика.“

– Соня Вътева: Не, почтеният човек трудно може, трудно понася калта.

– Аз пък не мога да се примиря с теорията, че политиката била много мръсна работа. Тя е мръсна, защото се прави по мръсен начин.

– Искам накрая да кажеш нещо оптимистично за жилавостта, находчивостта на българите. Защото все пак твоята собствена персона е нещо утвърждаващо, разбираш ли?

– Българинът е непредвидим, по себе си зная. От никого не ме е страх. Оцелях при Жан Виденов, оцелях при Иван Костов – ще ме е страх от БСП! От никого не ме е страх. И от Европейския съюз не ме е страх, и при тях ще се боря. Мъчно ми е, като гледам какъв огромен потенциал в държавата спи, смачкан, не си вдига главата и не се развива.

– Соня Вътева: Няма толкоз лесно да изчезнем. Идват нови поколения, нов начин на мислене, има много студенти, които отиват в чужбина и се връщат с друг начин на мислене…

– Искам да те питам доколко си склонен на експанзия, доколко продължаваш да влагаш в производството и да опитваш да растеш?

– Спрял съм. От две години съм спрял, една стотинка повече не желая да инвестирам. Внасям по над 2 000 000 данъци годишно, а всички атаки са срещу нас. Толкова ми е писнало, че ми е най-лесно да продам всичко, да си вкарам парите в швейцарска банка и – не мога да си похарча годишните лихви. Има хора, дето вече са го направили. Те просто са по-прагматични от нас, не са такива дебелоглави патриоти. За мен патриотизмът не се състои в това да вдигам байрака и да викам: „Напред, другари, да живей България!“ Такива – много. Някой да ми се легитимира с делата си през последните петнайсет години. Аз мога и имам какво да покажа. Нямам основание да се срамувам за нито една секунда от тези петнайсет години. И преди това мога да покажа още дванайсет.

– Соня Вътева: И това е важно, че много хора още преди 1989 година бяха успяващи, трудеха се по добър начин, но имаше и такива, които се вайкаха и хленчеха, все нещо им пречеше. След 1989-а, през тези петнайсет години, пак има такива, които работят и разчитат на себе си, и такива, които хленчат и всичко им пречи.

– Пушиш, пиеш, напрегнат си, не спортуваш?

– Когато си почнал от абсолютната нула, не, ами под нулата, когато всичко си направил без да откраднеш, без да излъжеш, върнал си всички кредити с лихвите, плащаш си изрядно данъците, заплатите, всичко, това се постига с денонощно блъскане. Ама денонощно блъскане.

В разговора с Екатерина Никова участва и доц. д-р Соня Вътева
юли 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Климент Вучев

– Разкажете в какво семейство сте роден, за детството и началното си образование.

– Родих се в България. Кукла държавица. Аз съм обиколил света. Такава красота никъде няма. Моят край – Разложкият – е един от най-красивите. Там съм израснал, познавам всяка бръчинка. Дори сега, на стари

години, когато мина оттам, онемявам. Дъхът ми секва. Това не е ли късмет? Молех майка ми да ме събуе някъде през април и тя ме обуваше чак есента, когато тръгвах на училище. Аз съм ходил бос по тая тази свещена земя.

Родих се българин. Уникално и спорно племе. Всичко лошо, което говорят за нас – че сме конформисти, че имаме склонност към предателство, че разрешаваме да ни унижават – вероятно е така. Но всичко хубаво, което се говори за нас – че имаме органична нужда от духовното и от културата, че не сме лесни – и това е вярно.

Моят прапрадядо – поп Илия, наричали са го Дели Папаз под расото, в пояса, заедно с кования рог с ракията, е имал и пищови. И не е разрешавал в черквата в Белица да се пее на друг език, освен на български. А това е фанариотското време, жестоко време.

Детството ми мина през войната в недоимък и глад. Майка ми беше учителка. Бяхме сами с нея, защото баща ми почина през 1942 година. Ние никога не сме притежавали един квадратен метър земя. Не си спомням да съм гладувал, докато тя, предполагам, е гладувала. Помня безобразния хляб през войната и след това. Оттогава ненавиждам черния и ръжения хляб, защото ми напомнят за войната.

Учех в Якоруда, общо взето бях добър ученик.. В гимназията на Разлог имах много силни учители. Не смея да изброявам всичките, за да не пропусна някого, но не мога да не спомена някои: Иван Дивизиев – реално той ме създаде като математик; Иван Кокошаров ме насочи към техниката; Славка Тумбева, моята първа учителка по български език, ме научи да се изразявам правилно, да пиша правилно, възпита у мен любовта към литературата. (Разбира се, майка ми винаги е имала основата заслуга за това.) Помня също Владислав Рачев – учителя по химия, Елена Кадурина – по биология, Александър Пенджаков – по география. Никой от нас няма за забрави учителя по физкултура Иван Орманлиев, който без никаква спортна база ни направи спортисти, а Вячеслав и Надя Шандурски – баща и дъщеря – ми дадоха огромната привилегия да чета великите руски писатели в оригинал. Не мога да не спомена учителя си по цигулка Никола Стойчев. Той беше диригент на градския хор, художествен ръководител на самодейния оперетен колектив в града. Не съм срещал по-самоотвержен, по-честен, по-работлив и по-добър човек от него.

Ами директорът на гимназията Ангел Ангелов – мълчалив и тих човек, който имаше огромен авторитет и поддържаше в училището абсолютна дисциплина. Години след като бях завършил, при едно пътуване в Разлог то потърсих, двамата седнахме да пием бира. Бях вече на трийсет и ня-

колко години, бях станал някакъв началник, но въпреки всичко през цялото време стоях като на тръни. Аз пия бира с Ангелов! Когато се похвалих на мои съученици, те не ми повярваха.

Със съучениците ми от Разложката гимназия се виждам всяка пролет около 24 май. Зарекли сме се да спазваме тази традиция докато можем. Това са приятелите от детството, най-скъпите ми хора.

– После учихте за инженер? Как попаднахте във военната индустрия?

– След казармата се записах в Машинно-електротехническия институт в София – специалност „Технология на машиностроенето“ и го завърших през пролетта на 1963 гозина. Работих три години в Пазарджик, в Акумулаторния завод. Реших да опитам в София. Явих се на конкурс за научни сътрудници, спечелих го и започнах работа във военната индустрия. Това бе през далечната 1966 година. Тогава се роди първото ми дете, по-късно – и второто. Бях женен за свястна жена, която ми създаде здраво семейство, роди ми красиви деца, отгледа ги, направи ги граждани и грамотни хора.

Започнах работа в Оптико-механичния завод в София, поделение на „Металхим“. Той произвеждаше оптически прибори за артилерийските системи, които се изработваха в Казанлък и Сопот. Произвеждахме тъй наречените граждански изделия – микроскопи, епидиаскопи, диауниверсални апарати, лабораторни прибори, стъкла за очила – общо взето, завод с много прецизна технология. Там започнах като научен сътрудник – конструктор, началник на инструменталното стопанство. След това бях главен технолог, главен инженер, няколко години бях и директор на този завод. Тогава се научих да се занимавам с прецизни технологии.

Тъкмо бях навлязъл и свикнал с работата, извикаха ме в градския комитет на Партията (беше 1974-та) и ме направиха секретар на районния комитет в Димитровския район. Тава беше западната част на София, голям район, в него влизаха „Люлин“, „Илинден“, „Възраждане“ и „Красна поляна“. Три години и няколко месеца се занимавах с това. Беше ми интересно, макар и много трудно. Отговарях за стопанството на района. В него имаше десетки предприятия, институти, транспорт, търговия. Най-големите строителни организации на София бяха в този район и аз имах щастието и честта заедно с тях да участвам в строителството на големите обекти в столицата, които сега хората виждат и ползват. Това е „Цариградско шосе“, това са гарата и предгаровия площад, комплекс „Бояна“ – резиденцията, ТЕЦ „Волуяк“, даже „Позитано“ 20, където сега е централата на БСП. Тогава направихме реконструкции на търговската мрежа,

модернизирахме основно магазините по „Стамболийски“, „Витошка“ и много други.

След това ме върнаха, пак по решение на градския комитет, в индустрията, но не в „Металхим“, а в електрониката. Бях година и нещо главен директор на Слаботоковия комбинат в София. Тогава беше така. Каквото ти наредят, това ще правиш.

През 1977 година се създаде новото държавно стопанско обединение „Електрон“ на основата на заводи от „Металхим“, „Респром“ и „Ядрена техника“. Аз станах първи зам.-генерален директор на обединението „Инвесткомплект“. В началото на 1990 година се върнах като генерален директор на „Електрон“, та до 1995-а.

– Хората от Вашия бранш не са много словоохотливи. Защо Вие приехте да участвате в нашия проект?

– Първо, защото като производственик имам дълбок респект към Българската академия на науките, към учените – затова не можах да откажа. Но и защото за нас, хората от военната индустрия, се говорят или небивалици, или нищо, а аз с това не съм съгласен. Не се оплаквам. Напротив. Ние имахме изключителния шанс да участваме в изграждането на прекрасни, модерно оборудвани институти и заводи, в разработването, технологическото окомплектоване, внедряването и производството на уникални по сложност и прецизност изделия.

Ние имахме щастието да получим достъп до най-усъвършенствани технологии, конструкции и оборудване в България, едни от най-добрите в света.

А заедно с това за нас не се знаеше почти нищо. Най-близките ни не знаеха с какво се занимаваме. Нямахме възможност за каквато и да било обществена изява – работехме в секретно производство. Може би това обяснява изговорените по наш адрес чудесии.

Не се сърдим, но и не сме съгласни с това, ако някой се сетеше да спомене, че военната индустрия беше високо ефективна и подобряваше чувствително валутния баланс на страната, веднага друг написваше поредния пасквил, влизаше в употреба поредната отвратителна щампа, че сме трафиканти на оръжие, че нарушаваме всички международни правила и спогодби.

– Напоследък името на България беше често замесвано в разни оръжейни скандали.

– Защо трафиканти на оръжие, за какво става разговор? За това ли, че проектирахме и произвеждахме – например автоматизирана радиолокационна система за контрол на плавателния трафик. Това е мрежа от

радиолокационни станции, които обхващат и изобразяват зоната на интензивния корабен трафик и в морска, и в речна акватория. На видеоекран се изобразява съответната брегова ивица и автоматично се съпровождат стотици движещи се цели. Цялата информация от отделните пунктове се предава в компресиран вид в контролния център с възможност за дистанционно управление на отделните локатори.

Може ли такава система да бъде изградена нелегално, без знанието на органите за управление и контрол на съответната държава? Нали трябва да се работи на нейна територия, тя трябва да предостави радиочестотите, трябва да се монтират станциите и да се извърши цялата инженерингова дейност. Може ли да се изгради такава система без съгласието на нашата държава?

Възможно ли е да се модернизира системата на противовъздушната отбрана на дадена страна нелегално? Нали трябва да се вградят новите бързодействащи компютри, модемите, да се внедри новият софтуер, да се обучат екипите.

Възможно ли е такова нещо при разработката и доставката на ултракъсовълнови системи, късовълнови приемо-предаватели, засекретяващи устройства, автоматизирани системи за радиационно и химическо разузнаване?

Това е толкова нелепо обвинение, че даже не е и обидно.

Вероятно в контейнери могат да се натоварят стрелкови оръжия и гранатомети със съответните боеприпаси към тях и да се доставят някъде някому без разрешение, в нарушение на международните норми и с фалшиви ендюзери – документи за краен получател. Но аз и моите хора от институтите и заводите не знаехме и сега не знаем как става това.

– Кога се взе решението за преимущественото развитие на военната индустрия? Какво беше мястото ѝ в икономиката на България?

– Военната индустрия в България е създадена отдавна – още в годините веднага след Освободителната руско-турска война и Освобождението на България през 1878 година. Първата работилница за ремонт на руска техника е оборудвана в Русе. Скоро след това се организират ремонтни и производствени бази в Казанлък, София и други градове. След създаването на държавно стопанско обединение „Металхим“, и особено след 60-те години на миналия век военното производство изживява бурно развитие. ДСО „Металхим“ във върховите си възможности беше най-мощното производствено обединение у нас.

В 1976 година, по време, когато електронизацията на военната техника стана трайна и решаваща за нивото ѝ тенденция, държавното ръковод-

ство в България отдели няколко завода от „Металхим“, „Респром“ и „Ядрена техника“ и създаде държавното стопанско обединение „Електрон“.

В това обединение прослужих 18 години и искам да разкажа за него.

„Електрон“ имаше задачата да организира разработването, внедряването, производството, търговията и инженерингова дейност в страната и чужбина, в няколко направления. Това бяха радиокомуникационните, навигационните и радиолокационните изделия и системи, приборостроенето, радиометричната и дозиметричната апаратура, специфичната елементна база, електрохимическите източници на ток, инструменти, специализираното технологично оборудване и други.

Не е възможно накратко да разкажа за стотиците изделия, за огромната технологична разнородност, за високопроизводителните машини и оборудване в институтите и заводите на Обединението и най-вече за прекрасните хора, уникалните работници, конструктори, технолози, учени и ръководители, чийто живот премина в тези институти и заводи, в това обединение.

През най-добрата година – 1988-а – специалната радиоелектронна промишленост на България произведе продукция за милиард и половина лева. Износът за Съветския съюз и Варшавския договор надхвърли 900 милиона преводни рубли. Тогава преводните рубли бяха съизмерими с доларите. През 1988 година само „Електрон“ отчете 344 милиона лева балансова печалба и внесе в бюджета 275 милиона лева данък печалба.

– Как преценявате качеството на произвежданата продукция спрямо световното?

– Изделията бяха стотици, нямаше важни и неважни. Всички бяха важни и отговаряха на най-взискателните военни стандарти. Това бяха съветските военни стандарти. Нещо повече, стандартите и техническите условия, по които ние произвеждахме и изпитвахме изделията, бяха по-тежки от натовските.

Усвояването и производството на толкова сложни изделия предполагаше напрегната инвестиционна програма. В ДСО „Електрон“ действително много се инвестираше, и то основно в активни фондове.

Нашите цехове, лаборатории и изпитателни станции бяха оборудвани с най-новите машини и съоръжения, доставени от най-известните производители в света. В механичните мощности използвахме машини, произведени от фирмите „Декел“, „Махо“, „Маузер“, „Рамболт“, „Микрон“, „Раскин“, „Щайнер“, „Ажи“, „Ингерсол“, „Шаублин“ и други. Апаратурата за институтите внасяхме от „Тектроникс“ и „Хюлет Пакард“. Автоматизираните работни места за монтажните цехове купувахме от „Роде

Шварц“. Поръчаните от нас български фрезмашини се окомплектоваха с цифрово-програмни управления марка „Фанук“ – Япония. Линиите за печатни платки доставяхме от фирмата „Шеринг“ – Германия. Пречиствателните станции купувахме от немската фирма „Гютлинг“. Използвахме най-доброто.

Разработването, усвояването и производството на сложните и прецизни изделия, освен изключително качественото технологично оборудване, предполагаше голям брой развойни звена. В ДСО „Електрон“ бяха създадени мощни институти и бази за развитие и внедряване, особено софийският Институт по специална електроника с повече от хиляда сътрудници: работници, специалисти, хабилитирани учени – старши научни сътрудници, доценти, професори. Активно сътрудничахме с водещи институти и лаборатории от индустрията, от висшите учебни заведения и Българската академия на науките.

Спомням си, че част от технологичните процеси и съоръженията в Галваничния цех на Радиозавода в Самоков бяха проектирани и внедрени от колектив на Българската академия на науките под ръководството на академик Ростислав Каишев.

Антенната колона на радиолокатора за ветрово сондиране беше разработена в Института по металорежещи машини и инструменти, чийто директор беше Любомир Мойнов.

Екип под ръководството на професор Филипов от софийския Технически университет създаде специфичните интегрални схеми за радиолокатора за брегово наблюдение.

Централната лаборатория по електрохимически източници на ток при БАН с ръководител академик Будевски, разработи за нас уникални водоналивни батерии, системата „цинк-въздух“, батериите „литий-серен двуокис“. Спомням си, че в завод „Мусала“ в Самоков, където ги произвеждахме, се получи предложение от концерна „Маратон“ за купуване на лицензa за производство на батерията „цинк-въздух“, но ние отказахме.

Български учени от БАН участват в космическата програма на Русия с конструирана и произведена при тях уникална апаратура още от 70-те години насам. Но малцина знаят, че изпитанията на тези космически апаратури в екстремални условия извършваме ние в нашите изпитателни станции и лаборатории.

Мощните собствени развойни звена, оборудваните с прецизни машини инструментални заводи и цехове, активното научно-техническо сътрудничество с учени от научноизследователските сектори на висшите учебни заведения и институтите и лабораториите на Българската акаде-

мия на науките, водещи институти от индустрията и от чужбина ни даваха възможност да произвеждаме висококачествени и конкурентноспособни изделия.

– Къде бяхте спрямо западните стандарти?

– Искам да разкажа следния случай. Някъде в началото на 80-те години получихме разрешение да участваме с няколко стари изделия в изложба на навигационна и радиолокационна техника в Гърция. Ръководителят на екипа се обади веднага след откриване на изложбата, че американска фирма проявява интерес към едно от изделията. В началото не приехме това сериозно, но след като продажбата се осъществи, решихме, че изделието им трябва за музеен експонат. Радиолокаторът беше стара конструкция, с много сложна механика, с механична следяща система – пълна с цилиндрични и конусни зъбни двойки, със сложни отливки и други трудни детайли. Улисан в работа, бях забравил за този случай. След месец и половина-два ми го припомниха трима представители на американския концерн „Спери Марин“ – един от най-големите производители на радари в света. Те пристигнаха във Варненския комбинат и предложиха да произвеждаме морски радари по тяхна документация и с тяхната марка. Очевидно купеното наше изделие някъде е било разглобено, оценена е точността и гладкостта на изработените детайли, оценено е нивото на технологията и произдвоството.

И как няма да го оценят? Зъбните колела се фрезоваха на машини „Клингелберг“ и „Микрон“ и минаваха задължително през резбошлайф-обработка.

Посещението на американците ни завари неподготвени. Не можехме да организираме това производство в съществуващите цехове. Комбинатът беше секретен и в него не се допускаха чужденци. Наложи се да се подготви нова производствена площадка. Закъсняхме и това забави усвояването, но договорът беше подписан и години наред Варненският комбинат произвеждаше американски радари за морски кораби с марката на „Спери Марин“, които заминаваха директно за корабостроителниците по света. Нито се интересувахме, нито някога разбрахме къде и на какви кораби ги монтират.

Спомням си още нещо. Директорът на софийския институт „Електронпрогрес“ ми разказваше как на военноморските маневри „Бриз 92“, френски офицер е преседял часове наред пред индикатора на радиолокационната станция за брегово наблюдение „Калиакра“. Французинът седи, гледа и не може да повярва как с български радиолокатор, монтиран на нос Галата, близо до Варна, се „виждат“ корабите, които влизат и излизат от

Босфора. Представителят на френските военноморски сили не може да повярва, че това изделие е проектирано и произведено в България.

През 1986 година датската фирма за производство на возими и преносими УКВ-радиостанции „Сторно“ – Копенхаген (по-късно „Сторно“ беше погълната от „Моторола“), ни покани на тържество по случай 59-годишния юбилей на фирмата и 150-хилядната произведена радиостанция. Те празнуват и се радват, а ние ги поздравяваме и не казваме, че по същото време в нашия завод в град Гоце Делчев за петнайсет години след откриването на завода сме произвели и продали, предимно в чужбина повече от един милион радиостанции.

Сребърно-цинковата батерия за аварийно запускане двигателите на изтребителите „МиГ“ не отстъпваше на вносните и осигуряваше за няколко минути електрически ток със сила над 800 ампера.

За охраната на морските граници на страните от Варшавския договор се произвеждаше радиобуй. Това беше сложно електронно изделие със собствено електрозахранване. Изделията, разсеяни по световния океан, реагираха на плаващи обекти, уточняваха параметрите на движението им и чрез радиовръзка изпращаха информацията в контролния център. Нямам право да кажа колко бройки се произвеждаха годишно.

Когато за първи път посетихме предоставената ни площадка в Благоевград, където трябваше да организираме производството на печатни платки от двойно фолиран стъклотекстолит с метализирани отвори, представителката на немската фирма „Шеринг“, която доставяше оборудването, се разплака. Когато след по-малко от година, при откриването на завода, видя на мястото на порутените бараки новите помещения, където беше монтирано оборудването, пак се разплака. Линията за производство на печатни платки работеше на автоматичен режим, пробивните многошпинделни машини „Епсилон“ пробиваха с 130 хиляди оборота в минута, а пречиствателната станция „Гютлинг“ така пречистваше, че в канала се изливаше съвсем чиста вода. Как няма да се разплаче! И аз едва си сдържах сълзите.

Разказвам с по няколко думи за някои изделия, не за да се хваля. Ние нямаше на кого да се похвалим и нямахме такъв навик. Това че произвеждахме толкова сложна и прецизна техника, обаче, ни даваше високо самочувствие на развойчици и производители. Това самочувствие, освен че беше до голяма степен оправдано, представляваше една от малкото компенсации за това, че работехме в тежко и сложно производство, често в опасна и вредна среда, и то при изключително напрегнат трудов ритъм. Със седмици не се прибирахме вкъщи.

– Как военната индустрия се спасяваше от всеобщата немара и лошото качество на промишлената продукция?

– Превъзходството на военната техника над гражданската, на изделията и системите с военно предназначение над тези с гражданско предназначение не се изразяваше в конструктивното или схемното решение. Има много граждански изделия, по-добре конструирани от военните. Разликата се изразяваше основно в надеждността. Изделията с военно предназначение трябва да бъдат много надеждни, трябва да работят при екстремни условия и не трябва да аварират. Един радар, монтиран на морски кораб, трябва да работи безотказно: далече зад полярния кръг при минус 45 градуса, а на екватора при плюс 50–60 градуса. При това – непрекъснато, в изключително агресивна среда: солена морска вода и мъгла. Корабът трябва да плава в продължение на месеци и години в тази среда. Отстраняването на по-сложни повреди в електрониката на радара практически е невъзможно на борда на кораба. Диагностиката, евентуалната смяна на някой от електронните блокове и задължителната настройка след това може да се извърши само с контролно-измервателна апаратура с по-висок клас от изделието. Това е постулат. Такава апаратура на борда няма. А кораб без радар нито може да влезе в пристанището, нито някой ще му разреши да се движи по акваторията.

Радиоелектронната част на смутителя с еднократно действие с популярното име „Стършел“ е разчетена да издържа натоварване 16 хиляди пъти земното ускорение. Качената на снаряд-носител радиоелектроника се забива някъде в противниковите позиции и въпреки жестокото натоварване работи като предавател и прави невъзможна радиовръзката на противника.

Корпусът на ултракъсовълновата радиостанция „Парус“ се пресоваше от практически неразрушим екструдиран материал АГ4–С – и да го хвърлиш върху бетон от втория етаж, не се разрушава.

Представям си, ако колегите от ДСО „Металхим“ разкажат за своето производство и за надежността на изделията, които произвеждат, какво има да чуем. При тях въпросите на надеждността са поставени с един порядък по-високо отколкото при нас. Те работят с взривни материали.

Високата прецизност и надеждност на изделията и системите с военно предназначение се постига, освен с точността на оборудването, и с няколко фактора, които действат в производството безкомпромисно – при нас бяха доведени едва ли не до автоматизъм.

Никой работник не би си представил, че може да започне работа по каквато и да е технологична операция без съответната документация –

подробна, пълна, разписана и подпечатана. Но никому и през ум не минаваше, че може да се отклони от предписанието на тази документация.

Никой работник или оператор на машина с цифрово-програмно управление не можеше да си представи, че ще започне смяната си без пълен набор от режещи и измерителни инструменти. При това инструментите трябва да са заточени, измерени и сертифицирани в измерителните лаборатории.

Само работили във военното производство знаят какво означава при нас организацията на безкомпромисния контрол върху качеството на произвежданата продукция. Дефицитен материал или окомплектовка, които задържат целия технологичен поток в завода, чакани от дни, доставяни от хиляди километри, няма как да се заприходят в склада, докато органите за входящ контрол не проведат съответния анализ на качеството. Многостепенният контрол на детайлите не допускаше и мисъл да се пропусне в партидата детайл с отклонение от документацията.

Подчинени на Министерството на отбраната, висококвалифицираните военни приемчици – една част от тях офицери – имаха задача не само да приемат готовата продукция за нашата армия и армиите от Варшавския договор, но контролираха и целия производствен процес. Те имаха задължението и правото да спират производството на изделието при констатирани нарушения на технологичния процес в какъвто и да е етап от него. За един детайл, ако не е поставен в палетата на определеното му място – някъде в механичния цех – военните представители спираха цялото производство до монтажа и изпитанията.

Не зная дали ще повярвате, но документацията за разконсервиране лагерите за жироскопа на главата за самонасочване на ракетите „земя–въздух“ – „Стрела 2 М“ – се състои от 70 страници. И на никого и през ум не му минава мисълта, че може да пропусне някоя от процедурите, предписани в тази документация.

– Какви хора работеха във вашето производство?

– Разказвам за производството на военна продукция, вероятно с досадни подробности, спомням си документациите, цеховете и машините в тях, изпитателните лаборатории, станции и полигони, а през цялото време пред очите ми са хората – институтските и заводските хора, моите хора. Умишлено отлагах за края най-важното: разказа за изключителните работници, специалисти и ръководители, сред които премина животът ми. Те бяха десетки хиляди.

Ако само спомена ръководствата на заводите, ще се получи дълъг, напечатан на няколко страници, списък и кой знае колко хора ще пропусна

и обидя. Има обаче няколко имена, които са емблематични за военната индустрия, без които не мога да си представя строителството на който и да било институт или завод, вито проектирането, усвояването и производството на каквото и да е изделие, тях не мога да пропусна.

Генерал Георги Ямаков – лека му пръст! Това беше първият генерален директор на държавното стопанско обединение „Металхим“. От няколко завода и работилници, които произвеждаха военна техника, той създаде империята „Металхим“.

Генерал Борис Тодоров – зам.-министър на отбраната и началник на Главното управление по въоръжението и техниката на армията. Цялото военно производство – от заданията за проектиране до държавните изпитания – минаваше през него. Той винаги знаеше какво да поиска, кога да го поиска и как да го получи. При което – едновременно и в полза на армията, и в изгода на промишлеността.

Генерал Васил Василев – зам.-министър на електрониката. Той беше основният двигател при проектирането и производството на изделията от военната електроника. Не се наемам да преценя, ако не беше той, колко от тях нямаше да бъдат усвоени навреме и колко от тях да бъдат произведени в този обем.

Генерал Иван Кошинов – първият генерален директор на държавното стопанско обединение „Електрон“. Той положи изключителни усилия около създаването на Обединението, усвояването на основните изделия и внедряването на първите високоефективни инвестиции. И успя. По негово време „Електрон“ стана мощна производствена структура. Зная какво говоря, защото бях негов първи заместник.

Генерал Димитър Димитров – лека му пръст! Той беше заместник-председател на Държавния комитет по планиране. От него и неговия екип получавахме задачите си, плановете, ресурсите; на него и на хората му се отчитахме.

Генерал Александър Александров – лека му пръст! Заместник-председател на Държавния комитет за наука и технически прогрес. Чрез него и неговия екип се финансираше цялата развойна дейност във военното производство. Той познаваше всички етапи от усвояването на изделията. Високо ерудиран, с такт и голяма човешка доброта участваше в разрешаването на организационните, финансовите, а често и на техническите проблеми при разработване на сложните радиотехнически изделия и системи.

Тончо Чакъров – министър на машиностроенето. Просто – един от нас. Преди да стане министър, години наред беше ръководител във военната промишленост и нямаше нужда да му се обяснява каквото и да било.

Разбираше от половин дума и решаваше нашите въпроси буквално на минутата.

Христо Христов – министър на външната търговия, и подчинените му външнотърговски организации „Главно инжинерно управление“ (по-късно „Армимекс“) и „Кинтекс“ с представителите си по чужбина, с екипите си и с генералните си директори, съответно генерал Тодор Дончев (лека му пръст!) и Иван Дамянов. Те осигуряваха от внос материали и окомплектовки за цялата военна индустрия и, което беше по-важно, реализираха продукцията ни из целия свят. Не мога да си представя как щяхме да се справим без тях.

И, разбира се, Илия Гунчев – дългогодишен генерален директор на ДСО „Металхим“. Той доразви производството в Обединението и го направи най-мощната корпорация в България. Илия Гунчев действително е емблематична фигура във военната промишленост у нас от десетилетия.

Сигурен съм, че ще пропусна и ще обидя много хора, но не мога да не спомена най-близките си колеги, с които години наред работех, помагаха ми и ме подкрепяха.

Стоян Тодоров – един от най-близките ми колеги. Той беше повече от десет години директор на Института по специална електроника (сега „Електрон прогрес”) в София, а след това и мой заместник в Обединението и в Министерството на промишлеността. Не искам да го хваля – той не обича такива приказки. Съвместната ни работа ми помагаше по-лесно да се справям със задълженията си.

Иван Стоянов и Иван Николов – директори на същия институт по-късно. Иван Стоянов в момента е управител на „Електрон“. По мое дълбоко убеждение, през последните 20–25 години те са най-изтъкнатите специалисти в развоя на радиолокационната техника и системите за свръзка.

Лилия Смедарчина – в „Електрон“ наблюдаваше и координираше производството на ядрена техника. По-късно стана главен секретар при мен в Министерството на промишлеността.

Не мога да не спомена някои от директорите на комбинатите и заводите на ДСО „Електрон“, по времето на чието ръководство и благодарение на тях Обединението влезе в четворката на България по мощност и кондиция, а страната ни стана всепризнат производител на военна електроника: Петко Данев, Момчил Вълков и Никола Ставрев – главни директори, и Камен Андреев – заместник-главен директор на комбината във Варна;

Никола Жеков – главен директор, Костадин Петелов и Явор Пачеджиев – заместник-главни директори на комбината в Гоце Делчев; Илия Ива-

нов, Атанас Узунов – главни директори, и Владимир Христов – заместник-директор на Комбината в Плевен; Тодор Тодоров – директор на Института в Плевен; Петър Славов – директор на Радиозавода в Самоков; Динко Шишков – директор на завод „Мусала“ в Самоков; Никола Калъпчиев – директор на Завода за печатни платки в Благоевград; Георги Георгиев – директор на завода за инструменти и манометри „Арда“ в Кърджали; Георги Димитров, Асен Христов и Мартин Каикиев – директори на завод „Сигнал“ в София, и на тримата – лека им пръст! Валери Сланчев – заместник-главен директор на „Сигнал“; Симеон Симеонов и Климент Гигов – директори на Инструменталния завод в Дупница. Директорите на някои специализирани структури – Борис Господинов, Кръстьо Яковчев и Димитър Йорданов.

Спирам до тук. Много са, не мога да изброя всичките. Това, че не споменавам останалите, не намалява високата ми почит и искрена благодарност към тях. На покойниците – светла памет! На живите – здраве, успех и дълголетие. На хилядите от военната индустрия, на хората от институтите и заводите, на моите хора, дълбок поклон и благодарност за прекрасните четирийсет години, през които живях и работих сред тях.

– Значи ли, че вие от военната индустрия се чуствахте по-различни?

– Разказвам, спомням си и се опитвам да разбера какво беше общото за нас, кое ни обединяваше и кое ни разделяше през онова време. Изминали са някакви си 15–20 години, но това вече е друго време, друга епоха. Малко хора ще повярват, но ние действително бяхме възпитани да поставяме обществените интереси над личните. Нямахме никакво отношение към парите, към лукса. Управлявахме предоставени ни от държавата огромни ресурси, а получавахме по неколкостотин лева на месец. Вкарвахме стотици милиони във валутните сметки на държавата, а виждахме валута, само когато пътувахме в командировка зад граница – 15–20 долара на ден.

Времето се мереше с някакви други дименсии – от отчитането на един етап при разработката на ново изделие до следващия, от издаването на една партида на изделието до друга. Времето се мереше с изпълнение на задачите от месец за месец, от година за година, от текущия петгодишен план до плана за следващите пет години. Времето се мереше от едно изпитание на стендовете и полигоните до следващото, от един протокол от тези изпитания до следващия.

Който е изживявал случаите на „отказ“ на някой показател при изпитанията, знае какъв стрес е това, знае какви усилия следват, за да се отстрани дефектът, да се съгласуват с военните приемчици какви ли не меро-

приятия и да се поднови спряното по цялата технологична верига производство. Но знае и огромната радост и задоволство от успеха при добре свършената работа от големия колектив от учени, специалисти и работници. Тези преживявания не могат да се преразкажат.

Младите, високо ерудирани, несравнимо по-квалифицирани от нас, не могат да разберат това време и не е нужно да го разбират.

И ние не разбирахме много неща. Не разбирахме как се съчетава това, че произвеждаме толкова сложна и в такива количества техника, а на пазара съществуваше дефицит почти във всичко – от цимент и керемиди до телевизионни приемници и автомобили. Това, което все пак се намираше в магазините, често беше с недопустимо ниско качество.

Никой от нас, старите, не смята за възможно да се върне онова време. Това е и ненужно. Но и никой от нас не е съгласен да му се натяква през последните години, че е бил излишен, ненужен, че е живял безсмислено и нищо полезно не е оставил след себе си. Това е болезнена обида.

Сега е време, в което съществуват други условия, действат други критерии, други алгоритми. Изделията, за които разказах с такава гордост, остаряха. Повечето от тях са снети от производство, някои са снети и от въоръжение. Нови изделия почти не се разработват и усвояват. Институтите и заводите или не работят, или произвеждат с малка част от капацитета си предимно гражданска продукция. Докато ние престояваме, военната наука и техника избягаха напред на светлинни години.

– Какво се случи с военна индустрия на България след 1989 година?

– Известно е, че тази индустрия – особено електронната и електротехническата специална – беше силно преоразмерена. Нашите заводи и институти бяха създадени да обслужват гигантска пазарна инфраструктура – бившия Съветски съюз, Източния блок, арабския свят. Изнасяхме продукция и на Запад. Например ДСО „Електрон“ е давало на нашата армия не повече от 6–7 на сто от годишната си продукция, а всичко друго отиваше за износ. Това е важно, защото когато започнахме да губим пазарите и когато пазарът в началото на 1991 година реално се срина за седмици, нашите заводи изпаднаха в критично положение. Цялата тази обективна външна ситуация съвпадна с някои неща в България, които още не мога да си обясня.

– Вярвате ли във възраждането на българската оръжейна промишленост?

– Въпреки всичко аз съм оптимист. Наши фирми доставят техника на Българската армия в ограничени количества. Наша фирма спечели търг и доставя в САЩ на високоефективна специална апаратура за американс-

ката Национална програма за борба с тероризма. Модернизирането на автоматизираните системи за управление и превъоръжаването на армията не е възможно без наше участие. Развоят и производството на въоръжение и военна техника започват бавно да се възстановяват. Момчетата и момичетата, които навремето конструираха и произвеждаха изделията и системите, сега са по на петдесет и повече години. Децата им са на техните тогавашни години. Много от тях са пръснати по света, но те са синове и дъщери на нашите хора. Те са българи!

Да се работи във военната индустрия е не само висока квалификация, работоспособност и дисциплина. Това е и състояние на духа и сила на харакера.

Тези качества не може да не са предадени по наследство на младите поколения. Ето защо съм оптимист.

В последно време се виждам, освен с мои връстници, и с млади хора – умни, интелигентни, с големи възможности, хора на своето време. Наблюдавам ги как работят, какво правят, как се справят и с всеки изминал ден нараства увереността ми, че ще успеят. Много мои приятели започнаха да споделят оптимизма ми, че военната индустрия ще се възроди, и то на несравнимо по-високо технологично ниво, а България пак ще бъде мощна индустриална държава. Ние, старите, няма да дочакаме това време, но децата и внуците ни ще живеят в него. Аз вярвам в това!

– Не е ли странно, че Вие, деец на най-командния сектор от командната икономика, сте поканен за министър в правителството на Виденов, което трябваше да проведе пазарна реформа?

– През 1990-а подписах декларация, че се отказвам от членство в партията. След като бяха ликвидирани партийните организации в предприятията и институтите, реално бях загубил връзка с БСП. Новите хора в ръководството на партията гледах по телевизията – млади момчета и момичета – много им се радвах, много ги харесвах. На 21 януари 1995 година ми се обажда едно от момчета на Жан и ме вика, но не на „Позитано“, а някъде на „Евлоги Георгиев“, в една стара къща, лошо измазана. Качваме се по зле осветеното стълбище, там се видях и с Румен Гечев. Седнахме на една масичка и Румен ми съобщи, че Жан иска да стана министър на промишлеността. Отначало отказах. На другия ден, в друга „конспиративна“ квартира на „Лавеле“ се срещнах и с Жан Виденов. Усещам, че е притеснен – още същия следобед трябвало да представи пред Изпълнителното бюро на Висшия партиен съвет състава на кабинета. И в последния момент си викам: „Чакай бе, Вучев, тия чудесни момчета са тръгнали да оправят България и очевидно им трябва такъв дърт пергишин ка-

то тебе, който се е вургалял трийсет години в индустрията, който може да тури някакъв ред, а ти се стискаш.“ И тогава се съгласих. После разбрах, че Жан е правил кабинета в някаква дълбока нелегалност. Може би го е било страх от тежък политически натиск от страна на неговите сподвижници, от лобитата. Но аз нямах никаква вина, аз тия хора ги не познавах. Очевидно съм влязъл в политиката за година и половина като човек, който е близък до Жан Виденов, а никой не знаеше, че с него бях се виждал два пъти преди да стана министър.

В Министерството взех със себе Лилия Смедарчина от „Електрон“, тя стана главен секретар, някой трябваше да се занимава с бумагите. Когато тя започна да внася папки в кабинета, тогава разбрах какво е това министерство. А в него влизаха пет бивши министерства: леката промишленост, химията, металургията и минералните ресурси, електрониката и машиностроенето.

В това време хората са притихнали и чакат, мислят, че ще уволня всички. Носеше ми се славата на много лош човек. Пък аз малко хора уволних от Министерството. Уволних ред директори. Те си знаят защо.

Седя и се чудя какво и откъде да започна. Броят на предприятията, които бяха сто процента държавни – под мое подчинение – беше 1 754. Досега ги помня. Седя и си правя тая сметка. В заседателната зала имаше 25 стола, започнах да приемам по 25 души. И за моя изненада, на втория ден вече знаех какво трябва да се прави в Министерството. Не че съм много умен. Чисто и просто всички предприятия с тяхната гигантска технологична разнородност, с техните специфични проблеми в края на краищата решават едни и същи въпроси – същите, които решавах аз в ДСО „Електрон“. Дали се произвеждат чорапогащници или ракети, проблемите са едни и същи. И се свеждат до три основни групи. Първата беше свързана с абсолютните фискални глупости в нашата българска икономика. Държавните предприятия в България през този период плащаха уникални данъци. Например, плащахме данък върху лихвите по кредитите, по така нареченото 11-о постановление. Такова чудо няма никъде по света. Имаше едно 27-о постановление. По това време вече всички предприятия бяха пререгистрирани по Търговския закон, ООД са ЕООД, тоест еднолични дружества с ограничена отговорност, или ЕАД, тоест еднолични акционерни дружества. Когато предприятието, да предположим, има положителни резултати, и плати всякакви данъци, ако му останат 10 милиона лева чиста печалба, вместо ръководството да помисли как да ги оползотвори, държавата омита половината като тъй наречения задължителен държавен дивидент. И тем подобни недомислия.

Втората група проблеми беше още по-нелепа, по-драстична. Българската индустрия е експортно ориентирана. Такава индустрия предполага най-елементарни действия от страна на държавата. Ако тя няма средства и няма възможност да подпомогне износа на предприятията, както го правят в нормалните страни, поне да не пречи. При нас беше точно обратното. При изхода на предприятията – лицензионен режим, регистрационен режим, разрешителен режим и така нататък. За всяко нещо трябва да отиваш във Външната търговия или във Финансите да вземаш някакъв подпис. За всеки подпис чиновници те гледат в ръцете и чакат да им пуснеш нещо. Никой не си дава сметка, че един директор на държавно предприятие не може да даде подкуп. И на изхода заставаха „сериозните“ момчета, които получаваха приходи от „друго място“, те платиха каквото трябва и практически покриха целия износ на България. На входа беше още по-неприятно. Една нормална държава би трябвало на входа да сложи някакви бариери, за да защити изделията си. Вместо това освободихме митата, всички битпазари се напълниха с турски, арабски, китайски и какви ли не боклуци. Нашите предприятия от леката промишленост – обувни заводи, текстил – изпаднаха в критично положение

Третата група проблеми касаеше банките. Преди 1991 година по тогава действащия така наречен икономически механизъм заводите, независимо от това в какво финансово състояние са, бяха длъжни да ползват само 30 процента собствени оборотни средства, а 70 процента да взимат кредити. Годишната лихва беше 2 и половина на сто. Добре, ама след това тя започна да нараства. Стигна 47, стигна 60, 65 процента и така нататък. Едно предприятие, което е взело примерно 10 милиона лева кредит през 1990 година и не е могло да го обслужва, през 1995-а тия 10 милиона са станали 60 милиона. И се оказва, че директорът, включително и аз, всяка сутрин се събуждаме с по 30–40–50 милиона отгоре борч. Тръгнахме да санираме предприятията, да сменяме дълг срещу собственост. Добре, ама аз не бях съгласен. Активите на заводите стоят заковани на място от 1992 година, а в това време пасивите им растат по експоненциална крива. Банките ще приберат предприятията без пари. При това не е тяхна работа да управляват заводи. Това е моя работа.

Тогава започна войната. Това не значи, че се гърмим по коридорите или воюваме чрез вестниците и телевизията. Просто всичко това, което исках, което от моя гледна точка беше в интерес на българската индустрия, не ставаше, не се решаваше.. Не твърдя, че съм бил прав. Може би аз съм робувал на стари представи за управление на държавната индустрия.

С Жан имахме практика да се виждаме един път на седмица, някъде седем, седем и половина сутринта. Той беше работохолик, аз също не бях мързелив. Седим и си говорим кротко. Той е умно момче, но ти му говориш, той гледа покрай тебе или през тебе. Наумил си е нещо и не те слуша. През цялото време срещах само някаква анонимна, аморфна съпротива. В началото не се усещах. Развивам му в общи линии моите планове за индустрията, представям моята стратегия, какви правила имам намерение да въвеждам, какво имам намерение да правя и други. Той си мълчи. Накрая каже: „Виж какво, я оправи тоя! Трябва да назначим еди-кого си или да уволним еди-кого си.“ Такива ни бяха разговорите, става въпрос за разминаване в подхода към индустрията.

Няколко примера ще дам, без да ги подреждам по важност и по хронология.

„Нефтохим“ – Бургас, освен че е най-голямото предприятие в България, беше и най-важното. Някакъв Комитет по цените, който непрекъснато внасяше някаква много „мъдра“ методика за цените на горивата, която се свеждаше до това да се натискат ниско цените на горивата, въпреки че тогава вече цената на петрола отиваше нагоре. А в това време „Нефтохим“, за да си плаща и акцизите, и всички налози, вдигаше цените на етилените, с което фактически нарушава ценообразуването на други 500 предприятия. които се захранват изцяло или частично, и за които те са основна суровина. Започвам да пиша обосновани, мотивирани възражения срещу методиката за цените на горивата и да се съпротивлявам, при което Министерският съвет взима много „интересно“ решение – „Нефтохим“ се отнема от подчинение на индустрията и се подчинява директно на Жан Виденов, тоест на кръга около него.

Големи разправии имахме и около приватизацията. А тя е най-важното нещо. Приватизацията е основният елемент на структурната реформа. Даже по онова време представителите на МВФ, когато говореха за структурна реформа, се обосноваваха с оздравяването на финансовата сфера и приватизацията. Но стана така, че аз тичам с моите хора, търсим кредити за предприятията, търсим да им решаваме пазарите, търсим възможности да инвестираме. В това време зад гърба ми се водят пазарлъци и започва да се продава предприятието. Аз не бях против приватизацията, бях против това тя да се извършва по начина, по който стана – и след нас, и сега става.

Професор Драгомир Драганов и политологът Андрей Райчев доведоха при мен един млад програмист. Той носеше някаква „вълшебна“ дискета с програма, която е в състояние да унищожи взаимната задлъжнялост на предприятията. Имах приятелски отношения и с двамата, затова се чудех

как да им обясня, че процесът е каскаден и че в цялата огромна каскада я има, я няма 10–15 затворени цикъла. Наскоро гледам по телевизията: Драганов разказва как през 1995 година ми предложил готово решение за ликвидиране на огромната задлъжнялост на българските заводи помежду им, а аз даже не съм „вдянал“. Мога дълго да споря кой не „вдява“.

– Вашето име се свързваше с това, че сте забранил на директорите на предприятията да погасяват задълженията си към банките.

– През есента на 1995-а това витаеше, повтаряше се от глупаци, но започнаха да го казват и умни хора. Една лъжа, като се каже сто пъти, става истина. Те не ме познаваха, иначе щяха да знаят, че ако бях забранил, забраната щеше да се изпълнява безусловно и тогава горната сметка щеше да има съвсем друг вид.

Разтревожих се да не би да съм се изпуснал някъде, започнах да прослушвам у нас касетите със записите от многобройните срещи и съвещания, които съм провеждал, и в края на краищата открих първоизточника. На една среща, инициирана от главния редактор на вестник „Пари“, освен моите хора и банкерите присъстваха съветниците на Виденов и някой си Димитър Димитров – заместник-министър на икономиката, мисля, че се занимаваше с Банковата консолидационна компания. В записа открих, че този господин по едно време ме пита – вярно ли е, че съм забранил обслужването на кредитите? На тази глупост почти не обърнах внимание, само отрекох и продължихме срещата. Ако съм предполагал, че тя ще се тиражира толкова и ще се употреби толкова некоректно, щях така да реагирам, че този господин още щеше да ме помни!

Виждате ли, индустрията била довела до фалита на банките. Къде са парите на банките, как са изнесени навън, кои са кредитните милиардери – не е тайна за никого. Компетентните органи може и да напредват бавно поради сложността на проблематиката, но напредват. Българската индустрия не е виновна. В условията на тежки, бих казал абсурдни, финансови, фискални, митнически, кредитни и какви ли не условия през 1995 година тя произведе продукция за почти 500 милиарда лева и реализира ръст 4 и половина процента.

Какво стана към края на 1996 година, как беше разгромена икономиката на България – нека анализират други, които са били в управлението на държавата тогава, но индустрията няма вина за това състояние, тя беше потърпевша.

– Защо и как напуснахте кабинета „Виденов“?

– През втората половина на май 1996-а във вестник „Капитал“ излезе материал „Вучев трябва да бъде изолиран преди длъжниците“, вътре бя-

ха написани разни чудесии. Общо взето, освен името ми нищо друго не беше вярно. Следващата събота пак със същия шрифт се появява заглавието „Офицерът Вучев докара индустрията и банките до фалит“ – и пак същите мръсотии, от което още повече ме заболя. Викам при мене началника на Специалното управление и му казвам да види кой е поръчал тези материали. Вечерта идва, гледам то притеснен, пристъпя от крак на крак. И ми каза, каза ми кой е поръчал материала, но аз не му повярвах. Звъня на един приятел журналист, обажда се той след половин час и казва: тоя и тоя!… – пак същото име. Звъня на Краси Узунов, едно момче – писател и журналист, много пъргав мозък, който знае почти всичко: „Краси, я провери“. – „Няма какво да проверявам, аз зная – казва ми той. – Поръчал го е Жан Виденов.“

Почти освирепях. Взех си пистолетите и си тръгнах. Това е първият път в живота ми, когато напускам окопа, напускам работа. Правя самоотлъчка. Такова чудо не ми се беше случвало никога.

– Вече издадохте една книга със спомени. Ще продължите ли?

– Не дай си, Боже, да кажеш или си припомниш нещо добро за времето, през което създавахме онова огромно национално богатство! Веднага влиза в употреба отвратителната щампа „носталгия по миналото“. Носталгия по какво?

По това, че не се прибирахме със седмици, че децата ни раснаха без нас, че работният ден продължаваше 15–16 часа, че и повече. Носталгия по това ли, че цялата система на управление на тоталитарната държава беше линейна, вертикална и твърда. И, ако в схемата на управление се случи един-единствен глупак, тя престава да функционира. Но въпреки това ние с вас изградихме тази индустрия – огромно национално богатство.

Интервюто взе Екатерина Никова
април 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Акад. Константин Косев

– В каква семейна среда израснахте?

– Роден съм в Дупница, но не съм свързан трайно с този град. Там баща ми е бил преподавател в Учителския институт. Живял съм само два-три месеца и след това родителите ми се преместват в София. Когато ме питат откъде съм, казвам, че съм от цяла България – баща ми е от село

Грозден, Карнобатско, майка ми – от град Златица, а аз съм от София, роден в Дупница.

Майка ми беше начална учителка. Баща ми до войната беше учител, а след това асистент в Университета, после професор, член-кореспондент и академик. Беше спокоен, уравновесен човек, много трудолюбив, почтен. Всяваше респект и уважение у околните. Беше от онези идеалисти, които и след 9-и септември 1944-та вярваха в така наречената социалистическа идея – често спорехме на тази тема, защото на мен тя ми беше мъглява. Не можех да разбера в какво точно се състои. Но той наистина вярваше, че хората ще живеят по-добре, ще бъдат по-богати…

Всъщност, баща ми е от доста заможно семейство, притежавали са много земя – по наследство от дядо му по майчина линия, който води началото си от рода на Кара Танас войвода, хайдушки род. Изглежда в рода са били все буйни и непокорни хора. Синът на Кара Танас – Димитър, моят прадядо, на когото е кръстен баща ми, развива активна дейност по време на Руско-турската война и къде легално, къде с насилие, е натрупал над 100 декара лозя. Дядо ми Костадин, на когото съм кръстен, е бил учител.

В рода на майка ми няма нещо особено. Баща ѝ също е бил учител. Бил е и председател на ловното дружество в Златица. Загинал е млад при нещастен случай по време на лов.

– Къде учихте в София?

– През войната живеехме на улица „Мърфи“. Там посрещнахме германските войски, когато влязоха в София. В нашата къща настаниха двама германски войници, даваха ни шоколад. Помня тяхното посрещане на улица „Регентска“ – сега булевард „Мадрид“ – с много коне, танкове…

При бомбардировките върху къщата ни падна бомба. Бяхме отишли в едни окопи до Перловската река и като се върнахме, вече я нямаше. Беше 10 януари 1944 година. Евакуирахме се в Златица, едвам се добрахме дотам. Там се роди и сестра ми. Навърших 7 години и през октомври се върнахме в София. Постъпих в училище „Васил Априлов“. Гимназията изкарах в 8-о мъжко училище на улица „Шишман“.

В училище съучениците ми бяха главно от буржоазни семейства. Нямаше я тази екзалтация по социалистическите идеи както на други места, хората страняха от политиката.

Дори учителите ни бяха такива. Учителят ни по математика, например, беше дъновист и по много смешен начин се приобщаваше към новата система – нищо не разбираше от политика. Тогава започна да се въвежда обръщението „другарю“. Когато му кажеш „другарю Цеков“, той се сърди: „Какъв другар съм ти аз?“ Но някой го издал, драли го за това. Оттогава

ако някой се обърнеше към него с „господин Цеков“, той веднага реагираше: „Ти, къде се намираш, не знаеш ли в какво време живеем, какъв господин, тук всички сме другари.“

Може би тази среда е оказала влияние върху мен, затова и не проявявах особен интерес към младежкия политически живот.

– Как помните първите следвоенни години?

– Бяха трудни години, бедни. Редовното меню беше липов чай с малко сирене. Понякога имаше и мармалад, и това ми беше любимото.

По Коледа с баща ми ходехме всяка година при баба ми Радка в Грозден. Тогава колеха прасето и наставаше безкраен празник. Оттам носехме провизии. Само тогава хапвахме месо. През 1948-а, когато започнахме да си купуваме бял хляб, бях много впечатлен. Преместихме се в Богдан-Филовата кооперация, зад Турската легация, на тавана, под наем. Хазяйка ни беше госпожа Петева, жената на Богдан Филов. Там живяхме до 1951 година. По това време баща ми вече беше станал доцент в Университета, издаде една книга, взе доста пари от нея и купи на изплащане апартамент на улица „Достоевски“, в кооперацията на артистите, където живея и досега.

– Интересно ли живеехте сред артистите съседи?

– Интересни хора живееха – Боян Дановски, Лили Попиванова, Мила Павлова, семействата на режисьорите Борис Борозанов и Георги Костов, цялата фамилия Димитрови – Петър, който беше председател на Съюза на артистите, жена му, синовете му Генчо Димитров и Стефан, всичките артисти.

– Говореше ли се за политика в семейството?

– Не. Може би, защото баща ми още в младежките си години е бил изкушен от политиката и е опознал най-мрачните ѝ страни. След атентата в църквата „Света Неделя“ през 1925-а, въпреки че не е участвал в атентата, попада в затвора при масовите арести. Осъждат го на смърт, по-късно го хваща амнистията.

Брат му пък емигрира в Съветския съюз, за да се спаси, но попада там в лагерите, където умира. Когато баща ми научи истината, много се разстрои.

Майка ми съвсем не се интересуваше от политика и даже я ненавиждаше, защото ѝ бъркаше в работата. Все се оплакваше, че в училище я избутват, защото не е член на БКП. Накрая баща ми я накара да влезе в партията, за да се успокоят нещата. Така че политиката не беше любима тема в семейството.

– Вече е било ясно, че, ако не си член на БКП, няма да вървиш нагоре в кариерата?

– Абсолютно ясно. Майка ми имаше допълнителни проблеми, защото нейни братовчеди бяха царски офицери, единият даже генерал. Бяха го арестували, та баща ми ходи да се застъпва за него.

– Как избрахте какво да следвате?

– Бях се насочил към литературата, явих се и на двата изпита – по български и история. Приеха ме и на двете места. Баща ми не е настоявал, други хора ме съветваха да продължа с история. Аз имах литературни предпочитания, но станах историк.

В Университета, пък и по-късно, трябваше да свикна, че ще бъда в сянката на баща ми и за добро, и за лошо. Знаех, че ще ме наблюдават и затова се стараех да не го злепоставям. Съсредоточих се в науката, почна да ми харесва историята. След като завърших през 1960-а, заминах като гост-асистент в Лайпциг за 1 година. Щом се върнах, кандидатствах за аспирантура. Ръководител на дипломната ми работа в Университета беше професор Александър Бурмов – много ексцентричен, интересен човек. „Приготвил съм ти тема, каза ми той – „Положението на българския народ под турско робство“. Изприщих се, защото тъкмо беше излязъл сборник с подбрани документи, от които се вижда, че положението е било лошо и се питах какво ще доказвам. „Именно това“, каза Бурмов.

Отчаях се много, с Бурмов не можеше да се спори. Почнах да събирам материал, гледам, то не било толкова лошо положението. Напротив, има развитие, замогване на хората. Точно през Възраждането се създават манифактури, фабрики, кантори, има бегликчии, търговци. Какво лошо положение, точно тогава има развитие.

Професорът беше написал една статия „Причини за Априлското въстание“, в която беше доказал, че то е следствие на крайно бедственото положение на народа, който стигнал до краен предел и се хванал за оръжието. А аз виждам, че е обратното – никакъв краен предел, напротив, тези, дето са се хванали за оръжието, са все имотни, заможни хора, били по чужбина, учители, чорбаджии.

Опитах се веднъж да му кажа: „Професор Бурмов, стигнах до други заключения.“ – „Как може да говориш тия работи“, реагира той.

Между другото, професор Бурмов също не разбираше марксизма. Беше от тези партийци, дето се записват в партията, за да не му се спъва работата. Но пък беше много близък с академик Жак Натан – известен марксист след Тодор Павлов. Веднъж чух Бурмов да му казва: „Бай Жак, я марксизирай тая статия.“

Та той разбираше материализма така – щом нямаш и си беден, значи си революционер. Аз пък му казвам, че е тъкмо обратното, според марк-

сизма трябва да има развитие – буржоазията се развива и претендира за самостоятелност, иска институции.

Не било така. Влязох в конфликт с моя научен ръководител, че и с неговите приятели марксисти като Жак Натан. Въпреки всичко трансформирах посочената тема, която стана „Развитието на българското градско стопанство през XIX век“ и доказвах точно обратното на очакваното. Бурмов беше много недоволен.

Когато дойде време за защита, беше голяма атракция. За мое голямо удоволствие академик Михаил Димитров, който беше прочел работата, в полето написал ремарки: „Много добре, чудесно, и аз мислех така, ама не ми даваха да го кажа.“

Жак Натан само викаше: „Ще ме принудиш да напиша контрастатия.“ Обсъждането вървеше тежко. Всички бяха против мен. Баща ми присъстваше, ама мълчи, защото не му беше удобно да се обажда, но и той не беше съгласен с моята теза. Единствено ме защитиха професор Христо Гандев и Горан Тодоров. Защитата ми беше в началото на 1965 година. Беше се разчуло, че има конфликтна ситуация. Салонът на Института по история на улица „Бенковски“ 3 беше претъпкан. Присъстваха дори и артисти – Лили Попиванова беше довела колежки, Таня Масалитинова беше, Юлия Кръстева също…

Защитата мина доста добре и от този момент сякаш станах по-самоуверен.

Това, което твърдях тогава, после се утвърди официално в историографията и сега вече никой не го оспорва, даже вече мнозина си присвояват авторството.

Не беше лесно да превъзмогнеш утвърдени оценки, но имах и късмет, че защитавах тезата си в по-различна обстановка. Иначе, при Вълко Червенков със селската революция не можеше нищо да се направи. Напишеш ли нещо различно, в най-добрия случай няма да излезе, а може и по-лошо да стане…

Една година чаках място в Института по история при БАН. Подготвях книгата си за печат, когато обявиха конкурс и ме назначиха научен сътрудник. Точно тогава дойде предложение от Хумболтовата фондация – за пръв път след Втората световна война България да изпрати стипендианти.

Мераклиите бяха над 100. Изпратих документите си чрез Института и през юли получавам съобщение от Германия, че има голяма вероятност кандидатурата ми да бъде одобрена, но това окончателно ще ми съобщят в края на август-началото на септември. Питам другите, не са получили такова писмо. Септември, октомври – няма известие. Отправих запитва-

не към Фондацията и веднага получих на домашния ми адрес известие, че съм приет, придружено с копие от първото уведомително писмо със същото съдържание, изпратено до Института. Явно се беше „загубило“ в нечие кошче за боклук…

Веднага след това заминах за Мюнхен. Студената война беше в разгара си, гледаха ме като рядко животно. Слагат ми за ръководител учен, за когото, като бях в ГДР, написах критична статия. Той ме попита какво ще работя. Казах му, че съм се спрял на българо-германските отношения, специално за Берлинския конгрес, понеже ние в България смятаме, че Германия е виновна за разпокъсването на държавата ни. Отговори ми, че това е изяснен въпрос и няма да може голяма работа да се направи.

И като започнах този „изяснен“ въпрос, се оказа, че нищо не е изяснено, а напротив – съвсем е замръчкано. Тяхната историография пише, че Бисмарк не се интересувал от България, казвал, че нито един гренадир няма да пожертва заради балканските разправии. До такава степен не се занимавал с Източния въпрос, че не отварял пощата от Константинопол.

Когато започнах да чета, виждам, че това не е вярно. Той пише за това и в спомените си. Уж не го интересува, пък всеки ден се занимава с това. Не четял пощата от Константинопол? Напротив, чете я и диктува всеки ден по 20 страници на тази тема.

Събрах страхотна документация, от която се вижда, че той има стратегическо отношение по въпроса и предлага обединението на Германия да стане с помощта на Русия, а Бисмарк за сметка на това да услужи на Русия с Източния въпрос – за да ползва нейната подкрепа в борбата си срещу Австрия и Франция за обединението на Германия.

Бях втрещен как никой не го е видял. Разбира се, никой не го е видял по политически причини. Тъй като Германия и Русия през Първата и Втората световна война са много върли противници, тази тема не върви, а историографията винаги обслужва в една или друга степен политиката. Затова винаги германската историография е антируска, руската (и съветската по традиция) – антигерманска.

Стигнах до невероятни заключения, които рефлектират и до съдбата на нашата страна на Берлинския конгрес, и за Руско-турската война, и за отношението на Бисмарк към Санстефанския договор.

Той, например, подкрепя Санстефанския договор, и то с реч в Райхстага. А на Берлинския конгрес поддържа абсолютно всички руски предложения, дори пита какво искат още.

И аз пиша, но си имам едно наум дали ще успея да докажа тези неща, защото влизам в конфликт с руската, с българската, с германската и със

съветската историография. През 1975 година в Сараево се празнуваше 100-годишнината от въстанието в Босна и Херцеговина. Отивам с българската делегация там на много помпозна конференция, със специалисти от Германия, Франция, Англия. Аз и един немец, професор Гайс от Бремен, се оказваме с доклади на една и съща тема – „Германия и въстанието в Босна и Херцеговина“. Докладите, обаче, са коренно различни. Немецът говори по официалната теза – Бисмарк и германската дипломация не се интересуват от Източния въпрос. Аз твърдя обратното – германската дипломация се интересува и тя седи зад въстанието, тя го провокира. Беше доста самонадеяно от моя страна, тъй като още не бях завършил изследването си. Междувременно работих три месеца и в СССР пак по същата тема.

Очаквах да стане спор. За голямо мое учудване, става професор Гайс и заявява, че се отказва да спори. За мен това беше голямо удовлетворение.

– А какво открихте в архивите в Съветския съюз?

– Отдавна бях направил постъпки да работя в архива на Външното им министерство. Накрая получих разрешение. Темата е ясна, но те се страхуваха да ни пускат в архива заради фонд „Константинопол“, в който са документите по националния въпрос. Те поддържаха антибългарска теза, винаги са го правили. Този, който ме съпровожда, ми обяснява, че предварително изчистват всичко, което според тях е тайна. Докато обяснявах на шефа на архива какво ми е необходимо, щом споменах „Константинопол“, колегата, който ме съпровождаше, ми смигна. Подсказа ми да се откажа от този фонд.

„Е – рекох – за мен Константинопол не е най-важното, моята тема е Германия, интересуват ме Лондон, Париж, Берлин.“ „Это дело другое“ – казва шефът на архива и нарежда: „От понеделник може да започнете!“

Страхотен контрол – нито можеш да правиш ксерокопие, нито да снимаш, може само да преписваш. Но пак извадих голям късмет, защото те не са били подготвени, че ще работя по тази тема и ми дадоха папките непипнати, никой не ги беше отгърнал, страниците се бяха слепили.

Истинско съкровище за мен. Това бяха посланическите доклади от Берлин. Тезата ми се потвърждаваше, вече и с руски документи. И това беше големият ми шанс. Моето изследване направи силно впечатление, обърна много стари виждания за ролята на Германия, обясни някои събития от съдбоносно значение за българската история, точно когато се ражда българската държава. Успях!

Завърших книгата, веднага я защитих през 1977 година като голям докторат, този път без обструкции.

Имах обаче проблеми с издаването ѝ. Понеже тезата беше шокираща, в издателство „Наука и изкуство“ две години ме мотаха – навярно бяха пратили ръкописа в Съветското посолство.

– Пращан ли е наистина ръкописът в посолството?

– Вероятно. Две години ме лъгаха, че книгата изчезнала. Шефът на Издателството беше голям негодник – гледа ме и ме лъже, уж доброжелателен. В ЦК със сигурност са я пращали, казаха ми го колеги от Издателството. Просто ги беше страх да я публикуват, за тях Бисмарк звучеше едва ли не като „фашист“…

От 1975 година започнах да чета лекции в Софийския университет и през 1979-а година станах професор. В 1978 година през септември ме викат в ЦК. Бях зам.-директор на Института за история при БАН и често ме викаха или да ми се карат, или да наредят нещо да се прави. Този път обаче ме изненадаха, казаха ми, че има решение да мина на работа в ЦК като заместник-завеждащ отдел „Наука и образование“.

– Кой Ви съобщи?

– Никола Стефанов, завеждащ-отдела „Наука и образование“. Както вече Ви казах, не бях заемал преди това никакви служби, нито роли в партийната йерархия. Нямах афинитет към комсомолската работа. В БКП ме приеха през 1968-а след три покани и три отказа от моя страна. Заедно с професор Андрей Пантев ни приемаха тогава и даже трябваше да давам обяснение защо съм отказвал три пъти. „Не се смятах за достоен“, отговорих им тогава.

Та казвам аз на Никола Стефанов: „Благодаря за доверието, ще си помисля.“ – „Какво ще мислите, има решение.“ И ми го показва. Бях много слисан. За първи път ми се случва такова чудо. Такова високо ниво – заместник-завеждащ отдел, голяма длъжност в ония времена, като се има предвид, че всичко се решаваше в ЦК.

Така изведнъж се оказах в коридорите на властта. Това беше за мен много непривична обстановка, като се има предвид, че никога не бях се занимавал с организационна работа, камо ли партийна. Все пак поставих едно условие – да си остана в Института и да продължа да чета лекции в Университета. Така до разтурянето на единните центрове продължих да бъда зам.-директор на Единния център по история и зам.-завотдел „Наука и образование“ в ЦК на БКП, което беше много благоприятно за историците.

– Как започнахте като шеф в ЦК?

– С гаф. Беше през 1978 година. За 100-годишнината от Берлинския конгрес в град Майнц – ФРГ, беше организирана голяма международна конференция, за която получихме покана. И аз в двойнствената си слу-

жебна роля определих делегацията, на която бях и ръководител. Потеглихме в добро настроение. Конференцията организираше директорът по европейска история в Майнц, професор Фон Аретин, с когото се познавахме добре. Веднага заведох колегите при него. Направи ми впечатление, че е много мрачен.

„Нещо не е наред ли?“, питам.

„Много добре, че сте дошли, но Ви моля веднага от моя кабинет да се обадите във Вашето посолство.“

– Да се опитам ли да отгатна какъв е бил гафът – не сте поканили някой голям началник за шеф на делегацията?

– Не, по-страшно. Обаждам се на Христо Друмев, тогава културно аташе в Бон. „Утре в 10,20 часа има самолет за София, всички да сте на летището във Франкфурт. Не мога да ти кажа нищо повече, това е категорично“, казва ми Друмев.

Посърнахме. Съобщихме, че не можем да останем и на моя отговорност оставихме докладите си за конференцията. На другия ден човек от посолството ни чакаше на летището, натоварихме се на самолета и се върнахме.

И моя милост трябваше да дава обяснение. Отдел „Международни връзки“ на ЦК вдигнали шум, как така без тяхно разрешение сме тръгнали, какво е това своеволие. Било политически въпрос. Димитър Станишев, бащата на Сергей Станишев, който беше шеф на „Международни връзки“, заяви, че трябва да напиша обяснение. Питам къде ми е грешката. Обясниха ми, че за честването в Майнц участвала изложба от Западен Берлин и щяла да бъде посетена от делегатите на конференцията. Това предизвикало протеста на историците от ГДР, те се обадили в Москва и оттам решили съветската делегация да бойкотира конференцията, веднага се обадили и в София. Оттук им казали, че нашите са заминали. От Москва наредили: „Да се върнат!“

Дълго писах обяснения, определих връщането ни като груба грешка, скандал, излагане на България. Бях много ядосан. Гледаха ме като провинил се и очаквах наказание, уволнение. Мина известно време, вика ме Огнян Дойнов – отговорник за отдела в Секретариата на ЦК и в Политбюро. Беше много дружелюбен, изслуша ме внимателно и после каза: „Другарят Живков се запозна със случая и каза да си гледаш работата спокойно и повече да не се занимаваш с този въпрос. Постъпил си правилно.“ Стана ми ясно, че в ЦК има сложни борби и човек трябва да е доста внимателен.

– Какво се решаваше в тези властови центрове?

– Много неща, почти всичко. Моят ресор беше БАН. Единственото полезно беше, че имах възможност да контактувам с цялата Академия. Трябваше да общувам с много хора, за да съм в течение на всичко, което става в нея и да докладвам в ръководството на отдела – кадрови въпроси, теми, какво се работи по институти, проблеми и прочее. В отдела заварих и доста интелигентни хора, не типични апаратчици. Такива имаше и сред по-възрастните. Един от тях беше кадровикът в цялата сфера на науката и образованието – всички кадрови въпроси минаваха през него. Много интересен човек, оказа се със свободни виждания. Бях щастлив, че е такъв, защото по мое време – бях в отдела 6–7 години – нито един човек не е пострадал. Даже имаше много случаи, по разни партийни комитети започват да тормозят някого и когато отнасяха въпроса до нас в отдела на ЦК, въпросът се ликвидираше. Нито един случай не е имало някой да се оплаче, че е тормозен. Това беше възможно и заради кадровика, колегата, Илия Костов, лека му пръст. Той се възмущаваше много от преследванията на хората заради произход и така нататък.

– Как се чувствахте Вие на този пост?

– Към мен, трябва да призная, се отнасяха по-особено. Моят шеф все казваше: „Широко ти е около врата“, в смисъл че не се вживявах в апаратните им изисквания. Когато има някакво съвещание, всички пристигат с тефтери и ужким си записват мъдри мисли и указания. Аз не нося нищо и той ме пита: „Ти защо не носиш тефтер?“ – „Паметлив съм“, отговарям. Даже веднъж стана дума за социалдемокрацията и аз си позволих да хваля Едуард Бернщайн.

– Социалдемокрацията не беше ли в тия години нелицеприятно понятие?

– Разбира се. Те се пазеха от нея като дявол от тамян. Имам такъв случай още като аспирант. Слушахме диамат и истмат през 1961-ва, лекциите и упражненията водеше професор Панайот Гиндев. Беше голям догматик, пръв приятел и почитател на Тодор Павлов. Позволих си на едно упражнение да кажа, че сме се отклонили от марксизма, станали сме идеалисти. Какъв материализъм е да призоваваме хората да имат съзнание, за да работят. Значи не им идва отвътре, ами трябваше да ги накараме чрез съзнанието – това, според мен, беше отклонение от постулата, че битието определя съзнанието. Гиндев ме накара да остана след упражнението: „Ти си добро, будно момче, баща ти ми е приятел, но това дето го говориш, съветвам те не само да не го говориш никога, а да не го и мислиш.“ Защото това било най-страшното – опортюнизмът и ревизионизмът са най-страшните врагове на марксизма. „А ти – казва – точно там отиваш.“

– Схванахте ли все пак апаратните ходове?

– Забелязах, че когато искаш да се вземе някакво положително решение, много е важно как ще поднесеш информацията, внимавах решението да е предопределено. И в този смисъл по отношение на Академията никога не е имало репресии. С академик Ангел Балевски много добре се разбирахме, с академик Благовест Сендов – също.

Към задълженията ми влизаше и подготовката на телеграмите, които Тодор Живков пращаше за починалите академици и за рождените им дни. Почнаха да ме майтапят, че завеждам отдел „Скръб и радост“.

– Имаше ли опити идеологията да наложи рамка, как го усещахте?

– В сферата на науката не беше така драстично. Това се усещаше най-силно в масмедиите, в изкуството и литературата. За науката какво да дебнат – при историците единственият смутител беше моят приятел Николай Генчев. Имали сме разправии. Но откакто Людмила Живкова се появи, нашата сфера просто не я закачаха. Веднъж се пошегувах в отдела, че еди-какво си противоречи на марксизма, а самият шеф вика: „Абе, мани го марксизма.“ Очевидно, той се нитересуваше главно как ще се представи пред Тодор Живков.

Самият факт, че мен ме търпяха, подсказва, че в отдел „Наука и образование“ идеологическият мотив не беше толкова строго съблюдаван както в другите отдели, където си имаше съгледвачи: следят предаванията по телевизията и радиото, пресата, какви пиеси се поставят, какви филми се снимат и прочее.

– За какво бяха скандалите с Николай Генчев?

– Първият случай беше за антисъветска позиция. Вечният конфликт с него беше – махни това, махни онова. Иначе сред историците не сме имали други случаи. Във философията най-известен беше случаят „Желю Желев“. Но с него се занимаваха отделите „Идеологически“ и „Средства за масова информация“ на ЦК. Те организираха кампанията срещу него.

– Какви са впечатленията ви от ръководството на Людмила Живкова на науката и културата?

– В последните си години, според мен, тя се държеше твърде странно, увличаше се по паранормалното, нещо трудно разбираемо за широката публика. Но трябва да ѝ се признае, че внесе големи корективи в идеологията – отваряне към Запада, толерантност към идеологически прегрешения, по нейно време не се преследваха учени по идейни съображения… В този смисъл мисля, че тя обективно изигра позитивна роля.

След нейната смърт, обаче, се усети много осезателно стагнацията. Усетих я и аз. В отдела моят шеф стана заядлив спрямо мене, започна да

ме тормози, да злоупотребява като началник – нареди ми да ходя на работа в събота и в неделя, търсеше ми обяснение защо се срещам с този или онзи. Заварва веднъж Илчо Димитров при мен в кабинета: „Какво прави тоя тук?“… На едно заседание не издържах, скарахме се публично и аз казах, че подавам оставка. Излизаме и кадровикът Костов ме хвана под ръка: „Какви ги говориш, оттук се излиза само по два начина – с краката напред или оплют. Оттук с оставка не се излиза.“

Взех да мисля как да напусна ЦК, не можех да търпя повече този режим. Накрая успях по много интересен начин. Нали отговарях за кадрите, давах предложения кого да назначат. Тъкмо предстоеше да се прави Комитет за наука с ръководител академик Благовест Сендов и той си подбираше екип, търсеше си първи заместник. С него вече бяхме установили много добри взаимоотношения.

Бяхме заедно на един обяд и аз му викам: „Благо, защо не вземеш мен?“ – „Как теб, нали тебе питам кого да взема?“

„Ето, аз ти предлагам да вземеш мен. Само уреди да ме пуснат.“

Като излязохме от ресторанта, както си говорим, минава Георги Йорданов с колата. Спря се и Сендов го пита: „Искам Косев да ми стане заместник, какво ще кажеш?“

Така и стана, по много елегантен начин излязох от ЦК. През 1986-а. вече бях в Комитета за наука.

– Какво правеше този Комитет?

– Много хубави неща, макар да го провалиха по-късно. По примера на Националната научна фондация на САЩ успяхме да привлечем много пари, нещо като фонд и организирахме всички учени да правят проекти и да кандидатстват с тях в Комитета. Изработи се система като американската и хората бяха много доволни – имаш добра идея, кандидатстваш, отпускат ти пари и си работиш. Така маса хора имаха възможност да получат пари за научната си работа.

Там ме завариха и промените.

Един ден, беше февруари 1990-а, ми се обажда Андрей Луканов да отида при него. Каза ми, че предстои сформирането на ново правителство и аз трябва да бъда министър на просветата. Взех да обяснявам, че не съм запознат с нещата от сферата на образованието, че не ми е по вкуса…

„Това е положението, нямаш нито време, нито възможност да мислиш, защото в 3 следобед е заседанието на Народното събрание, където ще се гласува правителството.“

Отново бях поставен в ситуация да нямам възможност да помисля. Беше ясно, че трябваше да спасявам положението, а Луканов взе да бие и на

патриотизъм: „В този труден момент за страната, всеки ако се дърпа, какво ще стане, тебе те препоръчват много хора, политически не си компрометиран…“ Замая ми се главата тотално. Вкъщи жена ми, като разбра, каза: „Не ти трябва тая работа!“ Тогава не беше никак престижно да си министър.

Както и да е, съгласих се. Отивам в 3 часа в Народното събрание и за моя голяма изненада, когато взеха да четат предложението за членове на кабинета, чувам, че ставам и заместник-председател на Министерския съвет, нещо, което Луканов въобще не ми беше споменал. Свят ми се зави. Трябваше да отговарям за цялата духовна сфера – просвета, култура, телевизия, радио – поемах страхотен товар в първото правителство на Луканов.

Беше бурно време: навсякъде стачки, протести. Трудно се работеше. Но за училището специално успях да направя нещо, което по-късно развалиха, за съжаление. От нашия социализъм, ако имаше нещо добро, това беше образованието, особено средното. То беше изградено на стабилни основи, обхващаше всички деца, получаваше се много добра подготовка, която навсякъде беше приета. Заварих много стегната структура. Проблеми, разбира се, имаше, но със сегашните са несъизмерими.

Тогава направихме Национална учителска федерация – окръзите делегираха представители в ръководството на Министерството и решенията се взимаха с тяхно участие – 50 процента бяха учители, 50 процента от отделите в Министерството, аз бях рефер. Така нещата тръгнаха добре.

– Колко месеца издържахте?

– Почти цяла година. Но не беше за издържане, бях едновременно в Министерския съвет и в Министерството, занимават те с какво ли не. Дадоха ми една „Волга“ и, където отида с нея, по улиците тропат по колата и викат „Мръсен номенклатурчик!“ Молех се на шефа на УБО генерал Сава Джендов да даде една ладичка, да се маскирам.

Пак започнах да мисля как да се спасявам, за наука и дума не можеше да става. Няма почивка, няма признателност, не беше като преди 10 ноември и като сега – само облаги ползваш. Политическата обстановка беше крайно неприятна.

В това време започват да готвят изборите. Идва един да ме калесва за депутат на БСП от листите в Кюстендил. „А, викам, само това ми липсва“ – и го отпратих. Моят съветник, с когото бях споделил, че искам да се махна, ми каза: „Правиш грешка, стани депутат и така ще се освободиш.“ И аз тръгнах да гоня калесника: „Размислих, ще участвам“. И станах депутат във Великото народно събрание.

– Усещахте ли рязкото противоборство между партийните цветове?

– Разбира се. Пред Министерството, под прозореца ми всеки ден имаше агитки, които крещяха „оставка“ и нареждаха кой да бъде уволнен. Работехме под непрекъснат натиск – от профсъюзите, от улицата…

– Какви са Ви впечатленията от премиерствата на Андрей Луканов?

– Андрей Луканов се интересуваше главно от себе си. Той нито веднъж не благоволи да ме приеме, да поговорим. Заседанията на правителството ръководеше по странен маниер. Всички чакат, той влиза, винаги бърза за някъде, започва – това, това и това, и: „Аз излизам.“

– Закъде бърза?

– За снимки или за среща с американци. Винаги това казваше: „Излизам, че имам снимки, или имам среща с Ричард Ран или с някой друг…“

Веднъж го заварих да чете вестник. Предишния ден беше излязло интервю на Кеворкян със Симеон Сакскобургготски и вестниците съобщаваха, че Министерският съвет осъжда това интервю. Взеха да ми звънят в службата, на хората им харесало интервюто и питат защо го осъждаме. Ядосах се и отидох да питам кога Министерският съвет се е занимавал с този въпрос, че сме го и осъдили: „Андрей, кога Министерският съвет е взимал такова решение?“ А той: „Какво ще кажеш, май пресолихме манджата?“ – „Каква манджа, какви са тия номера, пак ли с живковските номера, нали беше против тях?“

– „Абе, със Сашо и с Петър (Александър Лилов, тогава председател на БСП, и Петър Младенов, председател-президент на Република България) го решихме.“ – „Ти с тях ли управляваш, Министерският съвет за какво ти е тогава? Ако не ти трябва, да си ходим.“

– Помня това правителство с глада в София, опашките, по едно време дори някаква форма на купони беше въведена. Обсъждаше ли се този проблем от правителството?

– Не, не се обсъждаше. Скандална беше ситуацията и с мораториума върху изплащането на външния дълг. Усещах напрежението у колегите. Това не беше в моя ресор, но бях чул, че се очаква правителството да реши за мораториума. Събрахме се, в залата една тягостна атмосфера, пак чакаме Луканов, който пак дойде с голямо закъснение. Започна обсъждането, 6 души се изказаха и шестимата остро против мораториума – България може да се окаже без никакви кредити, в тази обстановка това ще е гибелно за страната и все в този дух. Накрая Луканов обобщи: „Значи, решаваме: мораториум по дълга, да се запише решението, пълна тайна до еди-кога си, никой да не говори по този въпрос.“ И пак каза, че бърза и излезе. Решенията взимаше еднолично. Такъв беше Луканов, културен, начетен, много знаеше и можеше, но със странно поведение.

– Луканов си беше изградил някакъв имидж на дисидент спрямо Живков и Милко Балев преди 1990 година.

– Имаше такова нещо. Той играеше сложна игра. Имаше много контакти по света, говореше свободно няколко езика, играеше и с руснаците, и с американците.

– Как свършихте като депутат?

– Много се зарадвах, когато през октомври 1991-ва разпуснаха Великото народно събрание. Последният закон, който приехме, беше Законът за БАН. Все го избутваха, а накрая тръгнаха да правят агитация за новите избори и нямаше кворум. Една част от по-възрастните обаче останаха, защото трябваше да си уредят въпроса с пенсиите. Тогава успяхме да сложим нашия закон преди техния, защото, ако беше обратното, след гласуването на техния щяха да си тръгнат.

– Какво уреди Законът за БАН?

– Изигра много важна роля. Трябваше да го изчистим от социалистическата лексика и да го направим нормален закон. Целта на БАН не е да строи социалистическото общество, а да бъде една нормална Академия, автономна научна ниституция, отделена от държавата, такава, каквато са я създали основателите ѝ. Този закон беше много важен тогава, от него зависеше дали Академията ще съществува в ония години. Ако нямаше закон, щяха да разграбят всичко. С този закон я спасихме. Беше точно последният час на Великото народно събрание. Помня, там бяха сегашният председател на БАН Иван Юхновски, академик Благовест Сендов, Александър Джеров, Петър Берон, Елка Константинова и други. Слава богу, законът мина и това беше краят на Великото народно събрание. За мен това беше голямо удовлетворение, защото с този закон пак казвам спасихме БАН и българската наука.

– Какъв период бяха последните 15 години за българската наука?

– Тежък, защото в хаоса хората, освен че ги мъчи безпаричието, нямат и спокойствие. Наука се прави в спокойна обстановка, тя иска вдъхновение, трябва да ти е спокойно на душата, за да концентрираш мислите си. Каква наука, ако мисълта ти е заета как да вържеш двата края.

– Много ли „мозъци“ изпратихме в други държави?

– Много, особено по-младите от природните и техническите науки. Учените ни добре се котират в чужбина, нашата образователна система беше много солидна. Това, което сега наблюдаваме, е плод на общия хаос.

– Накъде поехте след депутатството?

– Блудният син се завърна в Института, бях зажаднял за моята работа. От сутрин до вечер седях и пишех – имам натрупана огромна документа-

ция. По онова време излезе и законът „Панев“. Казах си, сега не могат да ме изберат никъде, ще ме „пази“ законът „Панев“. Самият закон беше ретроградeн, обида за науката. На този закон стана жертва, уволниха го – защото бил номенклатурчик – Николай Генчев, дето беше голям дисидент, непрекъснато имаше разправии и проблеми с властта. Когато академик Юхновски стана шеф на БАН, ми се обажда: „Какво ще кажеш да те вземем при нас.“ – „Не може, законът „Панев“ не дава“, отвърнах аз. Като падна законът „Панев“, ми предложиха да стана зам.-председател на БАН. Беше чест за мен да бъда зам.-председател, баща ми е бил, Вера Мутафчиева, нейният баща и тъй нататък, но имах и известни колебания. Казвам му на Юхновски: „Сега не ги назначават както преди, трябва да ме изберат на общо събрание, а аз съм от старата номенклатура. Ако ме бламират, ще ми бъде много криво.“ Той продължи да настоява. С три гласа минах, на ръба. Беше 1996 година.Тук вече се чувствах в свои води. Познавах Академията, проблемите ѝ и това ми даваше доста преимущества. Лично познавах някои директори на институти и много сътрудници.

– В последните години много се окайва българската наука, Вие каква прогноза за развитието ѝ давате?

– Започнахме да реформираме БАН, въпреки че това беше много болезнена операция. От 15 600 души останаха 8400. Спряхме отлива на кадри, като осигурихме възможност наши учени да участват в международни проекти – в европейските програми, програмите на НАТО и прочее. Сега много наши хора печелят проекти, които носят на Академията около 20 на сто извънбюджетни приходи. Очакваме и процентът за наука от брутния вътрешен продукт постепенно да се приравни към европейския, защото сме доста далеч от нормите в Европа. Това е добра перспектива. Като историк зная, че такива социални обрати са много болезнени за обществото. В период от сто години два пъти да се сменя системата в една изостанала държава като България, е изключително тежко изпитание. Но аз съм оптимист.

Интервюто взе Генка Маркова
март–април 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Копринка Червенкова

– Да започнем подред, хронологически. Разкажи за твоето семейство, след това за гимназията, Университета и тъй нататък.

– Скоро със сестра ми, спомняйки си разни минали неща, в един момент си дадохме сметка, че като че ли сме имали странно детство. Не беше това идилично щастливо детство, за което се разказва в литературата

– за задружното работливо семейство, за прекрасната атмосфера, за добродетелите и така нататък.

Аз съм първото дете, сестра ми е седем години и половина по-малка от мен. Баща ми (той почина) беше лекар, завършил е във Франция. Работеше в Министерството на здравеопазването, след това стана шеф на института, който се занимаваше с хигиена и епидемиология.

Майка ми е коректор, до пенсионирането си работеше в издателство „Наука и изкуство“. Между другото, ако съм грамотен човек, изцяло го дължа на нея, защото в детските години, когато ми пишеха шестици на контролните, майка взимаше тетрадката и след учителката, след шестицата, шареше отгоре с червен молив и поправяше грешките – и на учителката, и моите. Тя беше блестящ коректор, в нейното издателство много се държеше текстовете да бъдат грамотни. А сега гледат на това като на формалност, като на нещо неважно. Аз обаче мисля, че е изключително важно – за структурирането, за качеството, ако щеш, за дисциплината в езика. Та, майка ми ме е научила на отношение към правилното писане. Не харесвам хора, които не умеят да пишат грамотно. Особено когато са с претенции на пишещи. Просто побеснявам, ако видя неправилно сложени запетаи или пълни членове. Тоест, отношението към езика при мен още от дете е формирано.

Родителите ми бяха хора почтени. Те живееха добре, имаха много приятели, къщата ни беше като разграден двор. Но отношението към децата винаги беше дисциплиниращо. Особено към мен като първо дете. Аз преживях и пианото, и уроците по езици – пълен комплект родителски амбиции. От малка живеех самостоятелно. Родителите ми не бяха вкъщи по цял ден, оставяха ме и вечер сама, въобще нямаше страхове, нямаше треперене. Най-отвратителното преживяване от детството ми беше детската градина. Оттогава изпитвам ужас от всякакъв вид комуна. А наймного мразех агнешкото със спанак, което ни даваха: повръщах, оттогава не мога да ям агнешко със спанак.

А колкото до отношенията ми с родителите, нямам усещане, че съм била част от техния живот. По-скоро съм била някакъв материал, който трябва да бъде моделиран, формиран. Много ме обичаха, разбира се, но както се обича творба, която с тяхна помощ се случва пред очите им. Затова натискът върху мен не беше малък, а битката с моите родители – сложна. И в нея употребявах непозволени оръжия. Бягала съм от къщи, изчезвала съм за по три-четири дни, те са разбирали къде съм: аз съм по приятелки, по съученички, а родителите им винаги са ме издавали. Следваха кандърми, молби, преговори, мирни договори… и след време, след пореден „еманципаторски“ скандал – пак бягство.

Свирех на пиано при госпожица Стоянова, сестрата на професор Андрей Стоянов. Наред с пианото обаче, още от петгодишна майка ми ме водеше на театър и на опера, тя ме зарази с театър. Тази зараза така дълбоко проникна в мен, че в края на краищата я превърнах в професия. Може би за да я изхвърля от себе си – сега рядко ходя на театър. Театър, театър, театър… бях полудяла за тоя театър, ходех непрекъснато… И на опера също. Всички опери тогава съм ги отметнала, още като дете. Ти да не мислиш, че сега ходя на опера? Нищо подобно. Операта беше до нас, живеехме на „Дондуков“. Аз съм гледала от балкона апотеозите на Митко Узунов и на Кольо Николов, когато тълпата ги чакаше пред служебния вход и ги носеше на ръце. Имах пиетет, нещо като страст към този тип зрелища.

Така че моето детство беше особено. Или друго, вече във Френското училище – тогава трябваше да ходим с барети и в униформи. А баретата, тази „мекица“, ми беше смърт. Излизах от къщи и я мушках в чантата. Според майка ми обаче, тя беше елемент от онези норми, които всеки трябва да спазва – скандалите за тази барета нямаха край. Един ден, току-що влязла в училище, вика ме директорката Димчева. Тя беше глуха, горката, почти крещейки, ме попита: „Ти защо си слагаш баретата в чантата? Майка ти ми се обади по телефона и всичко ми разказа.“ Това на майка ми не го простих един месец. В общи линии детството ми мина в негласна битка с моите родители.

А във Фенското училище никога не станах много близка с класа си.

– Това е странно, защото обикновено… Ето, аз имам и до ден-днешен приятелства, които са ми от училище.

– Имах една близка приятелка, единствената – на 29 години се разболя от рак и почина. Още една, трета приятелка, която, след като завърши университет, отиде да работи в МВР като преводачка ли, друго ли, и абсолютно загубих дирите ѝ. Преди две години друга съученичка ни събра на 24-ти май у тях: имах чувство, че седя сред чужди хора. Имах приятели от съседни класове, приятели вън от училището. Но никога моят клас не ми е бил близък. За това си дадох сметка в мига, в който се разделихме – нямах желание да се виждам с никого от тях.

– Във вашата гимназия не ходехте ли на бригади?

– Един-единствен път съм ходила на бригада, след подготвителния клас – брахме в някакво село домати. Оттам ми е останала миризмата на пот – нямаше вода и всички вонях ме ужасно. След това не ходех на бригади, защото ни пращаха да копаем нещо на Витоша, а моето късогледство не предполагаше тежък физически труд, не биваше да си натоварвам

очите. Но мисля, че това беше претекст да се измъкна – преследваше ме споменът за миризма на застояла пот. А в нашето семейство личната хигиена беше нещо като култ.

Ето, сега си спомних откъде дойде проблемът с моя клас. Майка ми – естет жена, от дете много добре ме обличаше. И понеже баща ми пътуваше доста в чужбина, имах за онова време хубави дрешки. Имах една пола от най-просто одеяло, но много ефектна – мамина приятелка ми я беше ушила. И понеже одеялото дебело, не може да се подгъва, полата беше с ресни. Носех я с едни виненочервени чорапи. Тогава това беше страшна мода – цветните чорапи! (Също като шушляците.) Носеха се само от чужбина. И на еднодневна бригада, май че беряхме царевица, аз съм отишла с червените чорапи и с полата с ресни. Бях в осми редовен клас, сиреч девети. Няколко дни след бригадата изведнъж в класа беше обявено комсомолско събрание. Сядаме ние, седи и класната, мадам Левиева, с една змийска главичка, излиза комсомолската секретарка и обяснява, че събранието трябва да вземе отношение към начина, по който се облича „нашата съученичка Копринка Червенкова“. И тук се започна нещо страшно. Почват да се изправят една след друга съученичките и да ме клеймят, момчетата мълчат. Имахме в класа една Таня Орловска, на която баща ѝ бил партизанин. Дотогава този факт някак си не го отчитах. Но на събранието чух следното: „Краката на бащата на Таня Орловска затова ли са измръзнали в планините, за да ходи тя с червени чорапи и с пола с ресни?“ Една друга пък зажали за бедните деца в Гърция, които умирали от глад, докато аз съм ходела с пола с ресни. Първоначално бях в ступор, атаката ме свари съвършено неподготвена. Оказах се сама на последния чин, около мен – празно.

– Това си е било чисто политическо обвинение?

– Абе, хунвейбинска работа! Всичките изведнъж наскачаха срещу мен – това било капиталистическо, упадъчно, буржоазни отживелици… И тук аз извърших нещо съвсем неочаквано за тях. Понеже работата отиваше към гласуване на решение – не зная какво щеше да бъде, може би щяха да ме изключат от Комсомола заради едните червени чорапи – аз, както си седях на последния чин, станах, взех си чантата и си излязох. Извърших го чисто интуитивно – станах и си отидох. Вкъщи, разбира се, нищо не казах. А на другия ден голям размисъл падна: дали да отида на училище или да не отида. И реших да отида. Влязох в класната стая, седнах на последния чин и млъкнах. Те ми мълчат и аз им мълча. Така си мълчахме две седмици. Мисля, че оттогава нещо в мен изстина към тоя клас. Та цялата тази история, както виждаш, ми създаде неприятности по-късно… абе,

май че никак не съм лесен човек. Сега, като разказвам тези работи, си мисля, че проблемът е и в мен, не е само в другите… А като завърших училище, не отидох да си взема дипломата, защото бях ужасно обидена на учителката по руски – не си призна своя механична грешка, тогава плаках от чувство за несправедливост. Намразих я тази жена до смърт, защото тя през цялото време играеше на принципност, на морал, все ни ги проповядваше с примери от съветската литература…

– Ти си от хората, които потеглиха да учат в Москва.

– Защото исках да уча театър. Като завърших гимназия, майка ми и баща ми казаха: „Да, добре, театър, но нека и медицина.“ Още тогава родителите ми казваха неща, които бяха много важни: „Медицината е универсална професия, навсякъде по света ти отиваш и почваш да лекуваш хората. С твоя театър какво ще правиш?“ А аз – не, театър. Оказа се обаче, че във ВИТИЗ има две нулеви години театрознание. Но аз исках театрознание да уча, не исках да ставам артистка нито режисьор. Майка ми, въпреки съпротивата си, ме свърза ме със своя колежка, която тогава завеждаше театралната редакция в „Наука и изкуство“, Кристина Тошева. Тя за мен е един от най-светлите хора и до днес продължава да бъде моя най-близка приятелка. Един човек, когото изключително обичам. Кристина ме подготвяше за театъра. Но всичко това се случи всъщност следващата година. Все пак кандидатствах медицина, но нищо не учих, за да съм сигурна, че ще ме напукат. И ме напукаха – мисля, че по химия имах двойка. След което малко поработих като преводачка в белгийска фирма. За нула време изкарах страшно много пари. А през другото време лентяйствах. Майка ми и баща ми изпитваха панически ужас от моето лентяйство. Явих се и на конкурс за международна телефонистка в Телефонната палата и го спечелих. И това беше най-страшното нещо за семейството – те си мислеха, че ако тръгна да работя, никога няма да почна да уча. Аз с това ги шантажирах. В мига, в който ми правеха скандал, аз им казвах: „От утре почвам работа в Телефонната палата.“ И скандалът спираше.

А следващата година ВИТИЗ обяви едно място за театрознание в Москва и аз кандидатствах. Заминах за Созопол и там научих, че съм го спечелила. Баща ми обаче беше много огорчен. Защото и втората година, от немай къде, кандидатствах и медицина. Обаче този път, за да се гарантирам, на изпита по биология писах есе защо не искам да ставам лекар. А баща ми срещнал свой колега, който преглеждал работата ми, та той възторжено му разказал колко много са се забавлявали докато чели есето ми. Но все пак се успокоиха, че няма да стана телефонистка, че ще уча.

В Москва живях пет години в общежитие. В началото ми беше ужасно, защото се оказа, че в продължение на месец не мога да се изкъпя – банята като в концлагер, нещо чудовищно, мръсно и огромно, с кранове вместо душове… Ходех да се къпя в дома на приятели на родителите ми. Мъжът беше кореспондент на „Работническо дело“ в Москва и в някакъв смисъл техният дом беше и мой. Прекрасно се държаха тези хора, страхотно ми помагаха – ако щеш, и като психологическа опора. Защото в началото, казах ти, ми беше много трудно. Особено в това огромно и мрачно пететажно общежитие…

В ГИТИС, както и във ВГИК, освен тези факултети, имаше актьорски класове на републиките, тоест за елита на републиките: чеченски, узбекски, киргизки, не знам още какви. Тези класове, всички хора живееха в общежитието. Беше невероятна човешка мешавица от целия Съюз. Това е големият ми *experience* в живота, защото съм живяла в международна компания. Последните две-три години средата стана приятна – в стаята живеехме с една казачка, моя много близка приятелка, баща ѝ беше председател на Съюза на казашките писатели, имаше и една узбечка… Много свестни и интелигентни момичета. Защото в Москва не отиваха случайни простосмъртни. Там се възпроизвеждаше елит…

– А нямаше ли студенти от Унгария, Чехия, Полша, другите соцстрани?

– Соцлагерът присъстваше най-вече в Хореографския факултет. Там имаше германци, поляци. Чехи нямаше. Имай предвид, че тогава имаше много мощна полска школа, имаше и чешка школа, къде да идват да учат в Русия, за какво да учат в Русия?

– Кажи ми, имаше ли очи по онова време, докато следваше, за нещо като общество, политика, или други неща те вълнуваха?

– Е как? Целия си, както се казва, дисидентски бекграунд получих в Русия. Там прочетох целия Солженицин, целия Оруел, всичко. Солженицин съм чела в ръкописи, четирийсети екземпляр, дето се кьоравиш над изпокъсаните листове. Книжките на Оруел идваха от Лондон. Даваше ми ги едно момиче, московчанка, чудно същество, не от моя, от съседен клас. По онова време моден беше Висоцки…Имаше и скандали между фенове-те на Окуджава и на Висоцки: кой от двамата е по-истинският. Няма да забравя, 1968 година се прибирам от България, след като са се случили Пражките събития и Фестивалът*. Виждам един от най-будните мои колеги, изключително умен, и го питам: „Слава, какво мислиш за това, кое-

* Бел. ред.: Световният младежки фестивал в София.

то стана в Чехия?“ А той отговори: „Така им се пада!“ В Русия тогава отношението към Чешките събития беше, как да кажа, недвусмислено отрицателно… Дори в училище като моето, в което не влизаха случайни. А дисидентската литература, която ми попадаше, им я давах със страх. Защото във всеки факултет имаше местно ченге, което отговаряше за чужденците. То страшно внимаваше да не напуснем очертанията на града – имахме право да се отдалечаваме само на 50 километра от Москва, нищо повече. Но в студентската книжка пишеше само името ми, не и националност. А със студентска книжка можеше да се пътува по цялата мрежа – „Аерофлот“, железници, никой никъде не те спира. Само в хотел не можеше, там искаха паспорт.

Когато вече завършвах, последните една-две години, се чувствах чудно в Русия. Защото там е друг мащабът. Всеки път, като се прибирах в България, имах чувството, че отивам на село. Просто обемите са други, пространството на този град е друго. Първата година през декември усетих физически как градът ме смачква – минавайки през един подлез, усетих, че нещо ме удари по главата и изпаднах в тежка депресия, бях зле дълго време. Но изкарах я тази година. Плюс това се справих с езика, имах добри бележки, много добри даже, дето се вика бях все отличничка, само по история на КПСС по милост ми писаха четворка. Тогава реших, че трябва да опитам и да продължа. Втората година вече почнах да се намествам в техния живот, в техния ритъм, в техните културни ритуали, ако щеш, защото те са съвсем различна работа. Започнах да усвоявам пространствата, не полудявах, като ми кажат „рядом“ (а това „рядом“ е на повече от два километра!). Започнах да усещам колегите си, да ги харесвам, част от тях, разбира се. Започнах да усещам живота в общежитието, защото това бе някакъв микрокосмос.

– Добре, когато приключваше твоето следване там, не започна ли да те притеснява фактът, че се връщаш?

– Там – не. Притесни ме, когато се върнах. Когато ходех по „Раковски“, кимам на всяка крачка. Беше ужасно. Това предполагам не съм усещала само аз. Не зная доколко е било рационализирано и вербализирано, но голяма част от хората, които учеха там, го усещаха. Затова ние, руските възпитаници, общувахме предимно помежду си, като се върнахме в България. Бяхме често заедно. И на купони, и без купони – всякак бяхме заедно. Това беше нашият приятелски кръг, първо. Второ, на нас гледаха с лошо око, като на привилегировани, дето са отишли с връзки. Аз допреди 15–20 години никого не можех да убедя, че съм спечелила конкурс, че не съм отишла с връзки. След това се отказах да убеждавам… Като се

върнах, пак имах „нулев“ период, в който се чудех какво да правя. Тогава функционираше система на разпределения, ако си спомняш, обаче се оказа, че мен са ме пропуснали в списъците, иначе щяха да ме разпределят в някой провинциален театър. Няма ме в списъка за разпределение, изчезнала бях от него. И след като се помотах няколко месеца, ме взеха на работа в Министерството на културата. Работих там една година – в отдел „Театър“, който после стана управление „Театър“. Спомням си, назначи ме Иван Чипев, който беше известен с това, че се харесал на правителството, защото когато рецитирал стихотворението „Пасъл ми Дончо агънца“, винаги плачел. А хватката му била: да гледа в прожектора…, като гледаш дълго в прожектора, очите ти се насълзяват. Той плаче, правителството плаче, въобще плачат си. Та, той ме назначи, може би е мислел, че като идвам от Русия, съм специална… Прати ме в Кукления отдел. Аз протестирам: „Вижте, аз на куклен театър съм ходила като дете, нищо не разбирам от куклен театър, занимавала съм се само с драматичен театър, това съм учила.“ А той: „А, какъв проблем има, нали ще се научиш сега?“ Така че аз една година се учих на куклен театър (и доста се научих). Направих национален преглед даже. Обаче всичко това ми писна. След това отидох в Института по изкуствознание да правя аспирантура. Отново учих български театър, не го знаех, седнах и го научих. Беше отвратително, много дребнаво ми се виждаше. Аз бях учила и руски, и западноевропейски театър съвсем по друг начин, имахме спецкурсове – Ибсен, Шекспир, какво ли не. Имахме и много сериозни преподаватели. А тук се набутах в един селски театър. Нямаше как, четох, явих се, спечелих аспирантура. И след като за пореден път прочетох „Материализъм и емпириокритицизъм“, за да си взема минимума по философия, моят научен ръководител Чавдар Добрев ми измисли следната дисертационна тема: „Утвърждаването на принципите на социалистическия реализъм на сцената на Народния театър върху опита на съветската драматургия и театър в периода 1944–1953 година“. Смъртоносно! Питам: „Чавдаре, ти сериозно ли говориш? Аз какво мога да напиша по тая шибана тема?“ А той: „Ще изтъкнеш ролята на народа.“ Та, значи, аз по тази дисертация чудна, която ми измисли Чавдар Добрев, не написах нито един ред. И досега съм известна в Института по изкуствознание – ако ги попиташ има ли аспирант, който не е написал нито един ред, ще ти кажат, че има един и се казва Копринка Червенкова. Има аспиранти, които са написали по десет страници, по петнайсет страници, но такъв да не е написал нито ред съм само аз. Чавдар Добрев в някакъв смисъл се гордееше с това свое постижение, а аз му казвах, че то изцяло се дължи на него. Молех: „Чавдаре, дай да

сменим тази тема.“ Той вика: „Не, бе, как, народът – това е непипана територия.“ И така, ние с Чавдар пиехме водка в бирхалето на „България“, аз му обяснявах, че не мога да пиша за народа. Защото на всичко отгоре, за да се явя на минимума по специалността в края на първата година, всичките отвратителни пиеси със и за народа ги прочетох. Страшно беше. Слава Богу, че веднага ги изхвърлих от съзнанието си, защото щяха да ме задръстят допълнително. И без това се чувствах задръстена. И така, както си ходех из аспирантурата, без да съм написала нито един ред, в един прекрасен момент ми се обади Георги Саев, който завеждаше отдел „Театър“ във вестник „Народна култура“, и ме покани да отида на работа там. С огромно облекчение отидох – през 1975 година, март, постъпих на работа във вестник „Народна култура“.

– Ти пишеше театрални и кинокритики?

– Аз съм писала театрални, кинокритики почти не съм писала – при социализма имаше чудовищно разделение на труда. Там театрал, ако не му е поръчано от ЦК – както на Владо Каракашев беше поръчано да напише разгромна статия за „Една жена на 33“ – не можеше да пише за кино.

В „Култура“ ме назначи Владо Каракашев. Беше много смешен човек – всяка седмица правенето на броя беше съпроводено с гигантска кутия шоколадови бонбони, които той хвърляше в устата си и не се сещаше никого другиго да почерпи. Накрая, когато оставаха два бонбона, предлагаше: „Вземете си, де, вземете си.“ По отношение на прекия ми шеф Георги Саев си бях изработила чудна стратегия. Той беше маниакален на тема редактиране, просто не можеше да не редактира. И когато аз преди него четях някакъв текст, мой или чужд, няма значение, винаги нарочно оставях някакви паразити, шкарто, които той да чисти. Защото, ако аз всичко ненужно изчистя, той ще пипне важните работи. Така и в собствените си текстове вкарвах шкарто, за да може Саев да удовлетвори нагона си да редактира и да задрасква. Самият Саев беше много фин човек, елегантен; и много уплашен от властта, защото беше с буржоазна биография. Мислех си кое е по-добре – да работиш с простак, когото можеш да обработиш, или с интелектуалец, който е умрял от страх – страхът генетично е проникнал в съществото му. А иначе двамата чудно си живеехме – светски, но всяко по-различно мнение да се прокара беше просто убийствено – битка или хитрости.

– Колко души беше тогава редакцията на „Народна култура“?

– Петдесет.

– Специално те питам, защото когато взимах интервю от Гавазов, той ме смая, като каза, че в списание „Йени хаят“, което излизаше

един път месечно на турски, редакцията била 50–60 души. Шейсет души в едно месечно списание!

– Петдесет също беше голям брой хора. Но има и друг аспект – неслучайно големите вестници, ежедневниците, имат огромни екипи. Защото през всеки един от тези хора тече някаква информация, проблемът е да я селекционираш, да я подредиш и да решиш дали е важна. Колкото по-малко са хората, толкова по-малко е информацията. Сега в момента вестникът* е шест души. Трябва да ти кажа, че е изключително трудно.

Много по-добре би било да са дванайсет, мисля. И щеше да бъде по-богато, по-интересно и по-състезаващо се. Защото текстовете трябва да се състезават, а сега текстове не се състезават. Когато има състезание, ти по друг начин правиш конструкцията на всеки брой, защото броят е отделен организъм. Така че това бяха петдесет-шейсет души, разбира се, една трета от тях за нищо не стават, но пък обират луфтовете и създават фон, от който отскачаш. Имаше страхотна йерархия във вестника – ен-количество зам.-главни редактори, отговорни секретари, членове на редколегия, въобще всякакви ненужни хора.

– А кой решаваше, примерно, как да вземете авторска външна статия или текст, който е авангарден, по-неконформистки, по-различен?

– Съответният завеждащ-отдел, който беше член на редколегията. А това означаваше, че е идеологически правилен. Дори и моят шеф, Саев, с буржоазното потекло, беше изключително идеологически правилен; предполагаше се, че се съобразява с всички конюнктури и поръчва текста на когото трябва. Спомням си, когато излезе един бляскав Шекспир на Леон Даниел във Военния театър. Леон, който дълго време беше в изгнание и във Видинския театър, и във Врачанския театър, най-после отново го допускат до София и той прави едно фантастично представление. Всички театрали знаят, че представлението е фантастично, но то не бива да бъде похвалено. И се кани човек, имаше един Иван Балабанов, май че миналата година умря, той беше момче за всичко, малък „наемен убиец“.

– За „мокри поръчки“.

– Да, за „мокри поръчки“. И Иван Балабанов съсипва Леон Даниел, като казва, че той иначе има качества като режисьор. Примерно за две представленията на Любен Гройс в Благоевград – „Отело“ и „Музика от Шатровец“ на Константин Илиев, страхотни представления, беше поканена Севелина Гъорова, също жена за поръчки, а до миналата година преподаваше критика във ВИТИЗ. Тази жена закла Гройс и по идеологически,

* Бел. ред.: Вестник „Култура“.

и по естетически причини. Защото, когато влязох в тази гилдия, вече не се колеше само по идеологически причини (както мен ме клаха за червените чорапи), там се колеше и по естетически критерии. „Сбъркано естетически“. Какво му е сбърканото – никой не си даваше труда да съобщи. Особено по Владо-Каракашево време беше много жестоко. До такава степен, че чак беше неприлично. Тогава беше разправата с Леон Даниел, също и с Любен Гройс.

След това разкараха Владо, а Людмила Живкова сложи Георги Найденов за главен редактор на „Народна култура“, на Валери Найденов татко му. Много особен човек, нестандартен за онова време. Той също удържаше идеологическите изисквания, но на по-високо ниво. Все пак беше живял пет или шест години в Съединените щати, бил е там кореспондент. Той самият имаше много сложна биография. Майка му е била секретарка на Димитър Благоев, баща му също е бил политемигрант в СССР; и двамата му родители са убити от Сталин. Самият Георги Найденов е възпитаван в Москва като дете-еничарче. Но може би човешкият му материал не е позволил да се превърне в истински еничарин. Едро гледаше на нещата. И едро ги мислеше. Той обърна вестника с главата нагоре и го направи по-журналистически, извади го от псевдоизкуствоведската застиналост, разчупи го. Беше доста шантав, карахме се с него, но пък имаше защо – стигахме до някакъв пробив. След като го пенсиониираха, много се сближих с него. Ходех му на гости, той живееше на „Елемаг“. Имаше много повече пространство в тази личност… Всяко идване отвън ти създаваше друг контекст – даже от Русия да идваш. А той е учил за еничарин в Русия, след което се върнал, но след време узнал какво се е случило с родителите му. Беше глух, защото като партизанин клечал в някакво белоруско блато – не мога да ти кажа колко време, дишал през цев, докато се разкарат немците и там ушите му бяха измръзнали. Беше политически интересна фигура. Той искаше да ме уволнява. Как ни крещеше, ако знаеш! Обаче, първо, беше журналист, страхотен. И второ, имаше почтено политическо сетиво. Спомням си следната случка: свалят пиеса на Иван Радоев от Сатиричния театър, Младен Киселов я беше направил – за някакъв полудял старец. Имаше акция срещу тази пиеса. И срещу самия Иван Радоев. Аз съм написала рецензия за спектакъла, хваля го. На Георги Найденов му се обадиха отнякъде и той ми свали рецензията. В печатницата сме, тогава се дежуреше в Полиграфическия комбинат, всичко се набираше на метала – помни ли сега някой това време? Та той ме вика и: „Виж какво, отиваш при Писарев (той беше заместник-министър тогава, Людмила Живкова вече беше умряла) и му казваш: „Онзи идиот

Георги Найденов, моят началник, ми свали статията. Искам да Ви я покажа и Вие да му наредите да я пусне.“ Питам: „Така ли точно да му кажа?“. „Каквото искаш му кажи, всякак ме наречи, но кажи, че се съпротивляваш.“ Аз отивам чинно при Писарев и му разказвам всичко това. Онзи циник ме гледа дълго и ме отпрати с думите: „Моето момиче, вземи си статейката и си обирай крушите оттук, и да не съм те видял повече! И не се бутай там, дето не ти е работата!“ И така, моята статия не излезе. Кой знае каква глупост съм била написала, но хвалех тази пиеса на Иван Радоев, която беше заклеймена. Връщам се при Найденов и казвам: „Не стана.“ А той: „Ами, здраве да е, все пак опитахме.“

Мощна и широка фигура. Имаше обаче проблем: той някак се чувстваше наказан да работи в този вестник. Беше за обществено-политически вестник. Той е работил в „Отечествен фронт“ едно време и тук му беше тясно. През цялото време се съпротивляваше на нашата гилдия – според него всичките бяхме някакви дето се занимават с интриги: в Съюза на писателите кой влязъл, кой не влязъл, при кинодейците, телевизията. Знаеш ли какво ме накара да направя? Иван Славков, понеже играеше покер с Любен Попов и го обираше непрекъснато, го възнаграждаваше, като му пускаше тъпите пиеси в телевизията. И произвел Любен Попов поредна тъпота, която се излъчва по националната телевизия. Найденов ме извика на другия ден: „Гледа ли го?“ – „Гледах го.“ – „И какво?“ – „Ужас.“ –„Дай да измислим нещо.“ А Любен Попов е член на редакцията. „Минчо Минчев трябва да напише рецензия. Не ме интересува, ти ще я напишеш, той ще я подпише.“ И аз наистина написах една изключително иронична рецензия, показах я на Минчо: „Виж каква рецензия си написал. Може ли?“ Той разреши. Найденов я пуска с огромно удоволствие. След което ми се обажда Любен Попов по телефона и казва: „Копринка, искам да предадете на Минчо, че съм му изключително признателен. Такава висока оценка.“ Защото текстът беше написан с обратен фалц, обаче това позволява на всеки да се направи на луд и да каже: „Да, бе, този ме хвали.“ И аз реших – без обратни фалцове, всичко директно.

Георги Найденов се опитваше да отвори нещата, опитваше се да вкара много повече публицистика. Защото когато той дойде, вестникът беше абсолютно затворен, форматиран. Знаеше се, че три пъти месечно излиза една театрална страница. Тя все изглежда по следния начин: голяма проблемна статия (какви проблеми, само глупости!), една рецензия и информацийки. Така се форматира цялата страница, спейки можеш да я направиш. Нали тогава всички си умираха да пишат проблемни статии, в които да се подмазват на партията и правителството и да славят социалистичес-

кия реализъм; умираха да пишат и рецензии, защото престижно място, „Народна култура“, в отдела на ЦК ще ги прочетат, а може и да ги запомнят. Накрая информетата, сядаш и ги правиш – тук са поставили това и тъй нататък. Край, готова е страницата. Един път месечно на нашето място имаше архитектура. Архитектурата, в която работеха двама души, се явяваше веднъж месечно.

– До коя година беше Найденов?

– До края на 1983-та. На 1 януари 1984-та дойде Стефан Продев. Найденов беше седем години главен редактор, махна го Георги Йорданов, защото стана скандал в партийната организация във връзка с това недоразумение Иван Калчев. Найденов знаеше какъв е Иван Калчев, но не обичаше да си предава хората. Затова и отгърмя. След това дойде Продев – започна другият период на вестника. Продев е много важен за него. Една от най-мощните фигури, които съм срещала. Когато трябваше да пиша некролога му, изведнъж се усетих, че влизам в неговата ритмика, в неговата патетика. Той дори след смъртта си така ме затисна, че текстът ми се оказа изцяло под неговата сянка. Ако го прочетеш сега, все едно някакво дребосъче Продевче го е писало.

Разбира се, тук говоря не за приятелите, които са ми също много важни, а за фигури, които по някакъв начин са ме формирали. Които са имали съществено влияние върху мен. И в негативен, и в позитивен план. Има, особено в професията ми, и междинни фигури. Да кажем, Георги Саев е такава междинна фигура. Аз винаги съм изпитвала пиетет към естетстващи хора, защото имам дълбоко отношение към формата. Късно го осъзнах, но съм сякаш в някакъв смисъл формалист. И може би затова толкова съм искала да се занимавам с изкуство. Адски обичам формата. Плюс това обичам симетрията; или симетрията в асиметрията. Затова по особен начин си организирам хаоса. Саев ми беше също важен, защото е естетстващ.

– Не те ли отблъскваше това, че той беше уплашен, както сама каза?

– Виж, аз през цялото време бях свидетел на неговия двоен живот – единия, в който не е уплашен, и другия, в който е уплашен. През цялото време везната у мене ги мереше. И като ги докарах до някакво равновесие, общувах нормално с този човек. Когато равновесието се разклатеше, тръгваше скандалът. Но той беше хубав скандал, беше естетски скандал. До последния момент си говорехме само на „Вие“, тази дистанция удържаше естетиката в отношенията ни.

– Сега те моля да се върнем на живота на вестника, на хората, които са работили там, и влиянието им върху теб.

– Първият ми главен редактор беше Владо Каракашев. Той, макар че вече е доста възрастен, продължава да преподава във ВИТИЗ руска драматургия – поради тъпата идеологическа причина, че в последните десет-петнайсет години тази сфера на културата – руската – се оказа в луфт, в България никой не се зае с нея. А тя и въобще руският театър е нещо много важно за световния театър, но остана един Владо Каракашев да го преподава. По същия начин и в Историческия факултет има луфт, и в лингвистиката.

А и Владо Каракашев, като се пенсионира, не знам кой може да преподава Сухово-Кобилин, просто няма такъв. Пък ако не стъпиш на руската драматургия, въобще няма световен театър. Но това е друга тема. Та Каракашев беше талантлив критик, разбираше от театър, но изцяло форматиран от тогавашната ситуация. Беше съвършеният конформист, който казваше с откровен цинизъм, че това е положението и ние трябва да се съобразим с нормите, които ни налага този режим. Винаги е знаел, че има и друго, но просто не го показваше. Беше толкова старателен по отношение на режима, че Людмила Живкова, вече председател на Комитета за култура, го уволни, понеже на 2 юни беше сложил Ботев на последна страница на вестника, а на първата – Людмила. Тоест, неговото престараване му изяде главата. Но аз мисля, че той беше натрупал много черни точки и преди.

Тогава дойде Георги Найденов, много по-сложна фигура от Владо Каракашев, но за него вече говорихме. Тук само ще добавя, че, макар и политически журналист, беше близък с много важни хора в българската култура – с Радичков, Гришата Ковачев и Милка Пейкова. Въобще общуваше с такъв кръг хора. Той влезе, както се казва, с шут в редакцията, доста хард се държа с всички ни и започна „реформи“, както се казва сега, много радикални. Което вкара в ступор голяма част от хората, защото някак си наруши рутинната леност. Това чисто социалистическо живеене той се опитваше да разбие. Първо „проби“ страниците, по друг начин ги подреди и ги тематизира, вкара доста повече социална публицистика, доколкото това беше възможно, вкара проблеми на управлението на културата, та вестникът започна да прилича на нещо съвсем различно. Това събуди страхотна съпротива, част от редакторите напуснаха.

– Напуснаха доброволно или той направи живота им черен?

– Те не се чувстваха комфортно с него, плюс това някак си виждаха, че той през цялото време ще ги ръчка. Освен това беше особен характер и доста грубиянстваше – крещеше и ни наричаше какво ли не, което също в онази елейна обстановка създаваше абсолютен дискомфорт. Ръководст-

вото първо напусна, след това – още хора. По-младите в редакцията се адаптираха към ситуацията, разбира се със съпротива, с доста скандали… Но видяхме, че по-динамичен става вестникът, и по-интересен. На Георги Найденов трябваха поне две години, за да овладее тази редакция. Трудно, много трудно – съпротивата беше на всички нива. Той попадна и в сложен период на общата ситуация – точно тогава Людмила Живкова започна да пише всичко с главни букви и да говори за огнените войни. Тя потъна изцяло в езотерика и всичките нейни текстове бяхме длъжни да публикуваме без редакции и корекции. И се точеха едни текстове само с главни букви във вестника… Това беше времето на детските асамблеи, въобще акция след акция… Ние абсолютно се побъркваxме. От една страна, Найденов идваше с делегирано доверие от самата Людмила. Той го употреби максимално, но за сметка на това пък всичко, което вършеше Живкова, се отразяваше на нашите страници, просто нямаше нейна стъпка, която да я няма по нашите страници.

– А извън служебните контакти той общуваше ли с вас? Връщаше ли се в миналото си – имал е много интересен живот?

– Той малко говореше за миналото си публично. Но вече, когато го пенсионираха и когато започнах редовно да го посещавам, ми е разказвал много неща. Той можеше да седне да яде и да пие с теб и да си приказваме какви ли не работи, но това не му пречи на другия ден да те наругае и да те изхвърли от кабинета си, ако смята, че нещо не си свършил както трябва. Интересен човек, действително роден във времето си. Но се опитваше да разшири рамките на това време, правеше усилия да вижда напред. Не знам как сегашната ситуация щеше да му подейства. Сигурно не добре.

– Кажи за по-нататък.

– След това дойде Продев. Продевата история е ясна. Пак имаше момент на адаптация, сякаш по-лесна. Вътре в половин-една година при Продев нещата се уталожиха, тръгна работата. Това, което беше започнал Найденов, Продев го продължи, при това доста по-категорично: отваряне на проблематиката, отваряне на авторския състав – през тези години, ако се погледне течението на вестника, се вижда как радикално се е сменил авторският състав. Да кажем, при Найденов аз пробих и започнах да вкарвам материали от Леон Даниел, Иван Добчев, уж от другата страна на професията, не само критиците, но всъщност те бяха по-освободените, по-разкрепостените, съвременно мислещите хора. Всичко това продължи при Продев. Човекът, който през цялото време обаче не мръдна от позициите си, беше Николай Парушев – той удържаше консервативната глед-

на точка. На всичко се съпротивляваше, след което, разбира се, се адаптираше. За покойници не е хубаво да се говори така, но той си остана консерваторът в редакцията. С Продев работихме през 1984–87 година, в края на 1988-а го махнаха. Значи, почти пет години. Него го уволниха на 11 или на 12 ноември, точно след като се учреди нашият клуб. Между другото, онзи ден ми попаднаха протоколи от партийни събрания от това време, много забавни, интересни: как Григор Чернев обяснява преустройството, как казва, че редакцията го саботира, как той много цени Продев и смята, че всичко това може да бъде продължено, но умерено, толерантно. В онази ситуация толерантността по друг начин се четеше. Ето, партията и правителството са казали всичко за гласността и преустройството… Давам си сметка, че може би моят живот в тази редакция е протекъл по особена възходяща права, от един главен редактор, един състав, през друг, който е по-различен, по-отворен, по-разчупен. Но допускам, че това е свързано с времето все пак… За да стигна накрая до Продев, който за онази ситуация беше крайно либерален, демократичен човек, независимо от това, че беше, как да кажа, автентично ляв. При него нямаше никаква престоренoст, той наистина беше ремсист и наистина вярваше в комунизма. Ако човек искаше да предизвика скандал, да се скара с Продев, трябваше да бръкне в тази тема и ставаше страшно. Така че в този смисъл той беше изключително автентичен. При него нямаше каверни на цинизъм, беше плътен човек. И затова остана един от малкото, който успя през годините да остане цялостен. В тялото му сякаш нямаше луфтове, в които да проникнат чужди тела и да го разбият отвътре. Естествено, той си даваше сметка, че в този живот не може да просъществуваш без някакви компромиси. През 1986 година Георги Йорданов тръгна да ме уволнява заради някаква, сега като я чета – никаква, статия за един Национален преглед на българската драма и театър, посветен обаче на пореден партиен конгрес. 1986 година – кой конгрес ще да е бил? Правеше се Декада на българската драматургия, аз я заклах тази Декада, защото вътре беше пълно с боклуци, действително боклуци. Цялото ръководство на Съюза на писателите, слагаческо и бездарно, беше написало пиески, които други слагачи бяха поставили. И всичкото това бях съобщила в един текст. При това текстът беше по-драстичен, сам Продев доста го заглади. Когато обаче излезе, тръгнаха да ме уволняват. Георги Йорданов, отделът на ЦК, Любомир Павлов заедно с Димитрина Гюрова ще ме уволняват. Няма да забравя, дойде Продев, седна при мен и каза: „Аз опитах всичко, ходих къде ли не, ще ти режат главата, ти си търси вариант да се спасяваш.“ Тогава реално ме спаси една ситуация. Точно тогава имаше конф-

ликт между Георги Йорданов и Стоян Михайлов. Единият като заместник-председател, другият като секретар на ЦК, те двамата се бореха за надмощие в сферата на културата и на идеологията. Аз бях близка със снахата и със сина на Стоян Михайлов, синът ме заведе при баща си, който ми каза: „Нищо лошо не виждам в това дето сте написали.“ И ми се размина. Тоест, без да искам, се оказах участник в някаква битка горе по върховете и това ме спаси.

– Колко интересно, и от другите интервюта се долавя една тенденция: в България нещата са били предимно кулоарно-интригантски.

– Точно така. Ако искаш да постигнеш нещо – отиваш, шушнеш на оня, на тоя. Или проучваш, че двама са противници и се опитваш да изхитруваш, за да публикуваш текст или да прокараш някаква нова идея и така нататък, във всички браншове.

Аз тогава даже не знаех, че онези двамата са противници. Впоследствие разбрах, че тук има нещо, та единият да ми иска главата, а другият да ми казва: „Вършете си работата, другарко Червенкова!“ А при Стоян Михайлов просто отидох на честна дума, за да си зная, че съм опитала… Точно тогава пък заминавах за Фестивала в Кан. Дори му казах: „Сега, ако ме пуснете да замина за Кан, трябва да зная дали да се връщам.“ Зададох този въпрос-шега в кабинета в ЦК. „Идете си свършете работата и се върнете, другарко Червенкова“ – така се разделихме с другаря Стоян Михайлов. Той, между другото, преди една-две години, прочел някъде моята интерпретация за случката, май че в интервютата при Жени Иванова, и ми рече: „Как може да говорите, че съм Ви спасил, защото съм бил в сложни отношения с Георги Йорданов? Ние винаги сме си дружали с него.“ Питам: „А като си дружахте, той гласува ли за Вашето изключване от ЦК?“ Той: „Гласува.“ – „Е, какво сте си дружали, тогава?“

Наистина, то не може да не е кулоарно, след като начело на държавата стои трийсет години един човек. Тук вече силови методи не работят, тук работят само интриги, за да се удържи властта. Тук на властта се гледаше точно като във „Владетелят“ на Макиавели – това не е управление, това е владеене. Това владеене става само през интригантството, по друг начин не може.

– Това ли се налага като извод? Защото, събираме интервюта с хора от всички сфери, дали е медицина, дали е историческа наука, или промишленост – навсякъде така са се решавали нещата – „тоягата и морковът“, непрекъснато се играе двойно…

– След това обаче, след Клуба за гласност и преустройство, който учредихме на 3 ноември 1988 година, Продев ме извика в кабинета си, бе-

ше след „светлия празник“ 7-и ноември, и ме пита: „Какво сте направили вие?“ Аз уж се чудя: „Нищо, учредихме един клуб, щях днес да Ви поканя да станете негов член.“ Той ме погледна и каза: „Ти нали знаеш, че точно в този момент ме уволниха?“ Това, за съжаление, се случи след три дни. Вече не му го простиха. Поредицата: писма на Съюза на художниците и на Светлин Русев за Русе, текстовете на Желю, всичко останало, което се пускаше като преводи от руската преса, и така нататък – ала капката, която преля, беше този клуб и Продев отгърмя. После започнаха моите ходения по мъките с викания в районни и всякакви партийни комитети, докато накрая, точно на Коледа, ме изключиха от партията, а десет дни след това Григор Чернев ме уволни. Така горе-долу приключи работата.

– Все пак хубаво е, че уволниха и тебе, иначе щеше да имаш угризения за Продев.

– Да, щеше страшно да ми тежи. Това 1988-а, знаеш каква година беше. Но имаше и нещо изключително: изключителна проява на солидарност. След като ме уволниха, всеки месец получавах по пощата пари, равностойни на заплатата ми, събирани от хора на Клуба. Може и ти да си участвала.

– Участвала съм, разбира се. Желюва беше идеята: „Редно е да събираме пари за Копринка, тя пострада за общата кауза.“ А военният – Борис Спасов, който тичаше по организационни задачи, събираше парите и пращаше записа по пощата всеки месец.

– Това беше много важен жест, не толкова за мен персонално, този жест характеризира цяла една общност. Която, за съжаление, след това се разпадна… Но си мисля, че осемдесетте души, ядрото на Клуба от самото му начало, при тях никога не се стигна до скандалите в самата опозиция. Макар при нас вечно да имаше спорове по стратегия и тактика: ама това така ли да бъде, ама тази дума да я махнем ли, всичко това съм изживяла. По пет часа седим и мъдрим две изречения, и не ги измъдряме.

– „Култура“ продължи да съществува след падането на режима. Кажи за първите ѝ стъпки в демокрацията, за онзи хаотичен период!

– След това ме върнаха на работа партията и правителството, каквато е самата истина. Лично другарят Лилов ме върна на работа. Много ме ухажваха тогава да вляза в ръководството на обновената Социалистическа партия. Но аз отказах, като обясних, че работя във вестник, който не искам да ангажирам политически; „Култура“ е вестник на всички. И така, вестникът заяви либералната си платформа, започна да я провежда и това му създаде тежки неприятности. Защото обществото се оказа много по-

идеологизирано след 1989 година отколкото беше преди нея. То се разцепи на жертви и палачи, а най-вече на различно оцветени самозванци. Всеки, който се опитваше да удържа по-различно гледище, беше наказван. Но това е вече друга история. За нея – друг път.

Интервюто взе Антонина Желязкова
юли 2005 г.

Снимка: Галина Рулева

Лиляна Стефанова

– Разкажете за изворите, за Вашите прадеди, за далечното начало.

– Моите прадеди не биха могли дори и да си представят, че ще има хора по света, които ще бягат само „за здраве“. Ония, които бягат „за здраве“, нямат и хабер от другото страшно бягане. Да зарежеш къща, имот, лозе, добитък… Да бягаш през времето, през пущинаци и урви, през глад

и смърт. Бягам, бягство, беж, бежанец, бежком, бежанци – все думи, задръстили речника на Балканите. Та аз съм се пръкнала на тоя свят не с биберон, а с глагола „бягам“. Раснах в цяла махала с бежанци в покрайнините на София. И моите родители са започнали ранна младост с лютия вкус на бежанския хал. Да се родиш на Балканите е като да изречеш думата „бягам“ преди думата „мамо“. Та тия наши Балкани столетия са слушали плача на бежанските каруци и кервани с мулета. Моето детство в един краен софийски квартал слушаше разплаканите думи на мъжете и жените – бежанци от Македония, Тракия, Добруджа. В географията на детството ми са Пирин, Алиботуш, Беласица, Пелистер, Шар планина, Сер и Серско, Демирхисар, Битоля, Прилеп… В мен се прегръщат Егейска и Вардарска Македония – баща ми и майка ми. Детството ми пиеше сокове и от романтиката на македонските борби. Винаги ме е вълнувало кръвното ми родство с един от апостолите на онова романтично време Пере Тошев, който е клон от родословното дърво на майка ми. Винаги ме е вълнувала цялата Серска епопея на едно магнетично време в Егейска Македония, Алиботуш, магическата пещера в него над родното село на дедите ми, където Гоце Делчев, Сандански и Яворов край буйните огньове са беснеели в най-щуро и гордо мъжко хоро. Как разказваше за това баща ми, който заедно със селски малчугани се е притаявал в пещерата в ония заветни времена. Много по-късно открих това вълшебство по страниците на Яворов.

Моят род по бащина линия се е появил в полите на тази митична планина. В смокинови и бадемови дихания на Средиземноморието. Село Крушево, или както днес на гръцки се нарича Ахидохорион, защото е на територията на днешна Гърция. Прадядо ми Стефан Михов – висок, много по-висок от всички в бащиния ми род. Черноок, снажен. Невероятно деятелен и трудолюбив. Скъперник. Българин по самосъзнание. Решителен, с високо самочувствие и бърза мисъл. Прабаба ми Мария – будна македонка, властна къщовница, неуморен организатор на живота в голямото семейство. Прадядо ми Стефан построил в центъра на селото къща от камък. Имал множество имоти – лозя, бахчи, овощни градини, тютюневи ниви. Дълги години е бил коджабашия, тоест кмет на селото, първенец.

Река Белица носела черен пясък. Водите ѝ влачели чакъл и пясък с много голямо желязно съдържание. Моят прадядо Стефан бил обхванат от луда идея. Търсачеството не му давало покой. Загубил съня си. С още трима от селото решили да направят самоков за добив на желязо и медна руда. Скоро работата се разраства. Прадядо ми е на „седмото небе“. Успяват! Въображението му чертае невероятно бъдеще. Рядко се прибира

вкъщи. Жена му Мария е стопанинът. Но по това време Турция сключва договор със страни от Западна Европа за безмитно внасяне на европейски стоки. В Европа вече има силна медодобивна промишленост на фабрично равнище. Новите изделия са по-добри и по-евтини. Самоковът на река Белица фалира. Прадядо ми го понася много тежко. Трудно му е да се примири със загубената си мечта. Спасява го гласът на земята.

Моят дядо Стефан по нищо не приличал на своя баща. Той не бил човек на действието. Имот и дом въртяла баба ми Велика. А той – известен в селото разказвач на небивалици, на невероятни измислици за далечни земи, в които никога не е бил, на смайващи истории, сладкодумец и веселяк.

– Вие сте родена в София. Съществува ли още родната Ви къща? Как премина ранното Ви детство?

– Днешното шеметно строителство помете и родната ми къща в Добруджанския квартал. Винаги съм мразела студа. Юг е в кръвта ми, в темперамента ми. Корените ми са в горещия юг. Родена съм във втората половина на април, но в мразовит снежен ден, в къща, пронизана от студ. Като че напук детството ми премина в топлия скут на бедно, но богато семейство, богато единствено с изключителната личност и библиотека на моя баща, възпитаник на Духовната академия на Екзарх Йосиф в Цариград, учител. Учителка беше и майка ми. Моят дядо, бащата на майка ми, е бил състоятелен търговец в Битоля и е подпомагал материално и морално Вътрешната македонска революционна организация. След разгрома на Илинденското въстание е осъден и лежи в турски зандан. Добър патриот е бил той. Но както Балканската, така и Първата световна война завършват катастрофално за България. Той е разорен. Загубва всичко през войните. Семейството му остава без средства за съществуване, то е много голямо и се пръсва. Девет деца са. Двете сестри на майка ми, двамата ѝ братя и зет ѝ емигрират в Америка. Другите остават в Битоля. Той, заедно с една от дъщерите си, майка ми, се прехвърля в България, защото не иска да живее в Македония под сръбска кралска власт. Но много скоро след това умира, ограбен и разорен.

През цялото ми детство раздавачът носеше продълговати красиви пликове, празнично облепени с шарени американски марки. След всяко писмо, когато се връщах от училище, заварвах мама със зачервени очи. „От леля ти Славка беше, добре са“, казваше тя, без да я питам. Америка беше всекидневна тема – страхопочитание, болка, загадъчност, уважение. Всяка година тя оживяваше в един ексцентричен образ. От Детройт пристигаше вуйчо ми Ицко Куситасев. Мама и татко изгаряха от нетърпение да чуят новини. „Оженил се Петър! Айде бе! И за кого? За американка!

Не може да бъде!“ Вуйчото беше сладко приказлив. Той носеше много семейни новини от Америка. Бе куриер на тежката балканска съдба.

Мисията на вуйчото от Америка беше да вразуми баща ми интелигента, човек на духа. Да го зарази с практически дух, да му вдъхне от гения на Америка: „Садиш хризантеми? Защо?“ – риторично питаше той. „Отглеждаш ги за тоя дето духа! А за Милчето и Лилянчето няма дори мляко. Поставѝ цветарството на пазарна основа. Дворът е голям. Свържи се с опитни търговци на цветя…“ Най-страшна бе идеята с гъбите. Казваше на баща ми: „Ако превърнеш мазетата на къщата в гъбарник и отглеждаш нов сорт гъби по американската рецепта, годишно ще имаш печалба…“ Баща ми го приемаше като шега. Неговият свят беше друг. Животът му премина сред книгите. Пишеше стихове. Един от близките му приятели беше Асен Разцветников. През най-тежката зима от детството ми, когато, ненавършила десет, лежах болна, той ме водеше през невидимите крила на вятърни мелници, през лудостта на хидалгото. Всеки ден идваше на обяд от работа и сядаше до леглото ми с дебел том: „Дон Кихот“. Нито една книга не ме е съпътствала така ярко и тъжно в живота. Баща ми четеше на глас, страница по страница. През целия си живот нося оная неизтребима вяра в любовта, в доброто, в човека, която едно болно момиче улавяше като слънчеви нишки от словото на великия испанец.

– Всичко ли беше затворено в семейния кръг, в малката махала?

– О, не, едно от най-големите чудеса на детството ми беше театърът. Невероятно е, но по воля на случая бях избрана да играя главните роли в пиесите за деца на Опитния театър на Стефан Сърчаджиев. Всъщност идеята за Театър за деца беше на нашия прославен актьор и режисьор Петър Стойчев. Той ме избра и работи с мен месеци наред за ролята на Червената шапчица в пиеса по Шарл Перо, за ролята на Лис в „Котаракът в чизми“ и прочее. Театърът се помещаваше на улица „Княз Борис“, в днешната католическа черква. Негово обкръжение беше цветът на нашата художественотворческа интелигенция: Александър Жендов, Боян Дановски, Александър Вутимски, Любомир Пипков, Борис Ангелушев, Светослав Минков, Кирил Цонев, Никола Фурнаджиев и други. Тогава не съм имала преки контакти с тях, но влиянието им върху насоката на театъра и атмосферата в него беше огромно.

Никой в училището не знаеше, че играя в театър. Повечето деца бяха от много бедни семейства. Ако им кажех – нямаше да повярват. За всяка репетиция или представление мама ми даваше стотинки и ме качваше на трамвай номер 5. А Крумчо и Друмчо – актьорите от „Червената шапчица“ Дако Даковски и Сашо Стоянов – ме чакаха на крайната спирка на

„Света Неделя“, за да ме заведат в Театъра. Извън училището нищо не учех, освен някое набързо написано домашно. С майка ми и баща ми гледахме представленията за възрастни: „Господин дьо Пурсоняк“ от Молиер, „Корсарят“ от Марсел Ашар, „Изобличаването на Бланко Познет“ от Бърнард Шоу, рецитал, посветен на годишнината на Сергей Есенин и други. През пролетта на 1941-ва Опитният театър бе закрит.

– Кое беше най-тежкото преживяване в детството Ви?

– Войната винаги е в едър план на екрана на моята памет. В едно лятно неделно утро тръгнахме с баща ми на разходка до нашата малка лятна къщичка край Бояна. Той беше с голф и с карирания си туристически каскет. В ония години за мен баща ми беше висок човек и много по-късно разбрах, признах пред себе си, че той има съвсем скромен ръст. Харесваше ми неговата походка, винаги изпълнена с достойнство, бавна, но не провлечена. Бяхме стигнали ъгъла, точно при касапницата на Цеко Дебелия, когато от високоговорителя, окачен на стената, се чу особено приповдигнат внушителен глас. Някакво извънредно съобщение. Баща ми спря, прикован. „Днес, двайсет и втори юни…“ Аз подскачах на плочника на един крак и едва не паднах, като чух, как той почти извика след диктора: „Война!“ Познати мъже от квартала се насъбраха, заговориха шумно. Само баща ми стоеше мълчалив. После внезапно ме хвана за ръката и продължихме забързано. „Това много лошо ли е, татко?“ – мъчех се да разбера, седнала на едно от крайните места в ремаркето. – „Много.“ Тази дума „много“ означаваше бомбардираното мое детство. Градът на студентската ми младост, в който момичетата, загубили своите приятели, танцуваха две по две, майките, които се учеха да живеят без синовете си. Обгорялото в танка лице на поета, когото обичах…

– Първото, с което промени живота Ви войната?

– Може би воят на сирените, които разкъсваха въздуха на детството и пак ужасът, че бягаме. Пак тая страшна дума „бягай“. За два дни се евакуирахме в Бояна. Майка ми взе само малко дрешки за мен и Милчето, сестра ми. Баща ми „евакуира“ библиотеката. В тоя свят на враждебност и омраза само писателите в раницата на баща ми бяха заедно. Гьоте и Марк Твен, Пушкин и Хайне, Дикенс и Шилер, Бодлер и Уитман… Само те не воюваха. Подвързани елегантно и скъпо, те бяха странно подредени на огромна купчина на масата в малката стая, в която имаше две пружини и четири дюшека на пода.

– Юношеството Ви съвпада с големи събития, с края на войната…

– Да. Преди година излезе том моя избрана лирика и поеми „Бях – за да бъда“. Той съдържа избрани стихове от 20 мои книги. Без тази глагол-

на форма „бях“ съм нищо. Горда съм, че мога да го изрека. Зад това „бях“ се крият предизвикателства, трусове, рани, предателства, триумфи, болки, заблуди, слава, лекомислие, читателско внимание, трагични сблъсъци със себе си, любов… Богатства, без които няма поезия. Без да имам това „бях“, не би могло да последва „за да бъда“. Помните ли как буквално за 24 часа известни певци на социализма, редактори-цензори, доносници, творци с надути имена, звания и постове лъснаха с новите си лица на хора, които, оказа се, че са ненавиждали това, което толкова всеотдайно до този момент са вършили. Или просто ги е нямало. Айде бе! Заменят тежката раница на своята действителна биография с чудесни опаковки.

Не, в това „бях“ са и шеметните, безумно развихрени септемврийски дни на 1944 година, започнали с 9-и. Една вълна, която ни качваше по естрадите да декламираме Смирненски и Вапцаров, да пеем партизански, руски и току-що родени песни. Бях навсякъде, където звучаха стихове. Бях в „Младежката естрада“ на голямата наша актриса Ружа Делчева. Бях в театралната трупа на Гриша Островски. Декламирах „Момичето с двете флагчета“ на Валери Петров. Редактирах първия ученически вестник „Средношколско единство“ заедно със Стефан Продев, Тодор Абазов, Георги Тодорчев, Трайчо Танчев. Вярвах, обичах, очаквах най-хубавото. Бащиният ми дом стана наше младежко средище. Библиотеката на баща ми стана начало не само за мен, но и за всички мои приятели. Със Стефан Продев вече бяхме чели в захлас поредицата на берлинското издателство „Аргонавти“ (1922) със стихове на Ахматова, Волошин, Манделщам, Пастернак, Маяковски, Цветаева. Викахме по площадите „Смърт на фашизма, свобода на народа!“, а привечер четяхме и декламирахме наизуст Николай Лилиев, Димчо Дебелянов, Димитър Бояджиев. И това беше напълно естествено – в грозните бури на времето младите ни души бяха открити за красота и съвършенство.

– Пътят Ви по-нататък? Новите изненади?

– Следвоенна Москва стана дом на моята младост. Всички я наричаха именно следвоенна, беше точно така, но аз, момичето от София, виждах зад всеки ъгъл лицето на войната. Войната беше още там, в града, в очите на хората, в тяхното мълчание, в болката от тежките загуби. Навсякъде. Бях изпратена да уча театрална режисура. Приеха ме в Държавния театрален институт в Москва. Но съдбата реши друго. Прехвърлиха ме в Литературния институт „Максим Горки“.

Помня как се постара майка ми преди тръгването за Москва да имам празнична рокля. Тъй като това беше много трудно, в ония времена тя намери, не зная откъде, парче коприна, много ярка и пъстра и ми направи

към новата рокля огромна цветна панделка. Според традицията, когато постъпих в Литературния институт „Максим Горки“, трябваше на литературна вечер в голямата зала пред всички да разкажа за себе си. И аз, облякла точно тая рокля с огромната ярка панделка застанах на сцената.

И в този момент внезапно осъзнах, че цялата зала, всички студенти и преподаватели в нея, бяха облечени в мрачно-строги, зеленикаво-сиви военни гимнастьорки и само аз стоях на трибуната с тая ужасно нелепа, лекомислено ярка панделка. Тогава, в оня незабравим миг, за първи път истински проумях, че всеки студент, всеки преподавател беше донесъл в тоя дом своята война. Но най-поразителното беше, че тая строгост на първите срещи съвсем не означаваше, че самите млади хора ще бъдат сдържани и сурови в отношението си към мен. Никой, никъде по-късно в живота ми не ме е глезил така, както ме глезеше с доброта и нежност следвоенна Москва.

В Литинститута бях единствено момиче в курс от четиридесет мъже. Радисти, моряци, сапьори, летци, пехотинци – кой без крак, кой без ръка, око… Млади поети и писатели. По-късно мнозина от тях – световноизвестни. Истинската възхвала за онова време не е в моя стих, а в благодарната ми памет. Винаги ще бъде жива и благословена „руската страница“ от моята биография.

През цялата втора половина на XX век и до днес съм дълбоко свързана с руската култура, с големи съвременни руски писатели, състуденти и близки приятели. И днес съм горда, че преживях трагизма и величието на руския народ в годините след Великата отечествена война. Осем мои книги са издадени в Москва – в огромни тиражи, преведени от Павел Антоколски, Владимир Соколов, Владимир Солоухин, Юлия Друнина, Маргарита Алигер и други. За мен е чест, че всички големи руски списания като „Иностранная литература“, „Новый мир“, „Звезда“, „Юность“, „Октябрь“ десетилетия публикуваха мои стихове и поеми. През петдесетте години бях в кръга на големия руски поет Павел Антоколски заедно със Сергей Гудзенко, Михаил Луконин, Булат Окуджава, Белла Ахмадулина, Владимир Соколов, Евгений Евтушенко, Александър Межиров. През 1985 година на голямата моя творческа вечер в Москва в Дома на литераторите, в зала „Александър Фадеев“, Роберт Рождественски, Владимир Соколов, Константин Вашенкин, Владимир Солоухин, Евгени Винокуров, Юлия Друнина, Лариса Василиева, Олег Шестински, Александър Михайлов разказаха спомени от многогодишното ни приятелство и четоха свои преводи на мои стихове. Беше времето на Горбачов, но и вечното време на приятелството, способно да подари чудеса.

През 1990-а бях поканена от Андрей Вознесенски на тържествата по случай 100-годишнината от рождението на великия Борис Пастернак. С писатели от цял свят участвах в международна кръгла маса, посветена на неговото творчество. Пазя свята за мен връзка на спомена и духа.

– Навярно годините в Литинститута Ви дадоха големи предимства?

– След завръщането ми у нас преживях тежки разочарования. Три години бях без работа. Писателските вражди ме потискаха. Бях назначена в отдел „Критика“ на вестник „Литературен фронт“. Едно много сериозно изпитание за мен. Тогава разбрах, че животът в литературата е жестока борба. У нас войната не беше направила хората по-добри, както в Русия. Не беше зачеркнала дребните лични сметки и пословичната завист. Започнах да пиша и публицистика. Научих се да воювам. Излязоха книгите със стихове „Когато сме на 20 години“, „Света, който обичам“, „Ида при вас“ и няколко книги документална проза. Младостта леко преживява бедите.

Но не беше така след няколко десетилетия. През 1987 година излезе книгата ми „Болка на глас“. В нея писах: „Уморена съм от приятели, които не са ми приятели, от обич без буквата „О“, уморена.“ Четири години по-късно приятели, с които десетилетия се обичахме, работихме и пиехме заедно – за 24 часа станаха мои не-приятели, дори не-познати. Така ознаменуваха началото, промяната. Лина Костенко, голяма украинска поетеса, бе казала с горчивина: „Искат да ме стрият на прах. Дълго ще кихат.“ Е, някои кихат и до днес. Най-боли от предателството. Бях предавана. Но не съм предадена. Има толкова много достойни хора, които ценя и за които пиша.

– Казахте, че мразите студа. Само в личен план, или метафорично, за времето, за XX век?

– Да, преди всичко за ледените вихри на XX век, за Студената война. Сега си давам сметка, че тя беше мой най-голям враг, но ме сгрява мисълта, че неведнъж съм воювала с нея. Един пример – моята книга „Една есен в Америка“. Тя стана събитие при появата си и получи най-високи награди и оценки на критиката и читателите. Писах спонтанно за това, което видях и преживях. В ония години вместо втълпения образ на врага – през идеологически бариери трябваше да преминат страници с обаятелния образ на обикновения американец с неговата душевност и научно-техническите постижения на Америка. Когато се връщам години назад, виждам, че всъщност съм документирала – особено в книгата за Америка – стремежа и способността на хората да превръщат железните завеси във водопади от светлина и усмивки, да събарят стени. Да, хората още през шейсет-

те години на XX век се стремяха към това, което едва след десетилетия направиха политиците. Току-що излезе в един том документална трилогия: седмото издание на „Една есен в Америка“ заедно с книгите ми „Вулканите на Мексико димят“ и „Япония без кимоно и ветрило“.

– Била сте 11 години председател на Българския ПЕН-център в същото студено време?

– Да, винаги ще бъда признателна на двамата председатели през този период на международната писателска организация ПЕН – Пер Весберг и Франсис Кинг, както и на ръководителите на националните центрове. Те пренесоха през ледените вихри своето нежно приятелство към мен, към нас, към нашия ПЕН. Тези думи „нежно приятелство“ взех от посланието до мен през 1999 година на генералния секретар на Международния ПЕН Александър Блок. Наглед абсурдно. Война като война, макар и студена. За какво приятелство става дума, и то нежно? В залата за заседания „Ист – Уест“, „Изток и Запад“. Словесни схватки, остри реплики, студ. Моята благодарност към Пер Весберг, че пръв въведе понятието „извън залата“. Пръв говори за най-важните пътища, които водят до приятелството именно „извън залата“. В залата – лед. Извън залата – горещ купон, тоест стихове, прекрасно вино, приятелство, танци, размяна на книги и проекти за лични контакти и нови преводи, човешка близост… Горда съм, че в мое лице, въпреки че бях чест опонент, виждаха писател и само писател, че истинското ни общуване беше чрез слово, творчество, преводи, общи литературни четения… Благодарна съм на ПЕН-центровете на Китай и Южна Корея, че с общи усилия съборихме „китайската стена“ между нашите култури; на членовете на Израелския ПЕН, които в студа ни дадоха обич, на председателката на дисидентския ПЕН-център в Ню Йорк Клара Джорджи, с която си разменяхме удари в залата, а извън нея ударите на сърцата ни биеха в топъл приятелски синхрон.

Едно от първите ми вълнения, че усещам топло течение под заледената река на времето, беше общуването ми с големия разказвач на Великобритания, писателя Франсис Кинг. По онова време той беше председател на Световната писателска организация ПЕН. Бяхме отсам и отвъд Стената. Това се усещаше на всяка конференция или на който и да е форум на Организацията. Гласувах против негови предложения. Той с мрачно лице неведнъж се изказваше против наши предложения. И в тоя реален студ го помолих да помогне на моята страна. Не очаквах чудеса. Но опитах. Ставаше дума за „българската следа“, за Сергей Антонов. Молбата ми бе Световната писателска организация да го защити. Седнахме сами на чаша кафе в хотела в Дакар. И пред мен беше друг човек. Отзивчив. Човечен. Честен.

Франсис Кинг превърна в наш защитник Световната писателска организация ПЕН. В труден и критичен за нас момент, когато бяхме хулени отвсякъде, той направи своята блестяща защита с прекрасни думи за нашия народ. Когато по-късно седях в лондонския му дом, съгрята от мило гостоприемство, разбрах, че разделителната линия не минава през нашите сърца и писателски духовни територии. Нямаше нито Ист, нито Уест, а само ароматен английски чай, поднесен от добра ръка. Той може би – в това беше цялото му човешко величие – пазеше моето достойнство. Бях интересна за него такава каквато съм, със своите леви убеждения и разбирания, макар че самият той беше потомствен и убеден консерватор. Даваше право на другия да има свои убеждения и да ги защищава. С него говорех откровено, без желание да му се харесам. Той го разбираше. Беше човековед от най-висока класа. Явно не обичаше предателите и преклоненените глави.

Голямо събитие беше за мен поканата да участвам в едногодишната писателска програма на Държавния университет в Айова, САЩ, през 1980 година. Студеният климат бе леко омекнал. Бях сред прекрасни приятели, в прекрасен университет.

– Голямата Ви тревога и удовлетворение през годините?

– Студът винаги ме е преследвал. Отново и отново. В по-късни години мечтите и идеалите на ранната ми младост бяха сковани от бюрократична хватка, тъпо невежество, замразени умове. И напук усещах горещо рамо на хора, с които посветихме години на училището, децата, учебниците, духовното възраждане на София. Не само аз, но и мнозина големи наши творци искрено искаха да направим пробив в закостенялото мислене. Несъгласие с ерозията на системата може да се изрази не в бягство или рушене, а в желание да се намесиш и да промениш нещата в разумна посока. Като зам.-министър на просветата премахнах отдел „Комунистическо възпитание“. Последва трус. Направих го, не защото бях „анти“, а защото исках децата да се възпитават естетически, а не по безжизнени формули, измислени от невежи партийни бюрократи. За първи път автори на учебник от нов тип станаха големи творци от ранга на Тончо Жечев, Милена Цанева, Светозар Игов, Ефрем Каранфилов, Любомир Тенев. Започнаха да се изучават Димитър Бояджиев, Атанас Далчев и други. Но това беше не кариера, а катастрофа – уволниха ме на 31 декември, навръх Нова година. Но вече бях получила международна награда от Световната организация за естетическо възпитание ИНСЕА. И, разбира се, лично удовлетворение. Да прибавя ли „Неделните детски утра“ в 200 зали на София, първото детско изложение „Училището, детето, красотата“, Май-

ските културни празници пред Народния театър… Що се отнася до кариерата, казвала съм го неведнъж:

Поезията е едничко царство,
в което искам да седя на трон.

– Една от книгите си сте нарекла „С твоя кръст, любов“. Тежък кръст ли е любовта?

– Иде ми наум нещо, което на пръв поглед не е свързано с въпроса Ви. Обичам горите. Вървиш сред горди и стройни букови дървета. Еднакво силни и еднакво прекрасни. Всичко се слива в радост и наслада. Но внезапно погледът ти се спира върху ствол с дълбок белег от брадва. Той те спира да отминеш. Белег от болка. Битка между красота и жестокост, между живот и смърт. Това е и изборът в поезията. Най-често. Само че не става въпрос за белег от брадва, а за рана, която остава в душата ти след жесток удар върху едно от най-великите човешки чувства. Любовта е силна, но и уязвима. Нежността често е много беззащитна. Голямата любовна драма през всички времена е била и ще бъде тежък кръст. Става дума за любовта в много по-широк смисъл – за тежкия кръст на словото, на истината, на приятелството, на бъдещето.

– Смятате ли, че XX век е бил щедър към Вас?

– Да. Вярно е. Но двайсети век не ми спести жестоки години. Възторзи и мрачни въпроси. В неговата прегръдка бях под прожекторите на лошотията и завистта. Бях със самочувствие на избраница на съдбата. Падах, но ставах с рани, които ме правеха силна. Бях обичана и лудо обичах в свят разделен със стена от омраза. Не ми е било нито леко, нито лесно. Но най-тежко беше, когато в началото на 90-те години, озарена от надежди, трябваше по-късно да осъзная, че нищо по-тежко не съм преживявала. Грозна стихия на безсмислено човешко саморазрушение. Храчка в лицето на бащите. Земя, опустошена от безразсъдство. Глад в погледа на деца. Идеше ми да вия от мъка и безсилие.

За един писател да бъде глух за човешката мъка е самоубийство. Не само да чуеш като Вазов плача на вдовицата „люто ранена“, а и да бъдеш вътре в народните изпитания. Често си мисля: „Страшен е не гладът.“ Това са думи на английската писателка Дорис Лесинг. Гладният се бунтува, у него изригва гняв, съпротива. Истински страшното за един народ е продължителното недохранване, мизерните пенсийки, милостинята, даренията. Страшното е вегетирането „на границата на глада“ и тъпото униние, безразличието след вечно лишение, когато хората стават неспособни за

борба, апатични, смазани. Тая недохранена България е моята болка, моят ужас и страх пред бъдещето.

Но по природа винаги моя сестра е била надеждата. Тя осветява знаци по пътя ми, които ми дават кураж и вяра в доброто.

– Надеждите ви свързани ли са с пътя на България към Европа, с приемането ни в Европейския съюз?

– Да. В голяма степен. Договорът, който беше подписан неотдавна за приемането ни в Европейския съюз, е събитие с огромно значение. Лично аз винаги съм търсила това културно единение. Списание „Обзор“, на което бях главен редактор две десетилетия, със своите издания на английски, френски и испански достигаше до големи културни институти, университети, личности във всички европейски страни. Едно живо присъствие в Европа, част от културата ѝ. Поддържах непрекъснато кореспонденция и лично се срещах с писатели като лорд Сноу, Артур Лундквист, Леополд Сенгор, Рафаел Алберти, Ален Боске, Айрис Мърдок, Франсис Кинг, Джани Родари, Рене Таверние, Пиер Сегерс, Ана Мария Матуте, Алан Силитоу и други. Цялата тази кореспонденция, всички мои срещи бяха пронизани от уважение към нашата литература и култура като духовно богатство на Европа. Наскоро ще излезе книгата ми „Кръстопът на духа“, която включва мои разговори насаме с 32-ма световноизвестни писатели-нобелисти и носители на големи награди, както и част от моята кореспонденция с тях. Нашето членство в Европейския съюз е добър знак по пътя към бъдещето и на нашата култура.

Интервюто взе Галина Рулева
април 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Мария Капон

– По странична информация, на която Вие сте наблягала, не сте расла на голо поле, а на дълбок корен. Моля кажете нещо за своя произход и семейната си среда.

– Родена съм в Пловдив на 8 април 1969 година. Татко е на мама ученическата любов, откакто се помни все са заедно… Затова и раздялата с

него бе много тежка (ако трябва да съм откровена – невъзможна), той наистина живее сред нас.

Нашето семейство живее в тежки отношения, мама и татко искали да бъдат независими от родителите си, което може би никога истински не се получи.

Имам сестра Николина, с която много се обичаме, само три години ни е разликата. В началото на живота ни бяхме през седмицата разделени: мама и татко в панелния апартамент, оборотен, на улица „Кичево“, Нина при баба Николина, а аз, Мария, при баба ми Мария, както наричах Мути или мама Май. И двамата ни дядовци, респективно дядо Ботьо и дядо Фильо, бяха подвластни на бабите ни. Много се затъжвахме една за друга и с нетърпение очаквахме събота и неделя да се приберем при родителите си. Обожавахме своето семейство.

Но – по ред на събитията:

Кръстена съм на баба ми Мария, впоследствие се разбра, че тя е била по кръщелно Мара и май съм наименована на прабаба ми Мария от Чепеларе. Баба ми е стара пловдивчанка от Сахат тепе, аристократка по душа и обноски, хаис човек, никога не се предава. Тя ме отгледа и образова в първите години от живота ми, побъркваше ме: солфеж, пиано, мандолина, немски, хор „Детска китка“ и всичко, което някой си представя като извънкласни работи. Вкъщи ме чакаше един кротък и смирен човек – моят дядо Филип. Много го обичам и на него кръстих сина си. Дядо е чепеларец, от много богат горовладелски род. За съжаление не успя да види с очите си реституираните имоти и своя горски фонд, отиде си от този свят с отворени очи. Баба ми ме преследваше да уча и се гордееше с перфектния ми немски, всъщност тя не ми говореше на друг език, а дядо ми създаваше уют и нежно ме обичаше. От него наследих преклонението си към Бог, християнската си душа: не пропускаше пости и боядисването на поне 100 яйца за Великден, нафора в неделя в „Света Марина“, както и баклава за Коледа. Козунаците бяха домашни, печаха се на фурна, а на мен ми се полагаха малки формички. Всеки път ми разказваше някоя история с тъга в очите, от младостта си, винаги преди 1948-а – годината на национализацията. Те с баба са били изселени в Пещера от чорбаджийската къща в Чепеларе, а той прекарва 2 месеца в Белене. Работеше като началник-склад на товарна гара, с нощни смени, бе много смирен и тъжен. Мразеше тихо комунистите, които хранел преди 1944-та, защото ги смятал за много бедни. Никога не ги ругаеше – за разлика от баща ми, но за това ще стане дума по-късно. Беше приел съдбата си, като с чувство за хумор ми разказваше как, като дошъл социализмът, за първи път разбрал

какво е почивка. Никога няма да забравя неговите уроци по доброта и преданост към прятелите. Бяха им се разделили пътищата след национализацията, но той по свой начин живееше живота си. Баба ми, от своя страна, не бе се примирила със съдбата си: завършва след национализацията две висши образования и се реализира като учител по немски и руски език. Превежда, води ученици на екскурзии, учи есперанто, има социален живот, а аз бях нейната гордост. За татко никога не е имала време, явно!

При другите ми баба и дядо, към които бях също привързана, ходех рядко, защото всяка свободна минута исках да прекарвам с мама, тате и Нина. Баба ми Николина е сирак от Крушево, Македония, а дядо ми Ботьо – от Копривщица. Къща на центъра в Пловдив, на скромно обичливо семейство, без излишни амбиции. Най-важно е внуците да се поглезят с любими ястия, сладкиши и банички. Баба ми бе царицата на пиле фрикасе и пиле с ориз и домати! И нейната прекрасна ръчичка – до края на живота ѝ обичах да държа ръката ѝ; някой път насън се събуждам и търся дланта и! Тя разказваше как на сутринта преди да ме роди мама е видяла в просъница момиченце с ореол – слънчев! Тя вярваше в мен и беше убедена, че ще успявам винаги. Според нея съм родена под щастлива звезда. Въпреки че беше скарана с Господ, след загубата на сина Косьо на 9 годинки, за мен тя бе носител на Божията майка Богородица. И днес си мисля, че бди над мен. Връзката на жените в къщата винаги е била специфична. Дядо ми Ботьо бе превъзходният съпруг. Обожаваше баба ми. След смъртта на баба той изпадна в тежка депресия и загуби представа, винаги я чакаше да се върне. Най-силната ми връзка днес с тях, освен споменът, е халката, която нося. Няма да забравя: щяхме с Емил да се женим на 1 август 1998 година. Така и трудно намирахме халки, исках обикновени, дискретни. Баба ми Николина беше дала техните с дядо, за да ги разтопя и да си купя нещо за спомен. Взех нейната – беше ми по размер, не знаех как ще реагира Емил – пробва я – точно! Решихме да добавим нашите имена. Нямаше по-голям подарък за нас от символичното предаване на любовта им, нито за тях – продължението на тяхната любов в нашето семейство. Много съм благодарна на Емил за разбирането и уважението му.

Така де… Разказвайки част за предците си, трябва да спомена една леля, с която живяхме под един покрив дълги години. Леля Стоянка – първа братовчедка на баба ми Николина. В нейната къща се пренесе нашето семейство след земетресението през 1978 година, моите родители напуснаха оборотното жилище и се върнахме в родната къща на мама на първия етаж, на втория живееха баба и дядо, и понастоящем вуйчо, брат на мама, вуйна и Невена – тяхната дъщеря.

Леля Стоянка беше като сестра на баба ми, израснали заедно, стара мома, отдала живота си да отгледа всички деца вкъщи и приела ни като нейно семейство. Много я обичахме. Мама беше привързана към нея, татко намери у нея нежната майка, която винаги е търсил, а ние – нашата истинска баба, приятел и пазител на къщата. Сините ѝ очи, плетките, бродерията и старите бижута, аристократизъм, примесен с откровеност и завидна доброта. Тя ни посрещаше, отглеждаше, разказваше ни за предците и ни научи да ценим паметта на близките в отвъдния свят. Тя винаги разказваше за тях; понякога си мисля, че познавам и чичо Кольо, и леля Невена и тъй нататък. Те живяха с нас чрез нея и историите за тях. Днес, след като една къща се опразни – тя, баба Николина и дядо Ботьо, а и татко ни напуснаха, та разбирам колко много ѝ дължа, колко много съм взела от нея. Сега всички те живеят в моя свят и този на семейството ми – чрез разказите. Потекоха ми сълзи, пишейки тези редове, спомням си за тутманиците и питите, както и най-красивите маси на Бъдни вечер, които тя подготвяше. Днес по неин тертип мама пое щафетата.

Мама – Тодорка или Дорета, както я наричаме вкъщи – невероятна жена! Домакиня и най-грижовният човек! За нея децата са най-важното. След смъртта на татко разбрах, че той е бил, редом с нас, ужасно важен за нея. Математик и най-вече естет. Тя ме научи на дизайн, комбинация на цветове, подредба на маси и на кулинарно изкуство. Обожава къщата си и за първи път откакто татко го няма, самотата ѝ тежи. Влюбена във внуците си, да не говорим за нас, „моите сърчица“, както тя ни нарича. Много се притеснявам за нея. Тя има най-силната интуиция, а сънищата ѝ са красноречиви; и е лакмус за промените в живота ни. Обичам я и, след като татко ни напусна, не мога да си представа живота без нея.

Татко – Васил, моят партньор на карти и в живота. Понякога се чудя как е възможна такава връзка. Той беше приятел и баща, баща и приятел! Строг, но справедлив, в детството го наричахме по едно детско филмче „Страшилището Васил“, безкомпромисен за образованието ни – ние, неговите дъщери, бяхме най-добрите, винаги най-подготвените. Той беше уверен в нашия успех, това ми дава сили и днес. Сега, връщайки се назад през последните месеци, знам че моят път в политиката е в негова памет. Той беше убеден, че съм родена за политик: животът ще покаже дали е бил прав и се надявам да не го разочаровам.

– От значение е Вашето образование – във фамилията, в гимназията, в университета. Те са проправили пътя към европейската, макар още непризната у нас, общност. Кои бяха Вашите контрагенти?

– Детската градина – немска естествено; сутрин до Профсъюзния дом – полудневна, следобед в читалището на кино „Въстаник“ – полудневна. Целодневните щяха да губят времето следобед в сън, а е важно всеки миг да се използва за учене. Ясно е вече, че върху мен бе насочена цялата амбиция.

Първите класове бяха белязани с незабравими приятелства, които траят и до днес, и усилия за правопис. Диктовки, диктовки и естествено всички онези занимания като солфеж, пиано, хор, немски.

Родителите ми започнаха работа в Мароко. Тоест, майка ми бе преподавател, година по-късно и татко започна като учител по математика в Маракеш, а ние с Нина се озовахме във Френския лицей „Виктор Юго“ в Маракеш. Нито дума френски не знаехме, а ни записаха директно на училище. Мама ежедневно зубреше с нас… и на шестия месец проговорихме, да кажа, че и завърших с отличен още първата година. Бях най-добрата в класа, изучавах испански, английски и латински към френския. Родителите ми се гордееха с мен. Западното образование беше ми допаднало. С католиците посещавах и вероучение, неделно училище и църквата. С арабите живеехме в един двор и с децата играехме в невероятна космополитна среда. Към нас се присъединяваха и децата на камбоджанско семейство – будисти! Това обяснява глобалното ми отношение към света и моята дълбока убеденост, че няма различия по раса, религия и пол. Годините в Мароко бяха най-прекрасните за нашето четиричленно семейство: независимост, сплотеност и жажда за знания. Гледахме света и го опознавахме в неговите разнообразия, история, култура, традиции, изкуство.

В онези години бе широко разпространена наркоманията, та татко, който явно се притесняваше, бе започнал да ме просвещава за всички рискове и да ми показва най-страшните страни на човешко падение. Никога няма да забравя уроците му; днес си мисля, че ще се радвам, ако успея да бъда родител като него.

По-късно завърших Езиковата гимназия в Пловдив, занимавах се с физика, решаване на задачи, получих златен медал за отличен успех и за това, че бях в националния отбор по решаване на задачи по физика. УПК завърших в Математическата гиназия. Сещате ли се за тази безумна система на 12-и клас – УПК, учебно-промишлен комплекс. Повечето ми съученици завършваха Техникума по обществено хранене – сервитьори и готвачи или… оператор на биологична единица, тоест краварка, с цел да им е лесно и да се готвят за кандидатстудентски изпити. За мен бе убийствено да пропилея една година в безхаберно присъствие на училище. Борих се много, за да ме приемат в Математическата гимназия, чието УПК бе само за собствените ѝ ученици. Тук е мястото да кажа, че семейството

ми никога нито се противопостави, нито ми поматаше в битките. Те знаеха, че сама ще се справя; и само прекарвахме на кръглата маса в кухнята вечерите, в които аз ги забавлявах, разказвайки им моите перипетии. Преди месец разбрах, че при директора на Математическата гимназия имам медал – златен, който не са ми връчили; в следващите дни ще го получа – 18 години по-късно. Последва скучно обучение в Германия. Побърках се от работа, за да оцелея. В тежките години на криза родителите ми не можеха да си позволят да ме издържат, а и от реституцията още не бяха взели имотите си. От друга страна, надали можеше да се очаква аз да искам помощ и подкрепа; бях убедена, че ще се оправя, както и се оказа. Сутрин работех в старчески дом, а вечерно време сервирах в ресторант, по-късно работех в събота и неделя, водех курсове по сервиране, заклех се като преводач за съда и полицията. Изобщо, 24 часа не ми стигаха.

След приключване на следването ми по продуктов маркетинг в университета „Лудвиг Максимилиан“ в Мюнхен се прибрах в България. Приятелството в Германия се различава от това в България. Всеки е дистанциран и се научих да преследвам целите си, независимо от средата и отношенията. Никой не трябва да се съмнява, че бях най-добрата и не в целта на това, а защото не мога да се занимавам с нещо, без да ми доставя удоволствие, с полагането на максимални усилия. Винаги има резултат.

Започнах работа в „Международен панаир“ – Пловдив, дирекция „Маркетинг“. Последваха редица специализации в панаирното дело, както и специализация по експортен маркетинг в Япония. До днес използвам всяка възможност да се образовам и да попия опита на другите.

– Как избрахте собственото си поприще? Какъв принос има съпругът Ви за това?

– Много ми допадна панаирната дейност – там нищо не се повтаря, всеки път се докосваш до различни браншове от икономиката и си част от успеха на клиентите си. Така мисля днес, защото с тях и ние израстнахме и се установихме като лидер на пазара. Трябваше да бъдем най-добрите, не само в качество, но и в прилагане на модерните технологии в панаирното строителство. Но ще се върна отново в годините назад. Панаирът е странно предприятие: смесица между външнотърговското и детектор на тенденциите на пазара. Атмосферата в него, когато работиш, е ужасна. Представете си, това е мастодонт от социализма. Няма начин да си попаднал там случайно, само с връзки. Работят и хора от 25 години, които не могат да повярват, че пазарът се е сменил и не ние сме великите, а нашите клиенти, браншовите оганизации, с които работим. Младите специалисти те посрещат на нож. Започнах бюро срещу бюро със Станислав Хай-

дутов, днес той е бранд мениджър на „Стела Артоа“. Амбициозни и двамата, жадни за работа. Коренно различни – той задълбочен и прецизен, обмислящ всеки детайл, аз – динамична фурия. Искахме да предложим нова визия за работа и успяхме. Не обръщахме внимание на интригите и нападките… Това ни помогна да се наложим със своята креативност. Имахме големия късмет, че шефът ни, сегашният ми съпруг, ни беше оставил да се разгърнем и във всеки момент стоеше като скала зад нас. Този малък отбор ме научи, че част от успеха е вярата ти в себе си и екипната игра. По-късно имахме най-добрия директор – Атанас Калудов, който ме научи на толерантност. Беше назначен от правителството на Жан Виденов, а за голяма част от управленския екип на Панаира имаше една цел: унищожаване на дирекция „Маркетинг“. Той не го допусна. А ние просто продължихме да работим. Сега виждам, че и в политиката е важно да загърбиш опитите на другите да те спънат, ако си убеден в своята кауза, то трябва просто да я преследваш. По-късно започнах като началник на отдел „Изграждане на панаири в чужбина“. Един експеримент за индивидуално обслужване на клиенти в панаирното строителство. Този експеримент стана основата на дейността на „Фернет България“. Регистрирахме фирмата. Имах още един служител, днес той вече ми е съдружник и за мен е талисман – Георги Сотиров, Жоро беше на 18 години. В цялата ни съвместна работа, освен че израстна и спокойно мога да си призная, че е мой „продукт“, завърши икономика без да го усетя и отдаде много лично време и сърце на работата ни във „Фернет“. Сега се справя блестящо, като управител на „Декодизайн Груп“ – фирма за реклама, която обслужва нашите клиенти. Давам си сметка, че освен приносът, който има Емил в избора ми на развитие, то всичките ми колеги са тези, които разтвориха душата ми, за да обичам не само работата, но и екипа си.

– А как пробихте нататък, към вече неоспорваното Ви място на българския мениджър и аранжьор за нашите изложения на отечествена продукция по света. В това отношение успехите Ви са известни…

– Първите години в частния бизнес бяха много трудни… Не че сега са по-лесни, но вече имам натрупан опит и работещи структури. Началото: тичане по клиенти, организация, подизпълнители, обработване на данни, обучение в счетоводство на личната ти фирма, банкови операции, снабдяване, назначаване на временна работна ръка, проектиране и, естествено, същинската дейност – строителство на щандове, фактуриране, събиране на плащания, заплати, осигуровки. А ние двамата с Жоро в малката наследствена къща реституция на Сахат тепе, все едно че сме поне 15 човека… И на всичкия зор: пълна съпротива от страна на Панаира, защото

съм била една от тях, а сега се явявам като конкуренция. Тогава никой не подозираше, че ще стана най-големият им конкурент. Познавах безупречно системата отвътре и знаех какво трябва да ни различава. Усилията, които полагах в Панаира да променя хората и начина на обслужване на клиентите, уви, бяха напразни. Истината е, че те ще си останат държавни чиновници, а аз знаех какво е важно да спестиш: време на клиентите си и да бъдеш техният партньор. Успяхме. Половин година по-късно имах първото си хале с конструкции от алуминий и малко след това – склад за мебели, собствени постоянни бригади, отдел „Търговци и проектиране“, счетоводство. Бяхме се развили главозамайващо; казваха приятелите ми, че се дължи на моя размах: всичко по много и на много фронтове. Не ми стигаше денонощието. Имах в главата си начертан желания от мене път. За да направя инвестицията, продадох апартамента си, карах колата на Емил и само купувах конструкции и нови видове материали. Започнах веднага да се насочвам към индивидуалните щандове, въведохме в панаирното строителство всички различни материали: паркет, велурен мокет, стъклени подиуми, МДФ-материал, боядисване на стени по различни технологии, широкоформатен печат, травесни системи и тъй нататък. Пътят бе посят с много тръни, но премахването на всеки един ми носеше удовлетвореност и сплотяване на невероятния екип.

Особено място в живота ми заемаха клиентите. С повечето от тях станахме приятели, познавам цялостната им концепция за развитие и налагане на продукти. Търговската дейност е моята страст. Какво по-интересно от това да се докоснеш до всички страни на пазара. Така между нашите партньори са 500 най-големи фирми на България от реалния бизнес. Защото средният бизнес е независим. Той работи въпреки държавата. В процеса на развитие на фирмата започнахме работа и на външните пазари, организирахме колективни и национални участия на браншови организации, които подпомагат своите членове. Днес работим за водещите световни панаири: „Хановер Индустрия“, „Ануга“ – Кьолн, Зелена седмица – Берлин, „Сиал“ – Париж, Винения панаир в Лондон, „Фудекс“ в Токио, Мебелния панаир в Милано и много, много други. Усилията ни не бяха спрени, дори когато „Булгарреклама“ напълно неоснователно, както стана по-късно доказуемо, ни спретна жалба до Комисията за защита на конкуренцията.

Те, като второто мастито наследство от социализма, не можеха да понесат, че се създаде голяма фирма, частна и конкурентноспособна. Днес няма база за сравнение с тяхното строителство. Те са като застинали в годините. Ние след 6-месечни проверки спечелихме пред Комисията и обжалванията им в 3- и 5-членен състав на Върховния административен

съд. Никой не подозираше, че за 50 лева можеш да пуснеш жалба, колкото и да е неоснователна; ще ходиш по мъките и законно ще те тероризират. Истината има винаги две лица – на това се научих. Към Комисията и нейната дейност подходих изключително уважително, трябваше да ги запозная със занаята ни, а „Булгарреклама“ прати само своя адвокат Богацевски. Защитавах се сама и с помощта на Иво Бойджиев, перфектен юрист: спечелихме. Не ги съдих за нанесени морални щети и пропуснати ползи. Безсмислено ще да е за мен да губя енергия и време. Те всъщост ме калиха и без да осъзнават ме направиха известна и много значима в бранша. Вече бях убедена в своята експертност.

Така де… Днес „Фернет България“ е лидерът в панаирното строителство. Има сериозен екип от професионалисти и успешен мениджмънт. Важни са нашите клиенти, те са на пиедестал и ние сме техните партньори. Истинската дума е, че в услугите трябва да си слуга, да осъзнаваш, че предлагаш удоволствие в дизайн, клиентът ти да се гордее с щанда си и по начина, по който се представя на която и да е точка по света. Но и да се чувства уверен, че само с поглед е разбран и че до себе си в мое лице има мениджър, който мисли два хода поне напред и му осигурява спокойствие. Старите панаирджии знаят колко нервно може да бъде, ако нямаш нещо; така е, ако имаш най-красивия щанд, перфектно обзавеждане, но в жегата в Египет хладилникът ти не работи, то уви – помниш само това. А ние сме най-бързите, най-предвидимите и най-дискретните. Клиентът трябва да не ни вижда, а да усеща присъствието ни – само си пожелае допълнителна услуга, а ние вече я реализираме.

– А какви са плодотворните контакти като предстоящи чужди производства у нас?

– България се промени много благодарение на малкия и средния бизнес, който е реално дясно мислещото поколение, подкрепящо демокрацията. По-горе казах, че той е независим и работи въпреки държавата. Към него се числя и аз с фирмите ни. Ние осъзнаваме действителността и имаме поглед върху пазара като активен участник в него. Все повече са интересите от чуждестранни компании. Нека да не се заблуждаваме, стартирането на преговорите с Европейския съюз беше първата гаранция за стабилност на България, подписването на договора за присъединяване е втората. Чуждестранните фирми в България биват няколко: продават собствен продукт и приемат България като разширение на собствения им пазар; произвеждат продукт и създават работни места, инфраструктура, използват добрите условия, суровините и работната ръка. И в двата случая сме свидетели на положителен процес. За мен – като българска ком-

пания, работеща на европейския пазар – е важно да отбележа и нашата полза. Европейският съюз става нова ниша за нас. Тук е и мястото да призная, че винаги съм се дразнела от разделението на инвеститорите на чуждестранни и български. С какво се различаваме? Днес има много подобри български инвеститори и не смятам, че трябва да бъдем третирани различно. България трябва да стимулира всеки инвеститор.

Никога не се опитвам да убедя един чужденец колко е атрактивна България за инвестиции. Просто го каня да прекара една седмица тук, да се запознае със страната и начина ни на живот. Ако се захласне, което обикновено се случва, то той намира начина да остане. Никоя таблица, никой интернет-сайт, никакъв икономически форум не могат да свършат тази задача, така както докосването до нашите култура, кухня, природа и хора. Ставам лирична, като заговоря за България. Обичам страната ни. Държавата ни е била в повечето години мащеха…, но не успя да ни изстуди!

– Изненадващо, но съвсем логично беше Вашето включване в телевизия „Европа“ – една много перспективна фирма, силно свързана с бъдещето на страната ни през предстоящия период. Очакванията Ви в това направление бяха големи. Досега видими промени и инициативи няма. Какво да очакваме в близка перспектива, на какво да се надяваме?

– На базата на много контакти с чуждестранни партньори през последните години започнах да консултирам част от тях при желанието им за инвестиция. Така се случи и с английския инвестиционен фонд „Баркли Кларк“, чийто представител съм в България; и първата ни инвестиция бе на медийния пазар в телевизия „Европа“. Много сме доволни от резултатите. Телевизия „Европа“ е лидер на новинарския пазар, настанихме се в нова сграда, имаме нови студиа, правим редица нови предавания, но съм убедена, че предстои най-важното: пълната подмяна на техниката – ново поколение. В телевизия „Европа“ имах удоволствие да работя също с една голяма структура, на основата на висок професионализъм. Преди 9 месеца казах, че очаквам това да бъде „Евронюз“ за България и ще успеем. Принципно няма да се променя програмната схема – новините при нас са на всеки час. И сега, пишейки тези редове, гледам новини. Установих колко е лесно, никога да не бързаш, знаеш, че ще се прибереш и винаги актуално ще бъдеш информиран от телевизия „Европа“.

– Госпожо Капон, българската публика очаква от Вас въз основа на досегашните Ви постижения и реноме немалко. Хора от Вашето младо поколение вероятно имат дълга да очертаят европейското бъдеще на една все още традиционна, закъсняла България.

– Този въпрос е напълно актуален, точно днес. Преминах своя изпит в живота на 25 юни 2005 година и станах народен представител от Обединените демократични сили – 16-и многомандатен избирателен район Пловдив. Допълнително ми помогна и математиката – методът „Д'Онт". Отговорността ми е по-голяма, загдето не съм народен представител само на Пловдив. Така че чувствам всяко кътче на България като свой избирателен район. Попаднах в тази „суматоха" Народното събрание… и наистина се стъписах. В момента възможно най-бързо се уча на процедури, правилници, методи, поведение – най-вече, наблюдавайки отвътре какво не трябва да допусна да бъда. Сигурна съм, че ще се справя, защото ще положа всички усилия, необходими за да бъда добра.

Престоят ми в Народното събрание бе изпълнен с емоция още от първите дни. Много съм горда, че успяхме да не допуснем правителство на малцинството, на комунисти и служби. Не съм си представяла, че наистина всичко работи все още – но политическата арогантност беше наказана. За България съм убедена: това бе добър вариант. Не е възможно да са яхва европейската кауза толкова безобразно и да се купуват народни представители, като се определят „националноотговорни". Опозицията спечели с умни хватки и разобличи продажниците. Два дни изпълнени с емоция – нямаше да е лесно, а аз лично бях убедена в успеха ни, въпреки избора за няколко часа на Сергей Станишев за министър-председател. Защо ли бях убедена? Защото положихме усилия със сърце. Имах пак късмета, разказват опитните дългогодишни народни представители – това бяха исторически часове.

България ще бъде част от европейското семейство; и за миг не искам да допусна, камо ли да изрека, възможността да бъдем отложени за равноправното ни приемане. България заслужава Европейския съюз, и ние трябва да докажем, че те ни заслужават. Закъсняла е България, обеднява Европа с това закъснение. Но ще внесем в новото семейство топлина и поредното разнообразие от култура и добродетели. А ние трябва да се погрижим за икономически растеж, финансова стабилност и по-малко държава в икономиката, повече сигурност за нашите деца. Имам голямото желание и мотивация да съм доказателство за политик от нов тип и се надявам да успея да го докажа с ефективност и искреност, част от традициите не само на семейството ми, но и на Демократическата партия, към която принадлежа. Който няма корени, не може да расте!

Интервюто взе Вера Мутафчиева
юли 2005 г.

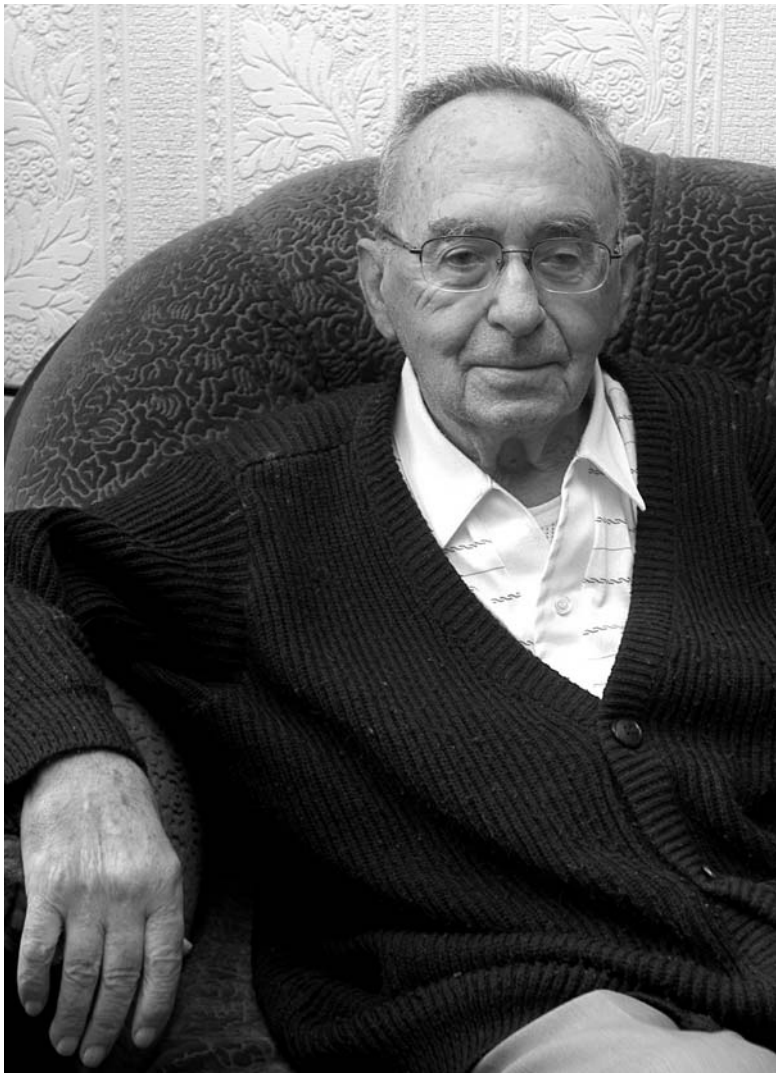

Снимка: Йордан Симеонов

Моско Аврамович

– Кажи ни нещо за семейната си среда, за семейството си, за родителите си, за детството си.

– Най-напред за баща ми ще почна. Той е роден в Лесковац, Югославия, има много бедни родители. Баба ми останала вдовица и не е могла да изхрани четири деца. Когато вече се отчаяла напълно, откраднала един

кон и сложила два коша, натоварила в тях децата, а тя – пеша, дотук, до Кюстендил. В Кюстендил нямала никакви познати, никакви пари. И влязла в един вход, циментов, тесен. Наредила децата като кебапчета, а тя излязла на улицата да търси някакъв начин, да намери работа. Безуспешно, разбира се. За тяхно щастие имало един Танушев, който свирел на нещо като йоника по панаирите и пеел, пишел и стихове. Та, като видял тези деца там, легнали на пода, решил да ги прочуе с цел да им помогне. Изкарал брошура, точно както той видял обстановката, след това раздавал брошурки на слушателите и казва: „Кой не вярва, че е истина, да ходи, децата са там във входа, да се увери.“ Така баба ми се прочула като бедна и работлива, намерила работа като чистачка и готвачка в някакво семейство. Като се видяла малко с пари, решила да дойде в столицата. Но в столицата също няма познати и се настанила в циганската махала, в една барачка, съвсем тясна, почти едно върху друго спели децата. От всички деца само баща ми се оказал много работлив, инициативен, другите били готованци… Той започнал да тича по улиците и каквото му падне – краде. Цигари, вестници – търчи из улиците и ги продава. След това, по „Стамболийски“ имало нещо като „Бира-скара“, магазини, навънка изкарват скарата, а той понеже много нисичък, отива пред скарата, грабва няколко кебапчета и носи вкъщи да се хранят всичките. Това е било в началото на живота му. След това имал щастливата случайност, така да се каже, да се запознае с Георги Димитров, бъдещия вожд, който се въртял на пазара и събирал деца като баща ми. Той бил десетина години по-възрастен от баща ми, но голям организатор. Раздал по една ножичка на децата, които се въртели край него. Тогава селянките по пазара са ходели на плитки, а на плитките имали пендарки. И той ги карал да режат пендарките и да му ги носят.

– Коя година става това?

– Е, не мога да кажа точно. Щом като той тогава е бил 5–6-годишен, роден е в 1893 година… И реже заедно с пендарките и плитката. Бяга при Георги Димитров, който ги чакал зад един павилион на пазара, дават му парите, всичко, пендарките, а той в замяна ги праща по мазетата, за да крадат, да се хранят – компоти, дини, такива работи. Благодарение на това са преживели тежките моменти в София в началото. След това, като пораснал, влязъл в някаква порцеланова фабрика като чирак. Обаче собственикът на фабриката много го харесал, че каквото поискал, всичко е изпълнявал. Дава му ножовка да реже метал. Той все едно, че е роден с ножовката. След това му дава пила… – всичко изпълнявал както трябва. И му станал много симпатичен. Един ден решава да му помогне, та му казва: „Вземи тези

предмети второ качество (разни чинии, порцеланови такива), вземи и заразватчийската количка, натовари я и отивай някъде в центъра, продаваш ги, а като се върнеш – делим печалбата.“ Баща ми на бърза ръка свършил тази работа, носи му парите, онзи казва: „Не, този път няма да ти взема пари, втория път.“ Натоварват пак количката и втория път пак така баща ми бързо носи парите, той пак му отказал: „Вземи сега парите, които ти дължа, всичките пари, и тръгваш по улиците, събираш старо желязо, което ще го складираш в моя двор.“ По този начин се проявил баща ми като търговец, събрал много желязо и станал вече търговец–железар. Това му дало кураж в живота и понеже средата му била цигани, каруцари, такива работници, той се отдал като тях на пиене. С две думи, станал ашлак. Среща след това майка ми. Майка ми – софиянка, баща ѝ – богат, бил търговец-брашнар. Като го видял, заклел се, че този човек няма да му влезе в къщата. А майка ми влюбена, баща ми също, но дядото бил категоричен: да не им влиза в къщата. Но въпреки всичко майка ми не послушала баща си и решава да се оженят. Насрочват сватбата на еди-коя си дата в Синагогата, отиват всички с изключение на дядо ми в Синагогата и чакат младоженецът да се появи. Обаче той не се явява нито след половин час, нито след час. Равинът казва: „Няма смисъл да чакаме повече, явно че той се е отказал човекът, няма нищо лошо. Ти си красиво момиче, ще си намериш друг.“ И тъй нататък. Тя, естествено, разревала се. Неин братовчед, който бил офицер по това време, ѝ казва: „Виж какво, няма да се срамуваш, сега ме хващаш мен под ръка, излизаме от Синагогата, все едно аз съм се оженил с теб и така, прибираме се.“ Вкъщи дядо ми, естествено, тържествува. Обаче вечерта се явява един селянин, звъни на вратата отдолу и пита: „Коя е тази Регина тук?“ Вуйчо ми отговаря: „Тук живее, за какво ти е?“ – „Ами нося нещо, с каруца съм, нося нещо за нея. Трябва да слезе някой, да разтоварим.“ Вуйчо ми слиза и вижда на каруцата три големи кафеза, а в тях – три живи лисици. Пита: „Какви са тези боклуци?“ – „Ами един човек ги изпраща. Той ми е платил.“ В Самоков е било това, значи пеша е отишъл до Самоков баща ми и от Самоков купува тези лисици, та ги праща подарък за булката. После го питат всички роднини: „Как не те е срам, бе, какви са тези глупости – подаръци.“ Той вика: „Аз имам принципи в живота и не мога да живея само с една лисица, затова искам четири.“

– А сватбата кога се е състояла?

– След това, след два-три дни.

– Кога се роди ти?

– През 1924 година. Много са ми се радвали. Това е станало, след като се е родила сестра ми и друга сестра, която се поминала впоследствие.

Разправят, че съм бил сладко дете. Проявявах се като много глупаво дете, и дисциплинирано, кротувах.

– А за училището нещо?

– Във Френския колеж постъпих пак по нареждане на баща ми, защото там имаше търговски отдел, а неговата цел беше да вляза в този отдел, да науча счетоводство, за да му гледам книгите в магазина, в склада. Обаче аз исках да стана инженер. Изобщо не ме влечеше нито търговията, нито счетоводството, математиката. Бях много слаб ученик. Попове ни учеха във Френския колеж, а двама от тях никак не ме възприемаха, не ми симпатизираха, та почнаха да ме бият. Особено единият, вместо „добро утро“, всяка сутрин ме биеше по главата. След това ме наказваше да пиша 15 000 пъти „Аз съм идиот“.

– На френски?

– Да, на френски. И аз естествено пиша, нали съм дисциплиниран. Само че – несериозен, всичко взимах на смях. И когато вече станах седми клас по старому, той ми каза: „Сега или ще повтаряш, или ще преминеш само по мое нареждане. Ще ти задам само един въпрос – като поправителен изпит. Ако ми отговориш точно, ще преминеш класа, иначе оставаш. Друг въпрос няма да ти се зададе.“ Цялата ваканция съм учил, учебника по аритметика го научих със запетайките. А той повтаря пред цялата аудитория: „Чухте ли какво му казах, сега ще му задам един въпрос, на който и децата ще отговорят, той няма да ми отговори.“ Бях толкова самоуверен, щом съм учил цяла ваканция, и викам: „Добре, де, давай сега.“ А той: „Кажи ми сега нула делено на четири колко е?“ Повече от десет минути мислих, не можах да му отговоря. И така – решава той да повтарям. Обаче имах съученик, който се казваше Стефан Бонев, баща му имаше фабрика за каменотрошачки във Велинград, много фино момче беше. Баща му внасяше доста пари в колежа и доби някакъв авторитет. Разбунтува се и каза на попа: „С Моско не се подигравай, той не е тъп, той не е необразован, обаче ти го мачкаш психически, не съм съгласен с твоето решение, ще внеса въпроса до инспектората.“ Там той изиска комисия, да се направи анкета и ме изпитаха, така ме спаси. Това беше последният клас за търговския отдел.

– Моско, а за семейството, за живота ви, за изселването, за което си ми говорил?

– 1943-та ни изселват, при цар Борис, който беше притиснат от Хитлер да ни изпрати всички в лагерите на смъртта. Царят обаче, хитър, обявява, че има нужда от безплатна работна ръка, за да строи пътищата за германците и ни разпръсва из цялата провинция – и по такъв начин ни

спасява. Тогава бяхме с впечатлението, че легионерите и ратниците не ни обичат, бяха против нас. Като ни изселиха, най-напред в Стара Загора, там Легионът беше много силно развит, и си изкарахме акъла. Но за моя и за обща изненада легионерите ми станаха първи приятели. Понеже свирех малко на акордеон, а забраненият час за нас беше след 7 – нямахме право да излизаме навън, но те по цели нощи ме водеха на серенади на техни гаджета. И до такава степен се сближихме, че имаше моменти, когато по заповед на шефа на Легиона трябваше да се устроят погроми, но все се намираше някой от тях да дойде и да ме предупреди да не излизам навън, че ще има погром.

– А какви бяха погромите, имаше ли наистина погроми?

– Нямаше. Благодарение на тях не можаха да се състоят тези погроми. Защото, като ме предупредят мен, аз предупреждавах всички останали евреи и никой не излизаше.

Тогава в Стара Загора преживях едно приятелство, гаджета бяхме с една бранничка. Един ден с нея и с две момичета еврейки отидохме в забранена сладкарница – тя беше само за военните, в центъра. Благодарение на бранничката отиваме в сладкарницата, ние с резерви така, страх ни е да ходим, обаче тя – с пагоните, авторитетна. И там, в сладкарницата, аз с моя перушанлък, нахвърлих се върху една от тези, еврейките, беше добра китаристка, и я целувам. Обаче две-три минути продължават целувките.

Едно ченге отвънка ни забелязва, влиза и казва: „Излизай навън, да те питам нещо.“ Обаче бранничката каза: „Той е с мен и ако трябва да го питаш, ще чакаш да излезем, тогава ще го питаш.“ Той действително си излезе, дочака ни: „Ще трябва да дойдеш с мен до полицията.“ Тя: „Ти виждаш, че е с мен. Трябва мен да ме питаш дали ще може или не.“ – Той: „Ти не се бъркай.“ – „Кой да не се бърка?“ Къса си пагоните тя и му ги хвърля в очите: „Мръсник с мръсник, това ли е българщината?“

Пък там, в Стара Загора, бяхме, как да ти кажа, тогава българите бяха съвсем други – страшно гостоприемни, много състрадателни, наем не искаха да ни взимат, насила им подаваше баща ми. Макар единият от хазяите да беше антисемит. Той говореше – „Аз не обичам евреите, но понеже сте беззащитни, аз съм на ваша страна.“ Страшно, страшно бяхме изненадани от отношението на българите там.

– Защо изненадани, имаше ли друго отношение, примерно в София, преди изселването?

– В София, нали, бяха създадени тези, бранническите организации.

– Ама ти говориш за бранниците в Стара Загора…

– Тя само една бранничка, дето я познавах. А тези, които бяха в София преди това, те бяха нещо като „Дойче югенд“ и организираха побоища, показаха се като противници на евреите. Устройваха срещи между легионери и ратници – да ни бият. И едните упрекват другите, че са приятели с евреите, та ставаха големи побоища. Но аз не бях засегнат нито от едните, нито от другите. След Стара Загора бяхме изселени в Търговище. Там – още по-силно развито легионерството, но по същия начин, за една седмица станахме най-близки приятели с тях. Имаше две момичета, две сестрички, комшийки, те, като чуха акордеона, станахме приятели, обаче брат им – един от шефовете на Легиона. Забраняваше да се виждаме, но те го кандърдисаха да не се отнася с мен така. А голямата беше сгодена за един от шуменския гарнизон, офицер. Той – вече абсолютно бездушен по отношение на нас. Където срещнеше евреин, със значки нали бяхме, пришпорва коня, той яздеше и имаше двама адютанти – единият българин, другият арменец – и пришпорват конете. Те пришпорват конете, които се изправят на задни крака, и ти си принуден да тичаш. Три километра: от града до казармата. А там – „лягай по корем“ и почват да бият с пръчки.

– Тебе били ли са те?

– Не. Когото евреин срещнат по улицата, така постъпваха. А към мене той се отнесе още по-строго, защото ревнуваше да не би годеницата му да се хване с мен: един ден застана пред къщата, където бяхме, извади си пистолета и стреля един път. Казва: „Този с очилата да излезе веднага, иначе ще съборя цялата къща.“ Дъщерята на хазяина, беше и тя легионерка, но му казва: „Цеко, недей така, бе!“ – „Не, трябва да дойде при мен, иначе ще сваля къщата.“ И бащата на легионерката, хваща ме скришно и ме прехвърля през четири-пет огради на съседи там. И ме спасяват тогава от него.

Той беше, как да ти кажа, беше страхотен. Селянин, вярно, обаче каза: „Не, никакъв наем няма да ви взимам. Разберете се, няма да ви взема. Защо не са ви вземали в Стара Загора?“ А в Стара Загора ние бяхме изселени чрез председателя на Върховния съд в София, който беше старозагорчанин; понеже баща ми му беше правил някакви услуги, той ни взе под своя закрила. И ни изпрати в Стара Загора, в неговата къща, където живееше една учителка. Той намери друга квартира на учителката и ѝ плаща наем, а от нас никакъв наем не взима. Но онзи откъде е научил в Търговище това, и той не ни иска наем. А баща ми с това пиене, не излизаше от кръчмата. И в кръчмата все с полицаи, с началника на полицията – приятели.

– Български етнически модел.

– Така изкарахме в Търговище. Там нас, младите, ни изпращаха на трудов лагер. Аз не можах да го издържа този лагер, понеже всяка сутрин вместо „добро утро“ подофицерът ме караше да лягам по корем и ме бие-ше с пръчка. Без причина, дето не му бях симпатичен.

– Само евреи ли бяхте в лагера?

– Да, само евреи. Аз му правех номера на този, подофицера. Пред него копам много силно без умора, обаче вместо да копам земята, удрям кирката в дънера на едно голямо дърво, удрям там и, като се обърне той към мен, спирам и си бърша потта; и по такъв начин той ме прие вече без антипатии и ме хвалеше: „Само този работи както трябва.“. Тогава избягах от лагера: пълзях по корем по реката, която минаваше покрай лагера, покрай нашия стан, до Смядово. В Смядово на гарата гледам, че има много жандармерия, защото там до нас пък, от другата страна на реката, бяха се скрили партизани, тъй наречените шумкари. И аз, като ги видях тези, жандармеристите, викам си: „Сега къде ще бягам?“ Обаче привечер (бях легнал в една нива царевица, имаше вода долу) ставам, нямаше вече жандармерия и, като побегнах – до Шумен, 40 километра бегом, галоп, без почивка. А в Шумен като пристигам, от умора паднах пред един куп дини. Този, който ги продаваше, ме помисли за партизанин, взе една диня и я хвърли до мен: „На, яж!“. Не е за вярване, обаче аз динята изядох с кората. И си останах жаден.

– Какво стана веднага след 9-и септември?

– На 7-и пристигат руснаците. Бях с една приятелка, варненка, и ѝ казвам: „Дай да бягаме, щом като излизат така войници с червени ленти на ръцете, става някаква революция.“ Тя от смях вече стиска краката да не се подмокри. Викам: „Чуваш ли какво ти казвам, тръгвай.“ Продължава да се смее. По едно време пред областното управление идва някаква група селски облечени – каскети, шинели, цървули и, имаше спрели камиони там, залегнаха зад гумите на камионите и започват стрелба срещу областното управление. От покрива от време на време пада някой войник, дето стреляше пък от горе. И като жаба се смачка. Тогава чак моята приятелка разбра, че няма изход. Аз побегнах, а тя – подир мен; качихме се на около три километра от Шумен, болница имаше. В болницата всичко се изпокрило докато се появи първата бойна кола, нещо като камион, пълен с руснаци. И прав стоеше един руски генерал с вързана ръка, бинтована, той само това казваше с приятен басов глас: „Не надо, не надо, товаришчи, не надо!“ Тогава наизлязоха вече и лекари, та се успокоих. След това слизам в града и в същия момент баща ми дошъл да ме търси, че от Военното министерство му съобщили, че съм избягал и ме търси. В този мо-

мент се явява първият руски войник на мотор с кош. Той я имаше 14 години, я не, момчето. С много мръсни бричове, той тоалетна не е виждал там на фронта. И като спира на площада, всички, които бяха богаташите, дето ги наричаха фашисти, го заобиколиха, почнаха да го прегръщат: „Товаришч, ела при мен, аз имам голям апартамент, ела, при мен ще спиш.“ И така нататък. А той вика: „Ничего, товаришчи, водка есть?“ И те всички: „Есть, есть.“ И го водят. Аз, разбира се, с баща ми подир тях, да видим къде ще го водят. В „Шуменско пиво“, фабриката, там имаше бурета великани. И те му викат: „Ей тука има водка.“ Той изтича до мотора, взима една кофа и с шмайзера стреля в едно от буретата. Потича струя, той слага кофата под нея, потапя си главата и след две минути като камък пада на земята. Баща ми казва: „Е, гледай сега какви ще ни командват вече.“ Беше много духовит, баща ми. И оттогава започнахме да се запознаваме с манталитета на руснака.

– Ти по-рано разказваше нещо за Прудкин?

– А, Прудкин беше през 1941-ва още, бяхме на лагер, обаче не трудов лагер, а за съмнителни само, в село Руслар*, Варненско. Там идваше Прудкин. Той беше портов началник, известен като анархист, атентатор, правил атентата на театър „Одеон“. Взимал участие и в „Света Неделя“. Но беше обаятелен човек. И като говореше, все едно че професор ти говори.

И пристига в селото, където бяхме, в кръчмата се запознава с баща ми и му казва: „Виж какво, ти ми изглеждаш умен човек, ходатайствай пред всички твои сънародници тук, аз имам собствена гемия, накарай ги да повярват, че с моята гемия ще ги закарам всички в Палестина. Ще ви спася.“ Баща ми не се хващаше на такива въдици: „Не, не, мен освен кръчмата не ме интересува нищо, евреин ли, българин ли, не ме интересува. Не мога да им говоря така.“ Оказа се, че Прудкин е този, който натоварвал гемии с хора, пътници, уж да ги кара някъде, я в Средния изток, я на друго място и, като стигне до средата на океана или на морето, залива палубата с бензин или нафта ли, какво беше, качват се целият екипаж на спасителните лодки, отдалечават се и стрелят докато се подпали гемията. А той се наслаждавал на хора, които вече в пламъци скачали във водата да се спасяват. Даже разправяха, че той сексуално се удовлетворявал от тази гледка. Беше абсурден човек. Като ни освободиха от лагера, благодарение на този председател на Върховния съд, освободиха ни. На Варненската жепе гара чуваме стрелби големи. Оказа се, че този Пруд-

* Бел. ред.: Село Игнатиево, Варненска област.

кин се е барикадирал там между релсите заедно със съпругата си и е оказал съпротива. Те са дошли да го арестуват. Там са го и убили.

– Баща ти какво говореше за него?

– За Прудкин ли? Това, дето ти разправям, съм го чул от него – че е садист, че е анархист и тъй нататък.

– След 9-и септември баща ти казва: „Сега ще трябва да разберем какви са тези, с които тепърва ще трябва да живеем“.

– Не, той каза това, когато пристигна войникът, руският войник. Рече: „Ей такива хора ще ни командват. Имай предвид.“ Беше доста прозорлив.

А дотогава, да си призная, изкарах най-добрите години, най-добрия живот, по времето на царя .

– А какво мислиш за сина му?

– Синът му, мисля, че е болен или е склеротик някакъв, така оставам с чувството, че е болен. Може би не е лош човек, но заобиколил се е от хора, които не са достойни да бъдат ръководители, според мен. Аз съм неутрален, независим съм по отношение на политиците и затова не изпитвам симпатии към никого. Не ги намирам, че са достойни да управляват такава хубава държава.

И така, след това настъпи комунистическата ера и започна тормозът вече. Защото ние, от една страна, сме чужди поданици, югославски, от друга страна, баща ми е търговец, значи – богаташ, трябваше да му конфискуват къщата. Конфискуваха му и склада.

– А ти, с какво се занимаваше ти след 9-и септември?

– След 9-и септември исках да стана инженер. Но баща ми обаче твърдо беше решил счетоводител да ме прави, та ме вкара в Икономическия институт. Там имаше един, Папазов ли беше, ректор на този университет и приятел на баща ми.

– Значи теб те записват в Икономическия?

– Да, изкарах две години там. Ректорът на Института ме прие, въпреки слабата диплома дето имах. След това аз му признах, че нямам никакво влечение към икономиката, искам инженер да ставам. Той каза: „Добре, Ангел Балевски също е приятел на баща ти. Ще те изпратя догодина при него и ще поработиш малко, след това ще те направи инженер.“ Така и стана. Аз през тези две години не взех нито един изпит. Отидох в Политехниката при Балевски и той ме прие в работилницата, лабораторията за машинни елементи. Там постъпих като работник, почнах да работя на струг, на шепинг, на фреза, изкарах една година почти. Ангел Балевски беше много фин човек: духовит, голям приятел на всички, въпреки че беше комунист. Третираше ни прекрасно, по най-приятелски начин, обаче кадровичката идва

един ден и ми казва: „Виж какво, ти нямаш място, ти си чужд поданик. Не можеш да работиш тук.“ Казвам това на Балевски, той пише едно писмо, че аз съм югославски поданик, избягал от Тито и „тук сме му дали гостоприемство, а ти как може да го направиш враг сега на ОФ?“ Така и тя клекна. Но аз вече бях разочарован, казвам: „С комунисти не се трае да живея.“ И се отказах оттам. Отворих си частна работилница, техническа, и така продължих живота си.

– Това през коя година стана?

– 1950-а–51-ва. Обаче моето разочарование най-много беше от това, че непрекъснато бяхме следени от милиция, цивилни агенти. Не мърдахме, без те да ни следят. Зад мен плътно вървят и следят къде ходя. И понеже бях влязъл в Хладилния завод да работя, и от завода ме пращат за ремонт на някой хладилник, един път ме изпратиха в югославското посолство. Направих хладилника и се прибирам с чантата с инструментите. Но тук на „Алабинска“ и „Княз Борис“ ме спират двама души и казват: „Извинявайте, другарче, може ли да видим какво носиш в чантата?“ Викам: „Защо, какви сте вие?“ – „Ами ние сме от милицията, трябва да видим какво носиш.“ – „Инструменти нося.“ – „Нищо, да ги видиме.“ Показвам им чантата, убедих ги, че са само инструменти, нищо друго. Те казват: „А какво търсиш ти в Югославската легация?“ Викам: „Правих хладилника.“ „Добре, друг път като ходиш да правиш хладилника, ще ни се обаждаш на нас, ние ще ти дадем помощник, да ти помага.“ Викам: „Добре, няма да отивам тогава.“ Оттогава започнах вече да изпитвам тормоз, защото се надявах, че комунистите ще ни дадат по-голяма свобода, по-друго отношение, а се оказа, че те ни притискаха най-силно. Един път бяхме на прием в Югославското посолство и след приема се прибираме, обаче точно на гърба на посолството ни спират пак двама души и ме канят да ходя с тях. Там отгоре живееше Пеко Таков; и Лили Иванова май че живееше там.

Тогава баща ми почна да вика: „Помощ, убийци, убийци!“ Ония се уплашиха и само ми казаха: „Да знаеш, че ще си платите жестоко това.“ Оттогава вече нямах вяра. Баща ми обаче беше много спокоен човек, не обръщаше внимание на такива случаи. И тогава, като излиза той през зимата например, гледа през прозореца на отсрещния тротоар ченгето, младо момче, с такива, трандафори обувки и подрипва така, подскача, студ страшен. А баща ми слага пуловери, слага шубата, слага два чифта чорапи вълнени, туристически обувки и тръгва. Все едно, че не го вижда него, тръгва по улицата и по „Кирил и Методий“ върви, стига до „Мария Луиза“ и на всеки магазин се спира да разглежда стоката какво има там, обаче се бави по 15–20 минути, стига до „Патриарха“ и от „Патриарха“ се

връща по същия път до вкъщи. Обаче там на улица „Макариополска“ го спира това ченге, дето го следеше, спира го и вика: „Извинявайте, влез тук във входа да те питам нещо.“ Баща ми: „Защо във входа, аз глух ли съм, ти глух ли си, питай ме тук отвън.“ „Не, не, трябва да те питам!“ И така. Но всичко той го предаваше по такъв комичен начин, че създаваше смях, вкъщи умирахме от смях.

– Кое е било най-тежката репресия срещу вас след 9-и, кое най-много ви тормозеше и не можехте да понесете на този режим?

– Най-напред конфискуваха къщата. Извикаха баща ми да покаже кое жилище да оставят за мен, кое – за сестра ми, и кое – за него. Баща ми заяви: „Няма нужда да оставяте нищо, защото трети път ми я взимате къщата и кой знае още колко пъти ще я взимате, няма да се занимавам с вас, не искам, само ми посочете един наем, който ще плащам, и това е – не искам да ми връщате къщата.“

– Кога му я взеха за първи път?

– Коя година беше? Не мога да си спомня, още първата година като започна национализацията.

– Майка ти още ли беше жива?

– Да, жива беше.

– И на семейството ти – на теб, сестра ти, майка ти и баща ти им бяха отнети всички имоти?

– Да. Но баща ми покрай склада – продаваше машини, които не се намираха в България, а той на старо ги купуваше от Германия – не смееха да му спрат работата, но го дебнеха. Непрекъснато проверки, данъчни, беше безкрайно. Не можехме да излизаме, което беше присъщо преди, на фашизма, така да се каже, не можехме да излизаме, без да бъдем следени. Където и да ходим, и на забавления да ходим, ченгето си е зад нас. Така винаги. Като открих работилницата, бях се свързал с едно ТКЗС, за да работя частно. Но като частник, тъй като всичко беше мое – и машините, и помещението – трябваше да искам от тях разрешение, за да ми кажат колко лева ще получавам заплата за продукцията. Тежко ми беше така. Един фрезист ме натопи, че забогатявам аз, мъртви души водя и тъй нататък. Вкараха ме в Пето районно. Дойдоха с една волга, черна: „Ти ли си Моско?“ – „Аз съм.“ – „Качи се на волгата, да те повозим малко.“ Разбрах каква е работата и се уплаших до смърт, защото имаше и смъртно наказание по комунистическо време. Стигнахме до милицията, Пето районно, не мога да изкача стъпалата. Стигнахме на първия етаж, на вратата пишеше „Стопанска милиция“ – аз хептен свърших. И си викам: поне да ми позволят да съобщя на майка ми, на баща ми, че съм на умира-

не вече. Обаче понеже бях с впечатлението, че само глупавите хора пушат, и като почуках на вратата, отворих я, само се чуват гласове вътре, от дима не мога да видя човек, и веднага се успокоих автоматично, викам си: „Щом са глупаци, ще се справя с тях.“ И там следователят ме пита: „Абе, ти какво работиш?“ Викам: „Какво ми падне, поръчки получавам.“ – „Така ли? И колко заплата взимаш?“ Отговарям: „Колко може повече, за това човек работи, да може да изкара повече.“ – „Е колко повече?“ Казвам: „Нямам граница за това.“ Той: „Добре де, ти изкарваш най-малко 300–400 лева, вярно ли е?“ – „За толкова няма да работя“, казвам. А той побеснява: „Виж какво, ти си човек без образование, аз съм с две висши образования, а взимам 180 лева заплата. Как може да си толкова безочлив да ми говориш тия работи?“ Казвам: „Добре бе, ела на моето място ти да работиш, да се сменим. Аз съм съгласен, ще работя тук за 180 лева.“ Той вика: „Мислиш, че не мога да работя?“ – „Ако наистина можеш, заповядай да се сменим.“ И тогава: „Утре в 8 часа те искам тук, за да ти покажа акта, който ти съставяме. Ще те изселим, а там ще търсиш мъртви души.“ Аз казвам: „Добре, а ако закъснея пет минути, ще ме наказвате ли?“ Той вика: „Ще престанеш да се лигавиш, излизай, утре сутрин – в 8 часа.“ Излизам навън, неговият подчинен ме води към пропуска, за да мога да изляза, прегръща ме по коридора и ми говори: „Ти ми обра точките. Така го мразя този идиот, че нямаш представа колко съм доволен от тебе. И ще идвам в работилницата да те черпя, да знаеш.“ Бях се успокоил напълно, но не казах на баща ми, защото той щеше да направи всичко възможно да ги окепази, не исках повече разправии. Въобще накратко, без да съобщавам повече случки, трябва да кажа, че най-големия тормоз преживях по време на комунизма. Това е цялата работа. Това, което преживях по царско време, е само благословия.

– А какво стана с майка ти и баща ти?

– Направих катастрофа и ги убих. Това е. Осъдиха ме условно.

– Коя година това?

– 1972 година.

– Ама то е било случайност, било е злополука.

– Не беше нарочно. Имаше много силно наводнение на шосето и почна да се лашка колата на зиг-заг, успях да я успокоя, но след малко някоя кола отзад ме удари силно и скоростта се засили, и отлетях на лявата страна на шосето, право шосе, асфалтирано и там стана това нещо.

– А другата част от семейството ти се изсели в Израел?

– Да. Само сестра ми.

– Ти от 1972 година остана сам, фактически с кого живееше?

– Не, не живеех с приятелката си Кармела – тя си живееше наблизко, в друга квартира, с майка си и леля си. Баща ѝ беше бивш куриер на Швейцарската легация, но заряза семейството си, защото се влюбил в една чехкиня. Тя пък била сътрудничка на разузнаването и го натопила, че прави спекула. Защото тя го карала да купува отвън разни дрехи, бельо, да ѝ ги носи и тя да ги продава. Това е станало два-три пъти и той най-после казва: „Аз съм много беден, знаеш, че не работя, трябва и на мен да ми дадеш нещо от тия пари.“ И тя го натапя там като шпионин. Това става с него преди 70-те години, много преди. Имаше един лагер „Куциян“, изпратиха го там и оттам – в затвора, където му дали 24 часа срок да изчезне от България. И той – швейцарец, отиде в Швейцария.

– Тоест, даже чужденци са взимали в концлагерите като „Куциян“?

– Разбира се. Особено шпионин щом като е.

– Ти до коя година работи в тази работилница, която сам си създаде?

– До края, до преди реституцията.

– Сега си един добър реститут и се радваш на живота?

– Сега не се радвам никак на живота си. Аз се маскирам като радващ се, но съм страшно отвратен, разочарован, това е.

– Би ли ни казал нещо за тези неправди, които срещаш сега в живота си, след 10 ноември 1989 година?

– Ще ти кажа, което може би няма да ми повярваш, но аз се считам поголям патриот от българите.

– В това съм сигурна.

– Не зная дали си сигурна, но ти го казвам съвсем честно. Всяка трагедия, която се случва с българския народ, я преживявам страшно. И се разочаровам от управници, министри, политици. Никога не съм вярвал, че в България ще има тероризъм, ще има корупция, няма да има правосъдие. Това ме прави отчаян, но животът ме кара да се преструвам.

– Моско, как посрещна промените на 10-и ноември? При теб имаше ли оптимизъм и вяра, че нещо се променя?

– Имаше оптимизъм, защото, говоря за настъпването на демокрацията, а преди това нямах оптимизъм, не вярвах, че комунистите ще си предадат властта, защото считах, че са убийци. И като научих за Иван Костов, найнапред, че отишъл при цар Симеон да го кандърдисва да дойде тук, след това Петър Стоянов пак отишъл при Симеон, тези информации имам точно от хора, които бяха информирани, та се надявах, че Симеон ще направи нещо. И оттам започва моето разочарование, то е все по-силно и посилно, нямам вяра. Сега ако предстоят избори, аз в никой случай не мога

да посоча човек, на когото трябва да се осланя всеки българин, да гласува за него. Всички считам за недостойни.

– Да те върна малко по-назад. За времето на комунизма ти казваш: „Нямах чувството, че някога комунистите ще си отидат“. В последните години на комунизма какво най-много те притесняваше, задушаваше в този режим?

– Как да ти кажа, имах съдружник, беше от Търговище. Свако му – богат човек в Търговище, а кумът му, който щеше да го жени, се казваше Стоян Конаклиев, беше художник-скулптор. И той от Търговище. Три пъти са му правили атентат да го убият като комунист.

– Преди 9-и септември?

– Преди 9-и. И на 9-и той се е надявал, той ми го е казвал, признавал го е, че на 9-и се надявал да вземе мястото на Георги Димитров. Преди да е дошъл Георги Димитров тук. Но за голямо негово разочарование дали са му възможността само да обяви Отечествения фронт по радиото. И след това го направиха контрольор на богаташите в България, да им конфискува имотите. Той конфискува един апартамент страхотен на „Толбухин“, със страхотни мебели, вградени в стената, персийски килими и тъй нататък; конфискува колата на кмета, един „Пакард“ с гюрук. И събираше в ателието си, което беше на „Гурко“ и „Любен Каравелов“, там се организираха няколко заговора против Тодор Живков.

Там проектираха безкръвна революция да направят. Не успяха, разбира се. Но един ден, понеже той много приказваше, много свободно, недоволстваше, идват и го арестуват. А дъщеря му гледа отгоре, от прозореца и е страшно изненадана как може баща ѝ, дето толкова предан на тази идея, как може да го арестуват и да го убият.

А един ден идва да ме покани да карам колата, защото имали съвещание на окръжния комитет на партията в Търговище и щял да бъде с двама другари, а той не може да кара колата, няма книжка, няма нищо. Вика: „Много те моля, ето ти ключовете, вземи я колата от гаража и на „Орлов мост“ ще се срещнем с моите другари и ще ходим до Търговище. А аз умирам за такава кола – „Пакард“ с гюрук. После той ми обеща, че в Търговище ще ми вземе един струг.

– Това е било съблазън за тебе.

– Да. На „Орлов мост“ се качват двама, пак селяни такива, качват се в колата и разговарят съвсем свободно, каквото им текне, за пиене говорят, за ядене. И срещаме един, автостоп ли се казва това, вдига ръката човек: „Може ли да ме возите?“ Нашият казва: „Моско, качи го този селянин, бе. Той е беден човек.“ Спрях колата, качи се той: „Аз съм до разклона за

Правец, оттам съм.“ Добре. Стигаме до разклона. А преди това, аз не ги познавам другите двама, но те ме караха почти във всяко село да спирам, отиваме в кръчмата и викат кмета да дойде в кръчмата. И единият от тях: „Извикай управителя на кръчмата, кажи му, че генерал Винаров го вика.“ Идва кметът и генералът го пита: „Имали ли сте тука партизани?“ – „Имахме, да.“ – „С какво сте ги увековечили, тук не виждам никакъв паметник, никаква плоча, как може такова безобразие? Още утре взимате от вашия бюджет и се построява паметник. И бай Стоян Конаклиев, нали е скулптор, има студенти, които ще дойдат, ще ви направят паметника за нула време.“ Паметниците представляваха един недялан камък голям и с една фирма там: „Тук еди-кои си партизани са загинали“. Това беше във всяко село. Минаваме край един завод, а пред завода, събота беше, разтоварват едни кангали стоманено въже. И бай Стоян казва на генерала, на Винаров: „Знаеш ли каква ограда става за Кайлъка това нещо?“ Той, генерал Винаров, бил от Плевен. „Тъй ли? Добре.“ И след 4–5 километра –казарма. И той ми нарежда: „Спри, момче, тук да видим.“ И повиква постовия: „Извикай твоя командир да дойде, кажи му, че генерал Винаров го вика.“ Онзи го вика, идва командирът и той му казва: „Виж какво, взимай въжето и го караш в „Кайлъка“, в Плевен.“ След това отиваме вече в Търговище, пристигаме. Вместо, както аз очаквах, че те ще ходят веднага в окръжния комитет на партията на съвещание, а те ме закараха в един ресторант-градина, и там се оказа, че не са имали намерение да ходят до окръжния комитет на партията. Като се запиха, такова количество не могат десет компании да изпият и да изядат.

– И никакъв преврат не направиха?

– Да. Не, те не са искали преврат да правят. Само на съвещание в окръжния комитет. А другият, третият, беше Пенчо Кубадински. Такива хора ни управляваха.

– Би ли променил нещо в живота си, ако можеше да започнеш отначало?

– Нищо.

Интервюто взе Евелина Келбечева
май 2005 г.

Снимка: Стойко Стоянов

Мохамед Узункъш

– Мохамед е знаково име за мюсюлманите, на Пророка ли си кръстен?

– Да, родителите ми са искали да нося името на пророка Мохамед. Имали са причина. Имам три по-големи сестри, а преди тях – починал брат. Освен това в рода ни няма мъж, който да е надживял 35 години. Ис-

кали са името да ме закриля, но да бъда и човек за пример. Реално това име оказа силно влияние върху мен от малък. То ми тежеше, страшна отговорнност. Не можеш да се казваш Мохамед и да псуваш, да крадеш, да правиш бели. Името ме възпитаваше. Живеехме много бедно, но над мен като единствен син трепереха всички.

– Какво значи да живееш бедно в Родопите?

– Преди да обясня какво значи бедно, трябва да определя кои според тогавашните ми представи бяха богатите. Богатите бяха училите, чиновниците от администрацията, магазинерите, партийните секретари. А нашето семейство живееше от тютюна, той ни прехранваше. Това значи тютюнджийско семейство, неграмотни хора.

Бедността не е само бит, тя е и съзнание, и поведение. Спомням си, като малък в село дойде панаир. Баща ни продаде една кокошка и даде по лев на мен и на една от сестрите ми. Отидох на панаира и гледам – с един лев какво мога да купя? 20 стотинки искат, за да гледаш животни в клетки. 48 стотинки за две кюфтета и парче хляб. Прияжда ми се и памук-шекер и още куп други работи. Правя сметка, обаче левът е един, а ми се иска от всичко да опитам. Беше съботен ден – гледах, гледах и не събрах кураж да изхарча този лев. Толкова здраво го стисках, че ми се изпоти в ръката. Тогава строяхме къща. Размислих се за баща ми, за парите, за дома и така се прибрах с изпотения в ръката лев. Татко ме пита: „Защо не го изхарчи?“ Отговарям му, че утре ще си купя нещо. Но и на другия ден не събера смелост да го изхарча. После си купих едно кюфтенце за 22 стотинки. Ей това е беднотията. Беше ни научила да имаме страх като харчим парите. Харченето на пари също се учи в семейството, а на нас ни показваха как да пестим. Докато децата на магазинера, на учителя, на чиновника можеха да харчат, знаеха как. Те имаха и си играеха с истински играчки. А аз си играех с консервени кутии, с кутии от локум, с тухли правех влакчета и коли. Това ми бяха играчките.

– Имаше ли страхове в детството?

– Един много голям страх, години не можех да се освободя от него. На 6-годишна възраст не знаех, че има и други езици в света. Че хората говорят и се разбират с думи, различни от тези вкъщи. За мен светът беше село Веслец, а беше цяло събитие, ако отидем до Бенковски, който е само на един километър от нас.

На 6 години ме заведоха на детска градина. Посрещна ме една другарка. Около 20 деца ни събраха в стая и тази странна жена ни говори нещо, а аз нищо не разбирам. Имам чуството, че приказва на децата против мен. Изпаднах в ужас и започнах да плача. Изкараха ме навън, изви-

каха сестрите ми. Върнахме се вкъщи. Но и там продължих да плача. Тропах с крака и ги питах: „Къде ме пратихте, защо не разбирам тази жена, каква е тя, какво казва?“ Тогава за пръв път изпитах страх от неизвестното, от непознатото, от чуждото. Питах се какво ще правя в тази детска градина, как ще живея отсега нататък с хора, чийто език не разбирам, как ще им отговарям. Сестрите ми положиха много усилия да ме убедят да се върна в градината. Подлъгаха ме с играчки и най-вече със сините мантички, които трябваше да носим. Така лека-полека взех да свиквам с чуждия език. Научавах наизуст думички, но трудно правех изречения. А и как да научиш езика, след като вкъщи се говори само на турски. Така със страх от езика започнах първи клас. Но много трудно. Не можеш да говориш правилно, а как ще се научиш да пишеш. В дома няма кой да се занимава с тебе. Сестрите ги караха да помагат за селската работа. И така се създаде най-страшният ми комплекс. Кошмар, от който години не можех да се освободя.

– Кога проговори на български? Какъв фактор бяха учителите в развитието ти?

– Чак в четвърти клас горе-долу понаучих българския. Сега осъзнавам, че реално сме нямали основата да прогресираме, да се развиваме равностойно. Системата на преподаване също беше сбъркана. Имахме един преподавател, изпитва ни, и, като не знаеш – бой с пергела, заключва те във физкултурния салон, кара те да обикаляш училището. Ако се оплачеш вкъщи, пак ядеш бой от родителите. И така израснахме не с любов към училище, а със страх. Аз бях послушен, кротък, но не мисля, че съм бил добър ученик. Първо, нямаше кой да ме контролира и да ме подтиква да се ограмотявам. След това и нивото на преподавателите не беше високо. Учехме наизуст, защото на много от думите не разбирахме смисъла. Как да се развиваш тогава?

В 5-и клас имах една учителка по литература, Пенчева. Вдига ме и ме пита: „Какво е фантастика, какво е фантазия?“ Аз гледам със страх и нищо не разбирам. Какви са тези странни думи? А тя ме питала за най-любимото ми нещо – да си измислям разни неща, да си представям това-онова, да вярвам, че и аз мога да правя разни работи. Но като не знаеш, че това било фантазията, ти се вижда като жив дявол. Ей това беше най-страшното в детския ми живот. Нямаше нито вкъщи, нито в училище кой да ти обясни, кой да ти отвори очите. В такова лутане ми минаха ученическите години, без да мога да вникна в нещата, без да мога да си ги обясня.

– Само комплекси ли ти създаваше детството, а за какво мечтаеше, какво искаше да откриеш и разбереш?

– Бях много впечатлителен и ме измъчваше неразбирането на нещата. Спомням си, например, исках да зная, кой прави копчето, което е на ризата, кой го шие, къде се намират тези странни хора, какви са? Един-два пъти седмично през село минаваше камион. Гледах по него като обезумял и в главата ми – хиляди въпроси – как ли се движат тези колела, какъв ли е този пушек, който излиза, защо този човек може да кара камиона, кой ли го е поставил там? Защо баща ми само сади тютюн, а не може да се качи в камиона? Гледах как камионът се скрива по някакъв път и изчезва в планините. Тогава се питах: какво има зад тези планини, какви хора живеят там? Правят много умни неща, които ние не можем да разберем. Няма да забравя, когато за пръв път видях радио. Старите казваха, че вътре в кутията има много малки хора, които свирят и говорят. Вуйчо ми купи първото радио, събра се цялото село. И пак куп въпроси без отговори. В началото на 60-те пуснаха и тока в село, опънаха жиците и – свети. А помня и времето, когато нямаше електричество. Нощем си светехме с кандили на гас и, като загасне фитилът, застивахме от страх. Така растях с голямо любопитство и заедно с него трупах комплекси.

Бях вече в средните класове, купиха ми топка, голям мерак имах. Взеха ми най-обикновена, гумена. Първия ден ѝ се радвах, но после взе да ме мъчи една мисъл – как стои въздухът в нея? Любопитството ми беше толкова голямо, че накрая с един нож я срязах – въздухът изсвистя, топката омекна и аз разбрах какво е отвътре. После пак бой. Така стана и с велосипеда. Купиха ми колело, обаче меракът да науча как се движат колелата, какво прави веригата не ме остави на мира. И така един ден не се стърпях и го разглобих, добре ама после не мога да събера частите. Подобно преживяване имах и с един малък транзистор. В съзнанието ми беше останал оня мит за малките хора, които са вътре и говорят. Така един ден с братовчед ми тръгнахме с кравите да ги пасем и скришом взех транзистора. На една поляна с една малка чикийка започнах да развивам болтчета, за да търся малките хора. Отворих капака и вътре си спомням нещо зелено с точици по него – сега вече знам, че е било платка. Отворих и платката, като все се надявах някъде зад нея да видя човечетата. Но нищо не открихме, само някакви непонятни части. Прибрахме се, а транзисторът вече не свири. Това любопитство ми изкара още един пердах.

– Кога за пръв път видя света зад твоето село, зад планината?

– Беше след втори клас. Родителите ни обещаха, че ако много нижем тютюн, ще ни закарат в Кърджали. Работех като луд. Повярвайте ми, преди да тръгнем няколко нощи не съм спал. Кърджали го знаех само като име. Замаях се в този град. Влизам в един магазин за железария – клещи,

чукове, инструменти, неща, които не съм виждал. Зяпам, зяпам, не мога да си тръгна. Баща ми ме дърпа – да тръгваме. Така се бях унесъл, че на излизане си ударих главата във витрината на входа и на челото ми излезна червена цицина. Кърджали ми се видя най-големият град в света. Тогава от сергия ми купиха първата играчка. Беше кокошка от ламарина, която, като я натиснеш, снася яйца. На сестра ми взеха малка стомничка и свирка от глина. Три-четири месеца разправях из село какво съм видял. В пети клас преодолях и Кърджали – заведоха ни на екскурзия. Обиколихме манастирите край Габрово, качихме се на връх Шипка и оттам в София. Показаха ни и стадиона. Същия ден играеха „Левски“ и ЦСКА, страшно събитие. След тази екскурзия представите за света съвсем ми се объркаха. Там видях тези интересни хора, които ходят със странни дрехи, живеят в големи къщи, на които им викат блокове, водят кучета на каишка по улиците, карат коли, няма крави и кокошки

– През цялото си детство си се опитвал да познаеш света, а как си обясни странното смесване, че ти си турчин, а живееш в България, че в обществото трябва да говориш език, различен от майчиния? Имало ли е някакви противопоставяния между тези различия?

– Като дете бях объркан от тези обстоятелства. Израснал съм със самосъзнанието, че съм турчин. Възрастните се събираха и често говореха, че имаме роднини в Турция, че ще взимаме визи. Правиха ни дори и някакви снимки за паспорти, все чакахме да се изселим, но нищо не ставаше. Чувах от старите, че в Турция е много добре, а пък в училище ни казваха, че там трудно се живее, че е капитализъм. Учеха ни, че в България е най-добре, а героите ни са Ботев и Левски, Димитров… Може би покрай тези личности успях да намеря своето място в тази обърканост. Осъзнах, че те са се борили срещу някаква неправда, срещу една империя. И кажи-речи и до днес нищо не се е променило от това възприятие на нещата. Открих за себе си баланса, че съм турчин, но че живея в България, че тя е моята родина. А героите са се борили не срещу турци като мен и срещу турския народ, а против султана, против държавната машина на една империя. Например, обиждало ме е като кажат „турско робство“, а реално е османско. Обикновеният турчин да не би да е живял по-добре от събрата си българин – същата мизерия. Това е продължило и в буржоазното общество, а после и при комунизма. А голямата истина е, че и сега между бедния турчин и бедния българин разлика няма. Само вярата и името.

– Ботев и Левски като истински герои ли ги приемаш?

– Да, като истински и значими. Може някои неща да са преувеличени за тях, но и до днес те си останаха герои за мен. Сега разбирам, че жити-

ето на един герой може дори и да се преувеличава. Как да отричам поезията на Ботев – харесвам я и днес. А от Левски съм се учил, няколко пъти съм чел биографията му.

– Кога усети отношението си към вярата, към религията?

– Израснал съм при баба си. Вечер лягах при нея да спя. И тя ме караше да повтарям молитвите. Така ни учеше на вяра. На 11–12-годишна възраст вече знаех молитви наизуст и можех да изпълнявам религиозните обреди, да се моля, да правя намаз, и особено – да не пропускам петъчния. Имах близък комшия ходжа и от него черпех също знания за религия и пророци. След години осъзнах, че имам афинитет към религията, че изпитвам някаква зависимост от вярата. Едновременно с това започнах да разбирам и друго – че държавата, че партията БКП имат друго отношение към религиите. Беше ясно, че искат да забранят мюсюлманските ритуали, но това беше проблем и за християните. Такава беше и политиката в училище – атеистична. Възрастните на село ни предупреждаваха: „Не говорете на публични места за Аллах, но вярвайте, че го има.“ Тогава разбрах и смисъла на думата „гяур“ – това е неверникът, атеистът. Гяур може да бъде както българинът, така и турчинът, а християнинът и мюсюлманинът са вярващите. Така като деца се научихме да се пазим – религията отделно, училището отделно. Но големият проблем беше, че училището не успя да ме убеди в материализма.

– Изпитвал ли си страх от книгите, поминиш ли първата книга, която сам избра да прочетеш без задължение от училище?

– Дълго време изпитвах страх от книгите, размерите на някои направо ме респектираха. Но в началото на 9-и клас „Илиада“ ме хвърли в ужас. Записах гимназията в Златоград. В нашия клас само четири момчета бяхме турчета, другите – родопчани-българомохамедани. И тук отново ми се стовари проблем. Всички – и в училище, и в града говорят на родопски диалект и изкривяват думите. Аз реално българския още добре не съм научил, а сега трябва да разбирам и да уча родопския диалект. По-късно две от турчетата напуснаха класа и останахме само аз и моят земляк Хасан Юмеров. На един чин седяхме, в една квартира живеехме. На Хасан баща му беше учител и момчето беше много по-напред от мен във всичко. Имало е кой да го контролира, да го напътства, да му обяснява. В първите дни на гимназията започнахме да учим „Илиада“ на Омир. Аз не знам за какво става въпрос, а Хасан коментира книгата с татко си. Оказа се, че съученикът ми я чел още през ваканцията. Говорят за Хектор, за Агамемнон, за Парис, за Елена. Получава се страшна комбинация – не знаеш добре българския, край тебе говорят на някакъв диалектен, изкри-

вен родопски език, а трябва да схванеш основната идея на гръцката митология. Към всичко това трябва да добавя, че в тази гимназия отидох без мерак. Мислите ми бяха все при майсторенето, при техниката. Така отново – и в средното образование – се очерта тенденцията: много неща са ти непонятни, но и не смееш да питаш. Страх те е да не кажат: „Тоя не разбрал!“, а съм сигурен, че и другите не разбират, но си траят. И се страхувам, и се срамувам да попитам. И така в гимназията пак си останах с комплексите. Чуствах се в една затворена система, която те смачква, притиска и не можеш да се развиваш.

А първата книга, към която сам посегнах, беше „Железният светилник“ на Талев. Случи се по време на казармата. После ме пленихa „Преспанските камбани“. Прочетох я три пъти, защото открих три различни издания. Текстът на места беше различен. Разбрах, че това са пасажи, които са били редактирани и цензурирани от режима. В затвора пък прочетох три пъти „Под игото“ и „Парижката Света Богородица“ на Юго. Чел съм много книги по няколко пъти, защото трудно ги разбирах. След години като ги препрочитах, осъзнавах, че вече схващам всичко и си казвах: „Момче, вътре си в нещата, напредваш.“

– Кога се сблъска с държавата за пръв път, кога усети в какъв тип общество живееш?

– В Златоград. Оказа се, че една година преди да постъпя в гимназията, на някои от съучениците са им сменили имената. Казвал се Хасан, станал Христо. Но истината беше по-страшна – помежду си те се обръщаха със старите си арабски имена. И от нас искаха така да ги наричаме. Те ми разказаха как е станало преименуването. Видях се в чудо, как е възможно да ти се случи насилствено да ти променят името. Мислех, че сигурно има някаква друга причина. После осъзнах, че държавата е страшна машина, че може да репресира, че една партийна идеология може да ти промени насилствено същността. Като видях какво е станало с помаците, си спомних приказките на баба за това как комунистите са им взели земите, добитъка. Дядо е имал машина за жънене на ръж и ечемик и нея са му взели. Били са хората и зорлем са ги вкарвали в ТКЗС-то. Преди, като слушах баба, вярвах, че комунистите са искали да направят нещо хубаво, за да има прогрес. Но след трагедията със сменените имена вече започнах да се съмнявам в държавата.

– Страхувал си се от непознатото в живота, а кога усети, че проглеждаш за света?

– По време на казармата започнаха да ми се отварят очите. Тогава се срутиха много от старите ми митове и кумири, започнах да си създавам

нови реалистични представи. Изпратиха ме да служа в София, в Строителни войски. Още на 20-ия ден, без и хабер да имам, станах електричар. Пратиха ме да правя елинсталацията на строящия се блок „Стрела“. Така започнах да уча занаят. После ме пратиха на обект в Бояна, пак при електричарите.

В София започнаха постепенно да ми се проясняват много неща. Тук вече видях блокове – отвън и отвътре. Сблъсках се с големите хора, които винаги са ми били загадка. Видях големите кина. После станах готвач и сервирах в офицерския стол в „Дървеница“. Тук минах на „ти“ с големите хора – офицери с униформи с нашивки, гледат строго и лошо. Мислиш си, че са най-великите. Започнах да разговарям с тях и усетих, че не са нищо по-различно. Изяде си храната, но не плаща 55 стотинки, а ми хвърля половин кутия цигари и си отива. Или идва вечерта дежурният в стола и ти нарежда: „Приготви ми такава вечеря, и от това сложи, и от това“. Разбираш, че половината неща си ги носи вкъщи. Тогава си казах – абе, значи те не са толкова големи хора, щом за стотинки се унижават. Нашият балканец на село може в лайната на добитъка да ходи, с кравите да спи и в тютюна да лежи, ама да открадне, да вземе чуждо, това е недопустимо. От други аскери чувах как началниците им крадат дървен материал, цимент, железа, как правят къщи и вили на този и онзи. В София след години лутане и съмнения разбрах, че хората в големия град не са с нищо повече от нашите родопчани, а като морал пък са несравними. Вечерите в казармата постепенно започнах да чета вестници, списания, книги, трупах всякакви знания и информация. Покрай жичкаджийството разбрах всичко за електричеството, видях как се строят големите блокове. Очите започнаха да ми се отвярат, комплексите ми се топяха.

– В Кърджалийския край си популярен като Мохамед Китариста. Може ли една китара да промени живота на човек?

– До зрялата си възраст не знаех, че имам музикален талант. Открих го случайно след казармата. Мои приятели искаха да правят музикален състав към читалището и ме помолиха да ги закарам с колата си до Пловдив да си купят инструменти. Покрай тях и аз се запалих и си взех на старо една куха китара. Накарах момчетата да ми напишат акордите, а ги гледах и те как свирят, попивах всичко. Започнах в къщи да дрънкам, да копирам движенията им. Един ден бях в читалището. Съставът почиваше в съседното кафене. Престраших се и взех електрическата китара. Мерак ми беше да ударя няколко струни по нея. Включих и микрофона. Засвирих и запях. След малко гледам как момчетата от групата тичешком идват от кафето. Изключих апаратурата, оставих китарата. Влизат и ме питат:

„Кой свири тука, ти ли беше?“ – „Не съм пипал нищо, не съм аз“, лъжа ги. Те не ми повярваха и ме накараха да повторя това, което изсвирих. Престраших се и показах. Гледат ме като треснати: „Вече ти ще пееш.“ На 21 години разбрах, че мога да пея и това се харесва на околните. След това извикаха учителката по пеене Георгиева. Тя е професионалист. Започна да ме пробва, накара ме да изпея неща, които тя изсвирва на пианото. Изпълних всичко. Тогава тя ми каза, че в ресторанта ще има банкет, съставът ще свири за пръв път, а аз ще пея. Това е първият местен оркестър, който ще свири пред публика. На 22 март ресторантът беше препълнен с празнуващи – учители, чиновници, партийни секретари, елита на района. Бях примрял от срам, трябваше да пея с китара в ръце. След първата песен ни аплодираха, не можех да повярвам. Първото ни парче беше по текст на Есенин, а състава естествено кръстихме „Пролет“. На другия ден ме потърси председателят на селкоопа. Обясни ми, че иска да сключи договор с оркестъра и аз да пея всяка вечер. Интересът към нас бил голям. Предложи оферта – 5.50 лева на вечер, храната – отделно. Правя си веднага сметка и разбирам, че за онова време парите са много добри. Съгласих се, но в душата си не бях спокоен. Тормозеше ме какво ще кажат в къщи: „Мохамед станал певец, срамота!“ Престраших се и признах на майка. От баща ми криехме близо две години.

– Страх ли те беше?

– Може да се каже – и страх. За нашия род и район това е циганска професия, несериозна, непрестижна. А от друга страна, душата ми иска да свиря. Самочувствието ми нарастна, хората ме забелязаха, добих авторитет. Пуснах си дълга коса, правехме се на артисти. И постепенно започнаха да идват да ни слушат от други места. Потекоха и парите, взимам по две заплати месечно, ресторантът препълнен всяка вечер. Отидох при председателя на селкоопа и го предупредих, че ще свирим, но входът ще е платен, а ние ще получаваме процент. Почнахме да печелим тройно и четворно. Направихме връзка и с Бюро „Естрада“ в Кърджали. Прослушаха ни и казват: „За вас хляб има и по морето.“ Тогава си купих китара по лиценз на „Фендер“, дадох сума ти пари. Взех си и лична уредба, станах независим. Почнах да налагам някакъв стил на работа в оркестъра и постепенно станах негов ръководител.

– Тогава ли прояви за пръв път лидерските си заложби?

– Не, лидерството в себе си усетих още като дете. Отиваме на риба, аз водя децата, играем някаква игра, пак аз съм водещ. Усетих, че мога да налагам влиянието си върху другите, както и да ги предразполагам да ми се доверяват. В състава лидерските ми заложби се проявиха в цялата им

зрялост. От „Концертна дирекция“ извадих разрешителни, че мога да свиря по различни места в страната. Така тръгнах към морето. Търсех независимост, исках да се отърва от селкоопа, от читалището, от селото. Така станах Мохамед Китариста.

– Музиката промени ли те?

– Тя остави сериозен отпечатък в живота ми и предопредели много моменти от следващото ми развитие. През 1981 година започнах работа в Захарния завод в Камено, Бургаско. Един ден завързвам приказка с един от началниците. Предлагам му да направим работническо съставче, да веселим колектива по празници и банкети. И той клъвна. Хареса му. Тогава тези форми на самодейност сред работниците се поощряваха, а началниците отчитаха дейност. Викнах моите момчета от Бенковски. Уредих ги и тях с работа и съставът отново засвири. Кръстих групата „Компас“. Едновременно с музиката обаче се осъществяваше и една друга моя детска мечта – да разбера машините. В Камено работех като шлосер, обясних си много неща, които бяха загадка в детството ми.

След работа само свирим, репетираме. В останалото празно време се хвърлях на четене – каквото ми попадне – вестници, списания, романи, стихосбирки. Покрай музиката започнах да се интересувам и от поезия, за да търся смислени текстове. Бях решил, че сега е моментът да се ограмотя и да натрупам познанията, към които не посмях да посегна в училище. Същевременно се разшириха и контактите ми. Общувам главно с началниците – партийни секретари, профпредседатели, началници на цехове, и всичко е покрай музиката. Станахме известни като група, канят ни за всеки празник да свирим, дойдат гости на ръководството – пак нас търсят. Популярността ни расте в района, викат ни и на сватби, новобрански вечери, кръщенки. Без нас мохабет не почваше. Паралелно обикалях и бургаските заведения, за да си сверявам часовника с техните музиканти. Оттук си купих и супер китара „Джибсон“, тя е като мерцедес. Взехме документ и от Бюро „Естрада“ – Бургас. Свирехме за 250 лева на вечер.

Едновременно с това започнах да се интересувам и да чета психология, Конституцията, Наказателния кодекс. Исках да съм наясно със законите, за да не направим гаф. Четях и исках да се науча как да предразполагам клиентите, как да им взимам парите по-лесно. Записах вечерни курсове за шлосер и за хладилен техник. Бях наясно, че сега ще наваксам всичко, което пропуснах до 11-и клас.

Междувременно се прехвърлих да работя в Сапунената фабрика в Бургас. Свирих на сватбата на един шеф и веднага си уредих работа, плюс ведомствено жилище. Имах много връзки и контакти. И така, започ-

нах да уреждам работи на различни хора. Те пък ми правеха реклама за музиката. Постепенно стигнах до идеята, че освен музика публиката иска и нещо по-разнообразно – вицове, малки разказчета, скечове и така взехме да разнобразяваме репертора си, а интересът към нас стана още по-голям.

– Как „възродителният процес“ промени живота ти на музикант?

– Бях на върха. Не съм и мислил за политика, нито за бунтове, нито за протести срещу държавата. 1984 година есента се прибрах от Бургас на село. Реших, че вече съм популярен. И на село хората идваха да ме канят да свиря в Търговище, Шумен, по морето. Едновременно с това започнах да се занимавам и с търговия. Отивам на пазара в Димитровград и взимам часовници, продавам ги на морето, оттам купувам друга стока, пласирам я в нашия край – бизнес вътрта. Живея в Бенковски, изкарваме по някое банкетче. Дните си минават, не се замислям какво ни чака, а и много пари имах, и авторитет в района.

Една вечер през ноември 1984-та взривиха църквата в Бенковски. Вкъщи идва един милиционер. Разбрах, че са арестували братовчед ми Али на пазара. Ядосах се и дори реших да се разправям с милиционерите. Познавам ги всичките, свирил съм им на банкети, осъмвали сме по кръчмите. Имам авторитет, а от това ми идва и куражът. Прибираха и мен за разпит. Закараха ме в участъка в Чорбаджийско. Дойде следователят в моята стая, познавам го и му казвам: „Гинчо, какво правите?“, а той ми забива един шамар. Не знаех как да реагирам, не можех да повярвам, че ми се случва. Започнаха да ме разпитват: какво знам за бомбата, за взрива на църквата. Казвам им: „Абе, момчета, познавате ме, аз само свиря, музикант съм, с бомби не съм се занимавал, бъркате ме.“ Тогава ми взеха магнетофона, касети, снимки на групата, плакати. Прибрах се в Бенковски. Чуствах, че навсякъде цари напрежение и страх. Така дойде краят на декември. Започнаха да сменят официално имената на турците.

На 26-и хората се събраха пред кметството, без някой да ги е организирал. Искаха да знаят защо се прави това безумие. Но вместо отговори започнаха да ни разпръскват с милиция и с пожарните. Стреляха. Раниха до мен един човек в краката. По-късно той се обеси. Научихме, че в Могиляне също е имало протести и жертви. Разбрах, че са арестували и роднини. Властта започна да прибира паспортите ни за подмяна. След това имам в съзнанието си бяло петно – за няколко часа, а може би за ден. Не помня какво е станало и как съм се озовал под една палатка за сушене на тютюн. Лежа на земята и плача, а сестра ми ме бута. Търсела ме дълго. А аз плача от безсилие, че не мога да променя нищо. Тогава осъзнах, че

всичкото самочувствие, което натрупах през последните години, се стопи за миг, че съм отново никой, след като не искат да се събразят с името ми, с вярата ми. Сестра ми разказа, че арестували мъжа ѝ. Изпратили го в Белене. Тогава дойде баща ми и каза: „Ти вече се казваш Митко, така те записах в съвета.“ Нищо не отговорих. Прибрах се в една от стаите и за пръв път започнах да разсъждавам: какво трябва да направя, как да променя нещата. Започнах да се страхувам не за себе си, а заради децата си – как да им обясня, че съм се отказал от името си, без да направя нещо, защо съм се примирил. Чуствувах повече страх за идващите поколения, отколкото от това, което милицията и партията можеха да ми направят. За пръв път се запитах, защо Аллах ми е дал толкова пари, толкова връзки и контакти с хора в цялата страна, защо имам влияние върху хората, защо Аллах ме излекува от комплексите, които ме преследваха през цялото детство? Тогава разбрах, че всичко това ми е дадено неслучайно, а за да го използвам някога. И си казах: „Кога, ако не сега?“ Реших да се върна в Бургас. Веднага ме взеха на работа в Сапунената фабрика.

Там вече се настроих, че каквото и да се случи, ще се боря, ще правя нещо.

Беше началото на 1985 година. Реших да се възползвам и от парите, и от контактите. Започнах да се срещам с различни хора, разговаряхме за болката. Първото, което решихме, е да се организираме и да дадем гласност чрез чуждите посолства и радиостанции за това какво се случва на турците в България. Вярвахме, че така ще спрем процеса. Започнах да търся хора, а какви хора – луди хора, които да кажат, че не сме съгласни с този процес. Влязохме в контакти с чужди студенти, дипломати и транзитно преминаващи през страната шофьори.

– Кога създадохте нелегалната организация?

– В края на януари 1985-а в Бургас. Кръстихме я „Узун къш“, в превод на български „Дългата зима“. Избрахме името, защото това беше най-дългата зима в нашия живот, най-страшната. Защото решихме, че тя ще трае, докато не си възстановим имената и правата и свободите. Аз станах лидер.

– Как беше структурирана организацията ви?

– На конспиративен принцип. Аз не познавах всички членове, както и те мен не познаваха. Всеки знаеше определени групи. Целта беше при провал да има по-малко жертви. Знаех към какво пристъпвам и срещу какво се опълчвам. Тогава, честно, изобщо не ни е минавало през ум да сваляме комунизма, Живков и така нататък. Кой ти е разбирал нещо от комунизъм и демокрация? Камо ли пък да искаме автономия. Това беше

пропаганда на режима. Искахме си имената и всеки да си гледа работата после.

– Какви бяха първите ви действия?

– Започнахме да събираме информация за насилия, за погазени права, за задържани по лагерите, описвахме какво се случва.

– Колко хора успяхте да привлечете?

– Много бяха, но ядрото или мозъкът – около стотина. Над 100 човека бяхме и задържани от МВР. Не искам да преувеличавам, но сигурно стотици са работели за организацията в страната. Години по-късно, след като ме пуснаха от затвора, съм срещал непознати, които признаваха: „Ние работихме за вас."

– Кога ви разкриха?

– В началото на 1986 година.

– Знаете ли кой ви предаде?

– Знам, но не искам да кажа. Случайно бяха попаднали на наш човек в процеса на разпитите и нишката започна да се разплита. Следяха ни, започнахме да усещаме, че нещо става, дори знаехме някои от шпионите, ние ги дезинформирахме. Но да се връщам към тези хора сега няма смисъл. Затворил съм тази страница и искам децата ни да живеят в мир. Съдебното дело по нашия процес е събрано в 22 тома. Видях архивните материали преди няколко години, разбрах и кой е писал донесенията срещу нас, те са кодови имена, псевдоними, но се досещам кои са хората, които се крият зад тях. Има и турци, и българи, и в редиците на ДПС сега са някои. Но това вече не е важно.

– Къде те арестуваха, как се държаха с теб по време на следствието?

– Заловиха ме в Бургас и оттам ме прехвърлиха в Главно следствено управление. Имаше и изтезания. Биха ме с маркучи, гладен ме държаха, но аз не се оплаквам, това е цената, която доброволно платих. Платиха скъпо и приятелите ми. Докато лежахме в Централния софийски затвор, убиха другаря ми от Бенковски. Той беше част от организацията. Казаха, че се е самоубил. Не вярвам. Не знам каква е истината, но там умря. Той беше вярващ мюсюлманин, а такъв човек знае, че това е голям грях. За това не приемам самоубийството като достоверно.

– Колко човека стигнахте до съда? Каква присъда получи?

– 9 бяхме предадени на съд. Процесът се проведе в София. Следствието продължи 5 месеца. 10 месеца изкарах в килия за смъртник. Общо ме осъдиха на 49 години затвор, но се взе най-голямата санкция и така останаха 20 години лишаване от свобода, 3 години разселване и конфискация на имущество.

– Следствието ви е обвинило за шпиониране и събиране на информация за военни обекти, стратегически производства.

– При нас имаше много хора, които искаха да направят нещо и е възможно да са снимали такива обекти отвън. Вероятно са вярвали, че такава информация може да е полезна или, просто за да покажат, че правят нещо. Но истината е, че и тогава, както се казва, от Космоса вестник можеше да се чете, та каква толкова ценна информация мога да представляват снимки на сгради или телени ограждения отдалече. При онази система на контрол и сигурност кой от нас е можел да достигне до някакви държавни супертайни?

– Осъдени сте и за тероризъм. Предвиждахте ли подобни действия и акции?

– Не сме. Но естествено имаше и хора, които искаха да се действа порадикално, за да се чуе протестът им. Главно борбата ни се състоеше в това да съберем информация и да я предадем зад желязната завеса, за да се знае какво става тук с едно малцинство. Общо взето, дейността ни беше много сходна с журналистическата. Събирахме какво става в отделни райони, редактирахме тази информация и търсехме канали, за да излезе от страната и да получи гласност. Искахме проблемът ни да се интернационализира.

– Осъществявали сте конспиративни срещи с дипломати от турското посолство, на какво ниво бяха?

– Ние съзнавахме, че принадлежим към турския етнос. И естествено е първо да търсим някаква връзка и подкрепа именно от представителите на Турция в България. Нормална е такава реакция, след като родината ни с насилие ни налага някаква нова същност и дори не иска да разговаря с нас. Да не забравяме, че почти всички от живеещите в България турци имат роднини в Турция, така че тази връзка е жива и реална. Турските дипломати ни съветваха да не стигаме до крайности, да не предизвикаме голям конфликт, от който да пострадат невинни, от нас искаха само информация как протича преименуването. Застъпваха тезата, че другото е въпрос на дипломация и с дипломация могат да се постигнат много неща.

– Какво постигаше най-трудно в нелегалната дейност?

– Най-трудно за мен беше да контролирам хората от организацията. Да не се стигне до крайни действия и да не застрашим живота на невинни хора.

– Изпитанията в затвора промениха ли те?

– Затворът се оказа сериозен университет. Първо ме изпратиха в Стара Загора, но там останах само няколко месеца. Край мен се събраха много дисиденти, станах неудобен и опасен. Бях с най-тежката политическа

присъда и с най-голяма организация. Не съм и очаквал. Това ми създаде авторитет. Един ден в затвора дойдоха хора от София, представиха се като работещи в БКП и Комсомола. Вероятно сред тях е имало и от Де Се. Поискаха среща с някои от политическите затворници. Убеждаваха ни да се откажем от позициите си, обещаваха, че ще направят нещо за семействата ни, че можем да получим помилване и така нататък. Всички мълчахме, усетих как момчетата гледат в мен, чакат да видят как ще реагирам. Тогава им отговорих, че нашата борба е справедлива и никога няма да се откажем, че сме съгласни да останем в затвора, но не да се предадем. Като отговор веднага ми сложиха белезниците и в карцера. А след дни ме прехвърлиха в затвора в Пазарджик, при рецидивистите. Целта беше да ме изолират от политическите, за да не ги организирам, и да ме смачкат при криминалния контингент.

– Успяха ли да те пречупят в Пазарджик?

– Отначало изпитвах голям страх, виждам хора с татуировки, с по няколко убийства, престъпници отвсякъде. Но там скоро разбрах, че съм се „специализирал“ да общувам с хората, да им влияя. Започнах да помагам на рецидивистите, пишех им писмата, четях им ги, давах съвети и ги спечелих. В затвора работех на струг и станах майстор. Тук прочетох първата си книга за Левски. И вместо да ме смачкат психически, аз се калих и станах дори по-корав. 5–6 месеца след мен докараха Ахмед Доган, Неджметин Хак, Исмет Кахраман. Събрахме се пак 7–8 души турци и подновихме действията срещу процеса за смяната на имената. Хак беше с голям авторитет. Той е човекът, който намира Доган и го вкарва в нелегалната борба. Доган стана нов кръстопът и в моя живот.

– Как се срещна с Ахмед Доган, кой ви запозна?

– Един ден отивах да хвърлям казаните с боклуци пред вишките. Виждам трима – единият Мустафа Азис, другият доктор Исмет Кахраман от Търговище. Третият беше непознат – слаб, черничък. После Мустафа Азис ми каза: „Това е Ахмед, той е по-голям от тебе.“ И днес си признавам, у мен се прокрадна завист. Викам си, какъв е тоя, че ще е по-голям от мен, какво е направил. На другия ден срещам Исмет и го питам за Доган, а той ми казва: „Той е философ от София.“ Но тази мания за лидерство, която днес я нямам, тогава ми бъркаше червата. Това е болест и благодарение на Аллаха се отървах от нея. Тогава реших, че трябва да се срещна с Ахмед.

Беше неделя, след столовата минах в техния коридор и се видяхме. Казвам му: „Аз съм Мохамед“. Отговаря ми: „Знам всичко за теб, откъде идваш, приятелите ти ми разказаха за твоята организация.“ Слушам го, този човек ми говори за демокрация, за човешки права, за политически платфор-

ми, за международни правозащитни организации, на високо ниво. Тогава разбрах – аз съм музикант човек, а той е философ. Разбрах къде е разликата: аз познавам низините, а той – висините. Усетих, че в него има хляб, необходим е на борбата, но се питах какво ще стане сега с моето лидерство.

Така започнах да поддържам връзки с него, понякога се виждахме. За контакт ни служеха рецидивистите. Разбрах, че много е учил и е много подготвен. Той дава идеи, но говори за демокрация, а аз тази демокрация не я разбирам, аз съм си диктатор. Свикнал съм да кажа нещо и да го изпълняват. От Доган осъзнах, че ние, турците, можем не само да си защитим правата, но и реално да участваме в управлението на държавата. И след няколко години го доказахме.

В затвора осъзнах, че Доган е по-различен от нас, по-начетен, философ, подготвен. Товата с Хак решихме да му дадем пълномощно да представлява всички нелегални турски организации в България.

– Кога излезе от затвора?

– На 7 юли 1990 година. Пуснаха ме седем месеца след другите. Не знам с какво съм плашел комунистите, с какво бях толкова опасен за настъпващата демокрация.

През декември 1989 година вестниците писаха, че всички съдени заради „възродителния процес“ ще бъдат освободени предсрочно. На следващия ден чукам по вратата и питам надзирателя какво става. А той ми отговаря: „Другите си отидоха – и Доган, и Хак, и Кахраман. Ти оставаш още.“

Дни по-късно от вестниците разбрах, че е регистрирано ДПС, а много от тези, с които се борехме, са останали извън новата организация. Сега не искам да гадая защо се получи така, но го казвам като факт.

– „Възродителният процес“ дело само на българите ли беше?

– Не, категорично. Тук българският народ няма вина. Комунистическата партия трябва да носи отговорност. Имаше и много турци, които се включиха да помагат, но тези хора бяха оръжието на тази власт и аз не ги съдя. Винаги е имало хора, които се продават – въпрос на ценности, на морал.

– Защо много от турците дисиденти сега са извън ДПС и управлението на страната, а бивши комунисти и активисти на режима на Живков днес са на възлови постове?

– Не ме мъчи тази тема. Това че съм се борил, не трябва да ми дава някакъв приоритет или привилегии. Ние сме в историята с действията си, които предприехме тогава. Но ако се развиваме и променяме, защо да нямат шанс да се развиват и променят и тези, които тогава са грешили. Истината е, че заедно трябва да вървим по пътя на промяната. Не смятам, че този, който през „възродителния процес“ е имал смелостта да каже

„Аз съм турчин“ или да развее турски байряк, сега трябва да има някакви привилегии за това. Да не повтаряме активните борци на комунизма.

– Би ли съдил държавата, че си лежал по затворите и лагерите?

– От една страна, репресираните са прави да търсят възмездие, но от друга – излиза, че сме били в затворите, за да получим сега пари и привилегии. Аз не бих съдил държавата, но искам държавата да даде възмездие на тези, които по време на процеса са си превишили правата и са правили изстъпления.

Целият български народ не може да носи отговорност и да се чувства виновен за преименуването и насилието. Но конкретните виновници трябва да понесат отговорността. Знам имена на реални престъпници, знаят ги и държавата, и политиците.

– След затвора тръгна за Турция, защо не остана в родината си?

– Като излезнах, разбрах, че семейството ми е изселено от комунистите в Турция, бях сам, без близки. ДПС вече беше създадено и работеше. Народните представители ги бяха избрали, а и аз нямах самочувствие, че мога да съм депутат, трябваше да чакам за някаква реализация. Нямах представа от политика. Трябваше да избирам музика ли ще правя, политика, или нещо друго. Нямах инструменти за музика, съставът беше разбит. Като характер се бях променил и реших да тръгна към Бурса. Там имах предложения от турски държавници и партии, искаха да ме привлекат да правя политика, но отказах. Тогава обещах и на майка повече с музика да не се занимавам – след 40 дни тя почина.

Започнах работа в текстилната фабрика на сестра ми. После реших да си направя малък цех за производство на авточасти. От затвора в България имах много опит, познания, разбирах от детайли. Взех машини, наех хора и така тръгнах. Сега при мен работят 40 човека, а отделно давам поръчки на над 350 фирми. Взимам продукцията им, която е на отделни детайли, сглобявам ги и ги превръщам в части за ходовата част на автомобилите. Продавам ги на клиенти от 22 страни.

– Защо избра фамилията Узункъш?

– След затвора, като отидох в Турция, разбрах, че приятелите се събрали и дали това име на моето семейство, което замина година и половина преди мен, в памет на организацията. Бях поставен пред свършен факт.

– Кога реши да се върнеш отново в България?

– Преди 5–6 години, исках да направя нещо за нашия край. Винаги съм казвал, че съм български гражданин с турски паспорт. И съм го демонстрирал. Всяка година фирмата ми участва на десетки международни па-

наири, сертифицирана е по стандартите на ИСО. Мечтаех всичко това да го направя в България и чрез България.

– Перипетиите в живота промениха ли отношението ти към приятелите?

– Много държа на приятелството, подбирам си другарите, предупреждавам за грешки. За да съм приятел с някого, не е задължително да сме на едно мнение. Принцип в живота ми е да не изоставям човека. Ако допусна грешка към приятел, нямам скрупули след това да се извиня, да призная че съм сгрешил в оценка или реакция.

– Но приятелството ти е поднасяло и изненади. Хасан Юмеров (Милен Николов), човекът от твоя край, с когото си израснал, а после си живял заедно в една квартира в Златоград, по време на „възродителния процес“ направи кариера, издигна се до секретар в ЦК на ДКМС, доказвайки българския си корен. Тогава ти се бореше срещу това. Не се ли чувстваш предаден?

– Колкото и странно да е, той наистина ми е приятел. Сега, преценявайки нещата, дори не мисля, че е направил нещо грешно. Той просто е искал да прогресира, видял е изхода там, а може и да се е страхувал. Като се върнах от затвора, той ме гледаше отдалеч, може би със страх и неудобство. Много като него смятаха, че ще се разправям с тях и че ще бъдат наказани. Но аз не го обвинявам, приятел е и си остана такъв. Хората не трябва да ги съдим ние.

– Разочарован ли си от демокрацията в България? Промени ли се битът на човека от твоя етнос?

– Демокрацията е някакъв преход за някъде. Учим се и ще продължаваме. Това е път. За съжаление, няма голяма промяна за хората от моята планина. И упрекът трябва да е не само към ДПС, а към всички партии. Да не забравяме откъде сме тръгнали. А политиците забряват началото си, като отидат в София. Колкото и да обвиняваме депутатите, трудно ще ги променим. Проблемът е, че по-добри лесно не се намират. Това е материалът, с който разполагаме и трябва да работим с него. Да го чукаме, да го дяламе, за да се получи нещо. Който камък се счупи – счупи, но от който става нещо, ще продължим да го дяламе.

Интервюто взе Стойко Стоянов
април 2005 г.

Снимка: Галина Рулева

Проф. Надежда Драгова

– Между множеството книги и пиеси кой е най-съкровеният текст, който сте написала?

– Дневникът ми. Започнах да си водя дневник по Хрушчово време, когато ние, вече пълновъзрастни хора, се хванахме за илюзията, че животът се променя в оная посока, която сме мечтали като юноши. Възприех-

ме и внушението на идеолозите, че успехът на преобразованието ще зависи лично от всекиго. Не можех да си позволя самочувствието, че аз ще наложа нещо, понеже не бях и не исках да бъда член на партията – не толкова съзнателно идеологически, колкото по причини на характера ми: непримирим някой да диктува поведението ми. А и моите колеги, овластените от партията, нямаха притегателната аура на идеал. Неподходящи ми се виждаха дори за съмишленици. Обяснявах си властолюбието им с бездарие.

И въпреки ясното съзнание за обществения остракизъм спрямо мен, не се примирявах да не участвам в своята съвременност. Но… чрез дневник!

„Тайната история“ на Прокопий Кесарийски беше ме покорила изцяло като пример за обществено поведение на човек с перо, а не с власт. И понеже тогава бях убедена, че е възможно да се постигне моралното общество на комунизма, посветих дневника си само на една тема, изписана патетично на заглавната му страница: „В моето време се лъжеше! Кой? Как? И защо?“ И непрекъснато душех, ако попадна на лъжа, да я изследвам от началото до резултата и да опиша обвинението си на книга. Колко ли ще се чудят потомците? А лъжливите функционери ще висят на позорния стълб!

Днес този дневник изобличава само моята идеологическа инфантилност и все се каня да го изхвърля. Самооценката ми за него съвпада с един оксиморон, който зъболекарят на Раднево – доктор Иван Димов (сега покойник) бе формулирал за себе си: „Голям шаран съм бил, ами добре, че бях дребна риба.“

Дневникът с лъжите ми доскуча поради бездарието на примерите. Но една лъжа заслужава да я споделя, след което си обещавам да изхвърля дневника.

Славчо Васев, писател, журналист, директор на Народния театър, държеше (не зная защо) съпругът ми Първан Стефанов да знае, че той много го цени и му е доброжелател. Това ни подведе да внесем една от нашите съавторски пиеси в литературното бюро на Театъра. Зачакахме отговор. Той дълго се забави, че вече се бяхме разсеяли в други вълнения. И един ден Първан се връща вкъщи много смутен. Славчо Васев го поканил в Театъра и точка по точка му обяснявал колко качества има нашата пиеса и как той я вписва в репертоара на Народния театър; само този театър е достойното място за такова произведение.

Не беше за вярване, но кой би отказал на себелюбието си изречените думи и даденото обещание, че да ги отхвърли с един жест. Докъм сред-

нощ вече повярвахме! Даже започнахме свенливо един пред друг да обсъждаме кой актьор коя роля би изнесъл според нашия замисъл.

Събудих се в шест часа и тръгнах към Университета, където водех упражнения от 7. Беше настъпил така мечтаният звезден миг да докажа на моя патрон професор Петър Динеков, че знача нещо. Той ме обичаше и професионално много ми е дал, но винаги усещах липсата помежду ни на близост, което по-късно се доказа с това, че при пенсионирането си академикът предостави преподаванията си в Университета на други свои ученици.

Задължително се срещахме при идването му в кабинета (с библиотеката на Боян Пенев) и преди да си тръгне от Университета. За мен сложилите се неотменно срещи бяха най-щедрото време на общуване (продължило 13 години) с този ерудит, рядко интересен, при това светски възпитан човек, с удивително галско чувство за хумор.

При влизането си неизменно се ръкуваше и не пропускаше уводния въпрос: „Как сте? Какво прави Първан?“ – „Какво прави Първан ли? Славчо Васев го лъже, че ще ни поставят пиеса в Народния театър и той му вярва…“, не се овладях да не се фръцна. – „Разбира се, че го лъже.“

Онемях, но трябваше да продължавам етюда: „И аз така му казвам, а той ми възразява, че няма защо да го лъже.“ – „От вчера сутринта Славчо Васев вече не е директор на Народния театър.“

А срещата му с Първан беше вчера следобяд. Иди и проумей!

– Какво научихте от тази история?

– Сам воинът не е воин, а обречена мишена. С професор Любен Беров работехме повече от десетилетие в Института за балканистика при БАН. Заседавахме заедно в директорския и в Научния съвет и разменяхме мимоходом реплики на вежливост. Той по природа е учтив човек.

Директорът на Института академик Николай Тодоров, който пишеше и по икономическа история на Балканите, държеше много на него. Моето отношение се прекърши в момента, в който професор Беров бе избран от него за редактор на многотомната (Вера Мутафчиева я наричаше „многотъмната“) „История на балканските народи“. Къде е мотивацията икономист да редактира научните разработки на дузина филолози и историци, известни като активно пишещи хора? Аз работех по първия том (до XII век) главата „Културна история“ с амбициозна постановка, която ми беше отнела години.

Гръмна ме (не преувеличавам!) вече редактираният материал. Нито помен от културологичен подход. Една наративна тъкан-приказка: „дошъл… взел… направил… в еди-коя си година“ и тъй нататък – като че ли

разказвам какво лично съм чула да се говори в Константинопол, Преслав и Охрид, в Дукля и Срем… Поисках консултация, но редакторът беше неумолим и не промени текста след моите възражения. Османистът Страшимир Димитров, мой приятел от студентските години, се определи за редакцията на Беров.

Историк и икономист ми правеха честта, че аз съм измислила постановката за „другия“. И Николай Тодоров се солидаризира с тях. Тогава заплаших: „Изтеглям си ръкописа!“ – „Не можеш, защото ти е планова задача и си получавала заплата за написването му. Той предварително е купен.“

А, така ли? Имах непреодолим инструмент, към който не бях прибягвала дотогава, но се сетих да задвижа: според Закона за авторското право се съдържаше и юридическа защита на авторските изисквания и върху ръкописните варианти. Това изненада редколегията на Многотомната. Реагираха силово: „Издаваме том първи без културна история!“ Върнаха ми текста, който послужи впоследствие за основа на моята книга „Балканският контекст на старобългарската писмена култура до XII век“. С нея защитих професорската си хабилитация по балканистика.

Времената ми подготвиха ново изпитание. При необмисления закон „Панев“, напълно неприложим към научни общности, в Института за балканистика само двама души не бяхме заемали отговорни партийни длъжности: Надя Данова избрахме за директор, а аз се съгласих да кандидатствам за председател на Научния съвет – нещо, което реално можех. И така, председателствах Научния съвет на Института, когато професор Беров вече не беше премиер. При приемане на длъжността си с изненада установих, че професорът и след заемането на онази висша позиция продължавал да е главен редактор на органа на Института – „Етюд балканик“.

Внесох предложение да изберем нов главен редактор, защото по света не е чест за никоя научна институция политическо лице да я представлява. – „Не може! Ние специално го посетихме като премиер и го помолихме да не се оттегля от списанието.“ – „От чие име го помолихте?“ – „Как от чие? От Института за балканистика.“ – „И кой ви делегира?“

Гледаха ме като изкопаемо, което не знаеше, че е неотменна тяхната власт в Института по линия на партията. Междувременно бях прогледнала и за бутафорния авторитет на професор Беров. И конкретно, и общо, политиката на правителството му беше катастрофална. Внесох официално предложение за смяна на главния редактор на „Етюд балканик“. Успяха да отложат решението, защото не било обсъдено в директорски съвет.

Съобщиха ми деня и часа на свикването му, и аз, делово забързана към кабинета си, само успях да видя, че в канцеларията, по институтския телефон говори едно непознато лице. Само не получих инфаркт: професор Беров беше дошъл и чакаше да започнем съвета, за да участва лично. Секретарката се завърна и ми пошушна, че по телефона разговарял неговият охранител. Всеобщо умиление към високопоставения човек. А той обясни дето дошъл лично да ни увери, че ще бъде полезен, ако решим той да продължи да бъде главен редактор.

Вече се бях овладяла от първоначалния шок, но ме засрами държането на професор Беров – учтиво и благо. Не ми беше лесно да му кажа, че аз съм инициаторът на предложението за промяна. Заседанието бе закрито без изводи.

А часовниковият механизъм навреме даде заложения изстрел: на 18 февруари навършвах пенсионна възраст. Народното събрание вече бе гласувало закона за удължаване на трудовия срок за професорите, но той още не беше обнародван в „Държавен вестник“. Това послужи за повод да ми връчат предизвестие за пенсиониране. Изстрелях се в Благоевград две седмици преди изтичането на срока. Вече на щатна длъжност. Обичам си работата и винаги съм намирала причини да ми е приятна. А в Благоевград промяната ми даде и много научни предизвикателства.

– Житейските трусове често ли са Ви съпътствали?

– Примерът е „етническият модел“ – че първи, че втори, че трети. Терминът „етнически модел в България“ е манипулативна измислица на политици, недалновидни, но заинтересовани. Няма такава реалност! След Освобождението на България през поредица от кризи и за българи, и за турци в територията на новата държава животът моделира трайна традиция на съжителство между тях, основана на човещина и желание за сближаване. То се постига в смесените райони. Но до днес заинтересовани за лични облаги среди се намесват в естествените тенденции и ги използват превратно, въпреки че обществените нагласи им се съпротивляват.

Моето поколение живя през най-мъчителните кризи.

Модел първи:

Годината е 1972-ра. Викат ни в Министерството на просветата. Когато отидохме, се оказа, че сме все доценти, току-що завърнали се от неколкогодишни лекторати в чужбина. Предположихме, че ще получим оценка за работата си там. Заседанието започна в неочаквана за нас посока: излязло е решение да бъде основан в Шумен Висш педагогически институт с широк спектър от специалности, за да се предоставят възможности на

младежите от Североизточна България, по произход етнически турци, да получат висше образование и да се интегрират в българската образователна стратегия.

Идея великолепна! Напълно съответства и на опита, който сме получили в чуждестранните университети, от които се връщаме. Съвпада и с гражданските ни позиции.

Но ние имаме семейства в София, задължения, амбиции да се проявяваме именно тук. И събраната научна документация в най-богатите библиотеки сега чака да я обработим в книги.

Първият ни рефлекс е – да се измъкнем! Но как? Да кажем, че здравето не ни позволява – неубедително. – „Как докато бяхте командировани в чужбина бяхте здрави и изведнъж не сте?“

Да изтъкнем семейни причини… – „Ами защо не ги изтъкнахте при предишната командировка?“ Доцент Петър Пашов се връщаше от Лион, доцент Донка Петканова – от Германия, аз – от Белград. Дадоха думата на първия секретар на ОК на БКП в Шумен – другаря Вачков. Беше строг на думи, а фантаст, по-голям и от нас, литераторите. Той очерта перспективите на Висшия педагогически институт: ако бъде солидно поставен, да се развие като един от националните университети, продължител на Преславската книжовна школа от X век. И впоследствие това стана! Днес е Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. Изборът за мен не беше труден. В моите решения фантастичните проекти имат особена привлекателност.

Първата година бе толкова трудна, но никой от нас и не помисли да се оттегли. Трябваше да се стабилизират нещата. Имаше решение за университет и никаква готовност за базата. Единственото старо здание на Педагогическия институт извън града бе използвано за всички занятия. Единствената квартира за преспиване бе на всички съвместители. Много вечери сме заварвали някого от колегите вече да спи на леглата ни и сме осъмвали, седнали на столове. Бяхме само на 40 години. Битовите неуредици ни дразнеха, но не ни травмираха. Единственото улеснение бе, че в командировките ни се признаваха самолетни билети до Търговище, което ни даваше възможност за бързо придвижване.

Преподаванията тръгнаха много добре. Студентите бяха ученолюбиви. Ние се пристрастихме към развитието им. Забравихме, че бързаме да се прибираме в София. Престояхме много години. На мен, с прекъсвания поради нов лекторат в Германия, ми се събират общо 18 години, 36 учебни семестъра. Университетът наистина порасна като едно от най-успешните висши учебни заведения в страната. Нова литература преподаваха дори Тончо Жечев и Розалия Ликова.

… Преди две години ходих на екскурзия в Истанбул. Като екскурзоводка във фирмата, която ни посрещна, работеше бивша възпитаница на Шуменския университет, завършила руска филология. При изселването си в Турция тя бързо бе получила признание за подготовката си. Изпитах гордост – така професионално ни информираше, така интелигентно общуваше, толкова бе отворена за нови знания, които ние ѝ предлагахме. Халал да ѝ е нашият труд!

Модел втори:

Но… Във всяка хубава приказка настъпва едно „но“. Властите подеха някакъв „възродителен процес“, който искаше да внуши в страната и вън от нея, че няма етнически турци, а само потомци на прабългари, оцелели неславянизирани. Невиждани ексцесии да бъде принудено турското малцинство да приеме тази версия! Те се пазеха в тайна – дори и не ги подозирахме. Но и в Университета, и в нашия Институт за балканистика в БАН стана тревожно, грозно и непоносимо. (Навремето писах в „Литературен фронт“ – „Потресение“; няма да се повтарям.)

Ако повторно разказвам за този „процес“, то е само да свидетелствам, че той беше също мъчителен за повечето „етнически българи“. Стовари ни се вина, извършена от другиго от наше име. Като нормални хора правехме всичко по силите си да подкрепим пострадалите. А оставаше безрезултатно. По същество нищо не зависеше от нас. Като общуване – отношенията между гражданите на една и съща държава бяха пропаднали под нивото на човещината в подземната власт на военизирани и административни сили. А в отсрещната страна, в ответ, вилнееха страх, недоверие и паника на безизходност.

Ръководството на Института за балканистика напрягаше целия си авторитет да не допусне погром над кадрите си. Но той се приплъзваше някак. Появиха се непознати мъже, които току привикваха в дирекцията някого от специалистите по османистика за консултиране. Страшимир Димитров, бивш задълбочен учен, се самозадраска със своята теза за мохамеданите в България като потомци на прабългарите. Ако беше само на книга, можеше и да звучи привлекателно. Но биваше използвана и прагматично за променяне на турските имена. С Вера Мутафчиева му вярвахме от студентските години, обичахме го (освен ум той имаше и човешки качества). А сега, в разговорите помежду си, го споменавахме с прозвището „Покръстителя“.

Мутафчиева беше непреклонна, че не иска да я замесват в тази каша. Какво е правела – тя ще каже. Но в някакъв момент изоставиха попълзновенията си да използват нейния авторитет.

Мария Калицин с невинните, топли очи вдъхваше истинност на думите си, че тя е само текстолог, но иначе е тясно специализирана и не може да бъде консултант в полето на идеите.

Антонина Желязкова, с баща зам.-председател на БАН и братова дъщеря на международно известната кинорежисьорка Бинка Желязкова, от сами началото започна с открито противопоставяне и го издържа до край. С интервюто си в „Дойче Веле“, в непосредствени разговори и на събрания в Института толкова бе последователна, че я отстраниха от участие в Международния VI конгрес по балканистика, който се провеждаше в София. В паузите от заседанията ние слизахме пред сградата на НДК, където тя демонстративно разхождаше децата си! А вътре на заседанията търсехме приятелите си чужденци, за да смекчаваме международната изолация на българската балканистика, бойкотирана от мнозина поради „възродителния процес“.

Пагубна, реално убийствена беше ситуацията около Михаила Стайнова, специалист по османско изкуство на Балканите. Тя вече имаше много публикации – значителна част от тях в чужбина – и не искаше, а и не можеше да даде „заден ход“. Беше оценила стиловете в културата на отделните епохи и османските библиотеки из балканските земи. Нямаше пролука да вмъкне друго тълкуване. Занапред и дума не можеше да става за публикации на изследванията ѝ, това тя прие стоически. Тогава взеха да я притискат с официално обяснение дето била кума (о, ужас!) на „църковна венчавка“ в Драгалевския манастир. Обвиниха нея, а не младоженците, също наши колеги, чийто свекър беше висш функционер от службите. А Михаила Стайнова беше крехка като душевна формация. Пишеше стихове и абсурдни комедии. Направи рак на панкреаса и свърши в страдания, за които медицината не знаеше помощ. Едно европейско цвете, донесено на Балканите в епохата „ляле деври“ – темата на докторската ѝ дисертация.

Друга женска съдба също завърши с рак, само че по-късно: Обадиха ми се по телефона колеги от Софийския университет, че ще продължи трудовия си стаж в нашия институт преподавателката по турски език Мемова, написала вече значим речник. Тя била травмирана и ме молеха да изляза във фоайето да я посрещна, защото днес ще бъде първият ѝ работен ден при нас. Не бях сигурна дали си я спомням на вид. Познавах я отлично като научно и преподавателско присъствие. Изхвръкнах от канцеларията. Фоайето, тогава общо с канцеларията на Софийската митрополия, беше пълно с хора. Не я разпознах. „Другарката Мемова дали дойде?“ – викам високо. Никой не се обажда. След известно време пак

излизам, пак викам и пак никой не идва. На края на работното време във фоайето остана сама, съкрушена жена. – „Да не би Вие мен да чакате?“ Кимна ми оживено. „Аз Ви виках няколко пъти, не ме ли чухте?“ Тя се наведе разплакана на ухото ми и прошепна: „Вие произнасяхте предишното ми име, на което на мен ми забранено да се обаждам. Сега съм Ирена Ясенова. Моля Ви, наричайте ме само така!“

Въведох я в стаята на секция „Културна история на балканските народи“, в която щеше да работи от днес нататък. Беше изтощена. Разплакваше се лесно. Отпускаше се с доверие много бавно. Но дребнавата злоба, която вървеше по петите на общото преследване, и тук изби с морални теми: изключиха от пловдивска гимназия нейна племенница месеци преди дипломирането ѝ, с някакви улични обвинения. Втурнахме се да се изясни случаят. За късмет, в Министерството на просветата отговаряше позната ми принципна референтка. Тя уреди въпроса начаса. Ирена Ясенова не ми благодари за съдействието, а плачеше унизена. Жестоко е да си свидетел, когато унизяват беззащитни! Още с първата изселническа вълна, цялото ѝ пловдивско семейство и тя заминаха за Анкара. Там я приеха в научен институт на Академията. Не ни се обади. Искаше да ни забрави. И това беше жестоко! Получихме известие, че е свършила от рак.

Ръководството на Института за балканистика уреди спасителен ход за университетските преподаватели – турци. Прие голямата им група да се прехвърли при нас. Поради филологическата им специалност те попаднаха в секцията, чийто ръководител бях. После езиковедите отделихме в проблемна група, ръководена от професор Максим Младенов. При нас останаха Илко Татарлиев (професор Ибрахим Татарлъ) и Самуил Бакладжиев (Салих Бакладжъ). С Татарлиев имах ядове, само когато – като партиен отговорник на секцията – правеше опити да ми наложи решения на партийното ръководство по кадрови въпроси, които за мен не бяха убедителни.

Но Бакладжиев се превърна в моето изпитание.

А какво са преживели в отговорността си зам.-директорът Щерев и самият Страшимир Димитров – няма как да ни кажат. Те също свършиха от рак. Страшимир отложи края няколко години чрез операция на белия си дроб, а силният, военновъзпитан Пантелей Щерев, си тръгна, без да има време да се сбогува.

Е, толкова случаи на рак всред шейсет души (медицината твърди, че не е епидемичен) не казват ли онова, за което ние нямаме думи?

Модел трети… уличен „модел“:

Живеех в квартал „Дружба 2“, когато бяха насрочени поредните парламентарни избори. Течаха процесите на перестройката, която, ако не друго, ни даде курназлък да се държим като граждани.

Предложеният единствен кандидат за избиране в „Дружба 2“ не се яви на предизборното събрание. Отсъстваше и от училището, където се гласуваше на изборния ден. Аз обявих в съответната секция, че няма да упражня избирателното си право, докато не се яви лично – да го видим. Дълго чаках. И те чакаха как ще скандализирам желанието си. Надчаквахме се. Най-после той пристигна – другарят Стамболиев: „Кой искал да ме види?“ – „Аз.“ – „Ето ме! И какво?“ – „Ще гласувам за Вас и искам да Ви познавам!“ – „А какво следва от това, че ме разкарвате?“

Нямала съм наум „какво следва“. Само курназлък – както вече си признах.

Но подсъзнанието ми предположило, че трябва да познавам своя избраник. В деня, когато се свика митинг пред НДК с предложение към Турция да си отвори границите и да си прибере етноса, шествието се водеше тъкмо от другаря Стамболиев. Телевизионните камери го улавяха във всичките му петлешки пози. Той, като предводител на „народния поток“, звъня на вратата на посолството на Република Турция – те не му отвориха, само го фотографираха през прозорците – а той упорстваше да връчи лично обръщението на митинга към Турция да „си прибере“… Кого? Онези български граждани с турски произход, които са се родили в България, тук са получили образование и професия, тук са подредили живота си (селище, дом, имот) и тук са стабилизирали мястото си в обществото, според личното свое поведение.

Нечувано посегателство! Безпрецедентно беззаконие! Срамувах се, че съм поданик на същата държава, в която имам незаслуженото от мен предимство пред прогонваните – българския ми произход.

Митинг, на който акламират беззаконието! Хора, които дефилират по улиците за изгонване на сънародници! В коя ера живеем? И какво следва от това? – повтарям глупавия въпрос на моя избраник в парламента.

– Как продължихте?

– Грабваме се с една смела журналистка, която също живееше в „Дружба 2“ (не посочвам името ѝ, да не ѝ навредя нещо). Информираха ни, че за да отзовем от Народното събрание избрания от нас депутат, трябва да направим петиция, подписана от еди-колко си избиратели. Кварталът е обозрим. Тръгваме от врата на врата. Събираме подписите.

Предаваме петицията в секретарията на Народното събрание… Не се случи „нищо от това“.

Не е утеха, че бе „отзован“ от следващите избори.

Нали законът свиква да спи като кръщно куче на прага на Парламента, вместо да си върши работата.

Четвърти… презграничен модел:

Поканена бях в Букурещ на тържествена сесия за Софроний Врачански от Академията на науките и от Букурещкия университет, където съм преподавала две учебни години (от 1966-а до 1968-а). Познаваха изследванията ми за Софроний, изумителния български възрожденец, посветил се в началото на XIX век и на двата народа и оставил кости в незнаен гроб в Румъния.

По предложение на Елена Сюпюр тогава академик Кънди ми подари драгоценното научно издание под негова редакция на „Систима мохамеданска“ от молдовския княз Димитър Кантемир, книга, преведена от Софроний като част от сборника му за трите вероизповедания.

Конференцията, наситена с неочаквани информации и нови предизвикателства, завърши с покана за вечеря в дома на прочутото с гостопремството си семейство на Виорика и доцент Думитру Завера. Там бяха и други колеги. Дълго не бяхме се виждали и се надпреварвахме да се разпитваме и да си разказваме. Хубаво ни беше!

И… „Чакайте, замълчете!“ По Букурещката телевизия предават, че днес в Шумен мирно шествие на граждани от турски произход за образование на майчин език е било разпръснато с войска, подсилена с хеликоптери и десантни части. Ранени и арестувани са много от участниците. Не се знае има ли жертви…

Какво става? Помръкнахме. Разделихме се набързо. На другата сутрин рано Румяна Станчева (тогава български лектор в Букурещкия университет) ме изпраща на летището. На полицейската и митническата контрола ми преобръщат малобройния багаж парче по парче. Извикват жена-инспектор и ѝ нареждат да ми разплете плитката – вече само една, но дебела и тежка, може там да си нося оръжието…

Румяна Станчева, ужасена, протестира: „Професорката е официално поканена от Академията на науките!“ Резултат нулев. С разплетени коси и раздърпан багаж отлитам за София, а оттам с първия самолет за Търговище–Шумен. Пристигам по тъмно. Не се досетих нито за минута, че може да е опасно, толкова бях взривена. Имах ключ за стаята в самотната вила (наречена от нас „Каменица“) всред парка на Университета. От-

ключих, влязох… няма жива душа. Всичко притихнало, а аз, вцепенена, продължавах да не се сещам за страх.

На другия ден младите ми колеги разказват потресени какво са видели. Заведоха ме до улея на реката с каменни високи брегове, където били натикани преследваните.

А по целия град патрулираха войници с граничарски кучета на синджир. С кучетата влизат в пощата, в телефонната централа, препълнени с турци, в банката, където турците бързат да изтеглят влоговете си, обикалят спирките на градския транспорт…

Доцент Николай Димков има вила до Войводинската могила в село, предимно турско. Всъщност той преди години купи турска къща, която преустрои. Предложи ми да отидем заедно с неговата кола да видя с очите си движението в селото. „Ние трябва да го запомним“, беше убеден той.

… Още щом се появихме на двора му, и пристигна съседът му турчин – види се, беше го очаквал. Синовете му били заминали по-рано за Турция а той, механизатор от ТКЗС, не тръгнал с тях. Нямаше пострадали от дома му, и от селото нямаше. Разговорът между него и Димков на чист български език беше „какво да се прави“.

„Каквото кажат другите“ – беше отговорът му.

И ни поведе към училищния двор, където, наклякали един до друг, мъжете на турски език обмисляха общото си решение. Като ято! Не бе възможно никой да остане от другите. А дворът му с лозе, бухнал в цветя, зеленчуците вече вързали. Доцент Димков му отстъпил своето ремарке за лека кола. Сега това бе най-драгоценното имане. Предлагаха се луди пари за ремарке, българските спекуланти ежедневно вдигаха още и още цените. Съседът бе признателен за жеста на Димков. А и вън от това му поверяваше двора и къщата си: „Ще отидем, ще видим…, когато се върнем да не е разграбено…“

Разговарят и не се гледат в очите, защото и двамата знаят, че тези приказки са залъгване на мъката. Димков ме представи като своята професорка, която пише по вестниците и говори по радиото и иска да види какво правят след онзиденшното…

– „Какво правя ли? Връщам се от гробищата.“ – „Чувала съм, че мохамеданите не ходят като нас на гробовете.“ – „Ходим, не си разбрала. А сега може ли да не се простим? Майка ми умря наскоро, комшията знае. Мъка е това нещо, когато и да дойде. Тогава ѝ написах стихотворение. И днес ѝ го казах пак.“ Започна да декламира на турски. – „Тя не разбира турски“, предупреди Димков.

– „Ба! Не разбира. Щом са я пратили при нас, баш си разбира.“ – „Тя не е пратена. Аз я доведох. Вие си тръгвате. Ние оставаме. Какво ще разказваме на децата си, когато ни питат за вас?“ Той се умълча. – „Не мога да го кажа стихотворението на български. Не е същото. Губи му се душата.“ И към мен: „Ти имаш ли майка?“ Тогава все още имах. – „Блазе ти. Пази я!“ – и си тръгна.

След няколко дни цялото село се изнесе на юг – към границата.

Пети… студентски модел:

В Софийския университет за ръководител на общостудентската организация бе избран Любен Дилов-син, който ми беше близък: с майка му и баща му сме състуденти и съкровени приятели. Веднъж у тях им разказвам за Шумен и той ми откри, че може да уреди в Студентското общежитие в София да приемат за три месеца група абсолвенти да работят върху дипломните си тези. Имало такава студентска програма. И го направи!

Бързо определяме най-проявените си студенти от четвърти курс, раздаваме темите, още в Шумен набелязваме плановете на всяка работа, с библиографията. И тръгваме за София. Напрягам паметта си сега, но не се сещам за конкретните параметри. Кой осигури средствата? Какво плати Шуменският университет? Изглежда, че и тогава не ми е влязло в ума. Дилов-син с поривистия си характер уреждаше нещата бързо и окончателно и не ми е останало време да вниквам докрай. Пък му се и доверих.

Получи се наистина моделна програма: цяла група студенти от провинциален ВУЗ пишат дипломната си работа в София – в Народната библиотека, в Библиотеката на СУ. Могат да посещават и лекции на софийски преподаватели… Консултираме се ритмично. Но ходим и на театър, и по изложби, музеи. Осъзнават се като специалисти. Жалко, че този експеримент не можа да се повтори. И днес би бил резултатен.

– Самите студенти дали Ви разбраха?

– Още в Шумен възникна проблем, който не ми направи толкова силно впечатление. Чувствителността ни по тези въпроси вече намаляваше.

На Юлия бях възложила по нейно желание тема за дипломна работа върху Добри Войников: „Трагизмът на женските образи – драматургично изразяване“. Когато им съобщих, че тръгваме за София, тя поиска да говорим насаме. – „Мен не бива да ме вземате! Аз съм от турско семейство и името ми не е рожденото.“ – „Ако е това – няма пречки.“ – „Вас ще накажат!“ – „Няма!“ – „Защо няма да Ви накажат?“ – и изпитателно впи очи в мен с нескрито подозрение дали и аз не съм от службите. – „Аз съм на щатна работа в Института за балканистика и е немислимо да наказват

специалист по балканистика, че е дал на студентка от турско семейство възможност да си напише дипломната работа по Българско възраждане.“

Тя разбра, но не се успокои: „Поемате толкова голяма отговорност!“ „Мен не ме мисли, ами си готви нещата за тръгване!“

И после забравих. Работех с нея както с другите – и индивидуално, и с групови теоретични консултации. Студентите бяха много въодушевени. Порасна им самочувствието. Няколко дни преди връщането им някой звънна на вратата на жилището ми в квартал „Дружба 2“. Отварям – Юлия ми носи превъзходен много скъп букет от рози (без да им е още сезонът), което ме притесни: „Нали съм забранила на студентите да ме посещават с цветя. Техните средства не са за скъпи жестове. Не мога да приема букета!“ – „Зная, че забранявате. Моля Ви да вляза. Вътре ще Ви обясня за букета.“

С влизането си: „Мислите ли, че не Ви подслушват?“ Разсмях се: „Разбира се, че не ме подслушват. Не съм толкова важна особа.“ – „Идвам да Ви благодаря, но е грехота да не ме познавате истински след направеното добро. Аз не съм Юлия. Букетът ще Ви каже моето име, което ми е забранено да произнасям.“ – „Пред мен може!“ – „Немислимо!“

И ми разказа как братовчедите ѝ често били викани в милицията, където ги посрещали с въпрос: „Ти как се казваше?“ Казват си новото име – „Сигурен ли си, че така се казваш?“ Повтарят имената си. И започва бой: „Как се казваш?“… „Сигурен ли си, че така се казваш?“… Докато им омръзне на биячите.

Сподели и греха си, че като образована, я взели в комисията, която обикаляла къщите да записва срещу старите новите имена. Баба ѝ плачела, че светът „се е преобърнал“. Животът е наредил бабата да избира име на внучката си, а не внучката на бабата. Сърцето я болеше за баба ѝ. На нея никога няма да ѝ се налага да я викат по новото име, защото не излиза от къщи. Мъката ѝ била, че на оня свят покойният ѝ съпруг няма да я познае, ако я повикат с новото име – той ще я търси според старото и ще се откаже от нея… Дълга, труднопоносима изповед. Излиза, че дълбоко трагични са не само женските образи у Войников.

След години, неочаквано получавам телеграма на същия адрес в „Дружба 2“: „Щастлива Ви поздравява с възстановеното си име ГЮЛТЕМ.“

Шести … научноизследователски модел:

Вече споменах, че научният сътрудник Бакладжиев се превърна в моето изпитание. А неговите изпитания датираха преди това – от самото начало на „възродителната“ политика: поради участие в общоселско про-

тестно писмо до ЦК срещу промяната на имената – осъдиха го на затвор. Доблест проявиха специалисти като Елена Огнянова, която се яви на процеса да свидетелства за авторитета му като учен в българската фолклористика и балканистика. И Страшимир Димитров правеше усилия да му помогне. На недоумението ми отговори: „Наденка, аз не изоставям приятелите си – и продължи на турски език с известната пословица – Стар приятел не може да ти измени, стори ли го, не му прави чест!“ Страшимир пледирал, че писмото, след като е адресирано до ЦК, не може да се тълкува като антидържавен акт.

Когато му изтече присъдата, Бакладжиев се върна в Института от затвора с бодро настроение: „Питат ме, защо не съм се кахърил. Ами нали е определен срокът – ще се извъртят годините, за какво да се вайкам. Ето, че се извъртяха.“ Но съпругата му се съсипа. Освен страха за него, тя трябваше да осигурява средства за свиждане и продукти, да поддържа текущите разноски на дома им. Принуди се да се наеме на работа, несъответстваща на образованието ѝ. Дотогава професионален библиограф в Университетската библиотека, започнах да я срещам бавачка на деца, а подозирах, че същите семейства я използват и за домашна помощница.

Завърнал се, Бакладжиев се зае да довърши десетилетната си работа върху близостта на българските пословици и поговорки с турските, с което доказваше, че двата народа са постигнали културно взаимодействие помежду си. По логиката на изследването той установи примери, че в редица от пословиците, които имат предупредителен характер за възможни наказания, виждаме влияние от Корана – или дословни изречения, или образи, или паремиологична структура.

Настръхнаха блюстителите с титли и без титли: „Как смее той дори в пословици, издадени от Славейков да търси Корана? Това е предумишлено!“ Напразно обяснявах и доказвах, че това е и вярно, и очаквано, защото пет века българите са били съдени в османските съдилища само според Корана. Друг юридически кодекс в Османската империя няма! И паремиите–предупреждения, не могат да не напомнят тъкмо неговите наказателни постановки.

Неспасяемо положение! А той беше събрал всички публикувани български пословици, систематизирани според съвременни научни рубрики. Бяхме заинтересовани да ги публикуваме. А и проблемът за Корана не беше централен – само един от многото в текста на коментара.

Българите, естествено, не са чели Корана и не го цитират по книга. Но нали са помнели как е бивало формулирано обвинението, когато са

ги наказвали по съдебен ред. Макар и не дословно – тези спомени формулират пословици. Най-после постигнахме съгласие – той да представи ръкописа на сборника си, да назначим рецензенти, да организираме обсъждане с широк кръг специалисти и от други институти. Каквото реши обсъждането! При многото предварителни задачи за подобно заседание – времето напредна и обсъждането стана в самото навечерие на летните отпуски.

Дискусията беше бурна, но успяхме да я овладеем само в научни терени. Препоръките – различни. Правомерни бяха упреците и изискванията да се прецизират формулировките в коментарната част, защото на български език не всички съответстваха на възприетата терминология.

И успех! С гласуване се взе решение – след предложените корекции сборникът да бъде внесен в Издателството на БАН за отпечатване. Тук застъпва моят черен жребий. Предварително обявих, че като ръководител на секцията ще водя протокола и лично ще го напиша начисто. При заключителното решение предупредих, че протоколът няма да е готов в близките дни, защото утре ми започва смяната във Варна, загдето съм повела 80-годишната си майка и двегодишната си внучка. При такава сложна група и за пътуване, и за настаняване, няма да смогна да предам протокола преди завръщането си.

Започна смяната във Варна и още на следващата седмица дошлите от София летовници в станцията на БАН ме информираха, че на Бакладжиев му наредили в срок от 24 часа да напусне страната. Тогава ръкописът остана у него. Но нищо не се знаеше за после.

А аз пред всички предупредих, че по-късно ще предам протокола. Ами ако си помислят той и другите, че съм била предварително информирана за предстоящата заповед и цялото обсъждане е било театър? Ако допуснат, че и аз играя роля в екстрадирането му? Няма как да проверя! Няма как да го опровергая! Топя се, без да зная какво трябва да направя.

Впоследствие, когато вече разрешиха на Бакладжиев да се връща в България, се изясни, че тогавашното му бодро настроение не е допуснало мнителност и той не само ни вярва, но е и благодарен за подкрепата. (Какво значи позитивна психика!)

С много усилия Бакладжиев успя да намери спонсори и съмишленици и организира в Одринския университет международна конференция за Свети Георги в ритуалите на балканските народи. Покани за участие всичките си научни съмишленици и заедно със съпругата си ни оказаха лично гостоприемство. С присъщата си духовитост той токѝ ни подхвърляше: „Професор не ме направихте, но ме направихте герой!“

Наистина, при пребиваването си в Одрин сами се уверихме колко стабилен авторитет има Салих Бакладжъ и в университетските среди, и пред градските и областните управници. Впоследствие пак той беше организатор на съвместни програми между Шуменския и Одринския университет. Реализирахме в Шумен международна конференция по фолклористика с публикуване на материалите в сборник. Подготвяхме следващата в Одрин…

Той все бавеше сборника с пословици и поговорки в желанието си вече на спокойствие да го направи безупречен. А инсултът изпревари! Сега, когато него го няма, сборникът трябва да бъде издаден – труд с безспорен научен принос, труд, който по усърдие и вникване в материята няма да бъде повторен от другиго.

* * *

Предвиждам упрека за темата на моите спомени: Това е вече затворена страница. Защо да се занимаваме с „възродителния процес“ и така наречения етнически модел?

Не е затворена страница, след като нараненото в живота на мнозина от нас не зараства. А обявяването на така наречения етнически модел се улесни тъкмо от забравените спомени, че поради дълбока наша вина етническите турци още живеят „на ята“ („каквото кажат другите“) и всеки обигран хитрец може да ги повежда в избраната от него посока.

Интервюто взе Галина Рулева
май–юни 2005 г.

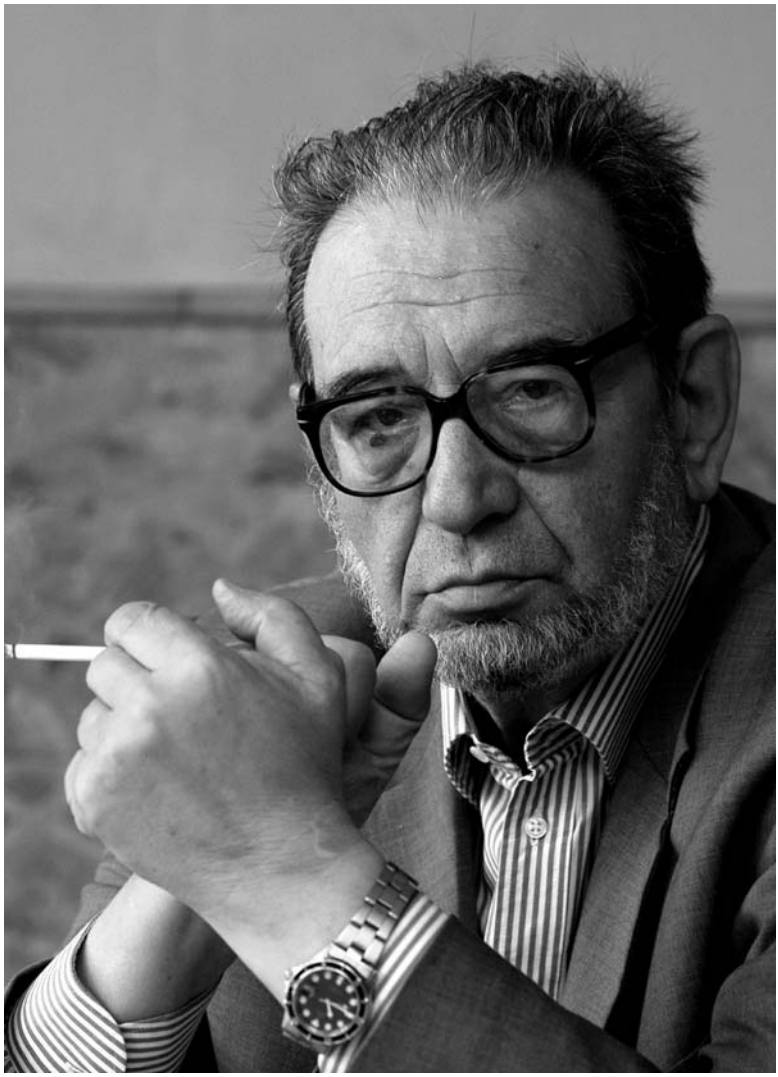

Снимка: Йордан Симеонов

Никола Даскалов

– Разкажете за Вашия баща.

– Баща ми започва работа през 30-те години на миналия век в държавната администрация като околийски началник в Пазарджик, кмет на Банско и околийски управител на Луковит. После го командироват за заместник-областен директор на Скопие. Идва си от Македония в началото на

1942 година. Назначиха го в София за главен инспектор към Министерството на вътрешните работи. Независимо че се е занимавал с администрация, в средата на 1942-ра той е изпратен на странна командировка в района Габрово–Севлиево: да координира работата на администрация, полиция и войска в борбата с появилите се нелегални. Ние вкъщи не знаехме почти нищо, освен че по време на неговата командировка нелегалното движение там беше ликвидирано.

– Какъв е споменът Ви, тогава сте бил дете?

– Помня как един от нашите роднини, по това време кмет, го попита: „Абе, Димитре, как така бързо се оправи с нелегалните?“ Той му отговори: „Ех, да знаеш колко лесно се продават моите бивши съидейници.“ (До 1925 година баща ми членува в комунистическата партия.)

Чак през 1993 година, когато с Виктор Михайлов* се карахме във вестниците (за разлика от Йордан Соколов, с когото бяхме от една и съща политическа сила, СДС), той ми даде достъп до документите на Де Се. В служебното досие на баща ми, което беше образец на работата на „Министерството на истината“ по Оруел, намерих един от неговите командировъчни отчети. Разходи за файтон от гарата до околийското в Габрово; Севлиево – хотел, дневни. Отдолу пишеше: „По време на командировката съм използвал 84 хиляди лева (заплатата му беше 9000 лева) от специалния секретен фонд.“

– Това вероятно са пари, които е давал на предателите?

– Вероятно. Баща ми беше още в командировка в Габрово и Севлиево, когато у нас (на улица „Козлодуй“ № 63) дойде човек на велосипед. „Тук ли живее Димитър Даскалов?“ Той бил от вестник „Утро“, каза на майка ми: „Вашият съпруг, госпожо, е назначен за областен директор на Пловдив.“ Баща ми се върна два дни по-късно, вечеря, на сутринта си взе дрехи в малко куфарче. И замина. Два месеца по-късно заминахме и ние.

– Какво Ви очакваше там?

– Кошмар. Пловдив беше сменил двама областни директори. Тогава това беше най-голямата област – 2 милиона и 200 хиляди души: Пловдив, Пазарджик, Хасково, Смолян, Кърджали. Два месеца по-късно застреляха заместника на баща ми пред дома му. Татко забраняваше да се доближаваме до вратата, ако се звънне. В Пазарджик така бяха застреляли жената на околийския управител.

– А какво стана, когато дойде 9-и септември?

---

* Бел. ред.: Виктор Михайлов е министър на вътрешните работи в правителството на Любен Беров.

– Прибраха баща ми от Свиленград. Докато го докарат до Пловдив, беше направил два опита за самоубийство. Първия път си реже вените, втория – скача в движение от камиона, а охраната стреля срещу него. Куршумът влиза във врата и минава между гръбначния стълб и трахеята. Счупен таз и още други страдания. Криво-ляво го закърпиха и го прехвърлиха в затвора. В първия пловдивски процес бяха 46 обвиняеми, от които четирима бяха убити предварително. Другите 42-ма получиха смъртни присъди. Следобед на 10 февруари 1945 година прочетоха присъдите. Вечерта ги избиха на гробищата. Слава Богу, нашите хора ги разстреляли, а в Пазарджик бяха ги избили с дръжките на кирките.

– Как продължихте живота си?

– Върнахме се в София, майка ми си намери някаква работица. През 1948-а бяхме изселени в село Малка Брестница, Тетевенско. Изключиха ме от СНМ. Моята реакция беше: разгеле, няма да ходя на събрания! Но ми забраниха да ходя на ученически забави, забраниха на съучениците ми да общуват с мен. Свикнах и с това. Една нощ се появил сътрудникът на Де Се и събрал 17 ученици, от които 3 момичета, и пред нашия класен им казал: „Вие сте тайната група за борба с вражеските елементи.“ Дал им списък с 90 имена – моето на първо място. Обяснил: „Ние лесно можем да се справим с тях, но така ще ги превърнем в герои. Те трябва да бъдат обществено опозорени. Вие следете първите 10 души от списъка и ги разобличавайте. Например – пъхвате в чантата на врага чужда вещ и го разобличавате като крадец.“ Но едно от момчетата споделило с баща си, той му казал: „Ако го направиш, не си ми син.“ Предупредил момчетата.

– Имаше ли начин да се противопоставите на такива активни мероприятия?

– Отидохме при директора и му казахме за заговора. Поискахме да ни предпази докато завършим училище. До края на деня бяхме наказани с последно предупреждение. Няколко дни по-късно на повече от 100 ученици претърсиха квартирите. Иззеха ми книги като несъответстващи на социалистическия морал.

– Какво взеха от Вас?

– „Тя и той“ на Жорж Санд, спомените на Казанова, „Героят от Дивия Запад“, „Бандата на Тъкър“. Спорих с комисията за „Бандата…“ – беше от Издателството на БКП. Споделих с майка ми, че ще трябва да търся друга гимназия. И докато си уредя отпускното, една вечер ме хванаха, както наливах вода от чешмата пред вратата на квартирата, удариха ми един-два шамара и на следващия ден бях изключен.

– Намерихте ли си работа?

– Почнах като гатерист в завод „Петър Абаджиев“. Но спряха да плащат и ние дръпнахме шалтерите. Разтичаха се, платиха. Две седмици по-късно ме арестуваха на улицата, след 7 дни ме изпратиха в Плевен, в мазетата на „Държавна сигурност“.

– Биха ли Ви?

– Малко. Не за друго – аз бях момче, нямаше какво да измъкнат от мене. Но те биеха за развлечение. За 120 дни я са ме викали 7–8 пъти на разпит, я не. Около 90 дни изкарах в одиночка.

– На 18 години.

– Да. Но аз бях добре. Имаше хора, които бяха прекарали по 7–8 месеца. В лагера се запознах с един Борис Сергеевич, руснак, който беше лежал 2 години и половина. Опитвали се да го изкарат агент на Англия, защото работел за „Ллойд“. Но той мълчал, давал си сметка, че след признание отива до стената.

– Какво стана после с Вас?

– Получих 3-годишен възпитателен срок в Белене заради недоносителство.

– Каква Ви беше надеждата?

– Докато бяхме в „Държавна сигурност“ си мислехме: е, нека отидем в лагер. Но гладът в Белене не беше по-малък от този в плевенските катакомби. Десетки години по-късно, вече като плевенски зет, минах покрай сградата и попитах какво има там. Там бил много хубавият бюфет на плевенския общински народен съвет. Не пропуснах да го посетя – много хубав наистина, само че малко по-дълбок.

– Какво беше Белене?

– Научно организирана мелница, която трябваше да осакати хората. Една част да измрат, друга – да бъдат физически увредени. Но всички да бъдат душевно осакатени. С един мой съкошарник наскоро си говорехме, че дори ние, които толкова малко прекарахме там, пак си останахме за цял живот с травми, с чувство за неувереност, пречупени. Без борбеност и амбиция. Малцина са преодолели това. На рождения си ден 80-годишният бай Стефан Вълков, който е изкарал 22 години по затвори и по лагери, ми каза: „Колчо, Колчо, аз съм осакатен човек.“

– Но това не се отнася за Вас. Вие имахте успешна кариера след 1989 година.

– И аз съм същият. Господи, не е възможно да минеш през това и да останеш незасегнат. С отчаяни усилия преодолях своята неконтактност с хората. Набито ти е в главата, че си човек, който няма никакви права.

– Как се разви съдбата Ви след Белене?

– Опитах да стана студент, но документите ми не бяха заверени. След 6–7 години пуснах други и ме допуснаха до кандидатстудентския конкурс. Но се появи формулярът с отрицателно становище на ОФ и пак ме зачеркнаха. Изселническият режим беше премахнат, но не ми възстановиха жителството. Смениха документите за самоличност. Аз не получих. Имах временно удостоверение, което трябваше да подновявам всеки 6 месеца – така близо 3 години. Майка ми се разтича и научи, че ако постъпя като работник по строежите, мога да получа разрешително за престой до 6 месеца. Завърших курс за професионални шофьори. През 1954-та се чу, че връщат жителствата. Всяка вечер с майка ми се карахме: да подадем ли заявление или да не им напомняме, че съществуваме, да не ни изгонят. Решихме се и майка ми подаде заявлението. И ни върнаха жителството. Напуснах самосвалите. Станах шофьор на аварийна кола, ожених се за Люба Маджарова.

– Доколко е вярно, че тя, дете на активни борци против фашизма, красавица, блестяща журналистка от голям столичен вестник, е идвала при Вас с шапка и ръкавици, докато сте копаели канавки?

– Абсолютна истина е. Тя беше с екстравагантно поведение. Беше елегантна, руса, предизвикателна. На „Дондуков“ ние копаехме, аз – в цървули, ватенка, калпак, и… по обедно време тя се надвесва над изкопа. Отивахме двама на шкембе чорба. После влизам отново в изкопа. И съм щастлив!

– Илюзия ли беше?

– Допуснах грешката да повярвам, че мога да си изградя свят на базата на личните отношения с нея. Всеки неин изпит подготвяхме заедно. Бях автоклавчик в една кооперация. Рина пещта, зареждам, хвърлям въглищата. В Института за двигатели и автомобили се опитаха да ме направят инженер, но аз признах, че ме интересува история. „Великолепно! – казаха – един ден ще трябва да се пише история на българското автомобилостроене.“

– Така ли станахте студент?

– Записах история през 1964 година. Задочно. И сред партийните секретари имаше хора, с които водехме противодържавни разговори – беше им дошло до гуша.

– Как се развиха отношенията ви с Люба – един противоречив и талантлив човек, който сложи край на живота си?

– Люба беше сияние и блясък. Срещахме се първо на приказка. Докато един ден мене ме захвана една машина и ми отряза двата пръста на дяс-

ната ръка. Бях бинтован, ризата ми кървава, а имах среща с нея. Тогава започна нашата история. Пред очите ми тя се промени. От възпитанието на пансиона за деца на активни борци против фашизма и капитализма, на руската гимназия, убедена, че САЩ всеки миг ще започнат война, тя стана дълбоко мотивиран критик на случващото се. Започна да чете и да ме залива с информация. Благодарение на нея надживях някои примитиви на антикомунизма. Нея аз съм я създавал – пишеше статиите си заедно с мен. А тя ме цивилизоваше.

– Защо не успя социалдемокрацията у нас след 1989 година?

– Защото не повярваха в нея. Но за мен се беше появила надежда. Това бе първият предложен вариант за демократизация. Тази партия беше най-сериозният конкурент на комунистическата партия и затова я избрах.

– Баща Ви не е ли бил социалдемократ?

– Баща ми е бил направо комунист. Това е истината, която произтича от разделението между тесните и широките социалисти. Това е всеизвестна история. Когато се явих на изпит по история на БКП, която започва тъкмо от разцеплението на българската социалдемокрация, след като положих изпита, отидох в Централна баня и стоях точно 40 минути под душа – да си измия главата от всички глупотевини, които бях принуден да запомня, за да се явя на изпита.

Огромната маса хора, които ставаха социалдемократи, радикалдемократи, демократи и какви ли не след 1989-а, си даваха сметка, че участието в една или друга от тези организации е в голяма степен условно, тъй като много бързо се появи обединението, наречено Съюз на демократичните сили. В това обединение също имаше нещо смущаващо. Но смущението бързо отпадна, тъй като някои от „бащите – основатели“ на СДС много бързо се върнаха към БСП.

– Как станахте „син“ комендант на столицата?

– Стоп. Никога не съм бил комендант на София. За първи път участвах в организирането на охраната на митинг на 3 март 1990 година. Беше на площад „Александър Невски“. Осигурявахме малко хора за охрана от отделните общини и констатирахме, че цари пълен хаос. И спонтанно, едва ли не случайно, започнах да организирам нещата.

– Без подготовка?

– Самообразование. Интересувал съм се от проблемите на сигурността. Нашата задача беше да не допуснем сблъсъци – както от нашите опоненти, така и от своите. Истинските искрени наши симпатизанти нямаше да участват в ексцесии, въпреки че у мнозина от тях съществуваха бурни страсти. Но ние се опасявахме и изглежда, че в известна степен сме били

прави… Имало е нужда от охрана. По-късно, по време на така наречената гладна стачка на Едвин Сугарев срещу Желев, при мен дойде един човек да ми предложи да бъде организирана диверсия с влак, който влиза в гара Подуяне. За мен това беше ясно – или е провокатор, или е луд. Взехме мерки да бъде изолиран от всякакви контакти.

Скоро тази организация за поддържане на реда при масови акции достигна почти професионално ниво. Контингент от около стотина души, които участваха задължително. При необходимост се призоваваха по 100, 150, по някой път до 300 души. Но тези, които бяха постоянният контингент, достигнаха високо ниво на професионализъм.

– Без заплащане?

– На никого не му е минавало през ум да иска да му се заплаща. Нещо повече, смяташе се за чест да бъдеш включен в „синята охрана“. Идваха, сърдеха се защо ги няма. Най-тежкото наказание беше да му изземеш баджа и да го задраскаш в списъците и да му кажеш: „Повече да не се мяркаш тук.“

– Какво пишеше на тези картончета?

– „Охрана“, нищо повече. Баджове, които сменяхме за всяка акция, за да не би някой нечитав да експлоатира това.

– Кое беше най-доброто, най-светлото и кое беше най-мерзкото в последните 15 години?

– На всички митинги имаше изключително вълнение: когато виждаш, че площадът, 10–15 минути преди да почне срещата, изглежда празен. Започваш да се безпокоиш дали няма да се провали акцията. Виждаш, че хората прииждат. Слизам да си поема грижите за охраната. Като започне митингът, се изкачвам да погледна какво е положението, и, като видя пълния площад и люлеещото се море от знамена, често пъти очите ми се пълнеха със сълзи. Радост, колкото искаш! Мерзкото беше после. Практикуването на плуралистичната демокрация задължително изисква високо ниво на общуване и на обществена култура. А и немалък брой хора не бяха подчинени на собствената си воля, не бяха независими.

– Това са хората с досиета, така ли?

– О, с досиетата не бива да се злоупотребява! Моето убеждение е, че пряката зависимост от досиетата е изчезнала не по-късно от 10 юни 1990 година.

– Тогава ли Семерджиев изчисти хиляди архивни единици от архива на МВР?

– Не, доста по-рано. Семерджиев е изчистил досиетата някъде през февруари 1990-а, през февруари-март 1990-а. Обаче зависимости има

един куп, които са възстановявани по най-различни пътища и които продължиха да се изграждат и в годините на така наречения ни преход. Икономически, криминални, ако щеш. Защото в последните 7–8 години преди 1990 година е имало вече и общ бизнес, и участие в далаверки…

– В началото на разговора споменахте, че сте търсил досието на баща си.

– Аз се опитах и го получих. За 9 години държавна служба досието на баща ми, убит малко след 9-и септември 1944 година, съдържаше около 37–38 листчета. Понеже имам известен архивистки опит, направи ми впечатление, че има три различни странирания. Прегледах ги и се оказа, че в едно от странираниятa, което е с мастило, най-голямата цифра, отбелязана на страница, беше сто двайсет и нещо. А налице се намират само трийсет и няколко листа. Отгоре на всичко документите бяха разбъркани, не бяха по хронология. Обяснението на тия странности се намираше на втората корица от вътрешната страна в едно джобче. Едно листче формат А–5. Текстът беше приблизително следният: „Преписката е проверена. Допълнителни документи за унищожаване няма. Проверката е окончателна. Подпис: подполковник не знам кой си. Дата – 1964 година.“ Джордж Оруел – „1984“. Всички архиви са обработвани непрекъснато.

– А Вашето досие?

– Моето е било унищожено. Въпреки че съгласно заповедта трябва да е налице, понеже по него е имало съдебно производство. Но както ми обясниха хората от Министерството: „А, бе, те са търсили други неща.“ Погледнали само отгоре – това е текущо. И е отишло цялото. Не съм бил достатъчно перспективен, не съм интересувал никого.

– Какво всъщност стана с Вас, с тези 10–15 души, „кинжалите“ от времето на Филип Димитров? Вие бяхте от тях.

– Нищо подобно. Аз първо не зная какво означава терминът „кинжал“. Най-ярките кинжали бяха… Кои бяха всъщност?

– Соколов, Лучников, Костов, Сугарев, Филип Димитров и още неколцина.

– Сега с тези хора аз имам само чисто официални отношения, макар и общо много добри.

– Бяхте лоялен на правителството на Филип Димитров, където бяхте заместник-министър на отбраната.

– Бях предан на каузата и бях повярвал на Филип така, както много хора по-късно твърдят, че били повярвали на Иван Костов. Но аз наистина вярвах на Филип, и то, след като съм имал сериозни конфликти с него. А когато вярваш в един човек, трябва да бъдеш лоялен към него.

– Имахте ли конфликт с Иван Костов?

– Аз изложих основанията на конфликта си в „Дванайсет въпроса, на които министърът на финансите не може да отговори“. Приготвих въпросите някъде около септември 1992-ра. Те се отнасяха само към официалната дейност на Иван Костов като министър на финансите в две поредни правителства, нищо друго. Веднага след като падна правителството на Филип, Иван Костов беше ядосан на останалите. Въпреки че той беше един от основните фактори за падане на правителството.

– Заради вота за доверие, който кабинетът загуби?

– Да. След това той леко се понамеси във формирането на, хайде да го кажем, теорията на СДС. Имаше конференция, някъде през април 1993 година, в Салона на БАН, където в един дълъг, смутолевен, мънкащ доклад Костов издигна тезата, че СДС трябва да бъде изразител и защитник на интересите на крупния национален капитал. Това – казано през 1993-та, когато, имаше ли някакъв, малко по-крупен капитал, той задължително беше криминален. По-късно официалната политика на Иван Костов като премиер беше единствено в защита на интересите на крупния национален капитал и, изглежда, независимо от това дали характерът му е криминален или нормален.

– А Вие как преживяхте демократичните експерименти?

– Изтеклите години задълбочаваха убедеността ми, че този човек е вреден за България. Нищо повече. Не се е по явил нито един факт, която да разколебае тая моя увереност.

– Преди месеци, през 2004-та, видях кадър, в който Вие, човек на почтена възраст, със сърдечни проблеми и прекарал юношески години в лагер, пренасяте тежка паметна плоча. Беше след погрома на църквите, които не принадлежаха към Максимовия синод. Стори ми се, че сте пак там, откъдето поехте преди 15 години.

– Да, и не само аз. Твърде много сме. Струва ми се, че сега, след като минат тези избори, ние ще се изправим пред необходимостта отново да се опитаме да преструктурираме политическото пространство в България. Сегашните политически субекти са неадекватни на настоящото състояние на страната.

– В дългия си живот имахте много познати сред столичната бохема. Във Вашата къща в село Брестница Кръстан Дянков е работил върху своите преводи.

– С Кръстан Дянков наистина като че ли се обичахме. Имахме нужда от поддържане на постоянен контакт. А когато не се видехме, не усещахме вакуум в общуването и си продължавахме, като че ли сме се раздели-

ли преди един час, а не преди месец, два или три. Той имаше изключително мощен интелект, който остана неоползотворен.

– Въпреки огромния брой преведени от него книги от американската класика и съвременност?

– Капацитетът, който имаше Кръстан, далеч надхвърляше неговата преводаческа дейност. Това беше съдбата на доста хора. Хора с изключителни интелектуални качества, които не ги реализираха в много голяма степен заради това, че по някаква причина изгубиха желание. В много сфери летвата беше много ниска. Липсваше състезателният момент. Това водеше до, условно казано, деградиране на възможностите на тези богати личности. Кръстан беше жертва на това. Той можеше да направи твърде много.

– А не е ли бил прекалено много аристократ…

– Той в партийната игра не можеше да влезе, именно понеже беше прекалено много аристократ. Без партийния гръб беше стигнал тавана, който можеше да постигне при социализма. Но аз се колебая да хвърля вината върху обществената система.

– Това се отнася и за Вас, за това, което Вие сте постигнал.

– Аз май постигнах повече, отколкото ми се е полагало.

– Какво значи това? При социализма бяхте шеф на информационна служба на Института за паметниците на културата. При демокрацията – заместник-министър на отбраната.

– Ами, шеф на информационна служба, даже не беше информационна. Беше архив. Не! Бях щастлив човек, късметлия. Винаги ми се случваше по нещо хубаво и добро. Написах „Изповедта на един щастлив човек“, живея в голямо съгласие със себе си, по един интересен начин и винаги около мене има хора, които са ми приятели. Занимавам се с това, което ми е интересно.

– Къде в тази скàла е оръжието?

– Като дете израснах по време, в което се водеха големи войни. Вкъщи винаги е имало оръжие, понеже баща ми беше ловец, и то страстен. Бях малко преди 10-годишен, когато един човек, с когото бяхме прекрасни и неразделни приятели до смъртта му, Любо Попбожилов, един от най-интересните хора, с които ме е срещал животът, ми направи подарък. Специално за мене нарисува 29 различни пистолета. До всеки един от тях – патрон. Написа му и данните. Беше 10 години по-голям от мен. Тогава бях на 9 и половина години. Смайващо е! При проектирането на оръжие не се постъпва както при автомобилите – един прави дизайна, друг – мотора. Едни и същи хора правят цялото оръжие, включително и дизайна на оръжието. Най-качествените оръжия са и с най-високи естетически качества.

– Дава ли оръжието на човека сила, лекува ли от страх?

– Някои смятат, че дава сила.

– Времето – 45-те години на XX век, когато оръжие притежаваше само репресивният апарат и привилегированата ловна дружинка – какво беше?

– Време на дискриминация. След промените за много хора разрешението за някакво оръжие означаваше акт на еманципация.

– Имал ли сте някъде скрити такива „неща“?

– До 17-годишна възраст имах. Тогава ми дойде акълът в главата и много бързо ги разчистих. Слава Богу, понеже, ако ми беше останало нещичко, когато ме арестуваха на 18-годишна възраст, положително щеше да ми излезе през носа. Но след 10 ноември, когато наблюдавах някои хора, получили по силата на някакво служебно положение оръжие, се сблъсках с един странен феномен: много искаха да получат оръжие. Получаваха го, слагаха го в касата и го заключваха. Даже не го пипваха с ръце. Интересен феномен, нали? Да, ама той говори много за човека – настоява да го получи, понеже и другите получават. Хора, които отказваха да поемат отговорността да носят оръжие, никога не поеха и обществена отговорност, бяха безкрайно верни на всеки пореден началник и го предаваха незабавно, след като дойдеше друг началник.

– А кога написахте книгите си за оръжията?

– Първата съм я написал още през 1981–82-ра година.

– Значи сте писали книга за оръжията, без да притежавате нито едно?

– Ако си пишеш книгата само за това оръжие, което притежаваш, никой няма да я чете. Тази от 1982–83-та излезе само на английски. Следващата – през 1988-а, беше за „София прес“. Междувременно имаше едно издание на БАН за оръжейничеството в България по време на Възраждането. След това, през 1990 година – другата, която Антон Радевски ми я нарисува. И издателството на „Труд“ ми издаде една малка книжка преди 2 или 3 години. Но трябва да призная, че и до днес на тая тема не съм написал книгата, която искам да напиша.

Интервюто взе Румяна Братованова
май 2005 г.

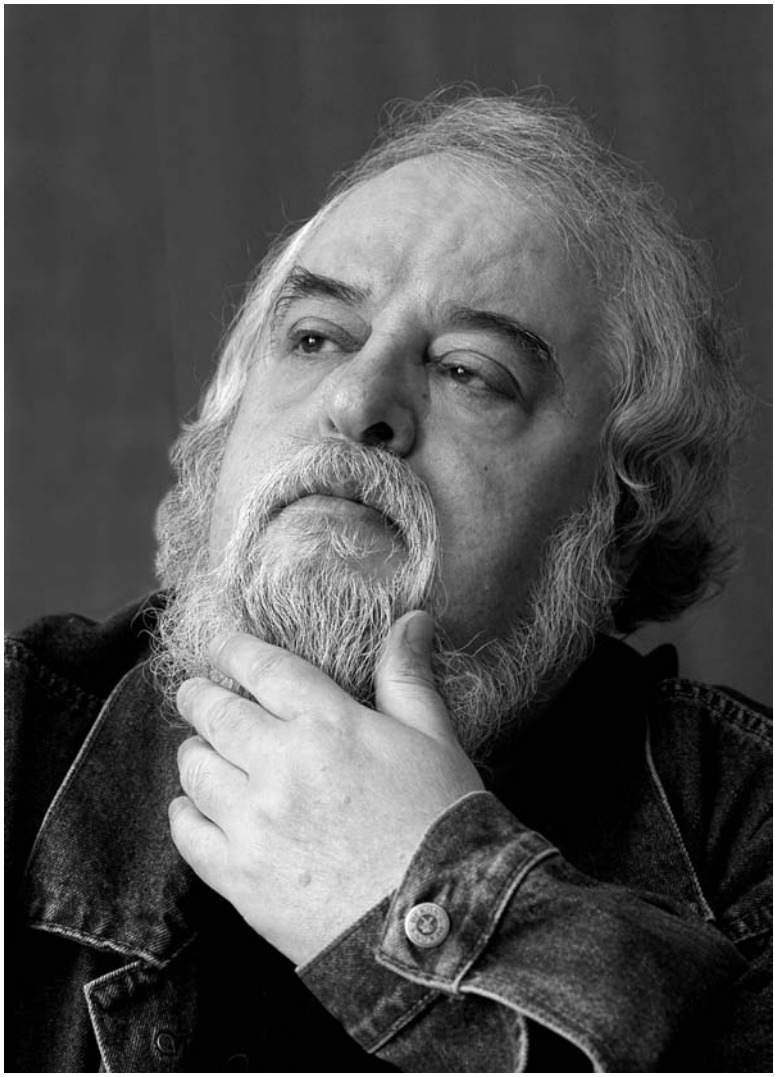

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Николай Василев

– Професор Василев, като учен или като общественик бихте се определил най-вече? В коя от сферите се чувствате повече „себе си“?

– Като учен и общественик. Двете задължително трябва да се съвместяват. Още като млади асистенти спорехме с колега на тази тема. Той смяташе, че истинският учен е най-полезен за обществото чрез своята наука,

че няма право да изразходва енергията, с помощта на която би сътворил поредното теоретично съчинение, за извъннаучни ангажименти, за публицистика, за граждански активности и прочее.

От дистанцията на изминалото време мога да видя, че съм бил прав, като съм се посветил и на двете. Защото едното не е било извършвано за сметка на другото, не го е осакатявало, не е снижавало равнището му. Обратно – разнообразявало го е, придавало му е убедителност. Животът не е чак толкова кратък. Времето и енергията стигат за всичко. Равносметката е 13 научни книги, 8 публицистични сборника, 7 сборника лирика, сатирична поезия и епиграми. Досега. А идеите, силите и желанието за повече не са изчерпани. Длъжен съм да направя уговорката, че не бих се опитвал да налагам на другите своята жизнена стратегия въпреки категоричното убеждение в нейната правота. Уважавам избора на колегите, които съсредоточават усилията си единствено в сферата на науката. Още повече, при някои от тях монополното занимание с категориални структури наистина осигурява добра гражданска ефективност. Пример – класическият кабинетен учен Исак Паси и заслугите му за обогатяването на българската култура.

– Разкажете как във Философския факултет се създаде антиживковистката алтернатива?

– Академичните институции (главно университетите) са по принцип, още от възникването си в средновековна Европа, територия на свободната мисъл, на критичното слово, на революционните идеи. С най-голяма сила тази генетична предопределеност важи за хуманитарните факултети. Разбираема и закономерна е омразата на властта (не само тираничната, деспотичната, фашизираната, но и изживяващата се като демократична) към „гнездата на интелектуалната ерес“. Софийският университет неведнъж в своята история е воювал със силата на аргументите срещу аргументите на силата. Естествено, пораждащата се съпротива срещу тоталитарния режим бе масова и неудържима. Гаранти за свободата на мненията в тогавашния Философско-исторически факултет бяха Кирил Василев, Добрин Спасов, Исак Паси.

Силна демонстрация на господстващата не само във Факултета, а в целия Университет атмосфера бе проведената на 18 ноември 1987-а годишна отчетно-изборна конференция на университетската партийна организация. За изказванията си (оценени официално като антипартийни и антикомунистически) бяха изключени от БКП и уволнени от Университета професорите Васил Иванов, Никола Попов, Недялко Белев и доцент Николай Василев.

Управляващите се уплашиха не толкова от острата критика на четиримата, колкото от ентусиазираната реакция на цялата зала, застанала символично зад мнението на своите колеги. Този случай, известен на Запад като „случаят на четиримата професори“ (официално станах професор 3 години по-късно), послужи като повод за организирането на най-голямата акция на западната академична общност в защита на репресирани техни колеги от Изток: изпратени бяха стотици протестни писма до ръководството на страната; през 1988 година бе бойкотирано отбелязването на 100-годишнината на Софийския университет.

– Коя от книгите си оценявате най-високо?

– Зависи. От написаните научни – „Човекът – възникване и еволюция“ (най-избистреното и сериозно аргументирано изложение на новата ми хипотеза за появата на хомо сапиенс). От ненаписаните научни – „Илюзорният свят на човека“ (по нея имам вече повече от 50 студии и статии, но така и не мога да ѝ придам монографичен вид). От публицистиката – „Sum, ergo sum“. От лириката – „В средата на света“.

– Разкажете за баща си, майка си и своето семейство. Весел ли бяхте като дете? Тъй като в зората на демокрацията бяхте един от най-усмихнатите хора, а днес сте доста по-умислен.

– Раснах по улиците и сред книгите. Майка ми работеше като учителка по физика и нямаше много време за нас. Пловдивската улица „Велико Търново“ и околните градини помнят тежки сражения между нашата и съседската (на братя Пампулови – известни тенисисти) „банда“. Явно от неръстен съм наченал библиотеката на баща ми (повече от 20 000 тома) – според записки в неговия дневник, на 5-годишна възраст бях прочел вече 20 книги. Натам станаха хиляди. А още в Свещената книга е казано, че който трупа знание, трупа печал. Това обстоятелство сигурно лежи в основата на постепенното ми „умисляне“. Да не добавям факторите на несъстоялата се демокрация. Родителите ми бяха (и още са) мъдри и толерантни хора, болезнено честни, наивни в своя идеализъм. Възпитаваха ме, както обикновено става при всички социализиращи процеси, не с поучения, а с личния си пример. Затова съм здраво имунизиран срещу всички съблазни на корупцията и докато бях във властта, никой не успя да ме купи. Честно казано, никой не се и опита – явно са били добре информирани и ги е било страх.

Жена ми също е мъдър и почтен човек. С нея поддържаме едни и същи възгледи за света и човека и храним едни и същи илюзии за въпросните обекти. Децата и внучката са възпитани по подобен терк. Зетят, оказва се – и той – едва ли е случайно съвпадение! Така че семейното об-

кръжение винаги е било не само опора в трудностите и грижите, но и допълнителен гарант против евентуалното ми морално изкривяване. Щастлив съм, че около мен чувствам присъствието на съмишленици.

– Как се създаде Клубът за гласност и демокрация? Кой го учреди, с какво се занимаваше и какво беше отношението на властта към него?

– На 3 ноември 1988 година в 65-а аудитория на Университета. Рано привечер. Близо 70 души се събрахме уж като външни слушатели на едно упражнение на Огнян Минчев. Организацията, съставът, предварителните документи – всичко бе дело на Желю Желев и на няколко души около него (полковник Борис Спасов, Евгения Иванова, Блага Димитрова, Йордан Василев, Велислава Дърева).

Пълна секретност. Баща ми бе „вербуван“ отделно и не знаеше, че аз знам. Майка ми и жена ми изобщо не предполагаха; съобщихме им за станалото, след като бе станало. Това говори много – при положение, че с жена ми винаги съм споделял всичко и че тя винаги ме е подкрепяла. Веднага след формирането на Клуба и тя, разбира се, влезе в него, и брат ми, и дъщеря ми, и чичо ми. Какво да се прави – фамилен ген!

Много се притесниха, горките – и Огнян Минчев, и присъстващият титуляр Горан Горанов, когато след края на часовете на катедрата излезе професор Иван Николов и прочете учредителната декларация на Клуба за подкрепа на гласността и преустройството в България, както и списъка на предварително заявилите участието си в него. На самото събрание се записаха още 50-ина души. Избрахме ръководни органи. Бай Христо Радевски отказа да бъде почетен председател. Седем души щяхме да заемаме председателския пост на ротационен принцип – Мария Бойкикева, Николай Василев, Георги Величков, Иван Джаджев, Желю Желев и други.

(Клубът беше създаден под егидата на 5-има активни борци против фашизма и капитализма, защото се смяташе, че това ще направи начинанието по-неуязвимо от нападките на „Държавна сигурност“. Сред тези петима са Христо Радевски, Радой Ралин, Борис Спасов (полковникът беше преди и след 10 ноември 1989-а най-близко край Желю Желев – нещо като бодигард). Това не попречи на Желю да се скара с полковника – той беше отхвърлен съратник, последва го Добрин Спасов.)

По-нататък провеждахме редовни заседания на ръководството. По квартири и заведения. Рядко повтаряхме. Обсъждахме и приемахме декларации, отчети, теми за дискусии, настоявахме пред властите да ни осигурят зали за провеждане на семинари, поддържахме контакти с останалите неформални сдружения, давахме интервюта за западните радиостан-

ции (аз, да си призная, контактувах само с Би Би Си, отказвах интервюта на Румяна Узунова по „Свободна Европа“), определихме шестимата от нашата „квота“ за януарската среща с президента Митеран – академик Шелудко, Радой Ралин, Блага Димитрова – те вече не са между живите, и Желю Желев, Копринка Червенкова и Николай Василев, които все още са между живите.

Отношението на властите към Клуба бе същото като към Комитета на екологическа защита на Русе. Привиквания на активистите поединично в бюра и комитети, заплахи, ултиматуми, изключвания, уволнения, наказания, „интервюта“ в Националната следствена служба, обиски, следене, подслушване, китка други активни мероприятия. Мен нямаше вече откъде да ме изхвърлят. Русенския комитет го разсипаха за два дни. Клубът устоя. Въпреки организираните от столичния ОФ-началник Лазар Стамболиев многохилядни майски демонстрации на лоялните софийски граждани, които издигаха смелите лозунги „Смърт на предателите от Клуба!“

Конкретният повод за обществената „присъда“ бяха събираните от нас подписи под декларацията в защита на гражданските и човешките права на българските турци. Не знам къде са били и какво са правили тогава президентът Петър Стоянов, премиерът Иван Костов, вътрешният министър Георги Петканов и всички онези, които тичат раболепно да се извиняват на турския етнос от името на българския народ. Извинение – да. Веднъж. И стига! При това не съм им разрешил да се извиняват от мое име. Аз и хората от Клуба, защитили справедливостта още по тоталитарно време, няма за какво и на кого да се извиняваме. Останалото са унизяващи достойнството на България жестове на гузни заради собственото си поведение шушумиги, прегъващи колене пред досадните претенции от страна на печелещите от тази карта етно-началници. Всичко това е много далеч от действителните желания и настроения на масата български граждани от турски произход. Впрочем, няма нищо случайно в обстоятелството, че последните художествени произведения и исторически ретроспекции около тази болезнена тема демонстрират подозрителна амнезия по отношение на действията на малцината смели българи, подкрепили каузата на етническата толерантност. Просто никой от управляващите няма сметка от припомнянето на тези факти. Българските управляващи – поради това, че тях там ги е нямало. Турските управляващи – поради откриващата се възможност да рекетират до безкрайност етническото мнозинство.

– Не рискувахте ли бъдещето на децата си, участвайки в него?

– От една страна – да. Рискувах бъдещето им (но не и живота им!). От друга страна, правих го, точно за да осигуря на децата си по-добро бъде-

ще. Друг е въпросът дали успях и дали това е бъдещето, което исках да им осигуря.

Два пъти, между другото, съм получавал (чрез трети лица, приятели на баща ми) предупреждения за физическо унищожаване. Условието за отмяна на решението бе да закрия провеждащия се в апартамента ми веднъж месечно „Философски салон“. И двата пъти отказах. За щастие, решенията биваха навреме коригирани – иначе нищо не можеше да ме спаси.

Благодаря на хората от „Държавна сигурност“. Първо, за това, че винаги се намираха достатъчно разумни между тях, за да не позволят физическата разправа да се състои. Второ, затова, че не заплашиха децата ми или някой друг от близките ми хора. Моментално щях да закрия Салона. Заплахата за собствения ми живот не би могла изобщо да ме притесни. Заплахата за живота на близък човек ще задейства автоматично инстинкта за съхранение на близкия човек.

Едно обаче не мога да им простя – 11-годишното ми закрепостяване в границите на родината. През 1978 година, след специализацията в Копенхагенския университет, отказах да им пиша доклад (донесение, донос, информация). Оттам като ми хлопнаха границите – чак до падането на Живков. Дори в така наречените социалистически държави не ме пускаха. Независимо от световните конгреси по философия и антропология, семинарите, приетите доклади, личните покани. От 1987 година ме лишиха и от всякаква публична изява и в България. Неписан закон (*Index autorum prohibitorum*) определяше политиката на телевизията и радиото, издателствата, печатните медии. Пишех си статиите на английски и ги пращах по тайни канали навън. Яко конспиратор сущий.

– Вие бяхте един от хората, които взеха участие в първата половина на прехода. Ако можехте да върнете времето назад, какво бихте променил? Допуснахте ли грешки в политическото си поведение и кои са те?

– Сигурно съм допускал. И сигурно не са били малко. Едва ли ще успея да си припомня целия комплект. Поради липсата на каквито и да било организационни умения и кадрови нюх допуснах двуличници, мошеници и въобще съмнителни екземпляри да се изкачат по гърба ми и да влязат в политиката и бизнеса. Прекалих с компромисите и премълчаванията, когато в СДС завърлуваха фундаменталистите. Допуснах временни залитания в идейни крайности. Не успявах винаги да анализирам ситуацията и да реагирам адекватно на едно или друго предизвикателство. Може би не съм достатъчно конкретен, но не ми се иска да споменавам

имена, без да съм в състояние да докажа (а за това ще ми е необходимо много повече място и време) твърденията си.

Да, допусках грешки. Но запазих себе си от съблазните на властта. Не се промених. Временната слава не ме разврати, не ме главозамая. Не съм разрушил нито едно старо и не съм създал нито едно ново приятелство по политически съображения. Корупцията не ме въвлече в жестокия си водовъртеж. Не излъгах съпартийците и съмишлениците си. Не излъгах избирателите (и затова те предпочетоха политиците, които умееха да им обещават красиви неизпълними неща).

Освен това точно моят екип започна сериозната реформа в образованието – и в обективния прочит на историята и литературата (новите учебници), и в проблемите на езиковото обучение (руски език, майчин език), и в интеграцията на висшите училища (Югозападен университет, Тракийски университет), и създаването на Националния тестов център, и концепцията за развитието на образованието и науката в България („Бялата книга“), и подготовката на всички важни законопроекти (за акредитирането на висшите училища и научните институти, за атестирането на научните и преподавателските кадри, за кредитирането на студентите, учениците и специализантите, за научните степени и научните звания, за Софийския университет и прочее), които, за съжаление, бяха изцяло пренебрегнати от тогавашното Народно събрание, занимаващо се упорито само с паневщини.

– Сред основателите на СДС сте. Как преживяхте промените в него?

– В СДС и тогава, както и сега, имаше всякакви – и умни, и глупави, и почтени, и далавераджии, и уравновесени, и фанатици. От тази гледна точка (на личния състав от горе до долу) той може да бъде оценяван неедназначно, но точно толкова нееднозначно, колкото и всяка друга българска партия, защото в това отношение особена разлика между тях няма. Такъв ни е човешкият материал.

Макар да е с легитимна съдебна регистрация обаче, макар да разполага с реални структури и органи за управление, от гледна точка на каузата (без патетика, а само като констатация), на политическата целесъобразност, на най-общата програма за действие онзи Съюз на демократичните сили вече не съществува.

Той бе създаден със съвместните усилия на хора и организации, които не можеха да имат обща социално-икономическа програма, нито можеха да се подпишат под обединяващ ги политически манифест – социалдемократи, земеделци, неформали, еколози, правозащитници, студенти, син-

дикалисти, свещеници. Обединяваше ги единствено историческата задача да преориентират развитието на страната към начина на производство и ценностната система на конюнктурния цивилизационен авангард, да отслабят влиянието и да „нормализират“ функциите на бившата тоталитарна партия, да гарантират мирния преход към политически плурализъм и демокрация.

СДС, както и други временни организации, не е граден от векове за векове. Той е инструмент на демокрацията и, след като изпълни историческата си мисия, историческото си предназначение, е осъден да отмре, да изчезне от политическия хоризонт, давайки място на класическите партийни и граждански структури. Точно това и става. Илюзия са претенциите на неговите днешни ръководители да са наследници на неговото славно (но понякога и позорно) минало, както е илюзия и носталгичното залитане на днешните ръководители на БСП към символите, фигурите, управленските актове на бившия (отживял времето си и затворен в архивите на отминалите десетилетия) идеологически монополист БКП.

– Публично се разграничавате от кабинета на Филип Димитров, но бяхте министър в него. Нямате ли все пак и Вие отговорност за това управление и политическата му линия? Какво точно се случи тогава?

– Разбира се, че нося отговорност за управлението и политическата линия на първото правителство на СДС. Политическа отговорност носим всички ние – щом сме били вътре, макар и да не сме споделяли всички управленски решения и действия. Човешка отговорност обаче нося само за ненаправените от мен неща, които е трябвало да направя и чието осъществяване е зависело само от мен. Не съм приел нито съдържанието, нито начина на формиране на бюджета. Не съм подписвал далаверите на зърнените фирми. Не съм гласувал (единствен!) за назначаване на Методи Спасов (участвал в разпиляването на Българската православна църква) за посланик не помня къде. И колко още „не“-та! Не мога, следователно, и не искам да нося отговорност за онова, с което не съм бил съгласен, но което не съм можел да променя, което не съм успял да предотвратя. Традиционната реакция, зная, на подобни изявления, е: тогава защо не си си подал оставката? Като не си съгласен, като не ти харесва направеното, иди си! Само че оставката си бях подал. И фактът, че малцина знаят за това, е доказателство единствено за нефункционалността на моята почтеност и наивността на убеждението ми, че доброто никога не остава скрито, че рано или късно истината излиза наяве.

А работата беше следната: през май 1992 година във Варна се състоя Третият редовен конгрес на АСП. Икономическите експерти на партията

предложиха и делегатите гласуваха задълбочено разработен Икономически меморандум, който доказваше, че правителството не изпълнява икономическата програма, с която е спечелило изборите. (И която, апропо, бе написана от същите тези експерти). Това бе сериозна критика, а не въздушно критикарство. Останалите партии от СДС реагираха болезнено (да ги пита човек защо). Предложихме да обсъдим проблемите в НКС (Националния координационен съвет на СДС) или на по-широк форум с участието и на техните експерти и активисти. Отказаха. И разцеплението тръгна.

Казах на Филип Димитров, че след като пътищата ни са се разминали, нямам намерение да му създавам проблеми – без никакви скандали и медийни ругатни ще получи оставката ми в момента, в който е готов да я прокара през парламента (тя бе написана, само датата не бе попълнена). Тогава вече не разполагахме с парламентарно мнозинство и всяка непредпазлива стъпка би могла да дестабилизира властта. Можех да я хвърля тържествено, да се направя на герой, да предизвикам парламентарни сътресения. Не зная защо се получава така, но парадната коректност се цени доста повече от скритата коректност. Постъпих почтено, като предоставих на Филип да избере удобния за него момент. Той не посмя да постави този въпрос до деня, в който отхвърлиха исканото от него доверие.

– Смятате ли, че българският народ е политически зрял? Нямаме ли и нещо друго в характера и гена си, което предизвика горчивите резултати от прехода?

– Пречи ни стратегията на индивидуалното оцеляване. Поотделно сме умни, предприемчиви, активни. В колективните действия не ни бива. Известно е, че по света няма нито една стабилна, здрава българска емигрантска общност. Друг толкова разкъсван вътрешно народ не съществува. Поради дългата липса на държава и държавност у българина е закърняло чувството за принадлежност към определена общност (гилдия, раса, религия, народ). Нещо повече. Приучван от живота да се спасява поединично, той е започнал да се ръководи от принципа на скачените съдове: за да е добре той, налага се да е зле другият, съседът. Не може и двамата да са добре. Ако съседът е щастлив, значи ти ще бъдеш нещастен. Природата компенсира. Откъде би могло да дойде твоето щастие, ако не от трагедията на този до теб! Не е случайна шопската „мъдрост“: „Не искам аз да съм добре, искам Вуте да е зле!“

Липсва ни разбирането, че просперитетът на общността, към която принадлежим, е основно условие и гаранция за собствения ни просперитет. Не ми е ясно как класическият българин, според когото успешна

сделка означава по-скоро далавера, тоест сделка, при която той е кяр, а другият е зян (тоест, при която той е успял да измами другия), ще успее да се приобщи към принципите на пазарното стопанство, според които при всяка успешна сделка и двете страни би трябвало по презумпция да извлекат някаква изгода. „Номерът“ с двете печелещи страни изобщо не му е ясен. Своеобразният икономически егоизъм определя до голяма степен и поведението на българина, добрал се до лостовете на властта, чрез които може да осигури разбогатяването си. Той тръгва да оправя собственото си благополучие.

– Как се отнасяте към идеята за това студентите да оценяват преподавателите си? Навсякъде по света е така.

– Преди двайсетина години имаше лаборатория към Факултета, която се занимаваше, между другото, и с това. Ръководеше я доцент Иван Паспаланов (лека му пръст!); после – доцент Коста Господинов (лека му пръст!). И какво от това? Първо, оценката на студентите не бива да се приема като самодостатъчна, както се получава досега; тя може да е само компонент от общата оценка на преподавателите. И второ, атестирането на преподавателите няма и не би могло да има никакъв смисъл, докато не бъде пряко обвързано с индивидуалното заплащане на техния труд. Какво от това, примерно, че сме различни, след като вземаме едни и същи заплати!

– Трябва ли хората на науката да взимат участие в политическия живот и да имат активно отношение? Защото и в САЩ например призивът на популярна шоузвезда е много по-силен и убедителен по ефект от този на професор в Харвард. С какво България се различава в този аспект?

– Трябва, разбира се. Нито един гражданин (независимо от професията) не бива да остава безразличен към съдбата на държавата си, а тази съдба се решава в много случаи именно на политическата сцена. Естествено, шоузвездите са много по-популярни и нерядко формират общественото мнение. Но те влияят главно върху масовото съзнание, контролират емоциите на населението. Учените, макар и с по-нисък обществен престиж, изграждат рационалното отношение към проблемите, създават управленските стратегии и програмите за развитието на всички социални сфери.

Интервюто взе Румяна Братованова
май 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Николай Петков

– В този сборник почти всички участници имат някакви постижения. Може ли да с каже, че твоето постижение е равно на височината на Еверест – 8848 метра. И това ли е най-големият ти успех?

– Не, в никой случай. В алпинизма върховете се измерват освен по височина, и по трудност. Така че, например изкачването на стената на Транго

Тауър в Каракорум, която е малко над 6000 метра, е технически много трудно и като постижение оценявам почти еднакво. Но маршрутът по западния гребен на Еверест, по който в 1984 година се изкачиха петима души от българската национална експедиция, е един от най-трудните пътища в света въобще. Неслучайно го наричат „Жестокия път“. Това наше постижение беше от световен мащаб. Всъщност, след нас няма никой изкачил се по този гребен.

– Как, повече от 20 години оттогава! А правени ли са опити?

– Да, правени са доста опити, но никой не е успешен; просто пътят е много страшен. Преди нас го изкачиха югославяни (главно словенци), които бяха много силен екип. Ние, българите, също бяхме много силни, защото нашата целенасочена тренировката трая близо две години. Всеки един от членовете а експедицията имаше много и трудни изкачвания зад гърба си.

– Тогава как би степенувал своите постижения? И изобщо има ли степенуване във вашия спорт?

– Няма ясни критерии; статистиците, анализаторите ги нареждат по свой си начин.

Аз съм качил три осемхилядника – два пъти Еверест (8848 метра) и Дхаулагири (8167 метра) – но това не е било целта на моя живот, иначе щях да съм изкачил всичките. Даже бих казал, че изкачването на най-високите върхове ми е интересно, но не е основната ми задача в алпинизма. И в него, и в катеренето има много разновидности – според това какво изискват от човека. Примерно, при височинния алпинизъм като изкачването на тези осемхилядници се изисква много здрава психика, физика, много други качества. Но не винаги трудното катерене е най-представително за постиженията. Стенният алпинизъм е различна форма, при него постиженията се измерват по друг начин. Транго Неймлис Тауър (6239 метра) е една 1000-метрова отвесна стена, една игла – достатъчно вече е високо, за да има недостиг на кислород, безкрайно отдалечено е от населени места в планините на Пакистан. Ако човек застане в подножието на тази кула, то е един километър абсолютен отвес. За мен Транго беше 10-годишна мечта, откакто чух, че са я изкачили – у нас все още нямахме достъп до световната алпийска периодика. В 1998 година със София Фотева и още четирима приятели я изкачихме.

За мен е важно да преодолееш някаква трудност. В този смисъл и в България имам много интересни изкачвания – например тура „Софи“ по централната стена на Вратцата, който прокарахме в 1999–2002 година и посветихме на паметта на София Фотева. Направихме нещо като експедиция, може би 10 пъти сме ходили там, напредвали сме по 5–6 метра.

– Ти си изкачил шест от седемте най-високи върха на седемте континента – Монблан в Алпите (5642 метра), Еверест в Хималаите (8848 метра), Аконкагуа в Андите (6960 метра), Килиманджаро (5895 метра), Маунт Маккинли в Аляска (6194 метра), Карстенс на Нова Гвинея (5030 метра) – това престижно ли е като постижение?

– Тези *Seven Summits* определен кръг хора по света считат за престижни. Не бих казал, че е кой знае какво постижение, защото, ако човек има много пари, може да ги изкачи. Но всяка нация си знае кой е първият човек, събрал, изкачил тази колекция – както Райнхолд Меснер в 1986 година.

– Искаш ти да си българинът, така ли?

– Не го направих, когато можех да бъда 7-ият човек в света, събрал такава колекция. В 1991 година приключих с шестте, не се напънах да намеря 25 хиляди долара, колкото щеше да струва изкачването на най-високия връх на Антарктида. А оттогава насетне има може би 200 човека със седемте върха. Междувременно се е появил един българин, който е качил този връх – Маунт Винсън*. Работил човекът в Южна Африка и си събрал пари от закуската. А моята закуска е скромна…

– Попитали Мелъри: защо искаш да изкачиш Еверест, а той казал: „Защото той е там!“ Това не е ли девизът на алпинистите? Какво ви движи през толкова опасности и мъки – стремеж към себеизява, приключение, инат?

– Всеки има различен мотив и освен това мотивът се мени през годините. Когато започнах, исках едно, сега – друго. С годините съм се накатерил, но просто съм свикнал да си доставям определен кръг емоции, да си вземам дозата.

– Как започна?

– През 1973 година с Иван Масларов учехме заедно в Математическата гимназия. Както всички момчета, и ние мислехме, че всяка минута от живота ни трябва да е изпълнена с някакво приключение. Когато видяхме обявата пред туристическо дружество „Планинец“ на улица „Цар Самуил“ – че се организират курсове по алпинизъм – без много да умуваме се записахме. Мислехме, че още на другия ден ще започнат фантастични изкачвания. Надеждите ни останаха излъгани – заредиха се месеци, в които един път седмично слушахме лекции по алпинизъм.

Тогава в ЦУМ продаваха кабелни въжета, които повече се купуваха за нуждите на ветроходството. В продължение на месец събирахме пари

---

* Бел. ред.: Маунт Винсън, 5149 м, е най-високият връх в Антарктида.

и в един хубав ден новото, блестящо с разноцветните си нишки вже беше в ръцете ни. Снабдихме се и с „алпийски“ чукове. Те бяха най-обикновени, купени от магазина, но ние ги приспособихме за нашите цели. Дотук добре, но ни липсваха едни от основните алпийски атрибути – клинове и карабинери. Отидохме на Беледие хан, където Иван при своите скитания беше виждал високи скали и катерещи се по тях. Сновахме един ден в основата им. Успяхме да забием няколко клина, чрез които достигнахме на 3–4 метра от земята.

В навечерието на Нова година, на 31 декември, бяхме отново под тези скали. Въпреки студа и снега искахме да изкачим най-после някой сериозен катерачен маршрут. Завързахме се с въжето. Всичко беше наред, липсваха ни само карабинери. Харесахме едно характерно място в найлявата част на масива. Застанахме в основата и вдигнахме глави нагоре – отвесът всяваше респект. И сега, като отида на това място, струва ми се, че скалата е достатъчно сериозна и изисква добра катерачна техника. За да решим някак проблема с карабинерите, нанизахме клиновете направо на въжето. Иван, като по-опитен, потегли първи. Изглежда скалата го затрудни доста, защото от около 4–5 метра падна направо на земята. За щастие, без никакви последици. Кратко колебание – и отново тръгна нагоре. Дойде моят ред. Преминах първите няколко метра. Не зная колко съм се бавил на тези двайсетина метра, но при Иван пристигнах с ръце, целите вдървени от умора. И от страх. Страх заради това, че единствено от мене зависеше дали ли ще продължа да живея или не.

– Вкъщи не те ли спираха?

– Всяка събота и неделя заставах на прага вкъщи с раница на гърба. „Къде отиваш?“, питаше майка ми. „На екскурзия с приятели“ – отвръщах нехайно с възможно най-невинния глас. Не исках да я тревожа излишно, като ѝ кажа, че ще катеря отвесни скали. И без туй имаше достатъчно грижи. Но майките имат своя интуиция. Не можах да скрия задълго с какво се занимавам. Връщах се мръсен, изпокъсан, изподран и изморен. От вида ми личеше, че сигурно не бях се припичал на слънце. Всичко излезе наяве, когато един ден майка ми откри старателно скритите в мазето въжета и алпийска железария.

После, казано със сухи цифри, докато стигна Матернхорн и Еверест, изкачих над 400 категоризирани тура из наши и чужди планини; и 1000 тренировки по Искърския пролом, Мальовица – люлката на българския алпинизъм, Вихрен, Вратцата (която и до днес ми остава любима), Кавказ, Високите Татри, Саксонска Швейцария. Пик Комунизъм в Памир (7495 метра) беше достъпен, главно защото беше в Съветския съюз. Кач-

вал съм го няколко пъти преди експедицията до Еверест. Но едно от постиженията ми, които много ценя, е през 1986 година – бях технически ръководител на изкачване по южната страна на Комунизъм, от което самите руснаци доста се учудиха, а го направихме за рекорден брой дни, за 7 дни. Тяхното е било за 12 дни.

– Интересно как се казва сега връх Комунизъм?

– Има друго име – Гармо, но всички го наричат така; какво му е на името.

– А Алпите?

– Зимното изкачване на Матернхорн (4478 метра) е първото ми голямо постижение в Алпите – за 62 часа, от тях 30 чисто катерене. Фактически така обърнахме внимание върху себе си, та ни взеха в експедицията за Еверест.

През 1985 година изкачих и Айгер (3975 метра) в Швейцарските Алпи. Стори ни се, че катерим бързо, а минахме стената за 4 дни. Почти 4 километра тур с 1800 метра вертикал! Да видиш слънцето след такова приключение – тогава наистина благодариш на Господа за това малко, но съществено благоволение. Стената е така висока, че от един момент нататък трябват еднакво сили и смелост както да я изкачиш до край, така и да се върнеш.

През 70-те ние с Кирил Досков, Иван Масларов, Любомир Илиев и Димитър Начев първи в България започнахме да катерим *freestyle* – това е алпинизъм по нови правила, по-лек, по-спортен; позволява да използваш само естествените неща, за да се придвижваш напред. А не разни куки и други изкуствени съоръжения да забиеш в скалата и да се набираш по тях. Това е цяла отминала ера – железните пътища. И безкислородното качване е такова ново правило – то е най-спортсменско – чисти правила на играта. Човек си създава правила за една игра и започва да играе по тях.

– За хората от моето поколение алпинистите и мореплавателите, хора като Райнхолд Меснер – това бяха кумирите на нашата младост. Какъв ефект имаше книгата на Светослав Колев „Първопокорителите“, за колко българи Намче Базар, Катманду са познати имена. За нас, които живеехме в една малка и затворена страна, това си беше някакъв копнеж по далечния свят. Може ли да се смята, че и при тебе беше така?

– Това го има у всеки човек, но едни хора си остават само с мечтите, други тръгват да ги осъществяват. Мене наистина отдалечеността, неизвестността ме привличат, колкото едно място е по-далечно, толкова по-интересно ми се струва. Но при нас има и една степен на отделяне от

комфорта – това е главната отлика от другите спортове. В леката атлетика, колкото и да уважавам постиженията на българите и другите атлети, тренировките са трудни, непосилни някой път, но там усилията се редуват с комфорт, защото спортистите живеят в хубави хотели, при хубави условия, бани, масажи. А при нас се получава обратният ефект – тръгваш наперен като спортист и се връщаш смачкан като последния скитник, прошляк.

– Е, добре де, не изпита ли усещане за триумф там, на покрива на света.

– На Еверест го изпитах, защото имах солиден резерв от сили. Гребенът, по който се качвахме, свърши, трябваха ми минута-две да осмисля факта, че сме на върха. Но нямаше простор и панорама към околните върхове. Какво изпитах в този момент? Щастие? Да, разбира се. Но притъпено и неосъзнато – по-скоро облекчение. Само в момента, когато вземам радиостанцията в ръце, за да говоря с базовия лагер, нещо радостно трепва у мен, може би гордост от това, че увенчаваме усилията на много хора, които искат Еверест да бъде и български. От лагера ни поздравяват, съобщават ни, че е едва 9 часа. Изненадващо рано е дори за самите нас. Едва тогава се сещам да сваля раницата от гърба си. Сваляме и кислородните маски от лицата си. През цялото време от престоя ни на върха дишаме въздуха на Еверест. С Кирил Досков бяхме много млади, силни, бързи и перфектни в изпълнението – то и от страх донякъде, защото това, което пази и движи човека горе, понякога е именно страхът. Той е защитната реакция; когато някой стане прекалено безстрашен, обикновено загива.

– Може ли да се каже, че е вашият спорт е най-опасният?

– Не, не мисля. Някои спортове са по-опасни, например екстремните ски. Различно е понятието опасност. При нас се загива, обаче не чак толкова често. Но по-малко се травмира.

– Ти имаш ли всичките си пръсти?

– Да, опазил съм си ги, но много мои приятели ги нямат.

– За повечето българи границите на социалистическа България бяха непреодолимо препятствие. Като чете човек твоя списък на планини и места, където си бил до 1989-а, свят да му се завие. Как така можехте да пътувате, как ви пускаха?

– Проблемът съществуваше. Сега изглежда комично и нереално, но тогава имаше дори изходна виза, тоест разрешение да напуснеш страната. Но и през този период намирахме някакви начини – с връзки, познанства. В нашите среди винаги сме били с дисидентска нагласа и поведение. Аз лично никога не съм се чувствал притеснен да говоря това, което мисля.

– Как, свободен ли се чувстваше?

– Не, носех чувството за несвобода. Най-ценното постижение, което имаме в момента, е тази свобода. Всеки може да я тълкува както си иска. За мен свободата е правото и възможността за избор. Да можеш да избираш. А парите вече са друга форма на свобода, но нея считам за по-маловажна. Ние бяхме спортисти; аз лично съм се чувствал такъв и като член на алпийския клуб „Планинец“. Повечето неща, които сме правили, сме правили от името на клуба. Но имах и много частни излизавия – например в Доломитите. Намирахме по някой и друг лев. Под Айгер бяхме с 50 долара в джоба.

– Като четеш описанието на София Фотева как сте стигнали до Пакистан с една скапана УАЗ-ка, не знаеш да се смееш ли, да плачеш ли. Май с нея сте имали повече проблеми отколкото със самото изкачване на Транго Тауър.

– Да, 15 хиляди километра с една скапана УАЗ-ка. Така беше. Напълвахме един чувал с храни оттук, пълна мизерия, спали сме по гари и навън, полицаи са ни подритвали. Но това е било така – между другото, ние имахме цели и ги следвахме. Предполагам, че и всички останали български спортисти са нямали никакъв проблем, когато отиват на състезания, на олимпийски игри. От наша гледна точка достойнство на социализма беше, че спортът се насърчаваше много сериозно.

– Защото сте били нужни на държавата, на властта. Тя трябваше да се окъпе в лъчите на вашата слава, а другарят Тодор Живков да се фотографира с вас. Вие бяхте герои, неслучайно ви награждаваха с „Герой на социалистическия труд“.

– Виж какво, никой не го е казал така добре както Кирил Досков по повод на полемиката около Хайнрих Харер – човека, изкачил през 1938 година Айгер по Северната стена – и филма за него „Седем дни в Тибет“.

– Да, гледала съм го. Чудесен. Брад Пит играеше.

– Да, но обвиниха режисьора му Жан-Жак Ано в нацистка пропаганда, а канадско списание публикува статия със заглавие нещо като „Да развенчаем героите“. Упрекнаха Харер, че е бил член на националсоциалистическата партия, на ЕсЕс, че в книгата за изкачването на Айгер има негова снимка с Хитлер, на която пише „*Die schönste Lohne*“ („Най-добрата награда“). Разбира се, спортните успехи на Харер и другите немски и австрийски спортисти са били използвани от нацистите.

Та, ето какво казва Кирил Досков: „Може ли един ден да се отправят същите упреци към алпинистите от 70-те и 80-те години в Източна Европа? Югославската експедиция, която направи знаменитата премиера по

западния гребен на Еверест, бе приета от диктатора Йосип Броз Тито. Експедициите на поляка Анджей Завада се срещаха с комунистическия лидер Едвард Герек. Съветските алпинисти, стъпили на Еверест през 1982 година, бяха в прегръдките на тогавашното политбюро на Комунистическата партия на Съветския съюз начело с Леонид Илич Брежнев… Всички бяха използвани от комунистическата пропаганда – Йежи Кукучка, Кшиштоф Виелицки, Анджей Завада, Андрей Щремфель, Стане Белак, Тоне Шкаря, Владимир Балибердин, Михаил Туркиевич и така нататък, и така нататък. Списъкът е дълъг.

Като участник в българската национална експедиция по западния гребен на Еверест през 1984 година мога директно да свидетелствам как един режим създава герои, въпреки тяхното желание и ги използва за своите цели. Слагат ви на пиедестал. Присъждат ви званието „Герой на социалистическия труд“ (нещо, което „идеално“ пасва на сегашната ми дейност в управлението на стратегията на една индустриална група, типична за френския капитализъм). Задължават ви да станете член на комунистическата партия и след това откривате във вестника, че това е било най-голямото събитие в живота ви.

Могат ли да бъдат упрекнати един ден моите другари, че са били комунисти? В края на краищата, всички (включително и аз) имаме снимки с нашия комунистически лидер по това време – Тодор Живков – и с текстове подобни на „*Die schönste Lohne*“. Още повече, че някои (както много хора по това време) симпатизираха повече или по-малко на комунистическите идеи. Това зависи от семейството, от средата и от образованието.“

– За мен най-силното в тази статия е твърдението, че общество, което има нужда от герои, е болно.

– Герои, да. Но какво, ако заменим думата „герой“ с нещо друго. Винаги в едно общество има хора, които са лидери, изявени личности, обект на възхищеие и подражание. Стотици български спортисти, вземи например един Йордан Йовчев – не искам да го наричам герой, но той не е като останалите. В този смисъл не съм съгласен нашите постижения да се омаловажават, само защото са били използвани от властите. И че Тодор Живков се фотографирал с нас.

– Тази ваша експедиция – „Еверест 1984“ – беше огромно събитие. Три месеца цяла България следеше със затаен дъх какво се случва, помня грандиозното ви посрещане.

– Да, защото имаше драма – загина Христо Проданов. Имаше и една героична и безнадеждна акция по неговото спасяване, след него се изка-

чиха Методи Савов и Иван Вълчев, след това ние с Кирчо, после помогнахме на Методи да слезе по южното седло. Ако направим сравнение с другата ни еверестка експедиция през 2004 година горе-долу се случи почти едно и също – имаше такова съвпадение: петима българи се качиха на Еверест и един българин загина. Но и тогава, и сега, в двата случая медиите изиграха определена роля. В първия случай медиите и обществото казаха – това е успех. В другия случай свободните вече медии казаха – провал, намесиха даже такива нечистоплътни писания и насочвания на общественото мнение.

– Алпинизмът колективен или индивидуален спорт е?

– Експедицията е колективна, а изявата е индивидуална. Това си е противоречие, та по-добре е далечните експедиции да се сформират по клубове, от приятели. Сега вярвам, че националните експедиции са по-скоро изключение и сполучливо би било хората да се събират според други критерии.

– Колко алпиниста има в България горе-долу?

– Активните са 300–400, не е лесно да се каже колко са общо. А иначе катерене и алпинизъм, може би са към 2000 човека.

– От Алеко и неговите „300 души на Черни връх“ ли започва всичко?

– Български алпийски клуб се създава през 30-те години. Тогава се трасират и първите класически маршрути по нашите планини. Първите изкачвания на българи в Алпите са от още по-рано. През 1981 година Христо Проданов бе първият българин, качил осемхилядник – Лхотце (8516 метра). Нашата хималайска експедиция в 1984 година бе сравнително ранна – до нас само 150 души бяха изкачили Еверест.

– Имаме ли школа, добро име в алпинизма?

– Ами отиди в Катманду и питай! Българите ги уважават във височинния алпинизъм, в отдалечени места. Винаги се представят добре.

– Разкажи за другия си живот. Имаш ли друг живот освен алпинизма?

– Да, имам и личен, и професионален живот. Но ми е трудно да отговоря кое е първо – дали работя, за да катеря или обратното.Защото трябва да имаш пари – за самочуствие, за екипировка, за пътувания – равни приблизително на половината ми доходи. А имам и три деца.

– Те алпинисти ли са?

– Не, всяко едно от тях се е катерило по малко, но никое не е проявило интерес. Аз не съм насочвал никое да се катери, но не съм ги и спирал.

– А сега сред много младите има такъв вкус към екстремните спортове. Това не доведе ли много нови хора във вашия спорт?

– В момента е доста популярно катеренето, само че вариантът, който се практикува, не е твърде екстремен. Голяма част от младите се насочват към катерене на изкуствени стени в града и отвреме-навреме – по някои добре екипирани и обезопасени обекти, което не е опасно.

– По-старото поколение обичаше много планините, имаше масово планинарство, нали?

– Това е различно. За мен планината е фон, място. Сега се катерих на морски скали на Камен бряг по абсолютно същия начин както в планината. Морето беше фон и не ми се струваше по-лошо. При нас по-важно е катеренето

Истината е близка до известното съждение, че „всеки си има свой връх“. И в алпинизма е така – има много върхове, които често не можем да измерим в метри. По-важното в случая е, че когато достигнем някой от тези върхове, трябва да се огледаме оттам и да съзрем следващия, към който да се стремим.

– Сега тебе кой връх те привлича най-много?

– На този етап – К2 – втория по височина, но най-красивия и най-трудния от осемхилядниците. Мисля догодина да се заема с организирането на експедиция.

– От сърце ти желая успех.

Интервюто взе Екатерина Никова
юли–август 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Огнян Минчев

– Зимата на 1958-а, декември, Варна… И се ражда Огнян.

– Да. Майка ми и баща ми са били учители в Каварна, в гимназията. И понеже майка ми е от Варна, се връща там да роди, иначе можеше и в Каварна да съм роден. Първите 2 години съм прекарал в Каварна, след това

– във Варна, със съвършено нормални детски спомени, които няма с какво да бъдат отличени. С много добри баба и дядо.

– По какво са преподаватели майка Ви и баща Ви?

– Баща ми е учител по френски, а майка ми беше по литература, след това стана журналист в Радио Варна. Детството ми до влизането в гимназията не се отличава с нищо особено или различно от детството на когото и да било мой връстник от Варна, пък и от България през онова време. Сякаш съществените неща от моя живот, които ми създават някаква отлика, започнаха от гимназията. Много исках да уча английски и кандидатствах в Първа езикова гимназия. 1972 година започнах да уча там. И всъщност формирането ми започна тогава, както на много други мои връстници: с литературата, която изучавахме, с интереса към музиката, към рока, към всичко, което влизаше на тънки струйки в България по това време.

– Те бяха – езиковите гимназии – някак си по-свободни територии тогава!

– Да, от една страна, бяха по-свободни територии, от друга, бяха и позатворени територии, защото там влизаха, общо взето, децата на така наречения градски елит. Имаше много сериозна, провокирана конкуренция. Имаше високи изисквания за спазване на тогавашните правила, така че атмосферата беше доста скована, ригидна. И разбира се, да прибавя тези тогавашни ограничения за подстригване, за носене на униформи, на едни отвратителни фуражки.

Някои гимназии във Варна бяха с по-либерална атмосфера, отколкото нашата.

– Нас ни тормозеха много за емблемата на гимназията – тук, на лявата ръка, беше абсолютно задължително да я носиш.

– При нас – фуражки. Вие сте, доколкото виждам, от друго поколение. Много се либерализираха нещата, 10 години след като завърших гимназията. Но при нас беше напрегнато. Подстригването беше основният проблем, и ходенето в униформа, меренето на сантиметрите коса, на ширината на крачола, защото тогава бяха модерни тъй наречените чарлстони, а малко по-късно – и клошираните широки панталони. Задължително, мисля, беше да не надвишават крачолите 20–21–22 сантиметра: до такива детайли се стигаше. Системата започваше да работи на това ниво. Дотогава, малко или повече, бяхме извън нея като деца. Системата започваше да работи от тази възраст, от 12 години нагоре, когато става и формирането на личността и когато тя трябва да се оформи на базата на противопоставянето ѝ на нещо, чрез изпитването на границите на „нещото“.

Именно чрез границите, чрез тези елементарни форми на битова агресия, които се упражняваха върху подрастващите в училищата и гимназиите, ни създадоха. И първото понятие за свобода, първото понятие за съпротива, за идентификация с нещо различно беше музиката – рокът, който идваше от Запад по това време. Както и непрекъснато ни повтаряха: „Вие сте уязвим контингент“ – защото знаехме английски. (Смее се).

– Обаче Варна има и още едно предимство: всичко, което идваше като ново, го носеха моряците там…

– Така е, да. Една нова плоча или „тава“, както се казваше, струваше между 20 и 40 лева, в зависимост от това каква е, що е.

– Коя Ви беше първата „тава“?

– Моята ли? Моята първа „тава“ беше, мисля, „*Look at Yourself*“ на *Uriah Heep*, не мога да си спомня дали 1973 или 1974 година я взех. Вечерно време слушах, с транзистор на ухото „Музикална стълбица“, за да не вдигам много шум вкъщи. Няма да забравя 1974-та, когато Данчо Георгиев обяви, че следващото парче е „Пазете тишина“ на „Дийп Пърпъл“. Не повярвах на ушите си, че такова нещо е възможно по българското радио. Разбира се, слушах и повторението на другия ден. (Смее се заразително)

Свирехме с приятели на китара, имахме група – това са ми ученическите спомени. Разбира се, това си имаше своята цена, не бях особено добър ученик, особено по математика, физика. Малко по-добър бях по литература и по история. Но основното беше насочено към свиренето, към музиката, към интересни книги.

– Как се казваше групата ви?

– „Ню елън стърн“, с мои близки приятели я направихме. И така – до 1977 година, когато завършихме гимназия.

– А Вашият инструмент?

– Аз свирех на ритъм китара, тогава се казваше така. Бях поддържаща ритъм китара и вокал.

– И какви песни свирехте?

– Рокендрол! Този тип – от втората половина на 60-те и първата половина на 70-те години. „Юрая“, „Пърпъл“, за „Бийч Бойс“ нямахме толкова квалификация, разбира се – „Бийтълс“.

– Приятелите Ви в гимназията?

– Ние напоследък по-често се виждаме, но моите приятели не бяха преди всичко от гимназията. Имах двама-трима от гимназията, до денднешен съм приятел с тях. Единият, за съжаление, почина. Имах и много добри приятели от прогимназията, с които запазих добри отношения през

цялото време. И досега с всички тях, които са живи и здрави, и недотам здрави, поддържаме постоянен контакт.

– Има ли характеристика поколението? Отличава ли се по някакъв начин?

– Отличава се – то е преходно поколение. Аз мисля, че физиономията му се формира малко по-късно, не точно през този период от първата половина на 70-те години. Нашето е поколението на 50-те години. Поколението на 40-те години започна, така да се каже, тихото градско младежко несъгласие – тихото слушане на „Бийтълс“, на джаз… Мерене-то и рязането на крачоли и поли, на коси от ченгетата – лъвския пай от това изпитание пое поколението от 40-те години. Ние бяхме второто такова поколение, при нас нещата бяха вече малко по-меки, но по същество – същите. Едва при поколението, родено през 60-те години, се прояви тази либерализация, особено на културата, която беше осъществена в България през втората половина на 70-те години. Едва в началото на 80-те години дадоха плодове тези процеси и, ако говорите с хора, които са родени през първата половина на 60-те години, през 60-те годни въобще, Вие ще видите, че техните спомени за някаква гимназиална или училищна репресия, за някакво ограничаване на свободата през този период, са доста по-аморфни. Те са се реализирали доста по-свободно отколкото ние. Ние като поколение бяхме по-скоро някаква разновидност на поколението от 40-те, но вече в малко по-благоприятни условия. Поколението, родено през 60-те години, имаше по-свободен достъп до рокендрол, филми и книги от Запад – вече бяха много по-нарядко милиционерските шамари. Бог да го прости Георги Минчев, ако четете спомените му, както и на Маричков и на другите, ще видите как тук са ставали нещата през 60-те години, за поколението от 40-те години, които са достигнали някаква зрелост в началото на 60-те. При нас – средното поколение, родено през 50-те, нещата бяха малко по-меки, но бяха и доста по-скучни. Нямахме този старт, който за тях е бил много въодушевяващ, нямахме 1968 година. 1968 година е изключително показателна. В нашите общества на Изток тя вибрираше и проникваше 5–6 години по-късно. С цялата тази свобода, дефинирана в рамките на контракултурата, с цялата нова вълна на рокендрола, която вече се оформи не просто като стилистична различност, а и като алтернативна житейска философия. Всички тези невероятно динамични процеси, които имаха характер на културна революция за Запада, при нас също така навлязоха и започнаха да оказват въздействие върху формирането на ново съзнание в новите поколения – по-голям индивидуализъм, по-голям респект към собствената личност, към нейните

цели и стремежи. Селско-патриархалната тоталитаризирана психика на поколенията – мигранти в големия град от 50-те и 60-те години – започна да отстъпва място на нормалните градски ценности, на по-нормалния градски живот.

Същевременно 70-те години по отношение на обществено развитие, на значими явления, спрямо които да се идентифицираш, да се изградиш – бяха пустиня, блато. След политическите вълнения на 60-те години дойде стабилизиране на неосталинизма в цялата система, така че ние нямахме за какво да се закачим. По-късно, когато бяхме преминали своите 20, вървяхме по други писти, с удоволствие консумирахме либерализацията в областта на културата в България, направена от Людмила Живкова и нейните инициативи, но като цяло 70-те години бяха години на едно блато в България. Блато, от което искаш да излезеш, но е много трудно да го направиш, чисто психологически. Нямаш подкрепата нито на родителите си, защото те са до голяма степен вписани в тая система, освен че са родители по определение, нямаш подкрепата на голяма част от останалото обкръжение, така че – това бяха години на лични съмнения, на лични малки победи, на малко лично утвърждаване, както и на поражения.

Малко фрагментарно говоря, но се опитвам да изразя нещата по спомен, а споменът винаги е емоционален, той не е структуриран.

– Кое беше Вашето най-голямо лично съмнение и Ваша лична победа тогава?

– За един тийнейджър най-голямото му лично съмнение, каквото и да ви говори, е: „Дали аз ставам за нещо?“ То преминава и през облеклото, и през заниманията, и през първите „свалки“. Най-естественото и най-голямата „тревога“. Постепенно се оформят и потенциалите на една личност и си спомням, че имах ясно изразен афинитет към история и обществено-политически събития, още тогава.

– Пътят Ви беше, по някакъв начин, ясен?

– Не бих казал… Не бих казал, че е бил предначертан. Ленин – бил на 5 години – се събудил и майка му го питала какъв ще стане, а той казал: „Революционер.“ Нямаше изобщо такова нещо. (Смее се заразително) Но в този период започват да се показват възможностите на човека – в една или друга посока. Интересът към литературата, към алтернативни форми на живот, култура – цялото това формиране няма как да се пресъздаде с думи като опит и като усещане – не само за днешните тийнейджъри, но и за тези, които са били на такава възраст през последните 15 години. Не че са били леки, последните 15 години. Но през 70-те големият проблем беше да достигнеш до някаква стойностна, достоверна информация – за

каквото и да било. За нещата от живота, за литература, за философия… Стойностната информация беше голям дефицит. Стандартните сиви, еднотипни информационни масиви ни заливаха.

– Ще Ви прекъсна: стойностната информация се разпространяваше на циклостил и беше някак много ясно очертана. Докато сегашните момичета и момчета са залети от най-различен вид информация.

– Това искам да кажа – сега формирането става от съвършено различни посоки – и тук трябва да се научиш да „плуваш“ и да си подбираш нещата, които те интересуват. А тогава въпросът беше да ги намериш, и то далеч не тези информации, които някой би си помислил – „Архипелагът Гулаг“ или друго – на тая възраст това все още не е нужно. Политическите проблеми не са чак толкова силен приоритет. Но неща, които те интересуват, които могат да бъдат, примерно: живота на една рок група или по какъв начин се живее в една страна, за която си чел в „Спасителят в ръжта“, или пък в света на Джоузеф Конрад. И се питаш: как може такова нещо да бъде написано и как може да бъде преживяно? Това бяха образи от друга вселена, те нямаха плътност. Тъй като в нашата действителност те не присъстваха по никакъв начин. Пълноценното чувство за самостойност, за свобода на човека – на тази възраст, а и по-късно, беше трудно да се усети от нас.

– Аз като че ли я усетих в Университета, така ми съвпаднаха годините със ситуацията в България – 1989-а, студентски стачки… Вие кога усетихте свободата на личността?

– Усетих се свободен от клишета – до голяма степен свободен – през лятото на 1980-а, когато бях на студентска бригада в Полша. Тъкмо започваха стачките на „Солидарност“. И публично се говореха неща, за които в България беше опасно да си мислиш. За мен и за моето поколение – бях на 22 години – Полша и „Солидарност“ играят тази роля, която за поколението от 40-те години изигра „Пражката пролет“. Тя създаде ясните разграничителни линии. Дотогава се съмняваш, дотогава си вписан в една идеологическа рамка, която е трудно да надраснеш.

Много пъти съм мислил за това, когато за конюнктурни политически или дори междуличностни цели днес се вадят писания или записи на хора, които са говорили преди 20–30 години, с лека ръка се критикуват писатели, които са писали тогава. Като изключа целенасочените подмазвачески и блюзолизнически славословия, които не могат да не се правят нарочно, писането в рамките на това, което се нарича социализъм или марксизъм-ленинизъм, и основните ценностни репери, които се произвеждаха от идеологическата реалност, беше неизбежно. Не можеш да мислиш и да

пишеш извън тях, независимо от тях – особено в периода на формирането си. Имаше, примерно, подигравки към Желю Желев, че бил марксист. А Желю какъв да е, когато си пише дисертацията в Грозден (и заради която го „оселячват“) и не е чел нищо друго – да не би в селската библиотека да е имало Карл Попър? В библиотеката няма друго, по радиото няма нищо друго. Критичното мислене, опитът да излезеш на свободен терен, да покажеш, че нещо друго е възможно в рамките на системата – това беше възможното в онзи контекст.

Това, което беше Полша за мен, е, че тя ми „счупи“ контекста, накара ме да мисля, че е възможно нещо много по-широко, защото „онова оттатък“ беше безплътно. Ние слушахме онази музика, четяхме онези книги, гледахме до известна степен и филми – това беше изкуствен свят, съвършено виртуален, имагинерно виртуален свят.

– И какво говореха състудентите Ви, приятелите, какво витаеше в главите ви?

– Това, което там се говореше като проблем на епохата – че Съветският съюз трябва да спре да им диктува как да живеят, това, че са съседи на СССР може да ги прави подконтролни само геополитически, но не и да им диктува как да организират живота си. Важното беше чувството за свобода – невероятна свобода. Откровено казано (някой може би ще се изсмее, като го чуе), но: връщахме се с влак оттам, моите колеги тръгнаха от Русе за София, а аз продължих за Варна с влака Варшава–Варна, и като започнаха да се редят едни заводи, с едни червени лозунги за петилетки… Приплака ми се. Имах чувството действително, че съм попаднал отново в затвора. На фона на онова, което видях в Полша. А Полша не беше в материален план много привлекателна, да кажеш, че съм се прехласнал „по Запада“ – тя беше бедна, в криза, по магазините нямаше нищо, хората бяха по-бедни от нас, но чувството за свобода просто беше невероятно! Невероятно. Трудно ми е до ден-днешен да си го спомням без вълнение – чувството за свобода и срещу него чувството за затвор. Затвор в най-дребните детайли, не само в сивите сгради с червените лозунги…

– Като „Във всеки двор – качествено говедо“, да речем.

– И портретите на индивиди с не особено висок коефициент на интелигентност, бих казал. Но и най-елементарни неща – все пак Полша по това време, макар и бедна, в криза, имаше малко по-голяма свобода в рамките на системата. И „Солидарност“ имаше по-голяма свобода в рамките на системата. Невероятно впечатление ми направиха такива детайли, каквито абсолютно не може да бъдат почувствани от съвременни млади хора. В Полша в ресторантите и кафетата покривките бяха в различен цвят. В

България тогава покривките бяха само бели, мръснобели, на някои места бяха от мушама. Изцяло „Балкантурист“ – квадратен салон, бели чинии със синьо кантче и мръснобели покривки.

– Сигурно рискувам да отворя много голяма тема, но защо в България не се състоя това отваряне на прозореца за свеж въздух, както сте го видели в Полша през 1980 година?

– Причините са много и едва ли в рамките на нашия разговор можем да ги осветлим подробно, но има някои неща, които могат да бъдат казани, не за извинение или за оправдание на българското общество, а просто неща, които са факт: В Полша преимуществата бяха на една все пак много по-голяма страна в сравнение с другите източноевропейски държави – тогава беше 38-милионна. Страна, в която процесите на комунистическа индустриализация бяха преминали технологично по същия път – на преместване на селяните в града – но в чисто културен план бяха протекли по съвършено различен начин. В България миграцията на селото към града се осъществи изцяло под контрола на комунистическата партия, която използва, паразитира върху факта, че патриархалната селска култура беше пренесена в града. Преди това беше унищожено градското общество, доколкото то съществуваше, беше унищожен единственият източник на политическа и културна съпротива в селото – земеделското движение. С унищожаването на селската съпротива и на градската култура, с насилствената колективизация реперите на независимия селски и на независимия градски живот бяха съсипани изцяло. И това, което остана, беше системата на патриархално подчинение. Тъй като селският човек в България не е фермер – той е част от едно голямо семейство, в което има вътрешна йерархия, а културата е колективистична. Именно този колективистичен, патерналистичен характер на културата беше използван от комунистическия режим – селските маси бяха пренесени в града, със своята култура, която бе на практика преутвърдена в тоталитарната власт. А на мястото на патриарха дойде партийният секретар. На мястото на по-големия брат дойде милиционерът. Дойде система на патриархална тоталитарна зависимост и липса на индивидуална свобода. И тя беше използвана, за да се утвърди този режим; и трябва да се каже, че това стана много лесно тук, индустриализацията създаде изключително големи възможности за вертикална мобилност на хората от село. Особено на младите от тях. Идването в града означава течаща вода вкъщи, тоалетна, хляб, който се продава, а не го месиш, тежкият земеделски труд е заместен от 8 часа или колкото там – все пак нормиран работен ден, жилищните условия и тъй нататък. Всички разглеждат това като вертикална мобилност и се включ-

ват с желание в системата. Неслучайно тези поколения досега са носталгически по същината си.

– Родиха се мъдрости, от типа на „Учи, мама, че да не работиш“, нали?

– Ха-ха! Да. Но в Полша нещата имаха малко по-различен характер – не успяха да унищожат градската култура в същата степен, бяха съхранени острови на интелектуална и до известна степен – дребнособственическа територия, контролирана от режима, но все пак с известна степен на автономност.

– И църквата там изигра огромна роля.

– Огромното значение и влияние на църквата в Полша се базира върху обстоятелството, че, идвайки от село в новите индустриални градове, полското селячество пренесе огромната, дълбоката религиозност на полския селянин. И на практика църквата изигра ролята на мощен алтернативен механизъм, източник на култура, на опора, на упование. Самата полска католическа църква е много консервативна, тя по никакъв начин, от гледна точка на елементарни иновации като, примерно, свободен секс, свободни нрави, не може да бъде използвана като аргумент за свобода. Точно обратното: бидейки твърде консервативна, сега вече в Полша са налице силни либерални настроения против нейния контрол. Тогава обаче тя играеше ролята на мощен алтернативен източник на социална и културна власт, на влияние, което означи полското работничество като опозиционно работничество. Това се прояви още при първата възможност през 1956 година. Със събитията в Унгария се случиха и първите събития в Полша, изразени в стачки. Същото се повтори и през 1968 година, когато Гомулка падна от власт, заради движение, свързано с „Пражката пролет“, макар и не толкова мощно. И през 1980 година, когато комбинацията между две обществени групи, дето по принцип не се обичат – опозиционните интелектуалци и работничеството – създаде феномена „Солидарност“. Казвам, „не се обичат“ по редица причини – и исторически, и свързани с режима. Тези две категории бяха обгрижвани от тоталитарната власт по различен начин и бяха противопоставяни. Добре си спомняме как примерно българският работник беше принуждаван да мрази интелигента, защото „само лапа, а нищо не произвежда“, а пък живее подобре. Обратно: интелектуалецът развиваше снизхождение към работника, сведен до полупещерен статут.

Другояче се развиваха процесите в Полша, където в съпротивата срещу режима се създаде трайна връзка между работническата класа и интелектуалците. Този съюз направи възможна появата на „Солидарност“.

Ако това чуеш, видиш и разбереш, особено когато си на 20 години, не може да останеш равнодушен към системата. Освен ако не си формиран конформистки, решен да се катериш по личната си стълба и отклоненията не те интересуват. В нашата група имаше такива колеги.

– 10 ноември къде Ви свари? След посещението в Полша вероятно сте имал вече някакви нагласи, че нещата вървят към нещо различно?

– След Полша завърших социология през 1981-ва и единствената възможност да остана в София беше да кандидатствам за асистентско място в Университета. Единствените две, „спуснати“ тогава, бяха в Катедрата по научен комунизъм. Размислях дали да направя или не този компромис. Реших, че ще го направя, защото това беше единствената възможност да участвам все пак в една академична общност и в академичния живот. Алтернативата беше да стана заводски социолог във Варна или другаде. И до днес ми натякват, че съм бил преподавател по научен комунизъм. Единственото, което мога да отговоря е, че нямаше научен капитализъм тогава. (Смее се)

Разбира се, не ми беше особено приятно да повтарям глупостите в тяхната ортодоксална форма, та винаги съм ги преподавал в различни форми. Бил съм конформист, адаптирал съм се към ситуацията – това е вън от съмнение. Но мисля, че всички мои студенти, с ръка на сърцето, ще кажат, че не са чули от мен това, което трябваше да им сервират нормалните идеологически работници.

– А 10 ноември къде Ви свари?

– 10 ноември ме свари в София. Беше интересен ден, защото през 1989 година, на 21 август, бяхме с жена ми в Прага и почти участвахме в демонстрациите по повод годишнината от съветската интервенция. Хванахме метрото, но то не спря на станция „Вацлавске намести“, където се организираше демонстрацията, а на следващата. Излязохме, тръгнахме към площада, но на около 200 метра от там видяхме хора, гонени от милиция, да бягат към нас. Така бях не участник, а наблюдател на това, което стана.

Ходихме и в ГДР след Прага. Там течеше скандалът, че немците от ГДР могат да излизат през Унгария и да влизат в Австрия. Нещата бяха доста ясни. Върнахме се в България, тук продължаваха безкрайните извивки и усуквания около преустройството. Нищо не показваше на пръв поглед, че предстои каквото и да било. Нямаше сигнал да идва нещо особено, с изключение на събитията, които знаем всички – подписката в градинката на „Кристал“, „Екогласност“. Ходихме на тази демонстрация на 3 ноември –

първия случай на територията на България, когато човек можеше да се почувства свободен, в едно множество, което връчи подписката, събраха се на площад „Александър Невски“ много хора. Да, народът скандираше: „Де-мо-кра-ци-я!“ До мен беше Христо Кьосев, Бог да го прости, той беше доцент по история, преподаваше и история на БКП, и научен комунизъм, но беше първият дисидент, който ме посрещна в Университета и който говореше направо за мракобеснической режим, установен в една съседна нам страна, с която граничим от север. Ние питахме: „Румъния ли?“, а той: „Колега, моля Ви, храня жена, две деца и любовница.“ Също от неговите лекции съм запомнил, че след като Финландия вероломно напада Съветския съюз през 1940 година, след победата на Съветския съюз Сталин дава два месеца срок на хората на територията, завзета от Москва от „агресора“, да решат дали да останат в Съветския съюз или да отидат във Финландия. И Кьосето – така му викахме – завършваше тази част от лекцията по следния начин: „Изминаха двата месеца, границата падна и до ден-днешен финландските трудещи се, които не минаха в Съветския съюз, отчаяно блъскат главите си в граничния стълб, но нищо не могат да направят по въпроса.“ (Смее се) Това беше лекция от 1978 или 1979 година.

Десети ноември сутринта не си спомням какво правих – ходих някъде и нищо не знаех. Като се прибирам на обяд вкъщи – обикновено слушахме в 12 и половина „Дойче Веле“. Пускаме радиото: паднала Берлинската стена! И докато се чудя това възможно ли е, не е ли, търся Би Би Си, други радиостанции, трябваше да тръгна за Университета. В 2 часа пристигам там и слушам: Тодор Живков бил паднал! Уникален ден беше! Веднага слязохме долу в „Яйцето“, резервирахме маса, около която се събрахме 20–30 приятели и изпяхме „На многая лета“. Там, в кьошето, от другата страна, бяха Искра Баева и Драгомир Драганов. Аз наскоро се скарах с Драго във вестниците по този повод… Та, те двамата идват при нас и казват: „Сега за Петър Младенов няма нужда да пеете „На многая лета.“ „Спокойно, отвърнахме им ние, нямаме такова намерение!“

– И оттам нататък? Какво се случи с Вас през тия 15 години?

– Оттам нататък винаги съм бил част от всичко, което започна да се случва след 10 ноември като политически процес. Аз лично никога не съм се изкушавал – имах много сериозни задръжки да вляза пряко в политиката като практикуващ политик. Ходихме, помагахме на Петър Дертлиев, на СДС, на Желю Желев, с каквото можехме, имаше сред нас хора, които станаха политици: като Стоян Ганев, Снежана Ботушарова, Кольовска. Мен нещо ме възпираше, не мога да кажа точно какво – не се чувствам уютно в подобна позиция. В смисъл – да стана и да кажа: „Аз съм така и такъв.“

Предпочитам да запазя дистанция, да коментирам някои неща, да заемам позиция, но не искам да имам пряка партийна политическа идентификация.

– Коментарът и анализът са по-привлекателни?

– Разбира се, това е въпрос на гледна точка. Но никога, никога не съм се изкушавал. Имам много колеги, които се изкушават. И аз съм се включвал повече или по-малко в някакви политически акции, но пряко да застана, с политически претенции – не.

– Има ли някаква история, която може да се нарече знакова за Вас?

– Знакова от каква гледна точка?

– Която да звучи като пример или да обобщава това, което се случва?

– В момента не мога да откроя знакова случка. Мога да тръгна от самото начало: на първите избори бях застъпник за СДС в Смолян. Тогава границата между СДС и тъй наречената реформистка част от БКП беше много флуидна – до пародийност и до ирония в някои случаи. Но това не означава, че хората, които са се идентифицирали със СДС, напускайки БКП тогава, всички са били нагаждачи. Напротив! Познавам мнозина, които са били дори на позиция в БКП, но съвършено целенасочено и искрено подкрепиха промяната.

Има една случка, интересна за онзи първоначален период: Водач на листата на СДС в Смолян беше Димитър Езекиев, известният журналист. Той е много интелигентен, добре поставящ се, но там се беше отдал на сериозно пиене. И с Любо Гешев, тогава актьор в Смолянския театър, също член на БКП, както и Езекиев, поне доскоро член – тогава не бяха ясни границите. Та Любо Гешев – изключителен ентусиаст, тогава водеше кампанията и водеше СДС в Смолян, Любо ми вика: „Ела, понеже ти си голям, да изкараме оня от кръчмата на хотела и да ходим на митинг в Смилян.“ И отиваме с Любо в ресторанта, и намираме Митко да обяснява нещо на една красива девойка на неговата маса. Любо му вика: „Митко, ставай, защото БКП праща хора тука, да гледат какво правят седесарите, ставай да излизаме, да ходим на митинг в Смилян.“ „Любо, гледай си работата!“ И така – няколко пъти. След което Любо, който като актьор е много драматичен и експресивен, рече: „Митко, като комунист на комунист ти говоря! Стани и излез от кръчмата!“ (Смее се)

– Като казахте – метаморфози на хора. Интересна тема. Промени ли се референтната Ви група? Приятелите Ви същите ли останаха?

– Близките ми приятели от години са същите. От втората редица нататък… Може би с течение на времето на човек започва да не му достига време, все по-малко се среща с хора, но ако държи на определени, нами-

ра време кога. Промениха се мнозина, но не по политически съображения. Аз, макар че често пъти да се изказвам радикално политически, общо взето имам човешки контакти навсякъде. Не е необходимо да търся изразни средства, за да разговарям с хора, които не са на моето мнение, или са на противоположното. Но животът ме раздели с голяма част от моите приятели или близките ми, или с колеги, познати и така нататък. С голяма част от тях вече почти не се виждам.

– А дали е само въпрос на време?

– Разминаване е. С двама-трима, с които по някакъв начин сме се „надушили“ от ранни години, нещо по-дълбоко ни държи заедно – с тях и до ден-днешен сме приятели.

– Какви илюзии имате? Надежди?

– Илюзии нямам. А надеждата ми преди всичко е, че по Божия милост човек е нещо много повече от това, което той сам смята, че е. И за щастие, повече отколкото струват нещата, за които той сам страда, към които се стреми и които иска да притежава. Това ми е надеждата – всичко останало, в по-голяма или в по-малка степен, е твърде изменчиво. Защото човек, когато многократно се стреми да постигне нещо – не само за себе си – а въобще като картина на света, която би могла да съществува – подир време, за съжаление, разбира, че това е невъзможно. Ти си мислил, че може, но онова остава нещо много по-сложно и по-неподдаващо се на укротяване, на обхващане от малкия човек, който си ти, за какъвто и да се мислиш. Остава тази надежда, че човек може повече от цялата суета, която движи ежедневието и която е 80 на сто от съзнателния му живот.

Интервюто взе Николина Димитрова
май 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Петко Бочаров

– Господин Бочаров, откъде произлиза родът Ви?

– Аз съм градско момче. Роден съм в Плевен – майка ми и баща ми се връщали към София от Русе, защото наближавал моментът да се родя. Но моментът дошъл по пътя. Баща ми по това време бил прокурор в Русе. Така и до ден-днешен в личната ми карта като месторождение пише Плевен. Но съм израсъл в София.

Семейството ми наистина е интересно. По бащина линия моят дядо Георги Бочаров е бил знаменосецът на Цанко Дюстабанов в Габровското въстание. И не само че му е бил знаменосец и заместник, ами е бил и летописец на въстанието. За мое най-голямо изумление през 1976 година, когато беше 100-годишнината от Априлското въстание, във вестник „Антени“ излезе подлистник от 15 публикации с това, което дядо ми е записвал като дневник на въстанието. Текстът, доколкото зная, бил намерен в къщата му в Габрово, в мазето. Тогава за първи път прочетох какво е писал той. Изключително интересно! Не само хронология на фактите, но най-интересното е, че разсъждава и по различни въпроси и явления, описва и природата.

– Вие не знаехте, че такъв дневник съществува?

– Не, не! Тогава го видях за първи път, а и оттогава не зная къде се намира. Сигурно е в някой музей, но не зная къде. Дядо ми е човекът, който е носил ранения Цанко Дюстабанов, улучен в ръката. В една книга се описва как дядо ми с още един от четниците носят Цанко Дюстабанов, който вече получавал гангрена на раната на ръката. Оставят го на едно място в Балкана, отиват да търсят вода, когато се връщат, него го няма. А той, за да ги отърве от себе си, пропълзява и турците го намират. Съдят го във Велико Търново и го обесват.

Дядо ми прекосява пеша цяла Северна България, минава Дунава и се връща с опълченците. Бие се на Шипка и е бил един от достопочтените, уважавани граждани на Габрово. Имал е три деца – баща ми, неговите брат и сестра.

Баща ми учи право в Санкт Петербург. Издържа се там като пее в един църковен хор и до такава степен е добре материално, че взима и сестра си, издържа и нея, и завършват там. Тук ще вметна: баща ми беше приятел с прочутия навремето оперен певец Петър Райчев, който лично ми е казвал, че тенорът на баща ми бил по-добър от неговия и било жалко, че не се е посветил на пеенето. В началото на века се връща в България. Работи като съдия, като прокурор и накрая се установява като адвокат в София. Бил е член на Висшия адвокатски съвет. Разказвам го, за да подчертая, че семейството ми не е било богато, но не е било и бедно. Баща ми, за жалост, не е купувал магазини, а е давал пари за образование, за да ме издържа в Американския колеж, което и тогава беше скъпо.

Като адвокат той беше защитник на генерал Заимов преди 9 септември 1944 година, а след това беше защитник на около двайсетина души – депутати и министри, всичките ги разстреляха, с изключение на кмета на София инженер Иван Иванов. Това съсипа баща ми, защото той беше

юрист от онова старо поколение, за което правосъдието е нещо свещено, едва ли не религия, а тези, които му служат, са жреци, честни и почтени. Той не можеше да си представи да има предварително решен процес, каквито бяха процесите в така наречения Народен съд. През 1947-а баща ми почина от инсулт.

– А от къде идва родът Ви по майчина линия?

– Фамилията произхожда от Русчук и е далеч по-префърцунена от габровската фамилия на баща ми. Дядо ми е бил предприемач. Бил е богат човек, защото тук, в центъра на София, между площад „Славейков“ и улиците „Раковски“ и „Стефан Караджа“ е живял в къща с двор от 3 декара. Умира на 42 години, докато бил по работа във Виена. Оставя вдовица на 28 години с четири деца.

Моето семейство е комбинация от следосвобожденската изтънченост на майчиния ми род със здравата балканджийска фамилия на баща ми.

– А откъде тръгвате Вие, „резултатът“ от тази комбинация?

– Завърших Американския колеж в София през 1938 година. Скоро ми беше на гости един мой съученик и с него установихме, че от нашия клас сме останали само двамата. Завършихме около 25–26 души, не повече! В началото, в четвърти клас, постъпихме 40 и няколко човека. След Колежа отидох веднага в казармата, за да отбия военната си служба в кавалерийския ескадрон на ШЗО, но избухна войната, 1939 година. И оттогава, като се зареди една военна служба – ту редовна, ту мобилизиране, та чак до 1945-а. После завърших право в Софийския университет.

– В Американския колеж толкова ли беше висока летвата, че завършихте само 26 от 40 човека?

– Много! Това беше страхотно учебно заведение. Различаваше се рязко от останалите, защото беше с пансион. Ние живеехме там. Наистина, едно е да живееш със съучениците си, друго е да ги виждаш само по време на занятия. Колежът беше толкова добро учебно заведение главно поради извънучебната си дейност. Всичко имаше. Човек от каквото се интересува, можеше да се занимава с него! Музика, литература, рисуване, театър, риторика и тъй нататък.

– Вашите интереси накъде се насочваха тогава?

– Бях орисан да бъда дете в сравнение с моите съученици. Не зная защо. Някак бях по-бавноразвиващ се. Имам предвид във физическия смисъл – по ръст, бях палачор почти до последния клас. Ние учехме до девети клас тогава, докато гимназиите свършваха до осми, значи, една година повече. Мен момичетата започнаха да ме забелязват едва в девети клас. Дотогава никоя не ми обръщаше внимание. Но в девети клас нена-

дейно ме избраха на един от най-престижните ученически постове – председател на *Dramatic Association*. Който се проявеше на сцената, ставаше много популярен!

Това е за Колежа като основа на моя характер и личност. Безспорно, дължа голяма част от оформянето си на това учебно заведение.

– Приятелите Ви от колежа? За какво си мечтаехте тогава с тях?

– Трайни приятели, наистина. Няма начин! Като спиш в една стая и леглата ви са едно до друго, приятелството се циментира. Но мечти? Не си спомням да съм мечтал било за богатство, било за кариера или слава. Знаех, че трябва да мина през този период на образование, пък после – каквото сабя покаже! Баща ми искаше да го наследя в професията, така че аз знаех, че ще следвам право. Когато започнах да уча, стана ми интересно. Правото е много интересна материя. Никак не е суха и скучна, особено наказателното право. Представях си, че ще имам академична кариера като преподавател и, защо не, като професор в университета.

– Обаче нещата се завъртяха?

– Работата така се завъртя, че дойде 9-и септември. Всичко се обърка! Опитах се да адвокатствам, но скоро видях, че няма да мога. Като всичко останало и адвокатурата стана слугиня на партията. А трябваше да се живее. За съжаление, на 10 януари 1944 година бомба падна точно върху нашата къща на „Раковски“ 112 и я унищожи до шушка. Нищо не остана. След това властта отчужди мястото. И не плати нищо. Това, което дядо ми Петко беше купил, сега са му собственици неизвестно кои. Опитахме с брат ми да си потърсим правата чрез съда, но представяте ли си как можехме да се състезаваме с материалните възможности на тайнствените си опоненти. Искът ни беше отхвърлен с две страници мотиви, на които копче не можеш да кажеш. Сега отчуждената с министерско постановление през 1952 година сграда си е на мястото, всички етажи били разпродадени, отдолу двата огромни лъскави магазини носят месечни наеми от четирицифрени суми в евро. В чий джоб отиват тези пари, само дядо Господ знае. Но халал да им са. Едно време, когато нямаше къде да приютим глави, майка ми и баща ми се бяха сврели в мазето на роднини. Та, точно тогава един приятел ми каза, че в БТА са обявили конкурс за преводачи от английски. И аз се явих. Каквото трябваше, направих си го. Мина един месец, мина втори, никой не се обади.

Мислех си дали да не ида да потърся работа в някоя от легациите. Това звучи като идиотизъм, но Ви го казвам, за да разберете до каква степен дори един сравнително знаещ българин, какъвто бях аз, не е имал и хабер от това, което се извършваше тогава в България. Впрочем, това беше и

трагедията на хиляди хора, които са имали възможност своевременно да напуснат страната, но не са го сторили, защото са били уверени, че няма за какво да пострадат. А ги избиха без съд и присъда (или с маймунските присъди на „Народния съд“), просто защото се числяха към интелектуалния елит на нацията. А аз си въобразявах в онези уникални времена, че мога да постъпя на работа в Американското или Английското посолство! Тук тогава имаше и Съюзническа контролна комисия. Както и да е, не можах да намеря подходящите връзки и нищо не излезе. Но да се върна на конкурса в БТА. Повикаха ме след близо три месеца. И никога няма да забравя началника на „Кадри“, който тогава беше по-важен дори от директора, който ми каза, че са решили да ме назначат – първо, защото моята работа била най-добра от 12-те кандидати, и второ, защото от всички съм бил „най-малко неподходящ“! Това нали Ви харесва като формула!? Самият факт, че съм завършил Американския колеж, вече беше лоша атестация. Работата е там, че другите сигурно са били още по-неподходящи, защото аз наистина зад себе си нямах нищо. Нито съм членувал в „Бранник“, „Ратник“, имаше такива организации, аз просто не можех да ги понасям! Не можех да понасям мисълта за германската действителност при Хитлер. Бях възпитан да ненавиждам всеки авторитаризъм. Така че нямах зад гърба си нищо, нито даже „Отец Паисий“, нищо, бях просто софийско тийнейджърче, което гони гаджета… От друга страна, в БТА изпитваха жестока нужда от хора със западни езици. Властта искаше да направи от БТА информационен институт, а това означаваше БТА да се информира от световните агенции. А световните агенции, както е известно, си предават и досега емисиите на собствения език.

– Това не е ли много тежка работа – да има информация, а в същото време да няма?

– Оттук нататък абсурдите, през които съм минал, през всичките тези 32 години в БТА, са неописуеми – като практика и като изживяване. Това е точно, както Вие казвате. Искаш, от една страна, да си информационна агенция, да си информиран какво говори „врагът“ за теб, а от друга страна, това, което говори „врагът“, трябва така да го засекретиш, че да не може да излезе от вратата на институцията. Е, от вратата не излиза, ама идва при мен. Работех с петте световни агенции: *Associated Press*, *United Press International*, *Reuters*, *France Presse* и ТАСС. Те предаваха тогава на радиотелетип. Машината пишеше на хартия от една голяма ролка, която непрекъснато се размотава, размотава, така че обикновено измервахме информацията на метри. „Вземи *AP*, той е три метра!“ Това беше информация, която тече нон стоп. Няма Нова година, няма празници, няма не-

деля! Непрекъснато тече. А от тази информация сигурно една стотна влиза в бюлетините на БТА, за да отиде по медиите, по вестниците, които бяха огледален образ един на друг. Разбира се, имаше служебни бюлетини, но материалите за тези служебни бюлетини пак минаваха през мен, така че за един голям период от време бях, смея да кажа, един от най-осведомените за събитията в света хора в България. По-осведомен и от Тодор Живков, защото той научаваше това, което аз му дам. Е, аз не мога да задържа информацията, но прочитам какво пише кореспондентът на *United Press International* от Москва за смъртта на Сталин, например. Това, което казвам за себе си, е преувеличение, разбира се, то важи и за колегите ми от „Международна информация“ на БТА, то важи и за днешната БТА, която като журналистическа школа няма равна на себе си.

– Кога осъзнахте колко голяма е отговорността Ви?

– В момента, когато започнаха да ме канят да обяснявам „международното положение“. Започнаха да ме канят много често, не само мене! Разни младежки домове и институти имат партийни събрания, ОФ събрания – обръщат се към БТА да им изпрати човек, който да им обясни какво е международното положение! Например, какво е положението в Ангола или в Етиопия? И когато трябваше през 1968 година да отида да обяснявам еврейско-арабската Шестдневна война, в която евреите пометоха и четирите арабски държави, или по-късно през 1973-та, когато избухна следващата война, аз много добре знаех кой е Ануар Садат като президент на Египет! Много добре знаех, че той абсолютно сигурно ще се отметне от приятелството си към Съветския съюз, абсолютно сигурен бях, че ще отиде при капитализма, както и стана! Но когато в един институт си позволих да кажа, че на този Садат не трябва много-много да му се вярва, веднага в БТА се получи писмо от тамошната партийна организация, в което питаха: „Защо ни изпращате тук провокатори?“ Така че, това беше нещо като ходене върху въглени.

Питате ме кога осъзнах? Някъде към втората половина на 70-те години – това беше десетилетието на разпадането на колониалните държави. И то главно в Африка. Тогава португалци и англичани се изтеглиха от колониите си, тогава някои африкански страни тръгнаха по „социалистически път на развитие“. Тогава Студената война се изостри много, просто защото старците в Кремъл, които бяха абсолютно изкуфели, не си даваха сметка какво е съотношението на силите. Те си въобразяваха, че могат да бият капитализма със своята скапана икономика и огромна, но остаряла като организация и въоръжение армия. Тези старци направиха непоправими грешки, най-голямата от които беше през 1979 година, когато

влязоха в Афганистан, и то, след като имаше ислямска революция в Иран. Оттук тръгна неудържимо залезът на СССР и първото важно събитие в тази насока дойде една година по-късно, когато в Америка избраха Роналд Рейгън за президент. Направете сметка, през 1991-ва Съветският съюз изчезна – само след някакви си 12 години. Та вече към 1980-а си бях дал сметка, че този свят, какъвто го знаех, няма да го бъде! Че с този наш „строй“ е свършено. Но признавам, че съм бъркал в сроковете – никога не предполагах, че ще го видя! Мислех, че някъде около 2015–2020 година ще му дойде краят!

– Имал сте много повече търпение в очакванията си!

– Убеден съм, че и в най-секретните щабове на ЦРУ не са си въобразявали, че Съветският съюз ще рухне през 1991 година. Абсолютно съм сигурен! Никога не са си представяли това! Това е великата изненада не на столетието, а на хилядолетието!

– Защо според Вас стана толкова изненадващо?

– Защото никой не очакваше, че структурата е прогнила до такава степен. В момента, в който Рейгън обяви така наречените Звездни войни, които тотално разрушаваха „равновесието на ужаса“, пазило мира 40 години, от този момент нататък Съветският съюз беше обречен! Просто защото „Звездните войни“ означаваха, че САЩ могат да свалят съветските ракети в полет, а Съветският съюз не може да сваля американските ракети в полет. А равновесието се крепеше на това – тоталното взаимно унищожение.

– Коя новина Ви накара да изтръпнете?

– 1962 година, Кубинската криза. При нея човечеството се размина на един дъх разстояние с Третата световна, с ядрена война. Малцина разбраха истината. Само ние в БТА го знаехме, знаехме, че въпросът е не на часове, а на минути. Американците бяха блокирали с флотата си Куба. Хрушчов беше изпратил свои натоварени с ракети военни кораби – да ги доставят на Куба. И Джон Кенеди като президент каза, че ако те се опитат да минат през блокадата, американските кораби ще реагират и ще ги потопят. Може ли да си представите до каква степен може да изкуфее един комунистически лидер като Хрушчов! Защото той приема една конфронтация по море – на 12 000 мили от Съветския съюз и само на 90 километра от Флорида, във води, където американците имат тотално превъзходство във всичко. И въпреки това Хрушчов каза, че съветските кораби ще минат. А ние в БТА, докато получавахме съобщенията, отлично разбирахме за какво става дума. Ако Хрушчов не беше дал заповед в последния момент и неговите кораби не направиха завой, и не се бяха върнали обратно,

войната щеше да избухне на 100 процента. Това щеше да е ядрена война. Светът не разбра през каква криза е минал. Но ние знаехме. Седяхме скупчени над машините и не дишахме. Сигурен съм, че отстъплението на Хрушчов му коства мястото в Кремъл. Малко след кризата го свалиха.

– В БТА е било много интересно, но не е било лесно. Какво не можехте да понасяте?

– Ненавиждам от дъното на съществото си лицемерието и двуличието. Всъщност, на комунистическия строй това му беше характерната и основната черта! Всичко беше с две лица. Всичко беше с две действителности. Например, на младите се забранява да слушат западна музика и Радио София, ако пусне западно парче, то е едно на 50, а същевременно всички млади хора имат магнетофони вкъщи и слушат *Beatles*. Говори се примерно за равенство, а всъщност има привилегии. Казах Ви за абсурдите, с които трябваше да живея. Вие например, знаете ли какво означава „обективистична информация“? О-Б-Е-К-Т-И-В-И-С-Т-И-Ч-Н-А!?

– Не!

– Как ще знаете! И ние в БТА не знаехме, докато не ни бе обяснено. Значи, информацията трябва да е „обективна“, но не и „обективистична“. Ето пример: Роналд Рейгън държи реч във Фултън и нарича Съветския съюз „империя на злото“. Разбира се, всички агенции съобщават какво е казал Рейгън. Ние също не може да го премълчим. Но как да се изразим? Информацията ще е обективистична, ако кажем: „Днес във Фултън американският президент Рейгън нарече Съветския съюз „империя на злото“. Затова, за да не е информацията обективистична, трябваше да кажем нещо от рода на следното: „Днес във Фултън бившият третостепенен холивудски актьор Роналд Рейгън, който понастоящем е стопанин на Белия дом във Вашингтон, си позволи, видите ли, да нарече първата в света социалистическа държава „империя на злото“. Така информацията ставала обективна, но не и обективистична. Когато трябваше да правя компромис с тая идиотщина, просто полудявах. Но такава беше официалната линия. Не мога с думи прости да съобщя, че студентът Ян Палах се е самозапалил на „Вацлавске намести“ в Прага. Защото публиката не трябва да го научи. Или ако го научи, ще го научи по-късно с хиляди заврънкулки. Или че два съветски изтребители са свалили южнокорейски самолет с 270 души на борда! Защото е минал над Камчатка.

– Не се ли изкушавахте да събирате „обективистичната информация“ и „легалната“ информация?

– Никога не съм мислил за такова нещо по простата причина, че това означаваше да си навлека тежък риск. Ненужен при това. Но тук може

би ще е добре да Ви разкажа една кратка история, за да разберете до каква степен дори такъв като мен, човек на когото не му липсва самочувствие, може да се почувства депресиран от условията наоколо. Тая история е, според мен, едно от най-забележителните ми преживявания през 32-те години в БТА, нещо което изрови в душата ми дълбока бразда и никога няма да го забравя. Освен това е история, която именно днес предизвиква много сериозен размисъл. Как само се менят врмената, а с тях и ние!

Ще да е било около началото на 70-те. Повика ме главният директор и ми възложи да се срещна с кореспондента на Асошиейтед прес в Югославия, който щял да дойде у нас като представител на световната агенция, за да се подпише нов договор за сътрудничество с БТА. Срокът на стария вече изтичал. Напълно съм забравил името на колегата – сърбин по народност, но това няма значение. Срещнахме се във фоайето на хотел „България“. Беше като манекен на марково облекло. Костюмът, ризата, обувките, вратовръзката – всичко по него беше безупречно. Висок, строен, с хубаво гладко избръснато лице и с лула в устата, димът от която лъха на кумарин. Говори без запъване на оксфордски английски – изобщо не е възможно да познаеш, че матерният му език е друг. Помислих си, че сигурно с подобна интонация и изражение на лека досада говори един „сър“ на своя бътлър. Ненадейно се видях някак отстрани и не се харесах.

Чувството за малоценност и до днес не съм забравил. Та това беше сърбин, по дяволите, какво ми разиграваше фасони! Из нашите ширини, където бозата е масова напитка, където и да идеш – от Адриатика до Черно море – и се върнеш две поколения назад, няма как да не се натъкнеш на навуща и свински цървули. Нарочно го попитах дали не мисли, че можем да опростим нещата, ако аз му говоря на български, а той на мен – на сърбохърватски, и че може би така по-добре ще се разбираме, ала той изобщо не схвана иронията. „*O, no my friend, sorry, I forgot your name*“ (О, не, приятелю… съжалявам, забравих Ви името). „Бочаров“ – рекох. „*Ah, yes, excuse me, but let's stick to the language we both know. As far as I am concerned, I find it easier to think in English*“ (А, да, извинявам се … но нека се придържаме към езика, който и двамата владеем. Що се отнася до мен, по-лесно ми е да мисля на английски). Туш! И аут! Хвърли ме, както се казва, в оркестъра.

По онова време у нас уравниловката на ниво махленска бакалия с празни рафтове и българско производство на костюми с панталони тип „чакам наводнение“ съжителстваше със специалния валутен магазин

„Кореком“, предназначен да обере и малкото изгладувани доларчета на късметлиите, пуснати на гурбет в чужбина, предимно в Либия. Ако трябваше да сравняваме „Народната република“ с Титова Югославия, нашето си беше пълна скръб. Къде можех да се сравнявам аз, с моята редакторска заплата, с тоя изпипан палячо. Ами че в Белград и Скопие магазините бяха фрашкани с всичко, което можеше да видиш и във Виена. Контрастът с нашенското застояло блато беше потресаващ. Но закономерен, защото Югославия беше извън така наречения социалистически лагер, беше част от Движението на необвързаните и въртеше търговия с цял свят. Сърби, хървати, словенци, македонци, босненци, черногорци можеха да пътуват свободно, караха застави, фиати и фолксвагени, а не запорожци, москвичи и трабанти. От портмонетата си вадеха долари. Като качество на живота България по онова време можеше да се сравнява само с Албания. Ние бяхме „Изток“. Сърбия беше оттатък.

А вижте я Сърбия къде е днес. Как винаги могат да се намерят идиоти, които да загробят цяла нация. По време на нацистката окупация Югославия даде 2 милиона убити, а някакви самозвани узурпатори на властта в Белград допуснаха НАТО да ги бомбардира. Въобразяваха си, че демокрациите ще им цепят басма. И че само ги плашат. Е, Милошевич е сега в затвора в Хага, но какво го топли този факт средностатистическият сърбин. Той сега завистливо наднича над плета към България и си представям как е оклюмал носът на моя човек от АП – макар да е много по-вероятно, че той отдавна се е изнесъл в света, който смята за свой. А казват, че сърбите били шовинисти! Не, на тоя свят има хора умни и хора глупави. Това е правилото.

Разказах този наглед нищо и никакъв епизод, защото има за нас безценна поука. В него е събрана като в орехова черупка трагедията на нацията ни през целия ужасен XX век, всичките перипетии и дивотии, през които поколения българи (и моето сред тях) минаха заради чужди интереси и как изведнъж се оказва, че, точно когато моментът е най-подходящ, сме заредени с достатъчно сиво вещество, за да ударим в целта. Можем с право да се гордеем със себе си.

– Как се роди Вашето знаменито „Да, ама не!“?

– Да, така ме знаят. Това е много интересно. Какво да Ви кажа, непрекъснато ме питат за това. Употребих го за първи път, когато участвах във „Всяка неделя“. Там Кеворк ме беше поканил да правя новините и актуален коментар. Беше интересно за мен време. Особено когато се налагаше да се правят промени в последната секунда. Имах „право“ на 3 минути, а вече ще ме включат и дотичва Кеворк и ми казва „направи го мину-

та и половина“. Можете да си представите как се съкращава текст в движение. Та това „Да, ама не“ съм го казал за пръв път тогава. В гладната Луканова зима, когато нищо нямаше по магазините, хладилниците бяха празни. Не претендирам за авторство. Може би съм го чул някъде. Или съм го прочел. Не зная как ми е дошло да го кажа, но съм го казал. Интересното е, че го приписаха на мен и така си остана, името ми е свързано с тази фраза.

– Това стана много повече от фраза!

– Най-краткият възможен коментар. Коментар от три думи. Вече когато започнах да се замислям, си дадох сметка, че наистина е една страхотна фраза. Ударна, кратка и запомняща се! Най-напред, дайте си сметка, че в българския език има това „ама“, което не е „но“. На английски ако кажеш „но“, това е „*but*“. „*Yes, but no*“. А на български „да, ама“, тук има нюанс, нюанс на „не е баш така“. Нямате представа какви хора по улицата ме срещат и ми казват „Да, ама не“!

– На какво ще кажете днес „Да, ама не“!

– На много неща. Едно от най-актуалните е на някакви надежди тук, сред управляващите среди, че в Либия ще могат да контактуват по цивилизован начин. „Да, ама не“! С тази държава и с този тип, който е там от 1969 година, такова нещо не може да стане. Аз съм се занимавал с него в БТА. Все едно да смяташ, че севернокорейците са нормално общество! През 1986-а Кадафи обяви залива Сидра в Средиземно море за териториални води на Либия. Но за да го разберете колко му е акълът, той отправи заплаха към 6-ия Американски флот, че ако дръзне да мине през залива, ще го потопи. Кадафи ще потопи 6-и Американски флот! Нали си представяте какво означава това?

6-и Американски флот, разбира се, нарочно мина. Тогава Кадафи изпрати два съветски изтребителя МиГ–19 да потопят 6-и Американски флот. Те бяха посрещнати от два американски F–15, от които единият моментално свали и двата либийски самолета. Вторият F–15 дори не успя да гръмне. И двата либийски изтребителя бяха свалени за по-малко от минута. Ето такава му е преценката на Кадафи. През 1977 година мина границата на Египет. Египтяните изгониха войската му с ритници. В 1977 година окупира и Северен Чад, където има много богати уранови мини. Чадската съпротива го прогони пак с ритници, там либийците оставиха оръжия и боеприпаси за 2 милиарда долара. Това е Кадафи.

– А Вашият коментар за последните 15 български години?

– Типично български! Всичко направено по най-тежкия възможен начин. И по най-трудния възможен начин. Това е българинът. Има нещо в

себе си вродено, все си мисли, че някой го лъже и че той може да го надлъже. Виждате какви отвратителни фалшификати се правят!

– Това не е ли въпрос на времето? Ако законите се спазват…

– В момента, в който България влезе в Европейския съюз, всичко ще се промени, ще се обърне с главата надолу. В това можете да бъдете сигурни! Аз знам какво беше Гърция, преди да влезе в ЕС, виждам какво е сега. И не само тя! Какво е Португалия, да кажем. Португалия беше с фашистки режим 40 години. Да не говорим за Испания. Къде е Ирландия? Всичко ще се промени! Вярно е, че най-трудно се променя мисленето на хората, но и това ще се промени. Просто със смяната на поколенията.

– Преживял ли сте предателства от приятели през годините?

– От близките ми приятели – не. От тях не съм видял предателства, но те просто си отидоха. Предателствата са се случвали в рамките на моята работа в Агенцията. За 32 години не можеше да мине и без това. Получавал съм ритници в кокалчетата, нож в гърба. Падал съм до много ниско. И след това пак съм се изкачвал. През 1963-та още не бяхме женени със съпругата ми, с нея се запознахте преди малко. Та, тогава тя ме заведе на Великден в черквата „Света Петка“, на улица „Цар Калоян“. И като излизаме със свещи, на тротоара се сблъскахме с партийния секретар на БТА. Свалиха ме с няколко степени надолу: направиха ме „литературен сътрудник“ 4-та степен. А аз вече бях стигнал до „редактор“. Е, не ме уволниха – изпратиха ме кореспондент на „Вътрешна информация“ в Силистра, все едно заточение в Диарбекир. Отидох там, където си живях три месеца като цар. Даже получавах повече пари, защото имаше и командировъчни. Назначиха за главен директор Лозан Стрелков, който после разказваше как в ЦК му дали списък с имената на 10 души, които трябвало да бъдат уволнени. Бяха все такива като мен, дето всъщност вършехме каквото трябва. Аз бях на първо място. Димитри Иванов идваше на второ, след него Кръстан Дянков. Стрелков обаче заявил, че няма да ни уволнява и че първо иска да види какво можем. Така отново тръгнах нагоре степен по степен. Просто на мен работата ми беше интересна. Вълнуваха ме събитията, проблемите, особено да наблюдаваш как вървят нещата в развитие.

– А „приятелството“ Ви с превода кога започна?

– Аз съм превел най-малко десетина книги. То беше просто за допълнение към заплатата. И сега ми предлагат, но няма да превеждам. Абсолютна обида е да ти плащат три лева на страница. Това е висококвалифициран и много тежък труд.

Работих 11 години, от 1991-ва в радио „Свободна Европа“. Имах четири минути за коментар, актуален, на тема по мой избор. Там нямаше никакви намеси, от когото и да било. Това продължи, докато закриха радиото. Когато това стана, за първи път се самопредложих на „Дойче Веле“. Взеха ме веднага. И цяла една година, 2004-та, правех за „Дойче Веле“ това, което правех и в „Свободна Европа“. Веднъж в седмицата, излъчваха го в 7 часа, после го повтаряха в осем, а ме записваха в неделя вечерта. Е, не можах да издържа там, защото това е радио със зверска цензура, упражнявана при това според преценката на едно лице – шефката на българската секция. Не съумях да се разбера с нея.

– Тъкмо щях да питам за цензурата, къде е била най-люта, в БТА ли, в БНТ ли …

– Цензурата беше най-люта в БТА, разбира се. Но трябва да ви кажа, че цензурата в „Дойче Веле“ в днешно време е по-страшна и от тази в комунистическата БТА. И основната причина е некомпетентността и предразсъдъците на ръководството на Българската редакция. Навремето в БТА се знаеше какво може и какво не може. В „Дойче Веле“ днес не можете да знаете шефката как мисли. Не искам да се впускам в подробности, защото ще прозвучи лошо, пък и няма смисъл. Щом немците могат да търпят грубото незачитане на свободата на словото, тяхна си работа. Въпроът е дали знаят защо българските им емисии са толкова сиви и скучни.

– Как човек се предпазва от автоцензурата? Възможно ли е, не е ли тя по-страшната? За повече от 30 години в БТА как се опазвахте?

– Не е нужен гениален интелект, за да му хванеш цаката накрая. Просто някои неща не ги казваш, или, ако ги казваш, казваш ги по килифарски. Това е специално умение, което лично аз бях усвоил навремето почти до съвършенство. Да те четат между редовете и да се усмихват съучастнически. Не е ли чудесно. Но някак си откакто комунизмът си отиде и това умение увехна. Защото няма за кого да работиш по този начин, нали. В случая с „Дойче Веле“ открих, че съм много по-готов да скъсам с тях, отколкото да им играя с автоцензурата. И го направих. Съдете сами, как няма да ми се качи кръвното. Изпращам им коментар във връзка с историческата дата на Съединението – 6 септември 1885-а. Мога ли да говоря за този акт, без да говоря за Сръбско-българската война от 1885-а, за Сливница, Драгоман и тъй нататък. В българската история това е велик подвиг на народа. Какъв е този мозък, който може да каже, че от коментара ми лъха на шовинизъм и това „не е в линията на нашата редакция“, само защото се възхищавам на героизма на българския войник! Може ли

да коментирам маймунския процес срещу медицинските ни сестри в Либия, без да кажа какво мисля за истинската му цел. Има ли авторски, личен коментар без опит за прогноза? И този коментар беше спрян по личното нареждане на шефката, защото не можело да предвиждаме какво други ще направят! У нас медии, социолози и политолози отбелязаха рязко увеличение на покупките пред Коледните празници за пръв път от 15 години, но не можело да акцентирам на този факт, защото 2 и половина милиона пенсионери живеели под границата на екзистенц минимума. Че има пенсионери на границата на екзистенц минимума, има, но не са два и половина милиона, а много по-малко. И е истина, че покупателната способност на българина се е увеличила. Да, ама не – казва шефката на „Дойче Веле“, аз знам повече от теб. Изобщо адски се ядосвам, само като си спомням (това е само част от примерите). Много лесно се стига до автоцензура, а тя е по-страшна като явление от цензурата без това „авто“ отпред.

– Продължавате ли да се учудвате? На какво?

– Учудва ме поведението на царя. Човек, който е бил 50 години в изгнание! Аз от него не съм чул една дума да каже за мракобесието в миналото, една дума да каже за баща си, една дума да каже за чичо си, когото застреляха абсолютно невинен, само защото беше член на царското семейство. Човек, който може да иска да назначи Бриго Аспарухов за „координатор“ на квалифицираната информация, как да не се учудвам! Имам право да се учудвам и покрай това – да правя заключения и предположения.

Учудва ме неспособността на уж умни хора да преодолеят личните си чувства в интерес на държавата, каквото става в средите на така наречената наша десница. Те пък, ако могат да се издавят в капка вода, ще се издавят, вместо да си дадат сметка кое е добре за България. Казват, че колкото човек повече остарява, толкова по-малко се учудва. С мен не е така. Мисля, че ако човек престане да се учудва на онова, което става около него, все едно се е превърнал в неодушевен предмет. Важното е да ни учудват все повече хубави неща и все по-малко лоши и грозни неща.

– Има ли новина, за която си мечтаете?

– Искам един ден да чуя, че брутният вътрешен продукт на България е стигнал 30 000 щатски долара на глава от населението. Това ми се иска един ден да науча от вестниците. Иначе България засега се движи по правилния път. Препъваме се, напредваме, както казах, по най-трудния начин, но поне вървим накъдето трябва. Защото можехме и да не вървим накъдето трябва. И това, което казах преди малко за Сърбия, важи с пълна

сила и за нашата съдба. Слава Богу, нашите Милошевци отидоха та се не видяха, ама все пак има едни хора, които искат да ни върнат обратно, или поне да ни отклонят настрани. И е факт, че това са българи, които макар с влияние в миналото, и сега имат обществени позиции, достатъчно силни, за да получават постоянен достъп до медиите и физиономиите им да излизат почти непрекъснато на синия екран. Това са лица, които насаждат най-противопоказните за националния интерес на България теории и линии на поведение. В 39-ия парламент им казват „бандата на четиримата“, защото са четирима, все отбор юнаци, като се почне от бившия военен номер 1 Любен Петров, та се свърши с професорите Пантев и Сапарев. Вземете например господин Пантев, който не се стеснява от позициите си на историк да дърпа чувствителната струна на националното достойнство, като прави паралел между зависимостта на България от Кремъл навремето и сегашните ни отношения със САЩ. Слага ги на едно равнище, което е връх на наглостта. Чичо от Горно Нанадолнище обаче го слуша и му вярва. И не е само той, много са като него. Писатели, стихоплетци като Недялко Йорданов, които крокодилски сълзи леят за сатрапа Саддам Хюсеин и колко „войната в Ирак“ била акт на империалистическа сила като Америка. И пълно мълчание за естеството на ислямскияя екстремизъм, за неговите глобални цели и средства, мълчание за факта, че съсед ни е сунитска Турция, а на юг от Марица та до Албания и Косово минава мюсюлманската дъга, която с всяка година расте по численост. Ето, това са страшните елементи за България.

България е била 500 години под османска власт, а след това и 50 години под комунистическа власт – това е огромен период от време, който не може да бъде преминат с едно поколение. Няма начин. Последиците, които е оставило това време, са чудовищни. И не могат да се избегнат. Представете си какво е била Западна Европа, когато тук е била непрогледна тъмнина. В Западна Европа са строели дворци, имало е барони и графове, имало е аристокрация. А у нас е имало само едно неосъзнато население. На всичкото отгоре сме и в зоната на тази източноправославна църква, която е всичко друго, но не и духовна опора. Тя просто е лишена от чувство за мисия. Да сте чули православен поп да отиде при аборигените в Африка или Амазония?

Помислете си само какъв шум се вдигна около трети и четвърти блок на АЕЦ „Козлодуй“. Българинът не може да си представи, че веднъж като е казал „да“, това означава „да“! Той не може да си представи, че за западняка „да“, значи наистина „да“. Е, ще се научи.

– Имате ли запазени илюзии?

– Там е работата, че винаги съм ги имал. Така съм скроен, че винаги вярвам в доброто. Вярвам в хубавото. Аз съм непоправим оптимист. Днешната ми илюзия е, че може така да стане, та децата на тези, които извършиха 9-и септември, да не вземат да управляват пак България. Не за друго, а просто, защото е нечестно. Но това дали е честно или не обикновено никого не интересува.

Интервюто взе Николина Димитрова
май 2005 г.

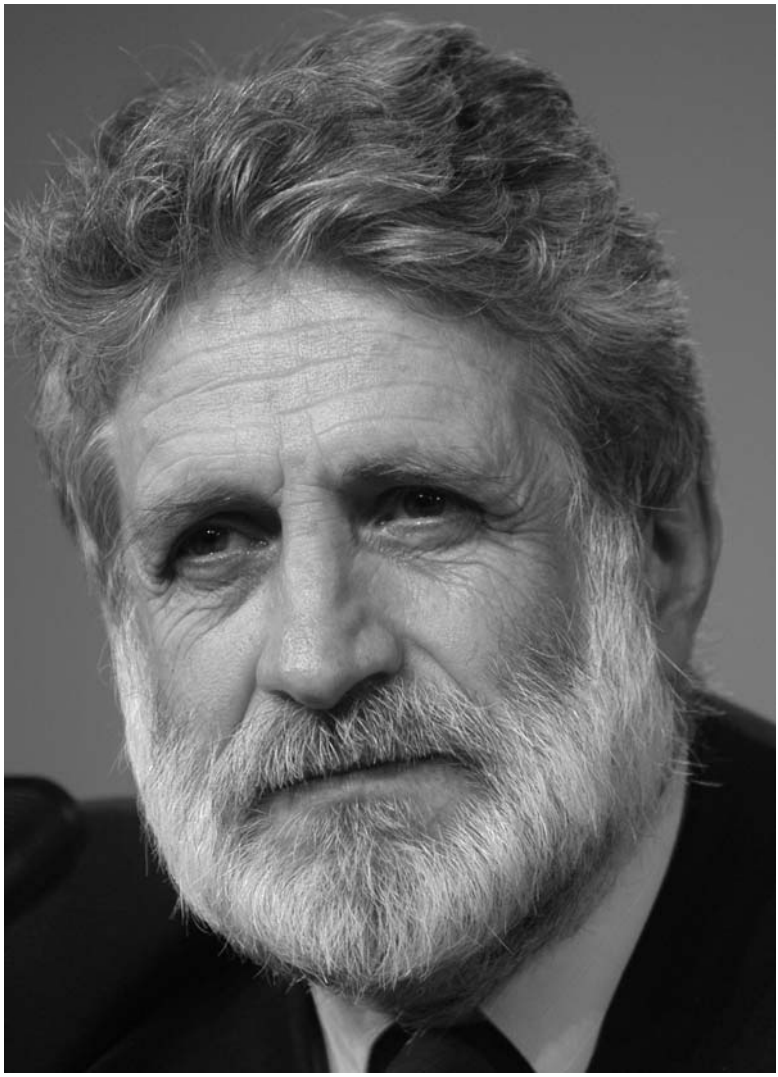

Снимка: Йордан Симеонов

Петър Берон

– Каква географска карта очертават Вашите пътешествия?

– Това ще бъде почти картата на цялата земя. В първите две книги за живота ми – нещо като автобиография, са описани повече от 60 страни, в които съм пребивавал. Европейските страни, тях не ги броя много, но някои от тях съм проучвал продължително време, както Гърция например –

много пъти съм бил по островите. Цяла Азия – от Турция до Япония. Имам три експедиции в Хималаите, три – в Китай, две – в Индонезия и Малайзия. Цяла Източна Африка – от Египет до Мозамбик, с Високите планини. Три години съм бил управител на резервати в Западна Африка (в Нигерия), пътувал съм по река Конго и къде ли не.

Случи ми се да посетя и Бразилия, Перу, Боливия, Мексико, Куба – високите планини, пещерите на тия страни. Пет месеца бях на експедиция в Нова Гвинея. Правил съм и официални посещения в много страни като депутат и по други поводи.

– А в Антарктида?

– Не. Каниха ме много пъти, но в тези, последните години, наистина нямам никакво време. Не мога да отида като президента с хеликоптер, да кацна и да си тръгна същия ден – това може да си го позволи един президент или Соломон Паси. Нормалните хора трябва поне един месец да отделят за това, а аз го нямам тоя месец.

– Има ли нещо, което да Ви притиска? Усещате ли напрежение?

– Притиска ме работата, която ми се е натрупала. Книги, които предстои да завърша. Тежи ми като воденичен камък на шията. Не мога да ги зарежа, защото това е 40 години труд, събран материал, просто тръгна ли пак за някъде, всичко пропада… Една голяма експедиция поглъща 1–2 месеца подготовка, самата експедиция е 1–2 месеца и после още толкова разпределение на самия материал. Защото при нас не е като този и онзи да отиде в Антарктида и да събере впечатления. Ние събираме материали, които трябва да бъдат разпределени тук, трябва да бъдат опаковани, да ги изпратя на специалистите, да събера данните. Всичко това отнема месеци и месеци. За една експедиция отива половин година. Всичкото това е трупано, трупано. А то не може да се трупа безкрайно. Трябва да се обработи, да се приведе в ред, да се правят корекции където трябва, да се напишат книгите, които да излязат. Също съм главен редактор на издания на Музея, които не могат да не излизат.

– Кое е всъщност пътешествието, за което сега мечтаете? Не вярвам, че сте се отказал?

– Аз не се занимавам с мечтания. Имам известни идеи, които смятам да осъществя. Да посетя тези особено интересни страни, в които не съм успял досега да отида. Ще Ви изброя: от Южна Америка – Еквадор, Колумбия, Венецуела, Чили, Аржентина; след това Мадагаскар, Етиопия, Филипините, Лаос, Камбоджа. Това са някои от страните, които са ми на дневен ред, дето се казва. Северна Африка също. Това са нещата, които смятам да правя в следващите десетина години, ако имам възможност.

– Доста голямо парче от световната карта Ви остава.

– Да, и това са особено трудни страни. Но трябва да се намерят пари, трябва да се намери време за тия неща.

– Кое от откритията, което сте правил, смятате за най-значително?

– По официалната номенклатура на откритията – нито едно. Знаете, че са признати само няколко открития. Има държавен документ за откритията. Но съм описал стотици нови видове животни, неизвестни за науката. Открил съм представители на фауната в различни краища на света.

– Кое според Вас е най-ценно?

– Е, трудно се класира. Едно от нещата, особено интересно, беше, че намерих при една експедиция в Нова Гвинея цяла нова фауна, която не беше въобще известна, в пещерите на тоя район не се и подозираше даже, че има неща от този тип. Особено ценя някои редки пещерни насекоми, които не представляват голям интерес за широката публика. Всъщност, смятам, че имам и по-значително постижение.

– Кое е то?

– Най-много ценя колектива тук, в Музея. Това, че събрахме млади хора, които могат да поемат Музея – това ми се вижда най-ценно от всичко. Екип от много кадърни хора, от които всеки може да придвижва различните отдели на Музея и без мое участие. Това го смятам за най-важното.

– Как бихте се представил? Като какъв се определяте? Политик?

– А, не, не съм политик.

– Учен, директор, авантюрист?

– Авантюрист – не.

– Тогава защо участвахте в шоуто „Вот на доверие“?

– Защо участвах в шоуто ли? Ами Гарелов ме покани да отида да видя това нещо, пък и така – да си изпробвам знанието. До известна степен ми беше интересно, пък и спечелих малко пари, които за хората от Академията не са без значение. От друга страна, така ме опознаха и от младото поколение, което едва-що беше родено по време на събитията през 1989 година.

– Допусках, че може би Вие сте искал да се сравните с младите.

– Не, не да се сравня с младите. Просто да ме видят тези хора, които не са били родени на 10 ноември. Това шоу се гледа и страшно много народ сега ми се обажда оттук-оттам.

– Но Вие сте човекът, който най-дълго издържа състезанието, нали?

– Това няма толкова голямо значение. Пък и повече и не можех да стоя, защото нямам това време. Половин ден отива, а всеки ден тук е безкрайно важен.

– Интересно ли Ви беше?

– Интересно е. Самият регламент е такъв, че и да знаеш много, може пак да не изкараш, има касирания, прехвърляния, тактики. Просто като на игра – беше интересно.

– И все пак твърдите, че не сте авантюрист. Така ли е?

– Разбира се. По време на пътуванията гледам да избягвам всякакви авантюри или самоцелни сблъсквания с местни хора, конфликти. Или пък самоцелни екстремни изпълнения. Всяко от тези неща може да провали пътуването. А при едно сблъскване с местните власти или с местните хора може или да ни вземат колекциите, или да се окажем в някой затвор там, нещо такова. Въобще нямам никакво желание за авантюри. По време на пътуванията човек трябва да обмисля всички неща, да взима всички мерки да не се случат никакви произшествия и да си донесе колекциите в добър вид. Авантюрата не влиза в сметката на една експедиция.

От друга страна обаче, не се страхувам и не ме спират никакви трудности. Когато нещо е интересно и желая да го видя и да отида там, почти нищо не ме спира. Тоест, всякакви препятствия, трудности – и физически, и нечовешки. Добрият шанс побеждава.

– Какво Ви привлича в пещерата? Това не е ли мрачно пътуване, без да знаеш къде отиваш?

– Това му е интересното. Това е разликата между големите пещери и пропасти и високите върхове. Защото осемхилядниците, като ги гледаш със съответната оптика, може да се снима целият склон и, колкото и да е трудно нагоре, педя по педя може да се планират всички действия, които трябва да се направят за едно изкачване. Докато в големите пропасти не е така. Като се стремиш надолу, към дълбините на земята, се отварят все нови и нови кладенци, галерии, реки, сифони – просто нямаш представа това нещо накъде отива. И така се правят открития наистина. Това са географски открития, на неща, които хората не са виждали. Ето например, тази година за пръв път преминах границата от две хиляди метра под земята, в една пропаст в Кавказ. Значи това може да си представите като двайсетина телевизионни кули една върху друга, това са две хиляди метра.

– Това за българската експедиция в Турция ли се отнася?

– Не. Нашата експедиция в Турция е също с много добро постижение, защото те проникнаха в пропаст, дълбока повече от 1400 метра – най-дълбоката пропаст в Азия. Това не е никак малко. Нашите момчета много добре се проявиха и показаха какво могат българите. В края на краищата, нашите пещерняци са толкова подготвени, колкото и които и да са

други по света. И сега ние сме подготвили една голяма книга – „Пещери и пещерно дело в България“, която ще излезе тази година, надявам се. Когато правих обзора за дейността на нашите пещерняци в продължение на 75 години организирано пещерно дело, с удивление установих, че нашите хора са работили в 45 страни досега. В нито една балканска държава няма така развита спелеология, както имаме ние.

– В политиката кое Вие смятате за най-високия си връх и за най-голямото пропадане?

– Не виждам пропадане. Аз, в края на краищата, не съм професионален политик. Затова се върнах тук към това, което работя. Това че един Желев направи провокация спрямо мен, то си е част от политическата игра, която се развива нормално навсякъде. Но иначе постижението си остава, СДС просто смени режима. Затова участвахме, за да може да се смени общественото устройство у нас. Да се направи новата Конституция, в което аз активно участвах, и се надявам, че е добра. Участвах в писането ѝ и се подписах. Желаех да се направят много промени в общественото устройство, които позволяват да се придобият основните свободи и права, които и в момента хората търсят. Новото поколение си мисли, че тези свободи са паднали от небето или са естествени като слънцето и въздуха. Не могат да си представят – как така няма да приказвам каквото си искам, как така ще ми пречат да пиша или да пътувам, и всичко подобно. Не могат да си представят, че беше време, когато се вадеше открит лист, за да отидеш до Драгоман. Не могат. И е хубаво. Но промяната беше извоювана. Аз се радвам и съм горд, че бях един от тия, които участваха в този процес.

– Да предположим, че бяхте станал премиер. Какво в България днес би било по-различно, ако това беше станало?

– Винаги съм казвал, че в политиката няма „ако“ – нещо или е станало, или не е станало. Почти няма смисъл да се приказва за това, защото нямах необходимата подкрепа. Ако имах сериозна подкрепа, бих представил програма от десетина точки, която смятах да следвам и щях да я следвам, защото, ако тогавашното мнозинство би ме бламирало, вън имаше 50 хиляди души на железата пред Народното събрание. Те щяха да влязат и да ги изхвърлят оттам и да се направят нови избори, които БСП и компания щяха да загубят катастрофално. Те знаеха много добре това. Така че те щяха да подкрепят промените.

– Но в СДС не виждахте подкрепа.

– Там беше цялата работа – аз не можех да проведа тези неща, които исках да проведа. До голяма степен затова се оттеглих. Не заради някой

си Желев, а заради това, че нямах подкрепа. Аз ако имах, те не можеха да ме бутнат никога. Не са ми искали оставката, аз си я подадох, без да ми е искана. Поставих въпроса: „Ще ме подкрепите ли или не?“ Отговорът щеше да е отрицателен и казах: „С хора, които не ме подкрепят, не мога да работя!“. Това беше. Тези неща бяха сериозни. Трябваше да имам принципна подкрепа. Ставаше въпрос за националната независимост на страната, за националното ни достойнство, за запазване на стопанството, за въвеждане на някои много сурови мерки против разсипването и против разграбването на всичко, което беше създадено. Трябваше да застанат зад мен и можеше да стане. А не да се превръщаме в страна, която всеки да подритва, и господин Пардю* да привиква министрите и да им се кара. Това е недостойно. Всеки гледа да се мазни на чужденците и да изкяри от тях каквото може. Никой обаче не може да каже „не“ на искане на някой си Ферхойген**, на някой си Пардю, или на някои от тия чиновници, които днес ги има, утре ги няма. Не могат да кажат „не“ на желанието им да си затворим реакторите, когато ни поискаха, да си разсипем армията и тъй нататък. Бяхме свидетели на поредица от управления на предатели. Предателски управления. Защото изтеглянето на войските от Източните Родопи, махането на всички гарнизони оттам и от Струмската долина, това за мен си е предателство. Допускането на чужди съветници във всяко министерство, които да претърсват чекмеджетата на министър-председателя и прочее, това е също предателство. Разсипването на заводите и продаването им за по един долар – също. А какво да кажем за съзнателното допускане през първите години да се разсипе цялата напоителна система на страната – 95 на сто от напоителната система беше разграбена, унищожена и продадена на скрап. Предложих няколко пъти да се вземат мерки, но беше глас в пустиня, защото има хора, на които тоя скрап носи печалби, и това продължава до ден-днешен. Десет пъти съм писал статии да се конфискуват първите леярни, в които се намери един паметник, да речем, една градска решетка или друг елемент на градската инфраструктура. Не и не!

А законите за наказанията, които се налагат на тези, които търгуват с дрога в училищата? Как е възможно това!? Как можахме да се сдобием с 80 хиляди регистрирани наркомани?

Сега казармите ще ги превръщаме в наркокомуни. Това можеше да се спре от самото начало с изключително драстични мерки. Не пожелаха да

---

* Бел. ред.: Джеймс Пардю е посланик на САЩ в България през 2002–2005 г.

** Бел. ред.: Гюнтер Ферхойген е комисар на Европейския съюз.

го направят и сега не желаят. Това е, защото имаме Народно събрание от нищожества и управление от предатели. Ясно, разбираемо, в прав текст. В това отношение Пардю е прав. Разбира се, не е редно да прави тия изказвания като чужд посланик. Но казаното от него си е чиста истина, пък и той е нещо като генерал-губернатор и началник на нашенските шушумиги. Не може да си е работило прекрасно правосъдието и да няма един осъден за внос на наркотици. Намират по 200 килограма хероин в разни коли и след това казват дълбокомислено: „Да, води се следствие.“ Защо не обявят поне една присъда?

Добре би било някой авторитетен вестник да си създаде рубрика „Из съдебните зали“, каквито имаше едно време. В нея да се прави летопис на това, което става в нашата съдебна система. Добре би било да прочетем, например: „Иван еди-кой си е хванат с 200 кила наркотик в камиона.“ Какво става с него след един месец? Да пишат, след проверка: „Пуснал го е под гаранция еди-кой си съдия.“ Тоя съдия има име. Не съдебната система, а конкретен съдия го е пуснал. Или – осъден на 3 години затвор и след два месеца пратен в чужбина. Тия неща трябва да се следят: кой е осъден, колко време върви следствието за оня, който влязъл в ресторанта и застрелял 15 души. Няма свидетели. И трябва ли да се избиват по улиците, за да се реши въпросът с главатарите на бандите. Не може така. Съдебната система трябва да знае, че обществото упражнява надзор над нея. Едно нещо, което направихме недотам добре в Конституцията, бе, че се доверихме прекалено много на юристите, та разделът за съдебната система е малко лабав. Магистратите се почувстваха незаменими, неотстранимите и безотчетни. Съдиите и прокурорите трябва да знаят, че обществото има право да им иска сметка и главният прокурор трябва да се отчита пред Парламента. Не може да бъде над всички и да не може никой да го пита „Защо това е така?“

И ред други неща, които нашата страна трябва да има свободата и правото да решава, а не да бъдат диктувани от чужбина. Това можеше да стане през 1990 година, когато имаше 96 процента държавна собственост. Аз предложих тая собственост да се опази със специален закон. „Ама какво си се загрижил толкова за държавната собственост!“ Загрижил съм се, защото това е цялата ни собственост. И когато демотивират тия директори на заводи и всички ония, които са отговорни, тогава ще почне да се граби по най-башибозушки начин.

Когато се приватизира – да, но дотогава трябва да се опази. Знаете ли какво е да минаваш през Златията, която е една от най-плодородните области в Европа – между Лом и Монтана – тия земи, да речем – все едно

че е Сараево. Съсипани, купища разрушения, зарязани складове. Циганите са им изчукали тухлите вече, останали са бетонните скелети само, необработена земя – хиляди декари. Какво означава това? И ще ходим по Европа като просяци. „Дайте ни заеми. Международният валутен фонд, ако може да ни отпусне заеми, защото ние умираме от глад.“ Това са хора, които седят на най-плодородните земи. Разсипаха МТС-тата, машините ръждясаха, изкупиха ги за 5 лева и ги изхвърлиха за скрап.

Участвах в президентски избори, направих президентска програма, която предложих на обсъждане и никой не е казал, че не е добра. Не ме подкрепиха, защото ние с 20 хиляди лева правехме президентски избори. Това не можеше да стане, естествено. Но имах възможност да обиколя 130 града през този период и навсякъде ми казваха почти едно и също: „Имаше един голям завод, който еди-кой си купи за пет лева, изнесе машините в Турция и сега халетата пустеят.“

Това е картинката почти във всеки град. Хората – безработни, и стоят на държавни помощи. Идете в Ботевград и питайте за колко пари е купен огромният хотел, който е в центъра на града. За 92 хиляди лева е купен. От кого и как? Кой му го е продал? Там има няколко завода, които бяха нелоши. Кой ги е взел и срещу какво? На кого определени хора харизаха тия заводи?

Такива неща. Имах разни идеи, обаче „на бодлива крава Бог рога не дава“ – то си е казано.

– Най-романтичното време… Кое у Вас е най-силният за него спомен?

– Най-силният спомен са тези огромни маси хора, които се надяваха, че нещо ще се оправи. Идваха, та ни целуваха ръцете възрастни хора и плачеха, казваха: „Най-после се свърши!“ На 3 ноември 1989-а, когато беше първото шествие на „Екогласност“ пред Народното събрание, първото свободно шествие изобщо у нас, забиха камбаните на „Свети Александър Невски“ в 5 часа следобед – това беше страхотен момент, страхотен. Хората просто… Сега питат разни хора за това шествие. Повечето не го знаят. Анкетьорите питат: „Според Вас, колко души участваха в шествието?“ Казват им: „40 хиляди.“ А то бяха четири хиляди с ченгетата заедно. Пък на втория въпрос: „Вие лично участвахте ли?“, всеки казва, че е участвал. Защо? Криеха се като мишки. Особено ръководителите на по-нататъшните велики десни партии, които се създадоха, те се криеха като последните плъхове по разни комсомолски комитети и насам-натам. И след това изскочиха – първи герои, не можеш ги стигна.

– Помните ли времето на Студентската стачка, която беше блокирала Орлов мост и площада пред Университета?

– Помня, помня го ясно.

– … тогава застанахте срещу тълпа, която гледаше на Вас едва ли не като на предател и Вие трябваше да помогнете да се овладее ситуацията, когато София беше в хаос.

– Аз не се страхувам. За съжаление, почти съм загубил това чувство. В Африка бях дълги години ръководител на борбата с бракониерството в един обширен район в Западна Африка и просто не се страхувам. Това е доста опасно, защото страхът предпазва, измислен е от природата. Но аз не се страхувам да отида при тия хора и да им кажа какво мисля за тях. Между другото, не бях съгласен с тия окупации. Не може студентите да окупират Университета. Примерно 1/10 от студентите, които не желаят да продължават учебните занятия, имат някакви идеи и окупират Университета, окупационна стачка. Като не желаят да учат, да си излязат и да се събират някъде другаде. Не може да се окупират обществени сгради. Не ги разбирам тия работи: не може да се прекъсват пътища и кръстопътища. Еди-кои си не получили заплати – прекъсват магистралата или пътя. А, ако отиде правителството и с булдозери разбута тия хора?

Не може такива неща да се правят. Студентите бяха просто подстрекавани от определени лица и силно заблудени. Аз си спомням, когато бяха най-ожесточените митинги – и сините, и червените един срещу друг, ще се избият – изведнъж попаднах на митинг на БСП. И като се нахвърлиха всички тия хора: „Е-е, това е Берон, дайте да го пребием.“ Понеже аз не реагирах изобщо, те се спряха озадачени. Викам: „Вие какво искате да докажете? Че 500 души могат да набият едного. Могат. Ако искате, изкарайте един-двама души от вас, ще се бием тук. Обаче 500 души, естествено, ще набият едного. Ако смятате това за голям героизъм!“ И те се спряха. Намериха се няколко души по-разумни: „Дайте да видим какво иска човекът!“

Стана доста дълъг разговор и аз си тръгнах най-спокойно. Така че просто трябва да се наложиш при такава ситуация. Психозата е страшно нещо.

– За какво бихте рискувал сега? За какво си струва?

– Целият ми живот е бил непрекъснат риск; така съм го карал – по въжета, по пропасти, или пък съм рискувал да се опълча срещу хора, които държаха тогава цялата власт и да им поискам да махнат партийните организации от предприятията, да деполитизират армията и полицията, защото ние ги поискахме тия неща… Откровено казано, за сегашните политически партии, които за мене не са никакви партии, а са акционерни дружества, не бих си дал капка кръв от малкия пръст.

– А лично за какво бихте рискувал? Ето, толкова сте привързан към Музея?

– Ако се опитат да влязат и да ми разбиват музея, бих излязъл с оръжие на входа и бих рискувал да се противопоставя, няма да ми мигне окото.

– Кое животно в природата харесвате най-много?

– А не, не се занимавам с красотата на животните. Аз съм изследовател и…

– А имате ли си домашно животно?

– Не.

– Иска ми се малко да се върнем към Вашите корени. С какво точно се чувствате свързан с този род?

– С всичко се чувствам свързан, защото човек не може да си избяга от корените. Все пак това е род, дал трима академици, без доктор Петър Берон, който е удушен преди да влезе официално в Книжовното дружество. Следват Васил Хаджистоянов Берон, неговият син професор Богомил Берон и Стефан Русков Берон, един от основателите на Академията. Това ме задължава до голяма степен да поддържам, както се казва, нивото. И по майчина линия имам интересни хора в рода. Бащата на майка ми беше генерал, началник-щаб на армията – генерал Владимир Стоянов. И други още… Това само задължава човека.

– От тези академици кои са се занимавали с природни науки?

– В буквара на доктор Петър Берон са първите изображения на животни в българската книжнина.

– Едно има и на банкнота…

– Има да, с носорога. Васил Хаджистоянов Берон е автор на първия български учебник по зоология „Човекът и мястото му между другите животни“. Те са били енциклопедисти, занимавали са се и с много други въпроси – с археология, с астрономия… Що се отнася до доктор Петър Берон, в началото на повечето науки у нас стои написаното от него. Васил Хаджистоянов Берон е автор и на една голяма книга по археология на Търново, на граматики и други книги. Майка ми и баща ми, дядовците ми не са имали научни занимания, те са се занимавали със съвсем други неща, а аз просто си изскочих така с тия интереси вътре в мене. На 11 години отидох сам и се записах в кръжока по зоология в Пионерския дворец, просто чувствах, че съм роден за зоолог. Това ми беше интересно.

– Всъщност къде отидоха парите, дето щяхте някакво животно да препарирате, да… Ще стане ли?

– Ще стане, ще препарираме два гепарда в интересна композиция.

– Друго имате ли да кажете? Имах един въпрос за национализма: какво **обичате и какво мразите у него, къде е границата?**

– Ние сме почти единствената страна, от които зная, където тоя въпрос изобщо се обсъжда. Никъде – нито в Сърбия, в Гърция или Румъния национализмът не се дискутира. Да не говорим, че никъде в тия страни хората не се обиждат един друг с думата „националист“. Навремето комунистите се опитаха да направят тази дума обидна. Сега големите страни запазиха за себе си монопола да бъдат националисти. Няма по-националистическа страна от Съединените щати. Обаче те следват принципа „Което е разрешено на Юпитер, не е позволено на вола“. Ако у нас засегнете на една американска фирма интересите, ще скочи веднага посолството. Обаче ние сме готови да кажем на американците: каквото ни поискате, всичко ще дадем. Ако смятате, че това е израз на държавник – аз не смятам! Трябва ли да се подлагаме на всекиго, който поиска да ни направи зависими? Това, между другото, се прави, имам подозрението, доста съзнателно. Погледнете какви учебници излизат! Там скоро ще може да се чете за битката при Креси или за някакви други западноевропейски събития, обаче нашите деца няма да знаят какво е станало при Одрин през 1913 година, какво е станало при Дойран, при Клокотница. Тези събития – нашата национална гордост – се затъмняват. Това се дължи не на пропуски, а е като организиран заговор срещу българското самочувствие.

– Извинете, но изброеното от Вас и множество други главни за българите събития се съдържат задължително в нашите учебници по история, не само експонирани, но и емоционално обагрени.

– Сега дечурлигата се възпитават в дух на космополитизъм – всички сме едно, няма защо да има граници; голям праз, че сме българи! Осемстотин хиляди заминаха в чужбина и стават сега автоматично чужденци. Да стават каквито искат, но не може тази хубава страна да се остави да я населят пришълци от Китай, от Афганистан, от къде не. Това национализъм ли е?

– Какво харесвате от това, което се случва?

– От него харесвам, че станахме държава като другите. В смисъл, че основните права и свободи бяха все пак, ако не гарантирани, то поне постановени и хората не живеят като едно време на милостта на някакъв партиен секретар или на група от полуграмотни хора. То е хубавото, но е само основата. Оттам нататък трябваше да се получи раздвижване на стопанството, повишаване на националното ни достойнство. Трябваше да има стратегия за развитието на страната, подобрение на хала на хората,

не бива да влезем в Европа като просяци и да живеем в мазето на тази общност. Ние имаме все пак перспективи, защото е пресметнато, че „те“ си стоят на едно място, а ние напредваме с 5 на сто годишно, значи след 30 години ще стигнем половината на тяхното равнище. Ако „те“ увеличават с по 2 процента годишно прираста, а ние с по 5 процента, да речем, след 80 години горе-долу ще получим някакъв статус в Европейския съюз.

Тази перспектива е много далечна и е необходимо да направим някакви революционни изменения в устройството на обществото, за да гоним модел като ирландския примерно. Или като някой друг, който може за няколко години да ни изхвърли на по-висока орбита. А според начина, по който това се върши, разпродавайки цялата собственост в страната, няма нищо вече в български ръце, а в ръцете на чужденци. Затрити бяха редица производства у нас, които бяха водещи. Просто се затрива, за да нямаме никакво секторче от световния пазар. И оръжейната промишленост, и какво ли още не.

Интервюто взе Румяна Братованова
април 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Петър Междуречки

– Господин Междуречки, бил сте във властта във върхови моменти по връзки и раздели на България. Кой е най-затрогващият?

– Такива моменти има много. Особено чувство изпитвам, когато българското знаме се издига най-високо върху средния пилон на стадиона или залата и звучи българският химн в чест на поредния олимпийски или

световен шампион. Тогава гърдите ми се изпълват с гордост и ми се ще да извикам: „О, надменен свят, вижте какво можем ние, българите!“ С особена топлота и гордост си спомням гостуването на Детския радиохор на Христо Недялков в Западна Германия. На първия им концерт те накараха целия политически и държавен елит на Федерална република Германия да ги гледа и слуша с възхищение; не им даваха възможност да завършат концерта. А аз просто плачех. Тези прекрасни деца свършиха огромна работа за авторитета на България, каквато десетки дипломати не биха могли да свършат. По този начин елитът на Федерална република Германия разбра, че България не е само страна на чушките и доматите, а е истинска съкровищница на европейска и световна култура.

Точно такава роля за авторитета на България изиграха многобройните гостувания в Западна Германия на редица наши оперни театри.

– Ние като че по друг път тръгваме към Европа, а сме забравили това, което имаме и сме оставили.

– „Българският път към Европа“ – това е погрешна и вредна за нашето национално самочувствие постановка. България е в Европа и това е заслуга не на едно или друго правителство или външен министър, а на основателя на Българската държава – хан Аспарух, на когото заслужава да му издигнем подобаващ паметник на мястото на разрушения мавзолей. Ние влизаме в структурите на Европейския съюз, а не в Европа. И това трябва да направим с необходимото самочувствие. За съжаление, ние сме народ, който не цени себе си. Постоянно се кланяме на някого, който е извън нашите граници. Аз съм живял над 20 години в Германия и трябва да Ви кажа, че немците не уважават този, който е със смазано самочувствие.

– Защо?

– Те обичат хора със самочувствие, защото търсят партньори. Партньор не може да бъде човек със смазано самочувствие.

– Големият въпрос е какво място ще заемем в бъдещото развитие на Европа?

– Да, това е генералният въпрос на бъдещото ни развитие. Преди всичко трябва да намерим точния отговор на въпросите за преодоляване на нашата икономическа, технологическа, транспортна и комуникационна изостаналост. От това ще зависи дали ще бъдем задният двор на Европа, дали ще бъдем обслужващият персонал на Европа или ще бъдем равнопоставени партньори с достойно за българския народ качество на живота.

– Как това може да стане, когато сме малки и бедни?

– Ние нито сме толкова малки, нито толкова бедни, но сме разединени и това ни прави слаби. Най-голямото зло за България през последните 15

години бе и е жестокото политическо озлобление и противоборството. В това противоборство бяха впрегнати основните национални сили. Едно национално помирение и впрягане на всички сили на нацията в конструктивна работа е необходимата предпоставка за излизането ни от кризата.

Нашият стремеж трябва да бъде създаване на достоен начин на живот на българския народ, отговарящ на европейските стандарти. Искам да подчертая *стандарти*, а не ценности, както някои псевдополитици често повтарят, за да изглеждат „по-европейци“. Нека те ми направят един каталог на европейските ценности, които са по-различни от българските. Нека те ми кажат, ако нямаше омраза, ако нямаше подлост, ако нямаше предателство, убийства и кръв в западноевропейската действителност, какво щеше да напише Шекспир? Въпросът е тези общочовешки, а не български слабости да бъдат обуздани, да бъдат сложени в поносими рамки. Въпросът е как цялото ни общество да полага единни усилия и да възпитава чисто човешки и хуманни качества, заложени например в десетте Божи заповеди и Христовото учение. Като казваме, че нашето общество е просмукано от корупция, трябва да знаем, че в това общество, към което сме се запътили, имам предвид Западна Европа, също има корупция, разликата е в размера на сумите и нивото на корумпираност в обществото.

– Сега се сблъскваме с джунглата на пазара.

– Да, точно така е. Това е джунгла с всички „правила“ на джунглата. Ние отново се оказахме във фазата на първоначалното натрупване на капитала, общество, пълно с жестокости и неправда за малкия човек.

– Не ние го избрахме.

– Да, Вие сте съвършено права, не ние го избрахме. Отново, за кой ли път в нашата история, бяхме посъветвани отвън да приемем правила, този път на неолиберализма в икономиката, а не тези на социалното пазарно стопанство. И резултатите са налице. За тях спомогнаха господата Ран и Ът – първите съветници на Андрей Луканов.

– А човекът, мечтите, духът?

– О, това са неща, които за пореден път бяха жестоко ударени. Неслучайно в своята „Книга за българите“ Петър Мутафчиев подчертава, че „неизменна черта на българите се явява отсъствието на всяко постоянство и приемственост … Поради това истинско развитие тук няма: всичко е само скокове и поврати, бързи и буйни подеми, последвани от още по-неочаквани и дълбоки падения…“

В този зигзагообразен ход на нашата история ние периодически си унищожаваме умните и интелигентни хора.

– Е, не е ли дошло време да излезем от това положение?

– Разбира се, че е дошло, даже вече е крайно време. Но за това е необходимо преди всичко да изгоним злобата и омразата от нашето всекидневие. Човек като мен, в есента на своя живот, преживял тежка операция на сърцето, се мъчи да гледа философски на тези проблеми. Така например, в часовете преди операцията и веднага след нея се питах какво в края на краищата е най-важното в този живот? Какво е необходимо на човека, за да бъде щастлив? И стигах до един отговор: здравето!

– Което никога не ценим.

– Да, ценим го само, когато го загубим. Освен здравето човек иска да среща просто човешка доброта. Всеки човек иска да бъде погален, да почувства, че някой го обича, че някой го уважава.

– А с годините не затихва ли тази потребност?

– Не, напротив, тя се увеличава. Ние, възрастните хора, имаме чувство, че сме захвърлени и никому ненужни, живеем недостойно, особено като се има предвид нашият професионален статус, ругаят ни за всички слабости през изминалите 60 години. А на нас ни е необходима една блага дума, един малък жест на човещина. Ето един пример. След като излязох от упойката, само докосването на една ръка, топла човешка ръка в реанимацията, ръката на сестрата, ме върна в живота. Това докосване сякаш ми каза: „Петре, ти си жив, ти ще живееш!“. Такова топло човешко чувство ме обзе! Това младо и красиво момиче с нейните доброта и състрадание ме върна в живота. Следващият светъл момент беше появата на съпругата ми, моят верен другар в слънчеви и буреносни дни, която донесе животворната атмосфера на нашия дом. В такъв момент човек си казва: „Какво искаш повече, ти си жив и щастлив човек – имаш семейство, което те обича, съпруга и три деца“. В този момент, в който отново усещах вкуса на живота, се върнах към тези първични човешки ценности, които, брулени от всекидневието, като че ли забравяме.

– Как да ги запазим в тази ситуация?

– С много оптимизъм, вяра и твърдост. В противен случай – да го ударим на пиене, наркомания или да се самоубием. Но истинският път е да се вземем в ръце. Българският народ неведнъж е възкръсвал от пепелищата като феникс и се е възраждал. И ние ще се възродим. Въпреки че съм на 70 години, аз съм оптимистично настроен. Тези, които ни настройват песимистично, са политиците с техните необмислени действия и личен морал.

– Вие сте гледал очи в очи най-големите политици на Европа. Защо нашите не са като тях?

– Различни историческо развитие и пътища. Освен това политик и голям държавник не се става от днес за утре. Пък точно така израснаха нашите политици и държавници. А като се вземе под внимание и това, че се появиха случайно на политическата сцена не на базата на съзиданието, а на базата на омразата, разрушението, а някои от тях – на базата на кражбата на създаденото от няколко поколения, ще си обясним защо им липсва мъдростта на западноевропейските им колеги. Не можем да се измъкнем от тежката материална и духовна криза, ако не се постигне исторически компромис между политическите сили и на базата на националното помирение да се тръгне по общия път на съзиданието. За това е необходима политическа мъдрост и истинско чувство за национална отговорност, а не кухо патриотарство. Някои „мъдреци“ ще кажат, че това е напълно невъзможно. Но опитът на някои западноевропейски страни, чиито стандарти искаме да възприемем, показва, че това е напълно възможно. Ето и един пример. В своето следвоенно развитие западногерманското „стопанско чудо“ започна да буксува и се появиха елементи на криза. За да запазят темпа на развитие на страната, двете най-големи партии – Християндемократическата и Социалдемократическата – си подадоха ръце в името на Германия. Създадоха правителство на националната концентрация. И измъкнаха ФРГ от икономическата криза, като оставиха настрана своите партийни предубеждения.

– Виждате ли подобна възможност у нас?

– Да, виждам. Това за България е не само възможност, но и абсолютна необходимост, ако реално желаем да се измъкнем от кризата и да поемем пътя на просперитета в рамките на Европейския съюз. Необходим е политически консенсус и обща дългосрочна програма.

– Това, което говорите, е твърде близко до стратегията на доскорошния премиер* и на така наречения испански вариант.

– Не робувам на предубеждения. Това е стратегия на политическия разум и тя няма един автор. Но нека ви разкажа една малка, но много интересна история. Като кмет на София участвах в ръководството на Световната федерация на побратимените градове като зам.-председател. Председател беше кметът на Мадрид професор Тиерно Галван – мъдър, опитен и авторитетен политик. Той в Юридическия факултет е бил преподавател почти на целия нов испански политически елит, включително и на крал Хуан Карлос, който изпитваше към него голямо уважение. В един от многобройните ни разговори с професора (така се обръщаше към него и

* Бел. ред.: Симеон Сакскобурготски.

кралят) му зададох въпроса на какво се дължи този значителен просперитет на Испания след Франко. Той се усмихна: „На простата причина, че основните политически сили в Испания разбраха, че в името на отечеството трябва да затворят кървавата страница на миналото, да спрат противоборствата и да вложат своята енергия за доброто на Испания.“ Попитах го как можа това да стане, на което той отговори: „Може, ако в политиката, освен болна амбиция наложиш своите виждания, проявиш човешки разум и реализъм.“ И във връзка с това ми разказа как след дългогодишно изгнание видната ръководителка на Испанската комунистическа партия Долорес Ибарури, при първата си среща с краля на един прием, даван от него, прави кникс. Кралят хваща тази достолепна и вече възрастна жена за двете ръце, повдига я и възкликва: „Госпожо Ибарури, защо така!“ В отговор тя казва: „Вие сега олицетворявате моята Испания, а аз се прекланям пред нея. А Вие защо ме поканихте?“ Той ѝ отвръща: „Аз се прекланям пред Вашия неуморим дух и живот, в който Вие не изменихте на идеите си и на любовта си към Испания.“

В началото на 80-те години бях на аудиенция при крал Хуан Карлос. На въпроса ми: „Ваше Величество, кое е основното, което определи просперитета на Испания и каква е Вашата лична заслуга за това?“, той се усмихна и каза, че заслугата е на политиците след Франко, които разбрали, че не трябва повече да обръщат поглед назад, а цялата им енергия трябва да бъде обединена и насочена напред за доброто на Испания. Както сочи „испанският пример“, когато политическите сили проявяват достатъчно политически разум, може да се намери общ път за доброто на Родината.

– Господин Междуречки, както разбрах, на млади години сте спортувал. Какъв спорт сте практикувал и какво Ви даде той освен физическото укрепване?

– Както аз, така и моите връстници активно спортувахме – в училище, в махалата, а на по-късни години в съответните спортни клубове. Аз наймного обичах волейбола. Това е моята първа любов. Освен физическото укрепване спортът ни предпази от различни зли младежки увлечения като пиене, пушене, наркомания и тъй нататък. Той възпита у нас мъжество, амбиция да победиш, понякога самия себе си, морал, честност, приятелство и чувство за взаимопомощ, толерантност към противника, издръжливост, самообладание и тъй нататък, и тъй нататък. Спортът ми помогна много да се изградя като личност. В това отношение волейболът е голяма школа за живота. И неслучайно от редиците на волейбола излязоха такива именити личности като академик Еленков, дългогодишен

председател на Висшата атестационна комисия, професор доктор Драган Бобев, професор доктор Шойлев и много други.

Днес, десетки години след нашите спортни стълкновения, ние, ветераните, сме най-добри приятели, готови да се притечем на помощ на бившите си противници, ако се окажат в затруднено положение. Това е моралът, който се изгражда в спорта. Питам се, оценяват ли днешните политици и държавници тази благородна роля на спорта за цялото ни общество?

– Вашата активна част от живота е протекла по времето на Тодор Живков. Що за човек и държавник беше той? Вие и като кмет на София, и като дипломат сигурно сте имал и лични контакти с него?

– Това е така. Но да се дава оценка на Тодор Живков при тази сравнително кратка историческа дистанция е твърде трудно. Той беше сложна личност и мъчно може да се характеризира само с черни и бели краски. Той бе продукт на своето време. Без образование, но с изключителен политически усет и инстинкт, събрал в себе си хитрината, мъдростта, практичноста и жилавостта на българския селянин. С годините той натрупа и немалък държавнически опит, който му даваше възможност успешно да маневрира както във вътрешен, така и във външен аспект. Не съм съгласен с някои съвременни критици на Тодор Живков, които го обвиняват в предателство на националните интереси. Фактите говорят друго: в рамките на нашата зависимост от тогавашния „Голям брат“ той чрез хитри ходове или, както ги наричаше „маньоври“, чрез ордени и целувки успяваше да извлече максимално полезното за България. И неслучайно в разговорите с ръководните политици на Федерална република Германия на въпроса им защо така тясно сте свързани със Съветския съюз, той отговаряше, уж на шега, че тази дружба прави страната ни най-голямата колониална държава в света – получава изключително евтини суровини и има огромен непретенциозен пазар, който поема нашата некачествена продукция и даже „нашите боклуци“. Като следеше как ще преведа думата „боклуци“, защото според него в немския език не може да има термин „боклук“ за стока. Благодарение на невероятната си, бих казал, „слонска памет“, той съобщаваше какви суровини получаваме от Съветския съюз и на каква цена. И веднага задаваше контравъпрос: „А можете ли вие да ни предоставите същите условия?“ На техния отрицателен отговор той продължаваше: „Е, тогава ще си останем там, където сме и предлагаме да ни използвате като мост не само към Съветския съюз, а и към Близкия изток, и всички останали арабски страни, с които поддържаме отлични отношения.“

От четирите основни слабости на всеки мъж – властолюбие, жени, пиене и пари – притежаваше само първата, но в доста голямо количество.

Само малко да усети, че някой застрашава властта му или го засенчва – свършено е с този човек; моментално изчезва от политическата сцена, без да му причинява физическа болка, напротив, уреждаше му съответните битови въпроси. Приписват му какви ли не слабости, но това не бяха негови лични слабости, а слабости на системата, на този квазисоциализъм, който ни беше наложен от тогавашния „Голям брат“. И той бе добър служител на тази сериозно деформирана система. След като се „разшета“ из света, а той обичаше да посещава много страни и на Изток, и на Запад, и на Север, и на Юг, неговият кръгозор се разшири и започна да вижда дефектите в системата, на която бе верен служител. На първо място – на икономическата система. В желанието си да промени нещата започна да прави безкрайни експерименти – обмислени и необмислени, много често волунтаристични – в управленската структура и кадрите, в областта на икономиката. В това отношение имаше един любим виц, който сам разказваше при среща с държавни глави и ръководители у нас или в чужбина: Попитали Радио Ереван може ли да се построи социализъм чрез постоянни реорганизации. След кратко време Радиото отговаря: А, бе, не знаем точно отговора. В момента се ескпериментира в една социалистическа държава, пък ще видим какво ще излезе.

След като се появиха първите по-сериозни трудности в икономиката на соцстраните, той често повтаряше, разбира се в тесен кръг, израза на Мистер Сенко, с когото бяха добри приятели: „Чрез илюзионизъм към социализъм“. За да бъде оригинален, в срещи с ръководители от други страни той много обичаше да разказва вицове за себе си или за нещата, които стават в България. Някои от тях бяха толкова солени, че преводачите се стряскаха при превода. Негова особеност бе интересът му към новите технологии и хода на научно-техническата революция в развитите страни. Особена слабост той имаше към Япония и Федерална република Германия. След посещението си в Япония на ЕКСПО’70 той накара цялото, както се казваше тогава, партийно и държавно ръководство да отиде в Япония и да видят „къде са отишли хората и къде сме ние“.

Няма да забравя и разговорите си с него (инструкции, какво да правя) преди да замина като посланик в Бон (1974 година), след като бяхме установили дипломатически отношения. „Запомни, момче, казваше ми той, ние голяма политика в Германия няма да правим – това е работа на Съветския съюз и на ГДР. Нас ни интересуват икономическите, финансовите, научните и техническите отношения с тази страна. Ето защо ще търсиш контакти с истинските нейни господари – финансовите среди, крупни концерни и политици, свързани с тях. И като установиш подобни кон-

такти, идваш в София и ми докладваш лично на мен. Няма да информираш никого другиго, защото много мои приятели тичат да информират Москва, а Москва е много ревнива по отношение на развитието на връзките ни със западните страни, и особено със Западна Германия.“

Стриктно се придържах към тези негови указания в практическата си работа като посланик. Така той установи близки, бих казал даже приятелски, отношения с ръководителите на най-големите немски концерни като „Круп“, „Тисен“, „Даймлер Бенц“, „Сименс“ и така нататък. Особено, бих казал, сърдечни и доверителни бяха отношенията му с големия немски политик Щраус*. Отлични отношения Живков установи и с всички най-значими германски политици и държавници като Вили Брант, Хелмут Шмит, Валтер Шел, Хелмут Кол (тогава в опозиция), Геншер и много други.

През 1975 година Живков направи едноседмично посещение във Федерална република Германия. Неговите домакини му показаха най-съвременните немски предприятия, запознаха го със селското стопанство и системата на комуникации. Той беше просто поразен от видяното и чутото, а беше много любознателен и поставяше стотици въпроси на своите домакини. Никога няма да забравя последния ни разговор „на четири очи“, който се състоя малко преди отпътуването му за България. Ето и някои просто невероятни негови мисли:

„Петре, Петре, а бе, тия немци са построили социализма, към който ние се стремим. Ако ние дойдем тука на власт, всичко е готово. Може би ще пипнем само нещо в разпределителния механизъм на създавания национален продукт (направи кратка пауза и продължи) – и точно тук ще объркаме всичко, защото ще объркаме мотивацията на хората, а тя е велика сила.“

„Ние решихме да коригираме оня немски евреин Маркс, дето е казал, че социализмът ще победи в най-силно развитата капиталистическа държава. И какво излиза сега, че експериментът ни май ще се провали, ако не променим сериозно някои основни неща.“

„Още Маркс е казал, че ще се наложи онова общество, което има по-производителна икономика. Е, прави сравнение – къде са те и къде сме ние?“

Той измисли тезата за необходимостта от борбата срещу така наречената от него „шопска концепция“: „От Витоша по-високо нема, от Искъро по-дълбоко нема“. „Подчертаваме, че тази борба може да се води, само като имаме постоянна информация какво става по света – в противен случай ще потънем в самодоволство, което е пагубно за нас“, твърдеше Живков.

---

* Бел. ред.: Франц-Йозеф Щраус, министър-председател на провинция Бавария.

„Петре, ти си по-млад човек и ще живееш по-дълго от мене. Ще видиш, че от тоя социализъм, който ние сме подкарали, нищо няма да излезе, защото не сме намерили дамара на икономиката. И ако това не стане, загубили сме историческото състезание. Печели това общество, което е по-производително, което е впрегнало в този процес научно-техническите постижения. Помни бай си Тошо и няма да сбъркаш. За съжаление няма да съм толкова дълго жив, за да си говориме пак."

От всичките негови „пророчества" само последното не се сбъдна – така нареченият социализъм сталински тип рухна преди Живков да си е отишъл от този свят. Под „тоя социализъм" Живков разбираше социализма, създаден в СССР.

– Господин Междуречки, въпреки разнообразието на дейността си основната Ви професия все пак е свързана с външната политика. Бихте ли споделил Вашата оценка за външната ни политика в изминалите 15 години.

– Да се направи трезва и реална оценка на външната ни политика при тези изкуствено надути фанфари по случай влизането ни в НАТО и Европейския съюз е твърде трудно. Влизането ни в тези два съюза бе предопределено от глобалните изменения, настъпили в международните отношения след рухването на Берлинската стена. То бе предопределено точно така, както бе предопределено и влизането ни във Варшавския договор и СИВ на базата на Ялта. Личните заслуги на съответните наши външни министри и правителства за влизането ни в НАТО и Европейския съюз са точно толкова значими, колкото бяха заслугите на техните колеги от минали времена за влизането ни във Варшавския договор и СИВ.

Но основната слабост на нашата външна политика произтича от факта, че ние, за разлика например от Гърция, нямаме национална доктрина, която да сочи интересите на България не само на настоящия етап от историческото ни развитие, но и в далечна перспектива.

Оттук произтича и другата слабост на външната ни политика – нейната небалансираност и люшкане под натиска на външни фактори. Мнимата разнопосочна активност на външния ни министър не може да прикрие неговите усилия да постави страната ни в услужлива поза към поредния „Голям брат". Твърде несъстоятелни са твърденията на редица псевдополитици, че ние сме малка страна и не можем без „Голям брат". Това не е вярно. Финландия по население е по-малка от нас, а има своя национална политика, без да се опира на така наречения Голям брат. Но финландските политици и държавници след Втората световна война си направиха точни изводи от историята на страната си и поставиха основите

на добре балансирана и на Изток, и на Запад националноотговорна външна политика.

Друга значителна слабост на нашата външна политика е, че тя не е икономизирана. Външната политика поначало няма самостоятелна роля – тя е продължение на вътрешната политика.

Следващата основна слабост на нашата външна политика е липсата на правилни стратегически цели, съобразени с очакваното бъдещо развитие на света. А това развитие сочи, че сегашната моноцентрична структура на международните отношения ще се измени и наред със САЩ ще възникнат и нови центрове като Китай, Индия, Бразилия и, разбира се, Русия, колкото и сегашното ѝ положение да е окаяно. Но кой български политик го интересува какво ще стане след 10–15–20 и повече години, важното е той сега да се уреди. Липсата на далновидни държавници е едно от нещастията на България в настоящия преходен период. Но само сега ли? Ето какво казва Петър Мутафчиев по този въпрос: „На политиката у нас винаги се е гледало като на най-лесното и най-достъпно за всички занятие. Затова и полуинтелигентът намери в нея най-благодатното между всички поприща. И тъкмо тази е причината загдето тук бе тъй пълна липсата на творчески умове и загдето обикновеният политически деец у нас – както никъде другаде – до такава степен е лишен от подготовката и изобщо от качествата, за тая, може би толкова сложна дейност. Някога историкът на нашето време ще се чуди на жизнената сила, развърната от народа ни в преживените големи събития: ще се чуди, може би, и на издръжливостта му през тежките следвоенни години. Това обаче, над което ще спре наймного вниманието си, ще бъде въпросът как този силен и бодър народ в най-критичните си години в новата си история не смогна да излъчи из себе си нужните му водачи, а остави съдбата на страната си в ръцете на недорасли духовно свои синове.“

Колко актуално звучат тези думи на Петър Мутафчиев. А са писани през 1935 година – списание „Просвета“, брой 4.

Този цитат нося постоянно в джоба си, за да мога в честите разговори със себе си или с други, особено политици, да давам отговор на въпроса „Защо я докарахме до тази духовна и материална нищета?“, при такава хубава страна и умен народ.

Интервюто взе Румяна Братованова
май 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Акад. Петя Василева

– Разкажете ни за семейната си среда, за българската школа в медицината, за приемствеността на поколенията и престижа на Вашата професия. Струва ми се, че Вашата професия, Вашето съсловие като че ли повече запази престижа си отколкото други.

– Може би. Но все пак имаше някакво омаловажаване на професията, дори леко компрометиране. Понеже бяхме много бедни, всички бяхме

бедни, но докторите заедно с учителите – особено нископлатени, и това намалява престижа ни.

– На мен ли го казвате? Бях подучена от родителите си да казвам, че произхождам от бедно лекарско семейство, представяте ли си как звучи, в Америка да им кажеш това?

– Не можеш да кажеш, че си успял човек, когато си беден; че не си надвил на масрафа си. Това караше хората да подценяват възможностите ни.

Сега да започна със семейството. Моят баща професор Иван Василев в продължение на 30 години беше шеф на катедрата „Очни болести“. Още от най-малка спомените ми са свързани с неговите пациенти. Към тях вкъщи се отнасяха като с членове на семейството. Мама даже малко се сърдеше. У нас непрекъснато идваха пациенти от цялата страна. Живеехме в „Лозенец“, седят по двора. И то не толкова да ги преглежда, нали, колкото да разговарят.

– Чакайте, това след 9-и ли беше?

– И преди, и след. Като млад лекар баща ми е бил много по-богат отколкото след това, когато беше професор. Сутрин работел почти без пари, квалифицирал се, а следобед оперирал в скъпа частна клиника; за един ден си изкарвал цялата заплата. И в болницата, и вкъщи винаги около него имаше страшно много хора. Аз ходех с него в болницата, беше ми интересно, той се шегуваше: „Всички бабки – на капки!“ Много го обичаха пациентите, защото бе такъв весел, хубав, винаги мил, любезен, усмихнат, със съчувствие за проблемите, пита всекиго за личния му живот, за професията. От него съм запомнила тази силна и убедителна любов към всеки човек.

– То така трябва да бъде.

– Трябва да бъде, но има и студени лекари. Аз смятам, че това не е редно. Едно от първите неща, които съм запомнила от баща си, беше, че на твоя пациент, след като идва при теб, можеш да му кажеш, че има най-тежката и неизлечима болест, че нищо няма да му помогнеш, но той трябва да се почувства по-добре. От Хипократ трите оръжия на лекаря са: словото, лекарството и скалпелът.

– И Вие се придържате към това?

– Да, абсолютно. Всички хора трябва да си тръгнат окрилени от лекаря. По някакъв начин. На пациента може да се каже: „Ти имаш тежка болест, обаче иначе сърцето ти е добре, виж колко акълът ти е свеж…“ Нали винаги трябва да намериш нещо, с което да го вдигнеш. Толкова е важно да го кажеш. Някой пациент просто не мога да позная, след като съм го лекувала, оперирала. Изглежда друг човек като излезе, и има надежда.

Значи, от малка основните ми спомени бяха, че около нас имаше много, много хора. Баща ми бе търсен, открит, с любов към тях. И за мен на

първо място е работата, това мъжът ми и досега не може да ми прости, защото, признавам си, често е трябвало да правя всякакви избори между семейството и работата.

Баща ми специализира в Париж. Той даже си продаде колата, за да отиде във Франция. Като млад лекар, трийсетгодишен, имаше кола, италианска, „Фиат“; тогава, когато е имало в София стотина коли. А след това, чак когато стана професор, можа да си купи кола. Но си продаде колата и отиде във Франция с тези пари да специализира. И това зле се отрази на репутацията му, на отношението към него, защото тогава всички се юрнаха към Съветския съюз, и, като се върнеха, напредваха бързо в професията.

– Руснаците също имаха добра школа в офталмологията, нали?

– Разбира се, той после специализира в Москва и Одеса. Но понеже френски е учил в гимназията, обичаше го, а и майка ми беше преподавател по френски.

– А, вие сте франкофони?

– Да, първият език, който учихме вкъщи, е френският.

– То май на всички нас.

– Те двамата си говореха на френски. Тя беше завършила романска филология, та знаеше италиански, испански, румънски. Те и двамата бяха активни борци, но от тези най-чистите, идеалистите. Баща ми е бил партиен секретар на нелегалната партийна организация, което си е било да сложиш глава в торбата. А след това на два пъти го изключваха от партията, защото не беше праволинеен, беше идеалист-комунист. И критикуваше много. И го уволняваха, и гонеха; въобще, както и мене по-късно – винаги имаше неприятности. Ние сме такива, не умеем да се нагаждаме, в никакъв случай не умеем да правим компромис.

– Бунтари…

– Не съвсем, но достатъчно, за да ни мразят началниците, за да не сме угодни. В този смисъл винаги са ме натискали началниците, винаги са имали други любимци, но мен това не ми е тежало.

– Та, значи Вие избрахте медицината съвсем естествено?

– В известен смисъл, въпреки че се увличах по много работи. Играх балет с Вера Кирова (оттам сме приятелки с нея), бях доста добра, защото съм амбициозна и с каквото се хвана… Все пак в един момент просто изведнъж реших, че няма да ходя в балетното училище. Винаги съм спортувала, това също е от баща ми – много и различни спортове – лека атлетика, ски, плуване, гимнастика, стрелба. Той никога не оставаше през свободния ден вкъщи. Ходехме на екскурзии всяка събота и неделя, той беше човек на движението, обичаше движението. Но по-важното: любовта

към хората, оттам и към медицината дойде от него. И това стана без той да иска, навлизах в професията така просто, играейки си.

– Слушайки разговорите…

– Слушайки пациентите и него. Той ни обясняваше: това така станало, това иначе, искаше да споделя. И аз – благодарна публика – слушах го. Обичах го, уважавах го безкрайно, много му уйдисвах. Но и имах афинитет към тези неща, сестра ми въобще не се интересуваше, стана инженерка.

Не можеше да става дума за избор – офталмология, разбира се. Няма по-хубава специалност в медицината, това е светлината. Шилер казва: „Да умреш е нищо, да живееш в тъмнина е истинското нещастие.“ Има изследвания, че най-силният човешки страх е от слепотата, рискът идва на второ място. И българската поговорка е: „До очи – свят…“, втората част още не съм я разбрала (защото имам зъби още) „…до зъби – сладост“. Но третата част я знаете: „до майка – милост.“ Няма кой да те пожали.

– Няма кой да те пожали. Ей, колко е тъжно.

– Мама почина млада от рак. Помня, беше болна, просто като ми чуе гласа и светва цялата: „Как си, уморена ли си? Какво правиш?“ А пък, като се върна вкъщи, мъжът, макар и с любов, ми се скарва: „Нормалните жени си идват, подреждат, а ти тук последна.“ Но на мама ѝ беше жал, също я беше яд, че толкоз много работя, че не се щадя. Като ме гледаше преуморена, съсипана от неприятности, казваше: „Как може толкова да приличаш на баща си!“ Сега и аз, като изпитвам тези чувства към моите внуци, осъзнавам, че това, което майката ти е дала, ти го даваш на своите деца. Въобще, тези велики биологични връзки бяха много силни в нашето семейство. Баща ми също имаше невероятен пиетет към майка си. Аз съм една много странна смесица – мама и татко бяха страшно различни хора. Баща ми беше расъл тежко, той не познава баща си. Бил пеленаче, когато баща му заминал за фронта, и не се върнал, паднал убит в Балканската война. Той е от Ботевградско, от Трудовец. А майка му останала вдовица с четири деца – две момичета и две момчета. Не се оженила втори път, да не си разделя децата. Баба ми много си го обичаше, него, най-мъничкия. Имали едни цървули, един кат дрехи и само той ходел на училище. Баща ми много обичаше брат си, чичо ми, защото знаеше, че той се е жертвал.

Баща ми можал да получи образование, защото Иван Евстратиев Гешов имал програма за подпомагане на сираци от войната. Имало един дом, в който те живели без пари. Разбира се, баща ми иначе и работел. Гешов е бил и министър-председател за известно време, но вкъщи беше академик Гешов. Така че БАН, науката, всичко това присъстваше в детството ми. Другата велика личност за баща ми беше Константин Пашев – патриархът

на българската офталмология, учителят му. Затова обичам да казвам, че ние сме стъпили на раменете на великани. Тези две велики личности присъстваха и в моя живот. Още през следването си усетих афинитет към науката, но и към хората, едно остро социално чувство. И аз си имах това някъде, този маршалски жезъл. А баща ми, той беше прекалено практик и много се отдаваше на работата, нямаше толкова време да се занимава с наука. Затова ме подтикваше: „Ти гледай практическата работа, пациентите, операциите, обаче задълбочавай и в научните изследвания!“

– Защото е липсвало на него самия?

– Да. И все пак той е първо поколение интелигент, нали. Той идваше от чистото село.

– Това е на България великото, нали?

– Неговата майка беше неграмотна. А баща ми се издига, говореше френски, немски, въобще той бе истински самосъздал се, *self made*. Докато аз имах много по-благоприятни условия. Въобще не мога да се сравнявам. Баща ми освен това е бил статист в Операта, много хубаво пееше… И „Севилският бръснар“, и „Трубадур“, „Аида“. Рецетираше и пишеше стихове. А, да, като пътувахме, той знаеше всички опери наизуст и ги пеехме, в колата пътуваме и пеем опери. И аз обичам да пея.

– А майка Ви от какво семейство беше?

– Майка ми пък е богатско дете от Севлиево. Родителите ѝ са били учители, но са имали фабрика, после национализирана. Баба ми и дядо ми бяха широки социалисти. Мама е възпитавана в такава среда, беше винаги много ангажирана и активна политически. Мама е бонсистка, въпреки че е била богата и от Париж си е купувала тоалетите. Но винаги е била с главата в торбата. Безкрайно смела и отдадена. В известен смисъл мама бе буржоазка – от богатите, които могат да си позволят да имат идеи, да не мислят за житейската проза. Мама беше по-идейна. А баща ми – по-сантиментален. В него преобладаваше сантиментът към бедните и онеправданите, че трябва така, по-социално, а майка ми беше човек на идеята.

– Вие самата имахте ли интерес към обществения живот?

– Това е сложно. От една страна, аз винаги съм имала чувството към социалното битие. Но от друга, бях някак си отвратена от това, което ставаше. И мама, и татко много страдаха от него. Мама пък беше близка приятелка с Трайчо Костов.

– Мъжът Ви лекар ли е?

– Мъжът ми е лекар, но различен. Той е тип мениджър, много дейности е вършил. Ние бяхме студентски гаджета. Аз даже се шегувам, че той учи медицина, само за да се запознае с мен. Като завършихме, него веднага

го направиха началник на санепид станция. Удостоиха го с десет години трудов стаж, дадоха му една скапана „Шкода“, шофьор и техник. Става дума, че той просто е организатор, умее да работи с хора, масовик.

– А как помогна това на Вашата работа?

– Помогна, защото неговата заплата винаги е била два пъти по-висока от моята.

– А не с опита му на организатор?

– Това също, винаги ми е давал съвети, помагал ми е, когато съм имала проблеми. Защото аз съм по-пряма, не умея да лавирам, да балансирам. Докато той винаги преценява нещата; и твърди, че съм наивна, простодушна. Моят съпруг ме подпомагаше всячески, понеже той усещаше у мене тази, без излишна скромност, отдаденост на професията. Аз не съм убедена, че скромността, липсата на самочувствие е добро. Понеже зная какво съм, зная какво правя и какво мога да направя. Но губя в постоянна борба със „системата“ и хората, които я обслужват.

– И започнахте да следвате?

– Съвсем не бях убедена, че трябва да уча медицина. Пишех разкази, бях много писмовна. Винаги съм била пълна отличничка, единствената в класа. Завърших руското училище, но и английски научих в училище. Кандидатствах журналистика и бях приета. Но просто реших, че, ако река по-нататък да пиша, ще пиша.

Вие ме питахте дали съм общественик, аз – дете на двама активни борци – бях много разочарована, дори станах член на партията едва в 1987 година, накрая вече, за да не умрат мама и татко, мама специално, защото беше много болна. Сестра ми беше против, но аз някак си така, заради тях. А мен не ме и искаха много в партията, защото винаги бях критикарка, ходех на Запад, всеки път чакаха да не се върна. Повечето влизаха в партията за кариера. Е, имаше и идеалисти. Но най-смешното, след 10-и ноември всичките тези слагачи, които си гориха партийните билети, ме обявиха за тоталитаристка.

– И майка ми има спомени от много лоши отношения между партийни и непартийни в медицинските среди.

– Не ми се връща към онези времена, но накрая двамата бяха ужасно разочаровани и това много се усещаше вкъщи, особено при баща ми. Той се познаваше с Тодор Живков от училище, но казваше, че не е достатъчно интелигентен. Аз, напротив, смятам, че той се справяше сравнително добре, умееше да балансира, България беше в добро положение. Е, не е блестящ интелектуалец – хитрец, но човек прагматичен…

– Тази система не можеше да издигне друг…

– Да. Същата система уби Трайчо Костов, който беше интелектуалец. Помня вкъщи каква трагедия беше това с Трайчо Костов. Също с Тито, родителите ми имаха много приятели партизани в Югославия и, когато се скарахме с Тито, вкъщи беше трагедия. Мама беше на партийна работа, а после в Радиото. Ние от деца със сестра ми – вечно сами. Те излизаха сутринта, тя се връщаше в 9–10 часа.

И така, в даден момент просто изведнъж реших, реших медицина.

– Медицина, и то офталмология.

– Офталмология, нямах друг избор. Още като ученичка баща ми казваше, че зная повече от неговите асистенти. Имах шанса да започна много рано, което е голямо предимство. Така ми тръгна и кариерата. И след това с голям хъс. Баща ми не толкова ми е помагал, колкото ме е насочвал: „Учи езици – френски, немски, английски, задължителни са за теб тези езици!“ – колко хора в онези години оценяваха езиците? Казваше, че не може само практика, не може да се куца на един крак, науката е задължителна. При това не можеш да станеш учен само в България, по нашите домашни критерии. От Пашев беше научил, че медицината е наука, опит, човещина, такт. Насърчи ме за аспирантура. Очаквах дете – кога да чета? После бебето като се роди, по цели нощи плачеше, сестра ми ученичка, тя го гледаше, жертви, жертви. И с двете си деца бременна съм ходила до последния момент на работа и съм тръгвала пак на втория-третия месец. Никакви отпуски не съм ползвала. След това ги пращах на детски градини, те боледуваха, не бях добра майка, пренебрегвала съм ги. Това ми е една болка, даже сега си мисля, че и двете ми деца не продължиха с медицина, защото ги уплаших с моята отдаденост на професията.

– Тежък живот …

– Да, действително: нощем повиквания, операции, ужаси, не можеш да спиш, цял живот изпити, притеснения. Когато пишех кандидатската дисертация, понеже живеехме само в една стая, Иван – синът ни, не можеше да спи по цяла нощ от тракането на машината – дрън-дрън-дрън-дрън… И ние му изнесохме леглото в антрето. Като защитих, той беше на пет години, каза: „Животът пак започва.“ Но започна просто следващата дисертация. Аз имах още една бременност, която изпуснах в шестия месец от ходене на работа. И след това вече за дъщеря ни мъжът ми се опитваше да ме затваря вкъщи. Така, с много хъс, с много неспане, чудно как не съм се изхабила. Толкова малко спях.

– Няма лесен успех…

– Да, но всички смятат, че Петя така веднага, от само себе си е постигнала всичко. Не могат да си представят какво е зад този успех. Даже, спом-

ням си, една колежка викаше: „Ама ти снощи защо стоя до седем?“ Аз четях, препарати гледах, защото аз и с хистология се занимавах. „Ама защо стоиш, защо стоиш?“ Те просто не можеха да разберат. Един език да научиш – какви усилия са това. Така им говоря сега на моите специализанти. Гледам ги – към един часа вече така, с единия крак навънка. И им казвам: „Не може да постигнете нищо, ако спазвате работно време.“ И също: „За да получите, трябва да дадете.“ Професията е като любовта, това е взаимна любов, не можеш ти да не си обичаш мъжа, а той да ти отвръща с това.

– Не, май тук може. Това може, но в професията не може.

– Не, мъжът няма да ти прости, той ще има чувства, но няма да имате истинско семейство.

– Сега ли са специализантите такива или винаги, или как беше?

– Както и по мое време – има всякакви. Не зная, никога човек не е доволен от следващото поколение. Имам и много свестни ученици, та аз всичките ги наричам ученици, ама не съм доволна от тях, не ме слушат.

– А Вие можете ли да кажете, че сте ученичка на някого?

– Аз съм била ученичка на баща ми главно. А кумири ми бяха двамата академици Гешов и Пашев. Пашев е от Сливен, градско чедо, от богатско семейство, „Робърт колеж“ е завършил, всяка година е ходил по Европа. Баща ми има много негови книги, надписани: „На моя любим ученик“, „На моя трудолюбив ученик“. И той да приеме баща ми, въпреки че му е казал: „Виж какво, офталмологията не е за бедни хора.“ И той му е бил доброволен асистент вкъщи.

Когато тръгнах по чужбина, хотели да ми плащат, да ми поемат разноските, сегашните глезотии – нямаше такива работи. Канят ме на конгрес в Германия, например, ние с мъжа ми пътувахме с кола, носехме палатка, спяхме в палатката, на къмпинги. Измъквам се от палатката, вали дъжд, мокро, по джапанки, взимам си в пакет дрехите, отивам в тоалетната на къмпинга и там се докарвам, гримирам и се правя като тях. И никой не може да допусне, че съм изпълзяла от палатката.

– Ужас. Кажете го на младите.

– Ама казвам им го.

– Какво беше Вашето усещане за нивото на медицината тогава, кои бяха големите постижения и големите недостатъци на системата? Не бяхме ли твърде бедни, за да имаме добро здравеопазване?

– Винаги сме имали добра медицина и аз винаги съм имала самочувствие на много добър лекар. Тогава нямаше толкова сложна технология. Техническата революция в нашата област стана през 90-те години. Дотогава горе-долу можехме да се равняваме, нямаше такава пропаст. Тя се отвори

по-късно към края на 80-те – началото на 90-те, защото в света всичко много бурно се разви, а пък ние се сгромолясахме. Убедена съм, че основният проблем на предишната система бе, че разчиташе само на вътрешната мотивация, на хора – лидери по призвание, да тикат нещата. А другите ги влачеше водата. Иначе за масата нямаше значение: работиш, не работиш. Аз например имам сто операции на месец, друг има две операции на месец – еднаква заплата. Е, какъв е стимулът за хората да работят? Ако работиш, излиза, че си луд. И аз винаги съм била луда в този смисъл. Какво като не ти се плаща, но ти така усещаш, защото искаш, защото знаеш, че не можеш да се развиваш, ако не работиш. Даже си спомням една колежка: „Ти, вика, какво сега, защо се буташ да гледаш всички пациенти? Защо си толкова любопитна?“ А това не е любопитство, аз просто искам да съм видяла всички пациенти. И досега при мен всеки трябва да гледа всичко, ние сме Университетска болница, значи основното е да обучаваме.

Никой не ме караше, нямах стимули, нито пък това ми помагаше за издигане. Напротив, даже затова не ме и обичаха много началниците, винаги имах неприятности. И аз неслучайно ту работех в ИСУЛ, след това в Александровска болница, след това отидох в Окръжна болница. Защото, да кажем в Александровска болница, тогава Медицинска академия, ние тогава бяхме 15 професори, доценти и там няма достатъчно работа за никого. Балабанова като се пенсионира, напуснах, отидох в нейното отделение и работех като вол. Била съм на четирийсет и няколко години, клиниката беше много престижна. Ама аз съм си началник, нали, въвеждам си стил, не ме е страх сама да работя. То се иска пък и кураж.

– Вие рано започвате да публикувате, да излизате в чужбина, така ли? И това беше съветът на баща Ви?

– Първо работихме в провинцията с мъжа ми, защото бяхме длъжни да отидем по разпределение. Отидохме в Елена, която беше 6000 души и се водеше селски стаж. Там ми беше много приятно, опознах един прекрасен, истински български край. И влязох в рода на мъжа ми, който е забележителен… Знаете ли, аз действително, да чукна на дърво, голям шанс имах в живота и с родители, и с мъж. Мъжът ми е изключителен човек, ренесансова фигура. Той може да бъде прекрасен съпруг и може къща да ти построи, всичко умее. Къщата, където живеем, те я построиха със сина ни, само за покрива викаха майстор. И дядо му е бил дюлгерин, а пък той самият е от рода на Иларион Макариополски, Стоян Михайловски му е правуйчо. Той е от велик род с много големи духовни традиции. Попаднах в истинска и неподправена провинциална аристокрация. В този смисъл аз съм селянче в сравнение с мъжа ми. Знаете ли как се сервираше у

тях – кенарени хубави покривки, сервизи… Вкъщи мама, въпреки че е от сой, смяташе това за еснафлък, тя беше такава…

– Това е рядко за България, ние нямаме като че ли култура на бита, традиции. Сега Ви връщам пак на международната Ви кариера. Как си изградихте име?

– Постепенно се налагах. Голям шанс ми беше и Хумболтовата стипендия. Може да се каже, че ми помогна и баща ми, защото той също ходеше на конгреси и го познаваха. Даже с този, който ми беше научен ръководител, те се бяха видели на един конгрес в Киев. И след това, когато си бях подала документите, той пита: „Ама това да не е детето на Василев?“ Казват обаче – Господ помага, но в кошара не вкарва. Без моите хъс и стръв… Но баща ми имаше и много врагове, правеха му мръсни номера, На конкурса за аспирантура изкарах блестящо и даже си спомням баща ми звънна там на някой колега, който каза: „Боже, от нея до другите – огромна разлика.“ А след това какво? По руски ми бяха писали пет, когато съм от руско училище. За да не съм аз, а една друга. Битки, битки, много битки. И баща ми толкова страдаше. В този смисъл е добре, че децата ми не се занимават с офталмология. Защото татко страдаше, че заради него мен ме мачкаха.

– Значи, патехте си от „бащини душмани“.

– Той се ужасяваше от човешката неблагодарност, подкрепяйки моя шеф от идеализъм и заради партийна дисциплина. Когато се обяви конкурс за професор, бяхме трима кандидати, единият партизанин. Трима рецензенти, шефът разпределя по една рецензия за всекиго. И онзи там се изправя на съвета и говори половин час против мен; даже накрая казва, че и партийната организация смята, дето Василева не се вписва. Да не говорим, че същият ми спира дисертацията 4–5 години.

– Че коя година беше това?

– Вече 1988-а. Баща ми умря с отворени очи, защото не бях станала професор заради тези простотии. Избраха ме след като почина татко, чак 1989 година. Три пъти сменяха рецензенти, защото тези щели да бъдат за мен. Тогава Константин Заимов, големият психиатър, каза: „Вижте какво, не ставайте смешни. Тия двамата си ги избирайте колкото искате по партийна и по каквато и да е линия, обаче щом Петя кандидатства с тях, то цял свят ще ви се смее, ако не я предпочетете.“ Накрая знаете ли какво стана? От 25 гласа двамата получиха по един глас, аз – всичко друго. И вечерта ми се обажда шефът и казва: „Победихме.“ Той ме лъже, той мисли, че аз няма да разбера, че той половин час е говорил против мен, а неговите протежета двама заедно три гласа не взеха.

А след това има срок, в който трябва да ме назначи, а той не ме назначаваше, нямал място. А ако не си заемеш мястото шест месеца, пропада конкурсът. На петия месец и двайсет и деветия ден ме назначиха, един ден преди да изтече крайният срок.

– Много сте ги дразнела.

– А какви номера! Неописуемо. Какви интриги са ми правили… Анонимни писма бяха писали до Малеев, че съм ослепила някого. Малеев въобще нищо не знае. Защото той все пак беше достоен човек.

– Заради донос?

– Да. Анонимен. Страшни години бяха. Уцелиха ме точно след смъртта на майка ми, бях парцал и даже не ми се бореше, защото смъртта на мама много тежко понесох, много тежко. Това да ти умира в ръцете, две години рак страшен, все казваше: „Спаси ме, помогни ми!“ Нещо страшно, не искам да си спомням. И точно тогава ме усетиха, че съм разклатена и – ето този удар с доноса.

– На колко хора от Вашето поколение това е било важна част от живота, това непрекъснато отбиване на интриги.

– Но пък, от друга страна, стана добре. Тогава бях толкова нещастна и се чудех какво да правя. Аз, като не гледам пациенти – поболях се. Тогава се бях юрнала много да работя с пациенти, исках да ставам добър оператор. Просто се поболях, и без туй бях смачкана от смъртта на мама. И какво реших да правя? Почнах да гледам къде има конгреси и да пращам резюмета. Иначе нямах време. Това пък се оказа следващият професионален бум. На конгреса в Хелзинки бяха командировани осем души, но нито един нямаше доклад. Аз единствена – с два доклада, но некомандирована. А те всички живеят в конгресния хотел, там, с командировъчни…

– Нали държавата плаща.

– А аз – с влак, от Ленинград. Спомням си бях в цикъл, във влака щях да колабирам, цял ден се тантуркам да стигна до Хелзинки. Живеех на един час от конгреса, при един приятел на братовчед ми, ходех с трамвай, хващам първия трамвай, за да отида навреме… И тогава участвах в две кръгли маси, изказвания, и получих покана да изнасям лекции в Англия, в Шотландия, в Япония, да организирам конгреси, да вляза в ръководството на Асоциацията по очни проучвания. След това през 1988 година направих конгрес на Асоциацията тук, в България, международен конгрес.

– На това се казва международна кариера.

– Да, но пак нищо не ми е било лесно, винаги със съпротива. Макар че в известен смисъл, знаете ли, всеки път когато са искали да ми извадят очите, са ми изписвали вежди. Има една мисъл, която харесвам и която сякаш се

отнася за мен: „Успял човек е този, който умее да изгради основата на своя успех от камъните, които са хвърляли по него“. Защото, ако не ме бяха смачкали тогава, да се чудя вкъщи какво да правя; нямаше да почна да се занимавам толкова с конгреси. Горе-долу точно по това време, от тази международна кариера добих малко самочувствие, а и исках категорично да се махна от тези, които ми бяха направили това, а съсипаха и баща ми.

– Бивало си я е професионалната Ви среда!

– Аз и баща ми издържахме три-четири месеца. И баща ми накрая каза: „Отиваш при Малеев.“ Аз отидох, а Малеев вика: „Аз не знам за това нещо. Ти защо не си дошла да ми кажеш? Какви са тези глупости? Какви са тези анонимки? Как може такова нещо?“ Той даже наказа този, който беше виновен. Но тогава аз пък реших да се махна. И отидох в Окръжна болница.

Помня, тогава Малеев каза: „Колко интересно нещо, вие, офталмолозите, сте всеки срещу всекиго. Всеки идва и ми говори един срещу друг, обаче, казва, ти си единственият човек, който ги обединява, всички са срещу теб, в състояние са да те удавят в капка вода.“

Но където и да ходех, връщах се в България. В Германия даже моят шеф беше ме поканил на сватбата на сина си, и там германците ме гледат, аз – българка, облечена, равнявам се с тях. И те винаги питат: „Ама Вие, такава българка, ще оставате ли тук?“ И като кажа, че чакам с нетърпение да си отида, отношението към мен се променяше.

– Защото Вашата професия е конвертируема, много хора оставаха.

– И веднага им се променяше статусът. От всички Хумболтови стипендианти в клинични дисциплини аз съм единствената, която е в България. Защото тогава Хумболтовата стипендия даваше лекарски права в чужбина.

– Правиш една малка крачка и заплатата ти се увеличава 25 пъти. Нещо такова.

– Не, 10 000 марки минимум щях да взимам. Аз тук работех за 250 лева, нали, а там една асистенция на шефа – 200 марки.

– Никога пред Вас не е стояла тази перспектива, никога не сте се замисляла?

– Никога. Въобще през ум не ми е минавало да остана в чужбина. Аз съм някак си по необясним начин свързана с България. Един немец ми каза: „Ти си луда, за колко пари работиш там? За една година ти гарантирам, че ще направиш милион. Ще работиш в частна клиника, ще оперираме, а след това се върни и си прави каквото искаш.“

– Имаше ли голяма емиграция след 1989 година?

– Да, специално офталмолозите съвсем пък се юрнаха, и така посредна ръка, но и мои, много свестни хора, които аз даже насърчавах,

подкрепях ги, пращах ги на специализация. И никой не се върна, значи…

– Нормално, беден офталмолог няма по света.

– Не, разбира се. Но аз даже казвах на немците: „Слушайте, вие си имате достатъчно добри лекари. В България чакат на мен, мен ме чакат“. Аз съм имала винаги това чувство на мисия, че от мен много неща зависят. Че аз мога да направя много неща, мога да променя много, мога да възпитавам хората. Искам на учениците си да покажа хубави неща, да им дам идеали, да им дам мотивация, да им отворя някакви врати, а през тях, който иска и който може – ще влезе, пък другите: тяхна работа.

– Това е благородно.

– Чувство за призвание, чувство за мисия, желание да помагам на младите, огромно желание. Хората у нас се плашат от силни думи и не ги употребяват, за да не изглеждат смешни. Напоследък всичко е принизено. Но аз не се срамувам да кажа, че имам идеали и чувство за мисия. Това ме е крепяло и карало да вървя напред. Ужасявам се от хора, които нямат чувство за мисия. Те просто минават, разхождайки се през живота.

– След 10-и Вашата кариера продължи още по-успешно, така ли можете да кажете?

– През 1990 година отидох в Америка. Специализирах епидемиология и превантивна офталмология в „Джонс Хопкинс“ – най-престижната институция, направих магистратура по обществено здравеопазване. И като казах в болницата, че имам тази степен: „Ама тя тук призната ли е от Министерството?“ Друг въпрос е колко използваха моите познания. Донесох един милион долара от Америка за България по една програма. Това беше грант, за пръв път в Източна Европа се проучваха разпространението и причините за слепотата и намаленото зрение. Купихме апаратура, обзаведохме, направихме много. За разлика от другите фондации, дето взимат, тази фондация всичко даде. Защото аз създадох фондация – това беше един от заветите на баща ми, – да нааправя фондация на името на Пашев. И направих фондация „Зрение за всички“ през 1993 година. И въобще не ставаше дума за частна работа. Всичко това, което в чужбина извоювах – всичко във Фондацията, всичко в клиниката.

Нещата тръгнаха и тогава се появи една политически влиятелна дама. Тя ни спираше програмите, тези пари трябвало да се командват. Даже бяха организирали стачки, манифестации против мен, че аз съм американски агент. Ами да, това ставаше в 1991 година. Че съм продавала интересите на България. Те даже до Америка бяха писали…

– А, международен донос?

– Да, до посолството. Защото нали всичко минаваше през една агенция за помощи. Аз разработвам в „Джон Хопкинс“ тези проекти, събирам пари, изнасям лекции за България, хората виждат за пръв път жив българин – офталмолог. Посланикът Пишев праща проекта в България и се получава отговор: „Василева не е никакъв офталмолог, тя е експериментатор, тя работи само с опитни животни. Тя не е клиницист.“ Такива глупости. „Тези пари ги искаме ние, за да дойдат при нас в института.“ Аз тогава бях още в Окръжна болница.

И тогава ония, американците, се шашват, идваха в България да правят проучване дали е така, абсолютно застанаха зад мен. А най-смешното е, че те ми взимат проекта и го преписват докато съм в Америка. Те създават някакъв център, както беше в моя проект, даже го регистрират, и дават тази програма в Министерството, като казват, че се чакат пари от Америка за този център. Но после пристига американката, с която заедно правихме програмата, която отговаря за нея от името на американското правителство, на USAID*. Ние правихме бюджет, обикаляхме половин България по програма заедно с „Джон Хопкинс“, американците идваха. А дамата, няма да я забравя, при Черноземски** пуска сълзи: „Константинов и Петя Василева ще направят супер частна американска клиника с тия пари, а ние, нашите деца ще стоят гладни.“ След това тя направи частна клиника, нали? (Аз направих едва миналата година, и то защото ме изгониха от болницата.) Но тогава се събират пред Министерството и крещят. Американката не може да повярва, казва: „Какво става?“ Аз се опитвам да ѝ превеждам. А тя: „Момент, тази програма е написана през ноември. Кога е написана Вашата програма? Вие сте я преписали.“

– Хубаво, че се е усетила, американката.

– Е, тя – печена. А те тогава направиха митинг, направиха стачка – да се оттеглят подписите, Василева да се уволни, плакати. Това всичко по вестниците го пишеше. По високоговорителя в Александровска болница са съобщавали, че има стачка против Петя Василева, която заграби един милион за себе си…

И изведнъж изниква някаква заповед за ликвидиране на болницата, понеже след ликвидиране те назначават когото си искат. И аз един петък, бях по проучването на слепотата в Петрич тогава, обаждат ми се по телефона и ми казват, че съм изгонена и дамата е вече шеф на клиниката. Ние с Константинов вече нямаме право да влизаме там.

---

* Бел. ред.: USAID (Американска агенция за международно развитие) е правителствена агенция в САЩ .

** Бел. ред.: Иван Черноземски е министър на здравеопазването.

– Как, на какво основание Ви уволняват?

– На никакво основание. Оказа се, че нямаше и заповед. Всичко това е било номер.

Започнаха пак стачките на болните, вестниците, телевизията… Има цели подлистници, цели страници във вестниците: „Кметицата изгони Василева“ Аз ги имам, скоро ги гледах.

– А, Вие си имате албум с изрезки?

– Аз ѝ казвам: „Не ме интересува да съм началник, само искам да мога един път в седмицата да влизам в операционната.“ – „Не, казва тя, кракът ти няма да стъпи в моята клиника.“ Каква нейна клиника?! Тя току-що е дошла, аз съм я създала с тези пари. Тя дойде, защото апаратурата е тук. Тези пари, които тя не можа да вземе, ги инвестирахме в апаратура, всичко беше супер.

Аз ѝ казах: „Това няма да стане.“ Започнах да вися пред кабинета на министъра и му обяснявах… Че журналисти, напред-назад, най-после… Стана обществен скандал, защото все пак Константинов е име, а и мене много хора ме познават. Даже един мой приятел казва, че някакъв пациент ходил по кооперациите и събирал подписи в подкрепа на Петя Василева!

– Колко енергия изхабена залудо!

– То така се каляваш, каляваш се. Това, което не те унищожава, те прави по-силен. Само да Ви кажа за това какво стана. Няколко дни висяхме пред Министерството докато ни приеме министърът, защото беше в чужбина. А дамата в това време обявява на пациентите да напуснат: „Василева вече не работи тук, или, ако останете, аз ще ви оперирам.“ Докара си пациенти от другаде. И най-после, обаче, повика ме директорът и ми каза: „Искам да ви информирам, че аз помолих професорката да си отиде обратно в Александровска болница.“

– Значи пълна победа? Ама какво струва.

– Въвлякоха дори американските дипломати в София. Отиват при посланика и два часа му говорят против Петя Василева, да ѝ прекъсне всички програми. Даже му казали нещо, което аз никога няма да им простя: че баща ми бил от най-мръсните комунисти, който ходел и разстрелвал наред след 9-и септември. И Монтгомъри* спря програмата. Да, спря програмата и върна парите. Обаче по-късно дойде да ми се извини и ми каза: „*I was misled by the wrong people.*“ А, заминавайки си, ми каза: „Петя, *be aware, some Bulgarians have enormous destructive power*.“

Не ми се говори, болно ми е какво се случи с Очната банка, която създадохме през 1995 година. Поколения офталмолози са мечтали за нея. В

* Бел. ред.: Уилям Монтгомъри е посланик на САЩ в България.

1956-а баща ми е извършил първата успешна трансплантация на роговица в България. През 2001 година тя беше превърната в търговско дружество Национален център за трансплантации „Бултрансплант“ и дейността ѝ замря.

– Как реагирахте Вие на тези трусове?

– Винаги съм имала самочувствие и това ми е давало възможност да бъда над нещата. Човек без самочувствие потъва в дрязги, в завист, аз виждам как това се случи с някои хора. Често колегите просто не са ме разбирали и са търсели какви ли не подбуди за ентусиазма ми. Може би аз не съм намерила подход към тях. Но има и друго – когато някой непрекъснато върши нещо, се вижда, че друг нищо не прави. А цял форум мои колеги гласуваха да ми се забрани да организирам конгрес на Съюза на офталмолозите. И за това нелепо решение гласуваха даже мои съмишленици. Бях много огорчена.

Но аз съм „сбъдник“, както ме наричаше баба ми, а близките ми се шегуват, че имам енергия колкото една АЕЦ.

– Какво са очите за един офталмолог?

– Очите изразяват интелекта и емоцията. Познавам характера и почтеността на човека по очите. Аз гледам на света с чисти очи, а най-любимото ми е да потъвам в очите на моите внуци Стефан, Велян и Петя – изпитвам невероятно блаженство.

– Нещо оптимистично за финал?

– Оптимистично? Оптимистично е, че не са ме унищожили.

Аз съм непоправим оптимист, абсолютен! Елате да Ви покажа Центъра. Това беше едно крило на поликлиниката, която въобще не бе работила. И понеже аз просто исках да работя, просто не можех да понасям повече: това няма, анестезия няма, стерилизация няма, вода няма, ток няма… А тук е приятно да се работи. Вие виждала ли сте стаите? Елате да ги видите.

– О, със свой санитарен възел!

– „Ей, младежи (към двама току-що оперирани), спите ли, какво правите? Как сте? Аз чак сега си тръгвам. (Часът наближава осем.) Нали мога да си тръгна да си почина малко, съгласни ли сте? Лека вечер!“ Климатик, телевизор. Добра школа, добри са ни учителите. Кадърни сме, добри хирурзи сме, справяме се.

Интервюто взе Екатерина Никова
август 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Рада Москова

– Кои са най-ярките Ви детски спомени?

– Родена съм в Габрово, в махала в центъра на града – мога да я нарека занаятчийска. От ранна сутрин освен от камбаните на съседната църква утрото се огласяше от работните шумове на различните занаяти – имаше обущари, бакърджии, златари, шивачи, сарачи. Помня огромната при-

ветливост на хората с малки магазинчета, тяхното „добър ден“ наистина беше пожелание за добро. Помня и грамадните обувки, винаги по-големи с два-три номера, които ми правеха по време на войната. Скъсвах ги, знаете как децата късат обувки, още преди да съм стигнала номера им.

В махалата ни цареше дружелюбие. За мен това е гражданското общество – съседство, приветливост, добронамереност, благоразположение, ако някой закъса, взема заем от съседите. Всичките тези неща, заедно с детските игри в един град без днешното движение – без коли, по поречието на Янтра, между два хълма, които през зимата се превръщаха в километрични пързалки. Време, в което 20 стотинки бяха истинско богатство – можеш да идеш да си купиш семки (но нямаше люспи от семки по улиците), свободата да тичаш из целия град и да ти бъде весело. Такъв е образът на моето детство.

След 9-и септември къщичките на нашите комшии (каква хубава дума!), с дворовете, из които безспир играехме, бяха разрушени. На тяхно място вдигнаха блок – грамадно здание. То пресичаше цялата тясна улица в Габрово от едната до другата страна. Китайска стена в един малък град! Оттогава ненавиждам думата „блок“. Това съсипа не само местата на нашите игри, но и отделните усмихнати хора – майсторите на бакъри, колани, обувки, мъниста – чудесиите на детството ми. Виждам ги превърнати в сиви „народни маси“.

Наскоро ми дадоха да редактирам, по-скоро да преподредя книга със спомени на един стар габровец. От нея научих изумителен факт: в началото на миналия век собственикът на фабрика „Александър“ бил човек абсолютно необразован, но с огромно желание за модернизация и напредък. (От архива на баща ми разбрах, че габровският вестник се е наричал „Напредък“.) Та, този човек тръгва за Англия, без да знае и дума чужд език, с няколко бележки на немски, френски и английски: „Господинът пътува за Виена“, „Господинът пътува за Париж“, после: „Господинът пътува за Лондон“, а там – „Господинът търси еди-кого си“, някакъв българин, търговец. Препасан с пояс, в който носи жълтици, сменяйки бележките, той пропътувал цяла Европа и успял да стигне чак до Лондон. На връщане купил от Виена парна машина. Натоварва я на параход – до Свищов. Оттам с 14 чифта волове я докарва до Габрово. Това за мен беше поразително – като предприемчивост, като дух!

По-късно, вече лекарка, през 60-те години започнах работа в същата фабрика, наречена „завод“. Цялата техника беше от онова време – горещина, шум. Всички работнички страдаха от хронична преумора и нерви. Разказваха ми, че по време на „фабрикантите“, понятие, натоварено с

тежкото обвинение „експлоататор“, нормата им била 7 чифта гащи (някакъв вид дълги мъжки гащи). А тогава, при така наречената интензификация на труда беше станала 18–19 броя. Производството се увеличаваше не чрез нова техника, не с машини, които някой да внесе от Европа, а с постоянно повишаване на нормите – състезание със самия себе си, надпревара, напрежение. Точният превод на „фабрикант“ е производител. Заедно с текстила, трикотажа, кожите и прочее – забележителната индустрия на Габрово – тези „фабриканти“ бяха произвели напредъка и престижа на следосвобожденска България. По-възрастните завършиха живота си в лагерите.

– Какво беше Вашето семейство?

– При такъв въпрос пред очите ми се появява справката, с която ни „допускаха“ до университет, работа, ДСНМ, ОФ и прочее – трите имена, а веднага след това – „социален произход“ (баща, майка). Най-високо се котираше „работнически“, след това „селски“, в краен случай – „от служещи“.

Моят баща беше търговец. Имаше склад за вина на едро. Колко „на едро“ е било, може да се съди от факта, че целият „склад“ се помещаваше в избата под къщата ни. Работеше сам, нямаше нищо общо с разпространеното по-късно „експлоататор“, експлоатираше, така да се каже, сам себе си. Беше най-почтеният човек, когото познавам. Затова и, въпреки скромната му търговия, бил избран за председател на търговската камара в града. Знаеха го като „бай Стефан“; „бай“ беше нещо като благородническа титла – означаваше доверие, уважение.

Имах много будна майка – красива, жива! Дядо ми я нарекъл Бегония – първото име Бегония в България. Той обичаше красноречието, беше адвокат. Майка ми прие с кураж обратите на живота ни. Никога не ѝ дадоха подходяща работа. Пенсионира се като работничка на три смени. Имаше дарбата да открива причини за радост и в лошото. До последните си дни рецитираше на руски „Евгений Онегин“, стихове от Лермонтов, Балмонт, а и Багряна, Яворов, цялата „Епопея на забравените“, пееше руски романси. Те били донесени в Севлиево от руските емигранти – белогвардейци. Две от лелите ѝ се бяха омъжили за такива. Последната си Нова година дочакала до 24:00 часа будна. Ставаше трудно, но се изправила, за да изслуша химна на България на крака. Не вярвам някой българин да го направи за себе си – не за публична употреба. Мисля, че е било дълбока памет за България през всички перипетии, през личната неслука.

От досието на баща ни със сестра ми разбрахме, че главният доносник, под благовидното име „сътрудник“, заради когото го изпратиха в Белене,

е бил един от най-близките наши семейни приятели. Познатата история – измислени, издиктувани „сведения“, спасение за самия доносник. Но в онези години фактите нямаха никакво значение.

По този повод искам да разкажа за една моя съученичка – Ана Чубрикова. Самото име показва, че това са хора на чубрица, съвсем скромни. Бяха пет деца. По Девети септември успяха да направят къща. Казваха ѝ „новата къща“, на Петкова нива – един от хълмовете над Габрово. В едно помещение, не по-голямо от 20-ина метра, сложиха 6–7 машини, превърнаха го в работилница за трикотаж. Това беше духът на Габрово: онзи човек, тръгнал да купува парна машина от началото на века. Бащата на Ана беше обущар кърпач. Предишната им къща беше колкото един днешен квартален магазин. Там се раждаше дете подир дете, те я преграждаха, покриваха тераските, превръщаха ги в стаички. Къщата се размножаваше във всички посоки, заедно с фамилията. И всичките тези деца, настояща работническа класа, работеха в новата работилница. Това беше тържеството на фамилията. След 9-и тази работилничка беше „експроприирана“. Вълруваше лозунгът „Експроприация на експроприаторите!“ Обявиха приятелката ми за „класов враг“ и я изключиха от гимназията. Баща ѝ – обущарят кърпач се оказа „експроприатор“.

Девети септември въведе и официализира понятието „враг“. Мисля, че това е най-зловещата характеристика на онова време. След класовия враг се появи и „врагът с партиен билет“. Той, „врагът“, стои и в основата на тероризма.

– Кое, според Вас, е най-тежкото поражение, което нанесе понятието „враг“?

– Страхът! Хората бяха научени да изпитват страх, започнаха за живеят двоен живот. Единият – официален, където им е работата, в предприятието, и друг – домашен, в който всичките неща се знаеха и се говореха, но никога публично. Страхът беше огромен.

Имаме книгата със спомените на доктор Атанас Москов – почетния председател на възстановената БСДП, чичо на мъжа ми. Ние си го знаем като чичо Таню. В един от тези спомени той разказва за Белене, за един човек – селянин. Когато пуква пролет, когато се раззелени, той бягал от лагера. Хващали го – пак бяга. Земята го вика, искал да се върне при нея. Намират го кацнал на едно раззеленено дърво. Връщат го, пребиват го от бой, на следващата пролет – отново. Най-накрая започнали да го смятат за смахнат и го оставили, било непреодолимо, нищо не можело да задържи този човек. Няма страх! А било равносилно на лудост. Затова, може би, първата поява на Папата в Полша започна с думите: „Не се страхувайте!“

– И Вие бяхте „враг“, така ли?

– След като взеха баща ми, останахме с майка ни. Сестра ми – 10-инагодишна, аз – няколко години по-голяма. В безизходицата се преместихме при роднини в Севлиево. И там, както в Габрово работа в държавно предприятие на майка ми не дадоха. Намери се един частник, който ѝ предостави преса за кабърчета. Работеше вкъщи, денонощно.

Там, вече в девети клас, аз останах в пълна изолация от съучениците си – единствената неприета в СНМ (Съюза на народната младеж). Опасна! Все едно болна от заразна болест! Живях с книгите от читалище „Развитие“ и с подкрепата на учителите си. Учителите обичат силните ученици. (До ден-днешен в обърканите посоки на живота ми се усещам следвана от благосклонните погледи на моите отдавна неживи учители.) По едно време са сдобих с „Исторически материализъм“ от Сталин. С негова помощ започнах да правя блестящо издържани марксически анализи. Беше елементарно лесно. Така спечелих симпатията и уважението на преподавателя ни по история – директора комунист. Един ден у дома влетя пратеник на СНМ. Канеха ме на открито общогимназиално събрание. Тръгнах с него, пълна с очакване. Вълнувах се. Дали най-сетне не бяха решили да ме приемат в СНМ заради отличния ми успех? Гимнастическият салон беше задръстен от ученици, насядали на чинове. Сложиха ме на отделен стол срещу тях. Безмълвна маса. Вторачени в мен очи. Четяха доклад. Постепенно разбрах, че ме бяха извикали в ролята на нагледен пример за „класов враг“. Бях на 15 години. Напрегнах цялата си воля, за да удържа сълзите си. Останах парализирана от обида, до края! Върнах се тичешком, сама. Трябваше отново да се овладея – да не кажа нищо на майка си. Тя имаше достатъчно грижи. Мисля, че от този случай започна дългата ми привързаност към анонимността.

– Това е прекалено тежко изпитание! Как Ви се отрази, не се ли озлобихте, не се ли наострихте като таралежче?

– Занимавах се по-скоро със себе си. Беше наистина голяма самота. Но се научих на общуване с природата. То и сега ми помага. Освен това, появиха ми се нови приятелки – слаби ученички, дъщери на обущари, медицински сестри, тях не ги заплашваше класова омраза. Идваха, за да им показвам задачи по математика, да разискваме теми по литература. Те бяха новите ми приятелки и ми останаха до късно в живота.

– Най-големият урок от онези години: ужасната развала от страха ли е?

– Последва нов ужас: прибраха майка ми в милицията. В опит да я принудят да стане „сътрудничка“. Бяха я предупредили, че ако не приеме ока-

заната ѝ „чест“, ще ни уволнят от работа. „Престижната“ ѝ работа тогава беше да пресуква въжета в севлиевската Въжена фабрика – навън зиме и лете! Аз пък бях вече на стаж като лаборантка в градската болница. (Въпреки впечатляващия ми за Севлиево успех в гимназията, разрешение за следване не ми дадоха. А и работа. Баща на мой приятел, счетоводител в хлебопроизводителна кооперация, успя да ме назначи за хлебопродавачка. Следващата година влязох в лаборантски курсове – за там нямаше нужда от бележка.) Уволниха ни, естествено. И досега виждам бледото, огряно от луната лице на главния лекар на болницата, разкривено от съчувствие. Съученик на майка ми, стар комунист. Такива като него скоро бяха изместени от новите комунисти – активни, услужливи изпълнители на директиви. Беше се промъкнал към полунощ зад къщата, за да ни каже, че е получил заповед за уволнението ми от Министерството на здравеопазването. Такова нещо – уволнение на среден персонал със заповед от Министерството, не му се беше случвало. Беше поразен. Останахме без лев. Майка ни получи тежко нервно разстройство. И тогава: умря Сталин!*

През есента някакъв непознат, черен като циганин, смален човек, позвъни на вратата. Беше баща ни. След четири години.

Разрешиха ми да следвам. Избрах медицина. От допира ми с болницата получих някакво чувство за призвание. По едно време за отличен успех ме приеха и в ДСНМ. Наградиха ме дори с писалка. Стигнах трети курс. И тогава? В един от часовете по оперативна хирургия ме поканиха в кабинета на главния асистент – доктор Кирил Игнатов. Помня до днес огромното неудобство, с което ми съобщи, че ме изключват от Медицинската академия. (Самият той беше лежал две години в затвора като трайчокостовист.) Беше през 1956-а, Унгарските събития. Бях най-изявената му студентка. Същата участ сполетя и сестра ми. Поредната студентска чистка. Защо? По чие мнение? Отговор нямаше. Директивите „се спускаха“ от някакво непознато място – висините, където се помещаваше „великият“ разум на Партията! На следващата година ни възстановиха като студентки. Пак с директива. Настъпи „размразяване“ – Хрушчовото време. Възвърнах бързо успеха си, не и усещането си за призвание.

– Какъв лекар искахте да станете?

– Интересуваха ме вътрешните болести, където има анализи, мислене… Бях дежурен лекар в Младежкия театър. По-късно открих, че там е била докторката, при която се е приютил Трифон Кунев, беше салонен персонал, гардеробиерка – Дафина Кьорчева. Той е живял в нейния дом.

* Бел. ред.: март 1953 г.

Когато в „Литературен форум“ излязоха досиетата на някои писатели, бях поразена. На неговия доносник са плащали, да го следи от сутрин до вечер: „Сутрин излиза и си купува по един литър мляко. Когато отива на гости, носи цветя!“ (Смее се.) Да се плаща на една кука да стои денонощно – за това, че някой обича прясно мляко, а когато отиде на гости – носи цветя!

– Кога започнахте да пишете?

– Всички момичета пишат стихове. Не бях изключение. Майка ми ги пазеше надраскани с молив, в някаква стара тетрадка. По-късно започнах отново. Не ги показвах, освен на мъжа си, анонимността – моето любимо местожителство. Тогава той, без мое знание, изпрати мои стихове на конкурса за поезия на името на Яворов в Поморие. Първата награда беше разделена между Екатерина Йосифова и мен. Потърсиха ме от издателство „Народна младеж“, така излезе първата ми стихосбирка „Между минутите“.

– Какви са подробностите на Вашата „история“ с Петър Увалиев?

– При участието на „Крали Марко“ на Единбургския фестивал поетът Иван Теофилов, автор на постановката, занесе на Петър Увалиев няколко стихосбирки, между които и „Между минутите“. Той сам си я избрал и говорил за нея по Би Би Си. Не бях чувала рецензията. Стигна до мен чрез Боян Пенков – преди няколко години той събра рецензиите на Петър Увалиев с намерение да ги публикува. Баща ми, редовен слушател на тези емисии, обаче случайно попаднал на предаването. Представяте ли си каква реабилитация е било това за него?

– А Вие? Приемате ли тази рецензия за реабилитация?

– След нея престанаха да ме печатат. За грехове на издателството уволниха двамата му редактори – Благой Димитров и Александър Миланов. „Разумът на партията“ отново се разпореждаше с мене. Не исках да се предавам. Открих житейския си девиз: „Не се обиждай!“ Ако се бях отдала на травмите си, никога нямаше да започна да пиша за кукления театър, за киното. Нищо, че това ме уязви дълбоко. В преградите се откриват пролуки и аз гледах да стъпя в тях.

– Това Вашето спасение ли беше? Намерихте в творчеството за деца начин да се изразявате?

– Да! Дължа го отново на Иван Теофилов. След разгрома на Бургаския театър, след скандала с пиесата му „Поетът и планината“ във Военния театър го изпратиха в Централния куклен театър като драматург. Той ме покани да напиша нещо за там. Написах една много детска пиеса – „Разсърдените букви“. Харесаха я. Дори ѝ дадоха награда. Замислих се за особеностите на образа. Във визуалните изкуства се борави с драматургия на

образите. Това ми помогна много в киното. Така в „Куче в чекмедже“ майката нито веднъж не се появява, отсъствието ѝ е образът на самотата на това дете.

– Какъв е Вашият спомен за Девети септември?

– Имахме гости, играеха белот, нищо повече. Никой не подозираше това развитие на нещата. Никой! Освен белогвардеецът, за когото една от лелите на майка ми се беше омъжила. Той се отдръпна изцяло от това, което се нарича „обществен живот“, изолира дъщеря си, направи я овчарка – бяха им оставили някаква земя. Момичето така и не се омъжи. След книгите на Платонов започнах да разбирам неговия ужас.

– Как стана Вашата „трансформация“ в сценарист?

– Имаше един международен куклен фестивал – „Златният делфин“ във Варна. На него идваха много чужди театри и сами си избираха каква пиеса от български автор да играят. Започнаха да вземат пиесите ми. Видях техни блестящи постановки, особено на „Къде отиваш, конче?“ Постепенно станах известна като авторка на пиеси за деца. При един пореден опит за разширяване на сценарния екип на Киноцентъра, от името на Ваня Гръбчева ми предложиха да напиша детски сценарий. Така се появи „Куче в чекмедже“. Предадох го на една девойка с висока като сметанова глазура прическа и помолих да ми отговори до месец с категорично „да“ или „не“! Две години не получих никакъв отговор. Реших, че не съм успяла. Така и казах, когато ме поканиха отново. За щастие, пиша винаги в два екземпляра, изрових вече пожълтелия втори екземпляр и в началото на 1982 година го предадох. До края на юни филмът беше заснет от прекрасния детски кинорежисьор Димитър Петров.

И така ми тръгна, та до ден-днешен – „Горе на черешата“, „Тони“, „Здравей, бабо!“, „Разговор с птици“ – филм от 1996-та, селекциониран за Берлинале. Това е чудо на чудесата. Само два български филми са влизали в официалната селекция. „Разговор с птици“ получи и специалната награда на Чикагския кинофестивал – един от най-големите в Щатите. После дойде и „Госпожа Динозавър“.

Никога не съм търсила възможностите активно. Приеха ме в Писателския съюз след събитията, вече в пенсионна възраст, по тяхно предложение. По същия начин ме приеха в Съюза на кинодейците – с втория ми филм, „Горе на черешата“, през 1985–86 година. Обади ми се композиторът Жоро Генков и ми каза: „Ти не знаеш, теб все едно, че са те приели в Европейския съюз!“ Много обичам Съюза на филмовите дейци, бяха хора по-едри, по-богати, а това създава наистина по-широк мироглед. Не се бореха за дреболии.

– Въпреки Вашия девиз какво Ви е обиждало най-много? „Не се обиждай!“ говори за дълбока обида.

– Че бях класирана „втора класа“, „втора категория“, заради най-честните, най-почтените хора, които познавах – моите родители. Спомням си с какво облекчение след връщането на баща ми от Белене, след като най-после го взеха на работа в „Балкантурист“ – Габрово, в графата „социален произход“, можах да напиша: „Баща – служител“. Беше формално, знаех си, там стоеше същият „класов враг“. Това всъщност какво значи? Враг на коя класа? Но аз стъпвах върху абсурда и вървях нататък. Доколкото ми беше възможно. А то не беше много.

На международния куклен фестивал във Варна през 1969-та тамошният театър на огромен плакат, увесен в центъра на града, обяви премиерата си по следния начин:

В ЧЕСТ НА 25-АТА ГОДИШНИНА НА 9 СЕПТЕМВРИ

НЯКОЙ КАЗА „МЯУ“

– А другата вододелна дата – Десети ноември? Усещахте ли, че нещо предстои, помните ли деня по часове?

– Няма как да не си го спомням. Мисля, че никой не го предвкусваше. Беше времето на гласността, времето на Горбачов. Имайте предвид, че имаше официални дисиденти, които произхождаха от комунистическата интелигенция. Като Желю Желев, Светлин Русев, Нешка Робева, всичките те имаха някаква официална позиция. Появиха се след Горбачов. „Дисидент“ означава „несъгласен“. Ние никога не сме били съгласни. Бяхме се научили да живеем в условията такива, каквито бяха. Погледнете Владо Левчев, Едвин Сугарев, зад тях стоеше Любомир Левчев; зад „Глас“, „Мост“ – Левчев, грамадна фигура. Когато се опитва да се изкара дисидент в книгата си „Ти си следващият“, дълбоко ме разсмива. Всички с въпросния „социален произход“ бяхме „класовият враг“, а това ни държеше в дълбока задръжка. Гледахме само да направим друг облик на официалната култура, по-човешки, някъде към „абстрактния“ хуманизъм, защото той също беше подсъден. Абстрактен хуманизъм! Кой може да измисли такова обвинение? Хуманизмът може ли да бъде абстрактен? Искахме да дадем друг образ на протичащото през нас време. Времето ни деформира – всички, до един. Колкото и да се мъчим да се съхраняваме.

Ролята на жертва е толкова любима! Затова и моят девиз „Не се обиждай!“ до ден-днешен ме кара да не превръщам обидите си в основание за живот.

10 ноември беше нашият празник. Говорят много за реституция, „реститутки“, но много хора тогава реституираха просто живота си. И тази реституция на живота на толкова хора създаде взривове на свобода, празник. Аз го оприличавам на голямото междучасие. В него има викове, крясъци, движение, разпиляност – всичко и най-вече едно чувство на пълна свобода, на разкаченост. Това за мен е 10 ноември. На 18-и беше големият митинг, в който участваха всички. Спомням си до ден-днешен: „Вие, граждани, дошли по тънкия лед на страха!“ – словото на Георги Мишев, първата гражданска изява. Беше изключителен студ, но всички стояхме упорито! Тези митинги бяха нашето голямо междучасие. След това, както виждате, нещата се събират, образуват се някакви форми на политически живот, политически партии. С течение на времето разбрахме колко неподготвени за практиките на демокрацията се оказаха те.

За работата ми тази промяна не беше от такова значение, защото никой не ме е носил – нито десницата на партията, нито десница на някакъв покровител. Не бях протеже. Всичко, което ми се случи, стана в условия на реална конкуренция.

– През последните 15 години какво продължава да Ви обижда?

– Слугите. Тези, които се оказаха готови на всичко, за да не изпаднат от обществените игри и чрез акробатиката си, с постоянните си преобръщания ни лишиха от вяра. В пиесата ми „Къде отиваш, конче?“ третирам проблема с нагаждачеството. В нея има големи, тичащи на воля коне и една панаирджийска кранта. Тя предпочита да си живее на зàвет. До днес партиите си служат с панаирджийски кранти – с внедрения от комунизма манталитет, хора, готови да обслужват панаира днешен.

Обижда ме смъртта на двама големи поети – Биньо Иванов и Иван Методиев, съсипани от недоимък и пренебрежение при спокойното, несмутено от нищо възшествие на Любомир Левчев, обслужил с таланта си и фамилията Живкови.

– А на Вас предлагаха ли Ви да станете член на БКП?

– Не, защото не бях в официална позиция. Отидох много късно в Кукления театър, някакъв драматург. Теди, синът ми, стана режисьор, него го каниха, докато беше по разпределение в Смолян. Но той обяви, че чичо му – доктор Атанас Москов, всъщност, дядо-чичо, е бил един от водачите на опозицията.

– Какви бяха връзките Ви с доктор Москов?

– Станах жена на племенника му, сина на професор Иван Москов. Майка ми и неговата жена общуваха заради общата съдба на мъжете си – и двамата в Белене. Тя, Ренѐ, беше изселена в Севлиево, белгийка, с два доктората – по социология и по история на изкуствата. Циганките в ДЗС-то, единственото място, където я допуснаха да работи, ѝ казваха Райна. Когато престана да получава писма от мъжа си, беше ужасена. Както е известно, в Белене хората умираха без затруднения – или от инфаркт, или от язвен кръвоизлив. Но баща ми намери начин да съобщи, че са го откарали в София на следствие. Имаше право на една картичка на три месеца. След 10 ноември чичо Таню ни разказа, че когато след цяла година следствие го връщали обратно в Белене, бил така пребит, че не можел да се държи прав, трябвало да го влачат по стълбите. Тогава забелязал на външната врата портрета на Сталин с черна лента, разбрал, че е умрял – и получил такава сила, че успял да се изправи на крака.

При Атанас Москов последните години вече ходеха всички висши партийци. Искаха не прошка, а регламентиране. Той беше абсолютно честен във възгледите си. Въобразяваше си, че всички комунисти на следващия ден след 10 ноември ще се събудят социалдемократи. Той ценеше социалдемократите в БСП, вярваше им чистосърдечно. Неговият живот беше съвсем изолиран, в една къщичка извън Севлиево, с клозет навън, без водопровод. Нямаше други освен човешки връзки с племенниците си, с малкото хора, които не се страхуваха да ходят при него.

– Като гледате Вашия внук Иван, който е представител на първото българско поколение, де юре европеец, какво искате да му предадете?

– Толерантност и зачитане на другия. Мисля, че това поколение по естествен път ще бъде научено на почит към личното право на човек да избира какъв да бъде.

– Имате ли илюзии и за какво?

– Още много отдавна, в първата си стихосбирка съм го написала: „Изгубих и последната си илюзия – илюзията, че съм без илюзии!“ Вече не се изненадвам, но много ме травмира агресивността, демонстрацията на материално благополучие! Съсипва ме безпардонността, наглостта на новите богати хора, начинът, по който без срам излагат имуществото си чрез къщите си, чрез колите си, по който се налагат в обществените пространства!

– А днешната българска духовност от какво най-напред има нужда, според Вас?

– Погледнете сегашните телевизионни програми! Ще видите до каква степен я няма! Чалга певици и певци! Изместване на тежестта на живота

в една напълно фалшива реалност. Най-много ме отвращава, когато тези малки детски телца започнат да се кълчат – имитират чалга изпълнителите, пеят техните песни с безумните им текстове, насърчавани от родителите си. Отвратителните нови клишета на успеха! Няма днес духовни лидери в България. Партийците не са духовни лидери. Те са си някакви партийни хора, функционери.

– На какво се дължи това според Вас? Нали сега свободата би трябвало да роди водачи? Сега не са необходими пролуки, за да се развиваш!

– Получи се така, че се появиха, казвам им „щатни интелектуалци“, компетентни по всичко, те се изказват по всякакви въпроси, но не притежават духовен капацитет, сила, която може да ги направи да завладеят съзнанието и сетивата на хората. Те вдигат такъв шум, че останалите се омълчаха. Тази роля им беше възложена от медиите. Само че никой не може да възложи на някого да бъде интелектуалец. Интелектуалец е този, който черпи от конкретната духовна или недуховна среда. Неговата способност да артикулира най-големите травми на хората, сред които живее, най-високите им въжделения. „Щатните“ интелектуалци правят някакъв вид агитация. Тя няма нищо общо с духовността. Духовността е нещо отвъд, стои надълбоко. За да я извади някой, трябва да има призвание, вътрешна щедрост, да даде от себе си. Не виждам такива. Дължи се, може би, на факта, че всички бяхме крайно скептични към официалните интелектуалци. Тогава си имахме „партийна интелигенция“. Тя не беше достоверна, беше официозна. Днешните са медийни и също официозни. Всички клишета са много силни, възпроизвеждат се и сега. Внушавани са 40–50 години, а клишето е могъщият формообразовател на днешния изказ, на днешния начин на съществуване.

– Кога ще ги има тези водачи?

– Не може нравствеността да дойде отвън, чрез чужди правила, тези на Европейския съюз, например! Нравствеността идва отвътре, чрез дълго и мъчително изработване, от реалната конкуренция на нравствени принципи, които идват отвътре. А не: „Те ще ни оправят съдебната система, ще ни оправят митниците!“ Ако няма нравствени личности, които да застанат начело на съдебната система, начело на митниците, начело на всичките места, където днес се срива понятието „демокрация“, не може да има нищо такова.

Нравствеността се изстрадва и изпитва. Ражда се от дълбокото усещане за добро и зло. В нравствената нужда на богатия да даде възможност и на другия да живее. Когато ходих на детски фестивали в Готвалдов, Чехия – града на Бата, известния производител на обувки – видях, че Бата е построил на своите работници двуфамилни малки къщички: с два отдел-

ни входа, с градинка, имали са едно местно летище, игрище, стадион… Заради това, че ти, когато имаш, си длъжен! И това е било кога, кога!

В България няма Ден на благодарността. Това е ден, в който човек е благодарен за това, което има, и го споделя. Ние нямаме чувство за благодарност. Може би, защото дълго ни караха да повтаряме: „Благодарим ти, Партийо!“ Напротив – имаме чувството, че всички са ни длъжни. Някой ден и това ще се случи, но ще отнеме много време. Трябва напълно да бъдат изличени предишните клишета. Клишето, че партийната принадлежност прави човека, например. Човек се прави сам – дълго и мъчително. И не винаги става. Всеки се блъска в сферите на своето „аз“, в които не винаги се чувства особено удобно. Никой не може да ни извади от нас самите. От личното си минало – конкуриращите се официални версии на историята с такава сила се опитват да го обсебят.

В чест на 25-ата годишнина на 9-и септември

„НЯКОЙ КАЗА „МЯУ!“

Това е!

Интервюто взе Николина Димитрова
май 2005 г.

Снимка: Галина Рулева

Розалина Новачкова

– Как започна кариерата Ви на педагог и автор на най-търсените учебници?

– Завърших българска филология, езиковедски профил. Станах учителка. На третата година от Института за усъвършенстване на учителите ме харесаха и ме направиха образцова учителка. Веднъж ме вика минис-

търът на просветата Ганчо Ганев и ми връчва две заповеди. Отворих едната – заповед за уволнение. Отворих другата – заповед за назначение като инспектор. Отказах. Заявих му, че никакъв инспектор не искам да бъда. Но той успя да ме убеди. Министърът беше брат на Христо Ганев, който беше боен другар на сестра ми, Фрюлинка Новачкова. Тя навремето участва в Отечествената война като журналистка и е герой на Първа българска армия.

Битието ми на инспектор беше мъчително. Не бях член на партията. Няколко пъти ме каниха, но все отказвах. И до ден-днешен не искам да бъда член на каквато и да било партия. Когато започнах работа, се ужасих от начина, по който се правят новите учебни програми. Затова извиках най-големите професори – Андрейчин, Мирчев, Динеков. Те направиха програмата. Изпратихме я в ЦК на БКП за одобрение. Оттам казаха, че Митко Григоров* обича Яворов и затова трябва да съкратим часовете на Ботев и да ги увеличим за Яворов. Сложното изречение пък било прекалено сложно, но му стигат два часа, а не пет. Не се съгласих. Вика ме Бистра Аврамова** да подпиша програмата, аз отказах. Отговорът ми беше, че не мога да се подигравам с моите професори. Стана разправия, но върнахме и часовете за Ботев, и петте часа за сложното изречение. Усетиха се, че не могат да пренебрегват най-големите български професори. Така изкарах почти една учебна година и напуснах. Отидох пак в училище, явих се на конкурс и взех свободна аспирантура. Едновременно преподавах и пишех дисертация. Любим професор ми беше Кирил Мирчев. Той преподаваше по старобългарски и по историческа граматика. Сега малката ми дъщеря Искра Христова-Шомова преподава тези предмети. Дълбоко уважавах професорите Андрейчин, Стойков, Динеков, но най-много съм работила с професор Мирослав Янакиев. Той се занимаваше с модерни направления в езикознанието. Въведе стилистиката, започна математическата лингвистика. Навремето нямаше компютри и затова всички езиковедски изследвания се правеха, като се пишеха фишове на ръка и ги подреждахме. Работехме денонощно. Едно от откритията на професор Мирослав Янакиев беше така наречената глаголна температура – колкото повече лични глаголни форми има в един текст, толкова по-ясен е той, или, както се казва, по-четивен. От всички изследвания на текстове, които направихме, се видя, че най-добре се възприемат текстовете с достатъчно глаголни форми.

---

* Бел. ред.: Митко Григоров е член на Политбюро на ЦК на БКП през 1961–1966 г.

** Бистра Аврамова, дъщеря на Гео Милев, през 1964–1970 г. е зам.-министър на народната просвета.

С професор Янакиев съставихме и учебник по стилистика за 8-и клас – въз основа на експеримент, който направихме в Гимназията за древни езици и култури. За всеки урок, който е преподаван, част от примерите в учебника са на самите ученици. Между тях Аделина Ангушева сега е преподавателка в Ланкастър, Николай Гочев е доцент по старогръцка литература в Софийския университет, Маргрет ще става доцент по история на българския език в СУ. Всеки ден, когато тези деца имаха час по български, часовете водех аз в присъствието на преподавателката им, госпожа Лили Сушева. Затова този учебник е толкова важен и добър, защото не е случайно хрумване. В изследването се оказа, че при Йордан Радичков глаголната температура е много висока. Затова текстът се възприема и обича от децата. А при Николай Хайтов глаголната температура е много ниска. Самите деца определиха в кои текстове личните глаголни форми са повече и кои са по-лесни за възприемане. Тогава си навлякохме големия гняв на Хайтов.

– С какво го предизвикахте?

– Със сравнението на неговите произведения с творбите на други автори. Хайтов започна да пише статии срещу нас и да води разговори в Министерството на просветата и с връзките си спря нашия учебник след края на първата учебна година. Аз написах отговор със заглавие „Не така бе, горски!“. Занесох го във вестник „Стършел“ на състудента си Черемухин. Цялата редакция се смя и накрая ми казаха, че не могат да го поместят, защото Хайтов е народен представител. Отговорих им, че ще чакам, защото не може да обяснява на Мирослав Янакиев какво е езикознание и да твърди, че сам ще напише учебник по стилистика. Това беше не нахалство, дори не безочие, а престъпление. Когато почина професор Янакиев, написах статия, в която разказах всички подробности – как Хайтов предизвика в Софийския университет събрание на езиковеди и литературоведи, на което самият той не присъстваше. Но някои университетски преподаватели обвиняваха Янакиев за неговите научни твърдения. Янакиев тогава не присъства. По това време преподаваше български език в Москва. Аз станах да го защитавам, а те недоумяваха каква е тази математическа лингвистика и какво броим. Виждаше им се нещо еретично. Не можеха да разберат, че това е теория, която се възприема от цял свят. Вместо да му отдадат почит, че е първопроходец в тази област у нас, те ни обвиняваха, че изчисляваме глаголите в текстовете и не казваме колко красива е литературата. На обсъждане на програмите в Института за български език при БАН Хайтов твърдеше, че в часовете по български се учат разни глупости като просто и сложно изречение, които той не пом-

ни и които на децата не им трябват. По-добре било да учат „Старият вол“. Изказах се много остро срещу него и той реши, че аз съм му по-голям враг от Янакиев. Прехвърли атаката си срещу мене, та врагове му станахме и двамата. Въпреки че заради този конфликт учебникът беше спрян, впоследствие започна да го преписва кой ли не. Ако се сравнят сегашните учебници с нашия, ще се види кое е преписваното. На места е разбрано, на места недоразбрано.

Тогава Хайтов написа срещу нас цяла книга – „Вълшебното огледало“. Мога да се шегувам, че съм станала литературен герой на роман, в който Хайтов искаше да се справи с нас силово, като с бракониери, а не с научни аргументи и факти. След като привърши с нас, този горски започна да поучава литературоведите, които се стремят към по-модерни методи, и да учи историците как да търсят научни факти от миналото; реши да се набърка и в образованието. Между прочем, беше прав, той наистина не беше запомнил нищо от граматиката, което ясно личеше от устните му и писмени езикови изяви.

– Трудно ли се възприемаха новите идеи?

– Трудно. Първият учебник „на разтвор“ направихме с професор Тодор Бояджиев. Дотогава такъв в България нямаше.

– Какво ще рече това?

– На лявата страница е урокът, а на дясната са упражненията. Докато решаваш задачите, можеш да правиш справка в урока. Така учебникът се превръща в справочник. Но по онова време у нас властваше съветската методика. В учебниците има някакъв текст и въпросите, които учителят трябва да зададе. Но ги няма отговорите. Те са дадени отделно. За съжаление, много от учебниците сега са направени по същия начин. В съавторство с Тодор Бояджиев направихме много учебници. Те и сега са действащи. Нашите учебници от 4-ти до 12-и клас, издадени от издателство „Анубис“, са с най-голям тираж. Всичките ни учебници са „на разтвор“. Установено е, че в текста на всеки урок, макар и малко, трябва да се учи нещо ново, да се обясни и да има примери. Или, както се казва, трябва да има „педагогически бульон“. По този начин ученикът възприема новото. У нас такова нещо нямаше, няма и досега. Има я дефиницията, другото са упражнения. Не може така. Нашите автори на учебници не приемат лесно новото. Свикнали са си по една методика и не мърдат от нея.

– Трудно ли се променят стереотипите?

– Да. Първият учебник „на разтвор“, който направихме с Тодор Бояджиев, беше по български език за 7-и клас. И досега този учебник е образец са съвременна учебна литература.

По едно време ни повикаха да обмислим нови учебници за първи клас. Тогава Георги Ангушев, интересен учен-психолог, беше съветник на Дражa Вълчева*, и ни събра на среща с Мирослав Янакиев и математиците Благовест Сендов и Боян Пенков. На тази среща Дражa Вълчева искаше буквар, читанка, математика. Като че се бяхме наговорили, вкупом казахме „не“ на тази идея. Обяснихме, че бъдещето е на интегралното обучение. Защото често в математиката се въвеждат изрази, които са езиков проблем. Интегралното обучение прави възприемането на материала полесно. Затова трябва да се направи един учебник, в който да има всичко. Министърката не разбираше за какво става дума, но каза: „Добре, ще видим.“ Ние пък отидохме в едно кафене да си доизясняваме идеята. След няколко дни се обади Ангушев и каза: „Възлагаме ви експеримент и за него ви даваме 20 училища.“ Той беше умен човек и създаде Проблемната група по образованието, така нареченото ПГО. Ръководител стана Благовест Сендов. Тогава той беше ректор на СУ, а по-късно заместник-председател и председател на БАН. На 20 август ни съобщават, че новата учебна година трябва да започне с новите учебници за 1 клас. Имахме 35 дни. Започнахме да печатаме учебниците на кòли. За няколко дни изготвихме програма и създадохме държавни образователни изисквания (стандарти), каквито дотогава нямаше. Работа започнахме шест души – езиковедите Мирослав Янакиев, Тодор Бояджиев, Владко Мурдаров и аз, и математиците Благовест Сендов и Боян Пенков. За Буквара привлякохме поетите Валери Петров и Марко Ганчев и художника Доньо Донев. Те направиха невероятен буквар по нашата програма и според нашите изисквания. Само за 10 дни намерихме автори по физкултура (ние увеличихме много часовете) – Иван Попов, Тодор Николов и Мария Лангова; по музика (което нарекохме „Пея и свиря“ и „На концерт съм“) – Йордан Колев; по изобразително изкуство („Рисувам и моделирам“) – Огнян Занков и Борис Данаилов. Въведохме като предмет „Проектирам и конструирам“ с автори архитектите Тодор Младенов и Стефан Вълев. Веднага започнахме да пишем и „Книга за учителя“, която реално беше учебник.

С Тодор Бояджиев и до ден-днешен се смеем как се работеше денонощно, за да се напише всичко. Как ходехме от училище на училище, за да учим учителите да работят по новите учебници, как стояхме нощно време в печатниците и после разнасяхме кòли.

– И те – шашнати?

---

* Дражa Вълчева е министър на народната просвета през 1977–1979 г.

– Всички. Продължихме с тези интегрални учебници до 4-ти клас. Наричахме ги отделения, искахме да върнем терминологията от Възраждането. Още с първия учебник стана скандал. Отпред сложихме Кирил и Методий с нимбовете, защото са светци. Накараха ни да ги махнем. После трябваше да сложим за 2-ри клас снимки на пионерчета. В трето отделение въведохме изучаване на руски език с интегрален учебник по български и руски, защото паралелното изучаване подпомага усвояването на чуждия език. Преди да завършим 4-ти клас, бяхме изготвили програма за прогимназията. И тогава стана новият скандал, този път със Съюза на писателите.

– Какъв им беше проблемът?

– Експериментът вбеси Хайтов. Събрал подписи в кафенето срещу експеримента, като казвал, че учебниците са непатриотични. Извикаха ни на „съд“ под председателството на Димитър Методиев. Освен Хайтов голяма врява вдигнаха Младен Исаев и Димитър Методиев. Попитах ги: „Има ли по-добри поети от Валери Петров и Марко Ганчев, които написаха буквара? Няма, и не защото вие не умеете, а защото няма да се хванете да пишете нещо по 10 пъти, докато стане, и то без пари.“ Добри Жотев веднага стана, защити ни и доста рязко каза, че са взимани подписи в кафенето, без да са виждали нито текста на писмото, нито учебниците. Почти всички писатели се отказаха от подписите си и дори насърчиха продължаването на експеримента.

Продължихме и с прогимназията. Двамата със Сендов написахме за пети клас учебник „Език и математика“. Това е най-хубавият ни учебник. Експериментът продължаваше. Направихме „Природа“, „Общество“, все интегрални предмети. Сега въведоха нещо подобно: предмети „Човек и природа“ и „Човек и общество“ (като че ли може общество без човек!), но няма нищо общо с интеграцията, която трябва да се направи.

Направихме пълна програма до 11-и клас. Литературата за 11-и клас стана изключително хубава. В експеримента се включиха водещите български специалисти по всички науки – химиците Добри Лазаров и Евгени Головински, физиците Александър Раев, Петър Райчев и Людмил Вацкичев, географът Мартин Гловня, биолозите Маргарита Коюмджиева и Николай Спасов, историците Маргарита Тачева, Милен Семков, Цветана Георгиева, изкуствоведите Иван Маразов, Драган Немцов и Огнян Занков, литературоведите Елка Константинова, Лидия Велева. Дано не съм пропуснала някого. В учебниците за гимназията се включиха и моите две дъщери – Боряна Христова и Искра Христова. Учебниците бяха илюстрирани и оформяни от най-големите художници, специалисти в различни

области – освен Доньо Донев, който остана основен художник, участваха още Борис Димовски, Текла Алексиева.

През 1992 година министър беше професор Николай Василев. Мисля, че го принудиха да закрие ПГО. В това време брат ми беше много зле и аз заминах за Париж да го гледам. Като се върнах, говорихме защо всичко се закри, а много от идеите се окрадоха. Трябваше малко да се изчака. Сега само в началния курс има „Човек и природа“, „Човек и общество“, но пак не е интегрирано. И което е най-лошо, архивът беше отишъл в Института по образование, но оттам изчезна или умишлено се унищожи.

– Трудът на толкова хора за години наред е затрит и зачеркнат?

– Да, затри се. Съществуват само нещата, които са издадени. Но имаше много изследвания. Светилото в психолингвистиката професор Енчо Герганов след всяка поредна година правеше изследвания на знанията на другите ученици и на тези от Проблемната група. Разликата беше невероятна. Което показва, че нашите учебници се усвояват по-лесно. Жалко, че професор Янакиев почина. Той беше много сладкодумен и можеше да разкаже интересни истории около тези учебници, които бяха поне 40 или 50.

– Остана ли нещо от тези учебници?

– Нищо. Много неща са окрадени на части. Но като не се съобрази едно с друго, идеята не е цялостна. Жалко, че за първи път 240 души интелектуалци, хора на науката и на изкуството се събраха заедно и запретнаха ръкави да подпомогнат образованието. А този огромен труд, извършен с вдъхновение, се пропиля, макар и доста неща частично да са въведени. Благовест Сендов като учебникар е много добър. Изключително добър. Нощно време седеше и измисляше най-интересни работи за децата. Пенков също. Оказа се, че големите професори от Университета могат да слязат на равнището на едно дете, да напишат всичко ясно и по детски. Беше интересно. Това отне много сили, нерви и енергия, почти 10 години от живота ми, от 1979 до 1989-а.

– Какво успяхте да направите като зам.-министър?

– В правителството на Димитър Попов министър на просветата стана професор Матеев, един изключителен физик, а аз станах зам.-министър и отговарях за средното образование. За научния профил и професионалното образование отговаряше Енчо Герганов. Но се оказа, че няма закон. Дотогава просветата е управлявана от постановления. Никъде не беше записана длъжността заместник-директор. Обаче тя съществуваше на практика и ние плащахме заплати. Държавата всеки момент можеше да ни осъди за тези пари и да ги даваме от джоба си. Предложих на професор

Матеев да махнем зам.-директорите като длъжност. Оказа се, че хората, които отговарят за училището, задължително са били членове на партията. Те внедряваха и следяха партийната политика. Директорът можеше да не е член на партията, но не и заместникът му. Настана един вой срещу мен, защото предложението да се махне този партиен кадър беше мое. Пак станаха разправии. Една зам.-директорка започна гладна стачка пред Министерството, макар че тя постои, постои, и я взеха да си я хранят. Двата профсъюза се намесиха. Успяхме да скараме двата профсъюза, „Подкрепа“ застана зад нас, затова не се получи обща учителска стачка. Това беше един от фойерверките по време на моето министерстване. Доколкото успяхме, оправихме някак заплатите. След това се хванахме и написахме Закона за народната просвета. За пръв път той носеше разрешителен характер. Показахме го в Страсбург, харесаха го. Великото народно събрание успя да го приеме, защото в него имаше много мои ученици от всички парламентарни групи. Искахме в този закон да се узакони длъжността помощник-директор, административна длъжност. Тя не е нито политическа, нито педагогическа, а административна.

– Кои бяха най-важните текстове?

– В закона се даваше правото за изучаване на майчин език. Аз лично направих експериментално въвеждане на майчин език в Кърджали. Там пък щях да бъда убита от националистите. Като отидохме в Кърджали, едва влязохме в училището. Много беше страшно. Дойде министърът на вътрешните работи Христо Данов*, та да ни спаси. Не смеехме да излезем от залата. Така започна експерименталното обучение по турски в началното училище.

Идеята на професор Янакиев беше да се направят българо-турски буквари, подобни на българо-руските от ПГО. В началното училище, когато се усвоява езикът, трябва да има интегрално обучение, паралелно на двата езика. Единият език подпомага другия. Експерименталното обучение беше в няколко паралелки. Професор Янакиев направи и българо-ромски учебник.

Трябва да се отдаде заслуженото и на професор Матеев. Той организира всички министри на просветата да се събират и да дават мнение на следващия министър.

По времето на Веселин Методиев** като министър той събра всички, защото искаха да се допълва Законът за образованието и да се внесат поправки. Възложиха ми да пиша поправките и допълненията. Веселин Ме-

---

* Бел. ред.: Христо Данов е министър на вътрешните работи в правителството на Димитър Попов (1990–1991 г.).

** Бел. ред.: През 1997–1999 г. Веселин Методиев е министър на образованието и науката в правителството на Иван Костов.

тодиев ги внесе в Народното събрание. Когато гласуваха, всички бяха съгласни, че законът е много ясен. Сега не ми се говори какви глупости се направиха впоследствие.

– Почти всяка година има разправии с учебниците.

– Сега учебниците трябва да бъдат само три и по тази причина цари невероятна корупция. Издателствата направо ходят да „купуват“ учителите и Министерството, за да мине техният учебник. В целия свят учебниците са толкова, колкото се напишат. Но в края на всяка учебна година има тестова проверка. Така се вижда кой учебник на кое място е. Те се класират на края на годината по резултатите, а не ги одобрява Министерството. То само трябва да следи дали в текстовете няма настроения срещу друг народ или порнография. Важно е класирането, а не одобряването. Когато един учебник застане на дъното, самите автори и издателството са принудени да си го поправят, за да може следващата година да се класира напред. Затова техните учебници се обновяват всяка година, а нашите седят по 20 години едни и същи. Евгения Живкова* предложи да са само три учебника. И това се гласува, без да се разсъждава. Защо не предложи да има три модела рокли? Не може всички да се бъркат в учебниците. Каквато корупция в момента има между издателствата, никога не е имало. И за съжаление излизат лоши учебници. Направо съм опечалена. А се отхвърли букварът, който написаха Валери Петров и Марко Ганчев. Това е едно бижу. Вътре има стихове с по пет букви. Текстове с по шест букви, или с осем. Приказно. Читанката направи Йордан Радичков. Но издателство „Анубис“ не отиде да подкупва и го отрязаха, а авторите направо ги обидиха. Радичков почина с огорчение. Той беше просто потресен, че може да се действа по този начин. Много го обидиха. Валери Петров и Марко Ганчев повече са свикнали да бъдат удряни, калени са. И Радичков беше удрян, но по-малко. Много му беше мъчно, че така са постъпили и с Валери Петров. Както и да е. Но за тази глупост образованието вече плаща.

– И все пак продължавате битката.

– Догодина ще кандидатстваме с учебник за 5-и клас. С най-голям тираж са учебниците, които правихме с Тодор Бояджиев и още няколко автори от 4-ти до 12-и клас в издателство „Анубис“. Винаги излизахме на първо място, защото най-много учители ги избират.

– Как се стигна до такава огромна корупция, която при това е публична тайна, но нищо не се променя?

---

* Бел. ред.: Евгения Живкова, внучка на Тодор Живков, депутат в Народното събрание от „Коалиция за България“; собственик на фирма за производство на облекло.

– Както ви обясних вече, от една страна, ограничението да има само 3 учебника я поддържа. От друга страна – изпитите, при които се иска да се преповтори нещо, което е написано в определени учебници. Ние искахме да създадем тестов център, за да има обективна оценка на знанията и да се елиминира възможността за корупция.

– С какво ще подпомогне той обучението?

– Ще разкажа нещо за Швейцария. Отиваме там и наблюдаваме обикновен урок по английски. Пет минути преди края на часа децата излизат да проверят на компютъра наученото. Влизат и едно момиче плаче. Учителката после каза, че родителите ѝ имат хотел и тя трябва да знае английски. За да продължи, ѝ трябват 100 точки. Но тя има 96 и не може да отиде на ски. И то, в началото на декември. По всички предмети е покрила точките и не е задължена да ходи на училище до края на срока. Попитахме учителката: „Защо Вие не ги оценявате?“ Отговорът бе, че компютърът оценява по-обективно. А ние сме далече от такива идеи за оценяване. И затова искахме да се направи тестов център. Той стана, но по-късно. Владимир Атанасов* почти го ликвидира, а сега Игор Дамянов* го закрива. И вместо да се въведат тестове, сега всяка година казват, че е нужна още една година, докато се реализира идеята.

А ние с професор Матеев направихме нещо много просто. Дадохме тест в конкурса за езиковите гимназии. Казахме, че в него има 15 грешки, които трябва да се открият. Дадохме тези страници на секретарките на училището и една матрица с дупки. Те налагат матрицата и проверяват. Дори не е необходим учител. И се оказа, че нашите деца могат да решават тест. Показахме, че те са способни да се справят. Всяко дете, като види верния отговор, преценява на кое място е. Ако един тест може да бъде решен от всички, отпада. Тест, който не го решава никой, също отпада. Така че тестовата система веднага можеше да бъде въведена, но няма изгода. Казах на Владимир Атанасов, че тестовете не се въвеждат именно поради липсата на изгода. Защото той прави сборници как да се разработват темите. А тези сборници нали трябва да се продават. Така става и с частните уроци. Той дори се обиди, защото публикувах срещу него фейлетон, но според мен с това, което прави, сам се обижда.

– Кои са най-големите проблеми, в които сте се забърквала, докато защищавате лична позиция?

---

* Бел. ред.: Владимир Атанасов и Игор Дамянов последователно са министри на образованието и науката в правителството на Симеон Сакскобурготски (2001–2005 г.).

– Много големи проблеми имах в кариерата си. Като начало, без никаква причина ме скъсаха по марксизъм на държавния изпит. Професор Мирчев ми беше загатнал, че има стипендия за Китай и сигурно са се страхували да не заема нечие място, ако кандидатствам. Дори не съм мислила да ходя в Китай, защото първата ми дъщеря беше на три годинки. Явявам се през септември, а професорът пита защо ме е скъсал. Викам: „Защото казах, че започваме да строим социализма от покрива надолу.“ Не искам да говоря срещу починали мои професори.

Говорех за всичко така както е, и учениците ме обичаха. Но все си имах неприятности с партийните ръководства. В 19-а гимназия станах образцова учителка. Директорката Чернева беше дъщеря на член на политбюро. Като влезе в учителската стая, и започва да крещи на учителите. Казах ѝ, че така може да говори само с мъжа си, и то в кухнята. Тя направи оплакване от мен до градския отдел „Просвета“. Вика ме шефът на отдела Христо Шомов, който беше много интелигентен. (След много време с него станахме сватове. Синът му и малката ми дъщеря се ожениха.) Той казва: „Има оплакване от тебе, моля те, не дразни жената. Напиши някакъв отговор и да се ликвидира въпросът.“ Откъснах едно листче и написах: „Направете я заслужил учител.“ Той се чуди – защо пък заслужил учител? Ами, викам: „Каквото и да кажа, вие ще направите каквото си искате. Нали е дъщеря на Станка Цекова от Политбюро.“

„Хубаво, ама тя моли да се преместиш.“ – „Е, няма да се преместя, тя да се премести.“ И така до безкрайност. „Що не се разберете?“ „Не може да се разберем, тя не ме трае, аз нея също.“

И след много години, когато децата ни се ожениха, си припомняхме тази случка и се смеехме.

– Чувствахте ли се удовлетворена от това, което вършите?

– Да. Дори много. Първо, че имам две дъщери, които са на върха. Епохата се промени. Тях никой в нищо не можеше да ги спре. И двете са професори и доктори на науките, макар че са още млади. Голямата е директор на Народната библиотека, а малката преподава старобългарски и историческа граматика в СУ. При това е завършила математика. Аз самата направих всички неща, които харесвах. Всичките ми ученици ме обичат, всичките учители, на които преподавах, ме уважават. Всички учители, които работят с нашите учебници, са доволни и им е лесно и интересно, а на учениците им е весело и забавно. В много неща за образованието съм първопроходец. Какво повече мога да искам?

– При това темпо къде са мъжете в живота Ви?

– Щом имам две дъщери, значи има мъже в живота ми.

– Любовта за Вас няма ли съдбовно значение?

– Любовта към всичко има съдбовно значение – и към мъжа, и към децата, и към работата, а най-много – към внуците.

– Българският мъж не заслужава ли упреци за хала, на който сме?

– Не. Ето, зет ми Владимир Шомов, който е художник-аниматор, е много стабилен – грижовен съпруг и баща, много талантлив и като режисьор, и като художник. Той илюстрира всичките ни учебници и има голяма заслуга за техния успех. Така оформи книгата на дъщеря ми, че в цял свят я забелязаха и запомниха. Брат му Румен Шомов също е много сериозен човек.

– Кое е най-важното, което ви даде Вашето семейство?

– Аз съм комбинация между пирдопски и старозагорски род. Бащата на баща ми, когото не съм виждала, защото е починал млад, е завършил в Одеса. Бил е военен. От него са първите старопечатни книги в библиотеката ни. Баща ми беше библиоман. От него имаме около 6 хиляди тома: събираше всичко, което се издава. Беше приятел с големия художник Димитър Ганушев. Той е направил портрет на майка ми и един ескиз на баща ми, какъвто има само в Лувъра. Баща ми беше поклонник на изобразителното изкуство. В Националната художествена галерия има негов бюст от Занков. Интересен типаж е, истински интелектуалец, вечно търсещ и недоволен. Баща ми говореше каквото му хрумне, а на мен преди всяко общо събрание ми викаше: „Ти днес да си мълчиш!“ Излезе по едно време някакво съображение на Тодор Живков и аз казах, че е писано от трима души, защото вътре има противоречие. Викам: „Друг път да пише само един.“ После влиза трепереща в час прислужницата и казва да отида в районния комитет на партията. „Да почакат, имам час.“

Искат да напиша с какво не съм съгласна. Ами защо да пиша, като те не знаят да четат. Защото, ако знаеха да четат, щяха да видят за какво става дума. И вкъщи треперят какво ще ми се случи. На минутата да са ме уволнили, ако учениците не бяха влюбени в мен. Докато бях в Института за усъвършенстване на учителите, Тодор Живков написал някакво писмо за самозадоволяването. Разискваха, разискваха, разискваха. Накрая станах и казах: „Това е частно писмо. Защо трябва да разискваме нещо, в което пише, че аз на балкона трябва да садя фасул? Не виждате ли, че е дивотия?“ Цялото събрание скочи да ми обяснява, че не съм права. Аз отговорих, че не са никакви интелектуалци и мястото им не е тук и не могат да обучават учители, щом не разбират кое е тъпотия и кое – не. Вече се бях простила с работата си. Добре че бяха дошли малко по-кротки времена, та се размина. Но баща ми много пъти получаваше последно пре-

дупреждение за изключване от партията. Неговият род, Новачковският, е много бунтарски.

В пирдопския род на майка ми пък всички са били хаджии. Дядо ми и прадядо ми са Хаджи Димитър, Хаджи Павел. Не съм наясно с родословното дърво, но се твърди, че са наследници на княз Момчил. Майка ми беше невероятна жена. И двете ми дъщери мислят, че по-добра баба не може да има. Беше много упорита и настойчива. Бяхме три деца. Голямата ми сестра е герой на Първа българска армия, журналистка. Ожени се в Англия, със съпруга си замина за Австралия и има четири деца. Брат ми беше адвокат, яви се на конкурс и стана първият български международен адвокат. Почина в Париж. Хубаво и сплотено семейство бяхме.

– Кога Ви беше по-тежко – в тоталитарните времена или сега?

– Сега има свобода. Не само аз, всички могат да кажат какво мислят. Едно време бяхме единици, при това треперещи. Може би аз не толкова, но зная колко много е треперела майка ми. Хем никога не е била правоверна. Но за нас се страхуваше. Аз просто минавах между капките.

– Материалното никога ли не Ви е интересувало? Днес вълненията са най-вече кой какво е придобил.

– Не и за интелектуалците. Интелектуалецът има нужда от спокойствие, за да може да мисли и да работи, няма нужда от показност. А тези, които се показват, са някакви други хора. Вижда се, че започнахме отново натрупване на капитала, а натрупаното от държавата се преразпределя. В първоначалното натрупване пак чорбаджиите са били мразените. Бай Ганьо може да е правил комбинации и глупости, но не е взимал от държавата. Сега направо се краде. Това е гадното.

– Ще разкажете ли спомени от бурните си години в книга?

– Нека пише спомени, който е писател. Аз съм обещала да напиша за Йордан Радичков. Имаме интересно приятелство с него отпреди 50 години. С жена му Сузи се познаваме от Френския колеж.

– Имате ли обяснение защо той все се разминаваше с Нобеловата награда?

– Ами няма да вземе Нобелова награда, след като го слагат до Антон Дончев. Написал той нещо срещу турците, добре разказано, но наивно. А Йордан Радичков е толкова различен, пише нещо, което идва от сърцето, абсолютно самобитен. Но ние не знаем какви са критериите за тази награда. В поезията също имаме изключителни личности. Валери Петров е изключителен, възхищавам се от него, от Марко Ганчев също. Имаме и други добри поети.

– Нивото на българското мислене адекватно ли е на европейското?

– Много пъти съм ходила във Франция заради брат си, после в Белгия и Швейцария. Смятам, че интелектуално сме много високо. Като начин на общуване обаче не сме. Може би защото сме били затворени цели 50 години.

– Тази затвореност ли е причина вътре между нас да съществува ужасяваща нетърпимост?

– Тази нетърпимост идва от това, че едни хора са били много осигурени в живота, а други са били извън него, в нищото, никъде. Затова се получи този страхотен сблъсък. Толерантност може би ще се появи и у нас, но не сега. Хората още не могат да се укротят. А толкова години минаха. Погледнете какво стана в СДС. Нахвърлиха се върху Костов, дотам че отричат управлението му. Аланкоолу, ами това беше управление на СДС и измъкна България от катастрофа. А той, дето е много остър човек, повече се въздържа. Мисля, че целият тъмносин електорат ще гласува за него.

– Каква трябва да бъде амбицията на един интелектуалец по отношение на обществото?

– Интелектуалецът трябва да си гледа работата и където може, да се намеси, за да въведе спокойствие. Ако обществото е по-спокойно, по-трезво ще разсъждава. А когато разсъждава трезво, ще разбере, че не трябва да избираме Симеончо заради едната симпатия. Вижда се, че не си е на мястото. Беше сладко дете, но няма нито образование, нито опит, нито познания за България, за да бъде голям политик. Българското общество има нужда от премиер, който познава проблемите и знае как да ги решава. А интелектуалците трябва да разясняват на другите хора истината. И трябва да хвърлят всички сили за образованието на младото поколение.

Интервюто взе Галина Рулева
май 2005 г.

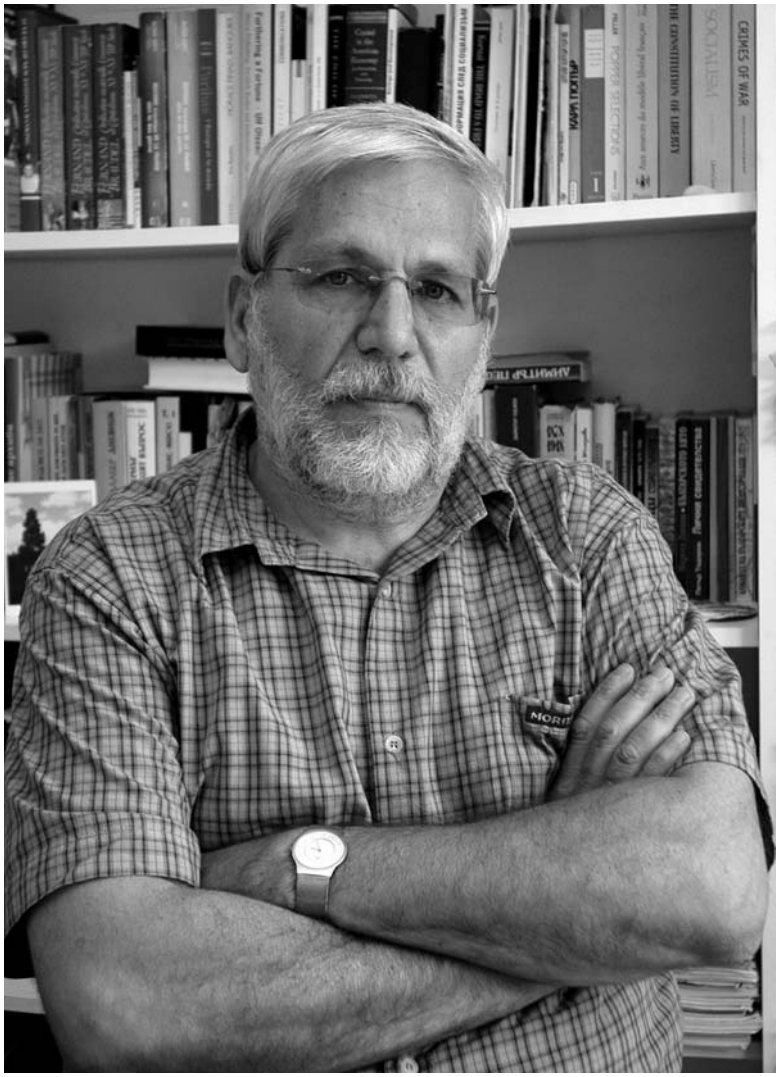

Снимка: Йордан Симеонов

Румен Аврамов

– Да започнем със семейната ти среда.

– Баща ми е дипломат, от което следваха важни неща – пътувал съм рано, гимназия завърших в Чили, имах достъп до света. Това даваше възможност за гледна точка, която малко хора можеха да имат тогава. А да осмисля, доколкото мога, тази възможност ми позволи атмосферата в се-

мейството, където изискванията на родителите ми към образованието бяха високи и интелектуалното беше на почит. Решаващо влияние изпитах от брат си – блестящ математик, който с примера си винаги ми е внушавал силни стандарти в науката, отношение към културата и морала.

Разбира се, житейски предопределящо обстоятелство е и кога се раждаш. Нашето поколение – завършил съм 1974 година Висшия икономически институт „Карл Маркс“ – се формира, когато комунизмът изглеждаше добре, окончателно, почти завинаги установен. За добро или за лошо, ние не бяхме преживели сблъсъците на поколенията, съзрявали през 40-те или в началото на 60-те години. Те изначално са имали много поводи за екзистенциални съмнения и са разбирали по-добре преходноста на нещата – бяха живели при два режима, но бяха и свидетели (или актьори) на безсилието на социализма да се реформира. Когато ние следвахме, атмосферата излъчваше сигурното и задушливо усещане за установено статукво.

– Имаше ли усещането за несвобода?

– Естествено. Че системата е деспотична и абсурдна беше очевидно, само че не беше ясен изходът, имаше доста повърхостно идеализиране и неразбиране на Запада. Но тук е важно едно уточнение. Всеки е предопределен от произхода си, и то в буквалния смисъл. Както във всички общества, при социализма можеше да имаш удобен и неудобен произход, но със зловещи потенциални последици във втория случай. Моят беше удобен, което дава различна мирогледна перспектива от тази на белязаните от „родов недъг“. По-късно си дадох сметка, че самата обществена критичност, която можех да развия, беше по-скоро интелектуално-естетска и доста по-различна отколкото на онези, които по рождение и в семейната среда са усещали с кожата си обкръжаващата идеология като чужда. Дадох си сметка и колко голяма част от хората не е докосвана изобщо (или е докосвана съвсем повърхностно) от индоктринацията, живеейки си херметично изолирано от идеологията.

Ще добавя и обстоятелство, което за икономист от онези години беше предопределящо. Учих политическа икономия, а от всички икономически специалности това беше най-извратената. Въпреки че се кичеше като икономическа теория, тя беше безкрайно далече от нея. Във всяка друга дисциплина имаше малко от малко докосване до стопанския живот, до поуниверсални сечива и понятия. Политикономията форматираше начин на мислене за много години напред.

– Какви бяха състудентите ти?

– Каквито навсякъде. Общо взето, три групи: кариеристите, които пробиваха основно през Комсомола; най-разпространената група на безраз-

личните, които просто дочакваха дипломата; и малцинство, което искрено се опитваше да си обясни обществото, включително чрез това, което се наричаше наука.

– Мой състудент беше Венци Димитров, беше блестящ студент, не зная дали имаше една петица

– След това също беше блестящ. Иначе, от имената, които познаваш, колеги ми бяха Иван Костов, Боян Славенков, Ренета Инджова.

Но две думи за преподавателите. Когато гледам назад, а и самото усещане по време на следването беше за почти пълна пустиня. Броени бяха имената, които да се открояват, да запомниш като интелектуални учители. От 30–40 изпита, три или четири са фигурите, които остават като личности с някакъв колорит и авторитет. Да кажем, Евгени Матеев, към чиито послания отношението ми по-късно се промени; той правеше силно впечатление с присъствие на човек с убеденост и призвание. Друг типаж беше Кирил Григоров, който ни четеше история на икономическите учения. Той беше далече от съвременната наука, но беше минал през френската школа и това избиваше изпод догматиката. Преподаваше ни Михаил Геновски, човек – разбрах го по-късно, – с опортюнистко обществено поведение, по-папист от Папата, но също с присъствие, и играещ игра със студентите, която се запомняше. А Георги Петров идваше със славата на преследван за каузата си, аскетичен „пазарник“ в морето от плановщина. До тях стояха стожерите на доктрината като Стоядин Савов или Жак Аройо, които със суровата си сериозност бяха натоварени да олицетворяват и внушават нейните студена мощ, дълбочина и възможности.

Това беше следването ми откъм учителите, а откъм идеите пейзажът беше дори по-беден, въпреки че дискусиите в студентското ни общество – рамкирани от това, което ни се преподавааше – бяха понякога живи и предизвикателни. Така или иначе, Университетът просмуква мирогледа, форматира интелектуално и колкото и да се променяш по-късно, не можеш да излезеш от онова, което ти е поднасяно тогава. Това че си учил политикономия и трудова теория на стойността, а не както започва всеки студент на Запад с микро- и макроикономика, с категориите на маржинализма, е определящо за цял живот. Нашето поколение, с много малки изключения, няма да остави белег в това, което се нарича *mainstream* (общопризнатият корпус на световната наука). То е полуинвалид в образователно отношение, но затова пък носи неповторимия поглед и чувствителност на една пречупена епоха.

– И икономическият анализ ли носи белезите на това?

– Какво значи икономически анализ? Той трябва да се опира на някаква теория. Ако дълго си смятал, че теория е политическата икономия, значи си попаднал в тупик, от който трудно (ако въобще) ще излезеш. Или, ако излезеш, си загубил много време за връщане… Както всички политикономисти, завърших с едно ненужно знание, което трябваше да бъде компенсирано по някакъв начин.

– Как изглеждаше животът по-нататък? Почти веднага аспирантура?

– Да, това беше стандартната пътека. Социалният статут и заплащането на така наречената наука беше по-висок от днешния – започвахме от 160 лева като научни сътрудници, което си беше съществена разлика спрямо останалите висшисти, които тръгваха със 105. Защо държавата го правеше е друг въпрос, но и това по някакъв начин форматираше мисленето и живота. Институтите, особено академичните, бяха оазиси, които защитаваха от определен тип житейски конфликти, в тях можеше да прекараш дълго време, ако не и цял живот… Тогава това изглеждаше съвсем нормално. По-късно вече – не. Но институтите осигуряваха благоприятна траектория: запазен си от доста удари, можеш даже да се занимаваш с неща, които са ти приятни или интересни. Луксозно съществуване, което, погледнато от днешна перспектива, не е съвсем понятно. Излизаш от Университета, попадаш (в моя случай) в Икономическия институт при БАН и влизаш в библиотеката, където можеше да останеш до пенсия, ако не се бяха случили разни неща междувременно. Да си седиш и четеш в Четвърта читалня на Народната библиотека.

– Аз обожавах Четвърта читалня.

– Всички я обичахме. Беше място за общуване (при някои – само за това), книгите и списанията ни бяха там. Клишето за абсолютно затворено информационно общество, поне в 70-те години, не е точно. Да, имаше спецфонд, но той криеше най-вече политическите писания, директните анатеми на комунизма, защото съставителите му не схващаха подривната сила на икономическата теория. В библиотеките основни икономически списания стояха свободна по лавиците. Дори някои данни (например за дълга) бяха достъпни. Проблемът беше, че „научният работник“ не е подготвен да ги разбира и използва, защото целият език и мислене, в които беше школуван и които се признаваха социално, бяха съвършено различни. Наука не се развива само с книжно общуване. Това, което правеше абсолютно стерилно подобно съществуване, беше отсъствието на жив контакт с „другата“ наука. Но така или иначе, Народната библиотека беше едно приятно място, което отваряше прозорци, откъдето наистина можеше да се види много…

– Каква беше темата на дисертацията ти?

– Икономическите цикли. Някога исках да се занимавам с история, а цикълът е естествен и несъзнателен компромис между историята и икономиката. Той е единица икономическо време и особена икономическа хронология. Към историята имах възможност да се върна епизодично по други поводи. През последните десет години вече се занимавам почти изцяло с нея, или по-точно тя ми стана гледна точка и ключ към това, което се случва в днешната икономика.

– Много малко български стопански историци имат икономическо образование.

– Да, така е, повечето имаха разказвателен подход към икономиката, не търсеха в историята отговор на икономически хипотези. Сега вече има талнтливи млади историци, които излизат от тази схема. За да се върна назад, искам да спомена, че когато влизахме в академичните институти, решаващ избор беше с каква тематика да се захванеш. За мен изборът най-общо беше между „социализъм“ и „капитализъм“. Спечелих конкурс за научен сътрудник в една от секциите, която се занимаваше със „социализъм“, но ми се видя непоносимо да се посветя на това поле. По очевидни причини: спомена от следването за този раздел на политикономията, с откровената му апологетика, безсмисленост и схоластика, липсата на данни и всичко останало. Четири или пет месеца след като постъпих, подадох молба да ме преместят в секция „Икономика на капитализма“. Това беше бягство от нещо, което и на онези години разбираш, че не е наука. Убежище в оазис на друг оазис.

– Отношението към марксизма? А Ленин четяхте ли?

– Знаеш как се учеше Маркс и „Капиталът“. За нас това беше олицетворение на Науката. Тези, които се интересувахме, не четяхме както множина, сурогатни, смлени „кратки курсове“, а потъвахме в оригинала. Изборът между Маркс и Ленин също беше разделителна линия. Беше ми ясно, че Ленин не е авторитет и че към него трябва да се посяга само в краен случай, най-добре – никога…

– Просто ужасна личност.

– Не, Ленин не ни интересуваше даже като личност, докато Маркс беше интересен и биографично. Така или иначе, Маркс излъчваше величие, монументалност. Ако не си предубеден по рождение (пак опираме до средата, в която си израсъл), нямаш основание да го отхвърлиш ей-така. Маркс си е един свят, в който има какво да търсиш, да се губиш, да ловиш нюанси и необясними преходи в мисленето, да попадаш на находки, които правят удоволствие. Още повече, когато започнаха да излизат ръ-

кописите му, се оформи още по-значим по обем и дълбочина материал за мислене и за изследване. Освен това, той беше респектабилно име на Запад – току-що бе отминала 1968 година, която там (точно обратно на соцлагера) беше белязана от марксизма и левичарския радикализъм. Години след завършването ни дискусиите и критичността в тесния ми кръг продължаваха да се развиват в език и схеми, просмукани от Маркс.

Основният проблем на тоталитарното образование обаче е другаде: че всичко минава през марксизма извън какъвто и да било контекст. Така както беше преподаван, съвършено откъснат от всичко друго (освен Рикардо и Смит), той попада в безтегловност. Един от въпросите, които си задавах тогава, беше защо у целия Маркс не могат да се намерят препратки към имена на негови (макар и по-млади) съвременници, които дават облика на бъдещата икономическа наука? Няма ги Уилям Стенли Джевънс, Карл Менгер, Леон Валрас, които са писали приживе на Маркс. Той не ги познава, не ги цитира, толкова е фокусиран върху Смитовото и Рикардовото наследство, че остава съвършено сляп за това какво се случва в науката. Ако имаше поглед на икономист, щеше да забележи следата, която новите имена оставят в икономическата теория. Но Маркс не е икономист в истинския смисъл, няма рецептори към нея, гледа на икономиката по различен начин, като се интересува най-вече от етичната страна на разпределението.

– Тези икономисти емпирици ли са?…

– Не, те са теоретиците на пределната полезност, откъдето тръгва неокласиката и изобщо всичко, което се е случило в икономическата теория през XX век. А Маркс си я представя като идеология, не като наука, обясняваща микроикономическите основи на стопанското поведение. Абсолютно превратна представа създаваше и това, че историята на икономическата мисъл се учеше през Маркс. Кирил Григоров ти преразказваше „Теории на принадената стойност“, които стигаха до средата на XIX век и оттам нататък беше напълно безпомощен. Липсващото у Маркс запълваше с анатеми и с витиеват език, на който да каже всичко и нищо. Съвременните икономисти бяха представени по комичен начин, без корен.

Освен това, Маркс върви с Хегел. Марксисткият начин на мислене за икономиката е ужасно хегелиански. Това се чувства например, в линейната представа за историята като редуване на формации. Но най-вече – в хегелианската „абсолютна идея“. Тогава си дадох сметка, че Маркс просто пренася едно към едно Хегеловата философия към икономиката. „Абсолютната идея“ на Хегел (като философия на историята) се преражда в пролетарията. За Хегел Идеята се развива и в своя апотеоз се реализира,

„става“. За Маркс обществото постига същия финален исторически катарзис в пролетариата. През Маркс ставаш малко или много хегелианец в отношенията си с икономиката, което е съвършено нелепо от гледна точка на икономическата теория, където хегелиански дух изобщо няма. Маркс е издънка на Смит и Рикардо, но издънка в направление без изход. Той хипертрофира нещо от тях, като го довежда до абсурд. Докато Джевънс, Менгер, Валрас, Маршал обобщават Смит и Рикардо, като показват, че двамата са само частен случай.

– Значи марксизмът ти остава като родилно петно…

– Икономист, школуван в марксизма през 70-те години, е готов да остане в него. Той може да чете много други неща, но ако не направи съзнателен опит да се еманципира, няма да разбере нишката на развитие и аргументите на съвременната икономическа наука. Много западни текстове бяха достъпни, дори на руски, но това не променяше нищо, ако продължаваш да усещаш икономиката през Маркс. А никой не те е учил как да се еманципираш, нямаш учители, които да са ти дали инструменти за това. Трябва да го правиш сам, на свой риск.

След завършването това се чувстваше интуитивно, и също толкова интуитивна реакция беше да се търсят някакви убежища. Ако не си безмозъчен, ако не си апологет и бягаш от идеологията, ако не си кариерист, тоест, ако имаш някакъв честен мотив да правиш наука, а не халтура, трябваше да намериш модус вивенди извън схоластиката. Нишите, където можеше относително по-чисто да съществуваш, бяха известни и ориентирането към тях беше, поне в известна степен, въпрос на свободен избор. Едното беше да се занимаваш с „капитализма“, което помагаше да тръгнеш и евентуално да изплуваш. При това не с „теория“, а с възможно най-много емпирика. Допираш се до реални данни и факти, опознаваш икономиката не само през съветски автори, развиваш усет за това, което днес наричаме пазар. С Венци Димитров например, правехме ежегодни обзори на икономиката в развитите страни за списание „Икономическа мисъл“, което беше добра школа, защото преглеждахме какво се е случило, поставяхме се в начина на мислене за икономическата политика на Запада… По-късно, с перестройката, се появи една по-странна пътека в тази посока – преоткриването на забранените и забравени съветски икономисти от 20-те години. От небитието изникнаха големи имена. За мен най-важен беше Николай Кондратиев с неговата теория за дългите цикли, която освен с оригиналноста си, силно привличаше с това, че поставя – къде явно, къде неявно – под съмнение много от общоприетите догми на марксизма. Кондратиев е впечатляваща фигура – със знаменития инсти-

тут, който създава и с гибелта си на репресиран през 1936 година. Около името му у нас също започна модна суета, подхваната от Иван Николов, което стана повод за лека престрелка помежду ни. Дразнеха ме повърхностният преразказ, безкритичната възхита без контекст, недоразбраните писания за дългите цикли. Но това си беше стилът от средата на 80-те години – в партийния идеологически бульон започна да се вкарва всичко, да се произвеждат всевъзможни глезотии, представяни за смели идеи.

Доста по-широка ниша беше математиката или, доколкото това е достъпно и възможно, прилагането на количествени методи – статистика, икометрия. В СССР математическите методи направиха пробив през 50-те, но традицията идва още от 20-те с имена като Фелдман, който създава основите на междуотрасловия баланс, или Новожилов, който до края на 60-те има прекрасни работи. С размразяването в края на 50-те години направлението се институционализира. У нас, в Икономическия институт, секция оглави академик Иван Стефанов. Все в тази линия, в края на 70-те и началото на 80-те, Венци Димитров, Иван Костов и Венцислав Антонов завършиха второ висше математика. За Иван Костов това си беше по-скоро орнамент, той никога не започна да мисли строго математически. За Венци Димитров също беше малко игра, той и преди си имаше здраво отношение към статистиката, но така и не стана математик. От тях само Венци Антонов истински инкорпорира математиката в икономическия си мироглед и начина си на мислене. В математическата икономика можеше да потънеш в абстрактни неща, които са повече математика отколкото икономика. При всички случаи обаче, ако се занимаваш сериозно, чрез нея се изплъзваш от идеологическите клещи. Можеше да се опиташ и да правиш икометрика, макар че тя мери, а да мериш с нашата статистика беше много трудно.

– Верен сбор на неверни числа.

– И сборът беше неверен. Но и математико-икометричното направление, както всичко останало, можеше да бъде опошлено. Това, че то се превърна в мода, привлече, както навсякъде, и интелектуално нечестни или безпомощни хора. Те просто заиграваха с него, поднасяха на партийния апарат наукообразни сурогати.

– Но не от вашия Институт излизаха всичките тези теории, имаше си специализирани звена, нали така? Кой даваше идеите на партийното ръководство.

– В партийните среда и начин на мислене количествената икономика обикновено дегенерираше в плановщина. Планът допускаше и флиртуваше с математически методи. Той спонтанно насърчаваше интереса към

определени направления в западната икономическа мисъл, като най-очевиден е случаят с междуотрасловия баланс. Към тях се развиваше непропорционално голямо внимание, защото те се разбираха единствено като удобна техника за планиране, окастрени от теоретичната им основа, която е всъщност чужда на марксизма. А междуотрасловият баланс, развит от Леонтиев, в никакъв случай не е фундаментално, централно и новаторско теоретично направление, то не ревизира и не развива основни хипотези в теорията. За сметка на това на Изток, и особено у нас „планиращата общност“ започна да го профанизира, разбирайки го по елементарен начин и механично, направи го център на цяла „теория“… Заслугата е до голяма степен на Евгени Матеев, който още от началото на 60-те, та чак до 80-те лансираше този начин на мислене. А през 80-те вече се говореше доста по-сериозно за други неща.

– Последната му голяма книга беше за икономическата система.

– Тя излезе през 1987-а и звучеше като откровена апологетика. Или по-точно като самозаблуда, защото той искрено вярваше в това.

– Огнян Дойнов разказва в спомените си как щели всичко да вкарат в един суперкомпютър.

– Това беше един от основните митове тогава: че дошлите свише компютри и математиката ще реализират до небивали висоти идеята за планомерност и ще направят излишен пазара. Той дълбоко навреди на икономическата наука у нас, тъй като я побутна в посока, за която още през 30-те години австрийците бяха доказали, че е невярна и безперспективна.

– Добре, но ти говориш за България. В Полша, в Унгария не беше така, нали?

– Не беше точно така. Говоря за начина, по който след 60-те години, по перверзен начин, влиянието на западната мисъл минаваше през филтри и се оглеждаше в България.

– Колко души беше Икономическият институт при БАН?

– Над 120. Само моята сравнително малка секция се занимаваше с капитализма. Самата китайска стена капитализъм/социализъм изразяваше мирогледа. В секцията по икономико-математически методи работеха по-позитивистки настроените колеги. Някои от тях бяха много добри специалисти в отделен метод или статистически инструмент, но това не беше *mainstream* икономическа теория, в смисъл, че не се стигаше до проверка и обобщение на фундаментални теоретични хипотези.

В крайна сметка, основният морален императив пред този, който желаеше да се занимава с наука, беше да постигне максимална критичност. Мотивацията на неформалната ни среда, съставена от хората, които вече

споменах (нека към тях прибавя Огнян Пишев, Любомир Христов), беше в това да демонстрираш доколкото можеш неконформизъм в писането, в тематиката, в изказванията, в тона, в житейското поведение. Ценеше се силата на моралния жест.

– Да си пазиш лицето.

– Да. Погледнато ретроспективно, лице е запазил само онзи, който е дисидент в истинския смисъл на думата, човек, който заради свои възгледи е бил готов да консумира несъгласието си с житейско маргинализиране, включително в пределната форма на емиграцията. В икономическата наука това означаваше фундаментално и открито да отхвърлиш марксизма и водената икономическа политика. Само че не от гледна точка на лигавото критикарство, каквото се развиваше даже в институтите на ЦК, а с разбирането, че, поставен в голямата перспектива на икономическата теория, марксизмът е тупик и несъстоятелен в чисто научно отношение. Не и като „героиката“ на битката между „сталинисти“ и „ортодокси“, която описва в спомените си Николай Генчев – борбата да промениш режима отвътре и с неговите средства не е особено морално достойнство на фона на хора, които, без да са в тези битки, са го отхвърляли изначално.

След като не си дисидент, след като приемаш по някакъв начин правилата на играта, всичко останало са компромиси. С автоцензурата, с писането на приетия език, с общественото ти поведение. В един такъв свят кое маркира различията, по какъв начин се откроява един икономист от друг? Първо и най-вече – в критичността, която можеше да се прояви словесно. В проява на по-голяма острота към нашата действителност и по-малка – към Запада: това си бяха скачени съдове. След като съществуваха професионални критици на Запада и на западната икономическа теория, позицията беше да се разграничиш от тях. Цвят имаше и в това, което нарича-ме „език на тялото“ (*body language*): едни са по-колоритни в сивотата от други. В историческите среди това беше, да кажем, Николай Генчев. В нашите – Венци Антонов, Венци Димитров. Когато не е куха ексцентричност, този език е и начин на мислене.

– Чакай, май само Ота Шик емигрира? Кой друг? Защото Балцерович имаше по-друга съдба.

– Не Балцерович. Той официално е бил на Запад, той е социализиран там. От Полша движението беше много по-свободно, там никога не са прекъсвани напълно връзките със Запада. Убожеството при нас беше, че така наречената икономическа наука няма контакти навън. Тя беше обречена на повяхване, да се пържи в собствен сос… От редките специализации никой не се върна с радикално променен мироглед. Който си е бил

критичен тук, се връщаше още по-критичен. Но не за това става дума, а за липсващата връзка с *mainstream*. Самото излизане по научни дела беше извънредно събитие, а на Запад те очакваха културен шок и собствените ти лични и национални комплекси – специализантите можеха да вземат, да научат нещо, но не бяха равностоен партньор. Свободното пътуване и социализиране навън започнаха едва през 90-те години. Светът сега е несравнимо по-отворен, можеш да контактуваш, да четеш… Но нещата не са толкова прости – много млади се връщат и биват претопени в нашенската среда. То не е само да си школуван в чужбина, трябва да се промени и местната среда.

– Искаха ли вашето мнение по разните там напъни на реформите? Защото, променяйки се, системата трябваше да си остане същата, нали така?

– Социалистическата икономика страдаше не от вербален застой, а от словесно хиперреформаторство. Ако помниш, постоянно искаха мнението на целия народ в ритуалните обсъждания на предконгресните тезиси. Периодично бяхме заливани от различни кампании. Това, разбира се, бяха властови борби, но на повърхността излизаше само крайният продукт – постоянно бълваните лозунги като мултипликация, интелектуализация, производителност на труда… По повод на всеки един от тях в Института се правеха пост фактум разработки, които бяха повод за горда надутост на ръководството. Но и в тези, иначе казионни, обсъждания можеше да се прояви различима, по-критична позиция. Проблемът бе, че тя стъпваше или на чисто интуитивна, или на икономически погрешна основа.

Като институция Икономическият при БАН стоеше извън апарата за пряко обслужване на ЦК и затова вървеше по-скоро след събитията. В него, както и в катедрите на „Карл Маркс“ имаше отделни фигури с някаква тежест в научно-държавната йерархия. Но като цяло не Институтът произвеждаше заклинанията. Разменяше се заспал уют срещу изолираност. Съответно, по-малко се носеха и негативите на най-презряната прослойка – идеолозите от апарата, висшата научна номенклатура, тези, които правеха идеологическа кариера в разните ЦК-истки институти. Клишето за сталинистки оловната дисциплина в говоренето и писането не е вярно, поне за 70-те, още по-малко за 80-те години и за нашето поколение. Икономическият институт беше в известен смисъл „по-либерален“ – с (и/или заради) безполезността си. В него имаше много посредственост. Началството беше лишено от блясък, но достатъчно прагматично, за да не тъпче с ботуш, поне доколкото кариерата не е заплашена. Общо взето, оставяха те да си формулираш проблема, да работиш, да се ровиш. Ди-

ректор в продължение на 15 години беше Кирил Киряков, човек, който не е оставил нещо в науката, но не мога да кажа и че е забранявал. Той изпълняваше охранителната функция на всички подобни ръководители на „идеологически институти“: да балансира, да държи налягането под точката на кипене, да оставя известна свобода за словесен изказ, да избягва резките отклонения, при които трябва да „се взимат мерки“. А то, до кипене беше далече – такова статукво уреждаше голямото мнозинство… Хора от този тип чудесно знаеха какво да правят апаратно, включително как да се борят за института си, защото пък течеше и съперничество в Академията кой ще придърпа повече чергата, имаше и всевъзможни явни и скрити наблюдатели. Тази игра те я можеха.

– Каква беше представата ви за това, което става в българската икономика. Интересувахте ли се? Колко знаехте за нея през годините?

– Интересувахме се, разбира се. А докъде и как можеше да бъде осмислена българската икономика зависеше от два стълба: информацията с която разполагаш, и теорията, върху която стъпваш.

– А информацията на ЦСУ беше ли вярна?

– Статистическата картина беше изкривена до голяма степен, защото самата представа за икономиката беше крива. Но върху съществуващото се работеше с находчивост, с творчество, с всевъзможни ходове за проникване „по втория начин“ в ЦСУ. Формално нямаше никаква информация, но и тук опираш до личния интерес, мотивацията и качествата на търсещия. Разбира се, не можеше да се разбере каквото и да било, ако се стъпи върху политикономията на социализма. Не можеше и с представите на „реформаторското“ поколение от 60-те години (да кажем Стефан Стоилов), което си оставаше в социалистическите парадигма и начин на мислене. Можеше външно да си силно критичен, но да не стигнеш до самата основа на грешките във философията на икономическата политика. И тогава дискусията оставаше в полето на разрешените несъгласия, с вечно повтарящите се теми за „интензивно/екстензивно“ развитие, за спадащата ефективност, за „емкостите“ в икономиката… Обсъждаха се последиците, не причините.

– Неминуемо трябваше да отречеш системата.

– Да, но и да работиш с понятия, които са извън нейната официална наука. Секционните обсъждания бяха бутафорни, комични, трудно е днес да се опише за какво можеше да се спори тогава. По-малките шефчета се бояха от сянката си, подлагаха на натиск отделни изречения и твърдения, около които се развиваха безкрайни епични спорове и словоблудство… По-големите баталии ставаха при дисертациите и другите социални санкции в кариерата. А който приемаше да се стреми към тях, неизбежно попа-

даше в мрежа от византийски ходове, където работеше системата на мандарина̀та и на патрона̀та, на скритите и явните симпатии, протекции и вражди. Всичко това е било абсолютна загуба на време и на енергия в съвършено безсмислена посока. Докъм средата на 80-те години все още се следяха под лупа идеологическите формулировки, което раждаше, в най-добрия случай избледняващо езоповски, дозиран и обезкостен начини на изразяване. Оттук превратните представи за „смелост“ на изказа в едно общество, където чувствителноста към детайла, към символиката, към нюанса на жеста бяха хипертрофирани. Спасение и начин да неутрализираш идеологията беше, в моя случай, да се намерят възможно най-емпиричните теми. Ако се занимавам с цикъла например, да е за американската икономика, където има море от данни и индикатори. Но в „теоретичната част“ на дисертацията си така и не излязох от марксистко-хегелианското изложение. Понататък, вече в края на 80-те години, се формулираха други интересни проекти, например за малките развити капиталистически страни, където също имаше много емпирия. Това беше бягството, преди да започна да се занимавам непосредствено с българската икономика откъм средата на 80-те.

– Е, и на Запад, нали знаеш, отношенията в академичната общност не са лесни. Особено се учудих – и в Щатите.

– Там имаш огромна, силно конкурентна и критична среда, която не се манипулира лесно; където всичко се обсъжда и се реферира анонимно. Тук средата беше и остава тясна – едно-две списания, през които минават всички статии, публикуването на книга беше епопея, кръгът беше много персонализиран, всеки се познава с всекиго, няма анонимни рецензенти.

В нормалната наука има лидери и учители. У нас имаше най-вече истеблишмент – идеолози, апологети, кариеристи, които определяха правилата на играта, раздаваха правосъдие. Моралният авторитет на лидера като човек и учен беше крайна рядкост. Тук пак опирам до имената, които вече споменах. Евгени Матеев например, впечатляваше навсякъде с присъствие, със страстта, с която говори, с познания и асоциативност, с маниера на човек, който е мислил и има по-широк поглед върху нещата. Моето поколение почти нямаше връзка с отломките от старата школа отпреди 1944 година. По-късно, след като се захванах със стопанска история, осъзнах, че някои от тях не са били далече, поставих на място имената. Заварих в института Иван Стефанов, съден по процеса „Трайчо Костов“ и прекарал седем години в затвора. Той имаше излъчване на житейски мъдър човек, който всичко е видял и всичко знае. Друга, много по-различна фигура беше Асен Чакалов, създал през 30-те и началото на 40-те години статистиката на националния доход и системата на националните

сметки в България. Той стана рецензент на дисертацията на Тодор Вълчев, гонеше 80-те, идваше рядко в Института, накуцвайки. Наскоро преглеждах негови книги, писани когато вече външно се е нагодил към новите условия. Едната е съвършено нерелевантна, а в другата, по неговата си тема (история на българските външни дългове), можеш да разделиш с нож натрапените идеологически изводи от материята, с която е работил, когато е бил свободен и в силата си. Но от онази кохорта има маса имена, които никога не са се адаптирали, след като са били изгонени от науката и университета през 1947 година. Друг типаж и поколение са хора като Тодор Вълчев (или Любен Беров извън Института), които добре са знаели границите – но също гъвкавоста и дискретния чар – на социалния си произход. И въпреки проблеми в кариерата, започнала след Девети, бяха стигнали до успешно за тогавашната йерархия положение. Нашето поколение, което идваше след това, както всяко ново поколение, искаше да бъде по-различно. Сред него най-забележителният икономист беше Венци Антонов, който се отнесе радикално критично към марксизма. Неговата критика отиваше далеч отвъд обичайния дозиран хленч, но и отвъд неподготвеното критикарство на „младите“, които виждаха в перестройката главно възможност за поколенчески реванш. Венци стъпваше върху сериозни емпирични изследвания, а през математиката – върху модерната икономическа теория. И нещата си идваха на мястото: в статиите му ставаше ясно как се развива тази икономика, как сама създава напрежения, по какъв начин генерира цикли. Той отвори очите ни за идеологията на комунистическото реформаторство от 60-те години насам, но и великолепно направи връзката със случващото се през втората половина на 80-те, показа как реформотворчеството вместо да решава е задълбочавало проблемите. Спойката беше именно теорията на цикъла, за която вече се говореше открито. Негови работи бяха публикувани в „Икономическа мисъл“, обобщенията му за стопанските реформи бяха огласени на няколко паметни конференции от 1987–89 година (едната беше в нашия Институт), ярки текстове публикува през 1989 и началото на 1990 година.

– Аз, знаеш ли кога го забелязах – на един от първите диспути, ще да е било към края на 1989 година, той беше срещу всичките корифеи. Каза тогава: „Инфлационният натиск в България е не по-малко от 400 процента“, а те всички се засмяха снизходително.

– Точното е, че беше казал: „над 1000 процента“. В самия край на декември 1989-а в „Работническо дело“ се появи негова статия, в която в 6–7 пункта излагаше неизбежностите пред бъдещата стабилизационна политика в България. Нещата, които се случиха, можеха да бъдат проче-

тени там – инфлацията, ликвидирането на предприятията, външният дълг… Прогнозата му за 1000 процента се натрупа само за две години (до края на 1992-ра), а след това – спрямо края на 1990 година – достигнахме 10 000 процента (август 1996) и 100 000 процента преди борда. Това беше най-безпощадната критика на цялата перестроечна философия на Лукановата политика от 1989 и 1990 година. Много по-силна от статията на Иван Костов, която беше излязла месец по-рано и вдигна голям шум. Започваха да се проявяват различия в позицията, които бързо се задълбочиха. В неформалната ни среда едни се хвърлиха в социлно-политическата, манипулативна и властова игра, а други се интересувахме най-вече от голата икономическа същност.

– Ти казваш, че Луканов продължи линията от 60-те години ли? Колко сериозни бяха намеренията му да реформира българската икономика. Той има един израз: „Аз няма да стана българският Раковски“.

– Сигурно е имал предвид поляка Мечислав, не Георги Стойков. Мечислав Раковски изпусна мехура с хиперинфлацията преди стабилизацията на Балцерович и по този начин улесни нещата. Иначе, мисленето на Луканов се движеше в модернизирана матрица от 60-те. А зад впечатляващата за онази действителност негова лична префиненост и брио прозираше бездна от цинизъм. Но трябва да признаем, че и „опозиционното“ мислене не надскачаше времето си. Когато днес преглеждам икономическата програма на СДС, която писахме през февруари 1990, виждам колко плахи сме били в много от помислите си за тъй наречените структурни промени. Радикалната разграничителна линия тогава минаваше през отношението към стабилизационните мерки – замазването с „плавния преход“ срещу нашето открито говорене за неизбежността на шока.

– Лилов твърди в последната си книга, че той, Луканов, поръчал програмата „Ран-Ът“.

– Така е. Това беше легитимираща и очевидно ефектна пиар-акция на Луканов. Учудвам се как и досега хора помнят програмата, която всъщност нямаше никаква консистенция. Като икономисти от „опозицията“ и от Президенството, с Оги Пишев и Венци Антонов бяхме въвлечени по някакъв начин – през септември 1990 година ходихме във Вашингтон. Там само се говореше, не сме писали нищо, целият текст беше подготвен от американците, а лансирането му в България стана според нуждите на отиващото си Луканово правителство.

– Дойде ли през 1989 година време да ви питат?

– Тогава така или иначе вече си казвахме и без да питат. Иначе Костов си работеше отделно още отпреди с йерарси като Иван Илиев или Мако

Даков. Истински сериозни изчисления имаше Венци Антонов. Откъм средата на 80-те години и секцията ми в Института започна да се занимава пряко с българските икономика и икономическа политика. Формираха се работни групи, стената между тези, които се занимават със социализъм и с капитализъм започна да се размива, при известни преимущества за вторите. Започнаха да ни търсят по различни поводи, примерно ЦК пита за решения по данъчната политика, по така наречения икономически механизъм, а през 1989 година – и по конвертируемостта. Вече се говореше и пишеше почти открито, че левът трябва да стане конвертируем.

– Добре де, сега в ретроспекция, конвертируемостта не беше ли невъзможна при онези условия?

– Нашата теза беше, че даже за ограничена конвертирумост (по текущата, не по капиталовата сметка) трябва да имаш набор от съпътстващи стабилизационни мерки – адекватна бюджетна политика, фискална политика и маса други неща. Това беше планът „Балцерович“ и той се случи у нас с първата програма на Фонда от началото на 1991 година. Като гледам сега архивите на БНБ от онези години, отчетите на Банката за 1987–89-а например, виждам пълна идейна безпътица: едновременно чувстват какво става, че наближава мораториум, че дълговото положение на страната е много тежко, че инфлацията по някакъв начин трябва да се пусне. Обаче в същото време менгемето и границата на мисленето са такива, че всичко, което се предлага, е тесногръдо и скудоумно, самите проблеми не са формулират правилно. Постоянно се търсят някакви компромиси, ще се направи, да кажем, валутен пазар, но той ще бъде минимален анклав. Те през 1990 година си направиха такъв смешен пазар, преди да освободят цените. Проблемът беше основно интелектуален. В крайна сметка дойде Фондът и нещата станаха по друг начин. Беше невъзможно с онова ръководство тук да се роди някаква парадигма на стабилизация.

– Вие знаехте ли за размера на външния дълг?

– Да, приблизително, от западните издания, които бяха достъпни, например в Народната библиотека. Основният източник бяха OECD* и публикации на Икономическата комисия на ООН за Европа. Езикът също се беше разчупил под влияние на перестройката. За много неща се досещахме какво ще се случи, малко или много интуитивно и по аналогия.

– Помниш ли как сме чели „Лукавая цифра“ на Ханин – беше опияняващо.

---

* Бел. ред.: Организация за икономическо сътрудничество и развитие.

– Това промени тотално атмосферата, границата, до която можеше да се говори, се отмести. Но и мимикрията на властта и на идеолозите стана още по-уродлива. Ти в Съюза ли си била аспирант?

– Да. Живеенето в Съюза много отваряше очите, който е бил там аспирант (но не и студент), имаше по-различен поглед.

– Какво представляваше Съюзът за нас, специално за тези, които се занимавахме с икономика на капитализма, е друга история. Имаше така наречената Проблемна комисия по капитализма, в която участваха всички академии на соцстраните и „координираха“ изследванията. Всъщност, това си беше сладост за средната научна номенклатура – да се съберат, да обиколят днес една страна, утре – друга, трета… Бяха едни и същи хора, после почнаха да правят младежки летни школи – с всичко, което това означава. Моят ред например дойде на школа в ГДР по вълнуващата тема за общата криза на капитализма. Средата беше абсолютно измислена, но пък ми даде възможност да се срещна и поработя в ИМЭМО (Москва) с младите от Сектора по икономическите цикли на Револют Ентов. Между тях имаше наистина интелигентни и начетени икономисти, а той беше човек, успял да стане лидер и да мотивира поколение, което – както си му е редът – надскача учителя. Освен това, въпреки идеологическата сатрапия, в ирационална Москва се случваха най-различни събития. Заговори се например за Кондратиев, и то в списание „Коммунист“, през 1984, в разгара на най-мракобесната андроповско-черненковска година. Ставаха неща без видима логика, или по-скоро с някаква неуловима биографична логика. Секторът на Ентов започна да развива интереса към теорията и личноста на Кондратиев, бяха им посветени бюлетини на ИНИОН, знаменитата библиотека за обществени науки… Около всичко това се стигна дотам, че се запознах с вече покойната дъщеря на Кондратиев, Елена Николаевна, която беше направила научна кариера на биолог. Беше вълнуващо и интересно преживяване.

Помниш, че руснаците издаваха и доста западни автори „само за научни библиотеки“. Това беше също някаква перверзия – в повечето случаи те са нечетими на руски. Неразбираеми, защото са изцяло изключени от образователния и научния контекст. Нямаше и създаден общ език, пресичаща се семантика на двата икономически жаргона (западния и съветския). Ако можеш да четеш Джон Хикс на английски, например, няма защо да го четеш на руски, а ако можеш само на руски – няма смисъл, защото ти липсва целият контекст около това, което е Хикс, какво е направил, къде му е мястото в икономическата теория… Тези книги хем ги имаше, хем ги ня-

маше. Нямаше ги в интелектуалното пространство… Но те бяха нещо много привлекателно, защото носеха вкуса на забранения плод.

– Значи вашата наука беше една от най-силно засегнатите, може да се каже. Чакай да видим Петър-Емил Митев какво ще каже за социологията.

– Те живеят с гордостта, че са „измислили“ социологията в България. Когато в Съюза нямаше социология, у нас имаше. Така че те са с усещането за пробив. Ние – не.

Интервюто взе Екатерина Никова
9 май 2005 г., Център за либерални стратегии

Снимка: Йордан Симеонов

Савчо Савчев

– Ние сме от едно поколение, почти връстници. След близо 15 години скитане по ромските квартали и работа с твоите събратя и с техните проблеми неотстъпно ме преследва мисълта, че дистанциите на времето бяха незабележими. Израснахме заедно с приблизително ед-

но и също детство. Ти си писател и поет, разказвай по твоя си начин, а аз няма да те прекъсвам или поне – нарядко.

– В приземен етаж – от стая и салон – на скрина гори газена лампа, дете на месеци е оставено за мъничко, само колкото дядото да напълни в двора вода от чешмата; детето пълзешком се качва на скрина, потапя муцунката си в пахарка с току-що издоено козе мляко. Дядото влиза в стаята и ужасен се скарва на малкия: „Къко прайш там, бе?“ – „Пъципъци, уп-уп!“

Старецът е дядо ми Сава, баща на баща ми, на когото съм кръстен, малкият е моя милост на по-малко от годинка. Значи това ще е било 1952 година, тъй като съм роден в края на ноември предната. Татко го няма, в казармата е, мама и баба са на работа във фабриките, а защо дядо не е бил на работа, само Бог знае, може би е бил нощна смяна.

„Пъципъци“ е козата, а с „уп-уп“ съм отговорил на дядо ми какво правя горе на скрина – ами какво друго да правя, освен да лоча мляко направо от паницата?!

Това става в родната ми кирпичена къща в Горната махала на Сливен, махалата е разположена под Бармука, разраснала се е за няколко века, хората от няколко каруци, пълни с деца, вече са станали хиляди. Преди хиляда години са се занимавали с железарство – занаят, вероятно донесен чак от далечна Индия…

След 2–3 години съм вече в детския дом, разположен в разкошната къща на голям сливенски фабрикант, в широкия двор има много голямо дърво с дребни ръждивочервени плодове. В двора има и смокиня, аз съм много палав, много подвижен, веднъж тъй съм бягал в столовата, че съм си ударил предния зъб и съм го счупил, да не говорим, че непрекъснато съм се катерил по смокинята и за първи път падам на главата си. Казвам „за първи път“, тъй като същото ще се случи от един лост няколко години по-късно с доста по-тежки последствия. Голямото дърво е истинска фурма, донесена от Господин фабриканта от далечни източни земи. Спомням си, че ядяхме длъжките и тънки плодове с големи костилки и се мръщехме от стипчивия им вкус. След години селските сливенски управници, направили много бели в Сливен, ще разрушат архитектурното бижу на фабриканта, за да наченат безразборно и безобразно строителство, унищожило възрожденския дух на стария град. Заедно с къщата си отива и онова митично дърво от детството ми, което днес не можеш да видиш никъде в Сливен.

Малко по-късно се виждам как шетам с хлапаци на моя възраст по боазите на града. Спомням си поне за трима – Бѝната и двамата Куртевци, днес всички на оня свят. Курти Комара си отиде най-рано от тримата, жена му го остави, той се пропи. Курти Фантазията си отиде точно на пос-

ледната Коледа – взето дете от българи, той бе отгледан от много кротки, добри и работливи родители, но пропиля живота – и своя, и на семейството си, тъй като характерът му беше отвратителен. Бях шестгодишен, когато Курти ме извика у тях да пушим цигари. Тогава в махалата пушеха „Ударник“ (серт) и „Арда“ (яваш). Такива бяха предпочитанията и на Курти. Техните са на работа, за да не ни видят комшии, слизаме в хизбата (не „изба“, там се казва „хизба“). Не щеш ли, точно в тоя момент идва инкасаторката за тока. Той излиза, като изрично ме предупреждава да стоя там, но аз пък що трябва да го слушам. Жената, не я познавам, но тя ме познава, познава и мама. А аз трябва тъй да съм вонял на отвратителния тютюн, че всичко ѝ става ясно за секунди: „Чакай да кажа аз на майка ти!“ Прибирам се рано-рано, поливам цветята, пълня бакърите с вода и чакам мама. Тя си идва и започва: „Ти днеска какво си правил?“ – оная, за зла участ, я видяла. Над гардероба мама държеше една тънка пръчка и – ела да видиш какво става.

Бѝната си отиде само преди месец-два, заложил голямата си хубава къща, за да играе на комар, постепенно хлътвал все по-дълбоко, притеснил се и си заминал. А му вървеше в последните години, пътуваше до Западна Европа, купуваше коли на старо и ги продаваше тук. И не беше лош човек. Що съдби се пропиляха в тия времена…

В самия край на 50-те мама и татко заминаха в София да следват. Майката и бащата на татко поеха за Русе, при големия си син. Къщата остана сама, двете стаи ги дадохме на квартиранти селяни (беше началото на селянизацията на градовете български, довела нацията до големи беди). Трябваше да отида да живея при родителите на мама. Тяхната къща беше токѝ до боровата гора в западната част на махалата, нарича се и днес „Кайнака“. Това беше първото ми наистина тежко житейско преживяване – бях свикнал с момчетата от нашата улица, със зарзалата на двора, играла голяма роля в живота ми. Бях на тъй крехка възраст, че отделянето от мама и татко преживях тежко. Отвреме-навреме ходех до бащиния си дом, качвах се на зарзалата и гледах света отвисоко, висях с часове горе. Същото ще се случи след няколко години, когато на мама и татко ще дадат една стая в семейно общежитие в София, те ще ме вземат при себе си и тогава пак ще изживея преместването си много тежко. Липсваха ми сливенските деца, боровете, игрите на чилик, карти, копчета. Сам ще обикалям из целия център на столицата непрекъснато, няма да ми се учи, учителите няма да ме уважават тъй, както в Сливен, а аз сам, все сам, тъй както продължава и до днес. Ще се качвам пак нависоко на покрива на семейното общежитие на „Георги Димитров“ 53, ще гледам с часове покри-

вите на София, ще се опитвам да рисувам църквата на Женския пазар, ще ходя на кино и ще ям много шоколадени вафли по 10 стотинки: скъпи, много скъпи, тъй като обикновените бяха по 5. На Кайнака имахме много малък, но китен двор, който баба поддържаше с рядък усет за красота – не бяха цветя, не беше чудо. Дядо често ни разказваше дълги-дълги приказки, събираше децата от цялата махала, в дворовете нямаше чешми, всички отиваха на Кайнака да пълнят бакъри и бакърчета. Често у бабини се събираше цялата фамилия – три дъщери и син, всички с по две деца. И наставаше истински празник. Баба беше в стихията си с извънредно вкусните си безмесни манджи, дядо – както винаги мълчаливо строг, понякога ще вземе мандолината и ще пее италиански канцонети или стари градски песни. Вуйчо, леля Мария и мама ще му пригласят. Вечерта баба ще постеле на земята, чергите, чаршафите и одеялата ще миришат чисто… И ни е тъй хубаво… През горещото лято пък всички ще спим на двора под открито небе – беше голямо преживяване, чакано с нетърпение.

В София децата от моя клас четяха индиански книги, аз също опитах, но веднага се отказах – бяха ми скучни. И как няма да ми бъдат скучни, като в махалата аз си бях истински човек на природата и естеството и нямаше никаква нужда да „чета“, за да съпреживявам чрез книгата някакви приключенски измислици. С децата от Кайнака непрекъснато бяхме на Боровете, правехме си колиби, беряхме за зайците трева, ходехме на Гъбовите полени и Манастира, страхувахме се от змиите, участвахме в битките между българи и цигани. Не знам да е станала голяма беля на тия битки, но пукнати глави много. С голям камък при една такава битка Вичо тъй ме халоса по главата без да иска, че изпаднах в несвяст, наложи се да ми направят операция. Доктор Светиев пусна мама на самата операция, мама тогава ми видяла мозъка. Имал съм късмет, черепът ми бил пукнат до самата мозъчна ципа, оттогава знам, че тя е 6 микрона. Лежах в болницата 40 дни и си спомням деня, в който ме изписаха – облачно, доста сняг, от който ми се повдига, тъй като е бял, а стените в болницата – и те бели, качени сме на файтон, а аз съм чисто и топличко облечен, много се радвам, че си отивам в къщи.

Мама много искаше да се науча да свиря на цигулка, купиха ми, а на мен никак не ми се иска. И как да свириш, когато децата играят навън, чувам ги как си подвикват, пък аз трябва да стържа всеки ден?! Омразна работа! На всичкото отгоре ме записва на уроци при един отвратителен старец, с когото никак не си допадахме. Този човек не можа да приласкае едно дете към нещо тъй красиво като музиката. Днес бих казал, че е жалко за него, „учителя“, не за ученика.

В София съм вече 6-и, 7-и клас, книги не обичам да чета, но „Капитан Немо“ страшно ми хареса. По това време вече се беше родила сестра ми, аз все повече рисувах, мама е запазила тия ми опити, а една рисунка дори и днес обичам. Стаята, в която живеехме, прозореца, въжето, на което мама простираше ританките на сестра ми и другите дрешки на бебето… Къде ли е сега тая рисунка? И защо не съм продължил да рисувам? Колко отрицателна енергия биха попили платната, що пропиляна емоция безвъзвратно си е отишла без да остави следа… Жалко не за тия „опити“, жалко за пропусната възможност да разбера по-добре самия себе си…

– Винаги съм знаела, че Сливен е особен град за ромите. Повечето ми познати там са потомци на стари работнически родове и са все високообразовани, нали? Разкажи ми нещо за вашата махала?

– Има още за казване, но нека спра личните ми детски спомени. Сега – за хората около мен, но несвързани със самия мен, а с махалата.

Кажи-Бакажи все тъй седи с обратно поставен стол, поставил тежките си ръце на облегалката. Зъбите му – редки, жълти, вече криви, някои от тях тъй големи, че могат да уплашат малко дете. Викаха му тъй, защото на всеки три думи употребяваше израза „кажибакажи“. Живее в сокачката срещу нас. Точно срещу нас живее Татуката, син на баба Ирина, живяла над 100 години, сестра на баба Йордана, майка на дядо Сава. През 50-те Татуката се проявяваше като търговец на платове, помня много топове плат в двора им, хората идват, гледат и купуват. А Татуката като се напие, пее.

Средата на 70-те баба Ирина е на гости на баба ми, седнали са на ниски столчета и си конущисват под митичната зарзала. Баба Ирина е много стара (баба тогава твърдеше, че била на 112), но бръчките ѝ са странно красиви, гладко благородни, останала е съвсем без зъби. По едно време баба ще ми каже: „Питай я дали я боли зъбът“ и се подхилва. На старицата започнал да ѝ излиза млечен зъб и много я болял. Питам баба Ирина на малко по-висок тон. Тя: „*Dukhala, male, but dukhala man*“ („Боли, мамо, много ме боли“) и с пръст разтваря ъгъла на устата си, за да ми покаже беляджията зъб. По това време моя милост е студент българска филология в София, вече се проявявам като журналист и литературен критик, започнал съм да се интересувам от доста неща и ѝ задавам еретичен въпрос: „Бабо Ирино, къко ши кажиш за кумунистити?“ – „Мале, много видях, какви ли не хора съм видяла, помня и турците като бяха тука, след туй и царя помня, сега и комунистите. Все съм видяла кражби, ама сега както крадат българите, не съм видяла!“ Горката женица, какво ли щеше да каже, ако беше доживяла времената след Десети…

В четири рано сабалем комшията отваря портата със скърцане, за да отиде на работа. Отсреща капакът на кофата за боклук изведнъж с трясък пада на земята, стресва се нашият, но веднага се навежда, взема камък и го хвърля по кофата с вика: „Уф, мама ти и котка!“ За негово учудване от кофата се показва като същинска индийска кобра главата на Мико – сънена и разрошена – с безкрайно уплашен вид отговаря: „О, майко, убиха мъ!“ И разговорът продължава: „А, Мико, ко прайш у кофата, ве?“ И отговорът: „Крия съ ут милицията.“ И начева монолог с псувни по адрес на родната милиция, на който би завидял и самият Маркес.

Отдясно на нашата къща живееше Ваньо. През 70-те спечели шестица от тото. Що ядене и пиене! Веднъж се беше събрала яка мъжка компания, минавам случайно, цялата тайфа проявява към мен уважение, канят ме на софрата, аз им отказвам: моето семейство не обича хората, които пият, тъй е откакто се помня. Тогава обаче ме придумаха и ми сипаха в чашка една глътка. Седнах. Компанията беше вече във високата си фаза, обърнала е сума ти бутилки коняк, водка и кой знае още какво, гръцката и сръбската музика просмуква въздуха наоколо. Мезетата свършили, марулите, краставиците – и те. Тогава Андон Теленку става и с рядко решителен жест хваща един от клоните на сливата, дърпа каквото е хванал – листа, сливи, и слага всичкото това в голямата паница, с две вилици омесва всичко и – ето ти я „салатата“. Компанията продължава веселбата. Ваньо, Андон, Леската, Борю Кабасоана… Със сигурност е имало и други, но помня тия. А Сийка, жената на Ваньо, кълне всички до един, че пият като невидели от снощи. Никой от тая компания днес не е жив, а не са били кой знае колко възрастни…

Защо ромът пие толкова? Защо музиката му е толкова силна? Защо е черно в душата му, макар „другите“ да не го виждат? Аз имам много отговори на тези въпроси, които засягат фундаментални проблеми, но не му е сега времето, а и не бива с лека ръка да се правят обобщения. Нужна е още „енергия на заблуждението“, според термина на Шкловски, нужна е психологическа дълбочина, нужно е дълбоко осмисляне, каквото до този момент никой не е правил, много е нужно, за да се разберат важните неща от живота. И да се правят опити. А опити не прави никой.

– Помниш ли още нещо от сливенския период, „когато се наливаха основите“?

– 50-те. На долната улица се снима филмът „Командирът на отряда“. Децата сме много горди, че в махалата се прави филм. Баба Мунка е участвала в друг филм заедно със сума ти хора от махалата, запазени са и снимки от онова време. Застанала е права и маха с бяла кърпа. На кого маха само режисьорът знае. И оня от небето.

Пак по това време снимат документален филм за махалата. Качен съм нависоко на един дувар, ансамбълът играе из улицата руски, цигански, арменски танци, всички пеят и танцуват, весело и шумно. Късно вечер големи прожектори осветяват снимките. Кинопреглед имаше тогава, преди основната прожекция. Това е времето на Червенков.

На сто метра от нас дълги години живя прочут текстилец – Сава Димитров, първият носител на орден „Георги Димитров“. Всички в махалата са текстилци. Десетина поколения. От първата фабрика на Добри Желязков, та до 1989 година. Стотици хора са носители на ордени и други отличия, история, забравена бързо-бързо от безпаметна България… А тъкмо хората от махалата са изнесли на гърба си текстилната промишленост на Сливен още от самата ѝ люлка.

50-те. Вечеринки, вечеринки, край нямат. Ансамбъл „Никола Кочев“ е оставил много трайни следи в съзнанието на хората от Горната махала. Правеше се истинска самодейна култура с много обич, постоянство, усет за красота. Много награди на национално равнище, концерти из цяла България, десетки хиляди зрители, култура на сериозно ниво, каквато днес избягват – както масата, тъй и медиите. А останалите живи бабки от Ансамбъла и днес продължават да се събират и кротко репетират руски, украински, български и цигански песни. И макар днес да не им достига глас или сила, аз се прекланям пред всяка от тях.

В средата на 60-те мама и татко вече са завършили висшето си образование – тя история, той – право. Връщаме се в Сливен, на татко са му предложили да работи в София, но той предпочел да се върнем. Вече съм в гимназията, в известната „Добри Чинтулов“. В девети клас съм в една паралелка с Любо – моя първи братовчед. Хубаво ни е да сме заедно, но той бързо отпада и се хваща на работа при баща си. Оставаме само четири момчета, с които се и дипломирахме. Най-много ми върви френският, най-трудни са ми геометрията, алгебрата; в единайсти клас ги разбрах, за много голямо мое учудване. Някъде тогава с момчетата започваме всеки ден да играем баскет в двора на гимназията и моя милост за година и половина от метър и петдесет израсна с двайсетина сантиметра. По това време обичах да ям сурови яйца със сол и хляб или с надробено сирене. Точно срещу гимназията беше старото арменско кафене, където правеха чудни газирани сиропи от естествени плодове. След баскета всички, както сме си потни, изхвърчаваме до там и всеки пие по два-три един след друг. Баскета играем не професионално, а на самодейни начала, както децата играят и днес футбол по дворовете на училищата. Вече започваме да се заглеждаме по момичета, другите все разправят разни работи, ама аз не им вярвам. На

една бригада един от учителите хвана едно от момчетата че пуши и изгаси цигарата на лицето му. Май че имаше разправии след това. На матурата се освободих по всичко, освен по математика. Явих се и без проблеми взех диплома. Кандидатствах френска филология и не помня още какво. Праскат ме, естествено. На изпита се явяваха хора от френските гимназии. Иначе се готвех сериозно, но сам, без напътствия, дълбоко неориентиран.

Един-два месеца преди казармата мама настоя да купим телевизор: „детето поне телевизия да погледа“. 50-те бяха бедни, през 60-те мамини бяха студенти, едва по-късно започнаха да се понатрупват средства и някои от моите връстници имаха ролкови магнетофони, на които слушахме битълсите и други модни тогава състави. Помня, че точно в ония години в Летния театър на Сливен гостува и една английска група – „Кристъл Бърд и Ричи Бърнес“. Естествено, че бяхме там, след това възторжено се измисляха и донасосваха какви ли не неща – че били в „Анимълс“, че не знам какво си.

– Имаш ли някакви по-особени преживявания в казармата, вероятно си служил в началото на 70-те?

– На 25 септември 1969-а отивам в казармата. Предстоят ми тежки 2 години. Първата нощ там се събуждам треперещ много рано сутринта, бях се завил презглава и чаршафът около очите ми целият мокър. Плакал съм насън. Казармата я помня с простащината, отвратителната загуба на много ценно време, с една прекрасна лилава вечер някъде дълбоко в Странджа, където бяхме на учение. Когато пристигнахме, започнахме веднага „да се разгръщаме“. Два-три метра сняг, навсякъде лед, чува се екливо, когато клон се счупи от тежкия лед. Луната се откроява в нощното небе, от нея навсякъде е тъй лилаво, подобно нещо май повече не съм виждал. На друго учение правя детинска шега, за която едва не плащам много, ама много солено. За малко да убия Льолев от Котел. Слава Богу, всичко се размина, а Льолев оттогава, вече 33 години, не съм виждал. Льолев, още веднъж, прости ми, братко!

Всъщност в казармата, колкото и да е странно, започнах да проявявам интерес към четенето и литературата. А няма какво да четеш. Нелегално внасям три книги – томче с пътеписи на Вазов, разкази на Богомил Райнов „И сините цветя“ и още една. Но в казармата няма къде да ги скриеш. Ротният ги намира и ги хвърля на мазния под, аз тъй се възмутих, че си позволих да реагирам остро: „Как тъй ще хвърляте Вазов на пода!“ Не ми се случи нищо. Младите войници още в първото тримесечие доказахме себе си, явихме се на изпитите и доста от нас от раз взехме „първи клас“. Бяхме свързочници на много високо ниво. Само след 7–8 години апара-

турата, на която работехме, вече беше безвъзвратно остаряла, разбрах го още на първия запас. През втората година от казармата, 3–4 месеца преди кандидатстудентските изпити, започнах по-усилено да се готвя. Четях малко книги, но започнаха да ми попадат и литературни списания, отделни броеве на „Пламък“. Четях до късно през нощта в гората (пак бяхме на учение). Чаках всички да си легнат, отивах в офицерската столова, където имаше едва мъждукаща крушка и четях до късно. Тъй упорит съм бил, че дори офицерите започнаха да гледат на мен с някакво странно уважение, да не говорим за момчетата около мен. Приеха ме българска филология,, в Търново и в София. Предпочетох столицата.

– Според нашите стереотипи като че ли всички младежи роми са служили в Строителни войски, а пък ти – в елитните свързочни части? Нека да сравним и университетското си време. За мен това бяха най-буйните и купонджийски години. Много-много не залягах над ученето… Очевидно ми е било широко около врата.

– За следването си няма какво толкова да говоря, живях с още трима по общежития. Първата година бях с трима суданци, когато влизах в стаята миришеше много особено, след това се свикваше. Пеньо от Пловдив живееше в съседната стая с трима нигерийци. В същите общежития на „Четвърти километър“ в началото на 60-те са живели мама и татко, разделени, докато не им дадат стая в семейно общежитие. Един от тримата суданци – Салах, пиеше много често горещ чай, красиво червен, веднъж ми предложи и много ми хареса. Оказа, че е каркаде. Разбирах се с всички тях, бяхме приятелски настроени един към друг и се уважавахме. Живял съм и с ливанец, боливиец, сърбин, сомалиец (този, последния, веднъж се наложи да го ударя, защото се изпика в стаята), с чех (този пък след години си позволи в Съюза на писателите да прояви към мен расизъм, след като разбрал, че съм ром, но аз рядко оставям обидата без подобаващ отговор) и с какви ли не. Съзнателно останах година повече студент, дипломирах се през 1976 година. Бях вече започнал да печатя, най-вече литературна критика. За съжаление, занимавах се с дребни неща, и то години наред. Загуба на време. Но всяка сряда отивах в Съюза на писателите и чаках новия брой на „Литературен фронт“ на пропуска, за да го купя. В това отношение приличам на татко, който още от 50-те години следеше „Литературен фронт“ и „Народна култура“ редовно, както ги следяха само професионалните литератори. А той литератор никога не е бил.

След завършването се върнах в Сливен, в София не можеше да се остане, нямах жителство. В началото на 1977-а започнах работа във вестник „Сливенско дело“ – в Селскостопанския отдел. Тогава на мода бяха

АПК-тата, всяко си имаше в редакцията на окръжния вестник по една страница на месец и плащаше на двама журналисти да я правят. Какво разбирах от селско стопанство? Абсолютно нищо, но малко по малко навлизах в журналистиката и продължавах да се занимавам с литературна критика. Пращах отзиви и рецензии, но почти нищо не излизаше. След година и половина реших, че повече тъй не може да продължава и реших да напусна редакцията и да се установя в София за постоянно. Реших, че ще ставам професионален критик. Нямам работа, нямам жителство, няма и пари. Въпреки всичко решението ми бе окончателно. Съобщавам го на главния си редактор, който откровено ми се подигра. За първи път говоря за това, но е време някои хора да си получат поне трохичка от заслуженото. Председателят на АПК „Ленин“ Марин Пецански пък прие решението ми направо възхитен: „Рискувай, момчето ми, рискувай, сега му е времето. Само който рискува, той има шанс за успех!“ Тъй ми каза този почтен човек тогава и аз помня думите му с голямо уважение. По-късно Пецански стана заместник-министър на земеделието, но не си позволих никога да му досадя за каквото и да е, макар в края на 70-те и началото на 80-те да преживях доста тежки години. Сещам се едва сега, че е можело да му се обадя. И него Бог да го прости…

Най-сетне ми се явява шанс да започна работа в редакцията на арменския вестник „Ереван“. Там бях три години, пазя топли спомени от Гаро, Мико и другите. Вече печатах в много вестници и списания, живеех в центъра на София, години наред подготвях първата си книга, която чаках цели 8 години. Преправях я, преписвах я, наложи се тук-там да махна думи като „алиенация“ и „отчуждение“, тъй като последен редактор ми беше Данчо Ганчовски, който приятелски ме помоли „да го разбера“. След 8 години чакане нещо взех да се отвращавам от критиката. Ожених се на 32, след година и половина на бял свят се появи дъщеря ми, която като бебе имаше наистина невероятно, бих казал, божествено излъчване, имаше хора, които не смееха да я докосват. Жена ми още не беше родила, а беше голяма, тогава живеехме някъде накрая на трамвай 10 в едни стари, тесни, отвратителни блокчета, държахме две стаи, а в едната живееха младите хазяи. Един ден хазяйката направила забележка на жена ми, че ползва неправомерно чешмата или тока, вече не помня. Вдигнах ѝ такъв скандал, че, ядосан, ѝ тръшнах вратата, автоматично извадих пишещата си машина и започнах да пиша … и аз самият не осъзнаващ какво. Писах дълго и след 3–4 часа, безумно учуден видях, че съм написал цели пет страници. Никога не беше ми се случвало да нахвърлям за тъй кратко време толкова текст. На следващия ден – още пет страници. След седмица

текстът набъбна. Бях щастлив. Но това не беше критика, а някаква странна проза. А проза не бях писал никога. От само себе си се появиха „Писмо първо“, „Писмо второ“ и тъй нататък. Без да осъзнавам каквото и да е, без каквато и да е вътрешна подготовка, почти хаосно и анархистично текстът на „Писма до френски приятели“ ме повика и аз му отдадох почти две години. Епистоларния роман писах и в София, и в Сливен под смокинята, много щастлив с дъщеря си, която спеше в количката, а аз – гол до кръста в ония безкрайно щастливи за мен времена, се опитвах да вникна в тъй много неща за прозата, за писането, за законите на творчеството, за самия себе си и за живота изобщо. Тогава четях на гукащото бебе „Повестите на Белкин“ на Александър Сергеевич и до ден-днешен съм неистово горд, че именно неговата проза е първата литература, с която се е „запознала“ дъщеря ми. Е, днес тя страни от литературата, но аз не се съмнявам, че нещичко от гениалните интонации на Пушкин някъде се е запазило трайно и дълбоко в съзнанието ѝ. Когато завършвах романа, ми беше необикновено тъжно. Исках по някакъв начин да го продължа, мъчех го, мъчех и себе си, но текстът, наистина като живо същество, ми даваше с всичко, наистина с всичко, да разбера, че трябва да сложа точката, независимо какво е излязло като краен литературен факт. Никога не съм го казвал, но сега ще поема въздух и ще го кажа ясно и високо: когато писах „Писмата“, е имало моменти, в които сякаш някой „отгоре“ ми диктуваше. Може би и затова някои пасажи там са „шашави“ (по мое определение), „неясни и луди“ (по определението на мама). Други сам дори и днес не мога да кажа защо и как съм написал.

След време поетът Паруш Парушев ми се обажда и ме кани да поема отдел „Култура“ на вестник „Учителско дело“. Приемам с готовност. В редакцията сме повечето млади хора, в София текат прочутите световни писателски срещи, на литературния хоризонт все повече се утвърждават поети като Биньо Иванов, Георги Белев, Борис Христов, Миряна Башева, Иван Цанев, Петър Манолов, Петър Борсуков (Лозанов) и ред други, белетристи като Георги Марковски, Рашко Сугарев, Димитър Коруджиев, Любен Петков, Славчо Донков, Евгени Кузманов, Руденко Йорданов и толкова още, критици и историци на литературата като Симеон Янев, Светлозар Игов, Енчо Мутафов, Михаил Неделчев… Все имена, с които по някакъв начин е свързана цялата ми младост. Нека спра. Днес малко от тия хора са известни. Някои са забравени, много лесно и страшно бързо забравени. Уви. Страшно е, трагично е, когато една нация тъй лековерно, тъй светкавично, тъй лекомислено профуква с лека ръка необикновено трудно акумулираната през десетилетията интелектуална енергия…

Дори не ми се пише за 80-те години, за тъй дълго таените надежди, за ония под сурдинка, но дълго обсъждани полски събития, за безкрайните поредни съветски и български пленуми и конгреси, след които винаги чакахме Нещо ново, Нещо да се случи и след които винаги се случваше нещо недомислено.

Е, дочакахме и онзи Петък*, за който в дневника си по онова време съм писал „велик“, а после нещо съм се усъмнил, зачеркнал съм прилагателното и вече дори не помня с какво съм заменил.

Интервюто взе Антонина Желязкова
март 2005 г.

* Бел ред.: 10 ноември 1989 г., петък.

Снимка: личен архив

Светла Бъчварова

– Израснала си в богат селскостопански район – карнобатския. И аз помня тамошните жита, лозя, богатите села. Това ли предопредели интереса ти към селското стопанство?

– Проблемите на българското земеделие винаги са присъствали в семейството ми. Беше напълно естествено и в професионалната ми реали-

зация впоследствие те да заемат отново централно място. Акцентирам върху „проблеми“, защото този отрасъл е най-сложният за управление, най-трудният за моделиране, най-консервативният по отношение на резки промени, аграрни реформи и научнообосновани проекции за бъдещето. Твоят въпрос извика в съзнанието ми образа на този наистина богат селскостопански край на страната – карнобатския. В спомените ми са запечатани изключително красивата пролет, безкрайните полета със слънчоглед и пшеница, също така и усещането за спокойствие и сигурност, че хората са направили всичко необходимо да подпомогнат природата.

В моето семейство се работеше в селското стопанство по време на ваканциите и бригадите. По-късно на друго ниво – по научно-приложни проекти в почти всички големи селскостопански райони на страната. Професионално със земеделие се е занимавал баща ми: той е основател на ДЗС в Карнобат, на ТКЗС в село Тополица, а след това е в научните институти на Селскостопанската академия. Любопитно е, че приемането ми в специалност „Аграрикономика“ (тогава във Висшия икономически институт „Карл Маркс“) стана съвсем случайно. Като попълвах документите и подреждах специалностите, реших да бъдат по азбучен ред и затова, въпреки оценката от 5,80 на изпита по математика, бях класирана за първата специалност. Още в първите дни от започването на учебните занятия имах възможност да се преместя в друга специалност от групата „престижни“, но останах и никак не съжалявам.

– Как стана така, че се насочи към науката? Нали България се е славела винаги с добра селскостопанска наука – в по-далечно минало и при социализма. Сега къде сме?

– Със сигурност мога да кажа, че завършването на висшето образование не ме затрудни особено, а отличната диплома ми даде възможност да бъда разпределена по държавна поръчка в Министерството на земеделието. Имах няколко предложения да работя в системата на Министерството, но избрах да започна работа в Института по организация и управление на селското стопанство. Няколко месеца по-късно имаше конкурс за аспиранти, издържах го и така на практика с научна дейност започнах да се занимавам още в 1981, тоест същата година, в която завърших. По това време научната работа беше престижна, добре заплатена, даваше големи възможности за професионални изяви. Може би и затова към изпитите и конкурсите имаше изключително високи изисквания. Една от тревогите ми след конкурса беше свързана с определянето на темата за дисертация. Нямах голям избор: останала беше темата „Организация и ефективност на управленския труд“, тоест насочиха ме към проблема за

управлението на отрасъла. Това беше сравнително нова област за работа в селското стопанство, недостатъчно разработена дори на теоретично ниво. Още от първите месеци работа по дисертацията се оказа, че тази проблематика ми допада, има възможности за събиране на информация, включително и от преводна литература. Вярвах, че в края на краищата моето изследване ще запълни една празнина в практиката на социалистическото селско стопанство. И наистина, впоследствие на база на събраната информация започнахме в Секцията под ръководството на старши научен сътрудник Иван Сираков да разработваме нормативи за числеността на управленския персонал – представете си, по това време огромните аграрно-промишлени комплекси действаха без всякакви правила в тази област, нямаше например длъжностни характеристики и така нататък.

През 1983 година станах научен сътрудник в Института в секция „Организация на производството“, а през 1985-а защитих дисертация. Едни от ярките спомени за периода 1981–1989 година бе почти „аптекарската“ дисциплина в Института, високите изисквания към разработените научни теми, статии и проекти. Всеки сътрудник участваше годишно минимум в два проекта в помощ на действащите стопански форми (АПК, НПО и други).

Аграрната наука винаги е била движеща сила за българското земеделие. Тя има история за решаване на проблемите на българското земеделие – сортове, породи, технологии, обработки. В страната има институти с над 100-годишна история – Института по растителни и генетични ресурси в Садово, Института по земеделие и семезнание „Образцов чифлик“ в Русе. В периода на социализма това, с което разполагаше науката, ѝ даваше големи възможности по производството и управлението на отрасъла. Институтите подготвяха кадри на високо научно ниво, те разполагаха с апаратура, лаборатории, финансови възможности да се равняват с най-значимите постижения в света.

След 1990 година аграрната наука изостана от европейските стандарти. Но от позицията, която в момента заемам, смея да твърдя, че страната все още разполага с подготвени кадри, с добре информирани научни работници, изобщо – с огромен научен потенциал. Материалната база, обаче, е до такава степен изостанала и амортизирана, че научните ни разработки не могат да претендират за качество каквото е необходимо на този етап. Обаче има направления, които продължават напред въпреки трудностите – например селекцията се развива относително стабилно и за това свидетелстват новите сортове, новите технологии, решаването на проблемите на сухо- и студоустойчивостта.

– Колкото повече навлизам в изучаването на втората половина на XX век в България, си мисля, че макар индустриализацията да е същността на социалистическата модернизация, истински дълбоките и травматични промени настъпват в селското стопанство. Права ли съм?

– Нашето село винаги е било вътрешна колония и донор на човешки и материални ресурси за другите сфери на икономиката. Въпреки че въпросите на селското стопанство постоянно бяха в центъра на внимание за висшите партийни и държавни органи, непрекъснато бяха обект на по-големи и по-малки преобразования, така или иначе не се стигна до техния генезис. Затова нямаше оная дълбочина, която дава кристално ясна картина и верни решения. Преобладаваше риториката, а отсъстваха реалният живот и нуждите на отрасъла. През втората половина на XX век селското стопанство беше: „колективизирано“, „развивано“, „модернизирано“, „индустриализирано“, „интегрирано“, „концентрирано“, „специализирано“ и прочее. И всички тези миниреволюции се осъществяваха в условията на тотален контрол. А трябваше просто да не му се пречи да се развива. Миниреволюциите бяха фонът на глобалните промени, които определиха развитието на българското земеделие.

През втората половина на XX век българското земеделие преживя три големи трансформации.

Първата е след 1946 година, когато започва тотална колективизация в селското стопанство. Тук с оглед на бъдещето е важно да се подчертае, че, макар и формално, се запазва частната собственост върху земята и внесеното имущество. Тези по своя генезис революционни промени стават в рамките на 10 години. Резултатът е обединяване в кооперативни стопанства на разпокъсаните и малодоходни стопанства. Аз като аграрикономист мога да твърдя, че това е изключително постижение и то следва да се оцени положително от гледна точка на ефективността и групирането на земята и земеделските стопанства. Още повече, известно е, че и преди 1944 година се осъществява кооперирание на базата на доброволното обединяване и обобществяване на разпокъсани и малодоходни стопанства. Малко статистика за илюстрация: през 1946 година са функционирали един милион и 103 хиляди частни земеделски стопанства, които са обработвали 49 милиона декара; 80 на сто са малки, с размер на обработваемата земя от 10 до 50 декара. В резултат от проведената реформа е осъществено почти феноменално по срокове и ефективност групиране на земя и активи, което обхваща цялата обработваема земя. Създадени са 945 кооперации, а обработваемата земя, която са обработвали, е 39 милиона

и 700 хиляди декара. Средният размер на едно стопанство скача на 42 хиляди декара, 60 на сто от стопанствата обработват земя в диапазона 30–36 хиляди декара. Погледнато в исторически и икономически план, на този етап от развитието на българското земеделие почти безпроблемно се решава неговият основен въпрос – за дребната и разпокъсана поземлена собственост. При това, по данни от преброяването за периода 1946–1956 година, числеността на селското население се запазва в абсолютна и относителна стойност.

– Сега говориш наистина като аграрикономист: според художествената литература (например „Хайка за вълци“) колективизацията е била огромна травма, която е предопределила до голяма степен всичко, което се случва по-нататък в българското село. И колегата Владо Мигев на базата на документи написа книга, доказваща насилствения характер на „мероприятието“.

– Без да искам вметнах „почти безпроблемно“, тъй като очевидно са съществували е трудности по убеждаване на собствениците да влязат в кооперацията, да предадат имуществото си за ползване, но мога да поспоря за мащабите на тези трудности и за това дали насилието е било тотално. Да си спомним филма „Опак човек“, където се показва как собственици на земя решават самостоятелно да обработват земята си и не влизат в кооперацията. Впрочем този филм е по действителен случай, а героят му – мой родственик.

Втората революция, която застигна българското село, съвсем не може да бъде определена за успешна. Това беше невероятният стремеж за увеличаване мащабите на производството, приел формата на аграрно-промишлени комплекси (АПК). Механичното пренасяне на принципите на управление на промишлеността в земеделието се оказа погрешно. Земеделието е специфичен отрасъл, свързан е със съчетаване на три основни фактора за производство – земя, труд, капитал. Увеличаването на размера на стопанствата във вида на АПК не доведе до ефективност, а точно обратното – до лошо управление и почти невъзможна пространствена координация. През 1971 година, вече в ерата на АПК-тата, са функционирали 161 стопанства и средният размер на земята, която са обработвали, е 242 хиляди декара. Или размерът на обработваемата земя скача близо 6 пъти, без обаче това да е съпроводено с увеличаване на инвестициите в отрасъла – техника, мелиорации и тъй нататък. С други думи, създават се огромни по всякакви стандарти стопанства, без да им се осигури необходимият капитал. Това по-скоро влошава ситуацията по основни показатели за отрасъла, отколкото да я подобрява.

Третата аграрна реформа, която отново поставя земеделието в критична ситуация, е преходът след 1989 година. Според мен този преход не реши нито един проблем на земеделието, а точно обратното: разби го, по отношение на собствеността върху земята го върна години назад – в периода до 1939 година. Аграрната реформа започна в името на справедливостта. Считаше се, че е достатъчно да се възстанови собствеността върху земята и почти автоматично тази процедура ще доведе до решаване на всички проблеми в отрасъла. Проведената натурална реституция на земята превърна земеделието в дребно и разпокъсано. Възстановена бе собствеността на 2 милона декара, на 25 милиона парчета земя. Не се отчете спецификата на земеделието, че собствеността върху земята е запазена, но тя вече е групирана. Откъде дойде това невероятно прозрение, че само реалната собственост е тази, която дава шансове, че тя няма минуси? Не се отчете, че собствениците могат да бъдат много, но тези, които обработват земята, са малко; че нямат необходимата техническа въоръженост, нямат дори достъп до земята. Ако през 1956 година в селата са живеели 5 милиона и 57 хиляди души, то през 1992-ра, в годината на реформите, те са 2 милиона и 782 хилади души със силно влошена възрастова структура (само една трета от живеещите на село са в трудоспособна възраст, едва 12 на сто от тях са под 40 години). Отново достигаме до азбучната истина, че за да се развива земеделието, следва да се съчетават три фактора за производство – земя, труд, капитал.

– Каква е равносметката на социалистическото преустройство? Днес едни си спомнят безкрайни блокове, а други – касетките със смачкани домати и „показните“ магазини.

– От модернизационна гледна точка в годините на социализма селското стопанство извърши огромен напредък в своето развитие. Статистиката отчита многократно увеличение на производството на основните земеделски култури. Харесваш или не колективизираното стопанство, чрез него в българското село дойде научно-техническата революция. Освен това в отрасъла се наливаха пари, инвестиции, което осигури високия му ръст. Така например от 1975 до края на 1985 година относителният дял на капиталните вложения в селското стопанство и хранителната промишленост бе от 10,7 до 18,5 на сто. За сравнение: през последните години (2000–2003-та) размерът на инвестициите в селското стопанство е в диапазона от 2,2–2,6 на сто от общото, и без това ниско равнище на инвестиции в икономиката.

Въпреки многото грешки и завои в управлението на отрасъла, смея да твърдя, че като цяло положителните му резултати предопределиха цяло-

стната стабилност на страната. Не може да се подцени фактът, че селото осигуряваше продоволствието на българина и огромен износ на селскостопанска и преработена продукция. За периода 1970–1985 година този износ беше 20,4 на сто от общия износ на страната. За сравнение: в 2003 година аграрният износ е паднал до 10,4 на сто от общия износ, който по стойностни и количествени показатели е близо 40 на сто по-нисък от разглеждания период. Впрочем, спад имаше и по почти всички показатели. Социалистическата система на уедрено земеползване водеше до грешки в управлението на отрасъла, те, от своя страна, водеха до задържане темповете на развитие или до спад за някои производства. Добра или лоша, имаше система. Разрушаването ѝ доведе до кризата, на която сме свидетели през годините на прехода.

– Едва ли има източноевропейска страна, в която преустройството на селското стопанство да отива толкова далече, да внася толкова дълбоки и необратими промени в селото, както в България. Във всеки случай никъде толкова много хора (около 2,2 милиона) не напускат селото, тоест никъде няма толкова бърза и драматична урбанизация. Някои твърдят, че българското село отмира, други – че вече е мъртво. Така ли е? В същото време по стандартите на ЕС ние имаме твърде висок дял на селско население.

– Искам да отбележа едно много важно обстоятелство – селското стопанство по своята специфика е особена сфера на материалното производство, чието ръководство изисква научнообоснован подход, пределно внимание, последователност и висока професионална компетентност. И през последните 15 години в условията на дълбока криза този отрасъл остава жизнено важен за икономиката; той осигурява близо 13 на сто от брутния вътрешен продукт. За тези години на преход, продължавайки да бъде изпитателен полигон за всякакви необмислени експерименти и безкрайни реорганизации, и при остър дефицит на средства, аграрната сфера осигури на страната ни огромен ресурс и резерви, без които просто не мога да си представя какво щеше да ни се случи. За да се съхрани в условията на абсолютно стихиен пазар, отрасълът се насочи към по-нататъшно радикално съкращаване на разходите.

– Наистина, като пътуваш из страната, видът на магарешките каручки и на възрастни хора, копаещи с мотики, е направо потискащ.

– Действително, трите революции в преустройството на българското селско стопанство нямат аналог в историята на аграрните отношения. Най-лошото е, че и сега със съществуващата нормативна база процесът на раздробяване не може да бъде преустановен и трябва да се търсят не-

традиционни механизми за управление на процесите по земеползването, и то – без да се нарушават правата на собствениците.

Данните на националната статистика по отношение на постоянно живеещите на село, а също и по показателя възраст, показват драматична картина на съвременното българското село. Всяка година населението в селските райони намалява с по 30–40 хиляди души, а през 2001 година 157 хиляди души са напуснали селата.

– Не мислиш ли, че това, което се случи на българското село, макар и толкова драматично, на практика се случи в цяла Европа за по-продължителен период?

– Да, това не са проблеми единствено на българското село. Една основна политика на Европейския съюз – Общата селскостопанска политика, която концентрира огромен финансов ресурс – е насочена към това да се осигурят стабилни доходи на хората от селските райони и по този начин да бъдат задържани в тези райони. По преговорната глава „Земеделие“ България ще получи за развитие на селските райони над 700 милиона евро, или приблизително 50 на сто от договорения финансов пакет за страната. Това означава, че както за всички страни от ЕС, така и за България се налага дългосрочна политика, ориентирана към селските райони със задачи да се стабилизира броят на населението, да се поддържат доходите и да се разнообразят дейностите. Не зная да има стандарти в ЕС по отношение на това колко трябва да бъде населението в селските райони, но е логично, след като се прилага целенасочена финансова политика за спиране на движението на хора от селото към града, не би следвало да има рестрикции.

– Какво се случи на нашата селска страна през последните 50 години? Аз лично никога няма да забравя тъжния филм „Селянинът с колелото“ – помниш ли как Георги Георгиев-Гец страдаше в панелката си и шумната работилница, и обратно – как живваше, когато тръгваше обратно към селото си. Имаше и други подобни филми и книги. Дали изкуството не изпревари науката в анализа на тази огромна трансформация?

– Трансформациите в земеделието бяха отчитани единствено с добиви, продуктивност, износ и прочее, но човекът и неговите проблеми при тези сътресения, свързани с промяна на цялостното му битие, не бяха приоритетни за научните изследвания. Направих справка за защитени докторски дисертации след 1950 година в Института по аграрна икономика и се оказа, че проекти в тази насока почват да се разработват едва след 1980 година – и те са насочени преди всичко да обяснят процеси, свързани с

намаляване на ефективността на отрасъла, въпреки перфектните икономико-математически модели. Както споменах във връзка с моята дисертация, след 1980 година започват и разработки по ефективност на управленския труд пак именно с цел да се усъвършенства системата по такъв начин, че да се намалят до минимум разходите що се отнася до човешкия фактор.

Съгласна съм с твоето твърдение, че именно киното, литературата анализираха в дълбочина трансформациите в човешкия фактор на село и поставиха диагноза, която през следващите години се потвърди. За жалост, стана така, че днешните поколения нямат чувство за това откъде са тръгнали, че земята е ценност, към която предците им са били привързани, че тя е лично и национално богатство. Трудът в земеделието не е престижен, не е обществено оценен. Не зная кой, дали пък изкуството отново да не се обърне към човека и да му помогне да осъзнае богатството, с което разполагаме и е пред очите ни.

– Кои са грешките на прехода в селското стопанство? Имаше ли друг път?

– Както вече казах, за последните 50 години българското селско стопанство преминава през три революции и два прехода.

През 90-те години започна вторият преход в българското селско стопанство, който може да бъде дефиниран като преминаване от централизирано планиране към пазарно стопанство. За съжаление, такъв тип преход не беше нито изучен, нито описан, нито виждан някога някъде. За това всяка страна се насочи към различни пътища. За разлика от България, в повечето източноевропейски страни се подхождаше много внимателно към всеки въпрос: отчитаха се консерватизмът в аграрните отношения, опитът и традициите, съхраниха се основните принципи на управление на отрасъла. Още повече, че в Европа вече действаше Общата селскостопанска политика, при която се прилагат редица механизми на планиране и управление на отрасъла.

Какво стана в България?

По отношение на земята грешките са най-много и най-значими, та затуй отрицателните последствия ще имат най-голяма продължителност. Тяхното негативното въздействие няма да бъде преодоляно скоро, даже ако се осигури финансов ресурс. Най-обобщено те могат да бъдат сведени до това, че се проведе натурална реституция на земята и не се дооцениха реалностите в земеделското производство. Законът за възстановяването на собствеността и ползването на земеделските земи вече има над 50 поправки. Необходим бе такъв закон, който да защитава собствениците,

но в същото време и да подпомага земеползвателите. Огромна грешка бе въвеждането на ликвидационните съвети в земеделието. Те ликвидираха не само действащи и жизнени стопански форми, но и материални активи, които бяха кръвоносната система на отрасъла. През целия период на 90-те не се възприе необходимостта от управление на този отрасъл. Пълната либерализация на пазара на земеделски стоки (и то шокова) доведе до масови фалити. В същото време цените на влаганите активи (торове, препарати, техника, горива, фуражи) достигнаха и надминаха европейските, а цените на земеделските стоки останаха значително под пазарните в Европейския съюз. Земеделските производители не получиха и минимална подкрепа, което ги постави в неравностойно положение спрямо производителите даже от съседните страни. Външнотърговският режим за земеделските стоки, нелегалният внос допълнително усложниха ситуацията на производителите.

Ако трябва да бъда максимално точна: пътят, избран от България, бе възможно най-лошият. Проведената реформа при нас показа как не трябва да се действа в селото.

– Много ме занимава въпросът за комасацията. Защо влизаме в XXI век без уедрена земеделска собственост?

– Мисля, че ще направим поредната грешка, ако чакаме да комасираме земята и едва след това да стабилизираме и развиваме земеделието. Комасацията е продължителен процес и е свързан с финансови ангажименти не само от страна на държавата, но и на собствениците на земя. Единствено законът не може да стартира процеса. И сега в Североизточна България се осъществява групиране на земята на база производство с цел ефективност. Този процес става в резултат както на изкупуване на земя, така и чрез сключване на арендни договори. По-скоро ни трябва закон, който да спре раздробяването и да запази тези масиви, които под една или друга форма са вече групирани. Ако се създадат икономически предпоставки, ако се насърчи естественият процес на групиране на земята, на увеличаване броя на средните и големите стопанства, българското земеделие може да бъде печелившо. Много се надявам, че след революционната стихия идва времето на еволюционните процеси.

– Какво остана от аграрна България – традиция, кадри, наука, опит?

– Убедена съм, че това, което произвеждаме, и това, което имаме потенциал да произвеждаме, е с изключително високо качество. Дано не звуча като реклама, но това е действително предимство на аграрния сектор. Не са случайни твърденията, че ароматът на българските плодове и зеленчуци е уникален, че българското розово масло е с най-добро

качество. Защо? Съчетанието на природа, климат, брой слънчеви дни, сортове определят изключителните вкусови качества на българските продукти. Това е нашата ниша, това е естественият пазарен път за развитие на българското земеделие.

Какво остана? По малко от всичко, но то едва ли ще бъде достатъчно, за да стъпим на краката си и да посрещнем предизвикателствата на новите икономики и новите изисквания на потребителите. Като човек, житейски и професионално свързан със селското стопанство, силно ме притеснява фактът, че в последно време земеделските производители у нас са изчезващ вид. Неимоверната сложност на задачите пред нас изисква огромни усилия, ентусиазъм и познания. Аз лично се надявам, че най-трудният етап от реформата приключи – вече са създадени предпоставки за стабилна и предвидима аграрна политика. Основания за оптимизъм можем да имаме единствено в механизмите на управление на отрасъла в рамките на Европейския съюз.

Интервюто взе Екатерина Никова
юли 2005 г.

Снимка: Галина Рулева

Светослав Шехов

– Селото, в което си роден, май го няма на картата?

– Да, Буката е на 2 километра от известното с Агушевите конаци село Могилица и на 3 километра от Гърция. Жителите му бяха само 150 човека, но от тях трима адвокати, двама гинеколози, четирима музиканти от Консерваторията в Пловдив и двама геолози. Имаше и училище до 4-ти

клас с даскал Гечо Ганчев Гечев. Жена му беше готвачка и като деца се хранехме в училището. Шегувахме се, че богатите ставали адвокати и лекари, бохемите – музиканти, а бедните – геолози. Моите дядовци са се занимавали с ябанджийсктво, гледали са животни. Зиме са ходели на потопло в гръцко. Единият ми дядо е имал магазини в Арда и Могилица. Купувал е стоката също от Гърция, с изключение на 30-те години на миналия век, когато там е имало масов глад.

Останалите хора в Буката били все майстори. Занимавали се с дърводелство и строителство. Те възстановявали стари къщи – паметници на културата. Работили са по всички къщи в Стария Пловдив, Златоград, Палагачевата къща в Смолян, конаците в Могилица, летните конаци в Буката. Летните конаци, преди да бъдат върнати на собствениците, се ползваха като хотел с 26 легла. Наследниците обаче са много, 7–8 човека. Не можаха да си го поделят, затова го продаха на шефа на хотелиерите Рагин*. Той и брат му купиха и сградата на училището. Ще правят туристическа база, та очакваме развитие на туризма. За богаташите от Агушевия род в Могилица Буката е било нещо като лятна резиденция. Дори 90 на сто от земята на селото е била тяхва. Когато родът им става прекалено голям и не може да се събере в конака в Могилица, една част се заселват в Буката, друга – в Черешово. След 9-и септември новата власт изселва всички. Едни отиват в Истанбул, други – в Русе. Наследниците си възстановиха правата, включително и върху конака, който беше превърнат в уникален музей. Музеят сега е затворен, експонатите се пръснаха. Част от тях са в Историческия музей в Смолян, но вече не като цялостна сбирка. Какво ще се случи по-нататък не е ясно, защото текат съдебни дела, последната инстанция излезе с решение, че конакът в Могилица трябва да остане музей. В Русе наследниците имат адвокатски кантори, тук си върнаха и по 16 хиляди декара земи.

– Има ли проблем с религиозните предпочитания?

– В Буката последното прекръстване на имената е било през 1932 година. И оттогава много от хората са оставили българските си имена. Чувстват го като връщане към корена. За връщането на българските имена има голямо значение в кои векове е ставало самото потурчване. В нашия край то е било 126 години преди Освобождението. Този факт е много важен. Ако погледнем на него от позицията на днешния ден, ще видим, че българщината в тези последно потурчени села се е върнала почти изцяло.

---

* Бел. ред.: Благой Рагин, председател на УС на Българската асоциация на хотелиерите и и ресторантьорите.

Негативният отзвук се получи, защото връщането на имената беше направено с натиск. Този процес беше поверен на милицията. На хора с ниско образование и нисък интелект. На хора с бедна душевност. В Могилица, въпреки че има джамия, 90 на сто от хората са с български имена. В Арда, Смилян, Брезе е същото. В Старцево дори от 6–7 години има църква, докараха камбаната от Минск. Боян Саръев прави кръщенета в Брезе. Но там, където потурчването е било 300 години преди Освобождението, дори говорят турски. В Гьоврен, Борино, Чепинци. Напоследък се получава нещо интересно. В Барутин, село близо до Доспат, си върнаха турските имена. Но, като взеха международните паспорти, като започнаха да пътуват по света, пак решиха да се преименуват. И си сложиха едни имена, които, за да не са български, са американски. Там можеш да срещнеш Томас Джеферсън – той беше кмет на Барутин. Това е работа на ДПС. Идеята беше да не си връщат българските имена, а всякакви други. И си харесаха американски.

Има и български турци, които си връщат имената заради паспортите. По Ардинското корито, в Чепеларе и Девин хората са изключително толерантни. Взаимно си ходят по празници. Има места като Борино, където половината село е християнско. Но се оказва, че в последно време религията става част от бизнеса. В нашия смолянски квартал Райково през 1996 година се появиха някакви йеменски представители, които наеха една къща и се опитваха да учат децата на арабски. Някои предполагат, че може и да са били фундаменталисти. Очевидно идеята е била да пуснат корени в Смолян и вероучението да върви покрай компютрите. Но хората в квартала се надигнаха, направиха подписка и ги изгониха. Те обаче заведоха дело в Страсбург и осъдиха държавата. Имат за цел да атакуват точно населението, което се е самоопределило към християнството. Опитват се да проникнат на различни места. В Рудозем направиха огромна джамия. В Мадан също. И на влизане, и на излизане в Сатовча се вижда джамия. Това беше едно от религиозните предизвикателства. Когато религията беше забранена, моят дядо казваше така: „Помни ми думата, че ще дойде време, когато ще се настроят много такива храмове. Но няма да има хора за тях.“ И вярно: отиваш в джамията в Рудозем – няма жив човек. И не само там. Когато бях студент в София, през 1976 година правехме студентски отреди, които пазеха да не се допускат хора до „Свети Александър Невски“. Парадоксално. А като отидох в Москва по онова време, видях, че в старата руска столица Суздал, която е на 60 километра, се влиза съвсем спокойно във всички храмове, нищо че на входа висеше портретът на Ленин. Вътре правиш каквото си искаш и никой не те следи.

Всеки се моли или спазва някакъв ритуал по начина, по който вярва. И църковните бракове никой не забраняваше. Суздал е уникално място. Като студенти сме ходили съвсем свободно. Църквите са невероятни, там са гробовете на руските царе и патриарсите.

– В семейството ти вярваха ли?

– Моите родители не бяха религиозни. Вярата като че ли се появява, когато човек е слаб или има проблеми. Атеизмът си изигра ролята и не смятам, че е нещо лошо. Тук сме свидетели на нещо уникално и интересно. Разнообразието на възгледи е огромен плюс. Неслучайно смесените бракове често се срещат.

– С какво хората в този край са по-различни?

– Доскоро тук си беше затворена система. Всички бяха невероятно консервативни. А и трудно се променят. Такива бяха, защото условията на живот бяха по-трудни. Но са добродушни, приемат нещата като чиста монета. Не могат да допуснат, че има коварство и лъжа. И връзката между хората е силна. Разчитат един на друг. По този начин се възпитават съвсем различни отношения. Като слезеш в полето, се вижда, че там има условия за индивидуализъм. А тук сам човек не може да изкара.

– Когато излезе от този затворен свят и тръгна да учиш, какво си представяше?

– Пред себе си имах много добър пример. Читалищната дейност в Буката беше силно развита, правеха се театрални постановки, имаше ансамбли, хор с 32-ма души, носиите още стоят в читалището. И като имаш малко амбиция, в зависимост от финансовите възможности, започваш да си определяш бъдещето – дали да ставаш гинеколог или геолог. И понеже нашият край е свързан с рудодобива, геологията имаше добра перспектива. В Москва паралелно с геологията вечерно съм завършил и партийна школа. Когато дойде разпределението, видях, че трябва да работя в Ленинския районен комитет на партията в София. Там ми взеха двете дипломи и казаха, че ме чакат. Обаче аз реших, че искам да се върна в Смолян. Точно насреща, в Райковската гимназия, през 1973 година сме се клели, че като излезем от нея, където и да отидем, каквото и да стане с нас, рано или късно ще се върнем. Искахме да развиваме този край. И реших да си дойда. Обясних, че искам да работя по специалността си. В минното предприятие ме знаеха, карал съм си практиките тук, искаха ме. Обаче дипломите ми бяха в София и не ме пускаха. Три месеца работих без диплома и без назначение. Веднъж отиваме случайно точно в Ленинския районен комитет по работа. Беше 4 часа след обед и там – само чистачката, чисти канцеларията. Казвам, че веднага трябва да си взема дипломите, за-

щото няма къде да спя. Вадя си паспорта, показвам в кое чекмедже са прибрани и жената ми ги даде. Назначиха ме на работа и в първия фиш, които получих за три месеца, ми беше начислена заплата 750 лева. А в София, като разбрали какво е станало, се обаждат в Смолян. И изведнъж ме търси завеждащият сектор „Земеделие“ на окръжния комитет на партията. Вика: „Ти избяга от София, но ще дойдеш тук.“ „Аз съм геолог, казвам, не мога да работя в сектор „Земеделие“. Отговаря ми, че и едното, и другото расте под земята. Използвах момента и му показах според фиша каква ми е заплатата. А тогава, ако те вземат в някои комитет, бяха длъжни да я запазят същата. „О, не може да взимаш повече от секретаря на окръжния комитет на партията.“ И така, 17 години работих под земята като геолог. До 1993 година бях главен геолог на „Редки метали“, а в рудодобива това е като да си конструктор. Трябва да измисляш нещо, за да осигуряваш работа за миньорите. Да откриеш рудата, да я покажеш, да я разкриеш и да се изкара на повърхността. След това още 5 години бях директор. Но за съжаление, демократичните промени бяха унищожителни за рудодобива.

– Как се озова в Москва?

– След първата година в Минно-геоложкия в София обявиха конкурси за Англия, Румъния и Съветския съюз. Класираха ме за Москва. Бях в първата група стипендианти на „Редки метали“. Тогава имаше много кадърни ръководители. Те се грижеха за развитието ни. Отблагодарихме им се, като се върнахме да работим по родните места. И по-късно почти всички станахме директори на тези предприятия. В Смолян въведохме нови системи за добив на редки метали. Освен класическия метод, при който миньорите взривяват урановата руда и я изкарват на повърхността, в рудник „Възход“ въведох геотехнологичен добив на уран в подземна среда. Рудата не се изкарва навън, а се залива със сода още в земните недра. Содовият метод е по-безопасен. При него водата не се замърсява. При киселинния метод има по-голяма опасност за околната среда. Използвахме и него за извличане на уран, като правехме траншеи, които после засипвахме. Като минава киселината през урана в скалата, тя го завлича със себе си. Този разтвор минава през една смола, уранът остава, а киселината продължава да се използва като оборотна. Имахме добри резултати.

– След толкова усилия да се развива, защо изведнъж уранодобивът трябваше да се унищожи?

– През 1992 година правителството на Филип Димитров излезе с постановление 163 за ликвидация на уранодобива. Унищожиха го по поръчка на западни фирми. Главен виновник беше Рачо Петров, заместник-ми-

нистър на промишлеността, когато Иван Пушкаров беше министър*. Тенденцията беше българският народ да се плаши с всичко. Плашеха го с Белене, с черепите, с уранодобива, с раковите заболявания, с представата, че миньорите под земята умират по забоите. Беше време, в което се всяваше страх, а новото правителство си създаваше уж по-чист образ. За съжаление, уранодобивът стана курбан на тази политика. Най-интересното беше, че когато изчислихме себестойността – колко струва да изкараме урана на повърхността, да го вложим в металургичните заводи и да го направим краен продукт за атомната централа – ние посочихме едно число, примерно 69 долара на килограм. Сега се чува, че купуваме уран за 178 долара. Така се съсипа един сериозен отрасъл. Сега ще правим втора атомна централа в Белене. Какъв беше проблемът да се ползва собствена суровина? Но през 1991 година в България се появи една немска фирма „Уран ерц бербау“. Тя е собственик на 120 уранови мини по света. А ние сме една от уникалните държави, в които има атомна централа, има и собствена суровина. Малко са такива страни. И за съжаление България беше единствената, която се лиши от уранодобива. По това време румънците, които знаеха след колко време ще имат атомна централа, развиха уранодобива си. Унгарците го намалиха до минимума, необходим за снабдяване със суровина на тяхната атомна централа. Чехите реагираха по същия начин. Само ние пристъпихме към тотална ликвидация. Не консервация, а ликвидация.

– Никой ли не реагира, че се прави грешка?

– Още по време на социализма в минното дело имаше две грешки. Първата – че „Редки метали“ беше с численост 12 хиляди души. Предприятието по основни средства – машини, съоръжения и сгради – беше на трето място в България. Тогава БГА „Балкан“ беше далеч зад нас. От тези 12 хиляди души с добив непосредствено се занимаваха 3500 човека. Съществуваха паразитни структури, които утежняваха икономиката. Те не позволяваха да се развива технологията на добива, да се въвежда малокалибрена техника под земята, която създава по-висока производителност.

Вторият проблем беше, че типично по социалистически отчитахме производството на кубик. Нямаше значение каква е добитата руда – по-чиста или по-мръсна. По-важно беше да има кубик, за да отчитаме социалистически съревнования и да правим социалистически рекорди. Имахме над 20 национални рекорда. По сондиране за 20 дена е изкаран един

* Бел. ред.: Иван Пушкаров е министър на индустрията и търговията през 1990–1992 г.

тунел от 54 метра със сечение 19 метра. Това бяха необмислени неща и не бяха насочени да се види какъв е чистият добив. Третият важен проблем беше, че през целия период не възстановявахме околната среда. За периода от 1957 до 1992 година в рудник „Възход“ на Герзовица галериите бяха около 120 километра. Оттук добивът е около 1 милион и 180 хиляди килограма уран – уранът се измерва в килограми. Находището е уникално. В скалите на Герзовица уран има на два етажа. Ние работихме само в южната част на горния етаж. Северната част откъм река Черна въобще не е пипана. Тук има големи залежи, запасите са изчислени.

– Има ли шансове някога да се възстанови уранодобивът?

– Пусне ли се АЕЦ „Белене“, ще се намерят хора, които ще се опитат да го възстановят. Но проблемът е, че вместо да направи консервация, както препоръчваха фирмите, които идваха да консултират България, правителството на Филип Димитров извърши безумие. Предприе ликвидация. Всичко се засипа. А можеше да се остави възможност след време шахтите да се отворят. Срокът за ликвидацията беше 6 месеца. Такова беше постановлението.

– Как ти даде сърцето да гледаш това нещо?

– Беше страшна работа, страшна. Да гледаш как миньорите изкарват последната смяна и след излизането всичко да се засипва с баластра. Видях хора с по 30 години стаж да плачат. Направо ад!

– Как продължи да съществува „Редки метали“?

– Трябваше да се направи биологическа рекултивация на всички отвали, но направихме само първия етап. През това време аз вече си отидох от предприятието. Не се проведе 2-ри и 3-ти етап. В момента има около 1 450 000 кубически метра материал, който при проливен дъжд се свлича надолу и пада – поради особеностите на релефа. Този материал постоянно пълни коритата на река Черна и на река Киселча. Нивото се вдига, водата залива пътищата, влиза в къщите на хората, унищожава градините. По линия на бедствията се отпускат сума ти пари, които обаче не решават проблема, а само временната ситуация. Тези отвали трябва да се укрепят и след това, както си е по закон, рекултивираната земя или гора да се върне на държавата или на старите собственици, изчистена и от радиоактивни замърсявания. Това не стана.

– Парите ли са причина?

– Всичко е последствие. В последните години имаше бърза смяна на директори. Сроковете минаваха един след друг. Вдигането на коритото на реката обаче остава сериозен проблем.

– Парадоксите продължават ли?

– Да, парадоксите на българския преход продължават. През 1993 година преустановихме всякакъв добив на уран. Тогава се водеха 800 души работници. Вследствие на ликвидацията ги сведохме до 32-ма. След две години създадохме алтернативни производства и станаха 300 души. Министерството на финансите разреши да се продадат част от нещата, които не са нужни за рудодобива, а Министерството на промишлеността даваше пари за нови дейности. Създадохме огромно звено за международен транспорт, строително звено, цехове за скалнооблицовъчни материали. Но постепенно дейността замря – заради честите смени на ръководители. Може би трябваше да се вземе решение да се освободят хората. Така няма да се плащат пари за охрана, ще се облекчи бюджетът. До ден-днешен някакви хора седят и получават заплати, за да пазят купчина железа.

За мен проблем е и фактът, че в рудодобива у нас не се спазват всички етапи – от проучване към добив, както задължително правят руснаците. Проучването и добивът тук направо са обърнати. На едно и също място правим и двете. Това създава куп неудобства. Но най-интересен е фактът, че когато работиш в системата на „Редки метали“, ако срещнеш в съседство други минерали или елементи, които могат да се добиват, те се пропускат. Пример: едно до друго се намират две находища – урановата мина на Герзовица и находище с доказани запаси от злато и сребро в Черешките. Но в „Редки метали“ се занимавахме само с урана, а със злато и сребро – не. Същата работа е с оловото и цинка. При тях златото и среброто, които присъстват в рудата, можеха да се улавят в КЦМ. Но какъв беше проблемът да се улавят още тук. В ГОРУБСО, например, покрай оловото и цинка може да се добива осмий, който струва осем хиляди долара за килограм. Но и него го пропускат, не го добиват.

– Толкова ли сме богати?

– До ден-днешен продължаваме да се държим като страна на чудесата и парадоксите. Доказани са най-различни запаси. Родопите са нещо като Рейнската гора в Германия. Можеш да срещнеш цялата Менделеева таблица. Информацията се пази в геофонда в София. И какво става? Идват някакви фирми и си купуват територия. Понеже са богати, могат да купят голяма територия. Трябва да платят и такси, в зависимост от това какво ще търсят. Обикновено плащат най-евтините такси за скалнооблицовъчни материали. Когато им се продава тази територия, никой обаче не казва, че освен скалнооблицовъчни материали там има още куп други запаси, включително злато и сребро. Трябва да се плати такса и за тях, защото държавата е вложила пари за сондиране преди 20 или 30 години и ги е открила. А чужденците купуват, все едно че там няма нищо. Например

„Болкан Минерал Майнинг“ купиха Маджарово. Твърдят, че ще създадат 200 работни места. Канят се да добиват злато. Само че, като сметнеш парите, които са предвидили за работни заплати, излиза, че са за работните места на четирима канадци. А тази фирма едва ли не е купила целите Родопи. Ние постахихме този въпрос, когато вицепремиер беше Лидия Шулева. Геолозите от Рило-Родопската област искаме да съберем всички материали за находките и да ги систематизираме. Само срещу 200 хиляди лева може да се създаде група от висококвалифицирани специалисти, които знаят къде какво могат да търсят и да намерят. За да може, когато се дава право било на ирландски, било на канадски фирми да не се продава на безценица. Не може да купуваш района на Черешките и да плащаш за скалнооблицовъчни материали, като се знае че там има злато и сребро. От което всъщност се интересуват купувачите. Защото, когато някой е платил да добива пясък и чакъл, а изведнъж неизвестно как открие злато и сребро, то става негов патент. Откъде-накъде, след като предварително има информация? Ние сме го открили още преди 20 години. Аз съм го открил. Аз – получил съм разрешение за проучване и съм го открил. Като геолог съм доказал на определена територия какво има. А след като няма контрол, фирмите дават пари на ръка и тази информация им се продава тайно. В последно време търсят какво ли не, дори гробница на Дионисий в Стойките. Утре, когато български фирми решат да развиват дейност, ще трябва да искат разрешение не от българската държава, а от чуждите собственици. Абсолютно порочно!

– Да се продава информация за ценни залежи не е ли криминално деяние? Значи може да се подкупи кой да е чиновник в министерство?

– Да. Но реално се случва. Наложи се да купуваме един отчет, поискаха ни 220 лева. Но като интелектуален продукт, заради резултатите от геоложки проучвания той реално струва поне 50–60 хиляди долара. Това не е информация, която можеш да вземеш с едно влизане в интернет. Но абсурдността е навсякъде. Тотална. Когато една държава няма намерение да си защитава интересите, се намират хора, които се възползват.

– Няма ли да се намерят хора, които да защитят поне професията на българския геолог, щом държавата абдикира?

– Ето, поставили сме въпроса официално на ниво вицепремиер. И какво от това? Държавата просто няма желание да си защитава интересите. А по линията на геологопроучвателните работи са влагани страшно много пари. Още от 1945 година, в онези гладни години държавата си е позволявала да прави проучвания. Мога да покажа учебници от 1952 година, с подробности. Включително и за геотермалните извори на страната.

– Под влиянието на руснаците ли са проучвани?

– Да. ГОРУБСО е чисто руска структура. То даваше 1/4 от световния добив на олово и цинк. А това е твърде много за малка страна като нашата. Част от парите за проучване на урана са идвали от руснаците, а за проучването на оловото и цинка са били чисто български. И в двете руснаците са присъствали като консултанти. Последно от системата на „Редки метали“ са си тръгнали през 1987 година, по същото време и от ГОРУБСО. По времето на Муравей Радев по модела за ликвидация на уранодобива предприятията на ГОРУБСО бяха отделени, а от 25 хиляди души в момента има около 30 души, които вадят олово и цинк за КЦМ – Пловдив.

– „Редки метали“ като наименование съществува ли в момента?

– Като предприятие в ликвидация. Има база. В Смолян има жилищни, административни сгради и гараж. Почивната станция я купи депутатът от НДСВ Димитър Пейчев. В Момино село купи предприятието на „Редки метали“. Там се добиваше уран по геотехнологичен начин – правят се четири сондажа и един пети, по средата. По четирите сондажа се подава киселина под налягане, а централнияг сондаж изпомпва разтвора. Това по света се практикува масово. Ако той ще може да продава урана на „Белене“, предприятието в бъдеще ще се разработи. Най-интересно е, че 70 на сто от земята, където ние сме прилагали този геотехнологичен добив, беше общинска. Любопитно как е продадена.

– Значи уранодобивът отива в частни ръце.

– Хитър ход на хора, които знаят за какво става дума. Димитър Пейчев е химик, занимава се със сметища и канализации. Купил е 67 декара земя около летището в Пловдив.

– Трябва ли някой да стои зад теб, за да си купиш предприятие за добив на уран?

– Може. РМД-то си е дало офертата да купи предприятието за 1 милион и 200 хиляди лева. Появява се още една оферта за 1 милион и 270 хиляди. Оказва се, че това е офертата на Димитър Пейчев, заедно с господин Ангелов, шефа на РМД-то. Просто двамата изработиха народа.

– Хитър ход. Интересно обаче защо законът позволява на този господин Ангелов веднъж да участва като шеф на РМД-то и втори път – в частно съдружие?

– Позволява. А сега постепенно позициите на оловото и цинка на Лондонската борса се връщат. Три частни фирмички с минимален състав го добиват в Лъки, Мадан и Рудозем. Приватизаторите са смесени. В Рудозем са български. В Мадан са турски, кюрдски, руски и кой знае още

какви, които купиха предприятието за 86 хиляди долара. Само административната сграда, която получиха, всъщност струва 500 хиляди долара. Там има две банки и е прочутият Музей на кристалите. За този Музей на кристалите Муравей Радев помогна на дружеството, като даде на общината 300 хиляди лева, за да купят от ГОРУБСО Музея, а всъщност Музея го прибраха приватизаторите, под вещото ръководство на министъра. За него се твърди, че също участва в тази приватизация и в строеж на хотели в Пампорово.

– Перспективи?

– Имам разработена програма, която не е реализирана, за създаване на около 12 кариери за скалнооблицовъчни материали. Тука има уникални материали, които могат да се използват. Гнайси, шисти, мрамори, много красиви кристалини и полускъпоценни камъни като родонит.

Има възможност да работят много хора. Четири кариери сега ще развиваме съвместно с италианската компания „Стоунс кампани БГ“. Интересуват се от тикли, каменните плочи за покриви. Държавата можеше да помогне. Бях направил изчисление, че ако бяха разкрити тези кариери, а с парите, които плащат на безработните, ги бяхме назначили на работа, на втората година щяхме да създадем над 240 работни места, вместо да им се дават социални помощи. Но никой не се интересува от такива сметки. Интересното е, че от 2 години в строителството има глад за работна ръка. Парадоксът обаче е, че ние строим, а на Запад монтират. Работим по стари технологии, на запад работят по високопроизводителни нови технологии. Едно е да вземеш дърво и да подпираш гредите, за да направиш кофраж, друго е да работиш с телескопи. Завърташ и всичко ти е подпряно. Свърши с рязането и трионите.

– Причините да не се въвеждат новите технологии?

– Доста са скъпи за нас. Никой не е свикнал да работи по този начин. Необходими са и работници на приемлива възраст. Не може да учиш тепърва хора на 50 и 60 години. Правихме проучване за италианците и казваме, че всичко можем, нищо не отказваме. Като започнахме кариерата, имаше дори човек на 76 години. Италианците се хванаха за главите: с какви хора ще правят производство. Трябва да са до 30 години, податливи на новости. А младите избягаха, няма ги. Тези дни 20 души от Арда заминават за Гърция. Ако не там, в София, на морето или другаде, в чужбина. Идват кипърци и наемат хора да строят дървените къщички, купени от Брацигово. За пет-шест месеца хората се връщат с 5–6 хиляди лева, които тук не може да се изкарат. Да не говорим, че една заплата в Кипър е 12 хиляди евро и с половин заплата се купува такава къщичка. А у нас

стана скъсване на поколенията, защото младите отидоха в чужбина. Две поколения вече са навън.

– А тези, които стоят тука, стоят от едното родолюбие?

– И това не може да се каже, защото не правят нищо за тази държава. Има хора, които предпочитат 120 лева от Бюрото по труда и нямат никакви претенции. Затова с ниски заплати хора за работа не можем да намерим. Само в Пампорово се очаква да започнат 31 обекта, повечето са хотели. А работници няма. Това, което стана в Банско, ще стане и тука.

– От глупост или от политически интриги нещата не вървят?

– Едва ли ще се намерят хора, които да кажат – този край трябва да го затрием. Какво казва Иван Пушкаров – намеренията били от 130 милиарда лева основни средства да се продадат за 25 милиарда, с 12 милиарда да се плати външният дълг и още 12 милиарда да се налеят в нови производства, а тази страна да стане Швейцария на Балканите. Прекрасно! Само че постъпленията от продажбите са 2 милиарда и 800 милиона лева. Другото е разкрадено, разграбено, отвлечено.

– Добре, а какво се случи с разграбеното?

– То попадна в ръцете на хора с пари, но те нямаха идея как да го развият. И всичко се превърна в тонове отпадъци. Така стана със заводите на военнопромишления комплекс, със заводите за запаметяващи устройства, за контактни елементи, с Кабелния завод, който навремето беше еталон за добро възнаграждение.

– Остава всички да тръгнат да търсят злато и диаманти.

– Родопите са уникални. Друг е въпросът дали находищата стават за промишлен добив. Мога да ти намеря със злато и да ти кажа – идеална работа. Ще го погледнеш и ще кажеш – страхотно! Е да, но може ли да се направи рудник? Може ли да се заложи на промишлено производство? Има тук един оператор от телевизията. Той открива например пещи на траките, казва че намира платина, пише книга и имал идеи, които да променят съдбата на страната.

– Звучи като небивалица, особено ако наблегнем на диамантите.

– Ще говоря като професионалист. Виждаме парче скала. Тя изветря, слънцето я нагрява, студ я хваща, с течение на годините се виждат златни песъчинки, които се изнасят към реката. На някои реки тук в баластрата има такива песъчинки. Правят се специални легенчета от круша, защото крушата има власинки и песъчинките полепват по тях. Едрата фракция излиза отгоре, маха се и после малко по малко се стига отдолу до най-фината фракция, където може да излязат златни прашинки. Където има скали и бентове, може да се открие чисто злато. А иначе се взима скалата,

отива в мелницата, раздробява се, металът се извлича с магнити и други неща. Остават скалата и златото, което се извлича с цианиди. Доказали сме, че има злато 8 грама на тон, сребро 40 грама на тон. Предлагахме го на КЦМ в Пловдив, но те в момента предпочитат руда от Македония. Косово затова се разви, защото има огромен оловно-цинков комбинат. И на нашето злато ще му дойде времето, ако не го вземат канадците. Колкото до диамантите, според мен няма. Дори и да има, не представляват промишлен интерес. Ние нямаме геоложка обстановка за тях. Рудата и скалата трябва да са в любовна връзка. Ако я няма, не може да има диаманти. Няма вулканизъм. Но имаме полускъпоценни камъни. Кърджали е район, богат на ахати. Събират ги направо по градините и тютюневите насаждения. Обработката обаче е скъпа. От родонит с лазерна техника изрязахме един кръст навремето за Христофор Събев. Около 50–60 тона родонит има, но нищо не правят с него.

– Политиката ли е по-важна от скъпоценните камъни?

– Най-голямото нещастие в този град (Смолян) е да си член на някаква партия. Няма значение на коя. Плащаш членски внос, работиш за определени хора и идеи, изграждаш им авторитет и имидж. Ставаш гарант за бъдещото им политическо и гражданско поведение. Минават изборите и в един момент се оказваш непотребен. Към тебе не могат да бъдат приложените типичните български корупционни действия. От тебе нищо може да се вземе, а по тази причина не може и да ти се даде. Който стои далече и не плаща членски внос, той е най-добрата партия. Затова вместо да плащаш членски внос, по-добре е да събираш парички за рушвети. И най-отчайващо е да си честен човек. Защото честният човек не може да бъде притиснат да си плати. Пък и необходимо е да има екологичен минимум от честни хора с идеали и идеи. Приемахме за такива тези, които дойдоха на власт. Дори в НДСВ да има умни хора, вижда се, че са слаби администратори. А се оказа, че Бай Ганьо е тотален. Нито е с пола, нито е с панталони, нито е син, нито червен. Универсален е. Първо правило – партиите избират точно такива хора. Безпринципният човек е полезен за върховете, защото носи парички. Депутатите не могат да се издържат без пари. Те се превръщат в търговски дружества. Те защитават единствено своите интереси. Понеже им се клати имиджът, едните решиха, че могат да вкарат в парламента Азис, други – Христо Стоичков. Аз харесвам Стоичков. Но дори да влезе в политиката, може ли да бъде полезен? Отчайващо е, че никой не търси интелигентните и компетентните хора. По места има възможност да се видят много неща. В София не може да се види далавера и за 100 хиляди лева. А тук далаверата и за десет лева да е, се вижда. В мал-

кия град няма нищо скрито. Тези, които са избрани на власт, знаят, че хората всичко знаят, но не им пука. Пълна трагедия! Смятам, че политическата система се е скапала до безобразие.

Интервюто взе Галина Рулева
април 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Д-р Стефан Добринов

– Бихте ли ни казал нещо за Вашето семейство и начина, по който преживяхте преврата през 1944 година?

– Баща ми беше акушер-гинеколог с частна клиника; той почина през 1943 година. На 9-и септември бяхме съвсем изненадани, когато наши близки, ръководни кадри, бяха арестувани, а по-късно и платиха с живо-

та си. Имах двама братя, които тогава бяха студенти в Германия, а ние с майка ми – тук. Мене може би по недоразумение ме арестуваха в Княжево и прекарах един следобед в участъка. Срещу мен се изправиха партизани с шмайзери, но началникът на участъка ме позна и пита: „Какво търсиш тук?“ Отговорих му: „Не зная.“ И той ме освободи. Обаче тези няколко часа, прекарани там, ми стигат, за да разбера какво и как е било.

Завърших Пета мъжка гимназия, с конкурс влязох в медицина през 1946 година. В 1948-а, когато бяха големите изключвания, в Университета треперехме всичките, а много мои приятели, с които бяхме от еднакъв социален произход, бяха изключени. Аз някак си минах между капките, та успях да завърша, докато те – не. При тогавашната система на разпределение след завършване на Университета, по регламент като отличник на курса можех да избирам къде и какво да работя, но ми казаха категорично, че за мен са изключени големите градове на България – Пловдив, Варна, Бургас, Русе. И понеже твърдо исках да работя акушерство и гинекология, ми предложиха Неврокоп. Но го сбърках с Никопол и реших, че Никопол все пак не е толкова далече, на Дунава е и има риба, а аз обичам риба. И рекох: „Добре, сега като няма какво да правя, ще отида там.“ Но се оказа, че не е Никопол, а Неврокоп, тогава Неврокоп ми се видя края на света. Но не отидох веднага, защото смятах, че ще мога някак си да се уредя; шест месеца работих като пресьор на преса за бакелит. Работехме писалки, там постъпих покрай един мой приятел, който успя да ме вреди. Но получих съобщение от Министерството, че ако не искам да загубя правата си на лекар, трябва да отида в тридневен срок да си заема мястото. И заминах.

– Изборът на професия беше ли определен от това, че сте имал клиника и баща Ви беше известен гинеколог?

– Не зная. Вероятно. Но професор Тошев, който тогава беше директор на клиниката в „Майчин дом“, държеше много да постъпя там като асистент; даже направи постъпки лично пред Деканата и пред тогавашната младежка организация, но те категорично отказаха — изобщо не можеше да става въпрос да остана в София, особено на асистентско място в Университета.

– Братята Ви какво следваха в Германия?

– И двамата ми братя следваха медицина.

– Как живеехте с майка Ви точно след 9-и септември?

– Доста трудно. Още не ни бяха отчуждили къщата и клиниката на баща ми. Но след като я отчуждиха, майка ми постъпи в една плетаческа кооперация. Братята ми, ако можеха, от време на време изпращаха по „втория начин“ някакви малки суми. Аз станах треньор по тенис в пос-

ледната година на следването, за да мога да изкарвам някой лев. За което ми завидяха и ме изхвърлиха, разбира се, след като работих една година. Но беше трудно, защото ни взеха жилището, живеехме с майка ми в една стая, квартиранти имаше във всички други стаи. По едно време даже ни принудиха да приемем някакъв студент от Русе, който спеше на съседното легло до мене, непознат. За щастие се оказа добро момче, чисто, следваше стоматология. Квартирантите, които бяха в съседство, държаха въглищата си в коридора между стаите, дървата си цепеха в коридора. Майка ми стискаше зъби, аз също, трябваше да се пригаждаме.

– Колко квартиранти общо имахте в тази чудесна къща?

– Те бяха едно семейство, шест-седем души сигурно имаше.

– Имахте ли някакви кумири в началото – в детството, юношеството, студентстването?

– Баща ми беше истинският кумир за мен. Други хора, които съм гледал в очите, бяха нашите съседи – стария доктор Здравков, кръстника ми доктор Даскалов, който беше придворен лекар и с неговия син бяхме много близки приятели. От големите хора, за които бях слушал вкъщи и с които баща ми говореше много, беше Тодор Кожухаров. Така нареченият щабскапитан Копейкин. Баща ми ни караше да четем винаги неговите уводни статии във вестника, не си спомням вече, в „Слово“ ли беше… Те бяха тясното обкръжение в моето детство. От политическите лица тогава много уважавах Борис Павлов, един от лидерите на Демократическата партия. И може би покрай него аз се привързах към тази партия, станах неин симпатизант. В първите избори след войната разнасях бюлетини на Демократическата партия. Нощно време, защото малко или много ни беше страх. Но някак си преодолявахме или може би и не осъзнавахме опасността, която ни преследваше тогава.

Като пораснахме, кумирите ни вече се промениха. Тогава треперехме за живота на Никола Петков, на Коста Лулчев, на Трифон Кунев, макар че не бяхме симпатизанти на Земеделския съюз, но това бяха за нас борците за свобода, които гледахме в очите и за които страдахме. Но не смеехме да си отворим устата, времената бяха много тежки.

Когато Тито дойде тук, значи било е 1947 година, ние бяхме втори курс студенти и в колона отидохме да го посрещаме. Тогава свърши семестърът, та се явих да си получа наградата за отличен успех, която беше 4000 най-стари лева, но ми ги отказаха, защото съм провокирал Тито с цигара в устата в строя на студентската младеж.

Но бяхме млади и някак си несгодите понасяхме по-леко. Мога да кажа, че бяхме щастливи, дето се разминахме с лагери, със затвори, с

изселване. Като си помисля за наши близки, които прекараха част от живота си в лагерите и в затворите, считам, че съм бил много щастлив по онова време.

– А професионално някой пречеше ли Ви, освен това, че не ви дадоха право да упражнявате професията си в София?

– Професионално винаги съм имал някакви пречки. Аз не съм човек с научна насоченост, повече съм практик. Имаше момент, когато мислех, че щом всички могат да правят научна работа, аз да не съм пък по-тъп, че да не мога да правя също? Но тогава категорично ми се отказа от един отговорен фактор: „Аз докато съм тук, той никога няма да получи разрешение за научна работа.“ Тогава аз пък си казах: „Добре, щом като няма научна работа, има практическа.“ И направих частна практика, кабинет. За щастие след къс глух период частната практика тръгна, печелех добре. Но системата беше такава, че не трябваше да печелиш. И гилотината падна върху частната практика в България.

– Коя година стана това?

– 1972 година беше, когато ликвидираха частната практика. Продължих малко да живея в инерцията ѝ, защото имах някакви спестявания. Хората ме търсеха. Покрай братята ми в чужбина можех да получавам добра литература, която пристигаше, та лекувах предимно по техните стандарти, което имаше успех. Когато имаше идиотските наставления да се прилага съветският челен опит, в болничните листове отбелязвах някаква терапия, която отговаря на техните изисквания, а всъщност лекувах по западните стандарти. И резултатите, за нещастие, се приписваха на съветския опит.

– Колко време изкарахте в Неврокоп и кога се върнахте в София?

– В Неврокоп бях около три години. Там дойде един околийски лекар, с когото се бяхме посприятелили, и ми каза: „Сега е моментът, подай заявление и изчезвай оттук.“ Така дойдох в София. Стоях седем години по член 64-ти.*

– На „Шейново“?

– Не, на различни места. И трябва сега да призная с дълбока благодарност на първия ми главен лекар в така наречената Първа медсанчаст, която сега е Пета градска болница, доктор Мирчев, че ме взе на работа, на половин длъжност, и въртеше какви ли не комбинации, за да ме задържи. Така изкарах близо седем години и половина в тази медсанчаст по един

---

* Бел. ред.: По чл. 64 от Кодекса на труда от 1951 г. назначеният замества работник или служител, който отсъства от работа.

или по друг параграф – ту като здравпунктов лекар, ту като акушер-гинеколог, ту като хигиенист, хигиенен лекар, докато се яви възможността да отида в „Шейново“. Доктор Доганов, който беше шеф на болницата, се обади и попита: „Искаш ли да дойдеш при мене на работа?“ Знаеше ме от случаи, които бяха възниквали, освен това познаваше и баща ми по име, защото беше възрастен лекар. И тогава – не знам с каква комбинация и по какъв път – успя да преодолее 25-имата кандидати за „Шейново“, от които петима бяха рускини, протежирани от съветската легация, и двайсет членове на партията.

– Вие сте бил единственият безпартиен в „Шейново“ сигурно?

– В тази листа на кандидати – да. Когато той ме назначи, на първия ден ме повика в кабинета си: „Ела сега да говорим. Знаеш ли защо те назначих?“ – „Не зная.“ – „Две причини има. Първата е, че ще ми вършиш работа. Знам ти работата, знам какво знаеш, колко можеш. Но втората е поважна – тя е, че нямаш никакви връзки и няма да ми мътиш водата.“

– Това е била по-важната причина за професионалиста! Колко време изкарахте в „Шейново“?

– Десет години. Когато доктор Доганов почина, главен лекар стана партийният секретар, което беше край за болницата. За мен перспектива нямаше почти никаква и тогава се опитах да отида в Либия.

– Не само се опитахте, но отидохте с жена си и детето. Какво Ви накара да тръгнете за Либия със семейството си?

– Отидох в Либия и стоях близо три години при най-невероятните условия, които човек може да си представи. Като отидох там, чух една реплика от другите български лекари: „Ние тук не сме дошли за нещо, а сме избягали от нещо.“ Може би избягах от зависимостта, защото там малко или много бях независим, там можех да правя каквото искам. Това беше първата българска болница, открита с изцяло български персонал – лекари, сестри, акушерки.

– Коя година?

– 1978-а.

– Колко човека бяхте?

– 170. Аз отидох като завеждащ на отделението по гинекология, с още четири души лекари на щат. Обаче тези четирима лекари не ги видях докато тръгнах, освен колегата, който дойде да ме смени.

За щастие, акушерките бяха много добре подбрани и им дължа голяма благодарност за работата, която те свършиха. Макар че в болницата се проявиха в пълния си диапазон българските черти на завист, на доносничество и на подлизурство.

– А каква беше конкретната причина, заради която искахте да се махнете от „Шейново“?

– Конкретната причина беше, че имаше свободно място за завеждащ на отделение, което ми отказаха категорично и казаха: „Бъди благодарен, че ти даваме работа, а недей да искаш повече отколкото се полага.“

Тогава потърсих връзки в Министерството. С моята фантазия исках да ида в Швеция, ама… стигнах до Либия само.

В Либия първите месеци бяха много тежки и отговорни, защото се пробиваше пътят на нашата, българската болница, при невероятни условия. За мое голямо съжаление и разочарование, признанията за своята работа съм получавал в чужбина, а не в България.

– Значи Вие заминахте за Либия през 1978 година с екипа за първата българска болница. Какво се случи в Либия, как направихте болницата, къде ви настаниха?

– Болницата беше в Тархуна. От тук ни казаха, че има нова болница и че има идеални условия за персонала. Отидохме в Либия и намерихме една…, не искам да кажа, но е така – кочина, стара. Като влязох в родилното, направи ми впечатление приятният сив цвят на плочките по стените, който се оказа обаче мръсотия. От родилното легло, на което раждаха в родилната зала, след около един месец работа забелязах, че излизат червеи: беше проядено, неизчистено. И тогава спрях да работя и обявих, че, ако не ми се смени родилното легло, няма да работя, защото не мога да рискувам, независимо какви санкции ще последват.

– Колко деца на ден израждахте?

– Броят варираше между 15 и 20, 25. Но по-голямата част от нормалните раждания се водеха от акушерките. И от егоистична гледна точка аз ги научих да шият – за да не ме викат за шевове, когато са нощна смяна, защото бях сам и е имало случаи да не спя по 30 часа. Имаше един Мохамед, палестинец, който беше работил в Англия една-две години, много не беше научил, но беше крайно нахален, та с доста труд успях да го отстраня. Тогава дойде сомалиец, симпатично момче, завършило в Ленинград, специализирал в Италия, който искаше да се учи и се научи да работи много добре. Но двамата вършехме работа, поне за четирима или за петима лекари. В операционната, на която беше шеф доцент Атанасов, ако трябваше да оперираме, изчистваха от пясъка операционната маса. Обаче либийките не се инфектираха, оживяваха, а идваха в такова отчаяно състояние, което никога не съм очаквал, че биха смогнали да преживеят. Местният министър на здравето, който в началото беше много неприятно настроен спрямо нас, и специално към мен (защото имахме

спречкване по повод оборудването на леглата, за персонала, имаше и вмешателство от тяхна страна какво да правя, как да го правя), той накрая омекна дотолкова, че когато си тръгвах, ми връчи много дълга грамота с благодарност за свършената работа. След една година дойде в София да ме кани да се върна отново, ако искам, но аз отказах.

– Взеха ли ви паспортите при отиването в Либия?

– Взеха ни паспортите, не видях своя осем месеца. За шофьорската си книжка трябваше да чакам четири месеца. След това ни върнаха паспортите, но това вече нямаше никакво значение, защото не можеш да напуснеш страната без либийска изходна виза.

– Фактически вие бяхте заложници?

– Абсолютни заложници.

– Но имахте ли някаква представа, че това може да се случи, като тръгвахте затам?

– Не. Освен това апартаментите ни още нямаха прозорци, а във всяка стая бяхме настанени по трима души, вода нямаше, трябваше да изгребем по четири-пет пръста пясък от пода. Веднага стана гешефтът с леглата и дюшеците, които ни се доставиха – в него участваше ръководството на болницата.

– Кой беше шеф на болницата?

– Шеф на болницата, може да Ви се вижда много смешно, в началото беше сестра. Тя е била преди това в Бенгази – олицетворение на женски фелдфебел, нещо неописуемо. Ако е имало лагери, сигурно е щяла да бъде шеф на лагер. След това дойде един лекар, официално шеф на болницата, който се задържа твърде малко и си отиде. Той играеше от сутрин до вечер белот, като пушеше. И нямаше представа какво става. Махнаха го. Дойде друг, при когото приключихме фактически нашия ангажимент. И с двамата главни лекари не съм имал почти никакъв контакт, защото просто не си заслужаваше. Те нито имаха ценза, нито интелектуалното ниво за главен лекар, нито имаха подхода да ръководят болница, просто бяха партийни кадри, за които даже и партийците в болницата се чудеха как са попаднали там. Но различното от България беше, че партийното ръководство ние почти не усещахме.

– Това ли беше единствената положителна страна?

– Това беше може би единствената положителна страна. Там намерих и един истински приятел, български лекар, който е бил преди това в Алжир. Когато се запознахме, го питах: „Абе, ти, след като вече видя какви са условията и колко е тежко, как изобщо дойде тук?“ Вика: „Много просто. Връщаш се от Алжир, изхарчваш си парите и започваш да живееш от-

ново в мизерията на българския лекар; явява ти се една въдица във въздуха, която лапваш, глътваш я, засяда ти на гърлото, забравяш всичко лошо и се озоваваш тук.“

– „Възторжен скок от трън на глог“.

– Точно така.

– А тровеха ли Ви отношенията между хората вътре в болницата?

– Аз имах чувството, че там е всеки срещу всекиго. Аз взех голям заем и си купих кола на място, моят приятел – също. Ами те да ни извадят очите заради тези коли! Независимо че когато слизахме в Триполи – бяхме на сто километра от столицата, а Триполи беше един горе-долу приличен град, в който можеше да се разходи човек – винаги сме взимали поне двама души с нас от персонала, невинаги едни и същи, различни, за да им създадем някакво малко разнообразие, да се разходят, да отидем на кино.

– Как успяхте да се измъкнете от фактически робството там?

– Свърши ни контрактът и цялата болница напуснахме.

– Всички ли лекари, 170 човека българи напуснаха Тархуна?

– Мисля, че постепенно се подмени целият персонал на болницата. Удължиха ни с няколко месеца престоя с тенденция да останем. Искаха да останем, защото видяха, че ние действително изчистихме болницата. Смъртните случаи намаляха, в моето отделение идваха да се оперират пациенти чужденци от Триполи, от Бенгази, от 1000 километра идваха да се лекуват при нас, защото знаеха, че получават европейска помощ.

– Тоест, вие създадохте една модерна болница въпреки ужасните условия.

– Това мога да кажа твърдо и категорично. Даже нашият персонал, който имаше право при заболяване да се връща в България да се лекува, оставаше и се лекуваха на място. Аз оперирах две-три от нашите сестри, което им спести пътувания, пари. Всички акушерки бяха на много високо ниво. Те ми спасиха живота там.

– Имахте ли някаква защита или поне някакъв интерес от страна на българските власти в Триполи в този момент?

– Ние нямахме нужда от защита.

– А някакъв интерес към това, което правехте? Или права, които можеха да защитават?

– Те идваха да ни проверят. Но от страна на болницата не е имало инциденти или причини, поради които да трябва те да се намесват. Нито пък ние сме търсили някаква защита от тях, защото либийците разбраха какви хора имат срещу себе си…

– А фактът, че Ви взеха паспортите за осем месеца и не можехте да напуснете страната?

– Това беше повсеместно, не беше нещо срещу нас специално, така бяха всички българи там.

– Вие очаквахте ли този плен?

– Не, кой може да очаква такова нещо. Първо, ние не очаквахме квартирите да са в такова състояние. И така останаха докато бяхме там, условията не се промениха. Аз спях в хола на апартамент от три стаи, за да не будя посред нощ жена ми и детето, когато идваха да ме взимат. В банята гледахме да влезем докато има вода, пък какво ще стане след това, не знаехме. Купихме една обща газова печка в кухнята да готвим, тя избухна и я изхвърлихме, защото щяхме да загинем. Либийците, като се напиеха, влизаха с колите си във входа на блока, на две-три стъпала нагоре докато колата се заклещи.

– Това става при техния сух режим.

– Един суданец, който беше свършил фармация в България и говореше отлично български, казваше: „Абе, докторе, това са свиньове, те пият като свини, дай му една кофа алкохол, той ще се удави в нея.“ … Имаше администратори от високата класа, които идваха и се напиваха при нас, та после не можеха да си намерят автомобилите.

– Кажете как се измъкнахте оттам и какво стана след това с Вас и семейството Ви в България.

– Когато се върнах, мястото ми в болницата беше заето, разбира се. Мой стар колега, с когото работихме в така наречената Медсанчаст № 1 и беше станал шеф на Първа АГ болница „Тина Киркова“, ме взе веднага, през 1980 година. Останах в „Тина Киркова“ до 1985 година. През 1987-а отидох в Тунис.

– Забравихте лошото.

– За Тунис се говореха много хубави неща. Тогава пак използвах старата връзка, която имах, и успях да отида в Тунис. Пак се насадих на пачи яйца, и пак сам.

– Без връзки не можехте ли да заминете?

– А, къде ще заминеш, дума да не става. Смяташе се, че там парите едва ли не по улиците ги събираш. Няма такова нещо. Нашите договори бяха сключени по линия на СИВ и се отнасяха за всички социалистически страни, но другите държави си сключваха договори с техните здравни органи. Чехите и поляците плащаха 15 на сто от това, което получават, като данък на тяхната здравна организация, а ние плащахме близо 60 процента. Те ни се чудеха защо. Първо, имаха валидни за цяла Европа паспорти,

нашите паспорти бяха валидни само за Тунис. Полските и чешките колеги, с които се сприятелихме, ходеха в Малта, ходеха не знам къде.

Но в Тунис беше съвсем друго. Това трябва да призная, въпреки че работата беше също много тежка. Имаше двама-трима лекари тунизийци, които постепенно си отвориха частни клиники. Ние с палестинеца останахме сами и вършехме цялата работа. Но отношението на тунизийците към нас беше съвсем друго.

– Условията, при които работехте в Тунис, бяха ли коренно различни от Либия?

– Условията бяха по-добри – имаше климатична инсталация в операционните… – беше университетска болница. Освен това градът Керуан, известен с джамиите си, е светиня за арабския свят.

По техния Великден, не зная как се казва, но горе-долу съвпадаше с нашия, идваха хора от Египет, от Алжир, ставаше голям панаир. Имаше два-три хубави хотела, тенис кортове, наблизо беше морето, на 60 километра. Цените – горе-долу вървяха. Аз си бях взел колата оттук, така че не бях зависим от транспорт. Можехме да си създаваме удоволствия, събота и неделя ходехме на морето, ходехме надолу в пустинята или в столицата. Там прекарахме добре.

– Но 60 процента Ви взимаше българската държава отново.

– Много отиваше.

– Как Вие и Вашето семейство преживяхте 10-и ноември?

– На 3-ти ноември се подаваше петицията на „Екогласност“. Аз просто не можех да повярвам, че нещо става. Беше вкоренено, че този режим е някак си непоклатим. Особено, след като бяха вече факт всичките истории с турците. Не можехме да възприемем, че нещо се променя: почва да отговаря на нашите мечти, на нашите идеали и на желаното, което сме фантазирали може би в сънищата и в най-смелите си мечти. Че някога това чудовище ще падне и ще си отиде. За съжаление, според мен, падна, ама се вдигна пак.

Наистина сега съм много по-свободен – мога да изкажа мнението си, без да ме е страх, че ще отида в лагер, но трансформацията на политическата власт на комунистите в нова комунистическа икономическа власт е нещо, което не мога да преглътна. Защото парите им са откраднати от този народ, от мен включително. Не можеш ти да грабиш един народ в продължение на 45 години, една държава да впрегнеш в своя услуга, да изнесеш парите ѝ навън и след това да говориш за демокрация. Това, според мен, не е цинизъм… нямам дума, не мога да намеря достатъчно силна дума за това. Аз се измъчвам в момента, щото животът ми си отива, а те продължават да потис-

кат. Лично не съм потиснат, и материално не съм, за щастие, благодарение на всичко, което все пак се извърши през тези петнайсет години. Но не мога да стоя и да гледам безучастно как някои ровят по кофите, как София потъва в мръсотия, как хората се озлобяват. Това не е било в моето детство, нито в юношеството ми. То ме потиска. Аз не минах през лагери – минал съм между капките. Нали всеки път, и чума да има, не всички умират. Шест милиона, осем милиона не можеха да бъдат затворени в лагерите. Аз съм оприличавал България навремето като един голям затвор, където затворите са карцерите на големия. И сега тези, които гласуват отново за комунисти, както щат да се наричат, развиха синдрома на дългогодишния затворник. Тоест, който е попаднал в затвора за дълги години, свиква с режима, сприятелява се с надзирателите си, изтича му наказанието, пускат го навън, но той не знае какво да прави със своята свобода. И започва да върши бели, за да се върне в затвора, понеже там е бил под познат му режим: става, ляга, дават му храна. А навън трябва да изкарва сам. Българинът свикна да му дават, той стои с протегната ръка и не иска да почне да работи. За мен е мит, че българинът бил работлив, той е готованец.

– Как бихте направили здравната реформа, ако трябваше Вие да я правите?

– Това е дълъг разговор. За мен е сбъркана. Това, което имаме днес, в момента, е сбъркано. А това, което мисля, че трябва да се направи, е скъпо, първо. Второ, медицина не се прави с пари, тя се прави с много пари. Не може да имате добра медицина с бедни лекари. Не може един пациент да е спокоен, когато лекарят му гледа в ръцете. Беден лекар и здрав пациент няма.

– А защо блокираха здравната реформа, според Вас?

– Как няма да се блокира! Тя се блокира, защото, първо, не може да има в Здравната каса 800 милиона лева излишък, които стоят и не се изразходват; не може в една болница да се строят отделения с една тоалетна за петдесет души, не може една чистачка да навакса на тези болни, които цапат. Няма безплатно здраве.

– Още едно от лошите наследства на комунизма.

– При комунизма не беше и безплатно, защото хората бяха ограбени. И защото моята операция струваше 20 стотинки.

– Никой няма да повярва!

– Е, няма да го повярва, защото получавах към моята заплата, направете му сметката, 15 лева на месец оперативен труд. Една, двайсет, петдесет операции да направя, 15 лева получавам за оперативна работа на месец. 15 лева ги разделете на 30 дни, колко се получава?

– С по три-четири операции на ден.

– Аз мога да направя днес двайсет аборта. Като съм в интерупционната, днес ми ги натракват двайсет жени за аборт, които аз трябва да направя до обед. Това е.

– Ако трябваше да почнете отначало живота си, какво щяхте да промените?

– Може би всичко трябва да се промени.

– С изключение на жена Ви?

– Жена ми няма да се промени, аз я обичам такава, каквато е.

– Кога сте бил най-щастлив в живота си?

– Когато се роди дъщеря ми; и когато се роди внукът ми.

– Какво беше най-голямата съпротива или унижение, трудности, които изживяхте през комунизма?

– Униженията бяха ежедневни, усещането, че си човек без перспектива, на когото просто му разрешават да живее. И трябва да се нагаждаш, трябва, за съжаление, да правиш компромиси, защото, според мен, това е нормалната човешка реакция, аз не съм герой. Никога не съм се мислил за герой: да тръгна да правя големи неща. Аз съм лекувал много отговорни фактори и винаги съм говорил с тези хора откровено и открито. И те знаеха, че аз не съм с тях, че съм, ако не открито против, че не съм съгласен, но няма да тръгна с пищова, с пушката.

– В едно нормално общество Вие щяхте да бъдете със съвсем друг статус.

– Сигурно. Защото ние бяхме възпитани в почтеност, в честност, в неподатливост, не сме се прекланяли. Аз не съм си счупил гърба никога и пред никого, никому не съм се молил, а съм търсел моето право. И затова сигурно съм изстрадал, защото съм казвал винаги, че моето възпитание не отговаря на възпитанието, което е било необходимо.

Ако с нещо не мога да понасям комунизма, то е, че те ограбиха нашата младост, нашите мечти, нашите стремежи, това, което прави човека човек – желанието да прогресира, да има приятен живот и да твори, да създава. Това те ни го взеха. Голямото нещастие е, че този червен вирус е много резистентен, много е прилепчив, защото лъже, обещава, не изпълнява, заразява и убива. И днес българският народ, малко или много, всеки един от осемте милиона българи носи тази зараза у себе си. Отровата е толкова силна: вижте в тези 15 години – няма ли във всичките опити за промени една червена нишка, която е малко или много нюанс, макар и лек, на тези 45 години преди това? Този вирус до такава степен е заразил всички, че, ако ти не боледуваш остро както е при остра инфекция, при грип, кой-

то те разтриса, а ти носиш последиците му, с отпадналостта, с лошия сън, с болките в ставите и така нататък – трябва този организъм да се смени, той трябва по някакъв начин да оздравее, трябва да намерите терапията за него, а тази терапия ние не сме намерили. Българското общество е болно от червен вирус, от нищо друго.

Като студент бях в една комунистическа група: от активни борци, партизани и така нататък. Аз ходех с мека шапка тогава и те викат: „Каква е тази мека шапка?“ Отвръщам: „Мека шапка, така се ходи.“ „Ама, викат, ти се бръснеш.“ А аз: „Така са ме научили – да се бръсна, да съм чист. Това е положението.“ – „Баща ти е частник.“ Отговарям им: „Вижте какво, баща ми, частникът, както вие го казвате, е изградил тази клиника, която има, и е станал най-големият гинеколог на България, с две ръце. Никой не му е дал нищо. Дошъл е в София, беден лекар, от Франция, завършил в Монпелие на собствен гръб, и се е издигнал. Дядо ми е бил адвокат още в турско време, обаче е починал, докато той е бил втора година студент и е трябвало да се издържа сам. Издържал се е сам, завършил е, изкарал е две войни, всичко туй направил на собствен гръб. Какво ще ми разправяте, че той е частник. Хайде направете го вие, де!“ И съжалявам, че промените, които станаха, не се извършиха 30 години по-рано. Дойдоха за мен късно, за да мога да направя това, заради което аз следвах медицина и специализирах акушерство – за да продължа делото на баща ми. Е, не можà да стане, но съм доволен и съм горд, абсолютно съм убеден, не звучи като самохвалство, че нито за един момент не съм опозорил името.

Интервюто взе Евелина Келбечева
юли 2005 г.

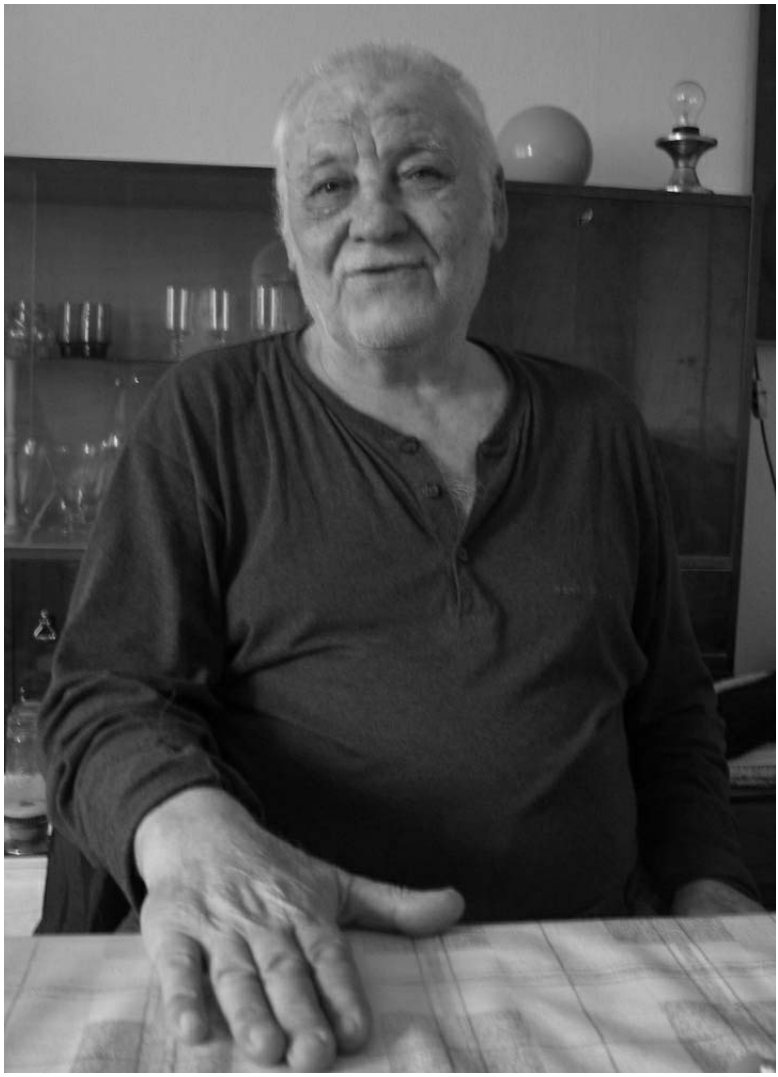

Снимка: Стойко Стоянов

Стефан Славчев

– В Родопите си по-популярен като Бесния, отколкото с името си Стефан Славчев. Как стана Бесния? Сигурно си единственият случай, в който бясът е определение за трудолюбие.

– Бях миньор в района на Мадан, с една година трудов стаж. През 1962 година започна разработването на нов рудник. Един началник ме извика и

ми предложи да започна в екипа му, търсил млади момчета. Навих се. До новата мина се вървеше близо километър пеша. Спяхме на палатки. Един ден ни казаха, че бригадата трябва да участва в надпреварата за поставяне на национален рекорд. Вика ме бригадирът и ми дава право да си избера хора. Взимам само млади момчета. Повечето бяха затворнвици, изтърпяваха някакви наказания, пратени за превъзпитание. И аз реших, че ще работя с тях. Събрах група от 8 човека. Работехме на 4 смени. Започваш точно в 6, 12, 18, 24 часà. След нас влиза замерчик и отчита какъв напредък си постигнал. Може да си заредил взрива и да си готов да гръмнеш, но спираш работа, щом смяната ти е изтекла и така резултатът остава за следващите. Започнах с тия затворници и не зная как, но ни потръгна работата, ама страшно. Бяха големи чешити, особняци. Работят голи – само по гащи, но с папийонки на врата. Чалъми продават, но за работа страшно ме слушат. С тях се включихме в надпреварата. Още на 15-ия ден водехме пред другите с 14 метра. За 30 дни успяхме да прокопаем 316 метра. Обявиха, че сме постигнали нов национален рекорд. До този момент той беше 180 метра и принадлежеше на бригадата на героя на социалистическия труд Вичо Димитров. На другия ден след рекорда идва при нас директорът на рудника. Готвехме се да влизаме в галериите. Спира при мен и казва: „Стефане, днес пак ли ще побесняваш под земята?“ И от този ден тръгна името Бесния. И така си остана. В миньорските среди и в целия Кърджалийски край може да не се сещат за Стефан Славчев, но знаят кой е Бесния.

– Роден си в Лом, как от Дунава стигна до Родопите?

– Израснал съм в земеделско семейство. Татко имаше коне, работехме чужди ниви. От 7-годишен съм започнал да работя. Ставаш в 5 часа, отиваш с конете на нивата, ореш, връщаш се и – на училище. Като свършат часовете, пак работа. По едно време така ми беше дотегнало, че се молех Господ да ме прати по-далече от този град, за да се спася от тегло. В ученическите години се увличах по спорта. Занимавах се сериозно с бокс, а после с футбол. Завърших училище за трудови резерви, нещо като сегашните СПТУ-та. След казармата започнах в Завода за резервни части в Лом. Но производството никак не вървеше. Докарвахме по 35–40 лева на месец, беднотия. Тогава разбрах, че един мой приятел, Аврам Благоев, работи в Мадан като миньор. Издигнал се, имал позиции. С него се знаем от деца, той ме привлече и в бокса. Открих го в Родопите, в село Батанци, и му разказах за дертовете си. Тогава Аврам ми каза: „Нямаш грижи, ставаш миньор.“ В рудника той имаше авторитет. Обяснил на началниците, че разбирам тази работа и ме назначиха.

– Кои са върховете в трудовата ти кариера?

– Те са свързани с рудник „Звездел“. Там мина съзнателната част от миньорския ми живот. В Мадан останах до 1964 година. Мой колега ме извика в „Звездел“, близо е до Момчилград. Със съпругата ми си събрахме багажа – юрган, две черги и едно радио, натоварихме ги на една молотовка и тръгнахме. Дадоха ми стая в общежитието. Цяла седмица спях на рудника, прибирах се само събота и неделя в града. Първата ми смяна беше впечатляваща. Шокирах ги всички. Трябваше да застъпя вечерта. В групата бяха турчета. Взех от рудничната лавка две кутии цигари и две – с локум. Давам ги на момчетата и им викам: „Тази вечер ми е сефтето, трябва да ги побъркаме, искам мъжка работа.“ – „Добре, бате“, казват ми те. А аз вече бях професор в миньорството. Отвътре ми идваше, каквото и да хвана, ставаше. Смяната ни започна от 24 часа вечерта и трябваше да продължи до 6 сутринта. Към 5 часа вече два пъти бяхме гръмнали забоя и два пъти извозихме – на това се казва „два цикъла“. А дотогава в този рудник я са стигали до цикъл, цикъл и половина максимум. Към 5 часа се развали товарачната машина, нямаше дежурен шлосер и казах на момчетата да излизаме. Качваме се в администрацията, срещу мен идва дежурният началник и почва да се кара: „Колко е часът, бе, какви са тези чалъми, час преди края на смяната да излизате? Вие какво си въобразявате? Няма да търпя своеволия.“ Обяснявам му – два пъти гръмнахме, два пъти извозихме. А той се опъва и не вярва, че е станало. Заедно с други дежурни от мината слезнаха до забоя да проверявят. Тази история още същия ден се разнесе из рудника. Добих страшен авторитет и популярност. Влизам в стола, а колегите ставаха прави и ме канят да им седна на масата. След няколко месеца ме направиха бригадир. Тогава бях едва 28-годишен. Бригадата и стилът ми на работа започнаха да се налагат, въпреки че за разлика от Мадан тук условията са по-специфични и проходимостта е по-бавна. В Мадан скалите са твърди, здрави и не се нуждае от укрепване. А в „Звездел“ скалите са меки, ако не укрепиш веднага, има опасност от срутване и инциденти. Първоначално укрепвахме с дървени греди и постигнахме рекорд – 180 метра. По-късно смениха технологията и започнахме да крепим с железни стойки. Едната тежи по 160 килограма – да ги товариш, да ги изправяш – и въпреки всичко ни вървеше. Отново отбелязахме рекорд от 170 метра. В системата на ГОРУБСО никога не е постиган такъв резултат. След това въведоха крепене с бетонни блокчета и пак рекорд – 102 метра. Прочухме се цялата бригада, станахме известни. При нас започнаха да идват миньори от цялата страна за обмяна на опит. Независимо че се утвърдихме като първенци, между бригадирите и редовите миньори имаше голямо уважение. Никой не гле-

даше в канчето на другия, защото знаеше, че зад всеки изкаран лев или рекорд стои волски труд и риск под земята.

– По времето на социализма на мода бяха петилетните планове. Твоята бригада как изпълняваше партийните повели?

– Вярно е, че тогава икономиката се командваше от партийните комитети по места и в отделните области имаше така нареченото социалистическо съревнование между колективите. Миньорите винаги се представяха достойно. Петилетният план на нашата бригада го изпълнявахме за три години и половина. Примерно, спуснат ми план за месеца да прокарам 50 метра, а ние изпълнявахме 150 метра – три пъти повече. Нямаше кой да ни се опре.

– Какви награди получи за това, че работеше като бесен?

– Получавал съм много награди и отличия и всичките са трудови – 28 ордена. Носител съм и на званието „Заслужил миньор“. Но най-сериозното ми отличие е звездата „Герой на социалистическия труд“. Получих я през 1975 година. Лично Тодор Живков ми я връчи. Беше през лятото, за Празника на миньора. Събраха ни в София, в резиденцията в Бояна Започнаха да връчват разни отличия, да редят имена. Отстрани гледам наредено цялото политбюро на партията. След получаване на наградата всеки минаваше и се ръкуваше с членовете на политбюро. Аз, като ми сложи Живков звездата, така се развълнувах, обърках нещо краката и, без да поздравя първенците на държавата, се върнах обратно на мястото си. След това Живков даде тържествена вечеря на всички наградени. Така се случи, че ме сложиха да седна встрани от него на масата. До мен бяха и други колеги миньори. По едно време Първият се обърна се към нас за наздравица и каза: „Момчета, да знаете, аз започвам пиенето винаги на червено и завършвам на бяло. А вие, миньорите, знам, че обичате ракията, затова почвайте на бяло, а не знам на какво ще завършите.“ Наблюдавам го. Отпие една глътка вино и си слага минерална вода в чашата. Пак отпие, пак долее с вода. След време се обърна към мене и казва: „Видя ли, че не ви излъгах – почнах на червено и сега съм на бяло.“ В чашата му имаше вече само вода. След години с него пак се видяхме лично в Кърджали. Беше дошъл на един пленум на окръжния комитет. Спира се до мен, тупа ме по рамото и пита: „Какво правят героите?“. Запомнил ме е. Сега за Живков разправят какви ли не неща, но моите бегли впечатления бяха, че се държеше човешки, скъсяваше дистанцията.

– Трудовите рекорди не ти ли отвориха път към административна кариера, не те ли блазнеше да станеш чиновник, да заемеш началнически пост?

– Ако имах желания, нямаше проблеми да стана чиновник, но такива амбиции не изпитах през целия си трудов стаж – 28 години. До последния си работен ден през 1988-а останах долу на забоя, на десетки метри под земята, заедно с момчетата. На бюро не съм сядал, останах си бачкатор. Не изоставих работниците си в нито една трудна или рискова ситуация. И може би затова съдбата беше благосклонна към мене – за целия период в бригадата нямам нито една трудова злополука, само един счупен пръст. Съдбата ни пазеше, защото знаехме, че алчността и самонадеяността погубват хората. Единственото ми издигане беше по партийна линия. Член на БКП станах през 1968 година. Като ударник ме направиха член на бюрото на градския комитет в Момчилград. По-късно станах член на Бюрото на ОК на БКП в Кърджали. Накрая стигнах до кандидат-член на ЦК на БКП.

– Как си обясняваш, че работари като тебе ги правеха членове и кандидат-членове на ЦК? От вас реално нищо не зависеше в управлението на държавата, ролята на пленумите и заседанията ви беше бутафорна. Защо партийната номенклатура флиртуваше с работниците?

– Имаше негласно правило: около 70 процента от членовете и кандидат-членовете на ЦК на БКП да бъдат работници. Така се подчертаваше уж ролята на работническата класа като водеща. Нали имаше диктатура на пролетариата, а не на апаратчиците. Но истината е, че на заседанията стояхме само проформа и реално от нас нищо не зависеше. Никога не съм успял да прокарам някакво свое виждане. Материалите бяха готови и само гласувахме. Когато ме избраха за кандидат-член на ЦК, много от партийците в Кърджалийски окръг имаха страх от мен – да не ги натопя нещо горе, да не им създам проблеми, да не започна да ги сменям. А аз съм си бил бачкатор и с политика и долнопробни работи не съм се занимавал.

– Пресметнал ли си колко време си изкарал под земята?

– Зная – до ден! От 28 миньорски години – 10 плътно под земята, при ежедневни рискове. Всеки ден асансьорът те потапя в недрата на земята, без да виждаш светлината и слънцето.

– А колко тона скала е минала през ръцете ти?

– Милиони, милиони. На смяна през ръцете си прехвърляш около 4–5 тона пръст и скала. Това значи образно, че един балкан съм „изял“, изкъртил съм го.

– Виждал ли си смъртта под земята?

– Бил съм свидетел и на жертви, и на затрупани от рудата, и на обгазени. Много колеги останаха сакати и загубиха трудоспособността си.

Под земята човек трябва да е мобилизиран и готов за всякакви изненади. Веднъж застъпвах на смяна. Вървях към забоя. Минах покрай двама колеги, работеха в една камера. Единият беше българин – Данчо, другият – турчин, Юмер. Спирам и им казвам: „Внимавайте, тука не ми харесва, ръси от горе.“ А това значи, че все едно царевични зърна падат, тоест не е укрепено, има пропукване и може да се получи срутване. Българинът се обърна към мене и пренебрежително ми вика: „Айде бе, ти голям професор стана, стига си давал акъли.“ Не му отговорих, продължих. Стигнах до забоя, паля си цигарата и преди още да съм я допушил, тичат към нас миньори и викат: „Бързо, падна един блок.“ Тръгнах към мястото на аварията. Оказа се, че срутването е точно там, където бях предупредил преди минути. Юмер лежеше на земята затрупан. С една талпа успяхме да го изкараме, качихме го на вагонетка и излезнахме от тунела, а той само повтаряше: „Въздух, въздух, въздух.“ Гръдният му кош беше смачкан. Качихме го на линейката, но минути след това издъхна. Не успяхме да му помогнем. Бяхме безсилни. Кръвното ми кипна от тази нелепа смърт. Върнах се отново в галерията. Намерих колегата му и го питам: „Данчо, какво стана бе?“ А той ми отговаря: „Природа бе.“ Природа ли, като му стоварих един тупаник в ченето, и го свалих на земята. Лежи и не смее да мръдне. Истината е, че под земята и най-малката човешка грешка може да се окаже фатална и непоправима. Там може да се работи само при строга дисциплина. В рудника има три правила, които под земята трябва да се спазват. Първо – подсигурена безопасност, второ – уважение към колегите, и трето – да няма алчност.

– Освен към работата побеснявал ли си срещу хора?

– Рядко, но са ме изкарвали от равновесие. Хващат ме бесовете, като видя да унижават човека. В рудника имаше един нормировчик, бил е член на бившата бранническа организация, но при комунистите се правеше на много принципен и се нагаждаше. На миньорите дават купони за безплатна храна. Аз обаче предпочитах да си закуся вкъщи или понякога си носех храна от дома. И купоните ги раздавах на колеги. Отида при ковача да ми свърши нещо и му оставя един купон – да иде да хапне. Ковачът взимаше 150 лева на месец, а аз докарвах по 700 лева. Отивам при дърводелците, искам да ми нарежат греди, момчетата веднага ми вършат услугата и им дам накрая купон за храна, защо да изгаря. Тоя нормировчик беше злобар и започна да следи хората и да им прави спънки. Казваше им, че е забранено на надземните работници да се хранят с безплатни купони. Тормозеше ги, изпитваше удоволствие да унижава работниците. Като научих, че се гаври с тях, реших да му дам публичен урок. Излизам след една

смяна, взимам ковача с мен в стола и му казвам да отиде и да седне на масата на нормировчика. Пристигам с таблата и демонстративно му поднасям супата, второто, десерта. Нормировчикът се опита нещо да измърмори. Гледам го с гняв и му казвам: „Кой си ти, да унижаваш хората и да се разпореждаш с моята храна. Аз я изкарвам под земята и ще я яде, който аз искам. Предупреждавам те, ще те смачкам, ако на хората им броиш хляба.“ И оттогава тази мижитурка не посмя да гъкне.

Порочното при комунизма беше, че често от такива хора зависеше какво изпълнение на нормите ще ти признаят и отчетат. Можеха да манипулират както си искат, а от това зависеха парите, които миньорът ще вземе. Работниците бяха манипулирани и зависими от чиновниците. И реално беше не строй на работническата класа, а на чиновническата класа. Сума ти чиновници висяха на рудника. За целия месец му се наложи да слезне долу под земята 3–4 пъти, но се води пак първа категория – като оня, който копае. Всичко се криеше от работника: какво става, как става. Според наредбите, ако един рудник не си изпълни месечния план, не получава премия. Но в рамките на рудоуправлението в комбинация с други рудници планът е изпълнен. Тогава администрацията лапаше премии, а миньорите от закъсалия рудник – не.

– Ти си човек с характер, имал ли си конфликти с партйната номенклатура в годините, когато вече беше авторитет? Как отстояваше позиците си?

– Конфликти съм имал, защото не съм премълчавал неправдите. При една трудова злополука колега си счупи крака. Той даде под съд рудоуправлението. На делото мен ме извика като свидетел. Става пред съда адвокатът на мината и започва да обяснява, че инцидентът е по вина на миньора, защото не спазил технологичната дисциплина. Пита съдията и мен и аз му доказвам с примери, че работникът няма вина, а е потърпевш от аварията. След час съдът постанови миньорът да бъде обезщетен за нанесените му вреди, а вината е на рудоуправлението. На другия ден началникът на рудника Аладжов ме вика и почва: „Бай Стефане, ние как те уважаваме и ценим, а ти против рудника да говориш в съда. Ще видиш оттук нататък.“ Плаши ме, заканва ми се. Кипнах и като праснах с юмрук по бюрото му, моливникът му се разпиля, а пепелникът се строши на парчета. Оня пули очи и ми вика: „Извинявай, аз съм малко нервен.“ Отговарям му: „И ти извинявай, и аз съм нервен, но много.“ И оттогава – нито гък, не посмя да ме плаши повече.

Интересен случай имах и с един партиец – Милчо Милчев. Той беше председател на Окръжния народен съвет в Кърджали и също кандидат-

член на ЦК. Имаше някакво отношение към мене, гледаше с пренебрежение към работниците. Един път трябваше да пътуваме за София, за пленум на ЦК. И аз обикновено тръгвах със служебния автомобил на Съвета или на Комитета. Но тогава Милчев ми казва: „Не мога да те взема, с мен ще пътуват жената, дъщерята, трябва да закарам семейството.“ Нищо не му отговорих и тръгнах с влака за столицата. Закъснях за заседанието, но нарочно го направих. В София ме вижда Георги Танев, тогава беше първи секретар на ОК на БКП, и ме пита с какво съм пътувал, защо съм закъснял. Обяснявам ситуацията, а след пленума вън ме чака шофьорът на Милчев и казва: „Славчев, наредено ми е те закарам до Момчилград.“

– По времето на социализма партийната номенклатура обичаше да обикаля работническите колективи. При теб на рудника идвали ли са някои от величията?

– Нас ни отбягваха, далече сме от града, а и докато дойдеш до работното ни място, ще се изпоцапаш 100 пъти. Спомням си за три по-знакови посещения. Под земята при нас слезна Тодор Божинов, тогава министър на икономиката и член на политбюро. Посещението му беше чисто професионално, без официалности, интересуваше се от възможностите за модернизация на рудодобива. Гостувал ми е и първият български космонавт Георги Иванов. Дойде да види къде работя. Познавахме се от заседанията на ЦК на БКП. До забоя е стигал и един от първите секретари на ЦК на ДКМС Андрей Бунджулов. Пристигна с цяла делегация от София и Кърджали. Пита: „Шумно ли е долу?“ Отговарям му, че се работи спокойно. Подразни ме този въпрос, правят се на извънземни, и наредих на момчетата: щом стигне до забоя, да включат вентилатори, въздух, пистолети, всичко да фучи. То само пистолетите като затрещят, не да викаш, да се дереш, няма кой да те чуе на метър. Слизат комсомолците долу. Бунджулов иска да види как се бури рудата. Дадох знак на момчетата. И като затрещяха тия машини, ония се видяха в чудо, само повтаряха, че нищо не се чува. Като излязахме горе, Бунджулов ме пита: „Как работите долу при тия условия?“ Отговарям му, като се върне на жълтите павета, да попита другарите, те ще му дадат отговора. Смути се и тръгна без повече въпроси.

– Разочарован ли си, че идеологията на БКП се провали? Допусна ли партията грешки?

– Разочарованието естествено го има, защото много от нещата, в които ни караха да вярваме, се срутиха и излязоха фалшиви. Градили сме някакъв измислен строй. Грешки има, и то сериозни. Например, провеждането на този „възродителен процес“, когато смениха имената на турците.

Първоначално нарежданията са били да се преименуват само тези със смесените бракове. Но на едно заседание на политбюро в София питат по окръзи как върви „процесът“, а нашите ръководители от Кърджали се похвалили, че всичко е без проблеми, хората приемат с радост смяната на имената. Тогава пускат нареждане да се започне поголовно покръстване на турците.

По време на събитията, през декември 1984-та, бях на смяна вечерта с две турчета. Имаше нареждане да се спи на рудника и никой да не го напуска. Автобусите бяха спрени. Вечерта момчетата искаха да тръгнат пеша към къщите си. Предупредих ги, че ситуацията е сериозна и може и беля да стане, та да ги арестуват. По-късно обаче разбрах, че Хасанчо офейкал. На сутринта началникът на рудника ни събира и проверява хората. С него бяха и хора на Де Се. Започнаха да правят списък на отсъстващите от работа. Като стигнаха до мен, покривам Хасанчо и казвам, че цялата бригада е налице, момчетата почиват. След това всички избягали от рудника ги издириха и повечето ги пратиха на лагер в Белене за саботаж. Месеци по-късно една вечер Хасанчо ми казва: „Ех, бубà (баща), ако не беше ти, сега щях да гния в Белене.“ Това преименуване беше голямата глупост на БКП. Момчилград беше един от най-бунтовните райони. Имаше много бити хора, други ги пратиха по лагери и затвори, а четирима бяха убити при демонстрациите на площада. Граничарите са стреляли по тях.

– В продължение на десетки години под земята си бил ежедневно изложен на риск. Суеверен ли си, вярваш ли в Бог?

– Ще бъда откровен, аз съм атеист. Не вярвам в Бог, но вярвам, че има някаква природна сила. Всъщност, връзката ми с Бог беше прекъсната още в детството. Няма да забравя една случка, която ме порази и може би оттогава станах невярващ. Имахме лозе близо до Лом. Беше летен ден. Баба беше много набожна. Вечер ще запали кандилото, ще се прекръсти преди лягане, без кръстене не посягаше и към хляба. Та този ден, като причерня небето, като запраска един град, лед като орехи. Цялото лозе помля. Старицата гледаше как вали и само повтаряше: „Господи, Господи…“ После влезе вкъщи, взе горящото кандило, изнесе го навън и пак започна да се моли: „Боже, смили се над моя труд, над тия дечица, дето ще останат без хляб.“ И така 15 минути – тя се моли, градът вали. Очука всичко и, като спря, баба замахна и перна кандилото в дувара с думите: „Боже, Боже, уста да ти се напълни.“ И оттогава бабичката вече ни кандило запали, ни за Господ заговори. Така и мойта вяра се стопи. Но трябва да призная, че все пак има сила, необяснима за мен и тя ме е спохождала.

Беше пак лятото край Лом, запраска един дъжд, святкат гръмотевици. Разпуснах конете от каруцата, грабнах една черга, завих си главата и стоя в полето сам. Отсреща един голям орех, под него се скрили хора, викат ме да ида при тях под ореха. И в този миг като тресна, удари ореха, разцепи го на две, а хората ги изби, и петимата. Стоях вцепенен от това, което видях.

След години имах такава случка и в язовира. Ловя риба с лодка. До мен друг рибар с лодка, едно момче. Изведнъж усещам някакво напрежение и казвам на момчето да бягаме от това място с плуване. Той ме гледа и ми се чуди. Скочих във водата и заплувах към брега. След малко чух страшен гръм. Обърнах се и гледам – двете лодки си стоят, а момчето го няма. Гръмотевицата го е повалила. И затова вярвам, че има някаква извънземна сила. На два пъти видях как погубва хора, а мен ме остави жив.

– Какво е хобито на Стефан Бесния?

– В детството голямата ми страст беше плуването. Научих се сам още на 4–5-годишна възраст. На 7 за пръв път преплувах Дунава, в нашия участък реката е широка един километър. Получих и диплом за това. Дунава съм преплувал общо 17 пъти. В миньорските години ловът стана голямата страст, но от няколко години не мога да ходя. Ударил съм 36 диви прасета, но по елен и сърна никога не съм вдигал пушката. Гърмял съм и с първия космонавт Георги Иванов. Дойде на лов в нашия район, придружаваше го колегата му Рукавишников. Кметът на града се беше приготвил много – бели покривки, питиета, ядене, всичко готово за мохабет на открито. Почнаха да стягат трапезата, а Георги Иванов каза: „Ние със Стефчо и Рукавишников не сме гладни, ще отидем до оня сеновал да починем.“ Никой не смее да му опонира. На мен ми казва: „Стефчо, какво носиш за хапване?“ Извадих торбата, постелих кърпата и наредих риба пържена, малко салам, домати, сирене и шарена сол. Разделихме храната тримата. После Иванов ми разказва, че Рукавишников страшно мразел официалностите и номенклатурните банкети.

– Най-ценният ти спомен от миньорството?

– Нямал съм стремеж към материалното. Събирах интересни кристали, които откривах в мината, после ги раздавах. Но истински любим ми е един мой портрет. Рисува ме с маслени бои местна художничка. Типичен работнически портрет. Там съм такъв, какъвто се виждам и сега – облечен с миньорски дрехи, с каската, лампичката. Затова ми е скъп.

– С годините повече или по-малко станаха приятелствата?

– С годините намаляват. Много се погубиха от злоба, от завист. Не съжалявам за тях. Ако направя равносметка, ще се окаже, че повечето ми

приятели са турци. С тях съм живял по-добре отколкото с българите. Ето сега съм болен, стоя затворен вкъщи, няма ден някой турчин да не дойде и да пита как съм, имам ли нужда от нещо. Тези хора са и по-милостиви, и по-човечни. А българинът 10 пъти може да му свършиш работа и само веднъж да му откажеш – ставаш враг. В рудника така им бях спечелил доверието на турчетата, че към мен се обръщаха с „бубà“.

– Каква е сега ежедневието на един герой на труда от епохата на социализма?

– Взимам тавана на пенсията от 450 лева, мъчат ме сума ти болести. Артрит е обезформил ръцете ми, шипове са сковали цялото ми тяло, не мога да се движа. Живея със спомените и с миналото, но не съм техен пленник, анализирам ги, търся грешките.

– Какво не успя да свършиш в този живот?

– Не успях да натрупам пари, но не съжалявам за това. Живях като бохем. Работих като говедо, ядох като вол и ще умра спокоен.

Интервюто взе Стойко Стоянов
април 2005 г.

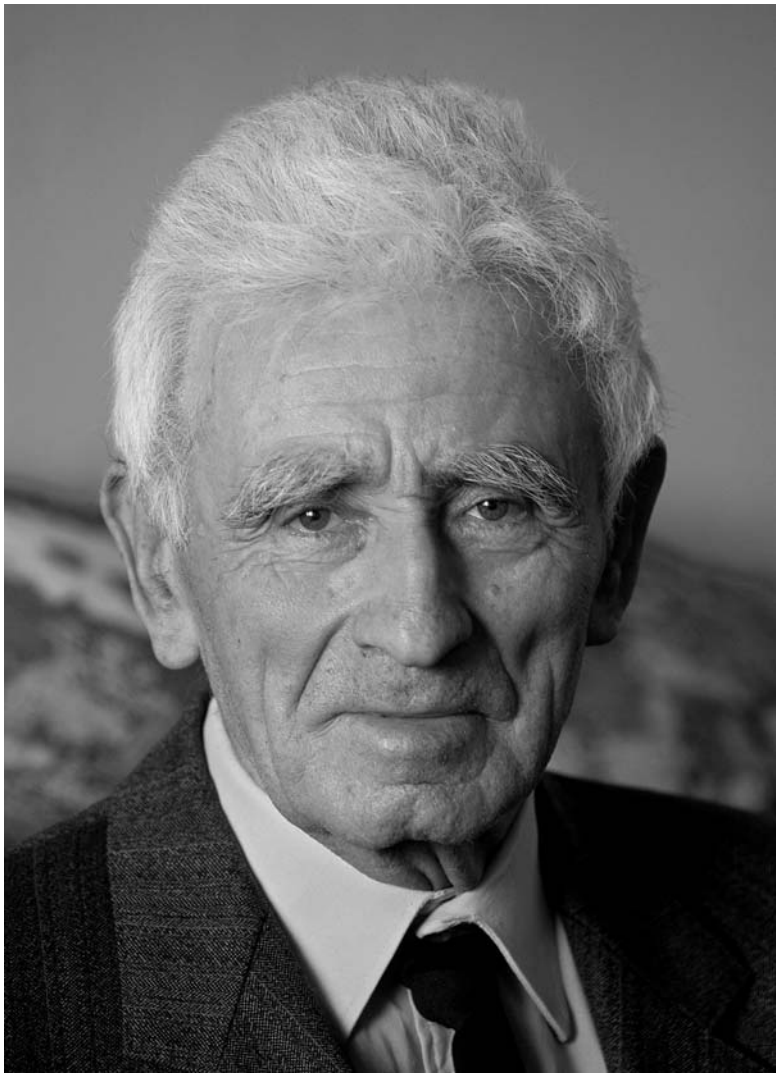

Снимка: Йордан Симеонов

Сюлейман Гавазов

– Къде те завари 9 септември?

– В Каспичан. Работех при един частен предприемач, Пиперков. Бях около 20-годишен.

– Имаше ли някакво образование тогава?

– Бях завършил Шуменската гимназия. Това беше може би най-голямата ценност в живота ми, че имах средно образование. Образованието тогава беше много рядко явление, особено сред турците. Тогава закриваха училища. Война. След 9 септември веднага ме грабнаха в Околийския комитет на РМС. Две години работих там като сътрудник на щат. Бяхме 4–5 момчета и момичета, всички ремсисти, и работехме денонощно.

– В РМС какво правехте?

– В Околийския комитет на РМС бяхме организационни работници. Ходехме из селата да пропагандираме. Аз бях отговорник за турската младеж. Обикаляхме Делиормана, събирахме младежите, говорехме за социализма, за бъдещите планове.

– После?

– После минах в Околийския комитет на БКП. Станах организационен секретар на БКП. Там работих още около 3 години. Един ден се обаждат от ЦК на БКП: „Веднага тръгваш за София!“ Никакви обяснения. Качих се на влака, идвам в София, където ми наредиха: веднага почваш работа в ЦК. Беше 1952 година.

– Преди или след изселническата кампания?

– В разгара на изселническата кампания. Вероятно затова съм им бил нужен. Почнах работа с периметър на действие Кърджалийски окръг. Там бяха други хора, различни от тези в Шуменско, които добре познавах. Връщах се, отчитах се и пак тръгвах на път. Едва свършила една командировка, започва нова. Бях се оженил вече. Жена ми понякога цяла седмица не ме виждаше. Напрегната работа беше. Ходех из ТКЗС-тата, агитирах, проверявах – организационна работа. Скоро след това в ЦК на БКП решиха да ни пращат на обучение в Съветския съюз. Десетина души само от турското малцинство, да усвоим съветския опит. Такава беше задачата. И заминахме за 4 години да учим в Съветския съюз, изпратиха ни в Азербайджан, в Баку.

– Значи сте били в тюркска република?

– Да, там. Опознавахме съветския начин на живот, техните традиции, как преодоляват изостаналостта, как ги приобщават и тъй нататък. Тогава там все още беше много силна ислямската религия, беше на почит. Имахме състуденти ирански демократи, изгонени от Иран. Завърших през 1956 година.

– Кои други бяха с тебе от България?

– Всичките активни кадри от турците, които бяхме на партийна работа: Ахмед Арунов, Сюлейман Хашъмов, Ахмед Ахмедов, Гюмурджиев, който работеше заедно с мене в Околийския комитет на БКП. Имаше един

Дервишев. Баща му беше разстрелян, убит по време на съпротивата като нелегален. Революционно семейство. Той самият не беше такъв, а доста ограничен младеж, но го пратиха в Съветския съюз да следва, защото се смяташе, че е от добро и сигурно семейство.

– И какво се случи, когато се върна от Баку?

– Преди да се върна от Баку, написах писмо до ЦК: „Аз съм от Шуменския край, тоя край ми е познат, семейството ми е там временно настанено и така нататък. Ако има възможност – да остана в окръга, да работя в ТКЗС, в селското стопанство, където и да е, но да съм в своя край.“ Когато се върнахме обаче, Пенчо Кубадински ме извика на разговор. Изложих съображенията си. Той ми каза: „Гавазов, ти си журналист. Защо учи толкова много? За да си намериш спокойствието в твоя край, при семейството ли?! Отиваш в „Йени хаят“!“

Това си беше заповед и аз козирувам: „Добре, заминавам в редакцията!“ Отидох в „Йени хаят“. По това време вече се събрах със семейството си. Почнахме да водим нормален живот. В „Йени хаят“ работата не беше тежка. Аз съм роден журналист, отпреди сътрудничех в разни вестници. Участвах в един конкурс на българо-съветската дружба (имаше списание „Българо-съветска дружба“) и спечелих конкурса за разказ. Дадоха ми някаква премия. Обаче това ме стимулира да се захвана с литература. Въобще, меракът ми беше да стана журналист или писател, защото в гимназията имахме една учителка, която все ми пишеше четворки. Може би защото съм турчин. Пишеше четворка на инат. Аз обаче не се отчаях. Явих се на изпити. Падна се Христо Ботев. Пък аз съм малко баталист. Написах една възхвала на Ботев, за неговия живот, за борбите му. Изкарах петица. Браво, Гавазов, викам си. Вземам същия ден багажа и – в Каспичан, при родителите ми. За мен учението свърши. А то било съвсем в началото. Още на другия ден ме хванаха от Околийския комитет на РМС. Аз току-що съм станал ремсист. Влязох в РМС-а в деня, когато Хитлер нападна Съветския съюз.

Тогава бях много активен. Събирах помощи за партизаните. Но това е дълга история, нали искаш да вървим по-напред във времето. И аз казвам: „Искам да следвам в Съветския съюз!“ Тогава Съветският съюз беше на мода. Почти всички ремсисти заминаха за Съветския съюз. Но първоначално ми казаха: няма кадри, кой ще работи тук?

– Е, все пак си учил в Баку, нали? Сам ли замина, без семейството ти?

– Семейството остана тука. Това беше най-трудният период в живота ми, защото жена ми не беше добре със здравето.

– Да се върнем към работата в „Йени хаят“.

– Бях главен редактор на списание „Йени хаят“. То бе месечно, излизаше на турски език. Литературно, културно списание. Работих 11 години там. Точно тогава започнах да се занимавам с литература, защото имах много свободно време. Започнах да пиша разкази, даже издадоха две книги. Обаче започнаха да настъпват тревожни времена, ситуацията се промени.

– Това е към 1968 година, нали?

– Да, през 1968-а. Тодор Живков изнесе доклад пред тесен кръг от актива, в който казваше: „Другари, във всички области на живота: икономика, култура и тъй нататък, първият човек трябва да бъде българин. Вторият човек вече може да бъде от другите, от малцинствата.“ Това ме шокира. Същия ден един много близък приятел – Арунов, който също завърши в Баку – ми донесе стенограмата на доклада и на разговора, който бил в ЦК. Хванах се за главата. Може ли, викам, да се разделят кадрите на турци и на българи. Нали всеки има своите способности, кадрите трябва да бъдат избирани и назначавани според качествата. Аз бях започнал да се развивам по отношение на литературата. Можех да напредна. Обаче заключих: „Ясно, значи Тодор Живков е лицемер“. Защото той ме прие преди това, имаше тържествено събрание за 10-годишнината на списанието („Йени хаят“). Много статии излязоха по това време. И аз разбрах, че тоя човек е двуличен, демагог. Започна да ме разпитва за турската компартия: „Ние, казва, трябва да помогнем на интернационализма. Турската компартия винаги е била в нелегалност.“ Аз кимам с глава като съгласие, но си мислех, че нашите проблеми са си достатъчни. Както и да е. В „Йени хаят“ излязоха тези изказвания на Тодор Живков.

– Точно тези изказвания – че трябва да се помогне на Турската компартия?

– Да, така беше. Междувременно Назъм Хикмет се отскубна от турските затвори и пристигна в България. Дойде най-напред в Шумен. Аз го придружавах из окръга. Всъщност, идеята беше: с целия си авторитет, талант и известност той да пропагандира пред турското малцинство у нас идеалите на комунизма. Хората задаваха различни въпроси, бяха любопитни да се запознаят с него. Предния ден имаше голямо събрание на актива в Шумен. Назъм говорѝ така: „Останете си тука в България и заедно ще отиваме да строим социализма в Турция.“ Тогава станах преводач на Назъм Хикмет. Той произнесе няколко думи, аз светкавично му превеждах, знам перфектно български език. Светкавично превеждам, без акцент. Един турчин така добре да говори български език, това рядко се

случва, а в ония години пък съвсем! Тръгнахме ние из окръга. Въпроси имаше много интересни, дори провокационни. Например, питаха го с подигравка: „В Турция от ялова крава вземат ли мляко?“ Явно местните стопани бяха зле настроени. Аз се затруднявам да го преведа. Опитвам се да му обяснявам и да тълкувам: „Страната има нужда от мляко, трябва да заплождат кравите, за да има мляко. Затова държавата такава политика води – да се заплождат кравите.“ Така долу-горе превеждах. Назъм Хикмет не остана много доволен от подобни въпроси, а и политиката нещо го притесни. Имаше среща и с окръжното ръководство на БКП в Шумен. И той, ядосан, взе да ги критикува: „Може ли от ялова крава да искате мляко? Компрометирате идеята!“

После отидох в София и почнах работа. Не беше много тежка. Обаче оная реч на Тодор Живков за делене на кадрите на турци и на българи, че българин трябва да бъде начело, преобърна живота ми.

– Какво се случи след тези думи на Тодор Живков?

– Разбрах, че голямата лъжа започва. Едно се приказва, друго се върши. Изведнъж прозрях, че сме второ качество хора, дори според Партията.

– Тя, голямата лъжа, е започнала още преди това, но тогава си я усетил на гърба си. По силата на това изказване на Тодор Живков би трябвало да те свалят от главен редактор на „Йени хаят“ и да сложат българин.

– Да, свалиха ме от „Йени хаят“. Какво казаха, не помня, някаква формулировка бяха измислили, за да е по-приемливо. Аз се изненадах, наистина. Бях шокиран, понеже бях свикнал с работата в списанието, а и нали се занимавах с литература. Смятах едва ли не да ставам писател, имах планове за бъдещето…

– А тебе изобщо ли те изхвърлиха от „Йени хаят“ или само те свалиха от главен редактор?

– Изхвърлиха ме. Искали са да ме отдалечат от колегите турци, за да не им въздействам със съмненията си. Бях започнал да говоря твърде много, да се съмнявам. Трябваше да ми търсят нова работа. И ме пратиха във вестник „Труд“ – да съм в българска среда и да не мътя ничия турска глава.

Отивам в редакцията. Коста Андреев беше главен редактор. Обясних му, че ме изпращат тук на работа. Те събрали редколегията, а журналистите – всички се разбунтували: „Как може един турчин да бъде журналист? Той сигурно не знае добре български език.“ Викат в ЦК главния редактор и му казват: „Я да кротувате там. Ние щом го пращаме при вас, значи имаме съображения. Искаме да го отделим от турския колектив.“ В

„Йени хаят“ работеха 50–60 души журналисти. Някои полуграмотни, езика едва го владееха, но работеха момчетата.

– Едно списание се прави от двама-трима души, а вие сте били 50–60 души все турци в „Йени хаят“, и теб са поискали да те отделят от тях?

– Искаха да ме изолират.

– Защо? Нещо си ги подбуждал революционно ли? Нали си бил верен войник на партията?

– Нещо ми се срина в душата. Нещо се пречупи у мен.

– Ти си започнал по онова време да говориш очевидно неправилно?

– Точно така. Отиваме в провинцията в командировка, а аз започвах леко-леко да критикувам кадровата политика на партията: не издигат турци, издигат само до пост бригадир в ТКЗС, турците все на заден план, но и по качествата им не ги оценяват справедливо.

– Около края на 60-те и началото на 70-те години ти си започнал да критикуваш кадровата политика на партията по отношение на турците?

– Да, и това беше справедливо! Честно критикувах. Обаче от МВР завербували един кореспондент на вестник „Йени ъшък“. Той ме предал. Идваше да пие вино и ракия вкъщи, той обаче си записвал това-онова.

– Той е пишел доноси?

– Да. Вече се промени отношението към мене, но все пак ме оставиха в „Труд“ да си блъскам главата.

– А в „Труд“ как те приеха, бил си спуснат „с парашут“, все пак. Не им е било приятно да пристигне внезапно кадрови партиен работник в редакцията?

– Бях нежелан, защото съм натрапен. Започнах без ищах, отчаян бях. Един ден редакцията организира посещение в Кърджалийски окръг, за да издаде цяла страница за региона. Коста Андреев се сетил, че има турчин в редакцията. От Пловдив се обажда: „Гавазов веднага да тръгва за Кърджали.“ Отидохме с екипа. Познавах перфектно Кърджалийски окръг. Написах блестяща кореспонденция и на първа страница на в. „Труд“ пуснаха материала ми. За мен беше голям стимул – все пак за първи път излизах във вестника – беше нов път в живота. Съвзех се. Започнах да пиша редовно, но писателския мерак трябваше да оставя настрана, защото това е ежедневник, всеки ден трябва си във форма и да даваш качество. Пишех много, почти всяка седмица излизаха мои кореспонденции.

– Предполагам, че си писал по различни теми, а не само свързани с турците?

– Турците въобще забравих. Като ме изхвърлиха оттам и ми потръгна добре работата в „Труд“, ги забравих. Пишех на общи теми, по най-различни проблеми. Свикнах с работата. Там изкарах до 1984 година.

– А не си ли си давал сметка, че всъщност властите са постъпили доста хитро с теб? Махат те от турската среда, ти сам го каза: забравих за турците, отиваш в един общонационален всекидневник, засипваш се с работа, развиваш се. Всъщност това е асимилация в някакъв смисъл. Промиване на съзнанието. Престанал си да мислиш за проблемите на турците.

– Това беше и асимилация, и наказание. Да те уволнят безпричинно е тежко. Да те уволнят, защото казваш какво те боли за тази власт, която смяташ за своя. Обидно е.

– Между 1972 и 1984 година, докато си бил журналист в „Труд“, ти нищо ли не разбра, нищо ли не чу за насилията срещу помаците? Че им сменят имената с насилие?

– Спомням си: най-напред започнаха с циганите. В Новопазарско циганите бяха мюсюлмани. Те, за разлика от циганите в други населени места, които не се противиха много, взеха да реват, да плачат: „Ние сме мюсюлмани, не може с български имена.“ Голям скандал стана. Аз тогава казах на главния редактор: „Бягай в ЦК, говори, докладвай, че хората се съпротивляват. Не е на добро.“

– Коя година беше това?

– Не мога да кажа точно. Циганите бяха по-рано, няколко години преди помаците. Трябва да е било в началото на 60-те. Циганите бяха по-податливи и страхливи. Някъде даже решиха да се възползват и си правеха веселби с музика. По това време помаците още не ги закачаха. Та, в Новопазарско, където бях пратен, циганите, може би по изключение, защото са били предани мюсюлмани, страдаха и плачеха. Такива бяха фактите. Аз се изтървах тогава, направих грешка. За да ги успокоя и да защитя политиката, им казах: „Вижте какво, всичко е доброволно. Партията не ви насилва.“ А те пратили свой представител в ЦК и донесли: „Тоя каза, че е доброволно. Щом е доброволно, не искаме да си сменяме имената.“ И вдигнаха голяма патърдия. Разбрах, че отива на лошо политиката към нас, малцинствата, много на лошо. Нищо не можеше да се направи. Свихме се в черупките си. Мълчим. И така, докато ни подхванаха нас самите през 1984 година. В редакцията започнаха да проявяват ентусиазъм да сменят имената на неграмотните. Говорят помежду си колегите: „На Гавазов как ще казваме? Да си измисли име сам.“

– Това вероятно е вече след 1984-та?

– Трябва да е било в началото на 1985 година. Аз си измислих Спартак Малинов. Защото брат ми се обади от Шумен и казва: „Аз съм Малинов вече.“ Сестра ми също се обажда: „Маринова се казвам.“ Дори не се бяхме споразумели как точно да се прекръстим, така се случи с повечето семейства.

Не си мисли, че приех лесно всичко това. От МВР дойдоха вкъщи да ме заплашват. Казаха ми: „Избирай – или името ти българско, или в Белене!“ Дори върху дъщерите ми оказали натиск. Предупредили дъщерята: „Кажи на баща си – бяхме във вилата с жена ми – или да си смени името, или го пращаме в Белене.“ Тя пристигна вечерта, за да ме убеждава да отстъпя. Започнахме да си измисляме имена. Всичките, цялото семейство. Не беше весело. Творчески процес през сълзи!

– Как реагираха твоите колеги в „Труд“?

– Във вестника настъпи някакво униние. Всички бяха изненадани, нещо нечувано се случваше. Само Радко Трифонов каза: „Това е благородна теза, за добро е“, или нещо такова. Как го каза още: „Време разделно е.“ На журналистите от редакцията забраниха да ходят в провинцията. Казаха: „В Кърджали и в другите окръзи временно няма да се ходи, защото има обсадно положение.“ Там нали на хората им сменят имената, кой плаче, кой бяга в горите и така нататък. Беше много объркано време. На майка ми ѝ смениха името, беше на 91–92 години. Почина на 103 години.

– Защо казваш, че си работил до 1984 година във вестник „Труд“? Уволниха ли те оттам?

– Не, пенсионирах се. Навърших годините. Прибрах се при жената, защото тя ослепя. Беше отчаяна. Никога не разбрах съвсем, но мисля, че беше много отчаяна и затова ослепя.

– През всичките тия години от 1984 до 1989-а си бил пенсионер? Това са годините, в които траеше този абсурден „възродителен процес“. Срещаше ли се с твои приятели турци, коментирахте ли, обсъждахте ли?

– Един ден идва при мене един познат, пита ме какво ще правим, ще стоим със скръстени ръце ли? И предложи да създадем организация за съпротива.

– Кой е той?

– Халим Пасажов се казваше.

– Зная го. Той в някакъв момент не се ли включи в нашия Комитет за гласност и преустройство? Толкова много преписвах списъците на моята „Ерика“ навремето, че със сигурност помня – имахме Пасажов, мисля, че го доведе моят приятел Салих Бакладжъ, лека му пръст.

– Беше журналист. Разкараха го от вестника. Български профсъюзи имаше, намери си работа там, но и оттам го разкараха. Притесних се и му казвам: „Виж какво, Пасажов, твоите деца и жена ти са в Турция. Ти си гол-голеничък. Само главата си рискуваш. А аз рискувам цялото си семейство. Все пак зетят ми полковник в армията, могат да го накажат. Децата ми си смениха имената.“

– На Пасажов защо семейството е било в Турция? Нали бяха затворени границите? Или са заминали при предишното изселване през 1978 година?

– Не знам точно. Вероятно са се разделили при последната изселническа кампания и те са се озовали в Анкара. По-късно, след 10 ноември, разбрах, че жена му е работила в Радио Анкара. Тя знае много добре турски.

– Да се върнем на вашата среща през 1985 година, когато той те приканва да направите организация.

– Казах открито: „Ти не рискуваш нищо, а аз – семейството си.“ Той обаче беше напорист, не се отказа. Започна да ходи насам-натам, да убеждава турците, да ги подработва. Искаше на всяка цена да организира съпротива.

– А бяхте ли чували за Ахмед Доган?

– Не. Много по-късно чух за него. Та, тогава Пасажов отиде при Арунов, който работеше в ЦК на БКП, беше заместник-завеждащ отдел. Той обаче не беше стабилен човек. Той също отказал, а може и да е казал нещо на някого. След това хванаха Пасажов и го пребиха в кауша. И тогава се събрали в МВР да анализират какви щети е нанесъл, с кого е говорил, какво е постигнал и тъй нататък. Казали: „Тия хора са отказали на идеите му за организация, нямаме основание да им дирим отговорност. Не са доносници. Отказали са и толкоз.“ Не ни арестуваха. Пасажов за дълги години го тикнаха в затвора. Присъдата му беше може би 18 години.

– Той не ги е излежал всичките, нали?

– Излезе едва след 10 ноември. Веднъж се срещнахме, казвам му: „Какво правиш, честито.“ Беше току-що излязъл от затвора. А той – радостен: „Аз съм заместник на Доган.“ Тогава за пръв път чух името на Доган. Но Пасажов понеже и след затвора си остана вироглав човек, имаше самостоятелно мислене, идеалист, скара се с Доган. За съжаление Доган го прогони от организацията. Макар че дълги години в затвора лежа, там го пребиха, бяха му взели здравето.

– Жив ли е още Пасажов?

– Да, той е млад. Но се изсели в Турция, тъй като Доган не му даде доверие, път в политиката. Доган имаше някакво обкръжение, негово си, от затвора – само на тях се доверяваше. Той ги привлече в ДПС. След 10 но-

ември – вече сама знаеш. Започнаха митингите. Исках някак си да се срещна с тебе. На едно събиране в кино „Петър Берон“ се запознах с Михаил Иванов. Казах му: „Вашите идеи са ми понятни, разбираеми, искам да се срещна с Антонина Желязкова и с някои други съмишленици, ако имате, и да правим нещо заедно.“ Той ми обеща среща и така се запознахме с тебе. Изненадах се, защото ти беше се прочула като защитник на турците, със смели думи по радиостанциите на Запад, а те заварих вкъщи с бебе на ръцете и биберони, а големият ти син и той лазеше май около нас, съвсем мъничък. Тогава, мисля, че на едно събиране у вас, защото децата ти бяха много малки, за да не излизаш от къщи, взехме решение да създадем Комитет за национално помирение. Много важна дейност развихме за няколко месеца, но всичкото това ти знаеш.

– Нека се върнем назад и да ми разкажеш за семейството си? Какви бяха родителите ти, какво работеха?

– Те бяха селяни, със селска работа се занимаваха. Баща ми много искаше да се изселим в Турция. Събрали пари и от семейството на един майор от турската армия, починал или убит, изкупили един чифлик в Турция.

– Тоест, те са се подготвяли съвсем сериозно за изселване? Вероятно това е било в края на 20-те години?

– Точно така. Всичко това се случило през 1929-а, когато била голямата криза и депресията в началото на 30-те. И целият род тръгна да търси по-добър живот в Турция – братовчеди, вуйчовци и така нататък.

– А защо твоите родители не тръгнаха, след като са си купили чифлик? Този чифлик сега не е ли ваш? Може да имате земи в Турция, а?

– Малко тъмна история е, защото този, на когото са дали пълномощно, ги измамил. Защото моите близки са прости, неграмотни хора. Трябвало да се доверят на по-образован, който отишъл да купи земите, да уреди документите и прочее. Той обаче приписал целия чифлик на дъщерите си. И край, нашите хора останаха без нищо. Между другото, някои от семейството вече бяха тръгнали към Турция – изселиха се. Моите братовчеди, вуйчо ми. Онзи ги мами, а те се озовават там без нищо, започнали от нулата. А ние изгоряхме. Не тръгнахме. На всичкото отгоре баща ми беше комарджия, денонощно играеше комар.

– Той не е ли бил вярващ? За пръв път чувам за страстен комарджия сред нашите турци, и то в онези години.

– Какъв ти вярващ? Той псуваше на Аллах. Беше такъв непрокопсаник, загубихме целия си имот до конете, до впряговете, всичко, абсолютно всичко. Останахме на гола поляна. Само българите, които изкупиха нашия имот, ни съжалиха, ожалиха майка ми и нас, децата, та ни пуснаха

там. Понеже много турци се изселиха по това време, от съжаление ни дадоха една къща да се приютим.

– На колко години си бил горе-долу тогава? Дете си бил. Учеше ли вече в Шуменската гимназия?

– Не, в прогимназията бях. Тогава беше световната икономическа криза. Добре помня.

– Познавам този период – писала съм за него в моите изследвания. Между 1913 и 1934 година е имало договореност между България и Турция според международното право и тогава всяка година са се изселвали 10–20 000 турци. Не е имало кампания, а е ставало по регламент. Затова е било възможно да купите имот там.

– Имаше тогава много изселвания, като синджир марка. Едно семейство като тръгне, след него се повличат и останалите от селото.

– Представям си майка ти как се е ядосвала за баща ти. Да имаш мъж комарджия не е леко.

– Тя казваше: „Виж какво, мъжо, тъй и тъй изгоряхме, поне да отидем в Турция. Там каквото ще става, да става.“ А той: „Ти смяташ, че като отидеш в Турция, ще отидем в Истанбул или ще бъдеш заедно със сестра ти. Няма такова нещо. В Диарбекир ще те пратя.“ Издевателстваше над нещастната жена. Такъв човек беше – непрокопсаник, авантюрист. Вземат българите борчовете му, заемите, и дават на един бирник, който му казва: „Нека ти дам разписка, че си ми дал пари.“ Баща ми – горд турчин: „Не, аз ти вярвам.“ Човекът го видял, че е абдал и злоупотребил. Лежа няколко години в едно село в Шуменско. На луд се правеше, та излезе от затвора. Ние останахме на гола поляна. Майка започна да работи като ратайкиня в същите чорбаджии, които купиха имота ни. Плащаха ѝ.

– Вие колко деца бяхте?

– Три деца – двама сина и една дъщеря.

– Добре, накрая искам да те попитам дали си прочете досието, когато дадоха такава възможност?

– Прочетох го. В една канцелария в МВР.

– И веднага разпозна тия, които са те топили? Това е масово преживяване.

– Това вече не е за приказване. Обадих се на една жена, на Арунов дъщерята.

– Ти я разпозна сред тия, които са те топили?

– Ама, разбира се.

– Вие сте си говорили с Арунов в нейно присъствие сигурно и тя ви е слушала?

– Когато си прочетох досието, обадих ѝ се, той беше починал вече. Казах ѝ по телефона: „Моника, здравей.“ Моника е нейното име на доносник. А тя носила, носила, носила, носила… Знаеш ли как я разпознах? Докладва от МВР онзи, който я ръководи, и казва: „Моника е самотна майка. Искаме да ѝ дадем някаква помощ за стимулиране.“ Веднага загрях: Моника е ясна, значи Патето, Фатме. А стимулите бяха, че я уредиха в Университета, завърши право и я назначиха прокурор някъде в провинцията. Казвам ѝ по телефона: „Моника, тъй и тъй.“ – „Ама това са лъжи, чичо Гавазов.“ – „Моля те, млъкни, викам. Всичко ти знам, всяка дума ти разпознах.“

– Друг кого разпозна?

– Разпознах Ибрахим Хандиев, кореспондента на „Йени ъшък“. Него го пращаха в чужбина, сред турците в Германия, да разузнава настроенията на турците там.

– Друг?

– Стига толкова, има ли смисъл. Няма списъци да им правим, я! Понеже давахме под наем квартира, всеки ден влизаха уж да се записват за квартира. Аз се досещах, че не им е чиста работата, но за тях не ме боли, бяха непознати, просто завербувани, доносници. Казвах им: „Не искам квартиранти, имам квартиранти.“ Но те бяха доста аджамии, докато Патето беше професионалистка като доносник. Нали ти казвам, завърши университет – право.

– Интересно дали тя е доносничела и за баща си? Тези са най-смазващите доноси – на роднини, на най-близки приятели.

– Не зная. Съмнението ми е, че е замесен и бащата. Арунов беше двуличник, голям двуличник. Може да е бил замесен в цялата тази работа.

– Как се чувстваш сега, Гавазов, как оценяваш нещата в момента?

– Вече съм стар. Откъснах се от активната дейност, не ми работят очите, не мога дори да чета вестници; и ми е трудно да оценявам политиката. Но имам много опит зад гърба си. Имаше времена, когато бях много критично настроен към Ахмед Доган. След толкова години обаче, мисля, че той направи много, за да изравни турците с българите и всички останали в България. Добре води политиката си: в полза на турците, а и на страната. Е, има трески за дялане, но кой ли пък политик няма. Аз много преживях и се радвам, че онова, което през нашите глави мина, и ти добре си спомняш каква треска ни тресеше навремето, колко страх, заплахи, унижения, просто е невъзможно това да се случи отново. Така си мисля и така се надявам.

Интервюто взе Антонина Желязкова
март 2005 г.

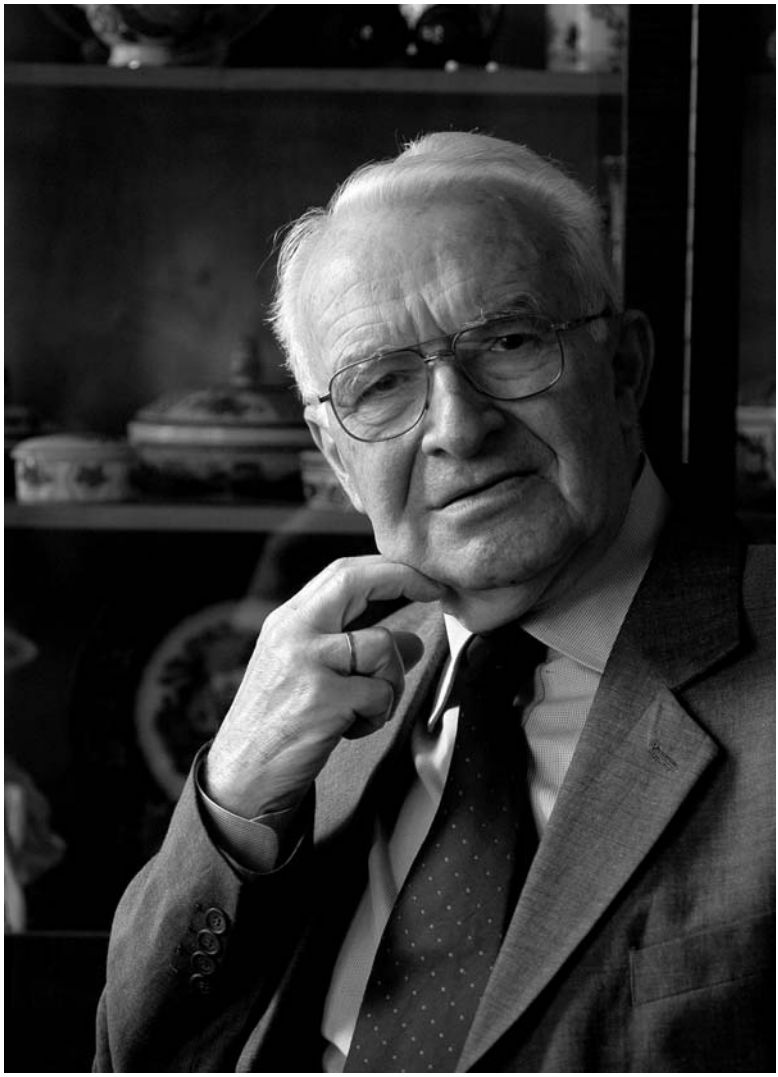

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Тодор Вълчев

– Професор Вълчев, Вие произхождате от видно столично семейство. Разкажете повече за него.

– Баща ми Юрдан Вълчев е роден в Свищов в края на XIX век (в документите от онова време името му е изписано с „Ю“). Завършил е свищовската Търговска гимназия. Работил е няколко години в Българска на-

родна банка и в частно търговско дружество, след което става самостоятелен търговец, вносител на технически артикули (шевни машини, велосипеди и други), които продава в страната чрез представители в почти всички околийски градове. Участва в Балканската и в Първата световна война. Ранен е на Чаталджа. Не съм чувал да е награждаван с Кръст за храброст. По време на Втората световна война, вече доста възрастен, като запасен офицер в Щаба за гражданска защита в София, му бе възложено да организира обезвреждането на неексплодиралите бомби, които се оказаха доста много.

Мисля, че той беше образцов търговец – коректен, държеше на думата си, вярваше на партньора, изпълняваше безупречно ангажиментите си към доставчици и клиенти. Беше почтен човек, строг и пестелив. Отзивчив към нуждите на своите служители и съграждани. Може да се каже, че бе заможен, притежаваше няколко къщи в София. Работеше главно със собствен капитал, рядко ползваше банкови кредити.

– Какъв стил на живот съответстваше на това?

– През ваканциите синовете му трябваше да работим във фирмата. Също и жена му – тя водеше кореспонденцията с чужбина на немски и френски. Не помня у дома храната, облеклото и битът да са били някога проблем. Баща ми обаче не одобряваше лукса. На съпругата си бе отпуснал щедър, но точно определен месечен домакински бюджет, голям за тогавашния жизнен стандарт, при разходването на който не се намесваше. Не искаше сметка, но лимитът не биваше да се прекрачва. Винаги е имал автомобил, но не и вила в Чамкория и Варна, което можеше и без друго да си позволи. Не се стремеше да подражава на „хайлайфа“ и да се сближава с представителите на едрата буржоазия, макар че финансови възможности не му липсваха. Причината вероятно бе в характера му, но също и в политическите му убеждения от младини, когато е бил активен „тесняк“, както той казваше – член на Българската работническа социалдемократическа партия (тесни социалисти). Излязъл от тази партия след 1923 година, той изглежда доста щедро е подпомагал финансово старите си партийни другари. Вероятно поради това след 9 септември 1944-та нашето семейство не бе репресирано и не бяхме заплашени с изселване.

– Как преживяхте тези преломни години?

– Тежко бяхме засегнати от паричните обмени и от (както се казваше тогава) „всички мероприятия на народната власт“. На баща ми сигурно не е било леко, но не съм чувал да се оплаква. Беше разочарован от социалистическата действителност, но не роптаеше. Не поиска да възстанови партийното си членство, което би му дало някакви привилегии. Не поже-

ла да заеме място в държавния апарат. Той просто се оттегли от стопанския живот и след четвърт век почина, през 1968 година.

– Но Вашето семейство не е типично балканско патриархално. И жените имат роля в него. Каква е ролята на майка Ви?

– Моята майка е родена в Ниш, Сърбия, през 1894 година, но произхожда от католическо немско-унгарско семейство от Австро-Унгария, което съдбата бе понесла съм Трансилвания, Банат и Сърбия, за да се установят накрая в България. Били са работници по железниците и техници по вършачките – символи на техническия прогрес по онова време. В София майка ми получила добро образование в Католическия колеж. Тя владееше отлично немски и френски. Говореше български без никакъв акцент и пишеше по-добре от много образовани българи. Интересуваше се от култура и изкуство. Всички по-изискани вещи в дома бяха нейно дело или набавени от нея с пари от домакинския бюджет. Нейна грижа бе доста многобройното – 10-членно – домакинство, в това число и четиримата сина, родени през интервал от по две години. Към това трябва да се добави и задължението да води чуждата кореспонденция, от което бе освободена едва по време на Втората световна война, и то не съвсем. По-късно, когато синовете ѝ се оженихме, не се намеси в избора ни, посрещна снахите дружелюбно и поддържаше с тях най-добри отношения. Почина на висока възраст през 1985 година.

– Признайте, че трима талантливи братя са огромен житейски капитал?

– Тримата братя израснахме заедно, почти връстници. Четвъртия, всъщност първия, не помним, тъй като е починал като малък. Образование получихме в България – в български гимназии и университети. Втората световна война попречи да следваме в чужбина. След гимназията веднага постъпихме във войската за по две години редовна военна служба. Не е ставало и дума да се отлагаме. Двама от нас участваха и във военните действия: единият в Македония, аз – в Сърбия и Косово. Помня как майка ми преживя заминаването на двамата си сина на фронта. Не ѝ беше леко, но нямаше сълзи. Разплака се, когато се върнахме. Преди това тя преживя всички бомбардировки в центъра на София, не поиска да се евакуира. В Университета постъпихме без проблеми при приемните изпити и завършихме успешно. Родителите ни не се интересуваха кога имаме изпитни сесии. С две думи съобщавахме, че сме завършили годината. Гордостта на семейството бе средният ми брат – Александър. Той навсякъде бе първенец. Може би поради това по време на „чистките“ в Университета единствен попадна в списъците на изключените студенти. Благода-

рение на семейните връзки се удаде бързо да бъде възстановен, което иначе не бе лесно. По-късно като инженер в завод направи голямо изобретение – за защита на въглеродни електроди от окисление, което бе патентовано на Запад и донесе на държавата милиони долари. Получи признание и стана лауреат на държавната Димитровска награда. И другите двама братя бяхме усърдни в ученето и работата, но не така блестящи.

След няколко години редакторска работа постъпих в Икономическия институт при БАН и минах по цялата стълбица от научни степени и звания – до професор и доктор на икономическите науки. Най-малкият ми брат започна от слаботоковия завод „Климент Ворошилов“, но по-късно премина в Политехниката и също стигна до професор. Той е един от най-добрите ни специалисти по акустика.

– Бях за кратко колега с Вашата съпруга. „Тото“, както тя ви нарича, е нещо като титла във Вашия кръг.

– Моята съпруга произхожда от семейство на бежанци от Македония и Черна гора. Баща ѝ държеше известния ресторант „Меча дупка“ на площад „Света Неделя“, разрушен до основи при бомбардировките. Завършила е немското католическо училище „Санта Мария“. Завърши история, участва в археологически разкопки. Имаше желание да работи в областта на археологията, но кадровиците не харесваха биографията ѝ. Насочи се към библиотечна и информационна работа, в която се утвърди като добър специалист.

Именно тя трябваше да понася и да се справя с неудобствата от стеснените жилищни условия. В апартамента, който наследих от баща ми, живеехме с още две чужди семейства. Обитавахме само една стая, която служеше за всичко – за спалня, дневна, детска стая и кабинет (там написах дисертацията си). Така живяхме повече от десетилетие. Постепенно жилищните условия се подобриха благодарение на находчивостта и усета на съпругата ми.

От всички членове на семейството единствен аз влязох в БКП, тъй като бях член на Социалдемократическата партия. В края на 40-те години БКП и БСДП се сляха, по-точно БСДП бе погълната от БКП. Формално бяхме равноправни членове на Комунистическата партия, но се усещаше, че имат резерви към нас като към бивши социалдемократи.

– Как се справихте?

– По-голямата част от живота ни премина в условията на социалистическо общество – отначало при прехода от капитализъм към социализъм, а след това през различните етапи на социализма. Режимът бе различно суров – много тежко беше първото десетилетие – до смъртта на Сталин.

После имаше и относително по-либерални периоди, прекъсвани от периодични затягания на режима.

– Как се отнасяха към Вас поради „буржоазния“ Ви произход?

– Приспособяването към социалистическата действителност бе твърде труден, в много случаи дори мъчителен процес. Особено за представителите на тези обществени слоеве, които притежаваха значителна частна собственост, и съответно – доходи. Още в първите години собствеността им бе експроприирана и доходите рязко се свиха. Предприятията бяха национализирани, отчуждена бе градската собственост, извършена бе фактическа конфискация на банковите влогове и на наличните пари чрез няколко обмени и прочее. Това все пак се понасяше, защото всички имаха малки доходи и живееха бедно. Освен това по-заможните, към която категория спадаше и нашето семейство, все пак имаха някакви „резерви“ (собствено жилище, мебелировка и облекло, семейни накити, скрита валута и други вещи), които можеха да се продадат и да смекчат прехода и приспособяването към новите условия. Далеч по-сложен бе въпросът за рязката промяна на жизнената перспектива. Не можеше да се мисли да се продължи семейната традиция в частното предприемачество. За представителите на буржоазията се оказаха плътно затворени вратите към военната и дипломатическата кариера, адвокатурата, към ръководните позиции в държавния апарат, в държавните предприятия, и дори в обществените организации. Трябваше да се търсят други възможности за работа и оцеляване – на низова изпълнителска работа в одържавеното стопанство, в науката и културата. В това отношение помагаха доброто образование и чуждите езици, но пречеше „буржоазният произход“ и заклеймяването като „врагове на новия строй и на народа“. Навсякъде имаше отдели по кадрите, които изискваха да се попълват формуляри с множество въпроси и събираха сведения за всеки кандидат чрез свои агенти – съседи и по всякакъв възможен начин. Имаше въпроси за социалния произход, за родителите и братята, за полученото образование, дали кандидатът е бил „засегнат от мероприятията на народната власт“. Не можеше да пишеш, че произхождаш от бедно селско или работническо семейство. Как да заобиколиш думичката „буржоазен произход“ – пишеха „търговско семейство“, „средна класа“, „интелигенция“, но това едва ли помагаше. Ами ако сте учили в Американския колеж или Немското училище? Да владеете немски се считаше за близост до фашизма. Но трябва да се отбележи, че имаше „кадровици“, които разбираха, че на техния завод или учреждение трябват хора с определени знания и поемаха риска да назначат лица, на които можеше да се прикачи етикетът „класов враг“.

Не само нашето семейство, но доста широкият кръг от познати (а те бяха от средната класа и дори от по-едрата буржоазия) се опита да си намери място в обществото при променените условия. Имаше, разбира се, други по-борчески натури, които застанаха на непримирими позиции и поведоха активна политическа борба срещу комунистическия режим. Едни емигрираха на Запад, преминавайки законно или нелегално границата, или оставаха в чужбина след командировка. Измежду близките ни познати имаше и такива случаи, но те бяха сравнително редки.

Доминиращото настроение беше: не одобряваме режима, нашите симпатии са на страната на Запада, но ние оставаме в България, ще бъдем лоялни граждани и ще работим добросъвестно. Моите връстници от буржоазните среди завършиха висшето си образование, създадоха семейства, постъпиха на работа в държавните стопански организации и бавно или по-бързо напредваха в кариерата. Много от тях заминаха на работа по обекти в Третия свят (Либия, Ирак и другаде). Спечелиха малко валута. Купиха си западни коли, но всички, без изключение, се завърнаха в страната – професор Любен Петров, професор Димитър Димитров, инженер Димо Божков, архитект Атанас Агура, професор Иван Бешевлиев…, мога да продължа да изброявам. Към тази категория могат да бъдат причислени и моите братя. Особено примамливи перспективи за успешна реализация на Запад имаше брат ми Александър. Като автор на забележително изобретение с голям икономически ефект всяка фирма би го привлекла. Можеше да натрупа значително състояние. Той обиколи почти целия свят, за да внедрява своето изобретение. Но винаги се завръщаше в България, където и почина. В неговия живот, както и в кариерата и бита на безпартийните, пък и на партийните членове, произхождащи от средите на буржоазията, имаше много трудности, пречки и сериозни неприятности. Като се върна назад, си давам сметка как в моя живот са се преплитали добри и тежки дни, успехи и поражения; страхове в продължение на половин век.

– Как се разви Вашата кариера? Защо избрахте науката?

– Имах известно влечение към научна работа. Бях студент на известния професор Асен Христофоров. Той бе завършил световноизвестното „Лъндън Скуул ъф Економикс“ при един от идеолозите на лейбъристите професор Харолд Ласки. Професор Христофоров четеше лекции по политическа икономия и по икономика на военното стопанство (в което виждаше прототип на планираната икономика). За известно време като антифашист оглавяваше дори комитета на Отечествения фронт във висшето учебно заведение. Издаде книгата си „Скици от Лондон“, която на-

шумя и претърпя няколко издания. Щеше да ме вземе за асистент, но нищо не излезе, защото го отстраниха от Университета като „буржоазен професор“. Обвиниха го в шпионаж, но не го съдиха. Пратиха го в Белене. По-късно той се оттегли в Говедарци, написа „Мацакурци“ и още няколко книги, дори бе приет в Съюза на българските писатели.

Точно когато го отстраниха, бяха обявени първите аспирантури, в това число и по политическа икономия. Асен Христофоров ме препоръча на професор Кирил Григоров – изключително интересна фигура на широко образован марксист с либерални възгледи. Така вместо при „буржоазния“ попаднах в катедрата на професор Жак Натан. Като социалдемократ материята не ми бе чужда. Оттук нататък цялата ми научна кариера протече под знака на марксическата политическа икономия.

– Имахте ли възможност да пътувате на Запад – това беше една от малкото привилегии на научното съсловие по времето на социализма?

– Нямам основание да се оплаквам – защитих дисертации, кандидатска и докторска, минах по всички стъпала на научната йерархия до професор, специализирах в Берлин и Москва, работих в международни колективи с наистина изтъкнати учени от академиите на социалистическите страни, макар и рядко имаше дори командировки на Запад. В Института имахме достъп до световната икономическа литература. Нещо повече, получавахме главните западни икономически вестници и списания, така че имахме на разположение първокласни източници не само за икономическа, но и за политическа информация. Те се числяха към закрития фонд, но понякога дръзвахме да ги изнесем от Института, така че и наши приятели можеха да хвърлят поглед в тях. Заплатата беше добра, а за допълнителен труд се получаваха и някакви хонорари – поддържах прилично жизнено равнище.

Картината, както се вижда, изглежда доста розова. Но животът имаше и друга, твърде неприятна страна. Съществуваха ограничения, контрол, цензура и автоцензура, подозрения, а понякога и санкции. Приемах ги като неизбежни и свързани със системата, но някои бяха наистина угнетяващи, създаваха чувство за несигурност, а в някои случаи – и истински страх. Неприятностите бяха, ако не безброй, все пак доста чести. Макар и да бях защитил дисертация, ме отстраниха от преподаването във висшите учебни заведения, защото на младите хора трябвало да преподават лица „чисти и бистри като Рилските езера“ (израз в партийните документи от онова време), а кадровиците намериха, че нямам такива качества.

По едно време ми предложиха да се подготвя за работа в Икономическата комисия на ООН за Африка, но после се оказа, че в кадрово отношение не съм подходящ.

Пристигна покана за семинар в Мюнхен на известното в Германия и на Изток Дружество за Югоизточна Европа и заради немския език възложиха задачата на мен. Но някои „откриха“, че въпросното Дружество изпълнявало и разузнавателни задачи, и изпратиха „по-надежден другар“.

Достигна до ушите ми, че са ме искали за икономически съветник на особено високо ниво в централната държавна администрация, което сигурно бих приел. Стигнали обаче до заключение, че не съм подходящ, тъй като съм се бил движел „в нездрава и чужда среда“ (имаха предвид семейните ми приятели, които без изключение бяха безпартийни и от „буржоазен“ произход).

– Но никога не сте бил репресиран в буквалния смисъл на думата.

– Най-тежкият случай бе свързан с една шпионска история. Арестуваха един от моите колеги. Именно аз бях препоръчал да го назначат в Центъра за Африка и Азия при БАН. Стигна се до съдебен процес. Получи смъртна присъда, но след това го размениха срещу агент на друга социалистическа държава, осъден в Израел. При разпита в следствието му поставили въпроса кои негови колеги от Института биха били склонни, по негово мнение, да бъдат завербувани от чужди разузнавания. И той споменал имена, между които и моето. Последва продължително наблюдение, следене и подслушване. На повърхността всичко изглеждаше спокойно и наред, но белезите, че си заподозрян, бяха налице. Какво може да направи човек в такава обстановка, която вътрешно го хвърля в смут – да се държи естествено. Никак не е лесно. Това продължи години. Особено травмирана бе жена ми – за да разменим мнения по някой по-особен въпрос, трябваше да излезем на балкона или на улицата. Накрая наблюдението беше вдигнато.

Във връзка с този случай потърсиха една разработка за икономическите връзки на България със страните от Азия, Африка и Латинска Америка. Заедно с други двама колеги я бяхме изпратили на един институт във Виена и бяхме почти забравили за нея. Органите на сигурността я потърсиха, а ние не знаехме къде е. Предполагали са, че разработката може да съдържа и данни, обявени за държавна тайна. Трескаво ровихме в архивите. За щастие, оказа се, че материалът е пратен по официален път и е минал през всички предписани форми на контрол. Но самият текст го нямаше. Накрая го открихме в някакъв архив. „Благодариха ни“ и нищо не последва. От дистанцията на времето случаят може да изглежда безобиден, но ние бяхме много обезпокоени. Да кажа – и уплашени.

Институтите при БАН, в които работих – главно в Икономическия институт, но също в Центъра за Африка и Азия, а за кратко – и в Института

за съвременни социални теории, нямаха задача да правят пропаганда, но цялата работа протичаше в духа на марксизма. Може ли да се каже, че това бе научна работа? До голяма степен – да. Методологията бе марксическа. Анализът на фактите и процесите бе научен. Научният анализ неизбежно се преплиташе с идеологическо-пропагандни елементи, но тяхното присъствие зависеше до голяма степен от нагласата, критериите и съвестта на отделния сътрудник. Утвърдените научни работници имаха, разбира се, по-големи възможности да отстояват възгледи, които се отклоняваха от официалната идеология и догматика. И това се правеше. Не е възможно да се разкаже всичко и в подробности. Нито пък има смисъл да се представяме за дисиденти, каквито не бяхме. Но могат да се споменат няколко случая.

Когато през 60-те години започна да се изгражда Европейската икономическа общност, догматичните течения обявиха, че поради противоречията между страните членки икономическата и политическата интеграция няма бъдеще и Общността ще се разпадне. Опитвахме се да покажем, че въпреки всички противоречия, налице е обективна непреодолима тенденция и възникващата общност (Европейският съюз) формира нова реалност на нашия континент, с която социалистическите страни трябва да се съобразяват.

Когато в 70-те години валутната система на Запада преживя дълбока криза, беше много удобно за пропагандата да представи процеса като неизлечима криза на системата, водеща до неизбежна катастрофа. В един международен „марксически“ колектив от най-висок ранг, подчертавам марксически, застъпих тезата, че няма перманентни икономически кризи. Кризата е наистина болезнен взрив, но тя е и преход към нови форми и нови възможности за растеж. Златно-доларовият стандарт си отива, но ще бъде заменен от нова валутна система. И казах някои нетрадиционни неща за бъдещето на международните форми на парите (тогава имахме предвид „екюто“ – предшественика на еврото, и така наречените специални права на тираж – парични единици, създадени от Международния валутен фонд, които не се развиха). И колкото и да е странно, публикувах тези идеи и на руски, и на немски, въпреки че противниците на тези възгледи бяха много и имаха преобладаващо влияние, но не дръзнаха открито да ме обявят за ревизионист.

Излишно е да се привеждат повече примери. Но мога да разкажа случаи, когато работата ми е била тясно свързана с политиката. Ще се види колко ограничени са били възможностите ми за въздействие. По време на „Големия скок напред“ в Китай в ЦК на БКП не искаха да останат назад.

Мисля, че Гриша Филипов, тогава член на Политбюро, възложи на Икономическия институт да изчисли мястото, което България ще заеме в света при зададени високи темпове на растеж. Работа лесна – въпрос на изчисление и екстраполация. Получаваха се обаче фантастични величини и България попадаше сред най-развитите държави в света. Как да представим такава разработка? Срам ни беше. И всички, подчертавам, всички без изключение, които участвахме в работата, започнахме допълнително да манипулираме числата – „натискахме“ България надолу и „повдигахме“ показателите на западните страни – само и само да се получи що-годе прилична картина. Развитието, разбира се, опроверга „Големия скок“ и след десетилетие завърши с краха на социалистическите икономики. Не искам да кажа, че ние го предсказвахме. Не, ние само се опитвахме да внесем дух на известен реализъм.

– Но Вие имахте достъп до медиите и бяхте лице на истини, които не се диктуваха от Партийния дом.

– Когато в 70-те и 80-те години получих достъп до радиото и до телевизията, се опитвах да внеса нотки на реализъм в оценката на икономическите процеси на Запад, особено във валутната сфера. Най-малкото тонът и терминологията трябваше да звучат малко по-различно. Мисля, че това се приемаше от по-просветения слушател. Не бива обаче да му се придава особено значение, защото органите, чиято задача бе да наблюдават емисиите – а те действително ги следяха внимателно – не ме санкционираха. Изглежда не съм бил опасно радикален. Аз, обаче, имах илюзията, че системата постепенно ще еволюира в положително направление. Не очаквах, както и повечето хора у нас, че тя бързо ще се разпадне в края на 80-те години. Скорошно разпадане не очакваха дори и водещите политически фигури на Запад.

Въпреки стремежа към всеобхватен контрол – не само върху политиката и икономиката, но и върху личния живот – това се оказа невъзможно. Съхраниха се групи на приятелска, роднинска и местна основа, които имаха свой независим вътрешен живот, свои интереси, форми и ценности, неповлияни от официалната власт. Такъв кръг имахме и ние – съученици и връстници от квартала, гимназията и войската, нашите съпруги и приятелки. Събирахме се всяка събота или неделя, предимно по домовете. Разговаряхме съвършено свободно по всякакви въпроси. Играехме карти, танцувахме и се веселяхме. Според възможностите си, отначало доста скромно. По-късно се появиха коли. По правило летувахме извън обществените почивни станции. Бе по-скъпо, но по-свободно. Къмпирахме примитивно. Постепенно си набавихме немски и чешки палатки. Ня-

кои стигнаха до каравани. Говореше се, че ни наблюдават. И сигурно е било така. Казват, че между нас имало дори доносници и назоваваха някои имена. Може и да е било така, но факт е, че въпреки открито изказваните мнения за политиката и системата (неща доста по-сериозни от вицовете), никой от компанията не пострада. Ако някой наистина е доносничил, той все пак е пазил приятелите си.

– Какво подхранваше душите ви?

– Сферата на културата също даваше възможност за избор. Известно е, че комунистическата власт гледаше на културата като на могъщо средство за въздействие върху обществото. Но културата и изкуството са широки, разклонени сфери и си служат със специфични форми и език (често иносказателен), че им се удава да се изплъзнат от тотален контрол. Политиката на ниски цени в областта на културата ни даваше възможност за достъп до върховите постижения. Слушахме световноизвестни изпълнители и диригенти (Ойстрах, Коган, Рождественски, Абендрот и много други). На киноекраните се появяваха малко, но затова пък най-добрите западни филми. Всеки месец имаше поне един-два филма, които не биваше да пропуснем. Изгледахме творбите на италианския неореализъм. Познавахме френската „нова вълна“, а също и доста от американските „Оскар“-и. В театъра също имаше събития от най-висок ранг. Не се забравят постановките на „Дачници“, на „Ромео и Жулиета“, която се изпълняваше от три различни състава. Задължително бе да видим и трите. Вярно е, че снабдяването с билети бе проблем, но това беше преодолимо. Финансова бариера, поне за нашия кръг, нямаше. Малко по-различна бе обстановката в книгоиздаването и живописта. Обстоятелството, че знаехме главните западни езици, ни отваряше прозорец към света. Не може да се каже, че бяхме изолирани, макар че пътуването в чужбина наистина бе проблем.

– По-късно се заговори за поколение на вътрешни емигранти.

– Мисля, че в нашия живот съществуваше една подчертана двойственост. От една страна, не бе възможно да се избяга от официалния обществен живот. Активното участие бе задължително, освен ако човек не иска да се изолира напълно, което ние бяхме отхвърлили като линия на поведение – преди всичко на работното място. Там задълженията се изпълняваха не само добросъвестно, но и с усърдие. Не можеше да се пренебрегват и официалните празници и манифестации, както и гласуването при „избори“. За това се следеше. От друга страна обаче, грижливо се съхраняваха старите познанства и връзки (а в някои случаи се създаваха и нови), над които официалната власт нямаше ефективен контрол.

Поради тази двойственост нашето поколение, или поне част от него, бе доста ощетено. Мисля си, че ние бяхме едно „сбъркано поколение“ – трябваше да се съобразяваме със сили и процеси, които бяха извън нас. На които не можехме да повлияем по решаващ начин. Още по-малко да променим. За да оцелеем, приехме приспособяването към съществуващите условия и в същото време се стремяхме да запазим свой периметър. Така дочакахме прехода.

– Предлагали са Ви различни постове: премиер, външен министър, посланик. Защо не приехте? Как така се случи, че не се изкушихте от политиката?

– Преходът донесе дълбоки промени за страната, за народа като цяло и за всекиго поотделно. Най-голямо внимание заслужават, разбира се, макро-икономическите и политическите промени, но те не са предмет на този разговор.

Когато започна преходът, бях вече пенсиониран, но все още работех активно. Изведнъж всичко се промени – работата ми, задачите, които трябваше да решавам, интересите ми и дори целите, които можех да си поставя (само в краткосрочен план поради високата вече възраст).

На преден план излезе политиката. За всички, абсолютно за всички, не само за мен. Много колеги станаха министри или депутати (Венцеслав Димитров, Стефан Стоилов, Иван Пушкаров, Иван Костов, Мариана Тодорова…), съветници на президента (Румен Аврамов и други), членове на комисии и експерти в Народното събрание (Емил Хърсев, Венцислав Антонов и други), дейци на профсъюзите (Йордан Христосков и други)

В края на 1990-а Александър Лилов предложи на президента Желю Желев да ме номинират за премиер. Президентът възразил, че членувам в БСП. Лилов заявил, че ще ме „департизират“. Беше минала година от сваляне на Тодор Живков. На събрания и митинги мнозина демонстративно захвърляха членските си книжки. Мислех си, че е време да се върна при социалдемокрацията, но нямаше да бъде прилично след четири десетилетия в БКП да напусна партията, точно когато преживява тежки дни. И продължавах да плащам членски внос. Предложението на Александър Лилов за „департизиране“ ми даде възможност да направя желаната от мен стъпка в приемлива форма.

Разговорът с президента бе кратък. Отказах с мотива, че допреди два дни съм членувал в БСП и че парламентът няма да погледне благосклонно на такава кандидатура. Струва ми се, че Желев охотно се съгласи с аргументите ми. Той изглежда вече имаше предвид друга кандидатурата – на Димитър Попов, която, и по мое мнение, бе далеч по-подходяща.

По-късно на няколко пъти ставаше дума да вляза в правителства като министър. Не приех. С течение на времето се убедих, че не съм подходящ за политическа работа. Така останах извън политиката и не съжалявам.

– Но Вашата дейност като шеф на БНБ беше не по-малко уязвима?

– Със смесени чувства разглеждам петгодишния период, в който бях управител на БНБ (от януари 1991 до януари 1996 година). Не съжалявам, че приех предложението, идващо от средите на двете големи политически сили. С мен тогава разговаряха Венцеслав Димитров, Иван Костов, Чавдар Кюранов, Петър Дертлиев. Щях обаче да си спестя много огорчения и да преживея по-ползотворно и по-спокойно тези пет, пък и следващите години, ако бях отклонил предложението. В края на мандата ми и в годините непосредствено след това БНБ и нейният управител станаха обект на обосновани и необосновани нападки и обвинения.

Изборът за управител на БНБ стана в Народното събрание в началото на януари 1991-ва и бе подкрепен от мнозинството и опозицията (БСП и СДС), така че получих почти всички гласове. Двете политически сили определиха персонално и двамата подуправители (Милети Младенов и Ганчо Колев) и главния изпълнителен директор (Емил Хърсев). С тях (фактически по предложение на Емил Хърсев) набелязахме останалите петима членове на управителния съвет и ги предложихме на президента Желев. Той ги назначи без възражения. В продължение на 5 години в състава на управителния съвет не настъпиха почти никакви промени.

За разлика от БНБ, през същите 5 години страната бе управлявана от пет правителства с различен политически облик – „експертното“ на Димитър Попов, на СДС – начело с Филип Димитров, на Любен Беров, съставено с мандата на ДПС и мълчаливо подкрепяно от БСП, служебното – на Ренета Инджова, и накрая на БСП – с премиер Жан Виденов. Политическата нестабилност, характерна за първите години на прехода, усложняваше условията за работа на централната банка.

От една страна, ръководството на БНБ, като държавна непартийна институция, трябваше да бъде лоялно към всяко правителство, каквото и да е то, и в рамките на своите законни правомощия да го подкрепя и да не му създава трудности. Управителният съвет на БНБ наистина се придържаше към това правило.

От друга страна, честата смяна на правителствата не позволи да се очертае някаква ясна и последователна линия на икономически реформи. Докато даден кабинет се ориентира в обстановката и разработи своя програма, настъпваше следващата политическа криза и идваше ново правителство, за да си отиде и то след няколко месеца. Реформата буксуваше. Ико-

номическата обстановка се влошаваше. Нямаше растеж. Бюджетът бе дефицитен. Инфлацията не спираше.Липсваше и необходимата нова правна и нормативна основа за банковата сфера. Парламентът прие през 1991 година Закон за БНБ и през 1992-ра – Закон за банките и кредитното дело. Но липсваха многобройните нормативни актове, доста подробни и сложни, без които банковата система не може да се контролира по надежден начин.

– Какво можеше и трябваше да прави БНБ в тази обстановка?

– Определихме няколко приоритетни задачи и паралелно с работата по тях решавахме текущите проблеми. Приоритети бяха: антиинфлационната политика, либерализацията на валутния, паричния и капиталовия (доколкото въобще го имаше) пазар, а също преструктурирането и приватизацията на банковата система. Задачи големи и трудни, а решаването на някои от тях зависеше повече от правителството, отколкото от централната банка. Ежедневна грижа бе: да се поддържа паричното обращение и да се заменят паричните знаци от социалистическия период с нови, да се осигурява известно рефинансиране на търговските банки с левове и валута (доколкото въобще имаше валутен резерв), за да продължат да работят преобладаващият по онова време държавен сектор и появяващите се частни предприятия, да се регулира формиращият се, много неспокоен в началото, валутен пазар (главно курсът на долара), да бъде подпомагано правителството при подготовката на така наречените писма за намеренията до МВФ и да се преговаря с мисиите на Фонда, БНБ да участва, когато ни поканят, в работата на Народното събрание и Министерския съвет (например по приемането на бюджета или по въпроси на външния държавен дълг) и прочее, и прочее. Текуща работа, „ на парче“, както някои високомерно се изразяват, колкото искате. При това – работа важна, която често не търпи и ден отлагане.

– Ако имате възможност да върнете годините назад, какво бихте променил?

– Днес, десетина години по-късно, от дистанцията на времето, вече поспокойно може да се направи оценка доколко успешно или неуспешно БНБ е изпълнявала функциите си в първите години на прехода и как е решавала приоритетните си задачи. Отминали са политическите пристрастия и на експертно равнище може да се постигне обективност на анализа с доста точни заключения. В широката публика обаче има натрупани неверни представи (просто защото става дума за специфична, непозната за нея банкова материя), а според мен – и някои предубеждения (например за мащаба на изнесените капитали или за банковата криза от 1997 година). Тези неверни представи и предубеждения се формираха под влияние-

то на непремерени или съзнателно насочени изявления на политици и други заинтересовани среди. При такива предпоставки всяко кратко изложение на главните събития в банковата система по онова време би прозвучало като оправдание или извинение. Би трябвало да се приведат фактически, цифрови, логически и документални доказателства. Сега не разполагаме нито с място, нито с време. Затова оставям тази особено важна и интересна материя за друг подходящ момент и ще се задоволя само с лаконично излагане на моята гледна точка по някои проблеми и събития.

Антиинфлационна линия БНБ следваше неотклонно. Главните инструменти бяха лихвените проценти и контролът върху паричната маса. Имахме временни успехи, но като цяло антиинфлационната политика се провали. През целия период годишната инфлация остана двуцифрена. По-късно – през 1996 и 1997 година – тя премина в хиперинфлация. Провалът бе до голяма степен предопределен от цялостната политико-икономическа обстановка. Не е възможно в условията на тогавашните хронични бюджетни дефицити, на намаляващо производство и непрекъснато отлагане на реформи да се спре инфлацията само с инструментите на централната банка, дори ако те безупречно са дозирани. А те не винаги бяха точно премерени – лихвените проценти бяха не само високи, БНБ ги поддържаше прекалено дълго. Необходимото за икономиката рефинансиране на търговските банки също е надхвърляло в определени периоди разумния размер и е ставало източник на инфлационни импулси.

Линията на либерализация на валутния и паричния пазар бе несравнимо по-успешна. Създаде се свободен междубанков валутен пазар. Валутният курс се формираше от търсенето и предлагането, при почти постоянна интервенция на централната банка (на което Иван Костов като финансов министър възразяваше). Имаше дълги периоди на относително стабилни валутни курсове. Допуснахме само една наистина сериозна криза на валутния курс през 1994 година, но се справихме и с нея с цената на приблизително удвояване на курса на долара (от около 25 на 45 лева за долар). Възползвахме се от първото нарастване на валутните резерви, за да отменим жалкия лимит валута (50 долара), който гражданите имаха право да закупят и изнесат в чужбина. Повишихме го на 200, а след това – и на 2000 долара. Либерализираният пазар функционираше задоволително.

Пристъпихме и към преструктуриране на банковата система, но резултатите бяха половинчати и противоречиви. ДСК, големите отраслеви търговски банки, както и някогашните клонове на БНБ (превърнати прибързано от правителството на Андрей Луканов в малки регионални държавни банки) принадлежаха на държавата. Контролът върху тях се оказа тру-

ден и неефективен. Нито едно от правителствата в началните години на прехода нямаше програма за приватизация на банковия сектор. БНБ също нямаше подробно разработено и мотивирано становище. Имаше само най-обща и смътна идея, която аз лично поддържах, че половината от сектора може да остане държавен, а другата половина да се подели приблизително по равно между частния – чужд и български – капитал. Тогава (пък и сега) не можех да си представя, че целият банков сектор ще премине в ръцете на чуждестранния капитал.

В тези условия преструктурирането на банковия сектор се ограничи до предоставяне на лиценз на няколко чужди банки, в консолидирането (обединяването) на малките държавни банки около някоя по-голяма (най-добрият пример е Обединена българска банка) и в появата на неоправдано голям брой български частни банки с малък капитал, взет понякога назаем от ДСК. БНБ не се противопостави решително на тази тенденция и това бе грешка. Ефектът от нея се прояви по време на банковата криза от 1997-а, когато голям брой банки бяха закрити по настояване на МВФ. Този въпрос се нуждае от по-подробен анализ, но го оставям за по-късно.

Така или иначе, без разумна, последователно проведена приватизация, банковият сектор не можеше да се преструктурира. И не бе преструктуриран. Работата се проточи с години и завърши едва през 2004 година с приватизацията на „Биохим“ и Банка ДСК, без да се създаде, по мое мнение, подходяща и отговаряща на националните интереси банкова система.

С подмяната на паричните знаци се справихме добре. Имаше един-два критични момента, но нито широката публика, нито правителствата усетиха нещо. След големи колебания, тъй като размерът на инвестицията ни плашеше, започнахме строежа на българска печатница за банкноти и ценни книжа. Решението се оказа правилно и печатницата бе завършена от управителните съвети, които ни наследиха.

Външният дълг на държавата не бе от компетенцията на БНБ, а на правителството и на Българската външнотърговска банка. По него работиха финансовите министри Иван Костов и Стоян Александров, техните заместници Димитър Костов и Пламен Орешарски, при най-активното участие на Чавдар Кънчев и Венцислав Антонов, а временно – и на Мариана Тодорова.

За мен работата в БНБ бе тежка и изтощителна. Това бе работа в нова, непозната среда. Никога преди не съм работил в банка. Имах известна квалификация по теорията на парите и международните валутни отношения и по онова време бях един от малкото в страната, които познаваха, макар и само по литературни източници, Международния валутен фонд и

неговата дейност. Сътрудничеството с Министерския съвет и Народното събрание също бе една деликатна материя. Приятно бе да се работи с Димитър Попов и особено трудно с Жан Виденов, който отначало, в продължение на месеци, отказваше какъвто и да е контакт с БНБ. По-късно отношенията се нормализираха. Взаимоотношенията в самия управителен съвет на БНБ, както във всяко обществено тяло, не бяха лишени от напрежения. Имали сме разногласия, но сме намирали пътя към общи решения. По-остри са били различията ми с Емил Хърсев и Стоян Шукеров, но и за тях нямам лош спомен. Когато изтече петгодишният ми мандат, управляващата тогава БСП определи следващия управител, като се спря първоначално на Атанас Папаризов, а след това – на Любомир Филипов. Народното събрание го избра, напуснах с облекчение БНБ.

– Имаше ли пряка намеса на правителствата върху работата на БНБ?

– Твърди се понякога, че е имало правителствена намеса в БНБ. Това е съвършено невярно. Правителствата, общо взето, зачитаха независимостта на централната банка и не се опитваха да налагат определени решения. Единственият въпрос, по който (по-скоро отделни министри, а не правителството) се обръщаха към нас с настойчиви искания, но никога със заплахи, бяха парите. Веднъж искаха пари за изплащане на заплатите на стачкуващи миньори, друг път – за изкупуване на реколтата, трети – за покриване на бюджетния дефицит над гласувания от парламента размер. На подобен натиск устоявахме. В отделни случаи отстъпвахме в размер, който според нас не застрашаваше равновесието. Не трябваше да го правим, но може ли без компромиси в онези трудни времена. При предоставяне на банкови лицензии и при определяне на размера на рефинансирането правителствата не са се намесвали. Със сигурност не са се намесвали пряко. Не изключвам напълно възможността да е имало опити за въздействие чрез отделни членове на управителния съвет, но и в тези случаи управителният съвет е взимал решения, ръководейки се от професионални критерии.

– През годините имаше обвинения и към БНБ за поддаване на натиск, за корупция.

– Когато корупцията стана обществен проблем, се отправиха обвинения и към БНБ. Всъщност възможностите за корупция в БНБ никога – и по мое време и след това – не са били големи. По простата причина, че в БНБ рядко решението зависи от едно лице. Решенията се вземат от колективни, по правило доста многочислени, органи като например от Комитета по прилагане на паричната политика, от управителния съвет или от други съвети. Имам известни подозрения, но не и доказателства, за

рушвети при възлагане на поръчки и доставки, но по онова време те не бяха в големи размери. Придържахме се към курс на икономии. Може също да се предполага, че някои валутни или левови рефинансирания са били повлияни от познанства и приятелства, но постепенно бяха определени строги правила, към които Комитетът по прилагане на паричната политика се придържаше. Няма нищо вярно в твърденията на едно политическо лице, заело за кратък срок висок пост в Банката, че „в БНБ се крият ужасяващи тайни“. Нито въпросното лице, нито някой друг след това можа да покаже поне една „ужасяваща тайна“. Целият архив на БНБ – от основаването ѝ до днес – е налице и може да бъде отново и отново проверяван. Сигурен съм в безупречното поведение на членовете на управителния съвет – Милети Младенов, Ганчо Колев, Любомир Филипов, Борислав Стратев, няма да изброявам всички имена. Няма и никакви външни белези за корупционна практика – никой от тях не е придобил значителна собственост, луксозни коли и вещи, не предприема чести пътувания в чужбина и не поддържа неоправдано висок жизнен стандарт.

– Отправяха се нападки, че БНБ не е предотвратила появата на „пирамидите“.

– „Пирамидите“ не са банкови институции и БНБ не контролира този тип формации, чието съдържание е измамата. Въпреки това БНБ на няколко пъти предупреди обществеността (включително и по телевизията): че трябва да бъде особено предпазлива, когато ѝ се обещават ненормално високи доходи – във формата на лихви или по друг начин. В завоалирана форма си позволих дори да назова имена. Казах да не вярват на „някой си Лайф“, нито на „някой си Чойс“, но не можех да спомена открито фирмата „Лайф Чойс“, нито коя и да е друга фирма, защото рискувах срещу Банката да бъде заведен съдебен процес за увреждане на престижа. И докато БНБ все пак се опитваше да отправи предупреждения, други важни институции и лица в държавата мълчаха. Нищо не предприеха политици, държавни и общински органи, полицията, прокурори и следователи, общественици, образовани хора в районите, в които „пирамидите“ бяха особено активни. Няма институция, която може да предпази наивника от лекомислени постъпки. Най-лесно е, след като от алчност си сглупил, да кажеш, че друг е виновен.

– А как ще отговорите срещу обвиненията, че Международният валутен фонд ни налага решения, без БНБ да брани достатъчно твърдо националния интерес.

– Смея да твърдя, че представителите на МВФ – ръководителите на мисиите Ануп Сингх, Кинкейд, Ан Макгърк, и резидентите Зервудакис,

Грегори Дал, Франек Розвадовски – бяха не само високо квалифицирани, но и твърде добронамерени. Те познаваха страната и разбираха нашите проблеми. Имахме с тях много спорове. Давам си сметка, че понякога не сме дооценявали основателните им внушения и забележки (например да не предоставяме с лека ръка лицензи на нови банки). Лично аз, поради формирани под влиянието на кейнсианството възгледи, вътрешно не бях склонен да приема консеквентната либерално-монетаристка линия на МВФ, но Фондът, а не БНБ, бе по-силната страна в диалога. Освен това, тогава, пък и сега, у нас в правителствата и извън тях доминират лицата и институциите, които вярват в „магическата сила“ на пазара, който уж бил в състояние да реши всякакви и всички проблеми по съвършен начин.

– Професор Вълчев, като приключихте с ангажиментите си към БНБ, с какво се занимавахте?

– Излязъл от БНБ, трябваше да се сблъскам със суровата действителност на две институции – държавната администрация и съда. Приетите от Народното събрания закони за така наречената реституция (с многобройните им изменения и допълнения) дадоха право на нашето семейство да получи обратно онези одържавени и национализирани имоти, които се бяха запазили в същата форма в ръцете на държавата, а за другите – да получи обезщетение във формата на компенсаторни записи. Започнаха сложни и дълги, невероятно дълги процедури. Когато социалистическата държава сложи ръка върху частната собственост, всичко стана мигновено. На 23 декември 1947-а сутринта Народното събрание гласува ЗНЧИМП (Закон за национализацията на частните индустриални и минни предприятия) и същата сутрин, още преди да е приключило гласуването в Народното събрание и преди да е публикуван законът, „тройката“ – новият директор, комендантът и полицаят – бяха вече във фабриката и получиха ключовете. Вярно е, че след това се съставиха подробни описи за тъй наречения нарочен баланс на новото държавно вече предприятие. Когато през 1948-а Народното събрание гласува ЗОЕГПНС (Закон за отчуждаване на едрата градска покрита недвижима собственост), трябваше в кратки срокове да подадем декларации. Имотите бяха бързо отчуждени, но обещаното обезщетение в държавни облигации въобще не бе дадено. Забравиха за него и дори не си направиха труда поне формално да отменят текста за обезщетенията в закона. През 1944 година ни казаха, доста учтиво наистина, че трябва да освободим къщата, в която живеехме, в покрайнините на София, за да се настанят съветски военни части, без да вдигаме покъщнината. Приехме го за естествено. Войниците бяха воювали 4 години, предстояха им още битки.

– Но нека се върнем на нещата от по-близки години.

– Коренно различна се оказа процедурата, когато трябваше да получим обратно част, подчертавам, само част от бившата ни собственост. Трябваше не само да доказваме правото си на собственост с купища документи (което все пак е нормално изискване), но да чакаме години докато администрацията намери време да се занимае с нашата преписка. И не само да чакаме, а да бъдем унижавани месец след месец в продължение на години. Били ли сте в Областната управа на София, за да видите как чиновниците са се оградили от гражданите, чиито въпроси трябва да решат, само и само да не бъде нарушено спокойствието им. И до този момент не само нашето семейство, много граждани имат все още нерешени преписки. Колко още години трябва да минат, за да се възстановят реално правата им, които законите са признали?

– Смущаващо беше, че Вие, господин професоре, член на Римския клуб, шеф на БНБ, бяхте наричан в някакви издания „реститут“. Не че да си възвърнеш собствеността е срамно, докато, когато са я експроприирали, е бликало от пролетарско достойнство.

– Реституцията имаше и има много противници – откровени и прикрити. Те пуснаха в оборот и понятие с обидна алюзия „реститутки“. Понятно е, че привържениците на социалистическата държавна собственост са против. Онези от тях, които се числяха към номенклатурата и изкупиха на безценица индустрията, протягат ръце и към градските имоти на бившата буржоазия. Те се намират обикновено в центъра на градовете и са ценни. Ако по някаква причина (липса на документи, преселили се в чужбина или измрели собственици) имотите останат държавни или общински, има шанс да получат и тях. От същите съображения се ръководят и представителите на новите забогатели групировки.

Нека не бъдем несправедливи. Собствеността върху част от запазените имоти бе възстановена. По-оперативно от държавната администрация работеше администрацията на Софийската община, за което сме ѝ благодарни. За съборената, изчезнала, продадена и прочее собственост получихме компенсаторни записи. Оценките не бяха на равнището на действителните цени, но такъв бе законът. Продадохме записите на малък процент от номиналната им стойност – по за 30, 20 и 15 на сто. Никой не ни е виновен. Да бяхме изчакали приватизацията на БТК, щяхме да получим 4–5 пъти повече.

По част от бившата ни собственост имахме работа със съда. Така наречената друга страна основателно или не влезе във владение на нашия имот. Тя не оспори някогашното ни право на собственост, а „откри“ из-

вестно нарушение в процедурата по реституцията. Започна дългогодишен съдебен процес, свързан с разходи за държавни такси и адвокатски хонорари, с насрочване и отлагане на съдебни заседания, с експертизи, с решения и обжалвания от инстанция на инстанция. Нека никой не се опитва да ме убеждава, че съдебните органи са работили по правилата и напълно безкористно. Когато „другата страна“ имаше интерес, делата се отлагаха с месеци и години. Когато си бе „подредила нещата“ и може би подходящия съдебен състав, делото бързо се насрочваше, изпреварвайки стотици дела с по-ниски номера. След 6 години съдебен процес решихме да сключим спогодба. И двете страни вече не бяхме сигурни, че можем да разчитаме на бързо и справедливо правораздаване. Сключихме „джентълменско споразумение“ и го изпълнихме. Всяка от страните спечели и загуби по нещо. Но не искахме повече да чакаме докато съдебната система се реформира.

Някои журналисти, пък и граждани, са ме питали защо живея в София, в апартамент, наследен от баща ми, а не в Швейцария или САЩ, където, както се говори, съм имал имоти. Какво да им кажа? Роден съм и живея в София. На едно и също място от повече от 80 години. Имам добро жилище и прилични доходи, получавам максималната пенсия. От имуществата, които при нормални условия бих наследил от родителите си, получих не повече от 20 на сто. Другото е продадено, съборено и потънало някъде. Не бива да сме максималисти. Имаше война, революция и продължителен социалистически период, а след това за известно време напълно разпаднала се държавност. Който иска да получи „задграничните ми имоти“, ще получи от мен пълномощно да ги прехвърли комуто ще или да ги продаде. Досега никой не е поискал да се възползва от тази възможност.

– Как станахте член на Римския клуб?

– Докато бях управител на БНБ, станах член на световноизвестния и изключително престижен Римски клуб. И не останах дълго в него. Дължи се на една случайност. През 1994-та в София пристигна по своя инициатива господин Шнайдер, главният секретар на Клуба. Посети ме в БНБ и разговаряхме обстойно по проблемите на банката и страната. Последва покана за срещата на Клуба в Хановер. Направих доста импровизирано и недълго изказване, което изглежда е допаднало на ръководството на Клуба и ми предложиха да стана редовен член, което, разбира се, приех като голяма чест за мен. По това време те се стремяха да привлекат членове от Източна Европа. Няколко години поддържах връзка с Клуба и плащах членския си внос (който съвсем не е нисък), но не можах да взема участие в други прояви на Клуба. Те се провеждаха някъде далече, предимно

в Латинска Америка. Освен това новият председател – испанецът Бартоломео Диас-Хохлайтнер – насочи дейността на Клуба предимно към социалните проблеми на Третия свят, което е встрани от основните ми интереси. Понеже се поотдалечих от Клуба, предложих на господин Шнайдер да приемат вместо мен друг българин и го насочих към академик Благовест Сендов и Александър Томов. И двамата по това време бяха активни влиятелни политици и учени с престижни публикации. Влязоха в писмена връзка, но не зная защо процедурата по тяхното приемане не бе довършена. Жалко е, че след моето излизане от Клуба в него не влезе друг известен български политик или учен. Подобни позиции, веднъж завоювани, не бива да се изоставят. Вярно е, че членството в подобни организации е свързано със значителни разходи (членски внос, пътувания, домакинство на международни прояви и прочее), но връзките, които се създават на високо интелектуално, политическо и икономическо ниво могат да бъдат от полза за страната, а може би и за лицето персонално.

– Все още не мога да забравя наша среща през 80-те години, когато Вие, обратно на ентусиазма, че колективите могат да станат собственици и стопани, отрекохте централизираната икономика с думите: „Това не е икономика, щом планира с копчетата на ризата ми.“ Но няма ли нещо също така смешно в капитализма, който строим сега?

– От 15 години съм свидетел на дълбоката социално-икономическа и политическа трансформация на обществото в България. Новото общество е, можем да го наречем, и то в действителност е по същество капиталистическо. Поради това е свързано с типичната на капитализма социална диференциация, която вече е доста напреднала. Тя е дълготрайна и устойчива. Далеч по-устойчива от държавните, административните и политическите структури. Те може да се променят. Социалната структура ще запази облика си, типичен за капиталистическото общество.

В политическата сфера е установена и – нека се надяваме, че ще се запази и стабилизира – системата на парламентарна демокрация, местно самоуправление и република. Смяна на формите в тази област в бъдеще, обаче, не е изключена (например към по-авторитарно управление). Членството на страната в Европейския съюз може да се разглежда като пречка към подобна нежелана еволюция.

В икономиката доминира като че ли тенденцията към свободно пазарно стопанство с намаляващ дял на държавата както като собственост, така и като регулиращ фактор. Делът на държавата, обаче, все още е висок. Тя преразпределя около 40 на сто от брутния вътрешен продукт и в последните години не се забелязва линия към намаление на този дял. Сред

политиците и макроикономистите най-многочислени и гръмогласни са средите, които са привърженици на икономическия либерализъм и които вярват във всемогъществото и съвършенството на пазарните механизми. Те отново и отново настояват за отдръпване на държавата от икономиката и за намаляване на нейните регулиращи функции. Тази реакция е разбираема след почти 50-годишен период на тотално одържавяване и централизирано планиране.

– Поколението на безсребърниците се вписва към скептиците за това, че пазарът е всичко.

– Когато се апелира за продължаваща либерализация, не се забелязва, че със сформирането на интеграционни общности (от типа на Европейския съюз) и с разгръщането на тенденцията към глобализация се появяват проблеми, чието решаване не е възможно само с пазарни механизми. Не е случайно, че Европейският съюз залива страните членки с изисквания и задължителни предписания за регулиране на различни сфери на икономиката и обществото. В регионален и глобален мащаб стават все по-необходими мерки и институции за централизирано финансиране и регулиране на опазването на околната среда, за развитие на здравеопазването, образованието и научните изследвания.

Така че тенденцията към тотално свободно пазарно стопанство едва ли ще се развива неотклонно. По-скоро ще се установят форми на комбиниране на свободния пазар с нарастващо централизирано регулиране, но без колективните форми на собственост да се превръщат в доминиращи. Особено голямо значение ще имат, изглежда, централизираните преразпределителни процеси. България няма да представлява изключение в това отношение.

Интервюто взе Румяна Братованова
април 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Харалан Александров

– Ще започнем с традиционните въпроси: семейна среда, детство…

– Аз съм роден през 1967 година и нищо не помня от първите си години освен разказите на моите родители за тях. Израснах в София, в центъра на града, където и досега живея, в къщата на родителите на майка ми. Баба ми е от славен македонски род, който след участие в Илинденското въста-

ние и всякакви четнически начинания се установява в София. Докато баща ми е от Шумен. Той беше заврян зет, известно време. И е човек, който успява да направи бърза кариера в своята научна област –занимава се с горска генетика. В годините, когато израстнах, той отсъстваше; имах типичния „баща в командировка“, когото, общо взето, го няма голяма част от времето. За сметка на това беше в някакъв смисъл привилегирован, тъй като имаше възможност да пътува доста тогава. За 70-те години това определено беше привилегия. Има няколко специализации: в Швеция, в Съединените щати, в Канада. Доста обикаляше и всеки път, като се връщаше, беше много вълнуващо, защото носеше усещането за големия свят. Носеше някакви интересни неща, които тук ги нямаше. Беше едър, снажен мъж.

Това, което може би е необикновено за моето детство, е, че имах прабаба, която ми разказваше за своя живот. Тя почина може би на 97–98 години. Много са дълголетни хората от този македонски род. От нея съм чувал, това помня много ясно, истории как турците опожаряват Крушево – откъдето бе тя. Така че, за разлика от повечето хора, родени през 60-те години на XX век, свързани с тази част от миналото на България, когато сме живели с турците и с разни други, най-вече чрез Иван Вазов и чат-пат чрез Захари Стоянов, чувал съм това на живо. Така да се каже, зная тази история. И един от много ярките ми спомени е за турци, които запалват едно българско градче, хората плачат и бягат, за да се спасят. Прочее, индоктринацията по отношение на другите, на турците, разбира се в нашия случай, е почнала много рано при мен и съвсем лично. Вероятно ще стане дума как развих интерес към етническите и културните общности, с които и професионално работех, но началото е важно.

Иначе имах лъчезарно и щастливо детство. Учех в едно централно училище – „Граф Игнатиев“. Бях в един клас с деца, които живееха в този район; повечето от тях, после разбрах, са от известни стари родове. Например Петър Стоянович, с когото сме приятели от деца. Друг с впечатляваща кариера напоследък е Георги Ганев, с когото сме израсли в класа, а също така и Камен Балкански.

В махалата, в която живеех, всъщност във входа на кооперацията, имаше интересни хора. Някои от тях досега са живи – като Жана Гълъбова, с нея много пъти съм говорил, тя, например, ми подаряваше на много крехка възраст преводите си на Ницше. Не зная как това ми се е отразило, но съвсем определено беше впечатляващо и съм го запомнил.

– За политика говореше ли се във Вашата среда?

– Беше много особено с политиката. По силата на политическото разцепление в македонския род, от който има двама видни представители на

лявата македонска линия, включително един, който е жив и здрав – Иван Николов. Той беше с много висока позиция, струва ми се, че преподаваше в АОНСУ, политикономист, който след това беше един от първите дисидентстващи – сред основателите на Клуба за гласност и преустройство. Беше един вид либерален патриарх. Това бе, така да се каже, дефиницията, която беше на власт.

Много по-късно се разбра, че има и друг от този род – брат на моята баба. До неотдавна той живя в Съединените щати като свещеник и глава на българо-македонската общност, както може да бъде определена, понеже те са емигрирали през 20-те–30-те години там и твърдят, че са българи, но и македонци. Бил е много близък с Ванче Михайлов, бил е редактор на „Вардар“ – Георги Николов се нарича. Аз разбрах за него по-късно, когато при моята прегледна биография на обещаващ млад човек имах всички изгледи да се интегрирам в елитите.

Спомням си как ме приемаше в Комсомола в Английската гимназия Иван Кръстев, известният наш политолог. Той беше може би 10–11-и клас, когато аз бях в подготвителния. Научил бях всичко за петимата и шестимата от РМС, за БОНСС, всякакви дати знаех, но някак си никак не ме вълнуваше тази част от историята на партията. И изведнъж ме попитаха кой е председател на Държавния съвет, та страшно запецнах насред изпита. Там някаква тричленка седеше, имаше червени знамена, беше много тържествено. И се оказа, че бил Тодор Живков, но аз някак си не можах да направя връзката, много се засрамих, изчервих и изпотих. Тогава Иван Кръстев ми прошепна, след като аз ги изброих всичките там други главатари – Станко Тодоров, Гриша Филипов, половината политбюро – вика: „Другарят Живков“. Като го казах, той прекрати изпита, за да не стане някоя друга издънка. Това помня от онзи ритуал.

– Концепцията, че партията и държавата са вече едно…

– Да, да, да, явно тогава нещо не я бях научил правилно. Със скритата семейна история, антикомунистическа на практика, много късно се свързах и някак травматично. При едно от моите летни гостувания в Шумен, откъдето е баща ми, сестрата на моята шуменска баба няколко пъти намекна, че нещо при нас не е съвсем наред със социалната доктрина. Това беше доста притеснително за моите родители, които явно искаха да ме предпазят. Спомням си, че рецитирах стихотворения на Христо Ботев и тя каза: „Абе, трябва да внимаваш с Христо Ботев, защото той малко комунист е бил.“ Аз попитах: „Е, това не е ли прекрасно?“ А тя: „Не, никак не е прекрасно.“ И ми разказа своя живот. Била женена за много заможен човек. Той не бил въвлечен в политическото управление, така че не го

убили, но бил репресиран по всички други начини. Скоро след това умира, като успява някак си да предпази баща ми и неговия брат да не отидат да учат в Москва, да се занимават с дипломация, като казва, че е по-добре да си седят тук, тук все пак не е толкова страшно. И малко парадоксално е, че моето семейство по бащина линия сега реституира някакви къщи и магазини в Шумен, напълно неочаквано. Но около промените имаше много драматични спорове между баща ми и други наши роднини с ясни позиции и, общо взето, с гняв срещу безобразието на комунистическото управление като цяло, особено погрома срещу турците през 1984–1985-а. Някак си започнаха да си дават сметка, че това е абсолютно неприемливо и че няма бъдеще.

– А те бяха членове на комунистическата партия?

– Баща ми беше член на Партията. Но никога не е бил особено активен в нея. Всъщност е интересно, че той направи скок в социален план след промените – беше министър в двете правителства на Андрей Луканов, които бяха сглобени от хора, неангажирани истински, не част от апарата.

– Наричаха ги експерти.

– Експерти, да. Той по това време беше директор на Института за гората, човек с международни приноси, с безброй публикации на всякакви езици, който постоянно пътуваше по конференции. Аз отчасти станах етнограф и, за да избягам от къщата, защото вече беше станало доста напечено; имах много ясна теза на коя страна трябва да застана, а баща ми беше ангажиран с онва управление.

– А кое направи тезата Ви ясна?

– Това бе много важен за мен период. През 1986 година отидох в армията, разбира се. И за моя голяма изненада, а и за изненада на целия род не отидох да подслушвам чуждите радиостанции както правеха възпитаниците на Английската гимназия, а попаднах първо в „черния полк“ в Симеоновград (или Марица), след което бях прехвърлен оттам. Това беше доста драматичен период, защото там се търчеше общо взето по 12 часа на денонощие. И се крещеше, и се стреляше с автомат. Имаше много скрито насилие, мисля, че беше институционализирано, че беше част от задачата на армията да нанася травми на младите мъже. Аз не бях подготвен за това.

Да ги подготвят да бъдат жестоки, когато имат власт и как да бъдат лицемерни и покорни, когато нямат. Това беше основната социализираща функция, вторият дневен ред на тази институция. Много разрушително от гледна точка на психичното здраве. После извадих голям късмет, защото решиха, че дори за там не съм благонадежден и ме изпратиха в Белене –

в Хидростроителни войски, където беше най-щастливият период от казармата. Бях година и половина в едни разградени бивши бараки на ТКЗС, на брега на Дунава, съвсем близо до острова със затвора; в компанията на още неколцина като мен идеологически неудобни хора. Кой – дядо му имал фабрика, кой… Спомням си, че имаше едно момче Кукулис, едно момче Каралей, хората просто не бяха българи. Имаше Конфорти, очевидно евреин. Или трябваше да имаш роднини в лоша империалистическа държава. Аз тогава истински бях се виждал само веднъж с една от дъщерите на брата на баба ми, чрез която се сродихме с руското дворянство – тя се ожени за човек, който се казва Никита Лопухин и е пряк, по бащина линия, потомък на князете Лопухини, а по майчина – на Толстой, по пряка линия, дъщеря им е праправнучка на Толстой и съответно е наречена Софя Толстая. Само нея бях виждал. Обаче фактът, че ги има тези хора, вече ме правеше тежко подозрителен, което аз преживях като голяма несправедливост. Нямах никаква лична отговорност за това, че някакъв човек, който наистина ми е близък роднина, в Америка е създал църква, учи хората на български и поддържа твърда, очевидно некомунистическа линия, не знам дали антикомунистическа: води беседите, църковните, по „Гласът на Америка“, което по това време се оказва директна пропаганда. И на всичкото отгоре, периодът точно преди да отида в казармата съвпадна с петдесетгодишнината от ръкополагането му и съответно – сватбата му с Вера Бунева, сестра на Мара Бунева, от Тетовския род, за която има народна песен. И по това време, тъй като той беше разпознат от Вашингтон като глава на българската общност, всички жестове на уважение от страна на властта се състояха – появиха се адреси от Сената, от Конгреса, както и негови снимки под ръка с Рейгън* и Рейгъновица. Това са непростими неща, това беше съвсем скоро след като Рейгън беше обявил Съветския съюз за „империя на злото“ и беше подкарал своята политика на „звездните войни“. Всичко това ме сполетя някак си съвършено изненадващо. Моите родители явно бяха избрали линия да защитават децата си от тази част на семейната история. А, пропуснах да кажа, че майка ми, която цял живот е била една много обгрижваща и подкрепяща жена, беше библиотекар в Народното събрание. През лятото отвреме-навреме пускаха и хора, които работеха в тези институции из разни луксозни почивни станции, направени за високата номенклатура. Така че аз дори два-три пъти буквално съм се засичал с представителите на управляващия елит. Виждал съм ги как се разхождат по гащички на плажовете.

* Бел. ред.: Роналд Рейгън е президент на САЩ през 1981–1989 г.

Цялото ми усещане беше, че съм нещо като периферна номенклатура, че по-скоро съм от хората, които са толерирани и привилегировани в режима, отколкото от тези, които са отхвърлени, ако въобще съм имал съзнание за това. И това естествено напълно се промени. А, освен това, в Английската гимназия се засякох с всякакви такива като Тодорчо Славков*, които бяха буквално чеда на кастата, която управляваше. И беше доста притеснително за мен, тогава много неща ми се наложи да преосмисля, грубо казано. Но истинска изненада бяха историите, които почнаха да ми разказват моите съвойници със сменени имена. Минаха месеци докато си кажат турските. Тогава за първи път се докоснах до мрачното лице на режима, което оставаше скрито в София. Ако си роден в този квартал, в тази част от София, ако си учил в Английската гимназия и родителите ти са добре поставени, на практика със сигурност през 80-те години не виждаш репресивната страна на режима.

– Това стана през 1985-а?

– 1986–1988 година.

– Перестройката и литературата, която дойде чрез нея, беше ли част от това?

– Появи се, беше много смешно, защото в Белене тутакси бях назначен за нещо като началник по силата на това, че не съм криминално проявен, както бяха другите българи-християни; не бях турчин, помак или от ромски произход, от каквито беше основната група. И ме сложиха да пускам там химна и да направя библиотека. Това беше всъщност моя идея, която реализирах с помощта на майка ми. Тя периодично подаряваше част от книгите от препълнения фонд на Народното събрание. Изписахме ги за казармата и всички бяха много щастливи, най-вече офицерите, които изядоха и изпиха парите, с които трябваше уж да купят книги. И ме забравиха, на практика никой не се занимаваше с мен. Нямаше голям интерес към четене на книги по онова време и аз можех да върша етнографска работа: обикалях и разпитвах разни неща, интересувах се от историите на хората. Поразителни неща научих. Тогава се появиха, между другото (понеже при мен идваше цялата периодика), всички пропагандни материали, които трябваше да бъдат разпространявани – бяха част от идеологическата работа в казармата. И започнаха да идват едни „Огоньоци“, в които имаше странни неща. Истината е, че не ги четяха много освен мен. Докато се усетят, че ги чета и че ги пробутвам на войниците. Об-

* Бел. ред.: Тодор Славков е син на Людмила Живкова и Иван Славков, внук на Тодор Живков.

що взето, ставаше ясно, че Сталин не е добър човек, нещо по-страшно отколкото лош човек. По едно време ме хвана полковникът по политическата част и имахме много любопитен разговор. По това време, някъде 1988-а трябва да беше, под очевидния натиск за промяна и всичките имитативни хватки, които тук бяха така добре усвоени, като че ли се случи нещо от рода, че се отмениха част от наследствените привилегии; да кажем, вече за внуците и правнуците на активните борци нямаше да има приемане без изпит във висшите учебни заведения. Това беше доста притеснително и той дойде да се консултира с мен. И ме попита дали смятам, че ще свършим дотук или ще продължим. Аз му казах, че, като се започне отказ от привилегии, за аристокрацията обикновено това свършва с някаква революция. Той много се притесни и дълго се чудеше какво да прави сега, защото хем идват от Съветския съюз, хем очевидно атакуват фундамента, върху който е изграден целият мироглед на тези хора. За тях беше много объркващо.

Но тогава разбрах, главно чрез историите, които чух от тези момчета, как изглежда мрачното лице, жестокото лице на режима. Той си е откровено репресивен – тогава, когато и там, където може да си го позволи, без да бъде санкциониран. Другото, което видях, беше бедността и нищетата, оставаща скрита също в градовете. Видях хора, които не могат да четат и да пишат. Видят хора, за които живеенето в казармата, ужасно примитивно като битови условия, за тях всъщност бе напредък. Не бяха имали шанс да спят в легло с чаршафи до този момент, за тях това имаше цивилизоващ и образователен характер.

– Това бе по времето на силно развития комунизъм.

– Това бе времето на силно развития социализъм, който аха-аха да прерастне в комунизъм.

– Модернизираната България.

– Точно така, това бе 1986–1988 година. Аз лично смятам, че ужасно вредно е да се ходи в армия, особено от този тип, но за мен – доста сериозно познание произтече. Другото, което научих и което мисля, че разви интереса ми към граничните ситуации, е, че видях хора толкова занемарени от гледна точка на социализация, на грижа и на образование, че малко трудно се вписват в обичайните категории на човешкото. Там имаше хора, които редовно се пребиваха, изнасилваха, напиваха, ядяха змии… Неща, които отпадат от категориите не просто на цивилизовано поведение, а на човешко поведение. Това са промени, които в една расистка или фашистка типология биха били определени като *subhuman*, като *Untermenschen*, като полу-, подчовешко. Така че цялата прегледна, вчеса-

на, симпатична картина какво представлява България, която човек развива, като учи в Английската гимназия, напълно се разпадна и трябваше да се науча да разбирам какво се случва. В този смисъл, когато след това започнаха промените, когато дойдох първата година в Университета, 1989-а, бях малко по-подготвен за това, което предстои. Аз просто бях видял човешкия материал, който щеше да захрани криминалната страна на българския преход. Всички тези „мутри“, които наизскочиха и много се изненадахме, че ги има, аз вече бях виждал, бях живял с тях.

– А този опит в казармата и потресът, който сте изпитал две години…

– Общо взето, първите месеци беше потресът, после някак си почнах да интегрирам този опит.

– Закърняхте ли или тогава решихте да се занимавате с това, което правите днес?

– Мисля, че по-скоро второто. Има няколко самосъхранителни стратегии в подобна ситуация. Едната е да възприемеш тези правила, да се адаптираш към тази норма, за да оцелееш. Това е нещо, което аз отказах да направя и което по силата на това, че бях сравнително привилегирован, вътре в общо взето наказателен полк; че не бях криминално проявен, каквито хора имаше много; че родителите ми бяха с добра позиция… Баща ми се разтревожи, едва като видя какво става – той следваше тезата, че не трябва да се ходатайства, казваше: „Не, не, не, той да отиде както си му е по реда, там ще стане човек, там ще стане мъж.“ И като видя какво чудо е, мисля, че леко се притесни. Беше късно, аз вече се бях оказал там. Но поне се появи и, мисля, че се срещна с началника, който някак си пое грижата да ме покровителства доколкото това беше възможно. Та, мобилизира се тази система на връзкарство малко постфактум. Другото, което ми помогна, беше, че бях физически силен, вече не съм така, но тогава бях сто килограма мускули и просто можех да се бия, колкото и да не ми е присъщо. Наложи се да ходя охлузен първите седмици, понатупах там двама-трима от тарторите и се позиционирах отлично. Точно както е описвано в много разкази за криминалната култура, главно в руските лагери и затвори. Буквално се позиционират хората според това колко тежат и колко са свирепи. И аз се наместих в горната част на този микросоциум. Просто не бях човек, който ще се остави да го бият и да го тормозят физически. Всички с уважение се отнасяха към мен, разбойниците там. Повечето имаха кариери, кратки и славни, на „мутри“ след това, голяма част не са живи. Не че поддържам контакт, но два-три пъти в следващите години някакви мерцедеси спираха по улицата и много хора ми се

радваха, искаха да общуват с мен, което беше доста конфузно. Бяха предсказуеми кариерите им.

– Конфузно за Вас, не за тях.

– За мен. Не, те се смятаха поласкани, че ме познават. По-късно, когато през 1996-а реших да изследвам субкултурата на „мутрите“, това ми помогна, имах ключ към поведението на тези хора и знаех как можеш да стоиш с тях, без да се отключи примитивна агресия.

– Тази позиция на лидерство или поне на недокоснатост се базираше на стоте килограма или на интелектуалното лидерство?

– Първо, трябва просто телесно да се бориш, то е точно като *pecking order* – едрото пиле избутва другите да се накълве първо. След което, в един момент, като се понаместиха нещата, започнах много да ги озадачавам. Например – отказвах да тормозя младите войници. Не защото съм добър човек, а защото го намирам за отблъскващо. В смисъл: не смятам, че е нужно особено морално усилие за това, но просто човек се чувства ужасно, ако превръща някого в роб. Но там беше абсолютно легитимно, това се очакваше да правя. Но понеже нямах слуги, за разлика от други като мен, сам си се оправях, нямах нужда от някого, който да ми пере дрехите и да търчи наоколо и когото от време на време да удрям по главата, това доста озадачи и обърка част от хората, които попадаха в категорията на стокилограмовите. Те започнаха да се опитват да разберат какво е. Малко ме изключиха.

– Вие им разрушихте системата.

– Не исках да се впиша в тази система. Най-големият успех, който постигнах във втората част на този период, е, че си образувах нещо като кръжец. Не зная дали беше лидерска проява, но имаше и други хора, които се държаха встрани от цялото безумие. Имам някои много добри приятели от това време, точно такива, съвършено случайно попаднали там, по политическа някаква причина, с които направихме кръжок по английски. Дори един-двама от младшите офицери, от старшина-школниците, се включиха в него. Така че се захванах, опитвах се да вложа смисъл в това, че две години съм заточен на края на света и да свърша нещо полезно, с което да се чувствам добре. И интересното беше, че нямах усещане да съм репресиран или наказан по някакъв начин.

От една страна, аз бях от всичките там неблагонадеждни типове, събрани в това поделение в Белене, но изглеждах като човек, на когото може да се разчита. Изглежда е имало у мен известна доза опортюнизъм. И бях сложен за библиотекар, което си беше скатавка, по силата на това, че бях отговарял за културно-масовата дейност в училище, а именно – бях ги во-

дил на театър, и това си вървеше с досието. А, между другото, накрая се напих с ВКР-то и отворихме касата и прочетохме в нетрезво състояние моето досие. Тогава видях какво значи да си белязан. Всичко, целият ти живот е там на няколко страници: „Добро момче, учило това, баща – член на Партията, майката работи в това…“ И всичкото с червен флумастер подчертано. Имаше и няколко реда: „Роднини в Съединените щати, брат на баба му еди-кой си, активно участие“ – всичките тези прекрасни неща: антикомунист и реакционер. Така с тъмносиньо бяха подчертани, но биеше на черно. Тогава разбрах какво значи… Все си мислех, че не е истина това, някак не ми се вписваше в картината за света. Но се оказа, че си го има и че си е част от реалността. Вече ми се струваше малко смешно. На мен беше възложено да се включа активно в културно-масовата дейност, която се схващаше като вторично и третично консолидиране на новата идентичност на турците и помаците. И едно от нещата беше, че трябваше да ги водя на кино. Няма да забравя как ги заведох на филма „Време разделно“, който беше направен пищно, с много пари. И преживяването си докато тези хора го гледаха. Общо взето, тезата беше: „Това вече ви се е случвало веднъж.“ На тях им се беше случило току-що. Е, в интерес на истината не ги бяха закачвали на ченгел и набучвали на кол.

Цялата теза за развихрянето на садизма и на насилието, при положение че на тези момчета родителите им бяха малко по-надолу в лагери, тормозени и пребивани, имаше травмиращ ефект. Аз просто виждах как едва издържат, как едва стоят в киносалона. Много се потресох, почувствах се зле, защото бях нахендрен в тази роля. На практика това беше един от малкото ми частни бунтове срещу модела на злоупотреба – просто отказах да проведа, как се казваше, разяснителната беседа. С което ужасно разочаровах полковника, който възлагаше много надежди на мене, защото ме беше разпознал като красноречив човек, на когото може да разчита за промиване на мозъци. Просто му казах, че не го разбирам, объркан съм, глупав съм, съжалявам, но няма да правя това. И след това не ги строихме на плаца, за да им кажем как са били потурчени и как сега трябва да са щастливи и благодарни за това, че са си върнали идентичността. В това не участвах, дотам стигнах, но тази стъпка не направих. Другото, което не направих, бе, че не се натиснах достатъчно, за да ставам член на партията. Оказа се, че дори в онези много прокълнати места, ако много се стараеш, има шанс за това. Условието обаче, което вървеше с него, беше да стана командир на взвод. Казах, че нямам сили, не съм подготвен, не се чувствам достатъчно отговорен. Истината е, че беше страшна беля да ставаш командир на взвод, който се състоеше 80 процен-

та от роми, които постоянно бягаха и се напиваха. Отговориха ми: „Разбираме, добре.“ Така се разминах на косъм. Тогава започна труден период в отношенията с баща ми – критикувах го яростно, а той ми отговаряше, като всеки баща, чийто син го напада, най-често необосновано: „Теб комунист те храни.“ Това беше силен аргумент и аз реших, че трябва да спре да ме храни, че е време сам да се захвана с това. И при първа възможност, понеже вече заниманията с литературна теория и критика, които са любопитни, почнаха да ми се струват ирелевантни към живота, използвах една възможност, предоставена ми от Васил Гарнизов, небезизвестния наш етнограф, антрополог и политолог. Не зная как се запознахме. Всъщност големият ми шанс по това време беше, че един от моите изтъкнати роднини, моят вуйчо Тома Томов, който е психиатър и директор на Българския институт за отношения между хората, каза, че има възможност да се включа в различни начинания, свързани с групова динамика, със социални дейности, с психология и психоанализа. По него време това движение започваше да излиза на повърхността чрез общност от хора с различни професии, които започваха да развиват идеите за терапия в България. Аз бях съвсем млад. Тома бе един от тях. Другите хора там бяха Филип Димитров, Николай Михайлов.

Всъщност психоанализата стана възможна едва преди няколко години, с включването на голяма група млади и недотам млади българи в Международната психоаналитична мрежа и преминаването през тази доста консервативна, но неизбежна процедура на личната психоанализа, по-скоро тогава ставаше дума за терапия, която е психичното информиране. На мен тези неща ми станаха интересни, по-точно подредбата на психоаналитичното знание и методи за разбиране на социални феномени. През 1991–1992-ра се включих в един проект, за междуетнически напрежения. Това беше първата ми връзка и образование за конфликти. Тогава отидох в турските села и ми стана интересно. Паралелно започнах да се занимавам малко с психоаналитични изследвания и все повече с антропология, доколкото я имаше. Ходихме из Кърджалийско. Тогава не знаех езика, така и не го научих като хората, та затуй отидох при помаците впоследствие.

После на сцената се появи този невероятен човек Асен Баликси, с когото веднага се харесахме и който ме покани да му бъда нещо като асистент. Получих от него нещо, за което съм му благодарен, изключително луксозно индивидуално либерално образование по антропология, точно това, което смятам, че е хубаво да се прави за младите студенти. На практика в едно село, в което останах две-три години, той ми даде книги,

прочетох ги, показа ми метода, каза ми кое на кое съответства и ми преподаде голяма част от антропологическата теория, не в класна стая, както го е правил къде ли не – в Монреал, в *MIT*, на други елитни места – направи го лично за мен, по повод конкретни факти, чрез конкретни затруднения, което е възможно най-луксозното обучение. Аз, между другото, нямам диплома за антропология, нямам магистратура, имам, разбира се, дисертация, която е антропологическа. Но смея да твърдя и да се наричам антрополог благодарение на това, което този човек направи за мен. Истински тогава направих връзка с живота и със света на хората, който разпознах като чужд и далечен през онези критични години в армията. Дадох си сметка, че, колкото и да звучи банално, наистина съм отглеждан в саксийка, добре поливан и наторяван, за да израстна такъв – охранено синче от добро семейство, което радостно се вписва в следващото поколение на индоктринатори, по същество, защото това беше идеята на образованието. Трябва да призная, че донякъде приемам тезата на Андрей Райчев (но повечето му тези не приемам), че интелигенцията е отглеждана, за да се занимава с индоктриниране, да произвежда идеологии, които да бъдат спускани надолу чрез репресивния апарат и да бъдат наливана в главите на хората.

– Ама това е комунистическа теза, защото в свободните общества, както знаем, интелигенцията критикува каквото падне!

– Точно така. Тя е нещо друго, тя не е класа, колективно отглеждана, а по-скоро съвкупност от индивиди. Така че, тези неща станаха ясни; и разломите между идеологически поддържаната и доста сресаната и подстригана версия за реалността, и това, което се случваше, стана много ясно. Оттогава до момента това, което съм правил публично, са различни опити чрез различни стратегии на свързване да разбирам това какво се случва с хората, между тях и в умовете им. Някак си след дълго седене на терен, когато възникна Институтът за отношения между хората, съвсем естествено си намерих мястото. Имах също важен период, когато се научих да преподавам. Ако има нещо, което мога да правя добре, мисля, че е да водя упражнения и лекции, да бъда добър преподавател; имам доказателства за това. Има достатъчно студенти, които твърдят, че са научили нещо от мене. Това стана възможно по силата на това, че се създаде Програма по социална работа в Бургаския свободен университет през 1996 година. Другото, което се случи, е, че етосът на антрополога е на наблюдател, на човек, който е малко вън от света, докато аз започнах да развивам класически активистки тип, интервенистки тип свързване с хората. И реших, че мога да направя нещо повече за тях. Тогава започнах да правя

опити, които попадат в рубриката „*Community development*“, значи развитие на общностите. Намериха се хора активни, които искаха да направят нещо за себе си. В един момент стана ясно как травматичната история, която имат като група, ги подготвя да бъдат жертви, прави ги зависими от патриархални и други злоупотреби. Класическият пример е, което прави ДПС във вида, в който е в момента, Ахмед Доган с тях: на практика монополизира политическото им участие и ги държи на доста ниско равнище на развитие спрямо останалата част от страната и възможностите, които биха имали.

– Този модел търсен ли е или просто много добре уцелен от такъв лидер?

– Той е много добре уцелен. Той дори в етапа на ранното структуриране на отношенията имаше много смисъл, защото беше важно да има политическо представителство на турците. От определен момент нататък, обаче, повече вреди отколкото помага, защото блокира процесите на себеразвитие и на излъчване на истинско лидерство отдолу.

– Това е замразяване на общността в някакви патриархално-диктаторски рамки.

– Да, то не е същинска диктат, защото той, Доган, няма целия контрол върху нещата. Но е много авторитарно и в много голяма степен насърчава и експлоатира зависимостта. Така че отдавна е спряло да бъде полезно. Въпросът е, че като че ли засега не може да се появи нещо алтернативно. Няма нищо по-антилиберално от политиката на „либералната“ организация ДПС в момента: пълното захлупване на тези хора, с всичките му последици.

– Не мислите ли, че насоките на политиката отново са вързани само с икономика и с някакви тук-таме социални политики, но никога с отношението към хората?

– Хората са напълно изключени, това е голямата драма на цялата организация, цялата институция в ума на хората. Имам такъв пример от заниманията ми с една млада ромска организация, които страшно искаха да си направят офис, беше много важно за тях. И след като успяха да намерят някаква стая, боядисаха я, взеха стари мебели от ОФ-организацията, и един ден отивам – що да видя? Сложени едно голямо бюро, Т-образно, една голяма маса, около която всички са се наредили. Те, голи цигани, бедни, обаче моделът на организация и власт в организацията е очевидно на партийна ядка, която трябва да има шеф, голям началник, всички други да се строят под него и да рапортуват. Тежко неефективен и забатачващ модел за организацията, който те обрича на това да си беден и мизерен.

И да се възпроизвежда постоянно. Това са неща, с които хората израстват, които научават в ранната си социализация – в семейството и в такива институции като армията, разбира се. Явно, че темпът, с който те се променят и с който умират едни модели, а се появяват други, е много различен за различните групи.

– Може ли да се върнем сега малко към Вашата лична история? Какво Ви отне и какво Ви даде този избор, тоест избори, защото Вие вървите в неординерно професионално развитие?

– Отне ми спокойствието на улегнала и сигурна кариера, на това, че се полагаш в някакъв коловоз и знаеш, че си вървиш, че се търкаляш в него. Аз някак си непрестанно се колебая и се лутам между различни модели, между различни теории. Пребивавам, така да се каже, интелектуално в някакво, както често го наричат, постмодерно, което пък може да означава и дезинтегрирано, състояние на ума. Тоест, никога нямаш, не можеш да постигнеш позитивистката сигурност, че нещата са такива, каквито е казано, че са.

– Ами ако не искате да сте постмодерен?

– Това е голямо наказание да си по този начин несигурен и фрагментиран и, мисля, че копнежът по сигурност и стабилност е напълно разбираем и легитимен. Аз отчасти се опитах в моя личен случай да го постигна, търсейки. Сега си давам сметка, че това е опит за връщане към загубения патриархат, утехата, уюта на този тип традиционни и топли общности, каквато са помаците. Това, което обаче се случи, е, че те вече не са същата общност. Те самите са „изправени“ пред кризата на късната модерност, няма такова защитено място. Ние сме в режим на постоянна несигурност и търсене, с всичките произтичащи от тях колебания и тревоги. И доброто на това е, че те държи нащрек и че се опитваш да проверяваш всички примамливи, изкусителни модели, които ти се предлагат за обяснение на това, което се случва. Така че – това е хубавото в някакъв смисъл и аз мисля, че си заслужава усилията.

– Ако бяхте започнал отначало, виждате ли се с къща, пълна с челяд?

– Мисля, че ужасно разочаровам моите родители, включително старата ми баба, която е на 96 години, и се е запнала да живее докато ме види задомен. Може би ще почака, не зная.

– Ще направите ли тази жертва заради нея?

– Заради баба ми? Ако го направя, ще е заради нея, това е сигурно!

Интервюто взе Евелина Келбечева
май 2005 г.

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Цветана Тодорова

– Родена съм на 6 септември. Винаги ми доставя удоволствие, че рожденият ми ден е на историческа дата, и то хубава, българска. А годината е 1923-та, само пет години след края на Първата световна война. И когато баща ми разказваше за войната (а той бе участник), всичко ми се е струвало кой знае какво далечно време. А сега младите хора нямат представа

какво е било само преди десетина-петнайсет години. Аз лично (ти – не!) съм живяла в хубавите години, когато България е напирала към модернизация, към стопански и всякакъв възход. Следвоенните години – 1918-а, особено 20–30-те, докъм навечерието на Втората световна война, както до 1912-а – са също силни години на стопанско и социално замогване. Така че, когато си спомням за детските години и след това за юношеските, непременно си мисля и за моите деца, които се родиха, раснаха при социализма (само най-малката ми внучка е родена през 90-те), то за тях също, както е било с мен, са им интересни, но далечни събитията, макар и неголяма бройка години да ги раздалечава от тях. Това значи, че историческото знание непременно трябва да се проповядва, да се спомня историята.

– Да имаш чувство за времето.

– Добре е да имаме чувство за времето и да знаем, че там е познанието за нас самите като индивиди, като съществуване. Разбира се, да го знаем без фалшификатите.

– Само че това малко или много идва със задна дата, с дистанцията…

– Да, винаги в по-късно време, а дотогава ти виждаш нещата, както те учат. Не са ме учили, обаче, за това, което днес мисля и ценя, когато наблюдавам нашия живот.

– Обаче ти имаш предимство, първо – на една по-дълга житейска перспектива, и второ – познанията на професионален историк.

– Исках да ти кажа колко важно е, че стигнах осемдесетте, осемдесет и две ще бъда през тази година. Това е такъв дълъг период от време! Някога младежи на по двайсет години смятах за стари, а такава възраст – въобще….

– Патриаршеска…

– Да, патриаршеска, която не често се достига. Да си живял при толкова различни икономически, политически и културни условия, през това време да си станал историк, да си се занимавал с история е такова велико нещо, това е възможност да осъзнаеш, да схванеш съществуването. Просто мога да кажа с морално право и съвестно на хората, че в историята, първо, има всичко, и второ, че никога животът не е лесен, винаги изисква голям морал и отговорност към обществото, което е и отговорност към нас самите. Затова като историк много ме занимава именно съществуването, тоест философските проблеми на историята. И виждам, че чисто философските въпроси са много близки до мисленето на историка.

– На някои историци.

– Когато станах аспирантка, после научен сътрудник в Института по история при Академията на науките, все се питах: „Защо тук няма историци, които да се занимават с теорията на историята, с философията на

историята“? И когато в края на 80-години се подготвяше книга върху история на Академията, за втори път тогава взех участие в изследвания за Българското книжовно дружество от XIX век. Този път реших да се заема с въпросите за формиране на историята като наука със своя теория и със свой метод, което става през този век. Толкова ми беше интересно, та написах стотина страници. Занимах се и с философите, и с историците, и с онези, които правят открития в науката, в най-различни сфери на културата. Преминах през време толкова динамично, духовно, че то ме заплени и си казвам: „Човек настина трябва да бъде историк или поне да чете исторически изследвания, защото ще види, как човекът съществува, как се мъчи да участва с разум във вселенската еволюция.“

Какво стана обаче? Предавам студията на редактора на книгата – философа Михаил Бъчваров, един от вечните управленци на Академията и той я орязва почти неузнаваемо. („Исторически науки“ в сборника „Из историята на Българското книжовно дружество 1969–1911“) . Е, добре, но все пак важното е, че докато четях и пишех, изживявах човешко духовно време.

– Общо взето, българските историци не обичат много да четат нито философия, нито теория. А ти рано-рано си решила, че ще се занимаваш с история.

– Не, не рано, горе-долу преди завършване на гимназията. Дори, как да кажа, аз не зная кога в главата ми окончателно се е оформила мисълта. Всичко това е вървяло в ежедневието ми: ходя, мисля, гледам. Завършвам 1942 година и веднага се записвам история в Софийския университет. История, друго не ме интересува, история. Може би класическото ми образование, и особено учителката ми по гръцки и латински ми е повлияла. Тя всъщност ни говореше върху античната история. Учителка по история ми беше Иванка Кепова, един истински учител; тя, например, беше написала „Велики жени в историята“. Макар че заедно с ученето по история страхотно обичах математика, стереометрия по-специално. Чудесно бе да си въобразявам как, ако се завърти така този триъгълник, ще се получи конус, да изчисляваме обема или… Всичко това ми беше интересно, но явно в главата ми се е оформял стремежът да разбера човешкото общество, да разбера защо съм самата аз.

– Нека се насочим към втората половина на века, как отиваш в гимназията. Ти имаше ли чувството за събитията?

– Не, не. Живеех с училището, със съучениците. Оформи се една група (ние и до днес се срещаме, но някои, Бог да ги прости, си отидоха), една група на най-добрите, елитни момичета в Първа девическа гимназия. Бяхме клас на богати момичета, всичките от центъра на София, единст-

вена аз съм от крайния квартал „Стрелбище“. Знаеш ли, от групата е професор Надежда Андреева, преди дни в СУ представиха нейната книга „Покръстването на българите в немски пиеси от 18–19 век“.

– Нямахте ли чувство за класовост?

– Не, ние си живеехме с чувството за приятелство. Политически разговори не се водеха. А за хитлеризма например, ето как се получаваше: пристига гост на класа – красиво момиче от „Хитлерюгенд“ и подарява книга, едно великолепно издание – „*Reineke der Fuchs*“. Тази книга беше връчена на мен, беше ми много приятно. И ето, получава се така, че аз добивам представа за немците, от времето вече на Хитлер, по този начин: онова хубаво момиче, книгата, а след това, например, антиболшевишката изложба в София. Отивам и гледам…

– Тя коя година беше?

– Някъде 1941 година, май. Какво виждам там? Показват как в Съветския съюз хората живеят без собствени жилища, без достатъчно място, ужасен бит, сбутани в разни помещения и прочее, някакви такива картини от живота там. Но аз забелязах огромните лавици с книги – класиката на XIX век, немската, от Хегел, та, не зная до кого. Това съм гледала – книгите, немска култура. След това отивам в Университета да слушам лекции за Гьоте на Жана Николова, красивата асистентка на професор Гълъбов. Влизах в Университета като в светая светих.

– Като гимназистка ходиш в Университета?

– Да, ходила съм. Да слушам Жана Николова, тя беше от моя квартал… След това като студентка първа година слушам Михалчев. Ето как съм възприемала света – по съвсем непосредствените неща.

– Не беше ли афинитетът към френската култура по-силен?

– Първият филм, който съм гледала като дете в нашето квартално кино „Петър Берон“, беше „Подир сенките на гилотината“, френски, при това ням филм. (Представи си – аз съм гледала неми филми, чела съм „Война и мир“ на газена лампа в кухнята. Затуй за мен въпросът за научно-техническият прогрес е нещо, което постоянно съпреживявам и което зная какво значи. И какво значи това за цялата ни страна. Неслучайно то ме занимава по-нататък в научната ми работа.)

– А имаше ли чувство за кастовост, за йерархия, за това, че едни са по-богати, а други – по-бедни?

– Не, никога не съм имала това чувство.

– Можеш ли да кажеш, че това е било типично за България?

– Мисля, че не е типично, защото съм слушала разни други хора – множина, например, направо мразят, който е богат.

– Или който е от града…

– Да… Аз като влизам в къщата на Мурси – Мария Недялкова, от групата – нейният баща е индустриалец, все едно съм Алиса, влизам в огледален свят, всичко е стъкло, огледала. Нашият дом не е такъв, съвсем посредствен е.

– Но ти не се чувстваше по-долу?

– Не, напротив. С нищо по-различна от тях. Ние просто се обичахме всичките взаимно. Бях единствената с по-различен социален статус, така погледнато, никой не разсъждаваше за това, никой не мислеше за това.

– Стигаме до Университета – и какво? Първо ще разкажеш малко за Университета, след това за политика или…

– Че ставам ремсистка.

– Ти коя година стана ремсистка?

– 1942–1943-та. То съвпада с Университета, но не бях в БОНСС, а в квартала. Всичко се завърти около едно читалище „Светлина“ и беше много хубаво – бях библиотекарка, правехме стенен вестник, литературни четения за съкварталците, правехме театър, изнасяхме представления в по-голямото читалище „Петър Берон“.

– На обществени начала?

– Да, разбира се, в тези години. Мой съкварталец и постоянно в читалището беше Митко Григоров. Същият – от Политбюро.

– Той имаше ли нещо общо с твоето привличане в РМС?

– Да, точно той ми даде първите книги за диалектически и исторически материализъм.

– И ти ги прочете? И ги разбра?

– Не, не разбирах всичко, но четях и ми беше много интересно. Но нека ти кажа – в моя клас седях на последния чин, и сама. Другото място беше празно. Към споменатата група принадлежеше Кима (Бог да я прости, тя умря веднага след като свършихме гимназия), Клементина. Баща ѝ беше полковник, офицерско семейство, така да се каже, типична елитна софийска буржоазия. И тъкмо Кима идваше при мен на другото място и четеше Вапцаров. Аз не го бях чела. Тя идваше вкъщи и ние разговаряхме върху „Половия въпрос“ от Август Форел и книгите, които ми даваше Митко. Такива бяхме.

Сега – за Университета. Започнах аз да уча история. Моля ти се, колко съм щастлива, самият академик Гаврил Кацаров, бяха последните му два семестъра, ми преподава антична история. Какви професори!

– Значи твърдиш, че са били силни години на добро университетско образование.

– Образованието ми е много на дупки, с празноти. Защото това бе вече време на война, а пък и аз от 1943 година се занимавах с РМС. Празнотите се натрупаха главно през първите ми две университетски години, до септември 1944 година. Нормалната университетска работа се възстанови след септември, но за мен оставаше и РМС. Бях изрядна студентка, залягах над лекции, изпити, едно голямо четене беше, може би най-скъпоценното ми време. От професорите, може би преди всичко от професор Бицилли получих най-добрите дарове от знания, четеше ни нова европейска история. Без каквото и да е закъснение се дипломирах през 1945-а. Поисках да следвам и архитектура, но не стана – не ме пуснаха от РМС. От мен се искаше „да укрепвам народната власт“.

– Та нали си била политическа затворничка?

– Но други такива биваха уреждани, заминаваха да се учат

– Да се върнем на РМС. Как те осъдиха?

– Някъде пролетта на 1943 година ми казват, че трябва да отговарям за РМС за целия квартал. Пристига едни човек и ми дава написана на ръка инструкция „Как да се държим в полицията“.

– Ти имаше ли съзнанието, че правиш нещо опасно, антидържавно?

– Не, знаеш ли, ставам секторен отговорник, но не повеждам момчетата от квартала към нещо опасно. Оставам си приобщена идейно. Вече знаех много повече за хитлеризма, за войната му срещу Европа и Русия. На мен обаче се падна все пак да извърша една особено опасна работа. Предавах пароли. Точно тия, моите момчета, моите ремсисти, отиват в казармата и аз им давам пароли, за да се свържат там в казармата, съответно и да се образуват нелегални ядки в самата казарма. Тоест аз съм посегнала на най-важното, на армията, която е във война. Не знаех какво е било написано вътре, в малките, добре сгънати фишчета с пароли, но именно аз ги предавах. И когато ме арестуват, тъкмо се прави опит да се изнесе оръжие от Софийския пехотен полк. Става страхотен провал. Софийската организация се издънва из основи. 1943 година.

– Ремсовата или партийната?

– Ремсовата. Не зная за партийната, но аз ти говоря за Ремсовата, че е така. Вероятно и партийната, защото ремсистите в окръжния комитет са членове на партията. Ние сме масата, учениците и студентите, а те са партийците, нашите ръководители.

– И те разследва РО?

– Разследва ме самото Военно разузнаване – двама офицери започват да опитват да ме разколебават морално: „Знаете ли какво става с момичетата при партизаните?“ Аз обаче само си казвам: „каквото са ми написали в ин-

струкцията, така трябва да се държа в полицията“. Тази инструкция е всъщност нещо абсолютно жестоко. Иска се в полицията да не признаваш нищо. Ама дали има провал, дали си разкрит… А то така ги убиват хората, защото нищо не казват. Така е бил убит Вапцаров. И, ако аз нямах късмет… Нищо не признавам. Водят ми районната отговорничка Райна, водят ми и Надето, Надежда Грозданова от Окръжния комитет. И двете казват: „Тя е!“

– Беше ли те страх?

– Не, не. Това е най-интересното. Точно за това, че не ме е било страх, исках да ти кажа. Бях стигнала до нещо много важно: има провал на Софийската организация, пълен провал ще да е било, щом като стигнаха и до мен, до нас, до децата. Докараха всички на очна ставка, а аз продължавам нищо да не признавам. Въпреки че и двете ръководителки казват: „Кажи си, моля ти се, това е положението.“ Не, аз продължавам още да следвам инструкцията. Както размишлявам, сложиха ме на ток.

– А те бяха ли изтезавани, двете жени?

– Те са били много изтезавани, но не толкова с ток, а са ги били с метални пръчки, събличали са ги голи. А мен направо на ток. Токът е настина нещо ужасно, безумно. Офицерите видяха, че не ми въздействат никак и вероятно не искаха да присъстват. И ме оставят на агентите, които ми завързват ръцете така – отзад, и пускат ток. Имах чувството, че се разпадам на всичките си клетки и всичко лети. И не след дълго внезапно – кръвоизлив, става ми неудобно и срамно дори, нали там всички наоколо мъже. И след като съм изтърпяла вече няколко пристъпа на ток в различна сила и по различен начин, казах: „Добре, стига. Бях ремсистка, бях секторен отговорник.“

След това ме вкараха в една стая, а там вътре – Вагенщайн, Анжел. Значи всичко е провалено – той също действаше в нашия квартал. Те бяха една бойна група, която нападна арменско семейство, за да вземат пари. И побягвайки, бива убито едно от момчетата. Зная къде го убиха: на пътя, по който отивах за училище. Анжел е арестуван. Сега вече пише. Той ми казва: „Слушайте, сега първо нищо няма да ядете и спокойно обмисляйте какво ще напишете.“

Самата аз, докато решавах да си призная, си мислех, че мога да напиша че имало там някакви деца, едни момчета, които аз се опитвах да организирам, но те хабер си нямаха. И измислих – вземам всичко върху себе си. Написвам го и ме освобождават. Вероятно имало е някакъв полицейски замисъл. Декември е, 1943-та.

През април 1944-та, без по-нататъшни полицейски разпити, ме закарват направо в затвора. Признала съм, давала съм пароли . На 31 май бях изправена пред военно-полеви съд.

– Процесът публичен ли беше?

– Те са публични, но, например, на моя нямаше кой знае какво присъствие. Баща ми не искаше даже адвокат да търси. Имах служебен адвокат, някакъв служебен мухльо бе назначен, но нямаше значение това. Много по-важно е голямото ми преживяване да разбера какво бе военно-полеви съд, какви хора има там. Председател на съда е полковник Стоянов, прокурор – полковник Кулев. Съдят ме заедно с Емил, той е войник, от тези войници, дето бях им давала разни пароли. Не зная какво е било с другите, но ни бяха свързали двамата: мен – секторния, и Емил, който е получил от мен паролата, и ни съдят. И, разбира се, ме съдят законно на смърт. Нали тогава действаше Закон за защита на държавата.

Прокурорът предявява основателно обвинение, и то достатъчно сурово. Председателят на съда ме пита: „Какво сте чела?“ Казвам, че съм чела Тодор Павлов. Не зная защо на акъла ми дойде теория на отражението. А прокурорът полковник Кулев се възмущава: „Чела помията.“ Пък и допълва: „Виждате ли това момиче, това невинно момиче, тя е опасна вдъхновителка, такива из корен трябва да премахнем, те са най-опасните.“

Казвам ти това, за да си представиш различното поведение на двамата съдници и после, когато ти доразкажа, да си поговорим как хората – в случая двама – се справят със закона. Емил не беше разпитван какво е чел. Той беше съкрушен, съвсем смазан. Него сигурно много са го изтезавали. И през цялото време само молеше милост от съда. Аз пък обяснявах, че съм станала ремсистка, така както едно време Захари Стоянов е писал за борците за национално освобождение: „Боря се срещу поробители, сега немците, които са окупирали България“. Нямах чувство за страх. Напротив, имах такова чувство – аз съм обречена да се боря против Хитлеровата война и като такава трябва да дам всичко от себе си. Бях разсъждавала за това, пребивавайки в карцера на Софийския, а и на Плевенския затвор, където бяха ни преместили междувременно. Няколко пъти бях карцирана за песен и танци в килията. Психологически бях се подготвила да посрещна присъдата. …

– Прочитат присъдата…

– Председателят на съда чете присъдата: като малолетна (тогава двадесет и една година беше пълнолетието) се осъждам на петнайсет години затвор.

– А Емил?

– На десет. Чуй сега същественото, заради което започнах да ти разказвам. След 9-и септември, когато отивах в къщата на Добри Божилов (там беше се настанил I район на РМС, а аз бях станала секретар по агитация и пропаганда), минавах покрай Съдебната палата. И един ден, беше

много хубав ден даже, отведнъж – моят съдник полковник Стоянов, в униформата си, ме прегръща и се разплаква. Нищо не може да каже, държи ме за раменете и ме тика към зарзаватчиите, които продаваха на колички плодове и прочее. Поръчва огромна кесия портокали и мандарини, набутва я в ръцете ми, пак нищо не казва и се забързва към стълбището на Палатата. Аз също не можах да кажа нещо, а той ме бе спасил мен, както и Емил. Жалил е младостта ни.

Срещнах и полковник Кулев. Пак пред Съдебната палата. Тогава вече имаше забрадки черни, вървеше „Народният съд“. Бързам по „Царица Йоана“ за Ремсовия комитет, и сред тълпата виждам Кулев, моя прокурор, цивилен. Той тръгва към мен и си подава ръката. Не се ръкувах, застанах така, а той: „Аз искам да Ви кажа, на Вас, на Вас искам да пожелая, което Вие искате да стане.“ Това ми говори прокурорът, който настояваше за смъртна присъда. И аз, като отивам в Комитета, казвам на другарите си, че си срещнах прокурора. Избухна караница: „Защо не го арестува?“ Изтъпявам, чудя се, не разбирам какво значи това, защо. Те обясняват, че съм пропуснала да арестувам враг.

– Какво стана след осъждането ти?

– Отново ме връщат в Плевен.

– Къде те свари Девети септември?

– Девети септември ме завари в затвора в Плевен. Още на 7-и, по едно време чуваме нещо се думка. Моите там, водещите другарки по морз, се сношават с мъжкото отделение и разбират, че плевенчани разбиват вратите на затвора. „Сега вече ще ни освободят, казва някоя, но много трябва да внимаваме, защото могат да ни изправят на стената да ни разстрелят веднага.“ Аз обаче казвам: „Аз сега отивам да се изкъпя. Ако ще ме разстрелват, искам да ме разстрелят измита, чиста.“

– Ти като народния герой обесник, с бялата риза.

– Продължава да се думка, по едно време се отключва вратата. Открие се пространство със зелена трева, едно дворче трябваше да се премине, за да излезеш пред портала на затвора. И аз, като се юрнах… Никой не ме последва. Била ги е обладала вероятно предпазливостта.

Излязох пред портала, наистина там хората от Плевен с някакви железни траверси разбили вратите. От мъжкия затвор прииждат всички. От Женския само аз съм сред тях, на първа линия пред затвора. И някой – бил Трайчо Костов – казаха, извика: „Към града!“ Тръгваме, аз съм отново само сред мъже, няма никакви жени-затворнички. Вървим към града, ала, не изминали много, отсреща жандармеристи, с пушките – срещу нас. И стрелят, простреляха човека до мене. Някакви гласове се чуха: „Пръс-

вайте се, разпръсвайте се из града!“ Тръгнах някак, след като някои от мъжете понесоха прострелянния човек. Вървя с тях. Някъде в Плевен влязохме в нечия къща, всъщност не в къщата, а ни пуснаха май в някаква стопанска сграда в двора, защото беше без дюшеме, беше земя. Сложиха човека на земята, аз стоя край него и току казвам: „Трябва да се направи нещо, няма ли лекар, няма ли да се помогне?“ Никой не ми обърна внимание. Стоя права дълго време, гледам човека, той побледнява, все повече побледнява, побледнява и умира. Никой не се интересуваше от него. Повече нищо не помня, някак си съм преспала в ъгълче, на земята.

Осми септември е, много искам да разбера какво да правя по-нататък, няма ли да се връщаме в София? Оставам в пълно неведение, никой нищо не ми казва, не виждам никоя от съзатворничките си. Вечерта ни качват на влак и на разсъмване на 9-и септември, слизайки на перона на софийската гара, чувам по високоговорителя да се чете декларацията на Отечествения фронт. Правителството е свалено. Бързам да се върна вкъщи. Не знам как съм стигнала дотам, възможно е и пеша. Посрещат ме кучето Валди и дядо ми. Всички други са нанякъде, всички са повлечени от събитията. Валди неистово ми се радва, дядо плаче от радост и ми казва: „Виж, Цеце, тези латинки така съм ги садил – всяка латинка със сълза за теб.“. Едва дочакала да видя с родителите си, още на другия ден – хайде в РМС-а

– Потърсиха те? И след това те назначиха в…

– Аз отидох на улица „Врабча“; там се стичаха партизаните, политзатворниците, голямата младежка маса. Бях чувала от някого за „Врабча“. Веднага ме изпращат в Княжевския район и Красноселския сектор, после в Първи район, после в Софийския областен комитет на РМС-а като водещ „Агитация и пропаганда“.

– Но ти се върна в Университета, довърши си образованието.

– Да, довърших, взех си изпитите и дипломата, като карам и РМС,

– Стигаме до 1946 година, трябва да започнеш професионалната си кариера.

– Да, но карам РМС-а, натоварена съм, приемам го като дълг да работя за добро, по-справедливо социално управление. Разбира се, за това не получавам заплата….

– Значи до това и по това време ти беше партиен работник?

– Не, не партиен работник. Не съм член на Партията, а сътрудник в ремсови комитети. И нека поясня още веднъж: работех без заплата, нямала съм и трудова книжка (разбрах това, когато ме пенсионираха).

Една учебна година бях учителка в българската гимназия в Босилеград. Произлезе големият сблъсък с Коминформбюро и аз се върнах. То-

гава ме убеждават да отида на работа в „Държавна сигурност“, откъдето можели да ме изпратят да продължа желаното образование по архитектура. В Босилеград съм докъм средата на 1949 година. За цялото това време там и в ДС, макар че получавах съответна заплата, също не ми е правена трудова книжка. Така трудовият ми стаж в живота по документ датира едва от 1 юни 1949-а, когато напускам „Държавна сигурност“. В последното учреждение бях натоварена с нещо интересно – съставях служебния бюлетин за министър-председателя Георги Димитров по агентурните данни на контраразузнаването. С образованието обаче нищо не стана. Напуснах и се заех с преподаване по история в Школата на ЦК на Димитровския съюз на народната младеж, когато през втората половина на 1951 година Крумка* ме потърси. В Академията учредили Институт по история, събират аспиранти и Крумка се сеща за мен.

– Тя, самата Крумка?

– Крумка е една година след мен в Университета, но докато аз съм в РМС, тя става асистентка в СУ. Да, Крумка беше човекът, който ме извика да се явя на конкурс. С огромна благодарност съм ѝ длъжна. Последва конкурс и през 1952-ра вече съм аспирантка.

– Така в 1952 година е началото на професионалната ти кариера като историк.

– Да, бях първата от защитили в БАН кандидатска дисертация. При това, знаеш ли каква дисертация си избрах: „Управлението на Демократическата партия 1908–1911 година“. Много ми беше станала интересна тази партия от първото десетилетие на XX век – една либерална партия, която работи за социално законодателство и осъществява голямата национална задача.

– Ти сама ли си избра темата?

– Да, разбира се. Най-напред исках да пиша за Софийската партийна организация през Втората световна война. Занимаваше ме тази тема, след като знаех вече доста за всичките тези хора…

– Илчо ти е дал идеята?

– Не, моя си беше. Обаче Димитър Косев и Николай Тодоров отсякоха: „В никакъв случай, тази тема не е за аспирант!“

– А ти защо мислиш, че те са ти отказали?

– Защото те биха разрешили само на хора, на които могат да разчитат, че ще напишат така, както те искат.

---

* Бел.ред.: Проф. Крумка Шарова.

– А не е ли затуй, че са подозирали дето там има провал, предателство?

– Е, аз исках тъкмо затова да пиша. И тогава аз си избрах Демократическата партия. Ръководител – Христо Христов, съвсем номинален беше, с него не съм разменила нито дума, нито една мисъл по темата. Така ми и тръгна. С началниците нещо все не се разбирах. Някак си анархистично изглежда, че се държа, а всъщност не е анархистично, напротив, аз съм човек, който уважава и държи на дисциплината в работата, в учреждението, в държавата, в обществото. Трябва да има порядък, трябва да има ред, без това не може да съществува обществото. И въпреки това мен обикновено ме смятаха за „конфликтна“. А то, моята конфликтност е, само защото попадала съм все в такива ситуации, усещам, че това е несправедливо, това е нередно – и не мога да го търпя.

– Ти имаш много силно развито чувство за справедливост.

– За справедливост чувството ми е наистина силно. И то ми е дадено. Изобщо, човек идва на този свят с дадености. Това генетиката е наистина мистика.

– Искам отново да те върна към предишния период. В тези бурни години от 1944 до 1952-ра когато си била в РМС-а, в „Пропаганда и агитация“, в ДС, какво бе вътрешното ти усещане, имаше ли чувството, че историята върви бързо, чувство на историческа победа, на триумф? Бяха ли това за теб такива силни, пламенни години, както обикновено се представят по филми или в литературата? Как живя? Имаше ли съзнание за това, което ставаше?

– Живееше се на много бързи обороти. А адекватното съзнание за това, което е ставало, не съм могла да имам в житейския си кръг на младеж от моите, от 50-те години, захванал се да работи за идеала на РМС – за по-добро, по-справедливо социо. Каква „историческа победа“, какъв ти триумф? Трябваше да правя събрания на работниците във фабриките в Княжевския район и да ги призовавам да „укрепват народната власт“. По тях виждах колко сме обеднели от войната и им говорех: „Трябва възможно бързо да възстановим икономиката; има двугодишен план, следва петилетка и така нататък“. Те, хора възрастни, ме гледат с очи с проблясък от надежда „Ще успеем ли наистина към по-добро?“ И мен с всяко следващо събрание ме обзема все по-голямо смущение: „Ама аз какво говоря на тези хора. Та те са живели толкова по-дълго от мен. Все трябва да знаят как е в живота“. А аз – една такава табула раза. Но предстоеше, и бе вече скоро, да изживявам най-страшното за мен – истините за съветския сталински модел. Не зная как съм говорела на тези хора, не зная как

съм приказвала разни надути неща, но разбрах, че всъщност съвсем не съм обичала да говоря публично. Точно заради погледите на хората от Княжевския район.

– Включително по-късно и със студенти ли не обичаш?

– Никак, никога не съм обичала и досега не обичам. Не зная защо. Може би защото сме отговорни пред другите както за поведението, така и за думите си. А пък и всеки по собствен маниер мисли и схваща проблемите на живота. Добре дошло е било, че общественото ми поле се измести навреме. Навлизах в сферата на историк и непременно е щяло да се променя и съзнанието ми за историческото време.

Тук в професията – неизбежно е това за историка – се нагазва в идеологията. Подхващайки, както вече отбелязах, изследване за Демократическата партия, по същество се захващах, смятам, с особено важния въпрос за управлението на държавата, по-специално за ролята на политическите партии. Стигам до убеждението, че тази партия е за социалния мир и се противи на революционната класова борба. През онова време в чуждата историография това беше теза много застъпвана. И ето това ме довежда до първия научен „скандал“ с водещите в Института. После това си ставаше редовно, каквото и да напишех – било относно последователната борба на българските политически дейци и управленци за националното и държавно обединение и признаване на държавната независимост на България, било относно политиката и усилията на „буржоазията“ за икономическо развитие на страната, за капиталистическата ѝ модернизация след 1878-а, било относно държавното финансово управление, респективно заемната политика и прочее, и прочее. Получаваше се удивителен парадокс.

В началните години на аспирантството и като начинаещ научен сътрудник, преди да се бе почнало събирането на документите за българската история в чуждестранните архиви – в което после бях значително ангажирана – четях естествено Ленин (например, и то с особен интерес, неговите „Философски тетрадки“) и в случая относно характера на Демократическата партия се обосновах с това, което Ленин пише за европейската и руската либерална буржоазия. Но странно, почти никой не докосна тези редове в дисертацията. Не се държеше и на съобразяването с фактите. И в обсъждането от мен единствено се изискваше „да не се отклонявам от марксизма-ленинизма“, от историческия материализъм. Но аз учех именно исторически материализъм и още съвсем рано ми се наложи да схвана, че при нас липсваше разбиране на неговата действителна философска основа. Да, точно, на философската му основа и на наричаната тогава марксистко-ленинска идеология.

– Та тя не би била толкова ограничителна, ако не беше така. А беше, защото прикриваше невежество. Ти успя ли тогава да публикуваш дисертацията си?

– Кандидатската – не. С триста мъки публикувах обаче книгата, която произлезе от дисертационната тема. Още в аспирантския реферат по темата ми (трябваше да се пишат такива реферати за проверка на качествата на аспиранта) във връзка с извоюваното от правителството на Демократическата партия признаване на българската държавна независимост бях написала, че България до 1908–1909 година не е суверенна държава. Остава си до 1908-а трибутарно княжество на Османската империя. Тя наистина плаща трибут, защото е васална, съгласно нормите на международните отношения тогава. Написала съм, че режимът на капитулациите е особено чувствителен за българското икономическо развитие. Академик Косев чете реферата и на всяка моя страница, където става дума за това изписва с молив: „Глупости!“, „Глупости!“. А когато през 1956 година ръкописът на „Обявяване на независимостта“ беше поставен на обсъждане в Научния съвет на Института, възмущението от допускане на един такъв антипартиен, буржоазен „уклон“ беше твърде високо – как така ще се възхвалява буржоазията, че била осъществила „голяма национална цел“? „България си е била независима държава“ – твърди най-вече Димитър Косев. Само академик Снегаров дава положителна оценка на монографичното изследване. Незнание се ширеше, но същевременно всячески се пречеше да проучваме документите, да установяваме фактите.

Отначало, преди водещите да се досетят, дълго време работех в Архива на Външно министерство. Издирвах документите за независимостта. Шефът на Архива, Димитров – един мил възрастен човек, когото не познавах и така и не научих цялото му име, нито ранга му като служител в Министерството – приел ме беше да работя в неговата стая, където стояха папките на фонда „Политическа дирекция“, съдържащ интересуващите ме документи. Той ме ориентираше в материала и ми даваше всичко. Фондът беше много добре организиран, лесно се стигаше до документите. Когато по-късно отидох да работя по архивите в Германия, видях, че всъщност нашият архив е бил устроен като германските Държавни архиви. В това отношение България си е била модерна държава, с изградена по европейски архивна система. И някъде през първите години от 60-те с Елена Стателова – първата ми аспирантка – решаваме да издадем по-важните документи на Външно министерство по обявяването на независимостта. Оказва се, обаче, че от Политическата дирекция всички останали фондове до 1944-та са прехвърлени в Съдебната палата в новосформирания Централен държавен ар-

хив (ЦДА) и там някаква комисия ги устройва по новому, тоест по съветски образец. Това усложнява работата ни, но ние не се отказваме. По новите инвентарни описи пак достигаме до документите и ги поръчваме. Ала, едва започнали работата си, някой заключва шкафа, където сме заделили първите поръчани материали. Никой нищо не обяснява. Но нямаше как да не се сетим, че ни се забранява да публикуваме въпросните документи.

– На какво основание?

– Няма основание, не ми разрешават, без обяснение.

– Кой, на какво ниво взема решение? Кой нарежда?

– Не зная, никой не ни потърси, не ни извика да ни каже. За късмет все пак ни се отдаде да публикуваме макар малка част от документите от архива на тайния кабинет на княз Фердинанд. Случи се благодарение на намесата на външния министър Иван Башев, който беше човек интелигентен, и то, не много преди да загине някъде из снеговете на Витоша. Продължи обаче да се налага режим върху работата ми в ЦДА. Беше наредено всеки ден да се проверява какво съм си записала. Не можех да изнеса фишовете си без предварително да се проверят и евентуално разреши, защото съм работела с външнополитическа документация. Протестирах, та после пък изобщо не ми даваха документи. Секретност, някакво безумие. Какъв контраст с работата ми в архивите на Запад, даваха ми абсолютно всичко каквото исках, колегите даже ми разкриваха неща, интересни за мен.

– Знаеш ли, това винаги ме е учудвало. Кой ги издаваше тия забрани? Беше ли това някаква централизирана сила или просто на всякакво ниво, както руснаците казват: „Нет, нельзя, не положено!“

– У нас беше така. На всяко ниво. Някакви прости, низши хора, те решаваха, даваха или не даваха. Много важни бяха партийните дейци, партийните хора.

– Успя ли да публикуваш хабилитацията си? Кога се зае с историята на външните заеми на България? Кога стигна до тях? Това ли считаш за най-хубавата си работа, за най-важната?

– Тя – „Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912 година“ – пък излезе, едва след като Георги Атанасов „се бе обадил по телефона“. Аз не се познавах се него, но той беше колега-историк и приятел на бившия ми съпруг Страшимир Димитров. Страшимир го запознава със случая и Георги Атанасов се разпорежда. Той обаче не узна какво стана, след като книгата беше напечатана: тя не беше „обявена“, какъвто беше терминът, не се продаваше в книжарниците; в библиографския бюлетин на Института по история библиографката Костова никога не я включи. Междувременно се бях развела със Страшимир, така че вече нямах поддръжката му.

За първи път, седем години по-късно, чак в началото на 1978-а, видях книгата на витрината на книжарницата до кино „Димитър Благоев“. Веднага влизам и искам да купя книгата. Разтварям я и – можах само да се усмихна. Под корицата, изразително-елегантно изработена от художника Жеко Алексиев, се намираше изследователският труд „Млеконадоят в България“… След мое запитване в издателство „Наука и изкуство“ към април 1978 вероятно няколко екземпляра от истинската моя книга се предоставят за продажба в книжарницата до Комитета за култура. Купих си два броя и записах на титулната страница 4.4.1978 година. Имаше и разни афери.

– Разкажи.

– От Сиатъл в нашия Институт пристига в София Питър Шугър и направо търси Цветана Тодорова. Защо я търси? Защото, идвайки в Европа, минавайки през Будапеща, прочел моята книга „Обявяването на независимостта“. А книгата наистина представлява интерес, явно темата не е някаква съвсем местничка, регионална. И неслучайно, когато по-нататък ходех по библиотеките в Германия или в Австрия, или в Англия в „Бритиш Мюзиъм“, в тамошните библиотеки, помня, съвсем специално в Британския музей реших да погледна какво има в каталога за България. Какво има от България и за България. Премятам, премятам картончетата и виждам работи на Дуйчев, Петър Мутафчиев и Димитър Ангелов, от Средновековието главно, стигам по-напред и ровя – нова история, по-последни години – нямаше нищо друго освен „Обявяването на независимостта на България“. Бях изненадана и веднага се запитах: страшно интересно, защо така? Вече има толкова изявени български историци, толкова време е минало след 9-и септември, много книги са излезли. Дори на някои от моите колеги, дори Бистра Цветкова, която много си правеше реклама, нямаше нищо Бистрино там. Нямаше дори на моя съпруг, да речем, или нещо такова. Нямаше на Николай Тодоров или друго.

Та, Питър Шугър, като прочел книгата ми, ме зарази с една идея: „Защо не организирате тук, да разработите темата за буржоазните опозиционни партии в навечерието на войните?“ Решавам, че това е много интересно, нали съм почнала с партийна история (на Демократическата партия). Сформираме група: Крумка, Андрей Пантев, Радослав Попов, Бог да го прости, Владислав Топалов, аз, Елена Стателова (като моя аспирантка и духовна дъщеря). Написваме едно добро изследване.

И решаваме с Шугър да направим конференция в България: нашата Академия домакин, американските историци финансират и организират международното участие, главно на Унгария. Тема на конференцията е: „Опозиционни партии пред Първата световна война“. Отивам при пред-

седателя на Академията академик Ангел Балевски и го информирам за намерението; той решава, че е много добро. Подготвяме провеждането на конференцията във Варна, в „Интерхотел“, от американска страна също разпратили поканите до учените, дата е фиксирана, всичко е готово…

– Коя беше годината?

– Някъде в началото на 70-те години. Отведнъж, обаче, някому идва наум – май на моя директор Христов и на партийния секретар на БАН професор Божков – че аз (не става и дума за другите ми колеги) съм направила нещо много страшно: Замесила съм Академията с „остфоршерите“ – немската дума за изследователите на Източна Европа, или така наричаните империалистически диверсанти в науката, както повече се употребяваше. Страхотна тревога в Академията, станал е гаф. Някаква международна конференция, при това се прави не от Николай Тодоров. И – стоп, никаква конференция! Така и не се състоя тази добре подготвена и организирана международна конференция. По важен проблем от историята пред Европейската война.

– Политическа история до Първата световна война? Какво тук имаше идеологически опасно?

– Покажеш ли българската буржоазия с нейното нормално лице, това не се харесваше.

– Ами да, то си е опасен уклон – няма БКП, няма класови борби…

– Викат ме – единствено само мен в Президиума на БАН.

– Да ти искат обяснение?

– Не, направо ме наказват. От учрежденската партийна организация, чийто секретар участва с глас в Президиума, е подготвено решение: дисциплинарно уволнена. Сега обаче за мой късмет спасяваща роля изиграва човещината на Димитър Косев, макар иначе той да не приемаше схващанията, които се оформяха в работата ми. Защити ме като млад учен, като историк. Изказа се присърце, надълго: „В края на краищата, какво, не се е състояла конференцията, нищо не се е случило. Не са дошли тук да шпионират в науката ни.“ И вместо уволнение Президиумът гласува: дисциплинарно наказание с „последно предупреждение“. След това, разбира се, трябваше да последва изключване от партията и щеше да е за втори път, но защитата пак е на академик Косев. Отмина ме.

– Кога те изключиха от партията?

– Бях изключена в 1955 година, когато се развеждах, по „морално битово разложение“; и тогава точно членството ми бе възстановено. Но сега разговорът ни е за друго. След аферата „Шугър“ върху ми се засили прилаганият режим на контрол над контактите ми с чужденци. Преди всичко не

бе уважена нито една покана до мен за специализация. Академик Юрген Кучински предлага на БАН в рамките на реципрочната размяна с ГДР едногодишна специализация за мен в Берлин – предложението се оставя без внимание. Същото се случи и с поканата, отправена ми от лорд Маунтбатън (малко преди нелепото му убийство) и принадлежащия към фамилията глава на англиканската църква Рамзи да проведа изследване във семейния архив във връзка с разработването на темата за управлението на княз Александър I. (Това беше една моя задача, която и до днес остава недовършена. Случи се да излезе само частично студия относно тъй наречения държавен преврат на Княза в 1881 година, който, разбира се, регистрира поредния „научен скандал“.) Поканите се премълчават – професор Джон Лампе отправя предложение до БАН за 3-месечна моя специализация в САЩ – отхвърля се; колеги историци – директорът на Виенския институт за Югоизточна Европа Рихард Плашка, директорът на Германския федерален военен архив доктор Щал – посещават Института и искат да се срещнат с мен, казват им „няма я“, изпращат ми книги – не достигат до мен.

През всичките тези 40 години ми се случи да участвам едва в 4 международни конгреса. Е, да! На такива форуми най-добре е да не попадам, защото на първия, на който участвах – Международния конгрес на историците във Виена през 1965-а – се завърза пак нещо като гаф. Бях пребивала вече един месец във Виена, изпратена да издирвам документи за българската история (макар после да не ги четяха!). Познаваше ме вече шефът на Хаусхоф унд Щатсархив доктор Миколецки и вероятно по негово предложение ме включват в президиума за официалното откриване на конгреса. Предвождащият българската делегация Николай Тодоров едва не получи шок, виждайки ме на това място. Скара ми се, защото „не съм казала“, но пък и аз не знаех предварително. Случаят, разбира се, се постави на най-строго разследване.

Но и малкото мое участие на международни форуми съвсем не се зачиташе. Така например, на конгреса на стопанските историци в Ленинград с продължение в Москва през май 1970 година. Отдавна съм написала и защитила моята още непубликувана докторска хабилитация. И по темата за външния държавен дълг чета доклад на немски език в една от секциите. Голямата зала е пълна, интересът е голям, поискаха да чета на английски. Казвам, че не съм в състояние; и тогава самият председателстващ заседанието професор Фишер от Университета в Западен Берлин отива в преводаческата кабина и превежда симултанно доклада. Естествено, всички са доволни – много американци, много французи, беше например Рондо Камерон.

– А, той е много известен.

– Стана добра дискусия. И накрая на заключителното заседание, вече в Москва, в преценката за свършената работа от стопанските историци, направена от членове на американската делегация, беше изтъкнат проявеният интерес и дискусията по българския доклад за заемната система в международните финансови отношения от началото на XX век. След като се завърнахме в София, също се направи преценка за българското участие, за моя доклад обаче не се спомена.

Подобна случка се случи и на балканистичния конгрес в Анкара в 1979 година. Участвам с доклад относно стопанската модернизация на България след 1878 година. Като главен докладчик от българска страна по темата за модернизацията в обхвата на целия балкански регион чете Симеон Дамянов, ала твърде неприятно загазва. Участващи в заседанието стават и изразяват мнението, че Дамянов е имал кураж да говори по проблеми, които не познава добре. Обратно – моят доклад се приема с похвали. И после стана нещо, което поне за мен беше забавно. Заседанието е завършило, множеството делегати се разхождат и аз се сблъсквам с Николай Тодоров под ръка с мюнхенския професор Херман Грос, който бе взел най-активно участие в дискусията по модернизацията. Професор Грос се ръкува с мен и казва на придружаващия го Тодоров: „Тя беше брилянтна!“ Вероятно той искаше да зарадва шефа на българската делегация, същият обаче занемя, сякаш дамгосан, и аз бързо се отдалечих. В София в преценката за работата на българската делегация, направена от Николай Тодоров, се отбеляза „много успешно участие“ на Симеон Дамянов и нито дума за някакъв мой доклад.

Началстващите действително се отнасяха с такива като мен с много голямо недоверие. Привиждаха им се шпионства, даже просто бях и натопявана.

Като секретар на Комисията за сътрудничеството на българските и ГДР-историците на двустранно заседание в Берлин бях обвинена в „издайничество“ и – без съмнение съгласувано, а вероятно от определен член на българската част на комисията – се поиска да бъда отстранена, тъй като съм предавала на остфоршерите във ФРГ „вътрешна информация“ за работата на Комисията.

Малко преди Йомкипурската война* през 1973-та приятелка от Федералната република, Ерика, ми съдейства и от Дармщат, където бях в ко-

---

* Бел. ред.: Арабско-израелската война в Близкия изток започва на еврейския празник Йом Кипур.

мандировка, заминавам за Израел да видя дъщеря си. (Тъкмо тогава от Дармщат директорът на Хесенския архив доктор Франк писа на лорд Маунтбатън, че при него работи българска историчка за княз Александър, неговия чичо, и последва поканата на лорда до мен.)

– Българските власти не ги ли пита, за да заминеш за Израел?

– Не ги попитах, въпреки че Петър Шопов, търговският представител в Бон, пристигаше от време на време, дори много често в Дармщат.

– Да ти хвърли едно око?

– Да се хвърля едно око, все пак. Българските власти ми нямат доверие и аз им нямам доверие.

– Той разбра ли?

– Постфактум. Всички разбраха постфактум.

– Разкажи как се връщаш в България.

– Връщам се много щастлива! – бях при Валя. Отивам в Института на работа, усещам – витае някакво смущение. Някои вече са знаели, а сега и аз самата разказвам на смутените колеги, че съм била „нелегално“ в Израел. „Как ли е пътувала без разрешение? Какво ли ще стане сега?“ Институтският директор внася яснота – на банкет за докторска защита (на Георги Марков) в „Плиска“ той сяда до мен и в някакво по-особено настроение казва: „Ами ти, знаеш ли, така дето тръгна за Израел без всякакви разрешения, на своя глава, знаеше ли какво те чакаше? Трябваше да бъдеш изхвърлена от Института и изключена от Партията, за това което си направила, но аз те защитих.“ О, разбира се, не той е можел да ме защитава, за да ми се е разминало. Съвсем сигурно друг е бил. Я Мито Исусов, я някой друг.

– Мито Исусов по-скоро. Защо имаше такова отношение към теб, когато ти си била…

– Партийно не ме харесваха.

– Защото си била независима.

– Защото бях независима и не ги слушах… Да, ето Илчо Димитров идва да изложи партийното становище относно Клуба за гласност и преустройство.

– Ти също участваше в Клуба?

– Да, бях от учредителите. Желю нали издаде документите? Тринайста по ред, тринайста съм се подписала в учредителния протокол. Свиканото общо Институтско събрание – без някой да го е режисирал – реагира удивително единодушно. В пълно мълчание и без каквито и да е въпроси изслушва изложението. Едва ли партийният секретар е можел да предвиди подобна реакция. Никой не взема думата да се изкаже. Тогава Илчо е още

на катедрата, а аз отивам и му казвам: „Моля те, Илчо, това, което приказваш, съвсем не е за пред историци. Само не исках на събранието да се вдигна и да говоря. Но тъкмо това мълчание трябва да ви говори на вас в ЦК.“ Той слуша, дума не казва.

А мен по това време вече ме бяха привикали в партийния комитет на БАН. Бях разпитвана за Клуба в присъствието на 2 ченгета и, Бог знае, какво ново наказание ме грозеше. (Дали мълчанието на Институтското събрание не го забави?)

– Знаеш ли какво си мисля? За разлика от тези, които са били от буржоазен произход или не така партийно биографично силни, ти си била по-смела. Ти си чувствала, че си в правото си.

– Казах ти вече: винаги съм имала чувството, че съм свободна. Повечето хора са предпазливи, а ето – аз се изтъпанчвам пред Илчо и изричам крайно неприятни думи. Всъщност, преди всичко, много исках именно той като приятел да знае истината, какво мисли партийната маса. Много подозрително ме гледаха винаги и все си приказваха: „А, тя е шпионка – на американците, на израелците и на германците, на Западна Германия.“ Аз съм била шпионка, моля ти се.

– Бяла врана си била. Ти си била „из ряда вон выходящая“, както се казва на руски.

– Така се получаваше, Катя.

– Заварвам те потънала в бумаги. Кажи сега какво точно работиш в момента?

– Точно правя последна научна редакция на документите за един много специален сборник. Заедно с колегите ми, отличните архивистки Сашка, Милена, Нина, Тони, Дочка привършваме втория том от документалното издание „България в Първата световна война. Германски дипломатически документи 1913–1918 г.“. Първият том излезе в 2002-ра. За мен тази работа е много важна. През последните години, наред с всичко друго, направих голямото усилие да постигна заедно с всеотдайните си колеги поне част от моите стремежи като историк. Още през аспирантурата бях осъзнала колко нужно е да се приведат в известност документите за българската история, особено тези след 1878-а година. Лично разбрах, че само чрез документите съм могла да стигна по-близо до историческата истина, доколкото това е възможно – да разбера например управлението на княз Александър I, респективно така наречения държавен преврат тогава.

Много отдавна, преди 30 години бях подготвила в Института сборник с австро-унгарски и германски документи, които съответно бях издирвала за планираната многотомна история на България. Те, обаче, бяха пре-

ценени като антируски, така и не бяха дадени за печат. Сега възможността да се реализира този труд, а и да се продължи с нови документални сборници като този за войната, предостави Главно управление на архивите с изключителната си поредица „Архивите говорят“.

– За следващите поколения това е щедрост.

– Точно затова го правя. Като го правя, си казвам: „Боже, утре ще се намерят умни историци, някакви млади хора и ще кажат благодарим на историка Цветана Тодорова, че е направила това.“ На бял свят вече са: „България в австро-унгарските дипломатически документи 1879–1885“, „България в Първата световна война. Германски дипломатически документи“ в 2 тома, „България в политиката на трима императори 1879–1889“. Подготвят се и други. Дано всичко е наред, скоро да излезе поредният втори том за войната – една научна книга както за историци, така и не по-малко за действащите ни държавници.

Заедно с работата ми по сборника за войната пред мен е сериозна изследователска работа. Заела съм се да изложа и обясня въз основа на документите (издирила съм и съм струпала на масата, по пода голям масив) – ролята на механизма на външния държавен дълг в управлението на държавните финанси.

– Искаш още да продължиш с работата си по външния дълг?

– Да, по външния държавен дълг. Подхванала съм продължение на хабилитационната си тема. Навремето бях довела изследването до Балканската, а междувременно в последно време проучих периода до края на участието на страната в Първата световна война. И скоро, само да съм жива и здрава, сядам да пиша за следващите десетилетия.

Дано Бог ме дари с още дни, които биха били от най-хубавите в живота ми като историчка. Искам да поставя като изследователски проблем въпроса за обратната на негативната и силно обременяващата държавните финанси страна на външния дълг – положителната. Смятам, че исторически наложен, но при целесъобразното му упражняване, външният държавен дълг играе голяма роля за развитието на страната ни, имам предвид преди всичко икономическото развитие.

– Много хора ще ти възразят, но аз те разбирам. Там, там се фокусират нещата.

– Нека възразят, но те не знаят ли, че без добре управлявани финанси в инвестиционната сфера преди всичко, нищо не може.Така или иначе обществената роля, дейността на банките, според мен, е най-интересната част от националното ни икономическо развитие и на международните капиталови взаимоотношения.

Е, Катя, изповеднице моя! Било каквото било – в обществено отношение – в професионалния ми живот не беше лесно, но пък изследователската ми работа ме превеждаше през времето и наред със собственото ми участие в събитията, разразяващи се около мен, изживявах виртуално, чрез документите главно, много и много повече времена и събития. Потежко ми беше в личния живот като съпруга и майка. Бяха ми отнели децата като „морално-битово разложена“, съгласно партийната преценка. После и тях подложиха на режим на възпрепятстване – не допускаха например сина ми в казармата, не го пуснаха за магистратура и докторат в САЩ, за което имаше лична покана от американска страна. И колко още и още… Валя беше отведена зад граница, макар да бях направила постъпки да не се допусне това. И прочее. Всичко вървеше на бързи обороти като оставаше следи, спомени и за горчивина, и за радост от изживени мигове. И никак не секваше интересът ми към чудото – човешкото съществуване.

Разговорът с Екатерина Никова се състоя през март-юни 2005 г. в Института по балканистика, Института по история при БАН и в дома на респондентката

Снимка: Йордан Симеонов

Проф. Цочо Бояджиев

– Професор Бояджиев, да започнем със семейната Ви среда, с оформянето на вкусовете Ви, на интересите Ви.

– Както започваха автобиографиите във времето, за което ще говорим, роден съм в семейство на служещи. Майка ми и баща ми бяха счетоводители. Майка ми е от градски род, баща ми е от едно село близо до Троян.

Може би най-същественото, което бих отнесъл към семейството си, това е добропорядъчността – определени принципи, които, без да се обговарят, се смятат за саморазбиращи се в отношенията помежду им, между моите родители, отношенията към роднините, към дядовците ми и бабите ми, към съседите. Това е нещо, което смятам за много важно – една особена мекота в отношенията към хората около нас, която вероятно по някакъв начин е внушена като норма за добро поведение и на моя брат, и на мен, въпреки че вероятно като модерни хора ние по-трудно се придържаме към тази норма. Но я имаме дълбоко като фоново изискване. Второто нещо е страстната привързаност, особено на майка ми, към културата. Тя е имала определени интереси към литературата, към история на литературата, но не е съумяла да кандидатства по едни или други причини. Но така или иначе, тя беше много силно привързана не просто към литературата, а и към класическата музика. В продължение на години моят брат беше измъчван да свири на цигулка. Мен ме подмина тази чаша, но за сметка на това пък аз бях посветен на изучаване на чужди езици – също в продължение на години учих немски при така наричаната Танте Фили, австрийка, която живееше в Троян. Не напреднах много в интерес на истината. Всъщност познанията си по немски дължа на Немската гимназия в Ловеч, по-късно. През лятото много често бяхме „откомандировани“ на село, така че аз имам известни познания и върху селския живот. Отношението ми към него се промени още в детството ми. Първоначално се наслаждавах на свободата да живееш без всяка твоя стъпка да бъде регламентирана, тъй като майка ми беше много строга като възпитател. По-късно, когато започнаха да ни товарят със селска работа, отношението ми рязко се промени, аз и досега недолюбвам земеделския труд.

– Това като трудово образование ли беше?

– Като трудово образование и същевременно като нещо саморазбиращо се: след като някой може да помага – помага. Примерно, в село пасях овцете на зареда. Това означава, че колкото овце за частно ползване има едно семейство, толкова дни трябва да пасе общото стадо. Но ако отидеха двама членове на семейството или трима, съответно един ден се броеше за два или за три. И баба ми ни взимаше с брат ми. Спомням си с удивление, че почти винаги валеше дъжд, когато аз трябваше да ходя с овцете. При това валеше не силно, така че да се не излиза, а ръмеше слабо, потискащо, мъчително, така че се ходеше в неприятно време. Нямам сантимент към тази дейност, наистина нямам сантимент.

Баща ми беше изключително добър човек. Не знам дали това понятие казва нещо.

Той работеше като директор на троянския „Винпром“. Когато кандидатствах и когато предпочетох да запиша философия, при условие че бях приет и външна търговия, той беше искрено съкрушен от моя избор. Така, никога не съм подозирал у него отношение към литературата, не знаех, че е публикувал разказ през 1943 година. Иначе се четеше вкъщи, събираха се книги. Спомням си от най-ранно детство, че ние практически нямахме библиотека, но постепенно библиотека се създаде. Първото, което попадна в къщи, беше пълното издание на съчиненията на Вазов.

– Кога се появиха кумирите във Вашия живот?

– Какви кумири? Не, значи аз съм от малко особен край. Там на големите екстази не се гледа с добро око. И си спомням отношението към моите постижения – постижения минимални – или в училище, или в художествена самодейност, или каквито и да е. Винаги у дома се е реагирало така: „Това е хубаво, радваме се, но не си въобразявай кой знае какво.“ Отказът от екстаза е типичен вероятно за този край, от който идвам; за семейството ми – при всички случаи.

– Това е дълбока самоирония и скромност.

– Самоирония, усещане, че човек не бива да свръхоценностява присъствието си в света. Винаги е било с лек отстъп: „Да, така е, това е добро, но то все още не е кой знае какво“.

– Кого от учителите си сте запомнил?

– Помня учителите си. За съжаление истински ярките спомени за тях са от времето на гимназията. Тогава вече започнах да разпознавам интересни учители. И веднага ще спомена Найден Ангелов, учителя по български език, който беше леко грубоват в изказа си, дори малко говореше, вероятно полунарочно, на наречие, не точно диалект. И който ни забраняваше да мислим тривиално върху литературата, като четем учебници. Той винаги искаше да намерим друг ъгъл, някаква друга възможност за интерпретиране на съчинението, което се разглеждаше. Всъщност, в голяма степен го смятам за мой учител. Не само него, разбира се; имаше и други – един учител по математика, това е човекът, от когото най-много ме е било страх през целия ми живот. Наистина. Петракиев, който беше изключително добър математик, строг, дотолкова че дори написа нула на един от моите съученици, като каза, че знанията му съответстват на това – единствения възможен цифров израз на знанията му, тоест никакви. Но все пак не обичах математиката.

– А първи поетични опити имахте ли в гимназията или не?

– Като дете недолюбвах поезията, защото там нямаше това, което ще се каже днес „екшън“, нямаше действие. Обичах много да чета, но проза,

защото в прозата се случваха събития, разказваха се истории. Поезията, поне доколкото я познавах, не ме вълнуваше. И всъщност откриването на поезията стана съвършено случайно. Добре си спомням деня, то има ден и час. Трябваше да изчакам времето за влака от Троян за Ловеч, беше малко; трябваше да чакам вкъщи, аз се мотаех и отворих сборника със стихотворения на Димчо Дебелянов. И попаднах на стихотворението „Реката стене в долината“. Това стихотворение разказваше скорошно мое преживяване, скорошна моя разходка с едно момиче по брега на реката. Това ме потресе – все едно, че разказваше собствените ми преживявания. Оттогава започнах яростно да чета поезия. Първо изчетох, разбира се, целия Дебелянов, след това попаднах на Лермонтов. И така.

– И на руски, и на български, и на немски?

– И на руски, и на български. Да, и на немски по-късно. Започнах да пиша, разбира се, подражателно, почти веднага. Опознах, наистина смея да кажа, че познавам добре поезията – и българската, и руската, и немската, става въпрос за класическата, разбира се.

– Кога оформихте ясно интересите си? Защото приемането Ви едновременно във философия и външна търговия е доста необичайно постижение.

– Това беше просто. Тогава беше разрешено да се кандидатства в два ВУЗ-а с едни и същи изпити – история, български език и немски. Чисто и просто аз кандидатствах и в Икономическия институт, там бях приет, и то в тази крайно престижна тогава специалност „Външна търговия“. На общо основание поне се приемаха само четири момчета с немски език. А когато с моя приятел, който записа след това външна търговия, отидохме да изпратим телеграми до вкъщи, жената на гишето, като прочете „Приет съм външна търговия, записах се“, му каза: „Браво, момче, браво!“ След което подадох моята телеграма, в която пишеше „Записах философия“, тя рече: „Е, нищо, нищо, важното е, че са ви приели някъде.“

– Звучи като виц.

– Звучи като виц, но е самата истина. Аз всъщност исках да кандидатствам българска филология. Но чисто и просто нямах куража, защото един изпит по български език е нещо относително, нямах куража, та реших да кандидатствам с история и български език каквото може. Това го бях решил вече, когато гледах филма „Бялата стая“ с Апостол Карамитев по повестта на Богомил Райнов, където героят беше психолог.

– Филма на Методи Андонов.

– Да. Героят се занимаваше с психология на чувствата. Те бяха нещото, което ме интересуваше тогава най-много. Привлече ме и си казах: „Това

е, което искам“. Обаче в Университета нямаше специалност психология, имаше специализация към философията. Така че всъщност кандидатствах философия заради психологията. Сега съм безкрайно благодарен, че не е имало специалност психология. Не искам да обидя колегите психолози, разбира се, но не бих бил добре там. Просто някаква поредица от случайности ме изтласка в крайна сметка към философията, където ми се струва, че все пак ми е мястото.

– А какво Ви даде този избор?

– Радвам се на своя избор, но същевременно трябва да кажа няколко неща. Първо, той беше направен хазартно с оглед на един жизнен проект. Тъй като тази специалност не дава, не даваше, а и не дава кой знае какви перспективи. Ако ги даваше, те бяха в сфери, където не бих отишъл – не бих станал комсомолски ръководител, не бих станал идеологически работник или нещо такова, не бих станал и журналист, който ще пише…

– Но много малко хора, които следваха философия, я следваха заради чисто гносеологичното удоволствие.

– Да, разбира се. В края на краищата се оказа, че и колеги от други курсове, съвсем малка, наистина пренебрежимо малка част, продължиха да се занимават с философия. Само от моя курс, който беше огромен, защото там бяха включени и психология, и социология, поне едно десетина човека станаха милиционери. Някои от тях – добри милиционери, в смисъл не от политическата милиция. Но ето – съвсем малко останаха в сферата собствено на философията. Макар че и до ден-днешен забелязвам у някои хора, когато се виждаме, особена носталгия към това. Има някакво изкушение във философията, което изглежда човек не може да надмогне, дори след като вече е престанал да се занимава с нея. Другата особена трудност беше, че през цялото следване, съжалявам, че ще кажа това, имах смътното, неясно, но силно вътрешно усещане, че философията не е това, което се преподава в Университета.

– Защо да съжалявате? Най-после трябва да се каже това.

– Мислех, че философията е нещо друго. Но последователно бях разубеждаван в моето усещане от всеки следващ курс, който слушах. Аз мислех, че философията е по-екзистенциално ориентирана, че е по-непосредствено обърната към разрешаване на собствено човешки проблеми. И когато се докопвах до някакви подобни автори, това ми възвръщаше увереността, че е така, но тутакси бивах разколебаван от една позитивистична, в добрия случай, или много идеологизирана философия, която се преподаваше. Добрата преподавана философия през началото на 70-те години беше позитивистична в добрия смисъл на думата – преподаване на факти.

– Е, то е повече история на философията.

– Да, история на философията. Имаше хора, които единствено в границите на неизбежното идеологизираха преподаването. Те се стремяха да представят възгледите на философите, за които говореха, дори заглавията на курсовете бяха такива: „Марксистко-ленинска философия“. Дори съвременната буржоазна философия, оставяме дори буржоазна, но съвременната буржоазна философия; не се казваше „Съвременна буржоазна философия“, а „Критика на съвременната буржоазна философия“. Така че моето бягство към древността се дължи отчасти на желанието да се избяга от тази идеологизация. Защото, когато човек си напълни текста с цитати от гръцки философи, с гръцки понятия, там цензурата е безпомощна, сравнително най-слабо може да действа. Пък и изглеждаше най-безопасно. Всъщност, вътрешното ми отваряне за онова, което съм смятал за философия, се дължи не на последно място на срещата с група мои връстници, след като завърших, вече след като се дипломирах, след като започнах докторантурата си. Мои връстници, които се занимаваха с философия непрофесионално, а спонтанно от себе си, добре образовани в тази сфера. Ще спомена името на доктор Николай Михайлов, психиатъра. Тогава видях, че има хора, които философстват по начин, по който и аз самият бих искал да философствам. Младият човек се нуждае от такъв кураж – да види, че има и други. Защото философията е опасна дейност и там границата между проницателност и лудост е доста тънка. Човек никога не е сигурен дали неговите идеи не са налудни просто.

– Търсехте ли такава среда извън идеологизираната и централизирана дисциплина на философията в Университета и как се получи, че я намерихте?

– Тези хора срещнах случайно чрез други мои познати. Бих искал, разбира се, да познавам някои хора, които не познавах тогава и които не бих се осмелил нито в статуса си на студент или на млад аспирант, не бих си позволил да потърся. Даже ретроспективно съжалявам, че не съм се срещнал тогава с тях. Какъвто е случаят с професор Димитър Аврамов. Разбира се, бях прочел на млади години „Естетика на модерното изкуство“, както всички сме го чели. Бях шокиран и възхитен от тази книга, но лично се запознах с него чак в началото на 90-те години. А сега ретроспективно съжалявам, че не съм го познавал тогава. Мисля, че много лутаници и неща, до които опипом съм се добрал, бих си спестил. Пътят към тях би бил по-кратък.

– Луксът на добрия учител.

– Луксът на добрия учител. Имахме и добри професори, и лоши. Високоинтелигентни професори и такива, които просто бяха безсилни. Но ня-

маше интерес от работата със студентите, не се работеше с тях. Така че нямам учител в съкровения, духовния смисъл на думата. Учил съм се от професор Исак Паси, учил съм се от Добрин Спасов, от моя професор Ради Радев, но така малко, както чиракът се учи – да крадеш занаят. Ставало е без обратното действие. Не зная защо беше така.

– Пряко тях.

– Пряко тях, да. Разбира се, със симпатия са се отнасяли към студентите, които са били с интерес, но без специални усилия.

– А имате ли усещането, че Вие преодоляхте, аз не бих я нарекла дистанция, по-скоро академичния егоизъм на преподавателите във Вашето отношение към студентите?

– Да, мисля, че съм го преодолял. Първо, защото аз започнах от много рано да работя със студенти, когато разликата не беше голяма, още когато разликата в статуса не изискваше специални усилия, за да се надмогне дистанцията. Сега е по-трудно. Вече волю или неволю дистанция има в статуса и тя трябва вече да бъде преодолявана. И второ, не само за себе си говоря, а и за други хора от моето и от по-младото поколение: просто има съзнателно усилие да се помага на студентите – да им се осигурява участие в конференции, да се търсят стипендии за тях в чужбина и тъй нататък, което беше абсолютно немислимо по мое време.

– Можете ли да си спомните нещо конкретно за първите сблъсъци с идеологията в интелектуално-познавателен план? Какво Ви се отнемаше чрез онова образование?

– Идеологически нещата вървяха спънато. Все пак бяхме поставени под много силен натиск, при ограничена информация. Когато започнах да следвам, още не знаех всъщност какво точно е моята философия. Ако на вас ви се повтаря „марксизмът е, марксизмът е, марксизмът е този, който дава отговорите, който научно разрешава, другите се заблуждават…“, аз вътрешно не се съпротивлявах много, в смисъл да започна да гледам критически на марксизма. По-скоро съпротивата ми се изрази в безразличие. Постепенно загубих интерес към нещата, които се говореха там. По-интересно ми беше да чета Декарт отколкото Маркс. По този начин: чрез тематично дистанциране, чрез загърбване на проблематиката, която изглеждаше толкова страховито идеологически натоварена. Болезненият въпрос кое е първично и кое е вторично никога не ме е вълнувал. А това е алфата и омегата на философстването според преподаваната философия. Значи, дистанциране тематично и аз започнах постепенно да се оттеглям към по-далечни епохи, които все по-малко и по-малко общо имат с марксизма. Оттегляйки се към тези епохи, започвайки да ги разбирам,

установих, че марксистките схеми изобщо не действат. По никакъв начин. И просто човек може да не им обръща внимание. И когато започнах да си публикувам първите статии, Добрин Спасов, главен редактор на „Философска мисъл“, ме срещна веднъж и ми каза: „Абе, виж, тази статия, че не е марксистка, не е марксистка, но ние все пак ще я пуснем.“

– Това е било вече 70-те години?

– Беше началото на 80-те. Ето този беше пътят. Когато вече в края на следването си се домогнах до книги, които ми бяха съзвучни, когато прочетох „Трагическото чувство за живота“ на Унамуно, откъси от „Или – или“ на Киркегор, когато ми попаднаха текстове на Хайдегер, осъзнах, че всъщност марксизмът не е моята философия. Че никак не мога да мисля в този код. Както Ви казах, тогава се срещнах и с познавачи на, да кажем, френската персоналистична философия, на Габриел Марсел, на Моние, на Жак Маритен и така нататък. Когато дори в дисертацията следваше да се отдаде дан на марксизма, единственото, което направих е, че в библиографията накрая написах и няколко съчинения, неползвани изобщо в текста. И то, само след като ми напомниха в Катедрата, че не цитирам класиците.

– Кой Ви беше ръководител?

– Ръководител ми беше професор Ради Радев. Не той ми го напомни обаче, а при обсъждането в Катедрата: „Нямате цитирани класиците.“ Плахият ми опит да кажа, че всъщност те не са казали нищо по този въпрос, беше посрещнат възмутено: не е възможно класиците на марксизма да не са казали нещо по някакъв въпрос.

– Темата каква беше?

– „Модерното немско платонознание“. Те е нямало как да се изкажат за него, но се оказа, че трябвало да се вмести някъде.

– Тоест, твърде малко получихте от академичното си образование за това, което правите истински сега?

– Това, което получих, беше до някаква степен занаятчийска сръчност. Важно е човек, когато вземе един текст, да знае горе-долу какво да прави с него. Но и това донякъде, не както би трябвало. Дори занаятът не се научаваше добре.

– Явно, че това е било „обратната страна на Луната“ – начинът, по който сега преподавате философия и се занимавате със студентите си. Какво е най-доброто, което искате да им дадете, базирано на всичко, което Ви е липсвало като образование?

– Философията също е занаят, като всяко човешко занимание. И това, на което искам да науча студентите, са някои принципи на нашия занаят. Оттук насетне вече инициативата трябва да премине у тях: да имат вът-

решната жажда за знания. Ако я имат, с най-голямо удоволствие бих им помагал. Не бих я обаче индуцирал специално, ако някой не се интересува.

– Рудърфорд е правил така: първата година ги е обучавал, втората ги е карал сами да си избират теми, за да формулират проблем.

– Да, да. Те могат да бъдат научени на много още неща оттук насетне, отвъд базисните занаятчийски умения, но това те трябва да го поискат.

– Ще ми кажете ли нещо повече за реализацията си в онази политическа и идеологическа рамка?

–Първоначално имах огромни проблеми, свързани със заключения кръг между две битови липси – на жилище и на жителство. Те бяха взаимносвързани. Имах проблеми и при назначаването, известно време стоях без работа след защитена дисертация. След това бях назначен на измислената длъжност „специалист“ в Университета, на която стоях две години. Едва след това професор Иванка Апостолова успя да ми издейства място за асистент. Така че имаше затруднения.

– Само защото не бяхте партиен член?

– Аз бях партиен член още от края на гимназията. Тогава глупавият ход беше следният: „Тези комсомолци са толкова отвратителни, че трябва да им избягам. Къде? При онези, които вършат сериозна работа“. Паралогично, разбира се, от всяка гледна точка паралогично, но така беше. Желанието да избягам от мръсотията, която виждах край себе си, не си дадох сметка, че батковците ще бъдат още по-арогантни, в някои случаи обаче имаше и хора, които се държаха сравнително нормално. Аз всъщност още на деветнайсет години влязох в Партията и тук вече започна другият сюжет. Че от тази партия не се излизаше, нямаше легитимен начин да я напуснеш. Дори когато сравнително бързо скъсах в душата си с всичко това. Моята стратегия беше неучастието. Аз, разбира се, фигурирах в разни листи, плащах си членския внос, дори ходех на партийни събрания и така нататък, но не участвах, не се изказвах, не взимах никакви ръководни постове… Имах обаче кризисен момент, когато бях решил независимо какво ще стане, да напусна; това беше свързано с прочитането на „Архипелаг ГУЛАГ“. Един мой колега я донесе от чужбина, с тези тънките странички, за да може да бъде пренесена. И аз почнах да я чета. Той беше донесъл между другото „Задочните репортажи за България“, която също прочетох. Да, тя ме потресе, но далеч не в степента, в която след това ме потресе „Архипелаг ГУЛАГ“. Четях така: около десет страници и излизах навън, за да се върна някак си в нормален свят, да си видя детето, което играе в пясъка, да видя бабите, които седят на пейката на улицата, така малко да запазя нормалността си. И като свърших книгата,

казах: „Не, не мога аз повече по никакъв начин нито да лицемернича, нито да стоя, напускам, излизам.“ Но жена ми, която по-хладнокръвно реагира на ситуацията, ми каза: „Разбира се, аз съм с теб, каквото решиш, това ще направиш, единственото, което трябва да преценим, е съдбата на детето.“ Защото, знаете, че те отмъщаваха. За излизането от БКП има рубрика „Изключване“. Аз фактически трябваше да поискам да бъда изключен, но то означаваше, разбира се, автоматично изгонване от Университета и край на кариерата ми. И се размислих след това: „Да, всъщност те ще съсипят живота на детето. Те оттук насетне ще го спират абсолютно навсякъде“. Зная, че това се правеше. И в отчаяние, спомням си този разговор, споделих: „Аз наистина не мога повече, просто не мога, аз по никакъв начин не мога“. А жена ми: „Ами, виж какво, ходи, но сядай накрая!“ И аз започнах да ходя на събранията, като си носех книга. В 45-а аудитория се правеха партийните събрания, сядах накрая, отварях книгата и започвах да чета. И дори един от по-възрастните колеги се изказа на събранието, че ето на – седял съм там и съм си четял книжка, докато се решават такива важни проблеми. Нямах куража да си пожертвам семейството, всичко. Нямах куража, това е вярно.

– Въпреки всичко, то е било ясно кой какъв е, и колко е предан, и колко активен. Този едновременно интелектуален и морален ескапизъм явно Ви е запазил. Но даде ли Ви някакво чувство на маргиналност или на непризнатост?

– Да, съзнавах, че това е слаба позиция. Че това е самоохранителна позиция, единствената възможна тогава, но си давах сметка, че тя е и без кой знае какво значение. Тя беше добра за мен самия, позволяваше ми донякъде да въздействам върху студентите, но пак в граници. Спомням си как на едно упражнение нещо се отпуснах и започнах да говоря за свободата, и изглежда съм казал силни думи, защото един от студентите, той очевидно е бил доносник на „Държавна сигурност“, зная сегашната му кариера, стана и ми каза: „Не мислите ли, че това може да бъде последният ви час в Университета?“ Но аз тогава наистина се бях възбудил от това, което говорех: „Да, възможно е да бъде моят последен час в Университета, но важното е, че аз го казах.“ Но това е, нали разбирате, геройство пред двайсет души аудитория…

– Кое Ви се струваше най-одиозно за академичния човек, като гледате назад към преживяното до 1989-а?

– Няколко неща. Първото бе ужасяващата скука, която се излъчваше от огромна част от академичния персонал. Ужасяващата семплост на тези хора. Човек, който се е занимавал с литература, е срещал интересни ти-

пажи, включително и битови. Аз съм срещал например хора, от махалата си, които са уникални. На фона на тези сигурно не толкова образовани хора, но уникални като визия, реакция на ситуации и така нататък, с които ти е интересно, не можеш да се отлепиш, виждаш поредица от учители по философия, които, като ти говорят, умираш от скука. (Аз и не ходех много на техните лекции.) Второто бе тесногърдието, тази вкопченост в единствената възможна истина. Тя, истината, разбира се, е единствена, въпросът е, че ние хората сме много и сме различни. И това догматично вкопчване в текстовете на така наречените неокласици… От друга страна, човек може себе си да пожертва, но много трудно е да пожертва децата и внуците си – това е едното. Обаче, може би по-същественото е отсъствието на ценностна система, в която безусловна ценност е свободата. Защото и после, когато се наизлюпиха изведнъж много дисиденти, тогава мотивите, които стояха в основата на действията, много рядко бяха пряко и безусловно обвързани с идеята за свобода. Там имаше много други тактически неща – кръгли маси, мирен преход, какви ли не още. Думата „свобода“ обаче рядко се появяваше, в лексиката включително на демократичните сили.

– А как сега преценявате стъпките в професионалното Ви реализиране, кои са най-важните, как ги степенувате?

– Смятам, че има две важни стъпки в професионалното ми развитие. Първата беше, когато се отказах от Античността. Имах първоначално намерение да се занимавам с платонизма, с това започнах. Когато установих, че много лесно се справям с проблемите, реших, че това не бива да се прави, тъй като може да произвежда продукция, но не ме гради мен самият. И тогава реших да се захвана с нещо, от което хал хабер си нямам, да отида някъде далеч от това, с което съм се занимавал досега. И най-нормално ми се видя да отида в Средновековието. Още повече, имах и духовна тяга натам.

– Имаше ли заниманието Ви с медиевистика нещо общо със съпротивата срещу клишето „тъмни векове“?

– Да, това можеше да се обяви само в частен кръг. Точно това и направих – лятна школа със студенти, в началото на 80-те години. Лятно време отивахме за една седмица в Елена, в една стара къща на Университета. И там започнахме да се занимаваме, разбира се първоначално съвсем лаически, със Средновековие. Това беше желание да се отхвърли клишето и тяга към една радикално различна ценностна система. Към други ориентири на човешкия живот, абсолютно противоположни на господстващите. Няма по-противоположно на господстващата марксистка идеология от

Средновековието. И когато Станишев заявява, че всъщност християнството и социализмът са едно и също, лично аз бих му предал много здраве. Нищо общо – двата полюса.

– Втората голяма стъпка?

– Беше, когато престанах да лицемернича, да се правя много на философ и реших да се занимавам със Средновековието от културно-антропологическа гледна точка. Аз и преди съм правил това, и преди не съм смятал, че чисто логическият анализ е в състояние сам по себе си да проясни за какво става дума. Но от един момент насетне го правя по-откровено. Плод на тази радикална цезура е книгата „Нощта през Средновековието“, която не е философска, макар че все пак философът вътре би трябвало да си личи.

– Искате ли да говорите как виждате живота си пак в етапи, през собствените Ви блъскания духовни, интелектуални?

– Това, което наистина ми е липсвало в по-младите години, е лично пространство. Защото големият проблем с жителството се разреши, но вторият голям проблем – с жилището – беше огромен и страшен. Защото жилища се раздаваха. Ние живяхме близо осем години в студентско общежитие, в една стая: жена ми, която също е учен, детето, понякога и някоя баба. Имахме чисто битови проблеми от рода на този, че детето трябваше в осем часа да си легне, а не можеше да заспи, дъщеря ни не можеше да заспи на светната лампа. Единственото място, където да се чете, беше банята и тоалетната. Аз го разказвам като виц, а то си е самата истина, че моята дисертация е написана, поне е четена там, върху тоалетната чиния. Виц е.

– Ако кажеш това някъде на Запад, ще помислят, че има някаква медийна шега.

– Да, някаква перверзия. Дефект психически. Но това е истина: приятели са ме виждали и са умирали от смях – седя на колене на пода, на леглото е отворена книгата, която чета, а дъщеря ми Лора ме е яхнала „на конче“ и ме язди. Така се работеше. Отсъствието на лично пространство, което си има, разбира се, и добрата страна – като се скараме с жена ми, няма къде човек да отиде, не може да удари вратата и да отиде в другата стая, просто защото друга стая няма. Така че конфликтите много бързо се изглаждат по неволя. Едва с възрастта започнах да си отвоювам сфери на интимност.

– Децата интересуват ли се от това, през което сте минали Вие и жена Ви?

– Не, младите хора са егоистични. Те имат собствената история и тя е най-важна. Казвам го и самокритично – също съм бил егоистичен, за което страшно много съжалявам. Не съм разпитвал родителите си.

– А кога сте бил най-щастлив?

– Наистина има два момента, които мога да обособя. Единият път беше, когато жена ми ми каза, че е бременна с първото ни дете, с дъщеря ни. Живеехме в общежитие. Излязох навън, беше много късен следобеден час, спомням си небето, облаците…

Вторият път е, когато ми хрумна идеята за „Нощта“. Абсолютно същото усещане беше. Пак така, хрумна ми, бях в Университетската библиотека, излязох навън, беше долу-горе същият час, не мога да си спомня в кой сезон, беше топло. По същия начин почувствах, че съм хванал нещо голямо. А пък иначе, в социален план, кога съм се чувствал най-щастлив? Чувствах се щастлив по време на събитията от 1997 година, началото. Даже през 1989-а не толкова.

– Така ли? Аз през 1989-а бях по-щастлива от първата си любов, толкова бях щастлива 1989–1990-а.

– През 1989 година беше много възторжено, много прекрасно – когато отидох на „Орлов мост“. Но в 1997-а наистина се чувствах по особен начин щастлив, защото аз буквално няколко дни преди това, напълно отчаян, бях казал: „Този народ е абсолютно заспал, този народ на всичко ще се примири“. И изведнъж се видя някаква особена енергия. После се движех със студентите, те са хубава среда – артистични, ведри.

– Но това беше пак София и пак елитът. Непрекъснатите съпоставки с това какво сме ние тук, част от този кръг и това, което е България като цялостно мислене, е много песимистично.

– Да, песимистично е! Мисля, че големият проблем всъщност не са управляващите, а е огромната неграмотна, на много ниско равнище, маса от хора.

– И това е пряката последица от комунизма.

– Ами, да. След като толкова години си бил абсолютно безотговорен за онова, което се случва с държавата ти…

– Как се отнасяте към твърдението, че сега не сме в посткомунизъм, а фактически промените са толкова незначителни, нефундаментални и изкривени, че това е маската, просто комунистите приватизираха държавата?

– Това е очевидно.

– Но до каква степен това „пост“ от посткомунизма може да се махне като определение на сегашния ни период?

– Е, не може да се махне, не трябва да казваме, че нищо не се е случило. Истина е обаче, че това, което стана, се случи по прекомерно перфиден начин. Хората, които ни потискаха всичките тези години, участваха в

репресивния апарат – защото „Държавна сигурност“ си е „Държавна сигурност“, но и научните институции също имаха своя репресивен апарат, и театрите, и всичко… А хората, които съставляваха този репресивен апарат, са до голяма степен отново на водещи позиции. Те много пищяха, на свой ред, че са репресирани, но, ако се огледаме, ще видим, че те или техните деца са практически навсякъде. Това е моето абсолютно убеждение. Въпросът е, че те не можеха и не могат по същия начин – както са го правели по-рано. Което не прави, разбира се, ситуацията по-малко гнусна.

– Но като цяло най-големият брой бизнесмени и хора, които фактически имаха изгода от прехода, са от бившата номенклатура!

– Медиите, бизнесът, външната търговия, дипломатическият корпус в огромната му част. Нали виждате какво става, кои отиват дипломати сега?

– Да, и в листите на цялата там нова номенклатура са същите хора.

– Да, да. Абсолютно. Ама това е, защото, нека го кажа като старомоден човек, защото нямаше покаяние. Когато искаш да правиш нещо ново, няма как да се мине без покаяние. Те дълбоко не се смятат виновни, това е, не са потресени от престъпленията, които са вършили. Дори ще намерят начини да обговорят престъпления. Защото убийството на човек е престъпление. Ще намерят начин да го обговорят така, че то да не изглежда престъпление. Защо се учудваме?

– Но това е моралното заключение на цялото знание за комунизма. Няма по-дълбоко опазено табу от истинската оценка на комунизма. Не става въпрос само за България.

– Не само България, в Европа е същото.

– Даже съветският комунизъм сам си направи политическо харакири …

– Е, донякъде.

– Те направиха много повече в ревизията на комунизма отколкото тук.

– Абсолютно нищо не е направено. Тук всяко очевидно престъпление е вложено в някакъв много двусмислен дискурс. Ами, ето, съвсем очевидно – убийството на Георги Марков. „Ама то не е ясно дали той не е бил двоен агент…“ Всичко това може да се говори, но след като се каже: „Да, това беше престъпление, това е убийство, тези неща не се вършат“.

– Журналистът Христо Христов намери физическия убиец и той изчезна, два дни след като „Скотланд ярд“ го повика за разпит.

– Да, да.

– Ами убийството на Надя Дункин? То беше едно от най-страшните след 10-и ноември.

– За което още мълчат. Никой не го споменава. В маргинални вестници като „Про и анти“ това се припомня, но никой от големите вестници, никой от големите разследващи журналисти не го отрази. Това е очевидно.

– Тоест, същата логика и политика на политическите убийства продължи и след тъй наречения 10-и ноември и никой даже вече не ги споменава.

– Ама те използват целия арсенал. Защото другата форма на убийство, по-перфидната, е омаскаряването. Така е. Всеки, който би се съпротивил на олигархията, трябва да е готов да понесе върху себе си невероятна, непредставима помия. А не всеки е годен да го направи. Кое е уязвимото обаче у тях? Те, освен всичко друго, искат да бъдат обичани. И дълбоко са оскърбени от това, че има хора, които не ги обичат. Така беше, между другото, и в комунистическо време. Те искаха не просто да потискат, не просто да държат в подчинение, но и да бъдат обичани. Не просто да бъдат хвалени, а и да бъдат обичани. Любовта, Живков – „човекът от народа“, той трябва да бъде обичан, трябва бабички да го галят, дечица да го прегръщат, това им е на тях желанието. Затова са дълбинно в себе си оскърбени от отсъствието на любов, както и сегашните. Кое е най-унизителното за Симеон? Някой да му каже, че не го обича. „Нашият любим цар и така нататък“. Е, да де, ама пък някои го смятат за глупак.

– Кои са лостовете, с които може да се смени част от тази култура на тоталната амнезия? Тя е структурирана, разбира се. Вярвате ли, че могат да се получат в публичното образование някакви пробиви?

– Не ми се вярва.

– Вече не? А „синдромът Виши“ във Франция, който обърна шейсет години след събитията мисленето на французите спрямо тяхната *Résistance* – тези два милиона доноси в Гестапо, те се потресоха от себе си, виждайки, че са най-колаборационистката нация в Европа?

– Съжалявам да го кажа, но ми се струва, че такива измерения на социална реакция не са възможни в огромната част от нашето население. Не зная, сигурно съм по-песимистичен отколкото трябва, не мисля, че имаме някакви шансове. Човек, който не се е потресъл от убийството на 20 000 души без съд и присъда, от лагери, от политически убийства, човек, който не се е потресъл от опита да харижеш на другиго собствената си страна, с какво повече ще го стреснеш? С какво? Какво повече да му кажа? Какво „по-“ трябва да стане?

– Искате ли да кажете нещо за поезията си?

– Поезията е друг сюжет. Обаче има отношение към разговора. Пишех поезия в ученическите години, в казармата и в първите студентски годи-

ни. Дори участвах в литературния живот, имах публикации във всички литературни издания. Тогава излизаха „Пламък“, „Литературен фронт“, „Септември“, плюс разни студентски там – „Пулс“, „Студентска трибуна“ и така нататък. Преди това в „Родна реч“ – разбира се, оттам задължително се минава. И дори в 1974-та подготвих книга, която дадох в издателство „Народна младеж“, което единствено издаваше книги на начинаещи автори, имаше една поредица „Смяна“. Когато отидох след шест месеца, бях посрещнат радушно от редактора Людмил Рупел, който ми каза: „А, страхотно, много хубава книга, ще излезе. Сега трябва да видим кой ще ти бъде редактор, защото има редактор, който работи с младите автори. Но само трябва и Главният (главният беше Салис Таджер) да я подпише. Ела следващата седмица.“ Има един или два часа приемни в седмицата. Цяла седмица, разбира се, черпя приятели, пиянстваме, радваме се – вече съм поет! Отивам на следващата седмица и попадам на същия човек, който всъщност е съвършено друг. Казва ми: „Няма да излезе.“ И аз замръзвам, не можейки да разбера за какво става дума: „Ама, как, Вие ми казахте миналия път…“ Той ме прекъсва: „Нищо не съм ти казвал.“ Междувременно седи и Таджер вече там, но с мен говори същият човек: „Нищо не съм ти казвал.“ Когато аз се опитах нещо все пак да кажа, той рече: „Ти какво си мислиш, бе, това е издателство „Народна младеж“, бе, тук няма едно стихотворение за родината, няма едно стихотворение за Партията, ти как си мислиш, че ще пуснем такава книга?“ То вярно, че нямаше, моята поезия е интимна, аз за други работи не пиша и не съм и писал никога. Дори не ми дадоха ръкописа – изхвърлиха ме като мръсно коте от редакцията; излязох напълно потресен. В интерес на истната, вече бях започнал да набирам погнуса от литературния живот. От Ловеч, от гимназиално време познавах хора, които съм харесвал, чел съм поезията им. Като видях какво представляват, толкова се погнусих, че в продължение на години не поглеждах поезия. Не да не пиша – не поглеждах. Като видех така подредена, моментално отгръщах страницата, хвърлях книгата… Към поезията ме върна едно случайно събитие. В 12 часа през нощта четяха поезия по националното радио – много отдавна, може би началото на 80-те години, или края на 70-те. Готвя се да си лягам и изведнъж чувам нещо вълшебно, нещо прекрасно, не съм чул кой е авторът, не знам какво е, просто слушам. Направо мравки ме полазиха. Четяха „Вечерен тромпет“ на Борис Христов – тогава чух за пръв път името на Борис Христов. Това беше отпушването. Започнах да чета поезия, но много дълго време не пишех. През 90 и някоя година стари приятели от онова време почнаха да ми казват: „Хайде, издай я онази книга, която тогава не излезе.“ И я

издадох, ей така, като куриоз – стихотворения, писани в началото на 70-те години. Но ги дадох предварително на Доротея Табакова, филоложка, тя е и поетеса, и казах: „Погледни, да не са пък вече хептен старомодни.“ Тя ги прочете, каза, че си личи, че са писани отдавна, но не звучат старомодно. И попита: „Защо не опиташ пак?“ Засмях се: „А, това са отминали работи!“ Но няколко дни по-късно изведнъж започнах да пиша. Написах едно стихотворение, след това второ, посветено на смъртта на баща ми. И се отпуши това, което изглежда е било държано толкова години… Сега пописвам от време на време.

– И ще продължите, няма прекъсване?

– Да, стига да ми се пише. Няма необходимост, това е напълно свободна дейност.

– Бихте ли променил нещо в живота си, ако можехте да започнете отначало?

– Нищо.

Интервюто взе Евелина Келбечева
13 май 2005 г., петък

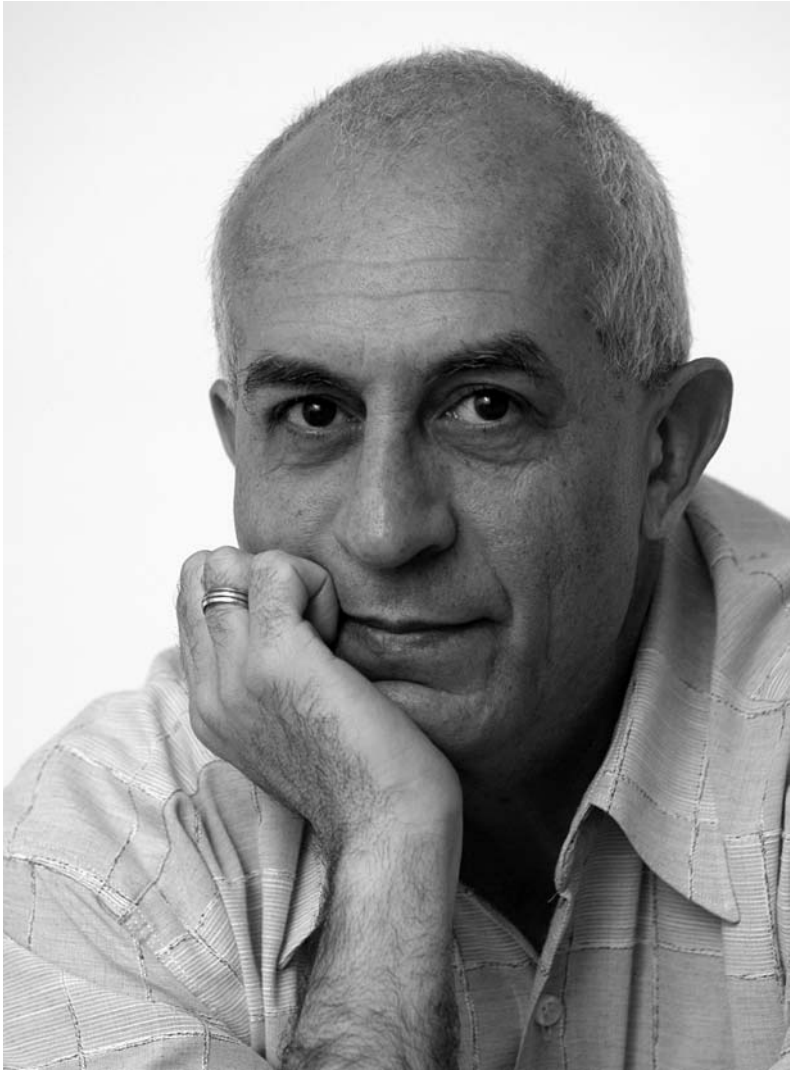

Снимка: Йордан Симеонов

Юрий Асланов

– Роден сте във Варна през 1951 година, помните ли родния си град?

– Роден съм във Варна в първата година от втората половина на XX век – 1951-ва. Но има две особености – първата е, че съм живял само няколко месеца там и въобще не смея да се нарека варненец, макар бащиният ми род да е оттам. От края на същата година живея в София. Втората

особеност е, че на моето кръщелно не пише „Варна“, а „град Сталин“. Това е знак за времето, в което живяхме. Помня баба ми – майката на майка ми, която е от София, тя си умря с имена, които ние със сестра ми не разбирахме: „Пиротска“, „Мария Луиза“, Княжевско шосе, Цариградско шосе. На същите тези улици ние казвахме „Жданов“, „Георги Димитров“, булевард „Девети септември“, булевард „Ленин“…

Веднъж, когато дъщеря ми беше малка, се опитвах да я упътя как да стигне до едно място, обяснявам ѝ: намира се до „Жданов“. Тя ме гледа дълго и ме попита: „Близо ли е до „Пиротска?“ Това време беше особено със смяна на много символи, която се случи на два-три пъти. За съжаление, и преди мен се е случвало – зная го от разказите на баща ми. Не зная дали е за зло или за добро, но, от една страна, е добро, защото хората в България са се научили да оцеляват, а и са високоадаптивен род. От друга, е много лошо, защото така се похарчват енергията и съдбите на цели поколения.

По повод на това, че на кръщелното ми пише „град Сталин“, когато скоро си сменяхме паспортите, в МВР млада служителка ме попита: „Откога сте български гражданин?“ Казах ѝ: „По рождение.“ – „Как така, роден сте в Съветския съюз?“ – „Не, не съм роден роден в Съветския съюз.“

Тогава разбрах какво ме пита. Паметта е изтрита, което може да е за хубаво, в крайна сметка. Като дете помня доста неща – примерно булевард „Витоша“ се казваше улица „Сталин“, язовир „Искър“ се казваше „Сталин“, връх Мусала се казваше връх Сталин… След това, когато развенчаха Сталин, започнаха пак смяна на имената – отново започнаха истории странни от тогавашна гледна точка.

– В каква семейна среда раснахте?

– Типична за онова време, или може би не много типична. Защото моите родители са доста високо образовани. Майка ми е жива, баща ми почина сравнително млад, беше професор по най-нова история, беше пионер на така наречената политология в България, беше основал първата секция по политически учения. До този момент в нашата наука това беше буржоазна теория и на нея се гледаше само в критичен план. Той беше човекът, който беше смятан за експерт по въпросите на европейската социалдемокрация.

Майка ми работеше цял живот като висш служител.

– Какво разбирате под висш служител?

– Пенсионира се като заместник-министър. Тя е завършила колеж в Лозана и университет в Женева, икономист е, активен борец. И майка ми, и баща ми са комунисти.

– Тези колежи и университети в Лозана и Женева не са ли ѝ попречили в трудовата биография?

– Не. Имало е отделни периоди на съмнения и колебания. Веднъж е изключвана от партията като трайчокостовистка, след това са ѝ казали, че е грешка…

– Това по затоплянето на Хрушчов ли се случва?

– Да, с Тодор Живков – като нашия вариант на Хрушчов. Така че в такава среда съм израснал – ярка комунистическа.

– В тази ярка комунистическа среда как се коментираха нещата, които се случваха в България?

– По два начина. Единият беше – с традиционна предпазливост. Нещо, което е опасно, не се коментира дори в семейството, за да не би от глупост ние със сестра ми като по-малки деца да се изтървем навън. Вторият начин – някои неща, касаещи отделни действия, но не като цяло, бяха коментирани доста критично в затворен кръг. Родителите ми бяха твърде вярващи в идеята, предани хора. Не бих казал, че съм от тези хора, аз съм далеч по-еманципиран.

– Еманципиран сте като възгледи?

– Емчанципиран от догма, от догматично поставяне на нещата.

– Кога Ви се случи тази еманципация? Защото в онези години идеологическата рамка, в която живеехме, трудно предполагаше подобно нещо?

– Късно. В средата на 80-те години. Няма защо да крия – подтикът беше това, което ставаше в Съветския съюз тогава, когато започна перестройката. Тогава за първи път започнах да си мисля, че тази система се нуждае от нещо друго – от ново начало или от друг живот. Много често пътувах тогава в Съветския съюз служебно и попадах пряко под влияние на случващото се там, което доста ме впечатляваше. В този смисъл някой може да каже, че аз съм перестройчик. Това донякъде е така.

– Вашите родители как възприемаха ерата „Горбачов“?

– Майка ми – баща ми не беше жив вече – я посрещна с много голям ентусиазъм. После за нея настъпи голямо разочарование от това, което се случи в България.

– От начина, по който се случи преходът…

– Да, от всичко – много хора мислят така – не си харесват живота…

– … и смятат Горбачов за главен виновник?

– Определено да, има такова мислене. Аз не съм между тези хора. Но не коментирам личността на Горбачов, неговите лични планове, доколкото ги е имал, а това, че ако не беше той, щяхме да агонизираме. Понякога

се дразня, когато някой каже, че заслугите за края на Студената война са на Рейгън. Мисля, че заслугата на Горбачов беше много по-голяма.

– Къде ходехте на училище в София?

– В кварталното училище, от 1 до 11 клас – елитна гимназия до площад „Възраждане“, в центъра на София – тогава 33-то училище се казваше „Ернст Телман“. Мога да кажа, прескачайки времето, че като дете смътно помня някои комшии, които изчезнаха задълго от квартала и се появиха едва при демокрацията. Аз живея – това съм го проверявал по данни – в може би най-синята избирателна секция в България, това е най-седесарският район за цялата страна. Не зная какво са им направили на тия хора, къде са били през всичките тези години, но част от тях се върнаха едва при демокрацията.

– Толкова дълго са били извън София?

– Извън София, просто им взеха жилищата. А това, което се случва през последните няколко години, е много типично за всичко, което става в България. Аз себе си не мога да увия във вестник и да се скрия, защото се познаваме, но последните няколко години виждам, че има съвършено различна обстановка – защото те си говорят с мен, понякога се обръщаме за помощ един към друг. Просто се счупи атмосферата на враждебност.

– Колко дълго траеше тази враждебност?

– Половин век, и беше от двете страни. Има и много хора, пострадали от режима преди 9 септември 1944 година. Нямам информация, но разбира се, има хора, които са пострадали и след това. Двете страни дълго време се ненавиждаха. Видяхме го в годините на прехода. Това вече го няма. До такава степен, че на президентските избори в нашата синя секция спечели Първанов.

– Там имаше други нюанси…

– Не коментирам какво е имало, коментирам, че има хора, които прекрачиха бариерата, барикадата.

– Как Ви се отрази Комсомолът, кога станахте член на БКП?

– Комсомолът беше кратък епизод от моя живот, защото много бързо станах партиен член и минах на по-високото ниво. Много скоро след като влязох в Университета, ме приеха в БКП.

– Какво беше необходимо, за да стане човек партиен член?

– Произход. Когато ме приеха, майка ми беше секретар на Димитровския районен комитет на БКП в София. Само това беше.

– Това е било напълно достатъчно?

– Напълно.

– Не е имало ровене в биографията. Всъщност, в много родове се преплита комунистическото потекло с неща, които за комунистите бяха компрометиращи. Във Вашия род не е ли имало?

– Не. Но такива преплитания има. Мога да разкажа за един такъв случай. Сашо Сталийски* и Митко Станишев**, бащата на Сергей Станишев***, са били съученици – единият легионер, другият ремсист. Вечерта преди да почнат арести, за да разбиват ремсовата организация, Сашо Сталийски отива в дома на Станишев и го предупреждава. Тогава Димитър бяга и отива партизанин, става чавдарец. Не зная дали му е спасил живота, но е факт.

Прескачам във времето. Сашо Сталийски е студент, след като се е върнал от лагерите. Не е било тайна, че баща му, който е бил министър преди 1944-та, е убит след присъда от „Народния съд“, но кой знае защо тази история се изравя отново. Изключват го от Университета и го интернират в Смолян. Тогава се сеща, че има съученик, на когото е помогнал, звъни на Митко Станишев. Възстановяват му студентските права, той завършва и го уреждат да остане в София в някаква адвокатска колегия.

Пак се сменят времената, Станишев е под домашен арест по делото за помощите на братските компартии, а Сталийски е военен министър. И понеже Митко Станишев беше болен, имаше някаква надежда за операция в Израел, но не може да замине, защото Татарчев не му дава паспорта.

Сталийски отиде при Иван Татарчев, скара се с него, но дадоха паспорта на Станишев и той замина за Израел. В България, в този микромащаб, нещата са доста оплетени.

– Как избрахте какво да учите?

– Аз не си избирах. Родителите ми избираха. Майка ми. Баща ми много искаше да тръгна по неговия път, но това ми се виждаше много неинтересно. Все беше много зает. Като малък си го спомням зад заключената врата отвътре на кабинета и тракащата пишеща машина и само ни викаха: „Тихо, баща ви работи.“ Така че майка ми се наложи. Първото ми образование беше политикономия във Висшия икономически институт „Карл Маркс“, днес УНСС. След това 3 години работих по разпределение – в завода за автомобилни гуми „Георги Димитров“ в София. Те са ми като бяло петно. Ужасно не ми харесваше тази работа – в отдел „Планов и ТРЗ“.

---

* Бел. ред.: Александър Сталийски, министър на отбраната в правителството на Филип Димитров.

** Бел. ред.: Димитър Станишев, секретар на ЦК на БКП.

*** Сергей Станишев е министър-председател от 2005 г.

– Чиновник със 105 лева първоначална заплата?

– Не, 100 лева. И удръжка 5 на сто заради липсата на трудов стаж, освен това ми удържаха и ергенски данък. Длъжността, която заемах, изискваше 2 години трудов стаж, а аз ги нямах.

– Как Ви хареса социалистическото предприятие?

– Не мога да кажа как ми харесваше, защото още има такива предприятия, макар и капиталистически. Но от университета бях зареден с големи идеи, които нямаше как да се приложат. Имаше един стандарт – едни числа, които ги спускат, и ние трябва да ги нагодим. Това беше системата, с това се занимавах. Малко преди да свърши разпределението, на своя глава подадох документи да следвам социология в Москва.

Следването ми в Московския университет беше най-вълнуващото преживяване в живота ми. Това го реших сам, без да питам никого и до последно го крих.

– И когато го сервирахте, какво се случи?

– Нищо. Имаше в началото тежък разговор вкъщи. Казаха ми, че щом така съм решил, това си е моя работа.

Времената бяха благоприятни за това, защото държавата уреждаше български стипендии на тези, които отиваха да учат в чужбина. Като завърших, останах там, моят професор Шкаратян ме харесваше, макар че той не ми стана научен ръководител, но той ме препоръча в Института за системни изследвания. Там направих кандидатска дисертация при Татяна Заславская. Много след това – чак през 1990-а, защитих втора дисертация, докторска.

– Кога всъщност избрахте социологията?

– През 1979 година. В България вече имаше социология. Бързо преминах от икономическата към политическата социология. В Института за системни изследвания писах такава дисертация и някак по силата на съдбата дойдох до това, което баща ми правеше. По по-дълъг път и без да ми е харесвало навремето. Някъде в края на 70-те години реших, че това е моето призвание. Така избрах пътя си.

Имаше един период, в който социологията също беше буржоазна наука.

– Защото звучеше модерно?

– Звучеше ми модерно, еретично, беше ми много интересно. И мечтата ми беше да се прибера в България. И да бъде основана емпирична школа, да се разрешат политически изследвания, те да се ползват от властта, но тази борба се водеше от доста хора, в това число и на позиции в ЦК на БКП, с различен успех. Но в крайна сметка тук, в България, се направи

първият пробив, защото на най-високо ниво това беше разрешено и насърчавано от властта говорене. Дори в ЦК създадоха Информационно-социологически център, след това привлякоха млади хора като Андрей Райчев и мен, Кръстьо Петков. В Министерския съвет се основа такъв институт, в който също работих известно време. Друг е въпросът, че голяма част от изследванията бяха засекретявани. Но в никакъв случай не може да се каже, че властта не е знаела истината за общественото мнение, за обществените настроения – те получаваха всичко.

И някак си мислех, особено след началото на прехода, когато се основа първият емпиричен институт – НЦИОМ, че моят житейски път е завършен в някаква степен: за това съм мечтал и то се е състояло, заставайки начело на най-високата длъжност в този първи емпиричен институт.

– Излиза, че емпиричната социология е тръгнала при прекрасни условия.

– За съжаление, това продължи кратко – до началото на 92-ра година. Всъщност още преди парламентарните избори през 1991-ва емоционалният градус на отношението към нас беше доста висок. Имаше такава позиция към нас – гнездо на комунисти и агенти са се събрали там, в НЦИОМ – имаше такива изказвания от Стефан Савов, който ми стана началник като председател на 36-ото Народното събрание. Тогава Андрей Райчев и Кънчо Стойчев създадоха „Галъп“, а аз останах в НЦИОМ като Гюро Михайлов. И почна една мъка със Стефан Савов, който в близък разговор беше интелигентен човек, доста интересен събеседник. Та, почна една мъка, те имали човек за моето място, и накрая подадох оставка. Но беше доста мъчително за мен, непознато преживяване – защото си мислех, че съм доста подготвен в тази област.

Всичките ми разговори със Стефан Савов започваха от една точка – като му носех „омнибуса“ – целия набор от въпроси, по които е правено конкретното изследване – той го прелистваше, първо намираше своя рейтинг и започваше разговора с: „Това не е вярно!“ „Как го направихте това изследване?“, питаше. Може би правех грешка, че отначало започнах да му обяснявам как ги правим и много късно забелязах, че погледът му ставаше все по-лош. Дълбоко не вярваше в това, че е възможно. Накрая, като подадох оставка, не зная защо, той се почувства гузен. Затвори кабинета, извади коняк, разказа интересни неща за Стефанаки Савов, за баща си Димитър Савов. Каза, че лично против мен няма нищо. Не помня как разговорът се завъртя пак през изследванията и аз накрая, все пак бях подал оставка, му казах: „Господин Савов, моля да си остане между нас. Не ги правим, седим и си ги измисляме.“

„Така си и знаех“, каза той, и отношението му към мен се промени коренно. Даже след това, в редките моменти, когато имах работа в Народното събрание, ако ме видеше там, тръгваше към мен да се ръкува и с една ехидна усмивка се отдалечаваше като посветен в дълбока тайна. Аз го преживях тежко, защото смятах, че ми е отнето това, което ми се пада по право.

– А преживявахте ли толкова тежко, когато в ЦК на БКП, в Политбюро четяха Вашите изследвания и те не виждаха бял свят?

– Не, това го разбирах. Колкото и да ви се вижда странно, и в момента има изследвания, които не се публикуват. Това е стратегическа информация – да знаеш какво мислят отделните групи в обществото. Но тогава го преживях много тежко, признавам. Тогава изпаднах в дълбока депресия няколко месеца. След което не знаех какво да правя. Получих парадоксална покана – от тогавашна гледна точка беше авантюра за мен, защото никога не се бях занимавал с такова нещо – да работя като журналист в пресгрупа „168 часа“. От скука започнах да пиша. Първо преживях детската болест на автора – започнах да досаждам на роднини и познати: „Четохте ли какво съм написал?“ Сега мога да кажа, че отдавна съм преболедувал това състояние, но тогава беше така. След това около мен започнаха да се явяват хората, които твърдят, че не пиша зле, че имам талант… Епизодът продължи сравнително дълго. Тогава без никакъв страх, че това не съм го учил, не го мога, не съм го правил, се втурнах в тази авантюра журналистиката. Даже ми хареса в известен смисъл.

Спомням си около историята със Стефан Савов, че, за да преодолея депресията, проведох разговор със себе си. Дали чак толкова съм искал от живота да се занимавам със социология… И се насилих да се върна назад във всичките си спомени, до дете – в кой точно момент съм поискал от живота да бъда социолог. Е, не можах да си спомня да е имало такъв момент. И по-леко го понесох. Единственото, което си спомних, бе случаят от предучилищна възраст: посинях от плач, защото на сестра ми дадоха, а на мен – не, защото бях болен, да ям сладолед. Ясно си спомних, че тогава си казах – ако мога да си купя 100 сладоледа, нищо повече няма да искам от тоя живот. Само това си спомних. И когато се случи това със Стефан Савов, започнах да се питам кога в живота си съм могъл да си купя 100 сладоледа и съм пропуснал момента да изживея нещата си. И се установи, че през целия си живот съм се занимавал с кариера, с какви ли не глупости и съм пропуснал да реализирам мечтата си. Сега със Стефан Савов какво да направя – единият начин е да се върна назад – като дете – защото вече мога да си купя 100 сладоледа, но не виждам смисъл в това.

Другият – ако съм дете, да го набия – както си решавах в детството споровете. И установих, че нито мога да го набия, нито да си купя 100 сладоледа. Единственото, което ме дели от това, е богатството – парите за 100 сладоледа. Аз ги имам вече. Ако ги нямах, щях да отида да го набия, но не мога да си го позволя, защото имам парите за 100 сладоледа. Тъжно беше, но в крайна сметка се отървах от депресията.

– Какви настроения откривахте в изследванията преди 1990 година?

– Работихме много с анонимни анкети поради високото ниво на страх. Мнозина тогава подозираха в нашите изследвания през 70-те и 80-те години сценарий на властта да ги шпионира. Нивото на страха беше доста високо, в някаква степен то остана такова и в първите години на демокрацията.

Имаше хора, които криеха мнението си. Но се развиха по-модерни техники и ние вече знаехме в каква посока се крие мнението, научихме се да улавяме така наречените скрити вотове – хора, които се опитваха да ни заблуждават за действителните си намерения. Същевременно анонимните анкети, освен че не елиминираха страха – мотив за криене на действителното мнение – те бяха недостатъчни като инструмент ние да получим цялата информация; интервютата *face to face* дават по-голяма възможност. Така че едното, което правеше впечатление, беше прекалено високото ниво на съгласие с официалната политика – нива от 90–92 процента не са типични, това се разминава с научните стандарти.

Така например, в едно голямо изследване по отчуждението за много кратък отрязък от време – септември 1989-а и, повторено през февруари 1990 година – получихме диаметрално противоположни стойности. Но между двата периода се беше случило радикално събитие. Например, на въпрос: „Вярвате ли в Бог?“ 2 и половина процента отговаряха с „да“ през септември 1989 година, а няколко месеца по-късно около 70 на сто казваха „да“. Не че толкова хора са вярвали в Бог, просто смятаха, че това се изисква от тях… Близо до това събитие, което раздели периодите в живота на нацията, се появиха лъжи в двете крайности – манипулация тип автосугестия на самото общество по редица въпроси. Но най-вече това правеше впечатление – въпреки нашето желание за строгост на научния инструментариум, ние регистрирахме стойности, които, както тогава обяснявахме пред официалните власти, че това не може да е вярно и те го знаеха.

И се опитахме в по-дълбочинни анализи да търсим откъде ще се появи опасност и къде властта трябва да концентрира усилията си и да работи. Но мога да кажа, че онази власт се вслушваше в нас и използваше данните.

– Вероятно, за да манипулира?

– Не, дори подобряваха някои неща. Така наречената система за открити партийни събрания – например при всяко увеличение на цените, независимо дали на трамвайните билети или на месото – беше наша препоръка и това сваляше напрежението. Наистина го владееха. Усилията властта да не го направи (въпреки че беше неограничена, абсолютна власт), а да се мъчи да говори, да убеждава, че това е правилно – с някакви аргументи – даваха резултати.

– Какво беше социологията до 1990 година в една система като България или Съветския съюз, за какво се употребяваше?

– Коректив. За добиване на информация, която може да се използва, може и да не се използва. В Съветския съюз нивото на използване беше далеч по-ниско.

– А беше ли добре развита като наука социологията в СССР?

– Много добре, само че за разлика от България, при тях социологията се развиваше в периферията, никога не беше допусната в центъра на властта, а в България беше разположена в самата власт.

– На какво се дължеше това?

– На личното разбиране на Тодор Живков. Той смяташе, че това е много модерно и полезно.

– Имахте ли лични впечатления от него?

– Не бях на това ниво да имам лични контакти с него. Първият ми личен контакт беше, когато беше под арест. Последната ми номенклатурна длъжност беше съветник на кандидат-член на Политбюро – на Петър Дюлгеров. Бил съм донякъде близо до първия ешелон. В този смисъл говоря, че нашата власт беше по-ориентирана към обществото отколкото съветската.

– И затова вероятно българската власт е имала по-малко проблеми?

– Далеч по-малки. Това е една от големите причини, поради които в България не се появи опозиция от мащаба на тази, която се ситуира в Унгария, Полша, Чехия, че даже и в Съветския съюз. Така и нашето дисидентско движение не беше дисидентско – то беше вътрешна партийна опозиция. И така наречените неформални организации не бяха опозиция – те също бяха като желаещи да променят една или друга политика на официалната власт. Не се появи политическа емиграция или поне не с такова влияние като полската, унгарската и чешката, дори и съветската. В Съветския съюз имаше дълбока, глуха, изтребвана, интернирана, но реална опозиция, в това число и политическата емиграция.

– Останаха ли ви приятелства от студентските години?

– Моите приятелства не са с известни хора от България, но с мои състуденти от Икономическия си останахме приятели – макар и да има известни – Боян Славенков, Рени Инджова, Иво Атанасов…, Валери Николов – собственик на веригата „Фантастико“.

От московските ми години, особено от аспирантските, имам доста знаменити съаспиранти – Ерньо Молнар от Унгария, Елжбета Колпинска от Полша, Лев Перепьолкин и Толя Кошинов от Русия… Събирали сме се всички накуп.

– И разочарованието ли преобладава?

– Не бих казал, аз не съм разочарован, напротив. При всичките ми резерви за начина, по който протече нашият преход, смятам, че нямаше друга посока на развитие.

– Вие сте много скептичен за прехода?

– Не скептичен, може би критичен.

– Говорите, че тоя преход никога няма да свърши, дори ще го почваме отначало…

– Това е дълбоко разбиране за всички грешки, които бяха направени. Например никой не е имал злодейски пъклен план да ликвидира земеделието в България, това си е родна глупост, никой отвън не е желаел България да се докара до положение да не може да се изхранва сама, защото 60–70 на сто от храните ние в момента внасяме. Напротив, Европа е заинтересована да има държави със силно развити сектори и излишъци в земеделието. Айде в енергетиката – има силен насрещен вятър и лобизъм, и други неща – но за земеделието не е имало. Това че приватизацията започна с реституция – също е наша родна глупост. И след като имаше шанс да се спре с реституцията и да се продължи с приватизацията, започна масова приватизация – също върховна глупост. Наши родни идиотщини! Никой отвън не ни е карал да ги правим. Това че преди да имаме идея как ще се развиваме в технологично отношение, решиха да ликвидират високите технологии – отвън има много интереси това да се случи. Но никой не е карал нашите правителства да го направят насила, те го направиха по вътрешна убеденост.

Върхът на идиотизма бяха концепциите на Филип Димитров и на Жан Виденов – най-големите поразии нанесоха те.

– Къде слагате правителството на Любен Беров?

– Белязано е с няколко неща. Най-доброто: тогава започна част от финансовата реформа, изгради се системата на финансова стабилност и на адекватност в икономиката. Лошите: тогава започна корупцията, сложи се

начало на този триъгълник бизнес – политика – администрация, стигна се до по-активна симбиоза на част от престъпните групировки с висшата държавна администрация. Тогава възникнаха първите предпоставки за корупционни практики – до този момент не бяха толкова силно изразени, което вече правителството на Костов доведе до съвършенство. Но пък правителството на Костов за сметка на това отряза всички престъпни групировки с нож от гледна точка на позициите им до този момент. Цяло чудо е, че при онова ниво на позициите, които бяха достигнали част от тези групировки, той успя да довърши мандата си без война. Но най-вредни правителства за България бяха тези на Филип Димитров и Жан Виденов, които подхождаха от чисто иделогически позиции и внедриха с настървение концепции, които се оказаха много вредни за развитието на страната.

– Обяснявате провала на Виденов с неспособността на поколението, което той вкара във властта. Възможно ли е едно поколение да се провали? Всъщност, той имаше министри от различни поколения.

– Аз и досега мисля така. Основно това беше поколението на Комсомола, и то от най-лошия му период, когато те започнаха вече да се нагаждат.

– Комсомолът за вас метафора на какво е?

– На кариеризма, на безскрупулния кариеризъм. За съжаление, това поколение все още е на терена. И пак напира.

– То елиминирано ли е от кандидатите за власт?

– Не смятам, че е елиминирано. Може би е редуцирано до по-ниски нива, не колкото беше тогава, но не е елиминирано.

– Тоест, заплахата виси над главите ни?

– Виси. Това е негодно поколение. То дефектира заради условията, в които се оформи като политическа генерация – това бяха най-лошите години, когато вече никой не вярваше, но знаеше, че така трябва да говори, да се нагажда и да прави кариера. Част от по-ярките представители на това поколение бяха способни цял живот да минават през трупове, за да правят кариера.

– Когато Георги Първанов и Николай Добрев върнаха мандата на БСП за съставяне на правителство на 4 февруари 1997 година, Вие какво помните от този момент?

– Тогава бях още журналист в „168 часа“. Като по-близък приятел с Първанов и Добрев съм участвал в част от разговорите и терзанията по повод мандата за кабинет.

– Между другото, Добрев е от същото поколение на Комсомола, за което говорихте – той беше секретар на ЦК на ДКМС заедно с Камов, Премянов, Бунджулов…

– Да, обаче той е гигантско изключение. Не зная поради какви причини – съвършено различаващ се характер – той е от генерацията хора, който на дънната си платка в мозъка има един забит дълбоко чип на тема чест, достойнство. Нещо, от което много други хора бяха оперирани.

– В смисъл, ако мандатът се беше паднал на Премянов, да речем, нямаше да има този развой?

– Нямаше. Щеше да се опита да направи правителство. Ако трябва да бъда честен, там главното действащо лице не беше Добрев, а беше Първанов. Но чест му прави, че при всеки повод за това събитие той говори за Добрев.

– Вие бяхте ли свидетел при какви обстоятелства беше взето решението за връщането на мандата?

– Бях.

– Готов ли сте да ги разкажете или не още?

– Не, не. Не съм готов всичко да разкажа, но беше доста драматично. И борбата беше неравна, въпреки това Първанов се наложи.

– Да се върнем към социологията. Изпитвате ли професионален ужас, когато се говори, че социологията е подкупна, имам предвид коментарите особено в предизборни периоди?

– Не. Не зная защо в България се внушава, че има поръчкова социология. Ами тя в целия свят е такава. Това е бизнес. Някой поръчва изследване и ние го правим. Политическите изследвания са една много малка част от нашия бизнес и от тях почти не се печели. Ние развиваме седмично по 2–3 теми по маркетингови и пиар проекти, веднъж на месеца някоя партия ще поръча изследване. Емоцията е повече от разума в това говорене за социологията и обикновено в предизборните периоди тя се увеличава – недоволните от резултатите политици започват да сгъстяват огъня срещу агенциите.

– Все пак признавате, че нещо със социологията не е наред…

– Има и такива случаи, няма защо да премълчаваме този факт. Има случаи на колеги и на неколеги, които се поддават на изкушението да представят желаното за действително, и то чрез данни. Големите агенции никога не си позволяват да работят върху числата. Всеки се пробва на полето на интерпретациите и прави понякога екстравагантни преводи на данните, но никой не си позволява да размества числата. Освен това българските социолози са правили далеч по-малко грешки от американски или британски… Но тук дори и малката грешка се преувеличава от емоционалния градус. Една от нашите най-точни прогнози е през 1991 година за парламентарните избори, но тя стана причина за най-големия социо-

логически скандал. Четири партии се разминаха на косъм с 4-процентната бариера и тогава близо 15 на сто от гласовете останаха извън тази черта. Но нашата прогноза от гледна точка на научния стандарт беше много точна. Най-много се говори за президентските избори през 2001 година, но нямаше голяма агенция, която да направи неточен анализ на собствени числа. Всички уловихме високата степен на колебание на електората на Петър Стоянов и общата нагласа за промяна. Само че повечето от нас – себе си изключвам от това число – сбъркаха името на промяната. Повечето казаха „Бонев“, само аз казах „Първанов“. Но понеже работех в щаба на Първанов, някак останах встрани… Просто при анализа беше направена грешката, не при числата – те бяха коректни.

– Доколко се промени „черната кутия“ на българина за последните 15 години на прехода? Стана ли по-отворена, по-честна, успявате ли повече да надникнете вътре?

– Да, успяваме, защото особено в последните няколко години нивото на страха падна. Почти вече няма хора, които в анкетна ситуация крият от страх. Те по някой път се сугестират и изкривяват действителните си намерения: има непрестижен вот: от срам той крие, че сега би гласувал за Костов или за царя; или някаква възрастна гвардия около БСП с типичното си конспиративно съзнание – тя крие, защото така е научена като поколение. Но това са изучени рефлекси на българските избиратели и ние сме развили доста техники, с които да ги улавяме.

– Какъв човек е българинът в сравнение с 1989 година?

– С нашите инструменти няма как да направим такова сравнение. Но, сравнен примерно с американеца, българинът е все още по-образован, по-открит към света, по-стремящ се към информация за света, по-любознателен, по-склонен към развитие, по-адаптивен, по-интелигентен. Българинът е по-умен от холандеца, датчанина, белгиеца, но не е по-умен от англичанина. Освен това българинът е по-находчив, по-изобретателен от германеца. За сметка на това той е по-несолидарен – германците са много солидарна общност, дисциплинирана по някакви общи идеи, при поляците и при чехите го наблюдаваме също. Българите обаче са по-невъзпитани от много други нации.

Интервюто взе Генка Маркова
март 2005 г.

Нашите респонденти:

Александър Фол е роден през 1933 г. в София. Завършил е Философско-историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. След дипломирането си специализира в Училището за висши науки в Париж и в Немския археологически институт в Рим. Доктор на науките по древна история, професор по древна история и тракология в СУ, професор по стара история и тракология в НБУ.

През 1974–1979 г. е първи заместник-председател на Комитета за култура, през 1979–1986 г. е министър на народната просвета. През 1998 г. става кавалер на Орден за изкуство и наука – Франция, през 2003 г. – носител на ордена „Стара планина“ – I степен. Член на Югославската академия на науките и изкуствата и на Германската академия на науките „Лайбниц“. Автор е на десетки монографии и на над 370 студии и статии.

Анри Кулев е роден през 1949 г. в Шумен. През 1974 г. завършва анимация във ВГИК – Москва, специалност „Рисуван филм“. Преподава анимация в НБУ.

Автор е на анимационни и документални филми. С поета Борис Христов снима игралните филми „Смъртта на заека“, „Бащата на яйцето“. По сценарий на Рада Москова прави детския игрален филм „Госпожа Динозавър“, автор е на телевизионния филм „Честна мускетарска“ по пиесата на Валери Петров. Сценограф е на театрални постановки на режисьора Димитър Гочев в Германия. Повечето от анамационните му филми имат международни награди. Рисува за вестниците „24 часа“ и „Култура“.

Антоний Гълъбов е роден през 1964 г. в София. Завършил е социология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 1989 г. със специалност „Социология на политиката и културата“. Доктор по социология.

До 1991 г. работи в секция „Младежка субкултура“ на Научноизследователския институт за младежта. От 1991 г. работи в Института по социология при БАН. Член е на френски и американски социологически асоциации.

Белчо Белчев е роден през 1932 г. в Кръстиненци, махала на с. Скорци, Тревненско. Завършва Висшия икономически институт „Карл Маркс“ в София. Доцент, доктор на икономическите науки, дългогодишен преподавател. Автор на множество научни публикации на финансова тематика.

От 1964 г. работи в Министерството на финансите: научен сътрудник в Научноизследователски институт по финанси и кредит, експерт, заместник-

министър. За кратко е заместник-председател на Държавния комитет по планиране. Министър на финансите през 1976–1988 г. През 1988–1989 г. е посланик в Югославия. От 1989 до 1990 г. е министър на финансите и заместник-председател на Министерския съвет. Народен представител във Великото народно събрание. Носител е на орден „Стара планина“ – I степен.

Богдан Богданов е роден в София през 1940 г. Завършва класическа филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. През периода 1963–1969 г. е преподавател по класически езици, антична и западноевропейска литература във Великотърновския университет. От 1969 до 1990 г. е преподавател в Софийския университет. Един от основателите на Нов български университет; от 1994 г. е председател на Настоятелството на НБУ. Професор, доктор на науките.

От 1991 до 1993 г. е посланик в Гърция. Председател на УС на фондация „Отворено общество“ (1990–1998).

Автор е на изследванията „От Омир до Еврипид“, „Омировият епос“, „Литературата на елинизма“, „Мит и литература“, „Романът – античен и съвременен“, „История на старогръцката култура“, „Орфей и древната митология на Балканите“, „Старогръцката литература“, „Промяната в живота и текста“, „Европа, разбирана и правена“.

Носител на Националната награда „Хр. Г. Данов“ за хуманитаристика и на Големия кръст на Ордена на Феникса (Гърция).

Божана Апостолова е родена на 9 май 1945 г. в с. Цар Асен, Пазарджишко. Завършва българска филология във Великотърновския университет. Книгоиздател и печатар; издава предимно книги на български писатели. Собственик е на издателската къща „Жанет–45“.

Автор на поетични книги, на биографичния двутомник „Делнична библия“, на книга за деца.

Божидар Димитров е роден в Созопол през 1945 г. Завършва история в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Специализира палеография в Париж и Ватикана. Старши научен сътрудник, доктор на науките. Директор на Националния исторически музей.

Автор е на повече от 30 монографии и над 250 статии в областта на българското Средновековие и османския период. Последната му книга е „12 мита в българската история“.

Боян Пенков е роден през 1927 г. в София. Учи в тогавашното столично Немско училище, а последните два класа – във Втора мъжка гимназия. През

1946 г. става студент във Физико-математическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“; през 1951 г. – аспирант на проф. Никола Обрешков. През 1964 г. е избран за доцент по математическа статистика. Днес чете лекции като емеритиран преподавател в Стопанския факултет на Софийския университет.

Вълко Стоев Вълков е роден през 1945 г. в с. Камен бряг, Каварненско. През 1964 г. завършва техникума по селско стопанство „К. Тимирязев“ в Каварна.

От 1967 до 1980 г. работи като шофьор – таксиметров и в община Каварна. През 1980–1985 г. е старшина на катер в Държавната инспекция по корабоплаване във Варна. През 1985–1990 г. се занимава с промишлен риболов в Каварна. От 1990 до 2003 г. плава като боцман на кораб, собственост в „Трансимпекс“ (по-късно „Трансшипинг“). От 2003 г. е шофьор в Историческия музей в Каварна.

Ганчо Савов е роден през 1930 г. в Перник. Учи гимназия в Белград. Получава славистично образование в Югославия. В България работи в издателство „Наука и изкуство“, вестниците „Народна младеж“ и „Пулс“. От 1973 г. е изпратен на работа в Института за съвременни социални теории. Специализира в Полша и Чехословакия.

От 1974 до 1985 г. е в затвора, обвинен в „държавна измяна“. До 1989 г. е работник, публикува в печата под псевдоними.

Автор е на много книги по балканистика, пише и публицистика. Превежда на български творби на славянски автори и на южнославянските езици – творби на български автори.

Генчеви – Марин Генчев и Христо Генчев – са родени на 10 септември 1971 г. в София. Завършват Националната гимназия за древни езици и култури в София. През 1991 г. заминават за Виена, където Христо завършва архитектура в Техническия университет, а Марин – медицина във Виенския университет. Продължават кариерата си в чужбина – Христо работи в една от големите европейски компании за проектиране на специални архитектурни конструкции, а Марин – в Националния институт по здравеопазване във Вашингтон по свой post-doc проект за изследване на стволови клетки. Христо се завръща в България през 2003, а Марин през 2004 г.

Георги Желязков е роден през 1945 г. в София. Завършва електроника и изчислителна техника във ВМЕИ в София. Инженер в Завода за изчислителна техника, Института по техническа кибернетика и роботика при БАН (по-

късно Институт по компютърни и комуникационни системи). Удостоен с Народен орден на труда за създаването на компютрите „Правец“.

Георги Стоилов е роден през 1929 г. в с. Кондофрей, Софийско. Бил е най-младият партизанин в бригадата на Славчо Трънски. Завършва архитектура в Москва; специализира градоустройство в Париж. Професор. Кмет на София от 1967 до 1971 г. Министър на архитектурата и благоустройството (1971–1973).

През 1965 –1968 г. и 1977–1990 г. е председател на Съюза на архитектите в България, В периода 1985–1988 г. е председател на Международния съюз на архитектите. Президент на Международната академия за архитектура. Реализирани проекти (самостоятелно или в колектив): хотелите „Рила“ и „Орбита“, сградата на Националното радио – в София, Мемориала на Бузлуджа. Участник в изграждане на черноморските курорти на България.

Г.О. е роден през 1940 г. Миньор от Кюстендилско. Желае да остане анонимен.

Димитър Луджев е роден през 1950 г. в Бургас. Завършва икономика и социология във Висшия икономически институт „Карл Маркс“ в София. Доктор на историческите науки. Старши научен сътрудник в Института по история при БАН, извънреден доцент в Софийския университет и в УНСС.

Депутат във Великото народно събрание (от СДС), в 36-ото и 38-ото народно събрание. Създател на политическия съюз „Нов избор“ през 1994 г.; съпредседател на партията Либерален съюз.

През 1990–1991 г. е вицепремиер в правителството на Димитър Попов. Министър на отбраната в кабинета на Филип Димитров от 1991 до май 1992 г. Автор на „Дребната буржоазия в България – 1945–1958 г.“, „Град на две епохи“ и др.

Дончо Дончев – Американеца, е роден през 1933 г. в с. Върбак, Шуменско. След като завършва гимназия, повече от 2 години преживява в лагера в Белене заради съпричастност с идеите на Никола Петков и след опит с още четирима приятели да емигрират в Турция. Като студент по агрономство преминава границата с Гърция. Става рейнджър в Американската армия, участва във Виетнамската война. През 1965 г. след амнистия се връща в България.

След промените през 1989 г. е основател на СДС в Шумен, бил е негов секретар и председател, след това кмет на родното си село Върбак.

Евгени Головински е роден през 1934 г. в Бургас. Академик, доктор на биологическите науки. Завършва химия в Софийския университет „Св. Кли-

мент Охридски“. Специализира в Мюнстер, Германия, във Франция. Преподавател в Софийския университет, в Югозападния университет в Благоевград, в Нов български университет. Главен редактор: на списание „Природа“ (1993–2002), на „Българска енциклопедия А – Я“; член на редколегиите на чуждестранни и международни списания. През 2001 г. е удостовен в Германия с Федерален кръст за заслуги на Ордена за заслуги – на лента. Член на Международното дружество по биохимична фармакология, Германското биохимично дружество, Международното дружество за изследване на ксенобиотиците. Автор е на монографии, учебници, на множество научни статии. Основните му научни приноси са в областта на органичния синтез и биологичните ефекти на биологичноактивните съединения. Разработва нови методи за синтез на лекарствени средства; патентова с колектив технология за производство на противотуморен препарат.

Екатерина Томова е родена през 1946 г. в Пловдив. Детството ѝ преминава в родопското село Орехово. Завършва българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Работи като журналист и редактор в столични вестници и издателства. Член на Съюза на българските писатели. Автор на стихосбирки, повести, романи, на сборника с документални разкази за столетници от Родопите „Забравени от небето“.

Златина Тодева е родена през 1926 г. в Стара Загора. Попада в театъра като стажант-актриса. Без академично театрално образование, тя играе в театрите в Хасково, Димитровград и Пловдив. Дълго и щастливо живее с актьора Никола Тодев. След 1990 г. изживява бурен творчески етап – нови постановки, много турнета в чужбина, участва на фестивали, снима се в телевизионни и игрални филми.

Иван Юхновски е роден през 1937 г. в София. Завършва гимназия в Севлиево. Висше образование получава във Висшия химико-технологичен институт (ВХТИ) в София. От 1984 г. е професор по физични методи на органичната химия в Института по органична химия с Център по фитохимия при БАН. Дългогодишен професор в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Академик, доктор на химическите науки.

От 1996 г. е председател на Българската академия на науките (БАН). От 1999 г. е председател на Националния съвет „Научни изследвания“.

Основните му научни приноси са в областта на инфрачервената спектроскопия на спрегнати органични съединения и техните йони. Научно-приложната му и внедрителска работа е свързана предимно със създаването на основната серия високопроизводителни и екологични технологии за общата и

функционална галваника, микроелектроника и подготовка на метални повърхности. Автор на над 160 научни статии, монографии, учебници. Автор и съавтор на 18 изобретения, от които 15 внедрени в производството в България и в чужбина. Почетен изобретател.

След 1994 г. многократно е експерт на Нобеловия комитет по химия. Действителен член на Европейската академия на науките, изкуствата и литературата. Носител е на орден „Стара планина“ – I степен. Почетен гражданин на Севлиево.

Исмет Север е роден в с. Презвитер Козма, близо до Омуртаг, където по-късно се премества със семейството си. Отбива военна служба през 1970 г. във Варна, а от 1972 г. следва българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

През 1975 г. получава орден „За гражданска доблест и заслуги“, задето с реален риск за живота си предотвратява разрастването на масово убийство в Студентския град в София (случаят е известен като „Кръстника“). Според всички свидетели, ако не е била намесата му, жертвите са щели да бъдат много повече.

През 1978 г., щом се възстановява от тежките здравословни травми, е изселен насилствено от България. Установява се в Истанбул. Скоро става един от инициаторите и организаторите на митинги и протести, благодарение на които светът узнава за „възродителния процес“ в България. Днес Исмет Север е преуспял и уважаван представител на строителния бизнес.

Й. Б. не желае да бъде разкрито името му. Не – и да му бъдат задавани конкретни въпроси.

Кирил Вътев е роден през 1958 г в с. Загражден, Плевенско. Завършва спортно училище в Русе. Висше образование получава във Висшия институт за физкултура (днес Национална спортна академия „Васил Левски“) в София. Състезател и треньор по борба. Собственик на месопреработвателното предприятие „Тандем В“ ООД. Председател (два мандата) на Асоциацията на месопреработвателите. През 2005 г. е сред учредителите и е ръководител на политическата партия „Федерация за активно гражданско общество“ (ФАГО).

Климент Вучев е роден през 1937 г. в Якоруда. Завършва ВМЕИ „В.И. Ленин“ в София. През 1978–1989 г. е първи заместник-генерален директор, през 1990–1995 г. – генерален директор на ДСО „Електрон“. През 1995–1996 г. е министър на промишлеността в правителството на Жан Виденов.

Константин Косев е роден през 1937 г. в гр. Дупница. Завършва история в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. През 1966–1967 г. е стипендиант на фондация „Александър фон Хумболт“ в Германия. Академик, професор по нова българска история, доктор на исторически науки.

През 1990 г. е заместник-председател на МС и министър на народната просвета в първото правителство на Андрей Луканов. От 1996 г. е заместник-председател на БАН.

Автор на: „Панайот Хитов – живот и революционна дейност“, „За капиталистическото развитие в българските земи през Възраждането“, „Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856–1878 г.“, „Германската обществеост и Източният въпрос 1871–1878 г.“ и др.

Копринка Червенкова е родена в София. Учи във Френската гимназия н София. Завършва Висшия театрален институт в Москва.

От 1975 г. работи във вестник „Народна култура“ (днес „Култура“); от 1990 г. е. главен редактор на вестника.

Лиляна Стефанова е родена през 1929 г. в София. Завършва Литературния институт „Максим Горки“ в Москва през 1951 г. Специализира в Лондон през 1965–1967 г. Създател и главен редактор и на списанието за литература и изкуство „Обзор“, главен редактор на в. „Литературен фронт“. Заместник-министър на народната просвета, заместник-председател на СБП, председател на българската секция на ПЕН-клуба. Автор е на над 46 книги с поезия, проза и есеистика. Има публикации на повече от 30 езика.

Мария Капон е родена през 1969 г. в Пловдив. Завършва Математическата и Езиковата гимназия в Пловдив. Висше образование по продуктов маркетинг получава в университета „Лудвиг Максимилиан“ в Мюнхен. Специализира панаирно дело и експортен маркетинг. Собственик на фирма за панаирно строителство. Заместник-председател на Съвета на директорите на телевизия „Европа“.

Член на Централното бюро на Демократическата партия (ДП), лидер на ДП в Пловдив. Депутат от ОДС в 40-ото народно събрание, наблюдател на България в Европейския парламент.

Моско Аврамович е роден през 1924 г. в София в еврейско семейство. Югославски поданик. През 1943 г. завършва мъжкия Френски колеж.

През 1941 г. семейството му е изселено в с. Руслар, Варненско (днес Игнатиево); през 1943–1944 г. са въдворени първо в Стара Загора, а след това – в Търговище.

През 1944–1946 г. следва икономика; през 1946–1948 г. работи в Политехниката, а след това е стругар в Хладилния завод в София. От 1954 г. е собственик на работилници в София.

Мохамед Узункъш (Мохамед Юсеинов Юсуфов) е роден през 1957 г. в с. Веслец, община Кирково, област Кърджали. Основател и лидер на „Дългата зима“ (в превод на турски „Узун къш“) – най-голямата нелегална организация на турците в България. През периода 1985–1986 г. се бори срещу преименуването на турците и „възродителия процес“. 28-годишен е задържан от ДС и е осъден на 20 години затвор за антидържавна дейност. Лежи в затворите в Стара Загора и Пазарджик. Освободен е през 1990 г. Тогава се изселва се в Турция и живее в Бурса. През 1995 г. възстановява българското си гражданство и се връща в родината. И до днес за много от хората в района на Кърджали той е известен като Мохамед Китариста.

Надежда Драгова е родена през 1931 г. в Раднево, Старозагорско. Завършва Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Преподавала е български език и литература и балканистика в Букурещ, Белград, Западен Берлин. Тя е сред първите преподаватели в Шуменския университет, от 1994 г. преподава в Югозападния университет в Благоевград. Професор, доктор на филологическите науки.

Писател-белетрист, драматург, литературен критик, историк, културолог. Автор на множество книги и научни студии. Със съпруга си, поета Първан Стефанов, пише пиеси на историческа тематика. Член е на Международната асоциация на жените драматурзи.

Никола Даскалов е роден през 1934 г. Син е на разстрелян през 1945 г. областен директор на Пловдив. През 1952 г. прекарва 8 месеца в Белене. Завършва задочно история в Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

След 1989 г. става член на Българската социалдемократическа партия. През 1991–1992 г. е заместник-министър на отбраната в правителството на Филип Димитров.

Председател на Българската национална асоциация на собствениците на огнестрелно оръжие (БНАСОО). Автор на 4 книги за огнестрелните оръжия.

Николай Василев е роден в Смолян през 1946 г. Завършва философия в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Преподава философия и антропология в Софийския университет. Доктор на науките. От 1990 г. е професор.

Става член на БКП през 1975 г., изключен е през 1987 г. Основава и ръководи социаллибералната партия АСП.

През 1991–1992 г. е заместник министър-председател и министър на образованието и науката в правителството на Филип Димитров. Народен представител в 36-ото народно събрание. Сред най-известните му книги са „Към историята на антропологичните идеи“, „Портрет на човек, създал самия себе си“, „Бермудският триъгълник на демокрацията“. Автор е и на книги с лирика и публицистика.

Николай Петков е роден през 1958 г. в Смолян. Алпинист, изкачил 3 осемхилядника (2 пъти Еверест и Дхаулахири), прави множество изкачвания на върхове на шест континента. Електроинженер, компютърен специалист, доктор на техническите науки,

През 1999–2002 г. ръководи Българската федерация по алпинизъм. Заслужил майстор на спорта. Герой на социалистическия труд

Огнян Минчев е роден през 1958 г. във Варна. Там през 1977 г. завършва Първа езикова гимназия с преподаване на английски и немски език. Висше образование получава в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Доктор на социологическите науки, завежда катедра „Политология“ в СУ.

Изпълнителен директор на Института за регионални и международни изследвания и на българския клон на международната организация „Трансперънси интернешънъл“.

Петко Бочаров е роден през 1919 г. в Плевен. Средното си образование завършва през 1938 г. в Американския колеж в София. Завършва право в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. След кратка адвокатска практика печели конкурс и постъпва на работа в Българската телеграфна агенция (БТА), където работи 32 години. Освен агенционната журналистика „запазена марка“ на Петко Бочаров са задълбочените коментари за вътрешнополитически и международни събития и процеси. Дълги години те са излъчвани от ефира на Българската национална телевизия, радио „Свободна Европа“, радио „Дойче Веле“, излизат и на страниците на българските всекидневници и седмичници.

Петър Берон е роден на 14 март 1940 г. в София. Биолог, зоолог, спелеолог, пътешественик. Доктор на биологическите науки. Директор на Националния природонаучен музей.

Политик – основател на „Екогласност“, един от учредителите на СДС през 1989 г. Народен представител: във Великото народно събрание – от СДС, в 40-ото народно събрание – от коалиция „Атака“. Заместник-председател на 40-ото народно събрание.

Петър Междуречки е роден на 2 май 1934 г. в гр. Гоце Делчев. През 1957 г. завършва Юридическия факултет ва Софийския университет „Св. Климент Охридски“. След това учи стопански науки и външна търговия в Западен Берлин. През 1965 г. завършва Висшата дипломатическа школа в Москва. От 1968 г. е на задгранична работа. През 1974–1978 г. е посланик на България във ФРГ, през 1986–1991 г. – в ГДР. Кмет на София през 1978–1986 г.

Петя Василева е родена през 1940 г. в София. Завършва Медицинския университет в София. Офталмолог. Специализира в Германия, САЩ, Индия. Академик, доктор на медицинските науки.

Научните ѝ приноси са в областта на офталмологията, където развива множество направления и въвежда нови методи за съвременна диагностика и терапевтични хирургически методи. Лекар на годината за 2003. Началник на Очната клиника в Университетската болница „Света Анна“, директор на медицинския център за зрение „Пашев“. Председател на Съюза на очните лекари в България. Председател на управителния съвет на фондация „Зрение за всички“. Член е на Международната група по изучаване на увеитите, в която са включени офталмолози от цял свят.

Рада Москова е родена през 1933 г. в Габрово. Средното си образование завършва в Севлиево. Там семейството живее, докато бащата е в лагер в Белене, изпратен без присъда. През 1960 г. завършва медицина. Работи като лекар в Габрово, а по-късно и в София – лекар в Младежкия театър.

Развитието ѝ на творец започва през 1969 г. със стихосбирката „Между минутите“ и ред други; през 2004 г. излиза сборникът ѝ с пиеси „Люляци и палачинки“. Тя е по-известна като драматург, автор на детски пиеси и сценарии за детски игрални филми.

Розалина Новачкова е родена на 11 април 1932 г. в София. Завършва българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Доцент, доктор на филологическите науки.

Дълги години е била учител. През 1990–1991 г. е заместник-министър на народната просвета в правителството на Димитър Попов.

Автор е на близо 100 учебника.

Румен Аврамов е роден в Париж през 1953 г. Доктор по икономика. Работи в Икономическия институт при БАН през 1976–1990 г. През 1990–1991 г. е икономически съветник на президента Желю Желев. Съосновател и заместник-председател от 1991 до 1994 г. на Агенцията за икономическо програмиране и развитие към правителството. От 1995 г. е програмен

директор в Центъра за либерални стратегии. Член на управителния съвет на БНБ (1997–2002). Автор на икономически и исторически изследвания, между които „Стопанският XX век на България“. Съставител и редактор на научни издания и на сборници с документално наследство като текстовете на Стоян Бочев „Капитализмът в България“ и петтомната поредица с архивни документи на Българската народна банка от 1879 до 1989 г.

Савчо Савчев е роден през 1951 г. в Сливен. През 1976 г. завършва българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. От 1977 до 1993 г. работи в различни вестници: „Сливенско дело“, „Ереван“, „Учителско дело“, „Подкрепа“. През 1998 –1999 г. работи в Балканската фондация за международно образование и разбирателство „Дайвърсити“. Председател на управителния съвет на фондация „Андрал“, редактор и издател на списанието за култура и публицистика „Андрал“.

Писател, преводач и лексикограф. Автор на литературно-критически, прозаични и епистоларни книги, на Ромско-българско-английски речник. Превежда на ромски език: „Ад“ на Данте Алигиери (първи в света превод), „Бхагавадгита“, древна египетска поезия, стихове и проза от български и чуждестранни автори.

Светла Бъчварова е родена през 1958 г. в Карнобат. Старши научен сътрудник. Директор на Института по аграрна икономика.

Управител на държавна фирма САПИ–ООД (Система за агропазарна информация). Изпълнителен директор на Националния център по аграрни науки.

От септември 2005 г. е заместник-министър на земеделието и горите.

Светослав Шехов е роден през 1955 г. в с. Буката, Смолянско. През 1981 г. завършва геология в Москва. 17 години работи в минното предприятие „Редки метали“ в Смолян. Като главен геолог през 1992 г. трябва да участва в изпълнение на Постановление 163 на Министерския съвет за ликвидиране на уранодобива в България и закриване на урановите мини в Родопите. Понастоящем е управител на фирма „Нова Орлица“.

Стефан Добринов е роден през 1926 г. в София. Завършва Пета мъжка гимназия в София. През 1951 г. се дипломира с отличие във Висшия медицински институт. Работи като акушер-гинеколог в различни болници – в Неврокоп (днес гр. Гоце Делчев), в София („Шейново“ и „Тина Киркова“). През 1978–1980 г. е лекар в първата изцяло българска болница в гр. Тархуна, Либия. През 1985–1987 г. е на работа в Тунис. От 1990 г. е пенсионер.

Стефан Славчев е роден през 1938 г. в Лом. 28 години работи в рудниците на Източните Родопи. На неговата бригада принадлежат 4 национални рекорда по минна проходимост. През 1975 г. е удостоен със званието „Герой на социалистическия труд“. Известен е сред колегите си с прякора Бесния – заради трудовите си подвизи. Живее в Момчилград.

Сюлейман Гавазов е роден през 1924 г. в Каспичан. Завършва начално училище и рюштие в родния си град, след това – и Шуменската гимназия. Завършил е Висша партийна школа в Баку, Азербайджан. Работи в Околийския комитет на РМС, а от 1952 до 1954 г. – в Околийския комитет на БКП в Шумен.

Дългогодишен главен редактор на списание „Йени хаят“. От 1972 г. до пенсионирането си през 1984 г. работи като журналист във в.„Труд“.

Тодор Вълчев е роден през 1922 г. в София. Завършва икономика в София, специализира в Берлин и Москва. Професор, доктор на икономическите науки.

Работи в БАН – в Икономическия институт, в Центъра за Азия и Африка, в Института за съвременни социални теории. През 1984–1988 г. ръководи отдел „Развиващи се страни“ в Института за социални изследвания. През 1991–1996 г. е управител на БНБ.

Харалан Александров е роден през 1967 г. в София. Завършва Английската гимназия, дипломира се по българска филология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Специализира психоанализа и антропология. Преподавател в Нов български университет и в Българския институт за отношения между хората.

Прави аспирантура в Брайтън, Великобритания. Работи в областта на антропологията, политологията, психологията, по-конкретно върху проблемите на груповата динамика на човешките общности.

Цветана Тодорова е родена на 6 септември 1923 г. в София. Учи в Първа девическа гимназия. Завършва история в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Професор, доктор на историческите науки.

Автор на изследвания, монографии и документални сборници по политическа и стопанска история на България – „Документи по обявяване на независимостта на България през 1908 г.“, „Дипломатическа история на външните заеми на България 1888–1912“, „Външната политика на България и опозиционните партии 1900–1914 г.“, „Външният държавен дълг на България през военно време 1913–1918“, „България в австро-унгарските дипломати-

чески документи 1879–1885“, „България в Първата световна война. Германски дипломатически документи“ (в 2 тома), „България в политиката на трима императори 1879–1889“, и на книги за модернизацията в България.

Цочо Бояджиев е роден през 1951 г. в Троян. През 1970 г. завършва Немската гимназия в Ловеч, а през 1976 г. – философия в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Професор, доктор на философските науки.

Автор на монографии и стихосбирки, преводач на произведения от философската класика.

Член на: Международното общество за изследване на средновековната философия – Лувен, Белгия; на Европейската академия на науките и изкуствата във Виена, на Берлинското научно общество, на Ерфуртската академия на науките.

Юрий Асланов е роден през 1951 г. във Варна. Завършил е икономика в София и социология в Москва. Секретар е на Института за социална интеграция и управител на частната социологическа агенция АФИС.

Автор е на монографии, студии, както и на повече от хиляда публикации във всекидневния и периодичния печат.

Историята, населена с хора
Българското общество
през втората половина на XX век
I. Интервюта

Редактори *Вера Мутафчиева, Марта Иванова*
Художник *Димитър Келбечев*
Коректор *Марта Иванова*

Българска. Първо издание
Формат 70×100/16
Печатни коли 50.25

Издателство „Гутенберг“
Печат *„Симолини–95“*

Цена: 16 лв.